

SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE TEORİ VE ARAŞTIRMALAR - I

Ekim 2022

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. AYŞE ÇATALCALI CEYLAN

DOÇ. DR. SALİH BATAL

ÖĞR. GÖR. DR. CEYLAN SÜLÜ AKGÜL

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2022
ISBN • 978-605-4517-98-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.

Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6

Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Teori ve Araştırmalar

Ekim 2022

Editörler

Doç. Dr. Ayşe Çatalcalı Ceylan

Doç. Dr. Salih Batal

Öğr. Gör. Dr. Ceylan Sülü Akgül

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

YENİ PAZARLAMA STRATEJİLERİNDEN SOSYAL MEDYA
PAZARLAMASI

Suat OKAY1

Bölüm 2

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE KOMÜNİZM
PROPAGANDASI BAĞLAMINDA MÜZİĞİN PROPAGANDA
POSTERLERİNDEKİ SUNUMU

Tuğba BAYTIMUR21

Bölüm 3

TURİZM VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Müesser KORKMAZ.....53

Bölüm 4

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA UŞAK ULU CAMİİ'NDE YER
ALAN TASAVVUFİ SEMBOLLER

Türkan ACAR.....77

Bölüm 5

ÇOK BOYUTLU ATAMA PROBLEMİ OPTİMİZASYONU VE
BİR UYGULAMASI

Mehmet Fatih DEMİRAL.....117

Ali Hakan IŞIK117

Bölüm 6

DAYANIKLI ORGANİZASYONLAR KAPSAMINDA,
BEKLENMEYEN OLAYLARIN YÖNETİMİNDE İNSAN
KAYNAKLARININ ROLÜ

Fatih YAMAN127

Bölüm 7

MACERA TURİZMİ GELİŞİM İNDEKSİ PENCERESİNDEN
TÜRKİYE'NİN MACERA TURİZMİ ANALİZİ

Savaş YILDIZ145

Bölüm 8

ENDÜSTRİYEL MİRAS KAPSAMINDA AYDIN TEKSTİL FABRİKASI: POLİTİK EKOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLER Sultan BAYSAN	163
A. Adnan ÖZTÜRK	163

Bölüm 9

MODERN ENDÜSTRİYALİZMİN YIKICILIĞI VE KORUMACILIĞI ARASINDA SAFRANBOLU Kadir ŞAHİN	203

Bölüm 10

PANDEMİ VE SAVAŞIN ULUSLARARASI TİCARETE ETKİLERİNİN AZALTILMASI: TEDARİK ZİNCİRLERİNDE ESNEKLİK Tülin DURUKAN	247
Veli Ahmet ÇEVİK	247

Bölüm 11

21. YÜZYIL AVUSTURALYA DENİZCİLİK DOKTRİNİ'NİN DERİNLEMESİNE ANALİZİ Eda TUTAK	267

Bölüm 12

KAYSERİ'DE U MAY FİGÜRLÜ ÜÇ ÇİNİ Ali BAŞ	283
Şükrü DURSUN	283

Bölüm 13

BİLİNÇLİ FARKINDALIK (MINDFULNESS) Alper Bahadır DALMIŞ	293

Bölüm 14

KÖROĞLU GAZETESİNDE SİYÂSİ DÜŞÜNCELER Mehmet Serhat YILMAZ	305

Bölüm 15

ELAZIĞ'DA YAŞAYAN AFGAN GÖÇMENLERİN ÇALIŞMA DENEYİMLERİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA Mevlüt YILMAZ.....	325

Bölüm 16

GÜNDEM BELİRLEME KURAMI (AGENDA-SETTING THEORY) Z. Benan BÖKE.....	347

Bölüm 17

BULAŞICI OLMAYAN (KRONİK) HASTALIKLARIN HASTANELERİN İŞ YÜKÜNE ETKİSİ Nurşen AYDIN.....	365

Bölüm 18

POSTMODERN TOPLUMDA YAŞ ALMA: PERENNİAL YAŞLANMA Nurullah SELÇUK	387

Bölüm 19

TÜRKİYE YOLCU TAŞIMACILIĞININ YAPISAL ANALİZİ Alpaslan ALPASLANOĞLU	405

Bölüm 20

SİSTEMATİK BİR GÖZDEN GEÇİRME: BEDEN DİSMORFİK BOZUKLUK PSİKOPATOLOJİSİNDE BİLİŞSEL DAVRANIŞÇI TERAPİLER ETKİLİ MİDİR? Bekir ERBEKIR.....	435
Sultan OKUMUŞOĞLU	435

Bölüm 21

DİJİTAL BENLİK SUNUMU ORTAMI OLARAK INSTAGRAM VE TWİTTER ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ Ecem Bilge AYDOĞAN	459
Asuman Banu HÜLÜR.....	459

Bölüm 22

G20 GRUBU ÜLKELERİN AĞA HAZIRLIK
PERFORMANSLARININ ANALİZİ: İSTATİSTİKSEL VARYANS
PROSEDÜRÜ TABANLI WASPAS YÖNTEMİ İLE BİR UYGULAMA
Furkan Fahri ALTINTAŞ487

Bölüm 23

MÜŞTERİ KATILIMININ OLUŞTURULMASINDA DİJİTAL BİR
STRATEJİ OLARAK İÇERİK PAZARLAMASI
Nilgün KÖKSALAN517

Bölüm 24

İZMİR KENT GELİŞİMİ VE DOĞAL AFETLER
Çağla Melisa KAYA.....537

Bölüm 25

MÎZÂNU'L-'UKÛL'DE MATEMATİK MANTIK SİSTEMLERİNE
BAKIŞ
Hacı KAYA.....567

“

Bölüm 1

YENİ PAZARLAMA STRATEJİLERİNDEN SOSYAL MEDYA PAZARLAMASI

Suat OKAY¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Muhasebe ve Vergi Bölümü, suat.okay@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-6042-6682

1. GİRİŞ

Akademik disiplini ve yönetim faaliyeti olarak pazarlama, son yirmi yıl içinde önemli dönüşümlere konu olmuştur. Pek çok bilim insanı ve sektör yöneticisi, bazı eski pazarlama ilkelerinin yer kaybettiği, 60'lar ve 70'lerin toplu pazarlama yaklaşımlarının daha az etkili olduğu konusunda hemfikirdir (Constantinides, 2006: 409). Medya silahlanma, pazar küreselleşmesi ve yeni nesil bilgi ve iletişim teknolojilerinin ortaya çıkması, kurumsal rekabet konumunu zayıflatarak pazarlama kurallarını ve pazar dinamiklerini değiştirmiştir (Porter, 2001: 56). Sosyal medya iki kelimeden oluşan kavram artık mesleği, milliyeti, kültürü, ırkı, dini vb. ne olursa olsun tüm internet kullanıcıları tarafından büyük ölçüde anlaşılmaktadır. Bu kavram henüz onlu yaşlarında olmasına rağmen toplumumuzun her sosyoekonomik grubunu etkilemiştir (Blackshaw ve Nazzaro, 2004). Sosyal medya, insanların iletişim kurma şeklini değiştirdi ve büyüklüğünden bağımsız olarak her işletmenin bu mecrada bir varlığı bulunmaktadır. Teknolojinin daha önemli bir rol oynadığı genişleyen pazarlama ekosisteminde, pazarlamacıların müşterileriyle bağlantı kurma ve iletişim kurma biçimlerini değiştirmeleri için artan bir talep bulunmaktadır. Sosyal medya inovasyonlarının pazarlamacılar tarafından sıklıkla stratejik tehditler olarak görülmesine rağmen, stratejik fırsatlar olarak görülmelerinin birkaç yolu olduğu iddia edilmektedir.

Çalışmada sosyal medya ve sosyal medya pazarlaması üzerine güncel araştırmalar incelenmektedir. İki kavram arasındaki bağlantıyı anlamak, çalışmayı belirli bir sonuca götüreceği olan bu araştırmanın temel amacıdır. Yapılan çalışma ile sosyal medya web sitelerinin nasıl çalıştığını ve sosyal medya pazarlamasında nasıl bir rol oynadıklarını anlaşılmasına çalışılmaktadır. Bu çalışmayı gerçekleştirmek için sosyal medya pazarlama araçları konusuna geçmeden önce sosyal medya literatürünü ve onu oluşturan yapı parçaları incelenmiştir. Amaç, sosyal medyanın işlevleri ile sosyal medya pazarlamasının boyutu arasındaki etkileşimi inceleyerek fikrin yeniden değerlendirilebilmesidir.

2. Sosyal Medya Kavramı

Kaplan ve Haenlein'e (2010) göre sosyal medya, "Web 2.0'nin teorik ve teknolojik temellerini genişleten ve kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin oluşturulmasını ve değiş tokuşunu sağlayan bir dizi İnternet tabanlı uygulamadır". Web 2.0, materyalin tüm operatörler tarafından paylaşılan ve iş birliğine dayalı bir tarzda düzenli olarak değiştirildiği bir platformdur. Web 2.0, bireyler ve topluluklar tarafından kullanıcı tarafından oluşturulan içeriği paylaşmak, birlikte oluşturmak, tartışmak ve değiştirmek için yüksek düzeyde etkileşimli platformlar oluşturmayı mümkün kılan web tabanlı bir teknolojidir. Web 2.0 teknolojisini temel alan sosyal medya olarak

bilinen web siteleri, kullanıcıların kullanıcı tarafından oluşturulan ve paylaşılabilen içerikler oluşturmasını sağlar. Bir kullanıcı bu teknoloji sayesinde sosyal medya ağlarında materyal üretebilir ve yayımlayabilmektedir. Kullanıcıya bağlı olan sosyal medya platformunun diğer kullanıcıları da bu bilgilere erişebilmektedir. Diğer katılımcılar bu dinamik sürece katılabilir ve çeşitli yanıtlar sunmaktadır (Kaplan ve Haenlein, 2010: 61). Akademik dergiler, haberler ve teknik incelemelerin tümü Web 2.0'ın farklı tanımlarını sunmaktadır; terim için bir Google araması 300 milyondan fazla sayfa döndürmektedir. Bilimsel literatürde terimin tanımı konusunda da anlaşmazlık vardır. Bunun nedeni, sıklıkla sosyal etkileri, yazılım uygulamalarını ve bilgisayar teknolojilerini ve metodolojilerini bir araya getiren ve kafa karışıklığına ve belirsizliğe yol açan Web 2.0'ın karmaşıklığıdır. Bazı tanımlar, karışıklığı azaltmak için durumu aşırı basitleştirmektedir. Problemin karmaşıklığı ve pazarlama, psikoloji ve bilgi teknolojisi bileşenlerinin bir arada bulunduğu bir fenomeni tanımlamadaki zorluklar, Web 2.0 alanının çok boyutlu doğası tarafından vurgulanmaktadır. Web 2.0, kurumsal ve sosyal süreçlerin katılımcıları olarak kullanıcıların deneyimlerini, ekip çalışmasını, bilgilerini ve satın alma gücünü geliştiren bir dizi etkileşimli, kullanıcı kontrollü, açık kaynaklı İnternet uygulamaları olarak ifade edilmektedir. Web 2.0 uygulamaları, materyalin etkin bir şekilde oluşturulmasını, dağıtılmasını, paylaşılmasını ve değiştirilmesini sağlayarak fikir, bilgi ve uzmanlık alışverişini kolaylaştıran ve yenilikçiliği ve yaratıcılığı teşvik eden resmi olmayan kullanıcı ağlarının geliştirilmesine yardımcı olmaktadır (Constantinides ve Fountain, 2008: 242).

Uygulama Türleri ve Sosyal Etkiler, pazarlama açısından bu formülasyonun temel bileşenleridir. Çeşitli Uygulama Türlerinde kullanılan yazılım araçları, Web 2.0'ın üçüncü boyutunda Etkinleştirme Teknolojileri olarak adlandırılmaktadır. Web 2.0 tanımındaki en sık karşılaşılan belirsizliğin nedenlerinden biri, Uygulama Türleri ile Etkinleştirme Teknolojilerinin harmanlanmasıdır. Sosyal medya, bloglar, mesaj panoları, forumlar ve sosyal ağ sitelerini içeren ağızdan ağıza iletişim için çevrimiçi platformların bir koleksiyonu olarak görülmektedir. Sosyal medya, insanları birbirine bağlayarak ve topluluklar oluşturarak son derece dinamik platformlar oluşturmak için tüm mobil ve web tabanlı teknolojiyi kullanmaktadır (Mangold ve Faulds, 2009: 360).

İnternette birçok web sitesi mevcut olup ve her biri toplumun belirli bir kesimine hizmet ederek ve benzersiz bir dizi işlevsel özelliğe sahiptir. Facebook ve diğer web siteleri genel halka hitap ederken, LinkedIn iş ağlarına odaklanmaktadır. Sosyal medya ekosistemi, WordPress ve Blogspot gibi blog platformlarının yanı sıra YouTube, Picassa ve Flickr gibi medya paylaşım web sitelerini de içermektedir (Kietzmann vd., 2011: 247). Sosyal medya, işletmeye doğrudan müşterilerle bağlantı kurma araçları

sunmaktadır. Hem işletmeler hem de kullanıcılar web sayfaları için içerik oluşturmakta özgür olduklarından, bu diyalog ve tartışmayı teşvik etmektedir. Kuruluşlara bilgilerini geniş bir müşteri tabanı ile paylaşma şansı verilmektedir ve tüketiciler, bilgi hakkında lehte veya aleyhte her türlü içeriği yayınlamakta özgürdür.

Terimler bazen birbirinin yerine kullanılsa da sosyal medya ve web 2.0 farklı anlamlara sahiptir. Sosyal Medya, çevrimiçi sözlük WIKIPEDIA tarafından “yüksek düzeyde erişilebilir ve ölçeklenebilir yayıncılık teknikleri kullanılarak geliştirilen, sosyal etkileşim yoluyla dağıtılmak üzere tasarlanmış medya” olarak tanımlanmaktadır. Yayın medya monologlarından (bire çok) farklı olarak, sosyal medya, insanların sosyal iletişim talebini karşılamak için İnternet ve web tabanlı teknolojileri kullanmaktadır. Sosyal ağ ve eşler arası iletişim sosyal medya tarafından desteklenmektedir. Bilgi ve enformasyonun demokratikleşmesi, insanları içerik tüketicilerinden içerik üreticilerine dönüştüren diyalog ve sosyal ağlarla mümkün olmaktadır (Agichtein vd., 2008: 190).

2.1.1. Sosyal Medya ve Pazarlama

Sosyal medya, kullanıcıların daha sofistike olmalarına ve ürün ve hizmetleri bulma, tartma ve seçme konusunda yeni yöntemler geliştirmelerine yardımcı olmuştur (Albors vd., 2008: 199). Sosyal medya kullanımında ortaya çıkan yeni müşteri davranış eğilimleri, yakın zamanda yapılan araştırmalarda gösterilmektedir. Kera ve Kaynak, (1997)’e göre; sosyal medyanın gelişimi ile özelleştirilmiş ürünlere olan talep ve müşterilerin ürün geliştirme sürecine aktif olarak katılma istekleri artmaktadır. Bu değişiklikler, pazarlamacıların işlerini nasıl yürüttükleri üzerinde bir etkiye sahiptir ve pazarlama teknikleri üzerinde stratejik ve taktiksel bir etkisi bulunmaktadır ve pazarlamacılar için zorlu kararlar ve sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Winer, 2009: 110).

Pazarlamacılar, ortak oluşturma olarak bilinen bir süreç olan yeni ürünlerin geliştirilmesinde ve test edilmesinde müşteri iş birliğine izin veren koşulları yaratma fikrine ve nihai tüketicinin tercihlerine göre özelleştirilebilen ürünler sunma gibi katılımlı fikir alışverişlerine önem vermektedir (Piller ve Walcher, 2006: 316). Ek olarak, rekabetçi kalma ihtiyacı ve pazarlamacıların müşteri tarafından kontrol edilen Sosyal Medya alanı üzerinde bir miktar kontrolü yeniden kazanma gerekliliğinin farkına varılması ile birçok işletme tarafından sosyal medya varlıklarına yatırım yapılmasına veya yakında zamanda sosyal medya pazarlaması faaliyetleri yürütmeye başlama planları oluşturmasına neden olmuştur (Barwise ve Styler, 2003).

3. Sosyal Medya Pazarlaması

Günümüzde neredeyse her şirket, çevrimiçi topluluklarda müşterilerle bağlantı kurmak için yeni bir pazarlama yöntemi olarak sosyal medya pazarlamasını uygulamaktadır. Bir fikriniz varsa ve bunun milyonlarca insan tarafından düşük maliyetle görülmesini istiyorsanız sosyal medya tek seçenek olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal medyayı tanıtım aracı olarak ilk kullanan işletmeler eğlence şirketleri olmuştur. Sosyal medya pazarlaması, insanların çevrimiçi sosyal ağlar aracılığıyla web sitelerinin, ürünlerinin veya hizmetlerinin reklamını yapmalarını ve daha geleneksel yollardan mümkün olandan çok daha geniş bir nüfusla bağlantı kurmalarını sağlayan bir süreç olarak ifade edilmektedir. Basitçe söylemek gerekirse, sosyal medya pazarlaması, işletmelerin markaları hakkında vızıltı oluşturmak için çevrimiçi sosyal ağ sitelerinden yararlanma süreci olarak tanımlanmaktadır (Weinberg, 2009).

Sosyal medya pazarlaması, işletmelerin müşterilerle “satmaya çalışmaktan” “bağlantılar kurmaya” geçmesi gereken ilişkisel pazarlamaya benzediği ifade edilmektedir. Potansiyel müşterilerle ilişkiler kurmak, sosyal medya pazarlamasının bu açıklamasının götürdüğü yer olan tekrarlayan satın almaların ve artan marka sadakatinin anahtarı olarak görülmektedir. Sosyal medya, işletmelerin sanal ağlar üzerinde çok güçlü müşteri ilişkileri kurmak için kullandıkları son teknoloji bir teknik olarak tanımlanmaktadır (Jan ve Khan, 2019: 161). Çevrimiçi ağlarda çok fazla potansiyel müşteri olduğu için, sosyal medya aracılığıyla halkla ilişkileri sürdürmek sosyal medya araçları ile kolay bir hale gelmiştir. Sosyal medya müşterilerle bağlantı kurmayı basitleştirerek ve sadece birkaç tıklama ile bağlantı sağlanmaktadır. Günümüzde müşteriler giderek daha talepkar ve meşguldürler, bu nedenle işletmeler Facebook, Twitter, bloglar ve forumlar dahil olmak üzere tüm sosyal medya iletişim kanallarında her zaman ulaşılabilir ve erişilebilir olmalı ve her firma sosyal medya iletişim platformlarının sunduğu fırsatlardan yararlanmalıdır (Jan ve Khan, 2015: 14).

3.1. Sosyal Medya Pazarlama Boyutları

Sosyal medya pazarlamasının beş boyutu vardır; bu beş unsurun müşterilerle etkileşim kurmak veya işletme web sitelerine gelen trafiği artırmak için gerekli olduğunu göstermektedir (Parsons, ve Lepkowska-White, 2018: 83).

3.1.1. Çevrimiçi Topluluklar

Bir işletme veya kuruluş, malları veya hizmetleri etrafında bir topluluk oluşturmak için sosyal medyayı kullanabilmektedir. Aktif topluluklar sadakati ve aynı zamanda tartışmayı teşvik etmektedir bu da işletmelerin büyümesine ve gelişmesine yardımcı olabilmektedir (Finin vd., 2008: 77).

3.1.2. Etkileşim

Bir Facebook sayfası veya Twitter hesabı, belirli bir konuda tüm takipçilerini anında ve aynı anda bilgilendirebilmektedir. Sosyal ağ siteleri, güncel, tüketiciyle ilgili içeriği yayarak çevrimiçi topluluğa daha fazla katılımı teşvik etmektedir (Hall, 2018: 164).

3.1.3. İçeriğin Paylaşılması

Paylaşım boyutu, bir kişinin sosyal medyada ne kadar içerik paylaştığı, yaydığı ve aldığı ile ilgili olmaktadır (Taprial ve Kanwar, 2012: 26).

3.1.4. Erişilebilirlik

Sosyal medyayı kullanmak ucuz veya ücretsizdir ve hazırdır. Sosyal ağ kullanımı basittir ve herhangi bir özel bilgi veya beceri gerektirmemektedir (Tajudeen vd., 2016: 3).

3.1.5. Güvenirlilik

Uygulama olarak her şey firmaların, bakış açılarını halka etkili bir şekilde iletmek, söylediğiniz veya yaptığınız her şeyde otoritenizi kurmak, hedef kitlenizle duygusal bir bağ kurmak, tüketiciye ilham vermek ve sadık müşteriler oluşturmaktan geçmektedir. Sosyal medya, ne kadar büyük veya küçük olursa olsun, tüm işletmeler için ağ kurmak, hedef kitleleriyle etkileşim kurmak ve söyleyeceklerine dikkat ederek güven oluşturmak için çok iyi bir platform sunmaktadır (Kang, 2010: 62).

3.2. Sosyal Medya Pazarlama Araçları

3.2.1. Sosyal Medya Siteleri

Sosyal medya web sitelerinin yedi işlevsel yapı ögesi; özdeşleşme(-kimlik), diyalog, paylaşım, varlık, ilişkiler, itibar ve gruplar olarak belirtilmiştir (Smith, 2007).

3.2.1.1. Kimlik

Bir sosyal medya ortamında kişi veya kuruluşların kişisel veya kurumsal bilgileri (isim, yaş, cinsiyet, meslek veya konum gibi) ne kadar ifşa ettiği, kimlik boyutuyla kastedilen durumu ifade etmektedir. Düşünceler, duygular, hoşlandığı ve hoşlanmadığı şeyler gibi öznel bilgilerin “kendini ifşa etmesi” yoluyla, insanlar bilinçli veya bilinçsiz olarak kendileri hakkında başkalarının onları nasıl gördüğünü şekillendiren daha fazla bilgi verme eğilimindedir (Kietzmann vd., 2011: 243).

3.2.1.2. Konuşma (Diyalog)

Diyaloglar boyutu, her bir kişinin bir sosyal medya ortamında başkalarıyla ne kadar konuştuğunu incelemektedir. Çoğu sosyal medya platformunun temel amacı, insanlar ve çıkar grupları arasındaki iletişimi teşvik

etmektedir (Curran ve Lennon, 2011:21).

3.2.1.3. Paylaşım

Bir kişinin bir sosyal medya durumunda ne kadar içerik alışverişi yaptığı, yaydığı ve aldığı, paylaşım boyutunun konusunu oluşturmaktadır. İnsanlar arasındaki değiş tokuş, “sosyal” teriminin de belirttiği gibi, sosyal medya platformlarının önemli bir özelliği olarak görülmektedir. Sosyal medya, nihayetinde, ilgili içeriğin (yani gruplar, metin, videolar, resimler, sesler, bağlantılar) paylaşılması yoluyla kimliklerini ve yaşam tarzlarını ifade eden insanlarla ilgili bir mecra olarak gösterilmektedir (Ahmed vd., 2019: 76).

3.2.1.4. Mevcudiyet

Bir kişinin akranlarının çevrimiçi olup olmadığını belirleme derecesi, varlık boyutu olarak adlandırılmaktadır. Gerçek dünyadaki ve/veya sanal dünyadaki kişinin ağındaki konumdaki her bir kişi hakkında bilgi, varlık boyutuna dahil edilmektedir. Bir bakıma varlık boyutu, fiziksel ve dijital alemler arasında bir bağlantı görevi görmektedir (Chung vd., 2015: 911).

3.2.1.5. İlişkiler

İlişkiler boyutu, bir sosyal medya ortamında her bir kişinin diğerlerine ne kadar yakın bağlanabileceği ile ilgilidir. “İlişki” terimi, iletişim ve paylaşım ile sonuçlanabilecek belirli bir ilişki türünü (arkadaş olmak, bir gruba katılmak veya bir sosyal medya sitesinde birlikte bulunmak gibi) ifade etmektedir (Ahmed vd., 2019: 75).

3.2.1.6. İtibar

İtibar bileşeni, her bireyin bir sosyal medya durumunda toplumdaki göreceli konumunu, özellikle de kendi statüsünü ne kadar iyi tanımlayabildiği ile ilgilidir. Sosyal medyada itibar, insanlara açıklanmış kimliklerine göre verilen bir şey değil, paylaşılan bilgiler, dile getirilen görüşler, beğeniler ve beğeniler yoluyla kazanılabilecek bir şeydir. Aynı şey, itibarlarını iyileştirmek veya geliştirmek için sosyal medya yöntemlerini kullanmak isteyen işletmeler için de geçerlidir (Dijkmans vd., 2015: 59).

3.2.1.7. Gruplar

Gruplar boyutu, her bir kişinin topluluklar ve alt topluluklar oluşturmak için sosyal medyayı ne kadar kullanabileceği ile ilgilidir. Bir ağ, sosyal olarak ne kadar aktif olursa, o kadar fazla kuruluşa, topluluğa, takipçiye ve kişiye sahip olduğu ifade edilmektedir (Velasquez ve LaRose, 2015: 458).

Sosyal medya pazarlama boyutları ile araçlarını birlikte incelediğinde, sosyal medya web sitelerinin yedi işlevinin sosyal medya pazarlamasının temelini oluşturduğu hemen tespit edilebilmektedir. Bu yedi yapısal bile-

şen, bir şirketin sosyal medya pazarlama planının çerçevesini oluşturabileceği temel taşlar olarak hizmet etmektedir. Yukarıda bahsedilen sosyal medya pazarlaması ve sosyal medya teorilerine ilişkin yapılan genellemeler aşağıdaki gibidir:

- Sosyal medyanın konuşma özellikleri etkileşimi teşvik etmektedir
- Çevrimiçi Topluluklar, sosyal medyanın grup ve ilişki işleyişinin bir sonucu olarak görülmektedir
- Sosyal medyanın itibar yönetimi özellikleri güvenilirliği artırmaktadır
- Sosyal medyanın paylaşım yetenekleri içeriğin paylaşılmasına neden olurken, varlık ve tanımlama yetenekleri erişilebilirlik ile sonuçlanmaktadır (Smith, 2007).

3.3. Sosyal Medya ve Pazarlama Stratejileri

Sosyal medyanın şirketin pazarlama planının etkin bir bileşeni olarak kullanılabilmesi için kurumsal web sitesinin kurumsal platform olarak hareket etmeye ve çevrimiçi müşterinin beklentilerine uymaya hazır olması gerekmektedir. Bunun nedeni, sosyal medya pazarlamasının stratejik hedeflerinin çoğunun, işlevsel, etkili, güvenilir, organizasyonel olarak entegre ve müşteri odaklı kusursuz bir şirket web sitesinin varlığını gerektirmesidir. Şirketin internetteki varlığı, kurumsal konumlandırmayı, kaliteyi, müşteri odaklı kültürü ve imajı yansıtmayı gerektirmektedir (Lorenzo vd., 2007: 194).

İyi tasarlanmış bir web sitesi büyük bir gereklilik olarak görülmektedir ancak hiçbir şekilde bir şirketin başarısının garantisi değildir. Bir diğer önemli gereklilik, pazarlama ekibinin ve işletmenin arka ofisinin en iyi durumda olması ve eldeki görevi yerine getirebilecek kapasitede olmasıdır. Müşteri odaklılık çok önemlidir ve sadece çevrimiçi ortamda değil, aynı zamanda geleneksel pazarlama ve gerçekleştirme çabalarında da ifade edilmelidir. Pazarlama organizasyonu, müşterilere yüksek kaliteli mal ve hizmetler sağlayarak yüksek değer sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Pazarlamacıların, sosyal medyayı kullanan müşterilerin, bir şirketin ürün kalitesi veya fiyatlandırması hakkındaki iddialarını kolayca araştırıp doğrulayabileceğinin, alternatifleri veya ikameleri belirleyebileceği, müşterilerin malları veya hizmetleri gözden geçirebileceğini ve kendi kişisel deneyimlerini akranlarından oluşan çok büyük bir kitleyle paylaşabileceğini bilmesi gerekmektedir (Lenhart vd., 2007). Sonuç olarak, sosyal medyayı bir pazarlama aracı olarak kullanmak bağımsız bir süreç değil, daha ziyade organizasyonu, şirketi ve geleneksel kurumsal web sitesini geliştirmek için devam eden stratejik bir hamlenin doruk noktasıdır. Sosyal Medya

pazarlama çabası, entegre bir pazarlama stratejisinin zirvesidir; Piramidin tabanında ortaya çıkan sorunların yeterince ele alınmaması, hayal kırıklıklarına, kaynak israfına ve müşteri iyi niyetinin azalmasına neden olabilmektedir (Godin, 2007: 21).

Sosyal Medyayı bir pazarlama stratejisinin parçası olarak kullanmanın temel kalıplarının sağlam bir resmi, ampirik veriler ve genişleyen çalışmalar sayesinde halihazırda mevcuttur. İki temel strateji bulunmaktadır (Prahalad ve Krishnan, 2008).

3.3.1. Pasif Yaklaşım Stratejisi

Pasif strateji, potansiyel bir müşteri sesi kaynağı olarak kamusal sosyal medya alanını kullanmaya odaklanmaktadır. Pazarlama amacı, pazarlamacıları müşteri deneyimleri, pazar ihtiyaçları, rekabetçi hareketler ve eğilimler hakkında bilgilendirmektir (Wilson vd., 2011).

Bloglar, İçerik Toplulukları ve Forumlar, dinlemek için en uygun Web 2.0 uygulamalarıdır. Çevrimiçi kullanıcılar, başkalarıyla iletişim kurmaya, bilgi paylaşmaya, ürün değerlendirmeleri yayınlamaya, hikayeleri değiş tokuş etmeye ve belirli şirketler, mallar veya hizmetler hakkında önerilerde bulunmaya hevesli bireyler olarak görülmektedir. Sonuç olarak, sosyal medya alanı, herhangi bir zamanda piyasada neler olup bittiği hakkında düşük maliyetli ancak mükemmel bir bilgi kaynağı haline gelmiştir. Bu tür veriler, pazarlamacıları sorunları ve pazar büyüme beklentilerini belirlemede yardımcı olabilmektedir. Çevrimiçi forumlar veya bloglar, ürün kusurlarını veya arızalarını ve ayrıca etik olmayan ticari faaliyetleri ortaya çıkaran ilk sosyal medya araçlarıdır. Bu tür materyaller ana akım medyaya girmeden ve yönetilemez hale gelmeden önce önlem alınabilir ise işletmeler önemli miktarda para biriktirebilir ve itibarın zarar görmesini önleyebilmektedir (Ghermandi ve Sinclair, 2019: 43).

Pazarlamacılar, tüketicilerden haber almak için genellikle anketler, odak grupları, veri madenciliği ve diğer geleneksel pazar araştırması tekniklerini kullanmaktadır. Ancak bu teknikler pahalı ve zaman alıcı olabilmektedir. Bu durumda geleneksel yöntemlere başvuran şirketlerin hızla gelişen ve son derece rekabetçi olan “canlı” bilgi talebiyle bağdaşmaz hale getirmektedir. Pazarlamacılar artık çevrimiçi konuşmayı gerçekleştirdiği anda gözlemleyerek veya katılarak müşterinin sesine anında erişebilir ve onu dinleyebilir. Bunu yapmak için bloglar, podcast’ler, forumlar ve çevrimiçi topluluklar gibi sosyal medya araçları ile insanların sosyal medyada ne paylaştığını veya tartıştığını bulmak ve takip etmek şirketlerin pazarlama stratejilerini oluşturmaları için büyük önem arz etmektedir (Mergel, 2013: 127).

Pazarlamacıların, müşterilerini dinlemek için Google Alerts gibi basit, ücretsiz çözümlerden ilgili verileri toplayan ve eleyen karmaşık araçlara

kadar çok çeşitli alternatifleri bulunmaktadır. Bu içeriği bulmaya ve toplamaya adanmış bir dizi web kaynağı vardır: Nielsen Buzz Metrics adlı ticari bir firma, milyonlarca blogu takip etmektedir ve çevrimiçi olarak tartışılan konular hakkında rapor vermektedir. Çevrimiçi tüketici ses analizi, Technorati, CollectiveIntellect.com, buzzcapture.com, BlogPulse gibi blog arama motorları ve “dizin toplayıcı” TalkDigger gibi kullanımı kolay dizin oluşturma araçları kullanılarak da yapılabilmektedir (Hanna vd., 2011:269).

3.3.2. Aktif Yaklaşım Stratejisi

Aktif yaklaşım stratejileri; halkla ilişkiler, doğrudan pazarlama ve tüketici etkisi için Web 2.0 araçlarını kullanmanın yanı sıra müşteri deneyimini uyarılmanın ve müşteri yaratıcılığını açığa çıkarmanın yollarını içermektedir. Sosyal medyanın pazarlama araçları olarak aktif yaklaşım stratejisi kullanımının bölünebileceği dört alt kategori ayrılmaktadır (Armstrong vd., 2016: 154).

3.3.2.1. Bir Ürünü veya Markayı Tanıtmak İçin Sosyal Medya Etkileyicilerini Kullanma Stratejisi

Belirlenen bu strateji için Bloglar ve forumlar en iyi Web 2.0 uygulamaları olarak kullanılmaktadır. Erken benimseyenler, uzman medya ve endüstri uzmanları, uzun süredir yeni ürünlerin geleneksel tanıtımına, ürün atılımlarının destekçileri olarak dahil olmuştur. Bu düşünce etkileyicileri, mesajın gerekli sayıda potansiyel müşteriye ulaşmasını sağlamak için çok önemlidir. Günümüzde giderek daha fazla pazarlamacı, geleneksel etkileyicilere (uzmanlara) ek olarak, ürünleri tanıtmak ve anında, yaygın ücretsiz tanıtım ve kelime oluşturmak için çevrimiçi kanaat önderleri ve kişiliklerle bu kişilikler genellikle popüler, etkili blogların sahiplerinden oluşmaktadır ve bu kişilikler ile çalışmanın çok önemli olduğu fark edilmiştir. Pazarlamacılar böyle bir planı uygulamak için önce “Yeni Etkileyenleri” keşfetmeli, onlarla bağlantı kurmalı ve onları şirket, markaları ve yeni ürün teklifleri konusunda eğitmeleri gerekmektedir.

Bloglar ve çevrimiçi forumlar sıklıkla basına veya diğer geleneksel kanallara ulaşmayan materyalleri yayınladıklarından, halk bu medyaları yeni ürünler hakkında bilgi kaynakları olarak tercih etmektedir. Yeni ürün bilgileri ve ürün incelemeleriyle ilgilenen milyonlarca insan her gün ilgili blogları ziyaret etmektedir. Ana akım tüketiciler tarafından öğelerin kabulü, genellikle bu internet etkileyicileri tarafından ürün gelişmelerinin onaylanmasından etkilenmektedir. Pazarlamacıların amacı, incelemeye, tartışmaya, yorum yapmaya ve hatta şirketin yeni ürünlerini kullanmayı önermeye hazır yetkili bloglar veya kullanıcı forumları ile bağlantılar ve iş birliğine dayalı ilişkiler kurmak olmalıdır. Halihazırda web’de bulunan araçları ve hizmetleri kullanmak, doğru kanalları bulmanıza yardımcı ola-

bilmektedir. Technorati.com, Nielsen BuzzMetrics ve diğer uzman ajanslar ve çevrimiçi hizmetler, blogların etkisini analiz eder ve daha iyi hedefleme için sıralamalar ve faydalı veriler sağlamaktadır (Barker vd., 2012: 40).

3.3.2.2. Web 2.0 Uygulamalarının Şirket Halkla İlişkiler ve Doğrudan Pazarlama Araçları Olarak Kullanılması Stratejisi

Belirlenen bu strateji için bloglar, forumlar, içerik toplulukları ve içerik toplayıcılar gibi Web 2.0 araçları çevrimiçi halkla ilişkiler için en iyisi olarak bilinmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, pazarlamacılar web günlüklerinde, çevrimiçi forumlarda ve kullanıcı topluluklarında meydana gelen çevrimiçi söylemin değerinin giderek daha fazla farkına varmaktadır. Çoğunlukla, bu kamuya açık söylem, şirketin alanı ve kontrolü dışında gerçekleşir. Kurumsal yöneticiler, kurumsal çevrimiçi varlığın bir parçası olarak kurumsal bloglar, web sitesi forumları ve şirket sponsorluğundaki toplulukları ekleme seçeneğine sahiptir. Bu durum şirketlerin konuşmayı kendi alanlarına çekmelerine, yorumları ılımlı hale getirmelerine ve en önemlisi müşterilerin endişelerini veya sorularını doğrudan ele almalarına olanak sağlayacaktır (Singh ve diğerleri, 2008). Bu strateji aynı zamanda müşterilerin çevrimiçi topluluklara katılma ve diğer kullanıcılarla sosyalleşme konusundaki artan isteklerini de hesaba katmaktadır (Chanthinok vd., 2015: 35).

Şirketler ve halk arasındaki bu çevrimiçi diyalog biçimi, kurumsal blogların etkileyici yükselişinin kanıtlandığı gibi, birçok şirket tarafından zaten başlatılmıştır. Son 10 yıl'a kıyasla, kurumsal blogları benimseyen şirket sayısı, CEO bloglarında, Sun Microsystems Başkanı ve CEO'su Jonathan Swartz, Apple Computers CEO'su Steve Jobs, Jupiter Media CEO'su Alan Meckler, GM Başkan Yardımcısı Bob Lutz, Novell CMO'su John Dragon ve McDonalds Başkan Yardımcısı Bob Langert, müşterileri etkileşime girmeye ve düşüncelerini özgürce ifade etmeye teşvik etmektedir (Tafesse ve Wien, 2018: 741). Politikacılar, seçmenleriyle doğrudan bir bağlantı hattı olarak sosyal medyanın etkinliğinin farkına varmışlardır. Barack Obama'nın 2008 ABD başkanlık seçimlerinde Demokrat Parti adayı olarak beklenmedik performansı ve zaferi, marka bilgisini, itibarını ve sadakatini artırmak için sosyal medyanın bir pazarlama aracı olarak nasıl etkin bir şekilde kullanılacağına klasik bir örneği olarak kendini kanıtlamıştır (Libert ve Faulk, 2009: 36).

Üst düzey yöneticiler, sosyal medya sohbetine katılan tek kişi olmak zorunda değildir. Çalışanları kurumsal bloglarda ve forumlarda içerik üreticileri olarak dahil etmek, Microsoft tarafından 2003 yılında icat edilen çok sevilen bir strateji olarak literatüre girmiştir. Birçok CEO, kurumsal şeffaflık gerektirdiği ve personel sorumluluklarını devrettiği için bu stratejiyi tehlikeli olarak görmektedir. İster kişisel ister profesyonel bir ortamda

olsun, birçok çalışan bu şanstıan yararlanmaktadır. Bununla birlikte, pratik deneyimler, blog yazan işletmelerin, çalışan bloglarını ve resim veya video paylaşma gibi Sosyal Medya ile ilgili diğer eylemleri çevreleyen bir davranış kodu oluşturması gerektiğini göstermektedir. Organizasyonel politikalar, çatışmaları ve yanlış anlamaları önleyerek hem şirketin hem de çalışanlarının korunmasına yardımcı olabilmektedir (McCabe, 2017: 85).

Şirket sponsorluğundaki blogları kullanmaya ek olarak, YouTube, GoogleVideo ve diğer video paylaşım web sitelerini ticari tanıtım içeriği için reklam platformları olarak kullanmak, sosyal medyayı bir halkla ilişkiler aracı olarak kullanmak için hızlı ve ucuz bir yöntemdir. Bu web siteleri, reklamların yüzlerce hatta milyonlarca kişiye neredeyse ücretsiz olarak dağıtılması için fırsat sunmaktadır. Bu tür ücretsiz reklamların büyük kitleleri çekmesi çağımızda oldukça normal karşılanmaktadır. Hedeflenen iletişim için niş bloglar ve çevrimiçi forumlar gibi araçlar başarıyla kullanılabilir. Pazarlamacılar niş kitlelere ve İnternet Uzun Kuyruk olarak bilinen şeye ulaşabilmektedirler. Küçük pazar nişleri veya genellikle cadde üstü mağazaların çeşitlerinde bulunmayan ürünleri reklamlar, bağlantılar veya reklamlar yerleştirerek arayan tek müşterilere özel bloglarda, topluluklarda veya forumlarda afişler kullanılarak geleneksel medyanın tanıtımıyla ilişkili maliyetler bu yöntemler kullanılarak önemli ölçüde azaltılabilmektedir.

3.3.2.3. Müşterileri Ürün Geri Bildirimi ve Reklam Fikirleri Sunmaya Davet Ederek İnovasyon Sürecine Dahil Etme Stratejisi

En iyi Web 2.0 uygulamaları, müşterilerin ürünleri derecelendirmesine ve incelemesine izin veren etkileşimli e-ticaret siteleri ile kullanıcıların bağlantı kurmasına ve topluluklar oluşturmasına izin veren kurumsal sosyal ağlardır. Müşteri incelemelerinde, ürün derecelendirmelerinde ve davranışsal hedeflemeye dayalı ürün önerilerinde en iyi bilinen yenilikçi, iyi bilinen çevrimiçi perakendeci Amazon.com'dur. Müşteri incelemeleri ve derecelendirmeleri, kurumsal reklamlardan daha güvenilir ve ürün uzmanları tarafından sağlanan incelemelerden bile daha güvenilir olarak görülmektedir. Yapılan araştırma sonuçlarına göre, ABD'li tüketicilerin yüzde 62'si çevrimiçi olarak kullanıcı tarafından oluşturulan değerlendirmeleri okumakta ve yüzde 98'i bu incelemelerin gerçek olduğuna inanmaktadır. Ayrıca, ürün tavsiyelerini ve incelemeleri okuyan müşterilerin %80'i, bunu yapmanın satın alma kararlarını etkilediğini söylediği ortaya konulmuştur. Bu sonuçlar, müşteri tarafından oluşturulan incelemelerin tüketici davranışı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu gösteren başka akademik çalışmalar tarafından da desteklenmektedir (Lee vd., 2008: 349).

Müşteri tarafından oluşturulan reklamcılık, toplu bilgiyi kullanmanın ikinci bir yöntem olarak belirtilmektedir. Tüketicilerle bir marka hakkında

etkili bir şekilde etkileşim kurmak için yeni bir strateji, yaratıcılıklarını reklamcılıkta kullanmaktır. Müşteri tarafından yaratılan reklamların bir varyasyonu olarak yayınlanacak reklamların seçiminde müşteri katılımı teşvik edilerek aynı zamanda işletme için viral bir vızıltı yaratılmaktadır (Vinerean, 2017).

3.3.2.4. Ürünleri Özelleştirmek ve Müşterilere Daha Kişiselleştirilmiş Bir Çevrimiçi Deneyim Sağlamak İçin Sosyal Medyayı Kullanımı Stratejisi

Stratejinin uygulanması açısından sponsorlu çevrimiçi forumlar ve sosyal ağ özelliklerine sahip Web 2.0 şirket web siteleri en uygun Web 2.0 uygulamalarıdır. İnsanlara çevrimiçi deneyimlerini veya satın aldıkları şeyleri uyarlama seçeneği sunan bu strateji, tüketici sadakatini artırabilir. about.com, MySpace.com, Nike, Disney, Coca-Cola ve daha pek çoğu dahil olmak üzere çok sayıda işletme, kullanıcıların web sitelerinin farklı yönlerini kendi bireysel gereksinimlerine veya zevklerine uyacak şekilde özelleştirmelerine olanak tanıyan Web 2.0 tabanlı teknolojileri denemektedir. Web sitesi özelleştirmesine izin vermenin yanı sıra, birçok işletme “Konfigüratörler” adı verilen etkileşimli çevrimiçi araçlar ve müşterilerin çevrimiçi satın aldıkları gerçek şeyleri kısmen veya tamamen kişiselleştirmelerini sağlayan diğer kaynaklar geliştirmiştir (Chanthinok vd., 2015: 35).

Bu alandaki öncüler arasında, tüketicilere ürünün ambalajını tasarlama seçeneği sunan Kleenex (myklenextissue.com), kullanıcıların kendi USPS onaylı pullarını tasarlamalarını sağlayan photostamps.com, kullanıcıları davet eden Heinz (myheinz.com) yer almaktadır. Ketçap şişeleri için kendi kişiselleştirilmiş etiketlerini tasarlamak ve M&M (nymms.com), kullanıcıların tercih ettikleri şeker renklerini seçmelerine ve üzerine özelleştirilmiş bir mesaj yazdırmalarına olanak tanımaktadır. Dünyanın en büyük bira markasının yakın zamanda piyasaya sürdüğü “Heineken’inizi Tasarlayın” uygulaması, kullanıcıların kendi bira şişelerini oluşturmalarına ve çevrimiçi sipariş vermelerine olanak tanır. Benzer araçlar, NIKE (NIKEiD), Reebok (YourReebok) ve Converse (ConverseOne) dahil olmak üzere spor malzemeleri üreticileri tarafından müşterilere sunulmuş, çevrimiçi sipariş ettikleri ürünleri değiştirmelerine olanak tanımaktadır. Tanınmış mobilya perakendecisi IKEA, “Herkes Tasarımcıdır” adlı bir çevrimiçi kampanyada, müşterilerini ideal evlerini IKEA ürünleriyle döşemeye ve tasarımlarını IKEA web sitesinde (iedereenisdesigner.nl/) paylaşmaya çağırmıştır (Pham ve Gammoh, 2015:331).

Özelleştirme stratejisi, kitlesel olarak üretilen ürünler yerine benzersiz ürünlere yönelik artan tüketici talebine yanıt verir ve müşteriyi elde tutmayı artırmaya ve marka bilinci oluşturmayı geliştirmeye yardımcı olabilmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sosyal medya ve sosyal medya pazarlaması arkasındaki fikirler açıklanmaya çalışılmıştır. Herhangi bir sosyal medya web sitesinin yedi temel işlevini anlayabilmek için önce sosyal medya literatürü taranmış ve incelenmiştir. İlgili literatür araştırması sayesinde sosyal medya pazarlamasının beş ana özelliği olduğu ortaya konulmuştur. Yedi sosyal medya işlevinin beş sosyal medya pazarlama boyutuyla ilişkilendirilmeye çalışıldığında, yedi sosyal medya işlevinin beş sosyal medya pazarlama yönünün her birini desteklediğinin farkına varılmıştır. Ortaya çıkarılan sonuç araştırmacıları sosyal medya web sitelerinin işlevsel yapı taşları ışığında sosyal medya pazarlamasını yeniden tasarlamaya sevk etmektedir. “Sosyal medya pazarlaması, bir sosyal medya web sitesinin yedi işlevsel bileşenin (tanımlama, konuşma, paylaşım, varlık, ilişki, itibar ve gruplar) bir şirketi, kuruluşu, siyasi partiyi, kişiliği, kavramı, ya da bir olay.” Bu nedenle, sosyal medya pazarlaması, bir ürün veya hizmeti tanıtmak için sosyal medyanın kullanımını ifade etmektedir.

Pazardaki önemli değişiklikler ve bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler nedeniyle, e-pazarlamacılar pazar hakimiyetlerinin azalmakta olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalmaktadır. Kitle iletişim araçlarına dayalı itme(outbound) pazarlaması daha az etkili hale gelmektedir ve müşteriler artık iletişim ve pazarlama sürecinden sorumlu görülmektedir. Müşteri gücünün büyümesi, azalan pazarlama güveni ile denenmiş ve gerçek pazarlama stratejilerinin azalan etkinliği ile ilişkilendirilmektedir. Web 2.0 olarak bilinen İnternetin mevcut yinelemesi, insanlara Sosyal Medya olarak bilinen yeni nesil çevrimiçi hizmetlere, kaynaklara ve ağ oluşturma fırsatlarına erişim sağlayarak müşteri gücünü artırmıştır.

Müşteri yetkilendirmesi pazarlamacılar için önemli bir sorun olsa da, pazarlamacıların sosyal medya alanından kendi amaçları için yararlanmalarının ve pazarlama süreci üzerinde bir dereceye kadar kontrol sahibi olmalarının sayısız yolu bulunmaktadır. Şirketler için yeni pazar gerçeklerini anlamak ve yeni zihniyetleri benimsemek temel gereksinimlerdir; muhataplarına geniş ve pasif bir izleyici olarak değil, müstakbel ortak olarak değilse bile sofistike ve yaratıcı bireyler olarak yaklaşmalıdırlar. Geleneksel pazarlama araçlarının yerine sosyal medyanın kullanılması, pazarlamacıların çoğu zaman müşterilerin aktif katılımıyla çeşitli pazarlama işlemlerini verimli ve uygun maliyetli bir şekilde gerçekleştirmesini sağlayabilmektedir.

Sosyal medya programlarını pazarlama aracı olarak kullanmanın sayısız yöntemi vardır. Bunlar, işletmelerin pazarlama stratejilerini geliştirmelerine ve sıklıkla felaketleri önlemelerine yardımcı olan, ucuz ama paha biçilmez “canlı” müşteri geri bildirim kaynaklarıdır. Sosyal medya plat-

formları, halkla ilişkiler ve pazarlama araçları olarak kullanılabilirdiği gibi, müşterilerin çevrimiçi alışveriş deneyimlerini kişiselleştirmelerini sağlayan müşteri etkileycileri ve araçları olarak da kullanılabilmektedir. Son olarak, sosyal medya, genel halkın zekasını ve yaratıcılığını artırmak için bir platform olarak işletmeler için çok çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Sosyal medya, yeni ürünlerin yaratılmasına ve yenilenmesine katılım yoluyla tüketicinin markalarla etkileşimini teşvik etmek için kullanılabilir.

Müşterinin egemen olduğu pazarda ortaya çıkan gerçekleri ele almak için, stratejik bir yeniden yönlendirme ile şirket ve yönetim tutumlarında sık sık sert değişiklikler gerekmektedir. İnternetin ve özellikle Sosyal Medya hareketinin pazar ve tüketici davranışları üzerindeki etkisi pazarlamacılar tarafından anlaşılmalıdır. Sosyal medyanın bir pazarlama aracı ve genel pazarlama stratejisinin bir bileşeni olarak işlevini tanımak ve anlamak da çok önem arz etmektedir. Çalışma ile sosyal medya'nın gelişen pazarlama ortamındaki konumunu anlamak ve pazarlama stratejisi ve uygulaması üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu göstermek için bir temel sağlamaya çalışmaktadır. Sosyal medyayı geleneksel pazarlama bağlamına yerleştirmeye ek araştırma ve inceleme için bir başlangıç noktası olarak bir referans çerçevesi tanımlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, yazılı eserlere ve gerçek dünya örneklerine bağımlılık, doğası gereği normatif ve tanımlayıcı olan ve akademisyenlere çeşitli ilgi çekici felsefi problemler sağlayan bir dizi nosyona yol açmıştır. Bu çalışmanın amacı, sosyal medyanın bir pazarlama aracı olarak potansiyeline ilişkin devam eden tartışmaya katkıda bulunmak ve gelecekteki araştırma ve deneyler için birkaç temel temel sağlamaktır. Sosyal medya ve sosyal medya pazarlaması arasındaki fikirler açıklanmaya çalışılmıştır. Herhangi bir sosyal medya web sitesinin yedi temel işlevini anlayabilmek için önce sosyal medya literatürü taranmış ve incelenmiştir. İlgili literatür araştırması sayesinde sosyal medya pazarlamasının beş ana özelliği olduğu ortaya konulmuştur. Yedi sosyal medya işlevinin beş sosyal medya pazarlama boyutuyla ilişkilendirilmeye çalışıldığında, yedi sosyal medya işlevinin beş sosyal medya pazarlama yönünün her birini desteklediğinin farkına varılmıştır. Ortaya çıkarılan sonuç araştırmacıları sosyal medya web sitelerinin işlevsel yapı taşları ışığında sosyal medya pazarlamasını yeniden tasarlamaya sevk etmektedir. "Sosyal medya pazarlaması, bir sosyal medya web sitesinin yedi işlevsel bileşeninin (tanımlama, konuşma, paylaşım, varlık, ilişki, itibar ve gruplar) bir şirketi, kuruluşu, siyasi partiyi, kişiliği, kavramı, ya da bir olay." Bu nedenle, sosyal medya pazarlaması, bir ürün veya hizmeti tanıtmak için sosyal medyanın kullanımını ifade etmektedir.

Çalışmanın ana çıkarımı, pazarlamacıların pazarlamanın geleceğinin birlikte yaratmaya, açıklığa ve müşterileri kontrol etmek yerine onları dinlemeye ve onlara yardım etmeye dürüst bir bağlılığa dayanacağını anlama-

ları gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır. Sosyal Medya, tüketiciyi kurumsal kaygıların ön saflarına yerleştiren yeni bir iş ortamında çalışmayı öğrenecek olan pazarlama stratejistleri için bir değişim aracısı ve bir fırsat kaynağı olarak görölmektedir.

KAYNAKÇA

- Agichtein, E., Castillo, C., Donato, D., Gionis, A., & Mishne, G. (2008, February). Finding high-quality content in social media. In *Proceedings of the 2008 international conference on web search and data mining* (pp. 183-194).
- Ahmed, Y. A., Ahmad, M. N., Ahmad, N., & Zakaria, N. H. (2019). Social media for knowledge-sharing: A systematic literature review. *Telematics and informatics, 37*, 72-112.
- Albors, J., Ramos, J. C., & Hervás, J. L. (2008). New learning network paradigms: Communities of objectives, crowdsourcing, wikis and open source. *International journal of information management, 28*(3), 194-202.
- Armstrong, C. G., Delia, E. B., & Giardina, M. D. (2016). Embracing the social in social media: An analysis of the social media marketing strategies of the Los Angeles Kings. *Communication & Sport, 4*(2), 145-165.
- Barker, M., Barker, D. I., Bormann, N. F., & Neher, K. E. (2012). *Social media marketing: A strategic approach*. CENGAGE learning.
- Barwise, P., & Styler, A. (2003). Marketing expenditure trends: 2001-2004. London Business School.
- Blackshaw, P., & Nazzaro, M. (2004). Consumer-Generated (CGM) 101: Word of mouth in the age of the web fortified consumer. Retrieved From <http://www.nielsenbuzz Metrics.com/whitepapers>.
- Chanthinok, K., Ussahawanitichakit, P., & Jhundra-indra, P. (2015, July). Social media marketing strategy and marketing outcomes: A conceptual framework. In *Allied Academies International Conference. Academy of Marketing Studies. Proceedings* (Vol. 20, No. 2, p. 35). Jordan Whitney Enterprises, Inc.
- Chung, N., Han, H., & Koo, C. (2015). Adoption of travel information in user-generated content on social media: the moderating effect of social presence. *Behaviour & information technology, 34*(9), 902-919.
- Constantinides, E. (2004). Influencing the online consumer's behavior: the Web experience. *Internet research*.
- Constantinides, E. (2006). The marketing mix revisited: towards the 21st century marketing. *Journal of marketing management, 22*(3-4), 407-438.
- Constantinides, E., & Fountain, S. J. (2008). Web 2.0: Conceptual foundations and marketing issues. *Journal of direct, data and digital marketing practice, 9*(3), 231-244.
- Curran, J. M., & Lennon, R. (2011). Participating in the conversation: exploring usage of social media networking sites. *Academy of Marketing Studies Journal, 15*, 21.

- Dijkmans, C., Kerkhof, P., & Beukeboom, C. J. (2015). A stage to engage: Social media use and corporate reputation. *Tourism management*, 47, 58-67.
- Finin, T., Joshi, A., Kolari, P., Java, A., Kale, A., & Karandikar, A. (2008). The information ecology of social media and online communities. *AI Magazine*, 29(3), 77-77.
- Ghermandi, A., & Sinclair, M. (2019). Passive crowdsourcing of social media in environmental research: A systematic map. *Global environmental change*, 55, 36-47.
- Godin, S. (2007). *Meatball sundae: Is your marketing out of sync?*. Penguin.
- Hall, J. A. (2018). When is social media use social interaction? Defining mediated social interaction. *New media & society*, 20(1), 162-179.
- Hanna, R., Rohm, A., & Crittenden, V. L. (2011). We're all connected: The power of the social media ecosystem. *Business horizons*, 54(3), 265-273.
- Kang, M. (2010). Measuring social media credibility: A study on a measure of blog credibility. *Institute for Public Relations*, 4(4), 59-68.
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business horizons*, 53(1), 59-68.
- Kara, A., & Kaynak, E. (1997). Markets of a single customer: exploiting conceptual developments in market segmentation. *European journal of marketing*.
- Khan, M. F., & Jan, A. (2015). Social media and social media marketing: A Literature Review. *IOSR Journal of Business and Management*, 17(11), 12-15.
- Khan, M. F., & Jan, A. (2019). A measure of social media marketing: Scale development and validation. *Jindal Journal of Business Research*, 8(2), 158-168.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P., & Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business horizons*, 54(3), 241-251.
- Lee, J., Park, D. H., & Han, I. (2008). The effect of negative online consumer reviews on product attitude: An information processing view. *Electronic commerce research and applications*, 7(3), 341-352.
- Lenhart, A., Madden, M., Smith, A., & Macgill, A. (2007). Teens and social media.
- Libert, B., & Faulk, R. (2009). Barack Obama: success you can believe in-and emulate. *Management Today*, 25(3), 36-37.
- Lorenzo, C., Constantinides, E., Geurts, P., & Gómez, M. A. (2007, September). Impact of web experience on e-consumer responses. In *International Conference on Electronic Commerce and Web Technologies* (pp. 191-200). Springer, Berlin, Heidelberg.

- Mangold, W. G., & Faulds, D. J. (2009). Social media: The new hybrid element of the promotion mix. *Business horizons*, 52(4), 357-365.
- McCabe, M. B. (2017). Social media marketing strategies for career advancement: An analysis of LinkedIn. *Journal of Business and Behavioral Sciences*, 29(1), 85.
- Mergel, I. (2013). Social media adoption and resulting tactics in the US federal government. *Government information quarterly*, 30(2), 123-130.
- Parsons, A. L., & Lepkowska-White, E. (2018). Social media marketing management: A conceptual framework. *Journal of Internet Commerce*, 17(2), 81-95.
- Pham, P. H., & Gammoh, B. S. (2015). Characteristics of social-media marketing strategy and customer-based brand equity outcomes: a conceptual model. *International Journal of Internet Marketing and Advertising*, 9(4), 321-337.
- Piller, F. T., & Walcher, D. (2006). Toolkits for idea competitions: a novel method to integrate users in new product development. *R&D Management*, 36(3), 307-318.
- Porter, M. E. (2001). The value chain and competitive advantage. *Understanding business processes*, 2, 50-66.
- Prahalad, C. K., & Krishnan, M. S. (2008). *The new age of innovation*. New York: McGraw-Hill Professional Publishing.
- Smith, G. (2007). *Tagging: people-powered metadata for the social web*. New Riders.
- Tafesse, W., & Wien, A. (2018). Implementing social media marketing strategically: an empirical assessment. *Journal of Marketing Management*, 34(9-10), 732-749.
- Tajudeen, F. P., Jaafar, N. I., & Sulaiman, A. (2016). Role of social media on information accessibility. *Pacific Asia Journal of the Association for Information Systems*, 8(4), 3.
- Taprial, V., & Kanwar, P. (2012). *Understanding social media*. Bookboon.
- Velasquez, A., & LaRose, R. (2015). Social media for social change: Social media political efficacy and activism in student activist groups. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 59(3), 456-474.
- Vinerean, S. (2017). Importance of strategic social media marketing.
- Weinberg, T. (2009). *The new community rules: Marketing on the social web* (pp. I-XVIII). Sebastopol, CA: O'Reilly.
- Wilson, J., Guinan, P. J., & Parise, S. (2011). What's your social media strategy?.
- Winer, R. S. (2009). New communications approaches in marketing: Issues and research directions. *Journal of interactive marketing*, 23(2), 108-117.

“

Bölüm 2

**ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE
KOMÜNİZM PROPAGANDASI
BAĞLAMINDA MÜZİĞİN PROPAGANDA
POSTERLERİNDEKİ SUNUMU**

Tuğba BAYTİMUR¹

”

¹ Dr. Tuğba Baytimur, Bağımsız Araştırmacı

Giriş

20. yüzyılın ilk yarısında dünya genelinde Komünizm, Faşizm, Nasyonel Sosyalizm ve Falanjizm gibi farklı ideolojileri benimseyen çeşitli yönetimler iktidara gelmiştir. Farklı ideolojik zeminlerde kurulan bu yönetimler kendi fikirlerini kitlelere benimsetmek amacıyla çeşitli kitle iletişim araçlarını kullanarak yoğun propaganda faaliyetlerine girişmiştir. Bu propaganda faaliyetlerine sinema, fotoğraf, heykel ve resim gibi çeşitli alanlar da hizmet etmiştir. Müzik de ideolojik temelli propagandaya hizmet eden alanlardan biri olmuştur. Özellikle Mao Zedong liderliğinde kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nde (ÇHC), müzik komünist rejimin propaganda faaliyetlerinde etkili bir şekilde kullanılmıştır. ÇHC'de yönetimde bulunan Çin Komünist Partisi (ÇKP) liderliğinde propaganda amaçlı kullanılan müzikler yoluyla komünist rejimi yücelten çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada müzik, ÇHC'deki kitlelerin komünist rejime yönelik coşku ve sevgisinin bir temsili haline gelmiştir. Bu etkinliklerde yaşananların ÇHC'deki geniş kitlelere ulaştırılabilmesi amacıyla çeşitli sanatçılar üzerinden propaganda posterleri hazırlanmış ve bu propaganda posterlerinde Çin halkının komünist rejim altında yaşamaktan ne kadar mutlu olduğu müzik yoluyla kitlelere yansıtılmaya çalışılmıştır. Çeşitli dönemlerde hazırlanan bu propaganda posterleri, ÇHC'de müziğin propaganda amaçlı kullanımı günümüzde ortaya koyan önemli belgelerdir.

Müziğin propaganda amaçlı kullanımı sadece ÇHC'ye özgü bir durum değildir. Birçok ulus ve kültürün müziği propaganda amaçlı olarak kullandığı görülmektedir. Örneğin müzik ve siyaset üzerine Cutter (1968), Mali'de müziğin siyasetini incelemiş ve Mali İmparatorluğu'nun geçmişinin müziklerle kahramanca desteklendiğini ve ulusun gururu olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Anderson ve Mitchell (1978), Batı popüler müziğinin Nepal kültürüne etkilerini incelemiş ve müziğe yapılan müdahalelerin kültür siyasetinde gerekli olabileceğini ancak bu durumun insanlar üzerindeki müziğin yayılcı etkisini önlemek için kalıcı olamayacağını belirtmiştir.

Seroussi (1986), İsrail'e göç etmiş Faslı bir Yahudi cemaatinin etnik kimliğiyle iç içe geçmiş siyasi çıkarların, eski bir müziko-şiişel geleneğin sembolik anlamını nasıl desteklediğini, eski dönemlerden kalma bir gelenek olarak "bakkashot" şarkısını söylemeye ilişkin göstermeye çalışmıştır. Dunaway (1987), Amerika Birleşik Devletleri'nde müzik ve siyaseti konu almış ve Amerika'ya ayak basılmasından bu yana geçen yüzyıllarda müziğin, dinleyenlerin kendi dönemleri hakkında söylediklerini yansıtmasa da yansıtmasa da politik duyguların bir barometresi olarak hizmet ettiğini, Şair Stephen Spender'ın "Müzik, din dışında idealist uyuşturucuların en güçlüsüdür" sözleriyle açıklamıştır.

Van den Toorn (1991), politika, feminizm ve çağdaş müzik teorisini ele almış ve müziğe kişisel, içsel, ruhsal yaklaşarak, Hanslick'in gözlemlediği gibi müziğin bir "dil", ruha uygun bir çalışma olduğunu ifade etmiştir. Goehr (1994), politik müzik ve müziğin siyasetini ideolojik boyutlarıyla incelemiş ve müziğin politik karakterinin toplumsal olarak sınırlandırılmış bir eylem içerisinde somut kaygılarla ele alınmasını eleştirmiştir. McCann (1995), İrlanda milliyetçi siyasetinin ve müziğin kimlik inşa etmek için nasıl kullanıldığını araştırmıştır. Gerstin (1998), müzik, kimlik ve siyaset arasındaki bağlantıların günlük bağlamını itibar inşası üzerinden ele almış ve müzik-kimlik-politika bağlantısı hakkındaki iddiaların bir düzeyde inançlar üzerine kurulu olduğunu ifade etmiştir.

Holst-Warhaft (2002), modern Yunanistan'da siyaset ve popüler müziği incelemiş ve MÖ 6. yüzyıldan günümüze müzik ve siyasetin Yunan kültürüyle ilişkili olmasından hareketle Yunanlıların doğu ve batı geleneklerinden melez formlar oluşturarak bireysel karakterlerini siyaset ve müziğe yansıttığını ele almıştır. Perrone (2002), çağdaş Brezilya popüler müziğinde milliyetçilik ve siyaseti incelemiş ve popüler müziğin gelişiminin ve eleştirisinin yirminci yüzyılın son kırk yılındaki birbiriyle ilişkili yönlerini, otoriterliğin süregelen etkisine vurgu yaparak ele almıştır. Askew (2003), Doğu Afrika kıyılarında elde edilen kanıtlarla müzik, siyaset ve sosyal değişimi incelemiş ve burada bulunan topluluklarda müziğin etkili bir siyasi eylem biçimi olarak kullanıldığını ifade etmiştir.

Vuletic (2008), 1950'li yıllarda Yugoslavya'da politika ve popüler müziği incelemiş ve bu dönemde popüler müzik kültürünün gelişiminin yalnızca uluslararası kültürel eğilimlere dayanmakla kalmayıp, aynı zamanda Komünistler Ligi olarak yeniden adlandırılan iktidardaki Yugoslavya Komünist Partisi'nin (CPY) izlediği iç ve dış politikalar tarafından da şekillendiğini açıklamıştır. Omojola (2009), Nijerya müziğinde siyaset ve kimliği incelemiş ve ulusal sınırları aşan bir müzik stili yapılandırmak için kültürel olarak farklı ifadelerin ortaya konulmasıyla yerel ve etnik unsurların da müziğe yansıtıldığını ve siyasi bir kimlik kazandırıldığını ifade etmiştir. Ismayilov (2012) ise Eurovision şarkı yarışması özelinde Azerbaycan'da devlet, kimlik ve müziğin siyasetini ulus inşası bağlamında incelemiştir.

Müzik ve ideoloji üzerine de bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da: Subotnik (1983), Batı müziği çalışmasında ideolojinin rolünü; Manuel (1990), Çağdaş Küba'da müzik ve ideolojiyi; Kong (1995), Singapur'da ideoloji ve direniş bağlamında müzik ve kültürel politikayı; Morris (2013), popüler müzikte iletişimsel güç ve ideolojiyi ve Rădulescu (2017), 20. yüzyılda Romanya'da ulusal ideoloji, müzik ve müzikle ilgili söylemleri ele almıştır.

Türkiye özelinde de müzik, propaganda ve ideolojileri ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin İmik Tanyıldızı (2012), 2011 genel seçimleri özelinde siyasal iletişimde müzik kullanımının seçmene etkisini incelemiş ve çalışmasında müziğin seçmeni harekete geçirdiği ve siyasi katılımı artırdığı görülmüştür. Tatar ve Aydın (2017), Osmanlı döneminden başlayarak, Cumhuriyet dönemi ve 1950 sonrası dönemlerdeki müzik ve iktidar ilişkisini ele almıştır. Budak (2018), 2018 genel seçimleri özelinde siyasal iletişimde seçim müziklerinin propaganda amaçlı olarak kullanımını incelemiştir. Kızılkaya (2021), 1965-1995 yılları arasında ön plana çıkan seçim müziklerinin Türk siyasi yaşamında bir propaganda ve ikna aracı olarak nasıl kullanıldığını araştırmıştır.

Türkiye’de müziğin propaganda amaçlı kullanımı çok partili yaşama geçtikten sonra popülerlik kazanmış ve Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) 1965 seçimlerinde kullandığı (Tülay German’ın seslendirdiği Yarının Şarkısı) propaganda müziği bu alanın ilk örneklerinden birisini oluşturmuştur (Önürmen ve Temel, 2014, s. 53). TİP’in kullandığı müzik komünist ideolojik yapılanmanın Türkiye özelinde yansması bağlamında da ilk örnekleri oluşturmaktadır.

Türkiye’nin siyasi tarihindeki müziklere genel olarak bakıldığında ise dünya siyasi düzeninden etkilenerek Soğuk Savaş döneminde propaganda müzikleri ön planda olmuş, 1980-2000 yılları arasında popüler kültürün yansımaları görülmüştür. 2000’li yıllardan itibaren ise kültürel olarak muhafazakâr Anadolu motifli siyasi müzikler ön planda olmuştur. Türkiye özelinde sağ ideolojik düşünce olarak adlandırılan partiler ulus inşası ve lider üzerine propaganda dili oluştururken, sol partilerin ise halk ve ideoloji odaklı propaganda dili oluşturduğu değerlendirilmektedir (Öztürk, 2014). Türkiye’nin bu anlamda ÇHC ile benzer nitelikler taşımadığı ve iki devletin farklı ideolojik propaganda unsurlarıyla hareket ettiği görülmektedir.

Çin’de müzik, çok eski tarihlerde Konfüçyanizm’e kadar dayanan ülkeyi yönetme fikri çerçevesinde iktidarı kuvvetlendirmek için yumuşak bir güç olarak kullanılmış ve ulus hâkimiyetinin bağlayıcı unsuru olarak görülmüştür (Zaychenko, 2016, s.75). Bu noktada Çin özelinde müzik üzerine oldukça geniş bir yelpazede akademik çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar içerisinde: Thrasher (1981), Çin müziğinin sosyolojisini; Ma ve Go-Shun (1985), ÇHC toplumunda koro müziğini; Thrasher (1985), Çin kültüründe müziğin rolünü; Van Khê (1985), Çin müziği ve Doğu Asya’nın müzik geleneklerini; Rogers (1989), ÇHC’de müzik eğitimini; Hamm (1991), ÇHC’de müzik ve radyoyu; Hung (1996), Çin komünist savaş müziğindeki mitler ve sembolleri; Rees (1998), Güneybatı Çin’deki geleneksel müzik için yabancı dinleyicileri; Ho (2003), Çin müzik eğitiminde Batılılaşma ve toplumsal dönüşümleri; Rees (2003), ÇHC’de gele-

neksel müzik, fikri mülkiyet ve değişen tutumları; Bryant (2005), çağdaş Çin'deki kültürel devrim şarkılarını; Yang (2007), ÇHC'de Batı müziği figürlerini; Law ve Ho (2009), Çin'de küreselleşme, değerler eğitimi ve müzik eğitimini; Ho ve Law (2012), Çin'in müzik eğitimine popüler müziği yerleştirmenin kültürel politikasını; Ho (2013), Çin'de müzik eğitiminin perde arkasını; Zhang (2017), Çin'de çok kültürlü etnik müzik eğitimini ve Kielman (2018), değişen ÇHC'de sonik altyapılar, müzikal dolaşım ve dinleme uygulamalarını incelemiştir.

Çin'de müzik ve propaganda ilişkisini ele alan çalışmalar içerisinde ise Perris'in (1983), ÇHC'de doktrinin emrinde propaganda boyutunda müziği incelediği çalışması ile Giray'ın (2022), Çin'de müzik eğitiminde propagandayı ele aldığı çalışması ön plana çıkmaktadır. Perris'in (1983) çalışmasında müziğin totaliter hükümetler altındaki denetimi eleştirilmiş ve müziğin yaratıcı ruhunun göz ardı edilerek resmî ideolojiyle uyumlu olma zorunluluğunun sanatsal iradeyi engellediği ifade edilmiştir. Giray'ın (2022) çalışmasında ise Komünist Çin yönetimi içerisinde eğitim ve propagandanın ayrılmaz bir bütün haline getirildiği, Çin eğitim kurumları tarafından kullanılan kitap, müzik gibi birçok kaynağın, ÇHC'yi destekleyen görüşleri ve Komünist Parti'nin ideolojilerini yansıtmak için değiştirildiği ifade edilmiştir.

“Çin müziği” terimi, ÇHC sınırlarının dışına, denizaşırı topluluklara kadar uzanmaktadır. Ülke içerisindeki alternatif ya da muhalif sesler dahi konu müzik olunca, ulusal çerçeve üzerinden komünist ideolojik düşünce yapısıyla görüşlerini dile getirmekte veya uygulanan sistemli propagandalara (her gün hoparlörlerden çalınan *Doğu Kızıdır - The East Is Red* şarkısı ile uyanılması gibi) maruz kalmaktadır (Tuohy, 2001). ÇHC bünyesinde yer alan her türlü müzik, devlet kontrolü altında yapılabilmektedir. Örneğin devlet radyo programlarının müzik içeriği, dinleyicilerin müzik zevklerini veya tercihlerini yansıtmak için değil, daha çok Komünizm ideolojisini güçlendirmek ve devletin imajına katkı sağlamak için tasarlanmaktadır (Hamm, 1991). ÇHC, radyo yoluyla Komünizm ideolojisini yurtdışına da taşımaya çalışmış ve Pekin Radyosu'nun Türkçe dâhil diğer dillerde yaptığı müzik yayınları ile yabancı dinleyicilere ulaşmaya çalışmıştır (Üngör, 2012).

Her ne kadar günümüzde ÇHC'nin bazı aydın sınıflarının veya sanatçıların tek parti sistemi ideolojik propagandalarına zaman zaman karşı fikirler geliştirmeye çalıştıkları görülse de öne sürülen fikirler ÇKP'nin izin verdiği ölçüde etkili olabilmekte, fikirlerin politika yapımındaki etkisi ÇKP tarafından belirlenmektedir (Demir, 2021).

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen literatür taraması genel olarak değerlendirildiğinde Çin'de müzik üzerine yapılan çalışmaların fazla ol-

duğu, propaganda özelinde ise ülkenin ideolojik düzeninden de kaynaklı olarak akademik literatürün daha sınırlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu aşamada çalışmada ÇHC’de müzik ve propaganda ilişkisi ortaya konularak ÇKP’nin müzik yoluyla Çin halkına vermek istediği ideolojik mesajlara ışık tutulması amaçlanmıştır. Bu amaçla ÇHC’de müzik konulu propaganda amaçlı hazırlanan posterler, göstergibilimsel açıdan analiz edilerek ÇKP’nin ideolojik propagandasında müziğin rolü açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular ışığında aşağıda yer alan soruların yanıtlanması amaçlanmıştır:

ÇHC’deki müzik konulu posterlerde propaganda amaçlı hangi konular ön plana çıkarılmıştır?

ÇHC’deki müzik konulu posterlerde propaganda amaçlı hangi mitler inşa edilmiştir?

Çalışma, ÇHC’de müzik ve propaganda ilişkisini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bu açıdan çalışmanın müzik, tarih ve iletişim bilimleri alanındaki araştırmacıların yararlanabileceği bir kaynak olması amaçlanmıştır.

20. Yüzyılda Müziğin İdeolojik Bağlamda Propaganda Amaçlı Kullanımı

20. yüzyıl, belirli ideolojik söylemleri kitlelere benimsetmede, kişilik kültü¹ inşasında, rejimleri meşrulaştırmada ve kitleleri savaşa seferber etmede müziğin propaganda amaçlı etkin bir şekilde kullanıldığı bir dönem olmuştur. Propaganda amaçlı hazırlanan marşlar ve şarkılar, geniş kitlelerin olduğu ve kimi zaman çeşitli dans gösterilerinin yapıldığı miting ve kutlamalarda çalınmıştır. Radyonun yaygın kullanım elde etmeye başlamasıyla birlikte müzik propagandası daha da geniş kitlelere ulaşma imkânı bulmuştur. Müzik, Birinci Dünya Savaşı’nda askerlerin savaşma isteğinin artırılmasında propaganda amaçlı kullanılmıştır. 1917 Ekim Devrimi’nden sonra Avrupa’da farklı ideolojilere sahip yönetimlerin kurulmasıyla da müzikten ideolojik propagandada etkili bir şekilde yararlanılmıştır. Bu dönemde özellikle Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya’sı ideolojik bağlamda müziği propaganda amaçlı etkili şekilde kullanan ülkeler arasında yer almıştır.

Sovyetler Birliği’nde müzik propagandası temel olarak Komünizm ideolojisinin kitleler nezdinde yüceltilmesi için kullanılmıştır. Bu amaçla Sovyetler Birliği’ni oluşturan cumhuriyetlerin milli marşlarında Komünizm ideolojisini yücelten söylemlere yer verilmiştir. Vladimir Lenin ve Joseph Stalin’in isimlerine marşlarda yer verilerek iki liderin isimleri mar-

¹ Kişilik kültü, bir kişinin kitle iletişim araçlarından ve propaganda faaliyetlerinden yararlanılarak kitleler nezdinde yüceltilmesi girişimidir.

şlar üzerinden Sovyetler Birliği toplumunda ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Örneğin Sovyetler Birliği'ni oluşturan sosyalist cumhuriyetlerden biri olan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (ESSC) *Lenin'e Bağlılık* (Չոն Լենինին) ve *Sevgili Stalin* (Չուկ Ստալինին) adlı şarkılar, her iki liderin kişilik kültürü propagandasına hizmet etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanya'sının Sovyetler Birliği'ni işgali sürecinde de Sovyetler Birliği halkını savaşa seferber edebilmek için müzikten propaganda amaçlı yararlanılmıştır. Savaş başladığında Sovyet besteciler, kültürel cephede savaşa yardım etmek için propaganda biriminde harekete geçmiştir (Slonimsky, 1950, s. 250). Bu dönemde özellikle radyo yayınlarında *Kutsal Savaş* (Священная война) adlı kahramanlık şarkısına yer verilerek, halkın savaşa isteğinin ve savaşın kazanılacağına yönelik ümidin arttırılması amaçlanmıştır. Yine bu dönemde *Katyuşa* (Катюша) adlı şarkı, Alman ordusuna karşı mücadele eden Kızıl Ordu'ya moral vermek için çalınan popüler bir eser olmuştur.

Nazi Almanya'sı, 20. yüzyılda müziğin ideolojik temelde propaganda amaçlı en etkili şekilde kullanıldığı ülkelerden biri olmuştur. Nazi Almanya'sında iktidarda bulunan Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP), geniş kitlelerin katıldığı mitingler düzenlemiş ve bu mitinglerde çalınan çeşitli marşlar üzerinden Nasyonal Sosyalizm ideolojisini kitlelere benimsetmeye çalışmıştır. Bu marşlar içerisinde *Horst Wessel Lied*, önde gelen eserlerden biri olmuştur. Marşın sözleri, 1930 yılında hayatını kaybeden SA² üyesi Horst Wessel'e aittir, bu nedenle marşa Horst Wessel ismi verilmiştir. Wessel'in komünistlerle mücadelesi sürecinde öldüğü ileri sürülmüş ve marş Nasyonal Sosyalizm'in Komünizm'e mücadelesinin bir sembolü haline gelmiştir. NSDAP'nin milliyetçi söylemlerinin ön planda olduğu bir diğer eser Alman mili marşı *Das Lied der Deutschen*'dir. Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in (Bytwerk, 2010, s. 93), 1943 yılında Nazi Almanya'sının Stalingrad'da aldığı yenilgiden sonra gerçekleştirdiği *Totaler Krieg* (Topyekûn Savaş) adlı etkinlikte geniş bir kitlenin katılımıyla *Das Lied der Deutschen* söylenerek, marş üzerinden Alman halkının Nazi rejiminin yanında olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Horst Wessel adlı eser yasaklanmış, Almanya'da *Das Lied der Deutschen*'in ise Nazi Almanya'sı tarafından kullanılan ilk kıtası yerine üçüncü kıtası kullanılmıştır. Bunun haricinde Nazi Almanya'sında çeşitli örgüt ve kuruluşlar için propaganda amaçlı şarkılar hazırlanmıştır. Bunlar içerisinde NSDAP'ye bağlı Hitler Gençliği (Hitlerjugend, HJ) için "*Vorwärts! Vorwärts!*, Alman zırlı askeri birimi olan panzer birimi için de *Panzerlied* adlı şarkılar örnek verilebilmektedir. İkinci Dünya Savaşı sırasında da Almanya'da *Sieg Heil Viktoria* ve *SS*

2 SA (Sturmabteilung/Taarruz Bölüğü), NSDAP'ye bağlı paramiliter bir örgüttür.

Marschiert in Feindesland gibi şarkılarla da cephedeki Alman askerlerinin moralinin yüksek tutulmasına çalışılmıştır. 7 Mayıs 1945 tarihinde Almanya'nın teslim olmasından (Burström, 2009, s. 166) sonra NSDAP iktidardan uzaklaştırılmış ve Almanya'da Nazi propagandası son bulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş dönemine girilmiş, bu dönemde Sovyetler Birliği ve ABD arasında yaşanan ideolojik savaşta Sovyetler Birliği, Komünizm'i yücelten şarkılar üzerinden müziği propaganda amaçlı kullanmaya devam etmiştir. Bunun yanında Soğuk Savaş döneminde kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nde (ÇHC) de müzik, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Komünizm propagandasına hizmet etmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde Müzik ve Propaganda

Çin İç Savaşı'ndan sonra kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nde (ÇHC), siyasal ve toplumsal yaşamda Komünizm ideolojinin doğrudan etkisi görülmüş, bu etki Çin müziğine de yansımıştır. ÇHC'de müzik, ülkedeki komünist rejimin kitleler nezdinde yüceltilmesinde bir araç olarak kullanırken aynı zamanda Mao'nun kişilik kültürünün inşasına da hizmet etmiştir. Çin'de Komünizm temelli ideolojik müzik türü ön plana çıkmış, bu müzik türü ÇKP'nin zaferinden sonra baskın müzik türü haline gelmiş ve Çin'de radyo ve televizyonda yayınlanmıştır. ÇKP, devrimci müziği teşvik eden bir parti olmuş, devrimi ve partiyi yücelten şarkılar ön plana çıkmıştır. Örneğin "*Komünist Parti, halk için iyi bir liderdir. Verdiği sözleri tutar ve halkı için canla başla çalışır*" sözleriyle *Sosyalizm İyidir* (社會主義好) adlı eser, ÇHC'de doğrudan komünist rejimi yücelten şarkılar içerisinde yer almıştır. ÇHC'de propaganda amaçlı şarkılarda devrim övülürken, vatanseverlik şarkılarıyla da ülke sevgisi arttırılmaya çalışılmıştır. Tüm bu süreçte radyo, başta köylüler olmak üzere müzik propagandasının geniş kitlelere ulaşmasına hizmet etmiştir. Siyasal ve toplumsal baskı altında toplu dinleme sisteminin kullanılması nedeniyle, köylüler komünist propaganda mesajlarını özümsemek zorunda kalmıştır (Jan, 1967: 313). Bu açıdan müzik propagandasının Çin Devrimi'nin temelini oluşturan Çinli köylülerin maruz kaldığı önemli bir propaganda türü olduğu ileri sürülebilmektedir.

ÇHC'de 1966-1976 tarihleri arasında gerçekleşen Çin Kültür Devrimi³, Çin'de pek çok alanda olduğu gibi müzik alanında da etkisini hissettirmiştir. Devrim sırasında devrim temalı şarkılar ön plana çıkarılmış, *Anavatana Övgü* (歌唱祖國), *Denizlere Yelken Açmak Dümençiyeye Bağlıdır* (大海航行靠舵手), *Doğu Kızıdır* (東方紅) ve *Komünist Parti Olmadan Yeni Çin Olmayacaktı* (沒有共產黨就沒有新中國) adlı şarkılar

3 Çin Kültür Devrimi, 1966 yılından Mao'nun 1976 yılında ölümüne kadar Çin'de sosyopolitik olarak gerçekleşen bir hareketi tanımlamaktadır. Hareketin amacı, Çin toplumundan kapitalist ve geleneksel unsurların kalıntıları temizleyerek Çin komünizmini korumak ve Mao Düşüncesini ÇHC'deki baskın ideoloji olarak yeniden dayatmak olmuştur.

bu dönemde popüler hale gelmiştir. Hatta Doğu Kızıldır adlı eser, devrim sırasında ÇHC'nin fiili milli marşı olmuştur. Eserde “*Doğu kızıldır... Başkan Mao insanları sever, O bizim rehberimiz... Komünist Parti'nin olduğu her yerde yaşasın, halk özgürdür!*” şeklinde ifadeler yer verilerek hem Mao hem de komünist rejim kitleler nezdinde yüceltilmeye çalışılmıştır. *Beijing Tiananmen'i Seviyorum* (我愛北京天安門) adlı şarkı da çocuklara yönelik devrim propagandasında kullanılmıştır. Şarkının “*Beijing Tiananmen'i seviyorum, Güneş Tiananmen'in üzerinde yükselir. Büyük lider Başkan Mao, Hepimizi ileriye götürür*” şeklindeki sözlerinin yazarı 1970 yılında 5. sınıfa giden 12 yaşındaki Jin Guolin, besteci ise Şanghay Altıncı Cam Fabrikası'ndan 19 yaşındaki Jin Yueling olmuştur. Bu şarkı birçok ilkokul için günlük rutinin bir parçası haline gelmiştir. Yine devrim sırasında *Çok yaşa Başkan Mao* (萬歲 毛主席) adlı eserde de doğrudan Mao'nun kişilik kültü propagandası yapılmış ve eser, halk gösterileri ve mitinglerde kullanılmıştır. İnsanların günlük yaşamlarında Mao'nun görüntüleri, sesleri ve fikirleri önemli bir yer tutmuştur (Powell ve Wong, 1997, s. 73). Bu propagandada şarkılar da önemli bir rol üstlenmiştir.

ÇHC'de müzik propagandası, yalnızca mitinglerde ve gösterilerde söylenen marşlar ve şarkılarla sınırlı kalmamış aynı zamanda müzik konulu hazırlanan propaganda posterleri de ÇHC'de müzik propagandasına hizmet etmiştir. 1949 yılından itibaren ÇHC'de sözde propaganda sanatı, halkı harekete geçirmek için tasarlanmış birçok kampanyada önemli bir destekleyici rol oynamış ve propaganda posterleri, model davranışı iletmek için tercih edilen araç olmuştur (Landsberger, 2001, s. 541). İdeolojik düşünce ve davranışların kitlelere aktarılmasında ÇHC'deki müzik propagandası, müzik konulu hazırlanan propaganda posterlerinde de resim sanatı üzerinden farklı bir boyut kazanmıştır.

Yöntem

ÇHC'de müziğin propaganda amaçlı kullanımını yansıtan tüm posterler, çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen kapsamlı inceleme sonucunda ÇHC'de müzik konulu toplam 60 postere ulaşılmıştır. Hollanda Kraliyet Bilim ve Sanat Akademisi'ne bağlı Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün arşivinden ulaşılan 12 propaganda posterleri de çalışmanın örneklemleri olarak belirlenmiştir (IISG, 2022). Çalışmanın örneklemleri belirlenirken amaçlı örneklem metodu kullanılmış ve evreni en iyi şekilde yansıtaacağı ve doğrudan çalışmanın konusuna ışık tutacağı düşünülen posterler çalışmanın örneklemleri olarak belirlenmiştir. Bu aşamada öncelikle yayın tarihi, kaynakçası ve hazırlayıcısı belli olmayan posterler çalışmanın dışında tutulmuştur. Ardından ÇKP'nin ideolojik temelinde propaganda mesajı taşımayan ve içerik olarak birbiriyle benzer olan posterler de örnekleme dâhil edilmiştir. Nihayetinde çalışmanın örneklemleri olarak belirlenen 12 propaganda posterleri, Danimarkalı dilbilimci

Louis Hjelmslev'in göstergebilim kavramları ışında incelenmiştir. Hjelmslev'in göstergebilim kavramları üzerinden çalışmanın gerçekleştirilmesinin temel nedeni propaganda posterlerindeki görsel ve yazılı göstergelerdeki propaganda mesajlarının kapsamlı olarak ortaya konulmasının amaçlanmasıdır.

Çalışmanın konusu Hjelmslev'in göstergebilim anlayışı ve modeli olmadığı için çalışmada Hjelmslev'in göstergebilim kavramları detaylı olarak açıklanmamış, göstergebilim kavramlarının konuya ilişkin kısmıyla ilgili olarak ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. Hjelmslev'in göstergebilim modelinde göstergelerin anlamlandırılması anlatımın tözü, anlatımın biçimi, içeriğin tözü ve içeriğin biçimi olmak üzere dört boyutta ele alınmaktadır (Rifat, 2013, s. 118). Anlatımın tözü, göstergelerin belli bir amaç doğrultusunda bir araya getirilmeden önceki durumlarını açıklamaktadır. Anlatımın biçimi, belirli bir mesajın ya da mesajların ortaya konulabilmesi için göstergelerin bir araya getirilmesini ifade etmektedir. İçeriğin tözü, iletişim sürecinde göstergelerin taşıdığı anlamları açıklamaktadır. İçeriğin biçimi, anlatımın biçiminde bir araya getirilen göstergeler üzerinden mesaj ya da mesajları ifade etmektedir. Tüm bu süreçte belirli bir propaganda amacı taşıyan görseldeki yazılı ve görsel göstergelerin taşıdıkları anlamların kapsamlı olarak ele alınması mümkün olabilmektedir.

Çalışmada evlilik, şenlik, ulus, anavatan, zafer, kızıl, kuruluş, savaş alanı, Başkan Mao, bahar, yazı ve Başkan Hua konulu on iki poster, sırasıyla Hjelmslev'in dört göstergebilim boyutunda ele alınarak incelenmiştir.

Bulgular ve Analiz

Çalışmanın bu kısmında ÇHC'de müzik ve propagandayı konu alan posterler göstergebilimsel açıdan analiz edilmiştir.

Evlilik Konulu Propaganda Posterleri

Evlilik konulu propaganda posterleri, Jiang Feng tarafından hazırlanmış, 1953 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Mutlu bir evlilik* (幸福的婚姻) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 1. *Evlilik Konulu Propaganda Poster (IISG, 1953a)*

Anlatımın tözü boyutunda posterde siviller ve Mao görseli ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde ÇHC’de bir evlilik töreni resmedilmektedir. Posterde yer alan sivillerden bazıları oynamakta, bazıları müzik aleti çalmakta, bazıları da alkışlamaktadır. Posterdeki gelin ve damat, Mao’nun görselinin önünde bulunmakta ve siviller, mutlu olarak yansıtılmaktadır. İçeriğin tözünde posterde yer alan siviller, ÇHC halkının metonimi olarak kullanılmaktadır. Posterdeki evlilik töreni de ÇHC’de evlilik törenlerini temsil etmektedir. Posterdeki Mao görseli üzerinden doğrudan Mao’nun kişilik kültü propagandasına atıf yapılmaktadır. Propaganda posterindeki müzik aletleri de sivillerin evlilik töreninde müzik eşliğinde eğlendiğini yansıtan sinekdoşlar olarak kullanılmaktadır. İçeriğin biçiminde posterde normalde sıradan bir evlilik töreni görüntüsü bulunurken, törende Mao’nun görseline de yer verilmesiyle Mao’nun kişilik kültü propagandası yapılmaktadır. Poster üzerinden evlilik töreni gibi mutlu bir günde Mao’nun görseline yer verilerek, ÇHC halkının Mao’ya sevgi ve bağlılık duyduğu algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Böylece posterde ÇHC halkının Mao’yu sevdiğine yönelik mit inşa edilmektedir. Posterde müzik aletlerinin çalınması, insanların oynaması ve alkışlaması üzerinden insanların Mao’nun liderliği altında mutlu ve huzurlu olduğuna yönelik mesaj verilmektedir.

Tablo 1. *Evlilik Konulu Propaganda Poster*

Anlatımın Tözü	Siviller ve Mao görseli
Anlatımın Biçimi	Mao görselinin önünde evlilik töreninin gerçekleşmesi
İçeriğin Tözü	ÇHC halkı, Mao kişilik kültü, mutluluk ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	ÇHC halkının Mao’ya sevgisi ve bağlılığı

Şenlik Konulu Propaganda Posterleri

Şenlik konulu propaganda posterleri, Li Mubai tarafından hazırlanmış, 1953 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde Bir şenlik gecesi (狂欢之夜) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 2. Şenlik Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1953b)

Anlatımın tözünde posterde Tiananmen Meydanı⁴, Mao, çocuklar ve kızıl bayraklar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde bir gurup çocuğun neşe içerisinde Mao'nun görselinin ve kızıl bayrakların bulunduğu Tiananmen Meydanı'nda dans ettiği görülmektedir. Posterdeki yazılı ve görsel göstergeler üzerinden çocukların müzik eşliğinde dans ettikleri ortaya çıkmaktadır. İçeriğin tözünde posterde Tiananmen Meydanı, ÇKP özelinde Çin yönetiminin metonimi olarak kullanılmakta, Mao'nun Tiananmen Meydanı'nda bulunan görseli de Mao'nun kişilik kültürünü yansıtmaktadır. Meydanda yer alan çocuklar, Çin'deki gelecek nesillere atıf yapmaktadır. ÇHC'de komünist rejimin varlığını sürdürmesinde Çinli gelecek nesillerin Komünizm'i benimsemesi önem taşımaktadır. İçeriğin biçiminde posterdeki görseller üzerinden de Çinli gelecek nesillerin Çin yönetimine, Mao'ya ve Komünizm'e bağlı olduğu mesajı verilmektedir. Böylece propaganda posterleri üzerinden Çin'deki nesillerin ÇKP'ye bağlı, Mao'nun liderliğini benimseyen, Komünizm'in fikirlerini savunan bireyler olarak yetiştiklerine yönelik mit inşa edilmeye çalışılmaktadır. Propaganda posterinde müzik yoluyla doğrudan insanların coşku duygusuna hitap edilerek, coşku çekiciliği tekniğinden yararlanılmaktadır. Coşku çe-

4 Tiananmen Meydanı, Çin'in Pekin kentinde bulunan bir şehir meydanıdır. Meydanda Halk Kahramanları Anıtı, Halkın Büyük Salonu, Çin Ulusal Müzesi ve Mao Zedong Mozolesi yer almaktadır. Mao, 1 Ekim 1949 tarihinde meydanda ÇHC'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Tüm bu nedenlerden dolayı meydan, günümüzde ÇHC'deki ÇKP yönetiminin önemli simgelerinden biridir.

hiciliği tekniğinde insanların coşku duygusuna hitap edilerek istenilen düşünce, tutum ve davranışın benimsetilmesine çalışılmaktadır. Propaganda posterinde de coşku tekniğinden yararlanılarak ÇHC halkında Mao'ya ve Komünizm'e yönelik sevgi duygusu oluşturulmakta ya da güçlendirilmektedir.

Tablo 2. Şenlik Konulu Propaganda Posterleri

Anlatımın Tözü	Tiananmen Meydanı, Mao, kızıl bayraklar ve çocuklar
Anlatımın Biçimi	Tiananmen Meydanı'nda çocukların dans etmesi
İçeriğin Tözü	Çin yönetimi, Mao kişilik kültürü, Komünizm, gelecek nesil ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	Çinli gelecek nesillerin Çin yönetimine, Mao'ya ve Komünizm'e bağlılığı

Ulus Konulu Propaganda Posterleri

Ulus konulu propaganda posterleri, Zhang Huajiang tarafından hazırlanmış, 1954 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Zafer hakkında şarkı söyle! Sevgili ulusumuz hakkında şarkı söyle!* (歌唱胜利! 歌唱我们亲爱的祖国!) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 3. Ulus Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1954a)

Anlatımın tözü boyutunda posterde askerler ve Kuzey Kore bayrağı ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde bir askerin akordeon çaldığı ve akordeon çalan askerin arka planında ise Kuzey Kore bayrağı taşıyan bir gurup askerin eğlendiği resmedilmektedir. İçeriğin tözünde posterde akordeon çalan asker, ÇHC ordusunun metonimi olarak kullanılmaktadır. Posterdeki Kuzey Kore bayrağı da Kuzey Kore halkını simgelemektedir. İçeriğin biçiminde poster, hazırlandığı bağlam üzerinden incelendiğinde posterdeki Kuzey Kore bayrağı üzerinden Kore Savaşı'na atıf yapılmaktadır. Posterde ÇHC halkının Kuzey Kore halkına yardım etmeye istekli olduğuna yönelik propaganda miti inşa edilmektedir. Kore Savaşı'nda ÇHC, Kuzey Kore'yi desteklemiş ve Kuzey Kore'nin Güney

Kore'nin egemenliği altına girmesinin önlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Propaganda posterinde Kuzey Kore bayrağı taşıyan askerlerin müzik eşliğinde eğlenmesi üzerinden ÇHC ve Kuzey Kore arasındaki dostluk ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde ÇHC propagandası, ÇHC kamuoyunda ÇHC gibi Komünizm ideolojisi altında yönetilen Kuzey Kore'ye yönelik olumlu bir imaj oluşturmaktadır. Propaganda posterinin ön planında resmedilen akordeon çalan asker üzerinden de posterde askerlerin sevinci ortaya konulmaktadır. Akordeon çalan asker üzerinden posterde coşku çekiciliği tekniğinden yararlanılarak, ÇHC halkının Kuzey Kore halkına yönelik dostluk duygusunun sürmesine ya da artmasına çalışılmaktadır. Bu süreçte müzik, ÇHC halkının komünist bir rejimle yönetilen bir ülkeyle dostluk bağlarının geliştirilmesinde komünist rejiminin propaganda amacına hizmet etmektedir.

Tablo 3. *Ulus Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Askerler ve Kuzey Kore bayrağı
Anlatımın Biçimi	Askerlerin müzik eşliğinde eğlenmesi
İçeriğin Tözü	ÇHC ordusu, Kuzey Kore ve sevinç
İçeriğin Biçimi	ÇHC ve Kuzey Kore arasındaki dostluk

Anavatan Konulu Propaganda Posterleri

Anavatan konulu propaganda posterleri, Ha Qiongwen tarafından hazırlanmış, 1954 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Büyük anavatanı korumak* (保卫伟大的祖国) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 4. *Anavatan Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1954b)*

Anlatımın tözünde posterde Tiananmen Meydanı, silahlı asker ve siviller ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde Tiananmen Meydanı'nda bir grup sivilin dans ettiği resmedilmektedir. Posterdeki

görsel göstergelerden sivillerin müzik eşliğinde dans ettikleri anlaşılmaktadır. Posterde yer alan sivillerin önünde ve posterin merkezinde ise gülümsemekte olan silahlı bir asker resmedilmektedir. İçeriğin tözünde posterde Tiananmen Meydanı Çin yönetiminin, Çinli asker Çin ordusunun, Çinli siviller Çin halkının metonimi olarak kullanılmaktadır. ÇHC'deki komünist rejimin varlığını sürdürmesinde Çin ordusunun desteği büyük önem taşımaktadır. Bu süreçte ÇKP, ordunun mevcut rejimi desteklediğine yönelik çeşitli propaganda mesajlarına yönelmiştir. İçeriğin biçiminde de posterde Çin ordusunun ve Çin halkının Çin yönetimine bağlılığı vurgulanmaktadır. Çinli sivillerin müzik eşliğinde dansı, Çin halkının komünist rejiminden memnun olduğu algısını meydana getirmektedir. Çinli askerin dans eden Çinli sivillerin önünde gülümsemesi üzerinden de Çin ordusunun yaşanan kutlamadan memnun olduğu mesajı verilmektedir. Böylece propaganda posterini üzerinden ÇKP'nin halk nezdinde güçlü bir desteğinin olduğuna yönelik mit inşa edilmeye çalışılmaktadır. Posterde müzik yine coşku çekiciliği boyutunda kullanılmakta ve ÇHC ordusunun ve halkının Çin yönetimine olan bağlılığının somut bir temsili olarak yansıtılmaktadır.

Tablo 4. *Anavatan Konulu Propaganda Posterini*

Anlatımın Tözü	Tiananmen Meydanı, silahlı asker ve siviller
Anlatımın Biçimi	Tiananmen Meydanı'nda asker ve dans eden sivillerin bulunması
İçeriğin Tözü	Çin yönetimi, Çin ordusu, Çin halkı ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	Çin ordusunun ve Çin halkının Çin yönetimine bağlılığı

Zafer Konulu Propaganda Posterini

Zafer konulu propaganda posterini, Kuzeydoğu Lu Xun Güzel Sanatlar Akademisi Endüstriyel Sanatlar Bölümü (东北鲁迅美术学院工艺美术系) tarafından hazırlanmış, 1959 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *On yıllık zaferi kutlayın* (庆祝胜利的十年) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 5. *Zafer Konulu Propaganda Poster (IISG, 1959)*

Anlatımın tözü boyutunda posterde Tiananmen Meydanı ve siviller ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde Tiananmen Meydanı görselinin önünde bir sivilin akordeon çaldığı ve sivillerin dans ettiği resmedilmektedir. İçeriğin tözünde posterde Tiananmen Meydanı, ÇHC yönetimini simgelemektedir. Posterdeki siviller ise ÇHC halkının metonimi olarak kullanılmaktadır. İçeriğin biçiminde posterde bir sivilin akordeon çalması ve sivillerin dans etmesi üzerinden ÇHC halkının ÇHC yönetimi altında mutlu olduğuna yönelik algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde ÇHC halkının ÇHC'deki komünist rejime destek verdiği mesajı verilerek, komünist rejim ÇHC halkı nezdinde meşrulaştırılmaktadır. Bu süreçte akordeonun çalınması ve sivillerin dans etmesi üzerinden ÇHC halkının ÇHC'nin kuruluşunun 10. yılını coşkuyla kutladığı mesajı verilmektedir. Poster üzerinden ÇHC halkının ÇHC'nin kuruluşunu coşkuyla kutladığına yönelik mit inşa edilmektedir. Posterde ÇHC'nin sağlam temeller üzerinde kurulan bir devlet olduğu düşüncesinin meydana getirilmesinde müzik, propaganda amaçlı kullanılmaktadır.

Tablo 5. *Zafer Konulu Propaganda Poster*

Anlatımın Tözü	Tiananmen Meydanı ve siviller
Anlatımın Biçimi	Tiananmen Meydanı görselinin önünde bir sivilin akordeon çalması ve sivillerin dans etmesi
İçeriğin Tözü	ÇHC yönetimi, ÇHC halkı ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	ÇHC halkının ÇHC yönetimine bağlılığı

Kızıl Konulu Propaganda Poster

Kızıl konulu propaganda poster, Zhang Yuqing tarafından hazırlanmış, 1965 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Doğu kızıldır* (东方红) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 6. *Kızıl Konulu Propaganda Poster (IISG, 1965)*

Anlatımın tözünde posterde Mao, askerler, siviller ve kızıl bayraklar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde devasa boyutta bir Mao görselinin altında dans eden askerler ve siviller resmedilmektedir. Posterde yer alan görsel göstergelerden sivillerin müzik eşliğinde dans ettikleri anlaşılmaktadır. Posterdeki insanların çevresinde büyük kızıl bayraklar bulunmaktadır. İçeriğin tözünde posterde yer alan devasa boyuttaki Mao görseli, Mao'nun kişilik kültürüne atıf yapmaktadır. Posterde yer alan Çinli askerler Çin ordusunun, Çinli siviller ise Çin halkının metonimi olarak kullanılmaktadır. Posterdeki kızıl bayraklar ise Komünizm ideolojisini simgelemektedir. ÇKP, Mao'nun kişilik kültürüne yönelik propagandasında Komünizm ve Mao'yu özdeşleştirmiş, böylece Mao'nun aldığı kararların meşrulaştırılmasının önünü açmıştır. Diğer yandan Mao'nun kişilik kültürü propagandası özelinde Çin halkının Mao'ya sevgi duymasını da sağlamaya çalışılmıştır. İçeriğin biçiminde posterdeki görsel ve yazılı göstergeler bir bütün olarak ele alındığında posterde Çin ordusunun ve halkının Mao'ya ve Komünizm'e bağlı olduğu mesajının verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu aşamada propaganda posterleri üzerinden Çin halkının Mao'nun liderliğinde Komünizm'i benimsediğine yönelik mitin inşa edilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Posterde dans, ÇHC halkının Mao'ya ve Komünizm'e bağlılığının somut bir eylemi olarak yansıtılmaktadır. Bu aşamada ÇHC halkı nezdinde Mao ve Komünizm sevgisi oluşturmada müzik ve danstan propaganda amaçlı yararlanılmaktadır.

Tablo 6. *Kızıl Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Mao, askerler, siviller ve kızıl bayraklar
Anlatımın Biçimi	Mao'nun görselinin altında dans eden asker ve siviller
İçeriğin Tözü	Mao kişilik kültürü, Çin ordusu, Çin halkı, Komünizm ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	Çin ordusunun ve halkının Mao'ya ve Komünizm'e bağlılığı

Kuruluş Konulu Propaganda Posterleri

Kuruluş konulu propaganda posterleri, Fu Qizhong tarafından hazırlanmış, 1974 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Tüm milletlerden insanlar yüksek sesle "Doğu Kızıdır" şarkısını söylüyor - Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 25. yıldönümünü kutlayın* (各族人民高唱东方红 -- 庆祝中华人民共和国建国二十五周年) yazısı yer almaktadır.

Görsel 7. Kuruluş Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1974)

Anlatımın tözünde posterde asker, işçi ve siviller ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde akordeon çalan işçi ve gülümseyen asker ve siviller resmedilmektedir. Posterdeki sivillerin kıyafetlerinden, sivillerin farklı kültürden kişiler olduğu anlaşılmaktadır. İçeriğin tözünde posterde yer alan Çinli asker Çin ordusunun, Çinli işçi Çinli işçilerin metonimi olarak kullanılmakta ve farklı kültürdeki insanlar da ÇHC'de yaşayan farklı kültürdeki insanları temsil etmektedir. İçeriğin biçiminde posterde Çin ordusunun ve Çin halkının mevcut rejime bağlı olduğuna yönelik mesaj verilmektedir. ÇHC, Sovyetler Birliği gibi pek çok farklı etnik milletten meydana gelmektedir. Bu nedenle ülke içerisinde pek çok farklı kültür yaşamaktadır. ÇKP yönetimi, farklı etnik milletlerden meydana gelen ÇHC halkını tek çatı altında bir araya getirirken kimi zaman Mao'nun kişilik kültüründen kimi zaman da Komünizm ideolojisinden yararlanmıştı. Posterde yer alan insanların gülümsemesi üzerinden de ÇHC'deki farklı kültürdeki insanların komünist rejim altında huzurlu bir şekilde yaşadığına yönelik mit inşa edilmeye çalışılmaktadır. Müzik, ÇHC halkının yaşantısından memnun olduğuna yönelik mesajın verilmesinde propaganda amaçlı kullanılmaktadır. Posterde müzik yoluyla ÇHC halkının komünist rejim altında mutlu olduğunun somut bir şekilde yansıtılmasına çalışılmaktadır.

Tablo 7. Kuruluş Konulu Propaganda Posterleri

Anlatımın Tözü	Asker, işçi ve siviller
Anlatımın Biçimi	Akordeon çalan işçi ve gülümseyen asker ve siviller
İçeriğin Tözü	Çin ordusu, Çinli işçiler, Çin halkı, rejim ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	Çin ordusunun ve Çin halkının mevcut rejime bağlılığı

Savaş Alanı Konulu Propaganda Posterleri

Savaş alanı konulu propaganda posterleri, Lu Zhongde tarafından hazırlanmış, 1975 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde Savaş Alanının Yeni Şarkıları (战地新歌) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 8. Savaş Alanı Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1975)

Anlatımın tözünde posterde Çinli askerler ve bombalar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde dizili olarak durmakta olan bombalar ve bombaların etrafında da gülümsemekte olan bir grup asker resmedilmektedir. Posterde yer alan askerlerden biri elindeki çubuklarla bombalara vurmakta ve yanında bulunan asker de flüt çalmaktadır. Posterdeki görsel göstergelerden posterdeki askerin bombalara vurarak müzik çaldığı anlaşılmaktadır. İçeriğin tözünde posterdeki askerler, Çin ordusunun metonimi olarak kullanılmaktadır. İçeriğin biçiminde posterde Çin ordusunun savaşıma isteği içerisinde olduğu mesajı verilmektedir. ÇKP, Çin İç Savaşı'ndan başarıyla çıkmasına karşılık, ÇMP'nin Tayvan ve bir kısım adada varlığını sürdürmesini engellememiştir. Bu süreç ÇMP'nin ÇKP için ciddi bir tehdit olarak sürmesine yol açmıştır. ÇKP yönetimi, ÇMP liderliğinde gelebilecek olası bir tehdiye karşı Çin ordusunu savaşa hazır hale getirmeye çalışmıştır. Propaganda posterinde de Çinli askerlerin müzik eşliğinde gülümsemesi üzerinden Çin ordusunun savaşıma isteği içerisinde savaşa hazır olduğuna yönelik mitin meydana getirilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Posterde müzik yoluyla her ne kadar Çin ordusunun savaşa hazır olduğu mesajı verilirken aynı zamanda rejime bağlı olduğu da aktarılmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde posterde müzik, Çin

ordusunun Çin yönetimine bağlılığının somut bir eylemi olarak yansıtılmasında propaganda amaçlı kullanılmaktadır.

Tablo 8. *Savaş Alanı Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Çinli askerler ve bombalar
Anlatımın Biçimi	Müzik çalan ve gülümseyen askerler
İçeriğin Tözü	Çin ordusu ve savaşma isteği
İçeriğin Biçimi	Çin ordusunun savaşa hazır olması

Başkan Mao Konulu Propaganda Posterleri

Başkan Mao konulu propaganda posterleri, Jiang Nanchun tarafından hazırlanmış, 1976 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde Başkan Mao, Başkan Hua'ya son derece güveniyor ve ülke çapındaki ordu ve siviller, Başkan Hua'yı coşkuyla destekliyor (毛主席无量信任华主席，全国军民热烈拥护华主席) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 9. *Başkan Mao Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1976)*

Anlatımın tözünde posterde Mao, Hua, siviller ve kıvıll bayraklar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde Mao ve Hua'nın görselinin etrafında dans eden siviller resmedilmektedir. Posterdeki görsel göstergelerden posterdeki kişilerin müzik eşliğinde dans ettiği algısı ortaya çıkmaktadır. Posterde balonlar havalandırılmakta ve dans eden sivillerin arka planında kıvıll bayraklar bulunmaktadır. İçeriğin tözünde posterde Mao ve Hua'nın görselleri, iki liderin kişilik kültürüne atıfta bulunmaktadır. Posterdeki Çinli siviller Çin halkının metonimi olarak kullanılırken, kıvıll bayraklar Komünizm ideolojisini simgelemektedir. İçeriğin biçiminde posterde Çin halkının Mao, Hua ve Komünizm'e bağlılığı ve sevgisine yönelik mesaj verilmektedir. Mao, 1976 yılında hayatını kaybetmiş, yerine Hua Guofeng ÇHC lideri olmuştur. Propaganda posterinde Mao'dan sonra ÇHC'nin liderliğine gelen Hua'ya yönelik Mao'nun kişilik kültürü gibi yeni bir kişilik kültürünün meydana getirilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır.

Bu aşamada Hua'nın kişilik kültürüyle birlikte Mao'nun kişilik kültürü de sürmüştür. Benzeri şekilde Sovyetler Birliği'nde Vladimir Lenin'in hayatını kaybetmesinden sonra Lenin'in kişilik kültürü sürmüş, buna karşılık Lenin'in yerine gelen Joseph Stalin'e yönelik de – destalinizasyon⁵ dönemine kadar sürecek olan- yeni bir kişilik kültürü inşa edilmiştir. Böylece Sovyetler Birliği'nde Stalin'in Lenin'in liderliğini sürdürdüğü mesajı verilmiştir. ÇHC'de de propaganda posterleri üzerinden Çin halkının Mao gibi Hua'nın da liderliğini benimsediğine yönelik mit inşa edilmeye çalışılmaktadır. Propaganda posterinde müzik eşliğinde Çin halkının Mao ve Hua'ya sevgi gösterileri üzerinden coşku çekiciliği tekniği kullanılmaktadır. Posterde meydana getirilen coşkuyla Mao ve Hua'ya yönelik sevgi ve bağlılık oluşturulmakta ya da güçlendirilmektedir.

Tablo 9. *Başkan Mao Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Mao, Hua, siviller ve kızıl bayraklar
Anlatımın Biçimi	Mao ve Hua görselleri etrafında dans eden siviller
İçeriğin Tözü	Mao ve Hua kişilik kültürleri, Çin ordusu, Komünizm, bağlılık ve sevgi
İçeriğin Biçimi	Çin halkının Mao, Hua ve Komünizm'e bağlılığı ve sevgisi

Bahar Konulu Propaganda Posterleri

Bahar konulu propaganda posterleri, Qu Guhan tarafından hazırlanmış, 1977 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Baharı karşılayacak savaş şarkısı* (战歌迎春) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 10. *Bahar Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1977a)*

Anlatımın tözünde posterde sivil kadınlar ve kızıl bayrak ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde bir grup gülümseyen Çinli kadının bir sahnenin üstünde mikrofonun karşısında olduğu resmedilmek-

⁵ Destalinizasyon, Stalin'in ölümünden sonra Nikita Kruşçev döneminde başlatılan ve Stalin'e ait görüşlerin etkisinin kırılmasına yönelik gerçekleştirilen reformu ifade etmektedir. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nde Stalin'in kişilik kültürünün önemli ölçüde etkisi azalmıştır.

tedir. Posterdeki yazılı göstergelerden kadınların şarkı söylediği ortaya konulmaktadır. Posterde yer alan kadınların arka planında da kızıl bayrak bulunmaktadır. İçeriğin tözünde posterde Çinli kadınlar, Çinli sivillerin metonimi olarak kullanılırken, kızıl bayrak ise Komünizm ideolojisini simgelemektedir. İçeriğin biçiminde posterdeki görsel göstergelerden kadınların, tarımda çalışan Çinli köylüler olduğu algısı meydana gelmektedir. Böylece posterde doğrudan Komünizm ideolojisi ve Çinli köylüler arasında bir bağ kurulmasına çalışılmıştır. ÇKP'nin Çin İç Savaşı'nı kazanmasında Çinli köylülerin önemli bir rolü olmuştur. Bu açıdan propaganda posterleri üzerinden Çinli köylülerin ÇKP'nin yanında olduğu mesajının verilmesi, rejimin ülkede desteği ve meşruluğu açısından büyük önem taşımaktadır. Posterde kadınların gülümseyerek, kızıl bayrağın önünde şarkı söylemesiyle de Çinli köylülerin ÇHC'deki komünist rejiminden memnun olduğuna yönelik mit inşa edilmeye çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada müzik, Çin halkının Komünizm'e yönelik sevgini somut bir şekilde yansıtmada propaganda amaçlı kullanılmaktadır. Posterde Çin halkının Komünizm'e sevgisinin müzik yoluyla dışa vurulduğu mesajı verilmektedir.

Tablo 10. *Bahar Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Sivil kadınlar ve kızıl bayrak
Anlatımın Biçimi	Kızıl bayrağın önünde şarkı söyleyen siviller
İçeriğin Tözü	Çin halkı, Komünizm ve sevgi
İçeriğin Biçimi	Çinli sivillerin Komünizm ideolojisine sevgisi

Yazı Konulu Propaganda Posterleri

Yazı konulu propaganda posterleri, Zhu Yuanqing tarafından hazırlanmış, 1977 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Başkan Mao'nun yazıları altın gibi parlıyor* (毛主席著作闪金光) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 11. *Yazı Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1977b)*

Anlatımın tözü boyutunda posterde siviller, işçi ve kızıl bayraklar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde bir sahnede mikrofonların karşısında bir sivil ve bir işçi ve onları izleyen siviller resmedilmektedir. Posterdeki sahnenin arka planında ise müzik aletleri çalan bir gurup sivil ve kızıl bayraklar bulunmaktadır. İçeriğin tözünde posterde sahnedeki siviller ÇHC halkının, işçi ise ÇHC'deki işçilerin metonimi olarak kullanılmaktadır. Posterdeki kızıl bayraklar ise Komünizm ideolojisini simgelemektedir. İçeriğin biçiminde posterde arka planda kızıl bayrakların olduğu bir sahnede bir sivil ve işçinin mikrofonların karşısında resmedilmesiyle ÇHC halkının ÇHC'deki komünist rejimden memnun olduğu algısı oluşturulmaktadır. Bu aşamada ÇHC'deki komünist rejimin ÇHC halkı nezdinde güçlü bir desteği olduğuna yönelik mit meydana getirilmektedir. Posterin arka planında bir gurubun müzik aletleri çalmasıyla coşku çekiciliği tekniğinden yararlanılarak, ÇHC halkının komünist rejim altında mutlu yaşadığı mesajı verilmeye çalışılmaktadır. Böylece posterde ÇHC'deki komünist rejimin kitleler nezdinde meşrulaştırılmasında müzikten propaganda amaçlı yararlanılmaktadır.

Tablo 11. Yazı Konulu Propaganda Posterleri

Anlatımın Tözü	Siviller, işçi ve kızıl bayraklar
Anlatımın Biçimi	Sahnede bir işçinin, müzik aleti çalan bir gurup sivilin ve kızıl bayrakların bulunması
İçeriğin Tözü	ÇHC halkı ve Komünizm ideolojisi
İçeriğin Biçimi	ÇHC halkının Komünist rejim altında huzurlu olması

Başkan Hua Konulu Propaganda Posterleri

Başkan Hua konulu propaganda posterleri, Lu Xinsen ve Lü Zhenmin tarafından hazırlanmış, 1978 yılında yayınlanmıştır. Propaganda posterinde *Başkan Hua seni seviyoruz* (华主席我们热爱您) yazısı bulunmaktadır.

Görsel 12. Başkan Hua Konulu Propaganda Posterleri (IISG, 1978)

Anlatımın tözünde posterde Hua ve çocuklar ön plana çıkmaktadır. Anlatımın biçiminde posterde Hua görselinin bulunduğu bir duvarın önünde ikisi müzik aleti çalmakta ve biri dans etmekte olan dört çocuk resmedilmektedir. İçeriğin tözünde posterde yer alan çocuklar Çinli genç neslin metonimi olarak kullanılmakta, Hua'nın görseli de Hua'nın kişilik kültürünü temsil etmektedir. İçeriğin biçiminde posterde hem görsel hem de yazılı göstergelerden de anlaşılacağı üzere Çin halkının Hua'yı sevdiği ve ona bağlı olduğu mesajı verilmeye çalışılmaktadır. Posterde Mao'nun ölümünden sonra ÇHC'deki kişilik kültürünün doğrudan Hua üzerinden devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu aşamada propaganda posterinde Çinli nesillerin Hua sevgisi içerisinde büyüdüğüne yönelik mitin inşa edilmeye çalışıldığı ortaya çıkarılmaktadır. Posterde Çinli çocukların Hua'ya yönelik sevgi ve bağlılığının eylemsel sunumu olarak müzik kullanılmaktadır. Böylece müzik, Hua'yı Çinli nesillere yakınlaştırma sürecinde propaganda işlevi üstlenmektedir.

Tablo 12. *Başkan Hua Konulu Propaganda Posterleri*

Anlatımın Tözü	Hua ve çocuklar
Anlatımın Biçimi	Hua görseli etrafında müzik aleti çalan ve dans eden çocuklar
İçeriğin Tözü	Hua kişilik kültürü, genç nesiller, sevgi ve bağlılık
İçeriğin Biçimi	Çin halkının Hua'ya sevgisi ve bağlılığı

Sonuç

Çalışma kapsamında incelenen ÇHC'deki müzik konulu propaganda posterlerinde ÇKP yönetimi, Komünizm ideolojisi, Mao ve Hua'nın kişilik kültürlerinin ön plana çıkarıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Propaganda posterlerinde Çin ordusunun ve Çin halkının metonimlerine yer verilmiş ve yer verilen metonimler üzerinden Çin ordusunun ve Çin halkının ÇKP yönetimine, Komünizm ideolojisine ve Mao ve Hua'ya bağlı oldukları mesajı verilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte müzik, propaganda posterlerinde kitlelerin iktidara yönelik coşkusunun bir temsili olarak yansıtılmıştır. Posterlerdeki görsel göstergelerden insanların müzik eşliğinde dans ederek, iktidara yönelik sevgilerini ifade ettiklerine yönelik algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada propaganda posterleri üzerinden Çin halkının Mao'nun liderliğinde Komünizm'i benimsediğine, ÇHC'deki farklı kültürdeki insanların komünist rejim altında huzurlu bir şekilde yaşadığına ve Çin halkının Mao ve Hua'nın liderliğini benimsediğine yönelik propaganda mitlerinin inşa edilmeye çalışıldığı ortaya çıkarılmıştır. ÇKP'nin inşa edilen bu propaganda mitleri yoluyla Çin halkının komünist rejime bağlı olduğu

ve komünist rejimin ÇHC’de güçlü bir desteği bulunduğu mesajlarını vermeye çalıştığı ileri sürülebilmektedir. Bu süreçte müziğin Çin halkının komünist rejime desteğinin bir temsili olarak kullanıldığı belirtilebilmektedir. Müzik, ÇHC’de komünist rejimin meşrulaştırılmasında bir araç görevi üstlenmiş ve Çin halkının sevgisinin bir sunumu olarak posterlere yansıtılmıştır.

ÇHC’nin incelenen propaganda posterlerinde müzik üzerinden coşku çekiciliği tekniğinin etkin bir şekilde kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Coşku çekiciliği tekniği üzerinden insanların coşku duygusuna hitap edilerek ÇHC halkının komünist rejiminin istediği yönde hareket etmesi amaçlanmıştır. Diğer bir ifadeyle müzik yoluyla duygu merkezli dil propagandası üzerinden insanların düşünce, tutum ve davranışlarında coşku duygusu harekete geçirilerek etki oluşturulmaya çalışılmıştır. Posterlerde ÇHC halkının Mao, Hua ve ÇHC’deki komünist rejime yönelik sevgi ve bağlılığının somut bir şekilde sunulmasında müzikten propaganda amacıyla yararlanılmıştır. Bu açıdan çalışmada elde edilen bulgular, belirli bir ideolojinin benimsetilmesinde ve belirli bir kişilik kültürünün inşa edilmesinde müziğin coşku duygusu oluşturarak etkili bir propaganda aracı olarak kullanılabileceğini ortaya çıkarmıştır. Bu aşamada propaganda posterlerindeki resimlerin de müziğin meydana getirdiği coşkunun geniş kitlelere aktarılmasında önemli bir rol üstlendiği söylenebilmektedir. Fotoğraflar üzerinden propagandacının istediği mesajı ortaya çıkarması güç olabilmektedir. Nitekim fotoğraflar, doğrudan görüntüyü yansıtmaktadır. Buna karşılık resimlerde planlanan açıdan, planlanan şekilde çeşitli göstergeler bir araya getirilerek propaganda mesajının istenilen yönde hazırlanması mümkün olabilmektedir. Çalışmada incelenen posterlerdeki görsellerin de müzik odaklı propaganda boyutunda hazırlandığı ileri sürülebilmektedir.

Propaganda posterlerinde Çinli vatandaşların Çin’deki komünist rejimi temsil eden göstergeler üzerinden gülümseyerek ve müzik eşliğinde dans ederek resmedilmesi, Çin halkının genelinin komünist rejime bağlı olduğuna yönelik algının meydana gelmesine yol açmıştır. Bu aşamada çalışmada müzik konulu propaganda posterlerinde etkileşimli talep (bandwagon effect) propagandasının etkili bir şekilde kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Etkileşimli talep propagandası, başkalarının düşünce, tutum ve davranışları üzerinden insanların belirli davranışları, tarzları veya tutumları benimsemesinin sağlanması amacıyla gerçekleştirilen bir propaganda türüdür. Bu propaganda türünde çoğunluğun belirli bir eylemi benimsediği ileri sürülerek insanların istenilen yönde hareket etmesi amaçlanmaktadır. Böylece merkezi bir görüş oluşturularak, diğer görüşlerin marjinalleştirilerek etkisinin azaltılmasına çalışılabilmektedir. Çalışmada incelenen propaganda posterlerinde de müziğin Çin halkının komünist rejime bağ-

lılığının etkili bir şekilde sunulmasına hizmet ettiği ortaya çıkarılmıştır. Sonuç olarak müzik, insanların coşku ve sevgisini ifade eden propaganda mesajının güçlendirilmesinde rol oynamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde çalışmada müziğin ideolojik söylemlerin meşrulaştırılmasında ve iktidarın halk nezdinde yüceltilmesinde önemli bir propaganda aracı olarak kullanılabildiği sonucuna ulaşılmıştır. Gelecek çalışmaların ÇHC'de komünist rejiminin yüceltilmesinde propaganda amaçlı hazırlanan şarkıların sözleri üzerinden incelenmede bulunmasının, ÇHC'de propaganda ve müzik ilişkisinin daha kapsamlı ortaya konulmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Anderson, R. T., & Mitchell, E. M. (1978). The politics of music in Nepal. *Anthropological Quarterly*, 51(4), 247-259.
- Askew, K. M. (2003). As Plato duly warned: music, politics, and social change in coastal East Africa. *Anthropological Quarterly*, 76(4), 609-637.
- Bryant, L. O. (2005). Music, memory, and nostalgia: Collective memories of cultural revolution songs in contemporary China. *China Review*, 5(2), 151-175.
- Budak, E. (2018). Siyasal iletişimde propaganda aracı olarak seçim müzikleri: 24 Haziran 2018 seçimleri örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 31-45.
- Burström, M. (2009). Selective remembrance: Memories of a Second World War refugee camp in Sweden. *Norwegian Archaeological Review*, 42(2), 159-172.
- Bytwerk, R. L. (2010). Grassroots propaganda in the Third Reich: The Reich ring for National Socialist propaganda and public enlightenment. *German Studies Review*, 33(1), 93-118.
- Cutter, C. H. (1968). The politics of music in Mali. *African Arts*, 1(3), 38-77.
- Demir, E. (2021). 1990'lerden günümüze Çin'de meşruiyet ve demokrasi tartışmaları. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 848-877.
- Dunaway, D. K. (1987). Music and politics in the United States. *Folk Music Journal*, 5(3), 268-294.
- Gerstin, J. (1998). Reputation in a musical scene: The everyday context of connections between music, identity and politics. *Ethnomusicology*, 42(3), 385-414.
- Giray, L. G. (2022). The Infusion of Propaganda in the Music Education in China. *Aksara: Jurnal Ilmu Pendidikan Nonformal*, 8(1), 1-6.
- Goehr, L. (1994). Political music and the politics of music. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 52(1), 99-112.
- Hamm, C. (1991). Music and Radio in the People's Republic of China. *Asian Music*, 22(2), 1-42.
- Ho, W. C. (2003). Westernization and social transformations in Chinese music education, 1895-1949. *History of Education*, 32(3), 289-301.
- Ho, W. C. (2013). Behind the scenes of music education in China: a survey of historical memory. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 34(5), 673-688.
- Ho, W. C., & Law, W. W. (2012). The cultural politics of introducing popular music into China's music education. *Popular Music and Society*, 35(3), 399-425.

- Holst-Warhaft, G. (2002). Politics and popular music in modern Greece. *Journal of Political & Military Sociology*, 30(2), 297-323.
- Hung, C. T. (1996). The politics of songs: Myths and symbols in the Chinese communist war music, 1937–1949. *Modern Asian Studies*, 30(4), 901-929.
- IISG (1953a). *Evlilik Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1136387>, Erişim Tarihi: 29.03.2022.
- IISG (1953b). *Şenlik Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1035384>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1954a). *Ulus Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1181331>, Erişim Tarihi: 29.03.2022.
- IISG (1954b). *Anavatan Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1145659>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1959). *Zafer Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F994489>, Erişim Tarihi: 29.03.2022.
- IISG (1965). *Kızıl Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1035550>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1974). *Kuruluş Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1489571>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1975). *Savaş Alanı Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F994875>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1976). *Başkan Mao Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F898634>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1977a). *Bahar Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1065807>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (1977b). *Yazı Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1057851>, Erişim Tarihi: 29.03.2022.
- IISG (1978). *Başkan Hua Konulu Propaganda Poster*, <https://iisg.amsterdam/en/detail?id=https%3A%2F%2Fiisg.amsterdam%2Fid%2Fitem%2F1056270>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.

- IISG (1990). *Nesiller Konulu Propaganda Posterleri*, <https://search.iisg.amsterdam/Record/898944>, Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- IISG (2022). *Müzik Konulu Çin Propaganda Posterleri*, <https://iisg.amsterdam/en>, Erişim Tarihi: 09.02.2022.
- Ismayilov, M. (2012). State, identity, and the politics of music: Eurovision and nation-building in Azerbaijan. *Nationalities Papers*, 40(6), 833-851.
- İmik Tanyıldızı, N. (2012). Siyasal iletişimde müzik kullanımı: 2011 genel seçim şarkılarının seçmene etkisi. *Selçuk İletişim*, 7(2), 97-110.
- Jan, G. P. (1967). Radio propaganda in Chinese villages. *Asian Survey*, 7(5), 305-315.
- Kızılkaya, R. (2021). Türk siyasal hayatında bir ikna aracı: seçim müzikleri (1965-1995). *Anasay*, (16), 151-176. DOI: 10.33404/anasay.910791
- Kielman, A. (2018). Sonic infrastructures, musical circulation and listening practices in a changing People's Republic of China. *Sound Studies*, 4(1), 19-34.
- Kong, L. (1995). Music and cultural politics: ideology and resistance in Singapore. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(4), 447-459.
- Landsberger, S. R. (2001). Learning by what example? Educational propaganda in twenty-first-century China. *Critical Asian Studies*, 33(4), 541-571.
- Law, W. W., & Ho, W. C. (2009). Globalization, values education, and school music education in China. *Journal of Curriculum Studies*, 41(4), 501-520.
- Ma, G., & Go-Shun, M. (1985). Choral Music in the Peoples' Republic of China Society. *The Choral Journal*, 25(9), 31-35.
- Manuel, P. (1990). Music and ideology in contemporary Cuba. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 3(3), 297-313.
- McCann, M. (1995). Music and politics in Ireland: the specificity of the folk revival in Belfast. *British Journal of Ethnomusicology*, 4(1), 51-75.
- Morris, M. (2013). Communicative power and ideology in popular music. *Journal of communication inquiry*, 37(2), 113-127.
- Omojola, B. (2009). Politics, identity, and nostalgia in Nigerian music: A study of Victor Olaiya's highlife. *Ethnomusicology*, 53(2), 249-276.
- Önürmen, O., & Temel, F. (2014). Popülerleşen siyaset, siyasallaşan müzik: 30 Mart 2014 yerel seçim şarkıları üzerine bir çalışma. *İ&D İletişim ve Diplomasi Dergisi*, Özel Sayı, (3), 49-64.
- Öztürk, S. (2014). Siyasal ikna ve seçim müzikleri: Türkiye üzerine bir inceleme. *İ&D İletişim ve Diplomasi Dergisi*, (4), 195-218.
- Perris, A. (1983). Music as Propaganda: Art at the Command of Doctrine in the People's Republic of China. *Ethnomusicology*, 27(1), 1-28.

- Perrone, C. A. (2002). Nationalism, dissension, and politics in contemporary Brazilian popular music. *Luso-Brazilian Review*, 39(1), 65-78.
- Powell, P., & Wong, J. (1997). Propaganda posters from the Chinese cultural revolution. *The Historian*, 59(4), 777-794.
- Rădulescu, S. (2017). National Ideology, Music and Discourses about Music in Romania in the Twentieth Century. *Musicology Today: Journal of the National University of Music Bucharest*, 8(31), 181-195.
- Rees, H. (1998). "Authenticity" and the foreign audience for traditional music in Southwest China. *Journal of Musicological Research*, 17(2), 135-161.
- Rees, H. (2003). The age of consent: Traditional music, Intellectual Property and Changing Attitudes in the People's Republic of China. *British Journal of Ethnomusicology*, 12(1), 137-171.
- Rifat, M. (2013). *Açıklamalı Göstergibilim Sözlüğü: Kavramlar, Yöntemler, Kuramcılar, Okullar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rogers, K. C. (1989). Music education in the People's Republic of China. *Music Educators Journal*, 76(1), 43-45.
- Seroussi, E. (1986). Politics, Ethnic Identity, and Music in Israel: The Case of the Moroccan Bakkashot. *Asian music*, 17(2), 32-45.
- Slonimsky, N. (1950). The changing style of Soviet Music. *Journal of the American Musicological Society*, 3(3), 236-255.
- Subotnik, R. R. (1983). The role of ideology in the study of Western music. *The Journal of Musicology*, 2(1), 1-12.
- Tatar, B., & Aydın, S. (2017). Müzik ve iktidar ilişkisi: kuramsal ve tarihsel bir analiz. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43, 5-30.
- Thrasher, A. R. (1981). The sociology of Chinese music: An introduction. *Asian Music*, 12(2), 17-53.
- Thrasher, A. R. (1985). The Role of Music in Chinese Culture. *The World of Music*, 27(1), 3-18.
- Tuohy, S. (2001). The sonic dimensions of nationalism in modern China: musical representation and transformation. *Ethnomusicology*, 45(1), 107-131.
- Üngör, Ç. (2012). China reaches Turkey? Radio Peking's Turkish language broadcasts during the cold war. *All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace*, 1(2), 19-33. DOI: 10.20991/allazimuth.167301
- Van den Toorn, P. C. (1991). Politics, feminism, and contemporary music theory. *The Journal of Musicology*, 9(3), 275-299.
- Van Khê, T. (1985). Chinese music and musical traditions of Eastern Asia. *The World of Music*, 27(1), 78-90.
- Vuletic, D. (2008). Generation number one: Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s. *Nationalities Papers*, 36(5), 861-879.

- Yang, H. L. (2007). Power, Politics, and Musical Commemoration: Western Musical Figures in the People's Republic of China 1949-1964. *Music and Politics*, 1(2), 1-14.
- Zaychenko, S. (2016). Müziğin eski Çin devlet işlerindeki yeri. *Doğu Araştırmaları*, 16, 75-100.
- Zhang, W. (2017). Multicultural ethnic music education in Communist China. *International Journal of Multicultural Education*, 19(3), 65-84.

“

Bölüm 3

TURİZM VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Müesser KORKMAZ¹

”

¹ Bu çalışma Müesser KORKMAZ tarafından hazırlanan “*Yerel Halkın Kadın Turistlere Yönelik Bakış Açısının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında İncelenmesi: Gökçeada Örneği*” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Dr. Öğretim Üyesi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-9538-62-54
m.cesurkorkmaz@comu.edu.tr

1. GİRİŞ

Turizmin kültürel ve toplumsal normları etkileyebilme özelliği son yıllarda pek çok bilim insanının ilgisini çekmektedir. Bu kapsamda turizmin özellikle “cinsiyetçi doğasının” keşfedilmesi, üzerinde önemle durulan konuların başında gelmektedir (Duffy, vd., 2015: 72). Çünkü turizme ilişkin boş zaman faaliyetlerinin yaş, toplumsal sınıf ve etnik kökenin yanı sıra, toplumsal cinsiyet ve bölgesel farklılıklar aracılığıyla farklılaştırıldığı ileri sürülmektedir. Bu değişimde etkili olan faktörlerin başında ise toplumsal cinsiyet gelmektedir. Yaşamın pek çok alanında olduğu gibi, turizmde de var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliği turizm faaliyetlerine katılan bireylerin deneyimlerini ve bu bireylere yönelik bakış açısını büyük ölçüde etkileyebilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin anlaşılabilmesi için öncelikle toplumsal cinsiyet (gender) ve cinsiyet (sex) kavramları arasındaki farklılıkların anlaşılması gerekmektedir.

Bugün bilinen anlamıyla cinsiyet kavramının 18. yüzyılda ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Antik Çağlardan Orta Çağ’a kadar kadınların anatomisinin doğuştan erkeklerin anatomisinden farklı olmadığı, sadece benzer parçaların farklı düzenlemelerini temsil ettiği ve erkeklerin anatomisinde bulunan bütün parçaların, kadınların anatomisinde de bulunduğu varsayılmıştır. Bu varsayımın “*tek cinsiyet modeli*” olarak adlandırıldığı ve daha sonra yerini “*ikili cinsiyet modeline*” bıraktığı belirtilmektedir. “*İkili cinsiyet modeli*” kadınların ve erkeklerin üreme sistemlerinin sadece yapısal olarak değil, işlevsel olarak da birbirinden farklı olduğuna, bu farklılığın diğer tüm organlar sistemini etkilediğine, kadınlar ve erkeklerin hiçbir şekilde aynı olmadıklarına, aksine birbirinin tamamlayıcısı olduklarına ilişkindir (Laqueur’den akt. Moi, 1999: 10-11). Dolayısıyla bugün bizim kullandığımız anlamıyla cinsiyet kavramı tek cinsiyet modelinden, ikili cinsiyet modeline geçiş olarak adlandırılan çarpıcı bir değişimin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Cinsiyet (sex), bireylerin doğuştan gelen fiziksel özelliklerini ve farklılıklarını ifade eden bir kavramsallaştırma olarak tanımlanmaktadır (Uluocak vd., 2014: 48). Diğer bir deyişle cinsiyet, bireyin kromozomal, hormonal ve anatomik farklılıklarına işaret etmektedir (Moi, 1999: 26). Dolayısıyla cinsiyet kimliği, bireyin genetik ve anatomik özelliklerine bakılarak belirlenmektedir. Toplumsal cinsiyet (gender) ise, kadın veya erkek olmaya ilişkin belirlenen rolleri ve sorumlulukları ifade etmektedir (Köşgeroğlu, 2010: 11). Bu kapsamda cinsiyet kavramı erkekler ve kadınlar arasında var olan fiziksel özellikler gibi biyolojik farklılıkları ifade ediyorken, toplumsal cinsiyet kavramı bireylerin davranışları ve rollerine ilişkin erkeksilik ve kadınsılık olarak adlandırılan kişisel nitelikteki farklılıkları ifade etmektedir (Slattery, 2007: 341). Başka bir ifadeyle cinsiyet, “*kadın ve erkek*” şeklindeki ikili kategorilere karşılık geliyorken, toplumsal cinsiyet “*kadın ve erkek olmak*” ile ilişkili olan psikolojik anlamlara

ve toplumsal olarak belirlenen rollere karşılık gelmektedir (Powell, 2010: 1012).

Toplumsal cinsiyet rolleri, toplum tarafından tanımlanan ve bireylerden yerine getirmeleri beklenen cinsiyetle ilişkili bir grup beklentilerdir. Annelik, babalık, askerlik, öğretmenlik vb. gibi kadınlara ve erkeklere ilişkin tanımlanan farklı roller, toplumsal cinsiyet rollerine verilebilecek başlıca örneklerdendir. Toplumsal cinsiyet rolleri toplumsallaşma sürecinde kazanılmaya başlamaktadır. Dolayısıyla, toplum kadına kadınsılığı, erkeğe erkeksiliği bebeklikten itibaren öğretmeye başlamakta ve bunu genellikle çeşitli nesnelere, meslekleri, oyunları, etkinlikleri dahası kişilik özelliklerini onlar için uygun ya da uygun değil şeklinde ayırt etmeyi öğreterek gerçekleştirilmektedir (Dökmen, 2006: 16). Kadın ve erkek olmayı birbirinden keskin çizgiler ile ayıran söz konusu rol ve beklentiler, toplumsal yaşamda bir takım eşitsizliklerin yaşanmasına ve bu iki cinsiyet grubunun da çeşitli kalıp yargılara ve ayrımcılıklara maruz kalmasına neden olmaktadır.

Toplumsal cinsiyete bağlı eşitsizliğin hemen her alanında kadın dezavantajlı konumdadır. Örneğin kız çocukları eğitim olanaklarına ulaşmada çok çeşitli zorlukla mücadele etmekte (Üner, 2008: 7), ekonomik faaliyet alanında kadınlar daha çok kayıt dışı sektörlerde, yarı zamanlı, düşük ücretli ve düşük statülü işlerde istihdam edilmekte (WOMEN, 2000) ve dünya genelindeki ulusal parlamentoda oldukça düşük oranda yer almaktadırlar (Kabeer, 2005: 21). Bunlara ek olarak kadınların dünya nüfusunun %50'sinden fazlasını oluşturduğu, çalışma saatlerinin %66'sını doldurdıkları fakat dünya gelirlerinin yalnızca %10'una, mülkiyetin ise %1'ine sahip oldukları ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bütün bunların sonucu olarak "yoksulluğun kadınlaştırdığı" ve yeryüzündeki mutlak yoksulluk sınırında olan 1,5 milyar kişinin %70'ini kadınların temsil ettiği ifade edilmektedir (Üner, 2008: 7-8). Dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliği çok çeşitli boyutlarda gerçekleşen bir toplumsal sorundur. Öyle ki, bir boş zaman aktivitesi olarak değerlendirilen turizm faaliyetleri içerisindeki tercihlerimiz, yer aldığımız etkinlikler, seçtiğimiz destinasyonlar ve seyahat modellerimiz dahi var olan toplumsal cinsiyet rolleri ve eşitsizliğinden bağımsız olarak gerçekleşmemektedir. Bu perspektifte turizm disiplini içerisindeki toplumsal cinsiyet konusu ve turizmde var olan cinsiyetlendirmenin boyutları aşağıdaki paragraflarda tüm yönleri ile ele alınmaktadır.

2.Turizm Çalışmalarında Toplumsal Cinsiyet Konusunun Gelişimi

Cinsiyetler arasındaki biyolojik ayrımlardan tamamen farklı olan toplumsal cinsiyet, kadınların baskı altına alınışının ve kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliğe yönelik potansiyel değişimin temelini oluşturmaktadır (Swain, 1995: 247). Söz konusu bu baskılanış ile kadınlar ve erkekler ara-

sındaki eşitlik/eşitsizliği konu alan toplumsal cinsiyet konusu, turizm disiplini içerisinde özellikle 1990'lı yılların ortalarından itibaren tartışılmaya başlamıştır (Walter, 2011: 160). Buraya kadar olan süreci içeren toplumsal cinsiyet konusunun turizm çalışmalarındaki gelişimi Henderson tarafından 1994 yılında geliştirilen “5 aşamalı süreç” aracılığıyla incelenmektedir. Henderson tarafından geliştirilen 5 aşamalı süreç; “kadının görünür olmadığı aşama” ile başlamakta, “telafi edici aşama”, “çift odaklı aşama” ve “feminist/kadın merkezli aşama” ile devam etmekle, “yeni/toplumsal cinsiyet çalışmaları” ile sonlanmaktadır (Swain, 1995: 253; Henderson vd., 1996: 217; Gibson, 2001: 20; Aitchison, 2001b: 3-4; Wilson, 2004: 19-20; Pringle vd., 2011: 108).

2.1.Kadının Görünür Olmadığı Aşama

“*Erkek bilimi*” olarak ifade edilen ve Henderson tarafından boş zaman disiplinine “kadının görünür olmadığı aşama” olarak uyarlanan bu aşama, erkeğin deneyiminin evrensel olarak görüldüğü, erkeğin insanlığın temsili olarak varsayıldığı, başka bir ifadeyle erkeklerin tüm insanlara ilişkin bir genelleme yapmada esas kabul edildiği bir aşama olarak değerlendirilmektedir (Tetreault, 1985: 367). Bu aşama, turizmin akademik bir çalışma alanı olarak gelişmeye başladığı 1972 yılında benimsenen baskın bir perspektif olarak değerlendirilmekte ve bu süreçte akademik turizm dergilerinde kadın veya toplumsal cinsiyet konusuna ilişkin herhangi bir çalışmanın bulunmadığı ileri sürülmektedir (Wilson, 2004: 20). Dolayısıyla Warner-Smith'in (2000: 33) de ifade ettiği gibi turizmin akademik analizi özellikle bu süreçte toplumsal cinsiyete körleşmiş (gender - blind) bir takım içeriklere sahiptir.

Bu aşamada gerçekleştirilen bilimsel çalışmalara, kadın veya toplumsal cinsiyet konusunun ilave edilmesi gerektiğine ilişkin herhangi bir akademik bilincin olmadığı belirtilmektedir. Örneğin, bu aşamadaki çalışmalarda boş zaman kavramı, aile zamanı ve ev odaklı faaliyetleri içeren ücretli işten uzaklaşma olarak kavramsallaştırılırken, “iş” ücretli iş ve işgücü pazarına katılım olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu nedenle de kadının ev içindeki “ücretsiz işi” ve “boş zaman deneyimleri” görünmez kılınmıştır. Ayrıca, bu aşamada gerçekleştirilen çalışmalarda yalnızca kadınların değil, beyaz olmayan insanların, engellilerin, eşcinsellerin, düşük gelirli ve toplumsal normlara uymayan bazı grupların da yer almadığı ifade edilmektedir (Henderson vd., 1996: 218).

2.2.Telafi Edici Aşama

Telafi edici aşama, 1970'li yıllardaki kadın hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Swain, 1995: 253). Bu aşamada gerçekleştirilen çalışmalarda kadın konusunun yer alması gerektiğine ilişkin bir bilinç

yavaş yavaş oluşmaya başlamış fakat yine de erkekler hala bir norm ve insanlığın temsilcisi olarak görülmeğe devam etmiştir. Dolayısıyla bu aşamada hala erkekler üzerindeki çalışmalara dayanarak üretilen ve standartlaştırılan teoriler geliştirilmeye devam etmiştir (Tetreault, 1985: 367). Henderson vd.'e (1996) göre bu aşamada gerçekleştirilen çalışmaların altında yatan esas düşünce, kadınların söz konusu bu çalışmalarda yer alması gerektiğine ilişkindir. Fakat bu yer alış yine de “azınlık bir grup” olarak temsil edilmek suretiyle gerçekleştirilmiştir.

1973-1994 yılları arasındaki “Annals of Tourism Research” kümülatif indekslerini inceleyen Swain (1995: 254), turizmde kadın konusuna ilişkin ilk makalenin bu aşamada Valene L. Smith tarafından yayınlandığına dikkat çekmektedir. Smith (1979), “Women: The Taste Makers in Tourism” isimli çalışmasında evli çiftlerde tatil seçimini kimin yaptığını belirlemeyi amaçlamış ve tatil seçiminin baskın olarak kadınlar tarafından yapıldığını bulgulamıştır. Fakat bu çalışmada da görüldüğü üzere kadınlar, eşlerinden bağımsız bir analiz birimi olarak ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu aşamada gerçekleştirilen çalışmalarda kadınlar sadece görünürlük kazanmış, tek başına bir analiz birimi olma ayrıcalığına sahip olamamıştır.

2.3.Çift Odaklı Aşama

Çift odaklı aşama, turizm çalışmalarında kadının daha görünür hâle gelmesinde büyük rol oynamasına rağmen, daha çok biyolojik belirlenimsellik ve özcülüğe vurgu yapmaktadır (Aitchison, 2001b: 3-4). 1970-1980’li yılları kapsayan bu aşamada yapılan çalışmalarda kadınlar ve erkekler arasındaki biyolojik farklılıklar odak alınmış, kadınlar ve erkeklerin birbirinden farklı olduğu gerçekliği kabul edilmiş, fakat bu farklılığın nedeni kültürel olarak inşa edilmiş toplumsal cinsiyet farklılıklarından ziyade biyolojik farklılıklar temel alınarak incelenmiştir. Dolayısıyla daha çok biyolojik farklılıklar odağında gerçekleştirilen bu çalışmalar kadınlar ve erkeklerin bir anlamda kutuplaştırılmasına neden olmuştur (Henderson vd., 1996: 219).

Çift odaklı aşamada gerçekleştirilen çalışmalarda kadınlar, tamamlayıcı ve erkeklere eşit bir grup olarak ele alınmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu aşama “erkekler için bazı gerçekler, kadınlar için bazı gerçekler vardır” vurgusuna sahiptir ve kadınlar ve erkeklerin farklı alanlara, farklı yaşam değerlerine, doğa ve kültür ile farklı ilişkilere ve farklı kişilik özelliklerine sahip olduğu görüşüne dayanmaktadır. Tüm bu belirtilenlerin temelinde ise her iki cinsiyetin de değerli olduğu düşüncesi yatmaktadır (Tetreault, 1985: 373).

2.4.Kadın Merkezli Aşama

Feminist aşama olarak da bilinen “kadın merkezli aşama”, kadınların deneyimlerine ilişkin yeni fikirlerin, yeni yorumların ve yeni anlamların

üretildiği bir aşamadır (Swain, 1995; 253). Çünkü bu aşamada gerçekleştirilmiş olan çalışmalar kadınların deneyimlerini erkeklerin deneyimleriyle ilişkili olarak değil, aksine tamamıyla kendi yaşamlarına ilişkin olarak incelemiş ve kadınların yaşamlarının önemini ve anlamını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu bağlamda farklı kadın gruplarının deneyimlerini anlamak erkek-merkezli bir bakış açısı tarafından gizlenen yeni bir anlam dünyası yaratmış ve bu ise kadının güçlendirilmesine önemli katkılar sağlamıştır (Henderson vd., 1996: 219). Özellikle 1980’li yıllarda yapılan boş zaman çalışmalarının büyük çoğunluğunun bu aşamayı temsil ettiği ifade edilmektedir (Aitchison, 2001b: 4).

Wilson’ın (2004: 20) çalışmasında da yer verdiği gibi Bolles tarafından gerçekleştirilmiş olan çalışma “kadın merkezli aşama” bağlamında incelenebilecek önemli çalışmalardan bir tanesidir. Bolles 1997 yılında Jamaika’da gerçekleştirdiği çalışmada, kadınların turizm sektörüne dayalı istihdamdaki rolünü incelemiş ve turizm sektörünün, turistlerin hizmet üreticisi olarak kadınları nasıl etkilediğini belirlemeyi amaçlamıştır. Çalışmada Bolles (1997), kadınların turizm sektörüne bağlı istihdamda yetenek ve eğitim düzeylerine göre ücret kazanımı ve sermayeye ulaşabilme olanaklarına sahip olduklarını bulgulamıştır. Bolles ayrıca, kadınların söz konusu istihdamda “çift iş yüküne” sahip olduklarını, yani ücretli işlerini tamamlar tamamlamaz aileleri ve çocuklarının bakımları ile ilgilenmekle yükümlü olduklarını belirlemiştir. Çalışma sonucunda Bolles (1997), kadınların yaşamları ve deneyimleri özelinde Jamaika turizminin cinsiyetçi bir takım özelliklere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla temel amacı, kadınların baskılanışını ve deneyimleri ile yaşamlarını ortaya koymak olan kadın merkezli aşamada gerçekleştirilen bu gibi çalışmalar, bu anlamda boş zaman disiplini içerisinde toplumsal cinsiyet konusunun gelişmesine çok önemli katkılar sağlamıştır.

2.5. Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları

Kavramsal olarak bireylerin biyolojik cinsiyetleri ile ilişkili olan ve kültürel anlam ve bağlantılara karşılık gelen toplumsal cinsiyet, turizm çalışmalarında kadınlar ve erkeklerin boş zaman deneyimlerinin anlaşılmasının çok ötesinde bir kavrayış olarak değerlendirilmektedir (Henderson vd., 1996: 220). Dolayısıyla turizm disiplini içerisinde gerçekleştirilen toplumsal cinsiyet çalışmaları çok odaklı ve ilişkisel bir bağlama sahiptir ve sosyal dünyanın kadınlar ve erkekler arasındaki güç ilişkileri ve onların kimliklerini şekillendiren yollarla nasıl cinsiyetlendirildiğinin anlaşılmasına ilişkindir (Pringle vd., 2011: 108). Bu kapsamda Henderson vd.’nin (1996) de ifade ettiği gibi toplumsal cinsiyet konusu, boş zaman disiplininin kısıtlayıcılar, tanımlamalar, faydalar, katılım ve tatmin gibi çok farklı yönlerini içermektedir.

Turizmde toplumsal cinsiyet konusunun incelenmesine ilişkin ilgili yazında en çok sözü edilen çalışmalar Kinnaird ve Hall (1994), Swain (1995) ve Gibson'a (2001) aittir. Kinnaird ve Hall, 1994 yılında yayımladığı "Tourism: A Gender Analysis (Turizm: Bir Toplumsal Cinsiyet Analizi)" isimli kitabı ile turizmde toplumsal cinsiyet konusunun gelişimine öncülük etmiş, Swain, 1995 yılında yayınlanan "Gender in Tourism (Turizmde Toplumsal Cinsiyet)" isimli çalışması ile Kinnaird ve Hall tarafından yayımlanan kitabın kapsamlı bir düzenlemesini gerçekleştirmiştir. Gibson (2001) ise, "Gender in Tourism: Theoretical Perspectives (Turizmde Toplumsal Cinsiyet: Kuramsal Perspektifler)" isimli kitabı ile ilgili yazına turizm ve toplumsal cinsiyet konusuna ilişkin belirtilen çalışmaların geniş bir sentezini kazandırmıştır. Söz konusu çalışmaların her biri turizmde toplumsal cinsiyet konusunun incelenmesi bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle ilgili konunun anlaşılması, turizmin toplumsal cinsiyet ve güç ilişkileri özelinde incelenmesi temelinde kritik bir öneme sahiptir.

3. Turizmde Cinsiyetlendirilmiş Yaklaşım

Bir boş zaman aktivitesi ve endüstrisi olan turizm ev sahibi toplum ve turist toplumu arasındaki sosyal ve kültürel etkileşimlerden meydana gelmektedir (Kinnaird ve Hall 1996: 97). Bu yüzden turizm küresel ve yerel düzeydeki toplumsal cinsiyet ilişkileri tarafından etkilenmekte ve bu ilişkileri etkileyebilmektedir. Bu gerçeklik turizm araştırmalarında turistler ve yerel halk gibi farklı türden insanlar arasındaki ayrımları ve onların talep ve arz rolleri olarak sergiledikleri davranışları temel bir inceleme konusu haline getirmiştir (Swain, 1995: 247). Turizm, sadece bir endüstri ya da iş kolunun türü olarak değil, aynı zamanda güçlü bir kültürel alan ve insanların, ulusların ve kültürlerin cinsiyetlendirilmiş temsilleri ile biçimlendirilen ve bunları biçimlendirebilen süreçlerin toplamı olarak görülmektedir (Aitchison, 2001a: 134). Bu bağlamda, ev sahibi toplum ve turist toplumu arasındaki ilişkiler toplumsal cinsiyet, sınıf, etnik yapı, ırk ve milliyet başta olmak üzere çok sayıda karakteristiğe odaklanarak incelenebilmektedir.

Kinnaird ve Hall'a (1996: 95) göre, turizm, karmaşık ve çeşitli gerçekliklerden, aynı zamanda genellikle hiyerarşik ve eşitsiz ilişkilerden oluşan süreçleri içermektedir. Toplumsal cinsiyet ilişkileri de bu karmaşık sistemi oluşturan unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, gerek işbölümü gerekse turistlerin ve yerel halkın deneyimlediği gerçekliklerde turizmle ilgili süreçlerden kaynaklanan farklılıkların ve eşitsizliklerin toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından incelenmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir. Bu da kadınlar ve erkeklerin turizme ilişkin farklı yapılarla, farklı deneyimlere ve farklı tüketim şekillerine sa-

hip olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla turizm ve toplumsal cinsiyetin analitik çerçevesinin formüle edilmesinde iki temel bakış açısına odaklanılmaktadır. Bunlardan ilki, turizmle ilgili bütün faaliyetlerin bir anlamda toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dışı vurumu olduğudur. İkinci önemli bakış açısı ise, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin turizmin farklı formlarını ifade ettiğidir.

Turizm disiplini içerisinde toplumsal cinsiyet konusu 1990'lı yılların ortalarında (Walter 2011: 160), Kinnaird ve Hall (1994) ve Swain'ın (1995) gerçekleştirmiş oldukları çalışmalar aracılığıyla ortaya çıkmıştır (Westwood, Pritchard ve Morgan, 2000: 353; Pritchard ve Morgan, 2000b: 886; Pritchard, 2004: 316). Bu nedenle turizmde toplumsal cinsiyet analizi konusunun boş zaman çalışmaları gibi diğer bazı disiplinlerle karşılaştırıldığında nispeten daha yeni olduğu ileri sürülmektedir (Wilson ve Little, 2005: 12). Turizmde toplumsal cinsiyet konusu üzerinde yayımlanan ilk kaynaklardan bir tanesi Vivian Kinnaird ve Derek Hall'a aittir. Kinnaird ve Hall turizmde toplumsal cinsiyet konusunu turizmin gelişimi perspektifinden ele almış ve turizmin gelişim süreçlerinin toplumsal pratiklerin şekillenmesinde ve toplumsal değişimlerin yönetilmesinde önemli ölçüde rol oynadığını ifade etmiştir (Meng ve Uysal, 2008: 447; Swain, 1995: 248).

Kinnaird vd. (1994: 24), turizmde toplumsal cinsiyet konusunun anlaşılmasında üç temel kavramsal çerçevenin (toplumsal cinsiyet farkındalığı çerçevesi – gender-aware framework) esas alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunlardan ilki, turizmle ilişkili olan bütün aktivite ve süreçlerin cinsiyetlendirilmiş toplumlardan inşa edildiğidir. Bu nedenle hem yerel halk hem de turist toplumları tarafından ifade edilen eril ve dişil kimlikler turizmin gerçekleşme şeklinin önemli bileşenleridir. İkinci kavramsal çerçeve, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin toplumsal pratikler aracılığıyla öğrenildiğidir. Turizmle ilişkili olan faaliyetlerin ekonomik, politik, kültürel ve çevresel yönleri birbirinden farklı toplumların cinsiyetlendirilmiş yapısı ile etkileşim halindedir ve bu nedenle toplumsal cinsiyet ilişkileri zamanla yeniden tanımlanabilmektedir. Üçüncü ve son kavramsal çerçeve ise toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ilişkileri tartışmalarının güç ve kontrol ile ilişkili olduğudur (Kinnaird vd., 1994: 5, 24; Swain, 1995: 249; Kinnaird ve Hall, 1996: 95-99; Kinnaird ve Hall, 2000: 71; Hall, Swain ve Kinnaird, 2003: 7; Wall ve Norris, 2003: 243-244; Wilson, 2004: 12; Munshi, 2006: 4461; Meng ve Uysal, 2008: 447; Walter, 2011: 161).

Turizmle ilişkili faaliyetler kalkınmanın önemli süreçlerinden biri olduğum için toplumsal, ekonomik ve politik ilişkiler güç ve kontrol konularının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu güç ilişkileri ise ırk, sınıf ve toplumsal cinsiyet ilişkileri ile ifade edilebilmektedir. Toplumsal

cinsiyet ilişkileri aile, topluluk ve toplumsal düzeydeki siyasi ilişkilerdir. Uluslar ve insan toplulukları arasındaki ekonomik, politik ve sosyal güç ilişkilerine dayanan bir endüstri olarak turizm, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bir uzantısıdır. Çünkü sosyal etkileşim ve sosyal artikülasyonlar etrafında gerçekleşen turizm (Kinnaird vd., 1994: 5, 24), aslında her biri cinsiyetlendirilmiş güdülerin, isteklerin, geleneklerin ve algıların toplumsal artikülasyonlarından ve etkileşimlerinden oluşmaktadır (Kinnaird ve Hall, 1996: 99; Wilson ve Little, 2005: 13). Bu bağlamda, cinsiyetlendirilmiş gerçeklikler turist motivasyonlarını, algılarını, turizm pazarını ve yerel halkın eylemlerini biçimlendirmektedir (Swain, 1995: 249; Meng ve Uysal, 2008: 447).

Kinnaird ve Hall tarafından geliştirilen cinsiyet farkındalığı çerçevesi aslında içinde yaşadığımız toplumun bütün yönleriyle doğası gereği cinsiyetlendirilmiş olduğunun açık bir ifadesidir (Wilson ve Little, 2005: 13). Kinnaird ve Hall (1994), cinsiyet farkındalığı çerçevesinde 4 temel kavramı operasyonelleştirmiştir. Bu kavramlar; “cinsiyetlendirilmiş turistler, cinsiyetlendirilmiş yerel halk, cinsiyetlendirilmiş turizm pazarlaması ve cinsiyetlendirilmiş turizm nesnelere” (Kinnaird ve Hall, 1994: 212-215; Purcell, 1997: 44; Gibson, 2001: 20; Wilson, 2004: 13). Turizm araştırmalarında toplumsal cinsiyet konusunun analiz edilebilmesi ve etkin bir şekilde anlaşılabilmesi için belirtilen bu kavramların içerdiği anlamlar ile bu anlamların içerdiği bakış açılarının yeterince kavranması gerekmektedir. Aşağıdaki paragraflarda her bir kavram genel hatları ile verilmektedir.

3.1.Cinsiyetlendirilmiş Turistler

Cinsiyetlendirilmiş turist kavramı, turizmle ilişkili faaliyetlere katılımında kadınların ve erkeklerin farklı motivasyonlara sahip olduğuna ilişkindir. Basit bir ifadeyle, turizm faaliyetlerine katılan bireylerin seyahat motivasyonları cinsiyetlendirilmektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 212). Bu kapsamda, kadın ve erkek turistlerin içinde buldukları toplumsal yapı tarafından farklı şekillerde algılanmaları üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Çünkü onların turizm faaliyetlerine katılımlarına yönelik olan toplumsal beklentiler cinsiyetlendirilmiş bir perspektif ile temellendirilmektedir (Harris ve Wilson, 2007: 235). Bu kapsamda turist motivasyonları ve turistik aktivitelere katılımında toplumsal cinsiyet farklılıkları için birincil teorik temel olarak kabul edilen “*Toplumsal rol teorisi*” değinmek yararlı olacaktır. Toplumsal rol teorisi, sosyal davranıştaki toplumsal cinsiyet rolleri farklılıklarına dayanmaktadır (Xie vd., 2008: 371). Toplumsal rol teorisi kapsamında Eagly (1987: 15-16), toplumsal cinsiyet stereo tipleri bakımından kadınlar ve erkekleri iki farklı boyutta incelemektedir. Buna göre örneğin kadınlar, diğer insanların huzuru için endişe duyabilme eğilimi yüksek toplumsal cinsiyet stereo tipini temsil edi-

yorken, erkekler kendine güvenen ve başkalarını kumanda etme eğilimi yüksek toplumsal cinsiyet stereo tipini temsil etmektedir.

Xie vd. (2008), Pennsylvania'da bulunan Potter Country'i ziyaret eden turistlerin seyahat motivasyonları ve aktivitelere katılımlarının toplumsal cinsiyet özelindeki farklılıklarını belirlemek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmada, gözlemlenen toplumsal cinsiyet farklılıklarını açıklamak için toplumsal rol teorisinden yararlanmışlardır. Çalışma sonucunda kadın ve erkek turistlerin seyahat motivasyonlarının birbirinden farklı olduğu belirlenmiştir. Öyle ki; kadın turistleri seyahat etmeye güdüleyen temel faktörler doğayı ve kırsal alanları keşfetmek ve aile bağlarını sürdürmektir. Toplumsal rol teorisi bağlamında söz konusu motivasyon faktörlerinden aile bağlarını sürdürmek güdüsünün toplumsal rol teorisi ile açıklanabileceği, fakat doğal ve kırsal alanları keşfetme güdüsünün bu teori ile açıklanamayacağı belirtilmektedir. Çünkü toplumsal rol teorisine göre doğal ve kırsal alanları keşfetme güdüsü daha çok erkek turistleri seyahat etmeye motive eden güdülerden biridir. Aktivitelere katılım noktasında ise, kadın ve erkek turistlerin yer almayı tercih ettiği aktiviteler arasında önemli farklılıkların olduğu belirlenmiştir. Çalışmada kadın turistlerin daha çok alışveriş yapma, yerel lezzetleri tatma, festival ve etkinliklere katılma eğilimi gösterdiği, erkek turistlerin ise balık tutma ve avlanma eğiliminde oldukları belirlenmiştir.

Turist motivasyonlarını cinsiyet özelinde inceleyen bir diğer çalışma Andreu vd. (2005) tarafından gerçekleştirilmiştir Andreu vd. (2005) tarafından Türkiye'nin güneybatısında yer alan Marmaris ve Fethiye illerini ziyaret eden İngiliz turistler üzerinde gerçekleştirilen bir çalışmada, kadın ve erkek turistlerin seyahat motivasyonlarının önemli ölçüde birbirinden farklı olduğu belirlenmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre, erkek turistler belirli bir destinasyonda daha çok rekreasyon ve aktivite odaklı faaliyetler aracılığıyla motive oluyorken, kadın turistler daha çok rahatlama ve rutinden kaçış odaklı faaliyetler ile motive olmaktadır. Benzer şekilde Meng ve Uysal (2008), yaptıkları bir çalışmada Güneybatı Virginia'daki doğa tabanlı tatil destinasyonlarına gelen ziyaretçilerin cinsiyet farklılıklarının destinasyona yönelik tutumları, motivasyonları ve seyahat değerleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada doğa turizmi amaçlı bölgeyi ziyaret eden erkek turistleri en fazla motive eden faktörlerin fiziksel aktiviteler ve eğlence olduğu, kadın turistleri en fazla motive eden faktörlerin ise rahatlama ve dinlenme olduğu belirlenmiştir. Meng ve Uysal'a (2008) göre bu durum kadın turistlerin erkek turistlerle kıyaslandığında aile, toplum ve fiziksel kısıtlayıcılar tarafından daha fazla engellenmelerinden ve doğa tabanlı seyahat deneyimlerinde rahatlama ve dinlenmeye daha çok önem vermelerinden kaynaklanabilmektedir.

Cinsiyetlendirilmiş turistler kapsamında, üzerinde durulması gere-

ken bir diğer önemli konu, kadın ve erkek turistlerin içinde buldukları toplumsal yapı tarafından farklı şekillerde algılandıklarıdır. Öyle ki; tek başına veya bir grup olarak arkadaşlarıyla seyahat eden erkek turistler genellikle ya dağcılık gibi maceracı aktivitelere katılan turistler olarak ya da seks turizminin katılımcıları olarak görülmektedir. Tek başına veya arkadaşlarıyla fakat partnersiz olarak seyahat eden kadın turistler ise, toplumsal anlamda sahip oldukları konum dâhilinde normal karşılanmayan bazı faaliyetlere katılan turistler olarak algılanmaktadır (Kinnaird ve Hall, 1994: 212). Daha açık bir ifadeyle, yalnız seyahat eden bir kadın, ahlaksız ve edep yoksunu olarak görülmektedir (Khan, 2011: 108). Bu kapsamda kadınların boş zaman ve turizm aktivitelerine katılımlarının erkeklerle kıyaslandığında daha fazla ve daha yoğun bir biçimde kısıtlandıkları ifade edilmektedir (Wilson ve Little, 2008: 168). Kadınların boş zaman ve seyahat faaliyetleri içerisinde yüzleştikleri kısıtlayıcıların ise toplumsal cinsiyet tabanlı rol beklentileri (Arab- Moghaddam vd., 2007: 111) ve uygun kadın davranışını dikte eden toplumsal yapılar ile ilişkili olduğu ileri sürülmektedir (Wilson ve Little, 2008: 168-169).

Wilson (2004), hazırladığı doktora tez çalışmasında kadınların tek başına seyahat etmesine engel teşkil eden kısıtlayıcılardan birinin sosyo-kültürel kısıtlayıcılar olduğunu belirlemiştir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre tek başına seyahat edeceği fikrini veya planını yakın çevresiyle paylaşan kadınlar kınama, şaşkınlık, korku ve kızgınlığı içeren tepkilerle karşılaşmaktadır. Söz konusu bu bakış açısı kadınların sadece yakın çevreleri ve yaşadıkları toplumla sınırlı kalmayıp aynı zamanda seyahat ettikleri farklı ülkelerin toplumsal yapıları tarafından da paylaşılmaktadır. Öyle ki, seyahatini tek başına gerçekleştiren kadın turistler gittikleri yerlerde özellikle erkekler tarafından ifade edilen uygunsuz görüşler ile karşılaşabilmektedir. Yerel halkın tek başına seyahat eden kadın turistlere yönelik algısı onların hangi ülkeye seyahat ettiklerine ve gittikleri ülkelerin kadına yönelik baskın kültürel bakış açısının ne olduğuna göre değişiklik gösterebilmektedir.

Kadınların seyahat faaliyetlerini tek başına veya partnersiz olarak deneyimlemesinin normal dışı olarak kabul edilmesi görüşünü güçlendiren uygulamalara turizm sektörünün pazarlama uygulamalarında da rastlanabilmektedir. Bu bağlamda Kinnaird ve Hall (1994: 213), turizmle ilişkili aktivitelere katılımda kadın ve erkeklere yüklenen toplumsal beklentilerin çiftlere ve ailelere yönelik yapılan tanıtım mekanizmaları aracılığıyla yönlendirildiğini savunmaktadır. Tur paketlerinin genellikle en az iki kişiyi kapsayan paketler şeklinde satıldığını ve pek çok konaklama tesisinin “balayı paketi” uygulaması gibi çeşitli uygulamalarla toplumsal cinsiyet ilişkilerinin spesifik türlerini güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Belirtilenlerden yola çıkarak Kinnaird ve Hall’un (akt. Xie vd. 2008: 369) da ifade

ettiği gibi toplumsal cinsiyetin turizmle ilişkili bütün faaliyet ve süreçlerin içinde gömülü bir sorun olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

3.2.Cinsiyetlendirilmiş Yerel Halk

Turizmin sağladığı en önemli faydalardan birinin turistlerin ziyaret ettikleri destinasyonlarda yaşayan yerel halk için yarattığı istihdam olduğuna inanılmaktadır (Munshi, 2008: 4462). Çünkü turizm hem kadınlar hem de erkekler için dolaylı ve doğrudan istihdam olanakları sağlayan önemli sektörlerden biridir (Boonabaana, 2014: 27). Öyle ki; turizm endüstrisinin dünya çapında var olan toplam işgücünün on ikisinde birini istihdam ettiği belirtilmektedir (Pritchard, 2014: 316). Fakat turizmin yerel halka sunduğu istihdam olanaklarının doğasında cinsiyetçi bir yapının var olduğu ileri sürülmektedir (Munshi, 2008: 4462). Cinsiyetlendirilmiş yerel halk kavramı da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Cinsiyetlendirilmiş yerel halk kavramı, yerel halk için turizm sektörü tarafından sunulan istihdam olanaklarının cinsiyetlendirilmiş olduğunu ifade etmektedir.

Turizm sektörüne dayalı istihdamda kadınların, erkeklere kıyasla daha olumsuz şekilde etkilendiği bir toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin varlığı söz konusudur (Boonabaana, 2014: 28). Kadınlar, turizm endüstrisinin önemli üreticileri olarak görülmelerine (Sinclair, 1997: 5) ve toplam turizm istihdamında en yüksek orana sahip olmalarına rağmen turizm sektörünün sağladığı istihdam olanaklarında ikincil planda olan bir cinsiyet grubunu temsil etmektedir (Santos ve Varejao, 2007: 225). Buna kaynaklık eden temel faktör olarak ise çeşitli destinasyonlardaki gelenekselleşmiş toplumsal cinsiyet ilişkileri gösterilmektedir (Boonabaana, 2014: 28). Çünkü ekonominin pek çok sektöründe olduğu gibi turizm sektöründe de istihdam genellikle baskın toplumsal cinsiyet normlarına uygun olarak biçimlendirilmektedir. Diğer bir deyişle, toplumsal cinsiyet normları hem turizm sektörü bünyesindeki işgücünün sağlanma yollarını, hem de işgücü talebinin doğasını etkilemektedir (Sinclair, 1997: 5-6).

Ferguson (2011), gerek formal gerekse informal sektörde turizmin sağladığı istihdam fırsatlarının toplumsal cinsiyet eşitliğine dayanan şekillerde temsile meyilli olduğunu, fakat aslında turizm istihdamının son derece cinsiyetlendirilmiş bir yapıda olduğunu belirtmektedir. Bunun bir sonucu olarak da turizmde istihdamın “kadın işi ve erkek işi” olmak üzere açık bir şekilde bölümlendirildiği (Feng, 2013: 5) ve kadın işi olarak görülen işlerin daha çok konaklama ve temizlik gibi sezonluk, kısmi zamanlı ve düşük ücretli işlerden oluştuğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda turizm işgücü piyasasında önemli bir “yatay ve dikey” cinsiyet ayrımının varlığına işaret edilmektedir. Kadın ve erkeği ayıran söz konusu bu cinsiyetçiliğin ölçüsü yatay olarak iş türleri açısından, dikey olarak ise yükselme şansı ile açıklanmaktadır. Yatay olarak, turizm sektörü bünyesinde kadın

ve erkek işgücü farklı işkollarında istihdam edilmektedir. Örneğin kadınlar, oda hizmetleri, garsonluk, seyahat acentası satış sorumlusu olarak istihdam ediliyorken, erkekler sürücü, barmen veya garson olarak istihdam edilmektedir. Dikey olarak ise, yönetici pozisyonundaki anahtar işlerde erkek işgücü egemenken, kadınlar kariyer geliştirme fırsatı az olan, düşük statülü işlerde istihdam edilmektedir (Çelik ve Topbaş, 2014: 498).

Hernessy tarafından 1994 yılında yapılmış bir çalışmada “dikey ve yatay cinsiyet ayrımına” ilişkin önemli sonuçlar elde edilmiştir. Hernessy (1994) İngiltere’nin Looe Adası’nda gerçekleştirdiği çalışmada bölgede yaşayan ve turizm sektöründe istihdam edilen kadınların büyük çoğunluğunun düşük yetenek gerektiren meslek gruplarında istihdam edildiğini belirlemiştir. Çalışmada kadınların istihdam edildiği en yaygın işlerin garsonluk, temizlikçilik, bar işleri olduğu ve bu işlerin çoğunlukla yarı zamanlı, sezonluk ve kısa dönemli özelliğe sahip olduğu bulgulanmıştır. Benzer şekilde Cave ve Kılıç (2010) tarafından Türkiye’nin önemli turistik destinasyonlarından biri olan Antalya ilinde gerçekleştirilen bir çalışmada, turizm ve konaklama sektöründe çalışan kadınların genellikle düşük yetenek gerektiren işlerde istihdam edildiği, bunun bir sonucu olarak da kadınların yönetim departmanlarında yer alamadıkları belirlenmiştir. Turizmde yöneticilerin bir anlamda işleri ile evli oldukları ve günde en az 12 saat çalışmayı gerektiren zorlu bir sorumluluk üstlendikleri belirtilmektedir. Kadınlar için ise bu durumun çocuk bakma ve ev işleri yapma gibi toplumsal olarak belirlenmiş diğer rollerle kültürel bir çatışmaya neden olacağı ileri sürülmektedir.

Santos ve Varejao (2007), turizm istihdamında kadınların belirli faaliyet ve işkollarında kümelenmesi sonucu görülen mesleki ayrışmanın cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının önemli bir nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Portekiz’in turizm işgücü piyasasında cinsiyetler arası ücret farklılıklarını tespit etmek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmada turizm sektöründeki kadın ve erkeklerin işgücü niteliklerinin farklı olması nedeniyle aralarındaki ücret farklılıklarının %45 olduğu belirlenmişlerdir. Çalışmada turizmde çalışan erkeklerin kadınlara kıyasla daha ayrıcalıklı cinsiyet grubu olduğuna vurgu yapılmakta ve Portekiz turizm işgücü piyasasındaki ayrımcılık katsayısının %8,4 olduğu ifade edilmektedir. Benzer şekilde Munoz- Bullon (2009), İspanya’nın turizm endüstrisinde istihdam edilen kadın ve erkeklerin ücret farklılıklarını belirlemek amacıyla gerçekleştirdiği çalışmada, erkek işçilerin ortalama aylık gelirinin kadın meslektaşlarıyla kıyaslandığında %6,7 oranında daha fazla olduğunu belirlemiştir. Thrane (2008) ise, Norveç’te yaptığı bir çalışmada, turizm çalışanlarının yıllık ücretlerini, eğitim, iş deneyimi ve sosyo-demografik değişkenlerin nasıl etkilediğini incelemiştir. Elde ettiği sonuçlara göre, diğer değişkenler sabitken, turizmde istihdam edilen erkek çalışanlar

kadın meslektaşlarıyla kıyaslandığında yıllık %20 oranında daha fazla ücret elde etmektedir.

Kadınlar ve erkekler arasındaki söz konusu ücret farklılıkları, kadın istihdamının evrensel özelliğinin “*eşitsizlik*” olduğunun en açık göstergesidir (Munoz-Bullon 2009: 639). Diğer bir ifadeyle, turizm sektörüne ilişkin istihdam açıkça cinsiyet yanlı bir özellik göstermektedir (Kinnaird vd., 1994: 17). Belirtilenlerin bir toplamı olarak, turizm istihdamının cinsiyetçi doğasının analiz edilebilmesi için; mevcut iş türleri ve niteliklerindeki farklılıkların, kadınların istihdam olanaklarına ulaşımındaki farklılıkların, istihdamdaki sezonluk dalgalanmanın ve son olarak da istihdamın cinsiyetlendirilmiş boyutlarının ele alınması gerekmektedir (Gibson, 2001: 28). Çünkü gerek iş işgücü ve iş türü niteliklerindeki farklılıklar gerekse turizmin sezonluk yapısı turizm istihdamının cinsiyete göre farklılaşmasında önemli rol oynamaktadır.

3.3. Cinsiyetlendirilmiş Turizm Pazarlaması

Turizm tanıtımları, insanların bilinçlenmesi ve muhtemel destinasyonları ziyaret etme eğilimlerinin artması amaçlı gerçekleştirilmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için kullanılan tanıtım materyalleri ise genellikle ilgi çekici ve söz konusu destinasyona ilişkin olumlu algı yaratacak niteliğe sahip görselleri içermektedir (Heatwole, 1989: 7). Bu kapsamda turizmin tanıtımının ağırlıklı olarak cinsiyet, cinsellik ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin spesifik kavramlarına dayandığı ileri sürülmektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 214). Örneğin kulüplerin ve tatil yerlerinin “yalnızca çiftler içindir” şeklindeki tanıtım uygulamasının toplumsal cinsiyet ilişkilerine yönelik belirlenmiş varsayımların bir anlamda tanıtım yoluyla ifade edildiği olduğu düşünülmektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 214). Urry (1990: akt. Gibson, 2001: 37-38; Jordan 2007: 94). İngiltere’deki seyahat şirketleri tarafından hazırlanan reklam materyallerinde baskın olarak aile tatili, heteroseksüel çiftler ve eğlenceli tatil gibi imgelerin kullanıldığını belirtmektedir. Buna karşılık söz konusu tanıtım materyallerinde yalnız bireyler, tek ebeveynli aile, homoseksüel çiftler, engelli bireyler ve etnik azınlıkların tasvir edilmediğini vurgulamaktadır

Pritchard (2001: 80), diğer tüm tasvirlerde olduğu gibi turizm tasvirlerinin dekültürel ve ideolojik yapılar aracılığıyla oluşturulduğunu ifade etmektedir. Buna ek olarak turizm tanıtımlarında kullanılan dil ve görsellerin heteroseksüel bakış açısı ile erkek cinsiyetini ayrıcalıklandırıldığını vurgulamaktadır (Pritchard ve Morgan 2000b: 889). Nixon (akt. Pritchard, 2001: 80) ise, reklam ajansları kültürünün uzunca bir süredir erkek egemen bir yapıda olduğuna ve belirli bir takım eril kodları ayrıcalıklandırıldığını dikkat çekmektedir. Bunun bir sonucu olarak da kadın imgesinin, genellikle turistik çekim noktalarının çekici hale getirilmesinde kullanıldığına

işaret edilmektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 214). Bu noktada Pritchard tarafından 2001 yılında gerçekleştirilmiş olan çalışmaya değinmek yararlı olacaktır. Pritchard (2001), turizm pazarlamasında tasvir edilen kadın ve erkek imgelerinin doğasını incelemek amacıyla gerçekleştirdiği çalışmada, İngiltere’de faaliyet gösteren 14 tur operatörünün tanıtım broşürlerinde yer alan toplam 12 bin 832 imgeyi analiz etmiş ve çalışma sonucunda turizm tasvirlerinde kadının ağırlıklı olarak cinselleştirilmiş bir dekor ürün olarak kullanıldığını belirlemiştir.

Heatwole (1989), kadın vücudunu bir imge olarak sergileyen ve kadını itaatkâr tavır ve duruşlarla tasvir eden turistik tanıtımların altında yatan nedenleri açıklamak amacıyla beş hipotez önermektedir. Heatwole tarafından önerilen hipotezlerden ilki olan “*iklimsel hipotez*” kapsamında tanıtım materyallerinde kullanılan imgeler ile sıcak bir yer algısı yaratılmaya çalışılmaktadır. Elbette bikini giyen bir kadının fotoğrafı sıcak bir iklim izlenimi uyandırmaktadır. Fakat bu izlemi yaratmanın tek yolu bikini giyen bir kadın fotoğrafı mıdır? Örneğin, plajda bira ile, kumda oynayan çocuklar, palmiye ağaçları gibi görseller bu fikri iletmede neden kullanılmamaktadır? “*Heteroseksüel hipotez*”, turistik tanıtım materyallerinin genç ve güzel kadınları arzulayan erkekler için açık bir çağrı olduğuyla ilişkilidir. Burada iletilmek istenen mesaj, “eğer tatilinizi burada geçireceksiniz, gördüğünüz şeyleri de elde edeceksiniz” şeklindedir. Bu türden reklamların temel amacının ise erkeklerin ilgisini çekmek olduğu ifade edilmektedir (Heatwole, 1989: 8-10)

“*Kadın imgelem (fantezi) hipotezi*”, erkeklere güzel ve çekici görünmek isteyen kadınlara çağrı yapmak ile ilişkilendirilmektedir. Genç ve güzel kadınları içeren destinasyon reklamları ile iletilmek istenen mesaj “eğer tatilinizi burada geçirirseniz, siz de böyle görünebilirsiniz” şeklindedir. *Fotojenik olmayan destinasyon hipotezi*, “eğer bir destinasyon fotojenik değilse, bir görsel uyaran olarak neyi içermelidir?” sorusuna verilen yanıt ile ilişkilidir. Bu yanıt Heatwole’un (1989) “beden fotoğrafları” olarak adlandırdığı kadın bedeninin imge olarak kullanılmasına ilişkindir. Dolayısıyla beden fotoğrafları fazlaca bir güzellik sunmayan destinasyonlara turist çekmek amacına hizmet etmektedir. Son olarak “*hazcılık hipotezi*” ise, beden fotoğraflarının turistlere rahatlayacağı, dinleneceği ve kendini şımartacağı destinasyonları önermesine ilişkindir. Bu fotoğraflar ile verilmek istenen temel mesaj ise, “buraya gel ve kendini şımart” şeklindedir (Heatwole 1989: 8-10). Kadınların turizm tanıtımlarında bu şekilde tasvir edilmesi kadını cinsel bir obje olarak kalıplaştıran yargıları güçlendirmede son derece önemli bir yere sahiptir (Sırakaya ve Sönmez, 2000: 361).

Turizm tanıtımında kullanılan reklam ve broşürlerde kadının çekici bir imge olarak kullanılmasının alışıldık bir durum olduğu ifade edilmek-

tedir (Heatwole, 1989: 7). Belirtilenlere ek olarak turizm tanıtımlarında kadın cinsel bir obje olarak kullanılmasının yanı sıra, Kinnaird ve Hall'un (1994) ifadesiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerde itaatkâr ve başkalarına bağımlı bireyler olarak tasvir edilmektedir. Bu bağlamda, turizm tanıtım broşürlerinde erkeğin tasviri eylem, güç ve sahiplik ile ilişkilendirilirken, kadının tasviri edilgen (itaatkâr) ve sahip olunan cinsiyet grubu ile ilişkilendirilmektedir (Pritchard, 2001: 81; Munshi, 2006: 4465). Pritchard (2001)'e göre, kadını erkeğe boyun eğen, sadece eş ve anne olmanın bir bileşeni olarak gösteren ve cinsel açıdan çekici olan bir cinsiyet grubu olarak tasvir eden her türden tanıtım ve uygulama doğası gereği cinsiyetçidir. Arranz (2004) tarafından yapılmış çalışmada ulaşılan sonuçlar Kinnaird ve Hall (1994)'un ifadeleri ile önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

Arranz (2004), İskoç Turist Kurulu ve İngiliz Turist Otoritesi tarafından yayınlanan turist broşürlerinde yerel halk ve turistlerin görsel tasvirlerini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar son derece ilgi çekicidir. Çalışmada ev sahibi toplumun belirgin bir neden olmaksızın erkek olarak temsil edildiği belirlenmiştir. Çalışmada ulaşılan daha ilgi çekici sonuç ise, tanıtım materyallerinde bir kadına hem bireysel hem de grup içerisinde yer vermenin yasakmış gibi görüldüğü turist figürünün temsiline ilişkindir. Söz konusu tasvirlerde yalnız erkek görselleri görünür kılınırken, yalnız bir kadın görseli neredeyse hiç tasvir edilmemiştir. Bir bütün olarak çalışmada, İskoç Bilgi-Tanıtım Yayınlarında erkek figürü aşırı temsil özelliği göstermiş ve bu temsiller eylem ve güç çağrıştıran rollerle ilişkilendirilmiştir. Bunun aksine kadın, belirgin bir şekilde düşük düzeyde temsil edilmiş, edilgenlik ve ekonomik bağımlılık gibi rollerle tasvir edilmiştir.

Yukarıdaki paragraflarda yer alan ifadelerden yola çıkarak turizm tasvirlerinde kadının, turizm ve seyahat endüstrisine ilişkin tanıtım görsellerinde cinsel bir dekor ürün, edilgen (itaatkâr) bir cinsiyet grubu ve ikincil plana itilmiş tasvirler olarak temsil edildiğini söylemek mümkün görünmektedir. İlgili alan yazınında yapılmış çalışmalarda ve belirtilen ifadelerde turizm pazarlamasının cinsiyet yanlı bir özellik gösterdiği ve bu kapsamda kadının dezavantajlı cinsiyet grubunu temsil ettiği açıkça görülmektedir. Ayrıca, söz konusu cinsiyetlendirme sadece turizme ilişkin tanıtım materyallerinde kadının cinsel ve edilgen cinsiyet grubu olarak tasvir etmesi aracılığıyla değil, aynı zamanda turizm destinasyonlarında ziyaretçilere sunulan boş zaman aktivitelerinin cinsiyete özgü özelliklerinin ön plana çıkarılması aracılığıyla da gerçekleşmektedir.

3.4. Cinsiyetlendirilmiş Turizm Nesneleri

Cinsiyetlendirilmiş turizm nesneleri kavramı, turistik destinasyonlara ve bu destinasyonlarda turistlere sunulan boş zaman aktivitelerine

yönelik olarak gerçekleştirilen tanıtımların cinsiyetlendirilmiş bir takım özellikler taşıması ile ilişkilendirilmektedir. Turizmin, mitik bir homojen toplumda yaşayan kadın ve erkeklerin algılanan ihtiyaçlarına göre pazarlandığı ve yine bu ihtiyaçlara göre tek tipleştirildiği ileri sürülmektedir. Tek tipleştirilmenin bu biçimi cinsiyete özgü olan boş zaman aktiviteleri ile örneklendirilebilir. Cinsiyete özgü olan boş zaman aktiviteleri ise farklı turistik alanların bir bakıma cinsiyetlendirilmiş algılar halini aldığı anlamına gelmektedir. Örneğin, vahşi doğal yaşamı yansıtan milli parklar, yüksek dağlar genellikle erkeklerin hâkimiyetinde görülmektedir. Benzer şekilde, aile odaklı eğlence veya bir boş zaman arayışı olarak alışveriş aile içinde sahip oldukları “bakıcılık” rolleri gereği daha çok kadınlara yönelik olarak pazarlanmaktadır. Bu bağlamda turizmin pek çok yönünün maskülenize ya da feminize olduğuna işaret edilmektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 214).

Turizm destinasyonlarının inşa edilme şekli toplumsal cinsiyet analizi için birdiğer önemli çalışma alanı olarak görülmektedir (Gibson, 2001: 38). Bu bölgelerin tasviri ise toplumsal yapıyı karakterize eden cinsiyetlendirilmiş güç ilişkileri üzerine temellendirilmektedir (Pritchard, 2000a: 119). Bu bağlamda pek çok kültürel ve feminist coğrafyacıya göre bölgeler “kadınsı” bir biçimde ve cinselleştirilmiş kavramlar ile temsil ve tasvir edilmektedir (Pritchard, 2004: 320). Özellikle birinci dünya ülkelerinden gelen turistlere daha fazla egzotik turizm ürünleri sunan güney ve doğu bölgelerinde yer alan destinasyonlara ait tasvirlerde “kadınsı alanlar” (feminine landscapes) olarak ifade edilen destinasyonların sayıca fazla olduğu belirtilmektedir. Örneğin Karayipler, aşırı derecede kadınsı ve cinsiyetlenmiş tasvirler ile temsil edilen bölgelerden biri olarak kabul edilmektedir (Pritchard, 2000a: 126). Bu kapsamda konunun anlaşılabilirliğine katkıda bulunması bakımından Cohen tarafından 1995 yılında gerçekleştirilmiş olan bir çalışmaya yer vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Cohen (1995) gerçekleştirdiği çalışmada, Karayip’lerde bulunan İngiliz Virgin Adaları’nın bir turistik destinasyon olarak pazarlanmasında kullanılan metin ve görselleri analiz etmiştir. Çalışma sonucunda bölgenin pazarlanmasında kullanılan yazılı ve görsel tasvirler ile İngiliz Virgin Adaları’nın özel çekiciliği olan bir destinasyon olarak gösterilmesinin amaçlandığı belirlenmiştir. Bu çekicilik ise bölgenin saf ve doğal güzelliğiyle ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda bölgenin bir kadın bedeni gibi doğal güzelliğinin bozulmasına karşı önlem alınması gereken bir destinasyon olarak tasvir edilmeye yönelik genel bir eğilimi yansıttığı ifade edilmektedir. Bu eğilim ayrıca iffetli, itaatkâr, kız gibi ya da anaç şeklindeki bir takım temsilleri de içermektedir. Dahası bu temsiller ile aynı zamanda cinsel arzulara da hitap edilmektedir. Örneğin, “doğanın küçük sırları”, “kendini keşfet”, “el değmemiş alanlar” ve “doğal güzellikler” şeklindeki

ifadeler bölgeye turist çekmede kullanılan ifadeler örnek olarak gösterilmekte ve bu ifadeler de bekâret gibi kadına yüklenen çeşitli kavramlar ile ilişkilendirilmektedir.

Turizm destinasyonlarının cinsiyetlendirilmesi yalnızca söz konusu alanların kadınısı olarak resmedilmesi ile değil, aynı zamanda bu alanların standartlaştırılmış bir erkek bakış açısıyla tasvir edilmesi yoluyla da gerçekleştirilmektedir (Pritchard 2000a: 129). Örneğin Kuzey Kutbu'nda yer alan Arctic Tundra gibi bölgeler erkek egemen bir alan olma özelliği göstermektedir (Kinnaird ve Hall, 1994: 214). Bu bağlamda pasif, çekici ve kadınısı olarak inşa ve tasvir edilen güney ve doğu bölgelerindeki alanların aksine, kuzeyde yer alan bölgelerin erkeksi alanlar olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Kadınısı alanların aksine bu alanlar aktif, vahşi, genellikle sert ve hatta nüfuz edici alanlar olarak tasvir edilmekte ve dahası sadece erkek turistlere yönelik bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Örneğin Kanada'nın kuzey bölgelerinden biri olan Yukon, dünyanın en büyük macera odaklı turizm destinasyonu olarak kabul edilmektedir. Yukon'un tanıtımında kullanılan görsellerin ise maceracı erkek turistleri bekleyen eril bir coğrafya ve tarih üzerine temellendirildiği belirtilmektedir (Pritchard ve Morgan, 2000a: 129).

Bir bölgenin cinsiyetlendirilmesinde o bölgenin coğrafik özelliklerinin yanı sıra sahip olduğu tarihinin de etki sahibi olabileceği ileri sürülmektedir. Çünkü bölgeler, fiziksel veya nesnel bir gerçeklik olmaktan ziyade, toplumsal ve kültürel coğrafyayı temsil ve sembolize eden yapılar olarak değerlendirilmektedir (Aitchison, 1999: 61). Bu bağlamda tarihsel mirasın üretimi, yorumlanması ve tüketiminin nasıl cinsiyetlendirildiğinin belirlenmesi amacıyla Edensor ve Kothari tarafından 1994 yılında gerçekleştirilmiş olan çalışmaya değinmenin anlamlı olacağı düşünülmektedir. Edensor ve Kothari (1994) tarafından gerçekleştirilen çalışmada İskoçya'nın Orta Çağ'dan kalma eski bir kasabası olan Stirling'e ait kültürel mirasın inşa edilme süreçleri incelenmiştir. Stirling "İskoçya'nın Savaş Alanı" olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada Stirling üçgeni olarak da adlandırılan "Bannocburn Miras Merkezi", "Wallace Anıtı" ve "Stirling kalesinde yer alan Argyll Müzesi ile Sutherland Dağlık Alanı" incelenmiş ve buralardaki mirasın üretilmesinde, yorumlanmasında ve tüketilmesinde erkeği ayrıcalıklı kılan söylemlerin spesifik biçimlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonucunda Stirling'de yer alan ve çalışmaya konu olan alanlara ait mirasın yorumlanma biçiminin "büyük adamların yaşamları ve onların eylemlerine" odaklanan tarihin oldukça eski bir biçimine dayandığı belirlenmiştir. Genellikle askeri ve politik olan belirli olaylar önemli olaylar olarak gösterilirken, kadınların hikâyeleri görünmez olarak değerlendirilmektedir.

Edensor ve Kothari (1994: 165), Stirling'e ait tarihsel mirasın inşa

edilme süreçlerine ilişkin yer ve kimliğin eril kavramlar ile ifade edildiğini ve erkek, heteroseksüel deneyim, beyaz (ırka ilişkin) ve aktiveyi ayrıcalıklandırılan geçmişin uyarlanış biçiminin erkek odaklı olduğunu öne sürmektedir. Diğer bir deyişle, Stirling'e ait tarihin inşası militarizm ve eril bakış açısına dayanmaktadır Yukarıdaki paragraflarda belirtilenlerden hareketle turizm destinasyonlarına ilişkin tanımların cinsiyetlendirilmiş bir bakış açısıyla gerçekleştirilmesi; başka bir ifadeyle doğanın kadını, tarih ve kültüre ilişkin değerlerin erkeksi alanları inşa etmesi Pritchard'ın (2004: 320) da ifade ettiği gibi "erkeksi kültür" ve "kadını doğa" kavramlarının yaratıcıları olarak değerlendirilebilir.

4. Sonuç

Turizm, yapımı, sunumu ve tüketimi cinsiyetlendirilmiş olan insan davranışları ile faaliyetlerinden oluşan süreçleri içermektedir. Dolayısıyla turizmin içerdiği süreçler farklı toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin kaçınılmaz olarak güçlendirdiği güç, eşitsizlik ve kontrol ilişkileri tarafından inşa edilmektedir. Bu nedenle turizm insan-insana iletişimin ve kültürlerarası etkileşimin yoğun yaşandığı bir endüstri olarak toplumsal cinsiyet ilişkilerini etkileyen ve aynı zamanda bu ilişkiler tarafından etkilenen bir endüstri olma özelliğine sahiptir. Toplumsal cinsiyet bu kapsamda turizm yazınında giderek artan bir öneme sahiptir. Turizm çalışmalarında toplumsal cinsiyet konusuna odaklanılan alan yazının da daha çok cinsiyetlendirilmiş ev sahibi toplum, cinsiyetlendirilmiş turizm pazarlaması ve turizmin üreticisi (çalışan) ve tüketicisi (turist) olarak kadınların deneyimleri ve temsillerine odaklandığı görülmektedir. Söz konusu çalışmalar turizm endüstrisinde var olan cinsiyetlendirmenin boyutlarının anlaşılmasında oldukça etkin bir role sahiptir.

Turizm endüstrisinde var olan cinsiyetlendirmenin boyutlarına yapılabacak güncel çalışmalar ile özellikle dijitalleşme ve küreselleşmenin bir sonucu olarak yeni boyutların eklenmesi oldukça muhtemel görülmektedir. Fakat giderek daha görünür hale gelen bu sorunun özellikle sektörde hizmet veren işletmelerde yaratılacak farkındalık ile mevcut gücünü zamanla yitirebileceği ön görülmektedir. Ülkemizde "Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü" tarafından hazırlanarak 2008 yılında yürürlüğe giren ve nihai hedefi kadına karşı ayrımcılığı önlemek, kadınların sosyal, ekonomik ve politik konumlarını iyileştirmek olan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı" kadın ve erkeğin yaşamlarının çok çeşitli alanlarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi amacıyla 2014 - 2018 dönemi için yenilenmiştir. 2014 – 2018 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı "kadın ve eğitim", "kadın ve ekonomi", "kadın ve yoksulluk", "kadın ve çevre", "kadın ve medya", "yetki ve karar alma mekanizmalarında kadın" ve "Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi" olmak

üzere toplamda sekiz farklı konu başlığını kapsamaktadır. Söz konusu eylem planında, gerek kamu gerekse özel kurum yöneticileri ve personelinde toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalığı yaratmak ve toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimlerinin verilmesi stratejik hedefler arasında belirtilmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalık eğitimi, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda donanımlı, yetkin eleman ihtiyacını artırmaktadır. Bu kapsamda turizm sektörüyle gerek işveren gerekse iş gören olarak ilişki halinde olan bireylere çeşitli programlar aracılığıyla toplumsal cinsiyet konusunda eğitimler verilmesi sektörü ve çalışanlarını daha nitelikli hale getirebilir. Verilecek olan eğitimler ile birlikte, sektörle ilişki halinde olan bireylere toplumsal cinsiyet eşitliği sertifikası kazandırılabilir. Bu sertifika aynı zamanda gerek konaklama, gerekse seyahat, yeme-içme, ulaşım, eğlence ve hediyelik eşya hizmeti veren turizm işletmeleri için gerekli ve geçerli hale getirilebilir. Toplumsal cinsiyet eşitliği sertifikasına sahip olan bir işletmenin diğer işletmelere kıyasla faaliyet gösterdiği destinasyonda önemli bir farklılık yaratacağı düşünülmektedir. Özetle, sektörde yaratılacak olan bir farkındalık turizmdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorununu tek başına çözebilecek bir güce sahip olamasa da, söz konusu sorunun sahip olduğu gücü yitirmesinde şüphesiz önemli bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- AITCHISON, C. (1999). Heritage and Nationalism: Gender and the Performance of Power, D. CROUG içinde, *Lesiure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge* (s. 59-74), London: Routledge.
- AITCHISON, C. (2001a). Theorizing Other Discourses of tourism, Gender And Culture. Can The Subaltern Speak (in Tourism). *Tourist Studies*, 1(2), 133-147.
- AITCHISON, C. (2001b). Gender and Leisure Research: The Codification of Knowledge. *Leisure Sciences*, 23(1), 1-19.
- ANDREU, L., KOZAK, M., AVCI, N., ve ÇİFTER, N. (2005). Market Segmentation by Motivations to Turkey: British Tourists Visiting Turkey. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 19(1), 1-14.
- ARAB-MOGHADDAM, N., HENDERSON, K. A., ve SHEIKHOLESAMI, R. (2007). Women's Leisure and Constraints to Participation: Iranian Perspectives. *Journal of Leisure Research*, 39(1), 109-126.
- ARRANZ, J. I. (2004). Two Markets, Two Scotlands? Gender and Race in STB's 'Othered' Scottish. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2(1), 1-23.
- BOONABAANA, B. (2014). Negotiating Gender and Tourism Work: Women's Lived Experiences in Uganda. *Tourism and Hospitality Research*, 14(1-2), 27-36.
- BOLLES, L. A. (1997). Women as Category of Analysis in Scholarship on Tourism: Jamaican Women and Tourism Employment. E. CHAMBERS içinde, *Tourism and Culture: An Applied Perspective*, (s. 77-92), New York: State University of New York Press.
- CAVE, P., ve KILIÇ, S. (2010). The Role of Women in Tourism Employment with Special Reference to Antalya, Turkey. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 19(3), 280-292.
- COHEN, C. B. (1995). Marketing Paradise, Making Nation. *Annals of Tourism Research*, 22(2), 404-421.
- ÇELİK U. S., ve TOPBAŞ, F. (2014). Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Emeği: Turizm Sektörüne Betimsel Bir Yaklaşım. *The Journal of Academic Social Science*, 2(7), 487- 509.
- DÖKMEN, Z. (2006). *Toplumsal Cinsiyet: Sosyal ve Psikolojik Açıklamalar*. İzmir: Sistem Yayıncılık.
- DUFFY, L. N., KLINE, C. S., MOWATT, R. A., ve CHANCELLOR, H. C. (2015). Women in Tourism: Shifting Gender Ideology in the DR. *Annals of Tourism Research*, 52, 72-86.
- EAGLY, A. H. (1987). *Sex Differences in Social Behavior: A Social Role Interpretation*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- EDENSOR, T. ve KOTHARI, U. (1994). The Masculinisation of Stirling's Heritage, V. KINNAIRD ve D. HALL içinde, *Tourism: A Gender Analysis*, (s. 164-187), Chichester: Wiley.
- FENG, X. (2013). Gender and Tourism among The Miao in Rural China. *American Anthropological Association*, 34(1), 2-14.
- FERGUSON, L. (2011). Promoting Gender Equality and Empowering Women? Tourism and The Third Millennium Development Goal. *Current Issues in Tourism*, 14(3), 235-249.
- GIBSON, H. J. (2001). Gender in Tourism: Theoretical Perspectives, Y. APOSTOLOPOULOS, S. SÖNMEZ ve D. TIMOTHY içinde, *Women as Producers and Consumers of Tourism in Developing Regions* (s. 256), Connecticut: Praeger Publishers.
- HARRIS, C., ve WILSON, E. (2007). Travelling Beyond the Boundaries of Constraints: Women, Travel and Empowerment, A. PRITCHARD, N. MORGAN, I. ATELJEVIC ve C. HARRIS içinde, *Tourism and Gender: Embodiment, Sensuality and Experience*, (s. 235-251), London: CAB International.
- HEATWOLE, C. A. (1989). Body Shots: Women in Tourism Related Advertisement. *Focus*, 39(4), 7-11.
- HENDERSON K. A., SHAW, S. M., BIALESCHKI, D. M., ve FREYSINGER, V. J. (1996). Both Gains and Gaps: *Feminist Perspectives on Women's Leisure*. State College: Venture Publishing.
- HERNESSY, S. (1994). Female Employment in Tourism Development: South-West England, V. KINNARD ve D. Hall içinde, *Tourism: A Gender Analysis*, (s. 35-51), Chichester: Wiley.
- JORDAN, F., ve AITCHSION, C. (2008). Tourism and The Sexuality of The Gaze: Solo Female Tourists' Experience of Gendered Power, Surveillance and Embodiment. *Leisure Studies*, 27(3), 329-349
- KHAN, S. (2011). Gendered Leisure: Are Women More Constrained in Travel for Leisure?. *Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism*, 6(1), 105-121.
- KINNAIRD, V., ve HALL, D. (1994). *Tourism: A Gender Analysis*, Chichester: Wiley.
- KINNAIRD, V., ve HALL D. (1996). Understanding Tourism Process: A Gender-Aware Framework. *Tourism Management*, 17(2), 95-102.
- KINNAIRD, V., ve HALL D. (2000). Theorizing Gender in Tourism Research. *Tourism Recreation Research*, 25(1), 71-84
- KINNAIRD, V., KOTHARI, U., ve Hall, D. (1994). Tourism: Gender Perspectives. V. KINNAIRD ve D. HALL içinde, *Tourism: A Gender Analysis*, Chichester: Wiley.
- KÖŞGEROĞLU, N. (2010). *Kalın Duvar İnce Zar*, Ankara: İlsan Matbaacılık.

- MENG, F., ve UYSAL, M. (2008). Effects of Gender Differences on Perception of Destination Attributes, Motivation and travel Values: An Examination of a Nature-Based Resort Destination. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(4), 455-467.
- MOI, T. (1999). *What Is A Woman*. New York: Oxford University Press.
- MUNOZ-BULLON, F. (2009). The Gap Between Male and Female Pay in The Spanish Tourism Industry. *Tourism Management*, 30, 638-649.
- MUNSHI, I. (2008). Tourism Processes and Gender Relations: Issues for Exploration and Intervention. *Economic and Political Weekly*, 41(42), 4461-4468.
- POWELL, G. N., ve GREENHOUSE, J. H. (2010). Sex, Gender and Decisions at The Family – Work Interface. *Journal of Management*, 36(4), 1011-1039.
- PRITCHARD, A., ve MORGAN, N. J. (2000a). Constructing Tourism Landscapes: Gender, Sexuality and Space. *Tourism Geographies*, 2(2), 115-139.
- PRITCHARD, A., ve MORGAN, N. J. (2000b). Privileging The Male Gaze: Gendered Tourism Landscapes. *Annals of Tourism Research*. 27(4), 884-905.
- PRITCHARD,, A. (2001). Tourism and Representation: A Scale for Measuring Gendered Portrayals. *Leisure Studies*, 20(2), 79-94.
- PRITCHARD, A. (2004). Gender and Sexuality in Tourism Research, A. A. LEW, C. M. Hall ve A. M. WILLIAMS içinde, *A Companion to Tourism*, (s. 316-327), Cornwall: Blachwell Publishing.
- PRITCHARD, A. (2014). Gender and Feminist Perspectives in Tourism Research. *The Wiley Blackwell Companion to Tourism*, 314-324.
- PRINGLE, R., TESS, K., ve JENKINS, J. M. (2011). Masculinities, Gender Relations and Leisure Studies: Are We There Yet?. *Annals of Leisure Research*, 14(2-3), 107-119.
- PURCELL, K. (1997). Women's Employment in UK Tourism: Gender Roles and Labour Markets, M. T. SINCLAIR içinde, *Gender, Work & Tourism*, (s. 33-57), London: Routledge.
- SANTOS, L. D., ve VAREJAO, J. (2007). Employment, Pay and Discrimination in The Tourism Industry. *Tourism Economics*, 13(2), 225-240.
- SINCLAIR, M. T. (1997). *Gender, Work & Tourism*. London: Routledge.
- SIRAKAYA, E. ve SÖNMEZ, S. (2000). Gender Images in States Tourism Brochures: An Overlooked Area in Socially Responsible Tourism Marketing. *Journal of Travel Research*, 38(4), 353-362.
- SLATTERY, M. (2007). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Çev. Ümit Tatlıcan ve Gülhan Demiriz), İstanbul: Kayhan Matbaacılık.
- SMITH, V. L. (1979). Women: The Taste Makers in Tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(1), 49-60.

- SWAIN, M. B. (1995). Gender in Tourism. *Annals of Tourism Research*, 22(2), 247- 266.
- TETREAULT, M. K. T. (1985). Feminist Phase Theory: An Experience-Derived Evaluation Model. *Journal of Higher Education*, 56(4),363-384.
- THRANE, C. (2008). Earnings Differentiation in the Tourism Industry: Gender, Human Capital and Social-Demographic Effects. *Tourism Management*, 29(3), 514-524.
- ULUOCAK, Ş., GÖKULU, G., BİLİR, O., ETİZER K. N., ve ÖZBAY, D. (2014). *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Kadına Yönelik Şiddet*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları.
- ÜNER, S. (2008). “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği”. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayını, Ekim, <http://www.ailecisisiddet.net/egitim/set/Toplumsal-Cinsiyet-Esitligi.pdf>, Erişim Tarihi: 10.01.2018.
- Wall, Geoff; Norris, Joanne (2003). Gender and Tourism, C. COOPER içinde, *Classic Reviews in Tourism*, Clevedon: Channel View Publication.
- WALTER, P. (2011). Gender Analysis in Community-Based Ecotourism. *Tourism Recreation Research*, 36(2), 159-168.
- WARNER-SMİTH, P., ve BROWN, P. (2002). The Town Dictates Me What I Do: The Leisure, Health and Well-Being of Women in a Small Australian County Town. *Leisure Studies*, 21(1), 39-56.
- WESTWOOD, S. PRITCHARD, A., MORGAN, ve NIGEL J. (2000). Gender-Blind Marketing: Businesswomen’s Perception of Airlines Services. *Tourism Management*, 21(4), 353- 362.
- WILSON, E. (2004). A ‘Journey of Her Own’?: The Impact of Constraints on Women’s Solo Travel (Unpublished PhD Thesis). Griffith University.
- WILSON, E. ve LITTLE, D. E. (2005). A Relative Escape? The Impact of Constraints on Women who Travel Solo. *Tourism Review International*, 9(2), 155-175.
- WILSON, E. ve LITTLE, D. E. (2008). The Solo Female Travel Experience: Exploring the ‘Geography of Women’s Fear’. *Current Issues in Tourism*, 11(2), 167-186.
- WOMEN 2000. (2000). Gender Equality, Development and Peace for the Twenty-first Century. New York, Aralık, <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/gb/docs/gb279/pdf/esp-4.pdf> Erişim Tarihi: 08.12.2018.
- XIE, H., Costa, C. A., ve Morais, D. B. (2008). Gender Differences in Rural Tourists’ Motivation and Activity Participation. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 16(4), 368-384.

“

Bölüm 4

**YENİ BULGULAR IŞIĞINDA UŞAK ULU
CAMİİ'NDE YER ALAN TASAVVUFİ
SEMBOLLER**

Türkan ACAR¹

”

¹ Doç.Dr.,Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi turkan.acar@usak.edu.
tr ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4357-8411>

Giriş

24.06.1983/A-4434 tarih ve karar ile tescilli olan Ulu Cami, Uşak merkezde, Özdemir Mahallesi, İsmetpaşa ve Cumhuriyet Caddelerinde, 30L-III b Pafta, 194 Ada, 1 Parsel'dedir. Halk arasında "Çarşı Camii" şeklinde de anılan yapı, enine dikdörtgen planlı bir harim, beş birimli bir son cemaat yeri ve harimin batı duvarının güneyinde yer alan minareden meydana gelmektedir (Resim 1). Caminin doğu duvarının güney ucunda da küçük bir hazire bulunmaktadır. Caminin inşa kitabesi yoktur. Son cemaat yerinin kuzey cephesinde, orta kemer ile hemen batısındaki kemer arasında bir kitabe bulunmaktadır (Resim 2-3). Bozuk karakterli ve düzensiz yazılmış sülüs hatlı yedi satırlık kitabe Arapça'dır¹. Kitabede, Şaban 822/ Ağustos-Eylül 1419 tarihi ve Germiyan Beyi II. Yakup ile Hasan oğlu Mehmet bilgileri yer almaktadır. Kaynaklarda kitabenin vaktiyle caminin muslukları üzerinde bulunduğu ve bugünkü yerine taşındığı belirtilmektedir. Dolayısıyla camiye ait olduğu zannedilen ancak yıkılan bir çeşmeye ait olduğu ifade edilen kitabe, caminin tarihlendirilmesine dayanak teşkil eden tek kitabedir. Şaban 822 tarihli kitabe, her ne kadar çeşmeye ait de olsa, caminin yaklaşık olarak bu tarihlerde inşa olunduğunu, bu bağlamda yapının, Germiyanlı Beyi Süleyman Şah oğlu II. Yakup Bey tarafından Şaban 822 tarihinde, Hasan oğlu Mehmed'e yaptırıldığı kabul etmek mümkündür (Akok, 1956: 69; İnce, 2004:20).

1 Kitabenin Türkiye Türkçesi harflerle yazılışı şöyledir:

*Melik-i âzam Yaküb ibn-i Süleymân Şâh emîr-i Germiyâniyye
Halledallahü memleketehü bende-i za'if Mehmed
İbn-i Hasan ibn-i Kavşid (Koşud)? Evrâdü'l
mâ ve binâ hâze'l-binâ
Fî şehri-i şa'bânü'l-vâki'
Sene isnâ ve işrûn ve semânemi'e
El-muhtâc ilâ rahmeti'llâhi te'âlâ.*

Kitabe, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuştur. Buna dair bir açıklama K. İnce tarafından daha önce yapılmıştır. Bkz. İnce, 2004: 19-20; Uysal, 2006: 104, 197-198.

Resim 1: Uşak Ulu Cami. Kuzeybatıdan genel görünüş (19.12.2021 Fotoğraflar yazara aittir).

Resim 2-3: Uşak Ulu Cami. Kitabe (19.12.2021).

Germiyanogulları beyliği döneminde inşa edilen Ulu Cami'nin, Osmanlı döneminde de kapsamlı onarımlarla işlevini sürdürdüğü bilinmektedir. Yapı, 19. yüzyıl, 1955, 1970 (İnce, 2004: 21, Uysal, 2006: 193) ve son olarak 2015-2018 yıllarında Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Restorasyon çalışmaları; derz yenilemeleri, örtü yalıtımları, kaplama yenilemeleri, güçlendirme çalışmaları gibi pek çok alanda gerçekleşmiştir². Çalışma kapsamında ayrıca, caminin harim ve

² Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun onayladığı projeler doğrultusunda yapılan çalışmalarda, kubbelerin kurşun kaplamaları yenilenmiş, temelde ve duvarlarda enjeksiyon uygulaması yapılarak cami ve minare güçlendirilmiş, sudan zarar görmesini önlemek için dört yönde drenaj açılmış, üç döneme ait olduğu anlaşılan kalemleri toprak boya ile yenilenmiş, mihrap, minber ve vaaz kürsüsü de onarıma tabi tutulmuş, pencere

son cemaat yeri duvarları ile kubbelerinde sıva ve boya raspaları yapılmış, mevcut kalemişlerinin altından farklı dönemlere ait kalemişleri ortaya çıkartılmıştır.

Caminin 2018 yılında tamamlanan restorasyon çalışmaları öncesinde harim duvarlarında, kubbe göbekleri, kubbe etekleri, pandantif içleri, kemer alınları, kemer karınları ve pencere üstleri ile mihrapta, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kalemişi süsleme programlarında sıklıkla tercih edilen Ampir üslubunun karakteristik unsurları olan “S” kıvrımlar, iri yapraklar ve aralarındaki natüralist çiçek demetleri, kenger yaprakları, diş silmesi, perde motifi gibi bezemeler uygulanmıştı. Nesnel ve bitkisel motifler dışında merkezi kubbeyi taşıyan fil ayaklarının üzerinde daha zayıf işçilikle kalem işleriyle çerçeve içine alınmış celi sülüs istifli hat levhalarının ve son cemaat yeri duvar yüzeyindeki celi sülüs istifli hat yazıları sıva yüzeyine yapılmıştı. 2015-2018 yılı restorasyonunda; son cemaat yeri kubbe yüzeylerinde, taçkapı çerçevesinde, harimde kemer yüzeyleri, fil ayakları, pencere üstleri, mihrap nişi ve çerçevesinde ve ahşap minber yüzeyi üzerindeki boya katmanlarında araştırma raspaları yapılmıştır. Son cemaat yeri kubbe ve kemer yüzeylerinde yapılan sondajlarda her hangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Taçkapı ve mihrap çevresindeki bezemelerin modern boya katmanlarıyla yeniden renklendirildiği raspa ile tespit edilmiş, sondaj orijinal katman açığa çıkana kadar devam edilmiştir. Mihrap nişindeki mevcut perde motifini altında yıpranmış özgün perde motifi tespit edilmiştir. Fil ayakları yüzeyindeki hat yazılarının çevresinde yapılan üç ayrı boya raspası sonucunda iki ayrı onarım evresi açığa çıkmıştır. Açığa çıkan süsleme unsurları üst üste çalışılmış, aralarına kireç badanası ile astar atılmıştır. Merkezi kubbe eteğinde ve harim güney duvarında derviş çeyizi olarak adlandırılan; teber, mütteka, derviş başlığı, kandil, son cemaat yerinde de ibrik, gibi tasavvufi motifler bulunmuştur. Raspa çalışmaları sırasında ayaklar ve duvarlarda çerçeve içerisine alınmış celi sülüs istifli hat levhaları açığa çıkartılmıştır. Harimde kemer alın ve iç kısımlarında, pandantif yüzeylerinde yapılan boya raspasıyla Ampir üslubundaki kalemişlerinin paralelinde (renk-desen-işlik) flato bezemeleri açığa çıkartılmıştır. Yapının mimari özellikleri ve süsleme özelliklerine değinen önceki yayınlarda yüzeydeki son kalemişlerine değinilmiş, ancak bugünkü bezemeler boya tabakalarının altında kaldığı için değerlendirilememişti (Akok, 1956: 73; İnce, 2004: 23; Tümer, 1971: 170; Uysal, 2006: 196-197).

Çalışmamızda, yukarıda değinilen 2015-2018 yıllarındaki restorasyonda ortaya çıkartılan, daha önceki yayınlarda ele alınmamış harim güney duvarında, merkezi kubbe eteği ile son cemaat yerinde yer alan ve

çerçeveleri yenilenmiştir. Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na ve personeline paylaşımlarından dolayı teşekkür ederim.

tasavvufî anlamlar taşıyan teber, mütteka, derviş başlığı, ibrik, kandil, Mühr-ü Süleyman motiflerinin terim ve ikonografik anlamları verilmiş, Uşak ve Anadolu'daki tespit edebildiğimiz sınırlı sayıda benzerleri ile karşılaştırılmaları yapılmıştır. Uşak camileri içerisinde sadece merkezde yer alan Boduroğlu Camii'nin kubbesinde kandil, Banaz İlçesi Yeşilyurt Köyü Camii'nde ise teber, mütteka, ibrik gibi tasavvufî motifler, Aktaş Köyü Camii'nde de Zülfikar, ibrik ve Mühr-ü Süleyman motifleri görülmektedir. Çalışmada, Uşak'ta yer alan bu örneklerin benzerleri ile karşılaştırılarak, kentteki inanç sisteminin cami süsleme programına yansımaları ve Batı Anadolu yapılarında ortak sanatçı gruplarının çalışmış olabileceğinin izleri aranmıştır.

1.Uşak Ulu Camii'nde Görülen Tasavvufî Tasvirler

Tarihin her döneminde her inanç sistemine ait düşünce ve inanışlar, belirli anlamları olan sembollerle anlatılmak istenmiştir. Latince “symbolom”, “sumbolos” ve “symbolum” olarak ifade edilen sembol kelimesinin, Türkçede karşılığı “remiz”, “alem”, “misal”, “timsal” ve “alâmet”tir (Kardaş, 1980: 417; Muslu, 2008: 44). Sembol, duyularla algılanamayan, idraki imkânsız olan bir şeyi algılanır bir hale getiren işaretler şeklinde de tanımlanmaktadır (Benton, 1965: 721; Royston, 1951: 366). Dini hayatta inancı ifade etmede kullanılan sembolizm, Eski Hint, Yunan, Mısır ve İran uygarlıklarından İslam kültürüne geçmiştir (Atasağun, 1997: 381-383; Şehsuvaroğlu, 1973: 7-9).

Tasavvufî sembolizm ise insan ile Allah arasındaki mistik ilişkinin söz, yazı ve ritüel kalıplarına dökülmüş anlatımı olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, ehlinde başkasının anlamadığı, kelamın altında saklı olan gizli manayı ifade eder (Uludağ, 1991: 394). İslam tasavvuf kültüründe sembolizm, tarikat ehlinin giydiği kıyafetlere ya da kullandığı çeşitli eşyalara yüklenen anlamlarla şekillenmiştir (Muslu, 2008: 43). Tasavvuf ve fütüvvet ehlinin giydiği, şalvar, hırka, külah, beline taktığı kuşak gibi eşyalar, hangi gruba mensup olduklarını göstermekle beraber bu kıyafetlerin gizli anlamlara da işaret ettikleri bilinmektedir. Örneğin şalvar, “aşağılık sıfatlardan” kurtulmayı, kuşak bağlama yiğitliği ve nefsi hizmete alıştırmayı sembolize etmektedir. Osmanlı döneminde de tarikatların kıyafetleri ve remizleri önceki dönemlerde olduğu gibi mensup olunan tarikat ve statüye işaret etmektedir (Muslu, 2008: 44-45).

“Yol” anlamlarına sahip olan “tarik” ve “yola girmek” anlamlarına sahip olan “tarikât”; Allah'ı anlamak, hakikati bulmak ve manevî âlemden yükselmek için kurulmuş dini oluşumlardır. Bir düşünce, bir tefekkür sistemi olan tasavvuf, cemel ve aşka giden bir felsefî yoldur. Tasavvufun, İslam'ın yayılmasında ve gelişmesinde büyük etkileri olmuştur. Tasavvufun yayılımı Oğuz kavminin 10. yüzyılda İslamiyeti kabulü ile başlamış,

Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddini Rumi, Ahi Evren Veli, Hacı Bayram Veli, Şeyh Nakşibent, Ahmet Rufai gibi pek çok zat tarafından kurulan tarikatlarla Orta Asya ve Anadolu'da yayılmıştır³. Türkiye genelinde doksan beş civarında tarikat bulunmaktaydı. Uşak'ta ise tarikatlardan yalnız altı tanesi açılmıştır. Bunlar, Şeyh Ahmet Rufâi tarafından kurulan Rufâi tarikatı, Hoca Mehmet Bahaeddin Nakşibent tarafından kurulan Nakşibendi Tarikatı, Şeyh Abdülkadir Geylani tarafından kurulan Kadirilik Tarikatı, Piri Şeyh Ömer Halveti olan Halvetilik Tarikatı, kurucusu Şeyh Husameddîni Uşşakî olan Uşşakiye Tarikatı ve Pirleri Ahi Evren Veli olan Ahilik Tarikatı'dır (Tümer, 1971: 46-60).

Yukarıda da belirtildiği üzere, Ulu Cami'de 2015-2018 yıllarında yapılan restorasyonunda ortaya çıkartılan tasavvufi tasvirler, harimde ve son cemaat yerindedir. Harimin güney duvarında yapılan araştırma raspaları sonucunda; mihrabın üst kesiminde siyah bir kontörle hafifletme kemerinin sivri kemeri ile bir tepelik oluşturulduğu ve bu tepeliğin içerisine bitki, yazı ve tasavvufi simgesel anlamları olan nesnelere betimlendiği ortaya çıkartılmıştır. Kompozisyonun batısında, sağda, dikdörtgen kartuş içerisinde *Allah* (c.c), doğusunda, *Muhammed* (s.a.v.) lafzı, iki lafza arasında yatay dikdörtgen kartuş içerisinde *Âl-i İmran* suresinin 39. ayetinden bir bölüm, "*Fe nâdethul melâiketü ve huve kâimun yusallî fil mihrâb*", bu ayetin üst kısmında resim-yazı şeklinde verilmiş siyah kontörlerle işlenmiş bir kandil tasviri, bu tasvirin batısında mütteka ve bir başlık, doğusunda bir teber ile yine bir başlık verilmiştir. Bu nesne tasvirleri ve yazı kartuşları dışında kalan alanlar ise yeşil yapraklı, kıvrım dallı çiçek motifleri ile bezenmiştir. Alınlık şeklindeki kompozisyon çiçek, yaprak ve kıvrım dallardan meydana gelen bitkisel bir bordürle çevrelenmiştir. Alınlığın üst kısmına da siyah renkli sülüs yazıyla *Âyete'l-Kürsi* yazılmıştır.

Mihrabın üst kısmında köşeleri oval şekilde verilmiş yatay dikdörtgen kartuş, kırmızı renktedir. Kartuşun içinde *Âl-i İmran* suresinin 37. ayetinden bir bölüm "*Küllemâ dehalé aleyhâ Zekerîyya el mihrâb*" ve üstteki alınlıkta yer alan çiçek motiflerinin benzerleri işlenmiştir. Yazılar siyah renkle verilmiştir. Bu kartuşun iki yanında ise üç bölümlü bir asanın üzerine yerleştirilmiş birer servi motifi bulunmaktadır. Servilerden mihraba yakın olan ikisinin tepeleri bir baston gibi kıvrık şekilde verilmiştir. Bu servi kompozisyonlarının yanında, mihrabın iki yanında yer alan alt sıra pencerelerinin üst kısmında ise türbe olarak sembolize edildiği düşünülen, dikdörtgen şekilli üçgen alınlıklı birer tasvir yer almaktadır. Doğudaki yeşil ve kırmızı, batıdaki mavi ve siyah renklerle işlenmiştir. Güney cephede yer alan tüm bu yazı ve süslemeler yapılan son onarımda meydana çıkartılmıştır (Resim 4-10).

3 Tarikatlar hakkında bkz. Atasoy, 2005: 30-152; Gölpınarlı, 1949-1950: 26-29; Gölpınarlı, 1969: 1969; Kara, 1985; Şapolyo, 1964; Ocak, 1981: 297-308; Tümer, 1971: 44-45.

Resim 4-5: Uşak Ulu Cami. Restorasyon öncesi ve sonrası harim güney duvarı (10.09.2014-19.12.2021).

Resim 6: Uşak Ulu Cami. Restorasyon sonrası harim güney duvarı (19.12.2021).

Harimdeki kare çardağı örten merkezi kubbeye sıva ve boya rasparları yapılmış; merkezde yer alan alçı süslemenin etrafından başlayarak kubbe eteğine doğru üç bordür ortaya çıkartılmıştır. Kubbe göbeğinden eteğe doğru ilk bordür Fatır suresinin 41. ayetinden “İnnallahe yumsikus semavati vel arda en tezula, ve le in zaleta in emsekehuma min ba’din, innehu kane halimen gafura. Sadakallahülazim” oluşan siyah renkli nesih bir yazı kuşağıdır. Ayet damla motifi şeklinde “Maşallah” yazısı ile başlamaktadır (Resim 7-8). İkinci bordür yeşil yapraklı, pembe, mor ve sarı renkli çiçeklerden meydana gelen bitkisel bir bordürdür. Kubbe eteğini tutturma yerlerinden püsküller sarkan bir perde motifi dolanmaktadır. Bu bordür üstten yaprak ve kıvrık dallardan oluşan dar bir bordürle de çevre-

lenmiştir. Perdeler mavi, püskülleri ise kahverengidir. İçi bitki ve kıvrım dallarla bezeli mevcut haliyle bırakılan kubbe eteğindeki kalın bordürün bir kısmında raspa yapılmış, raspa yapılan yüzeyden de bir minare, bir başlık ve tam olarak ne olduğu ortaya anlaşılamayan bir nesne ortaya çıkartılmıştır (Resim 14).

Resim 7-8: Uşak Ulu Cami. Restorasyon öncesi (10.09.2014) ve sonrası harim merkezî kubbesi (19.12.2021).

Son cemaat yerinde, harim girişinin batı kısmında yer alan duvar üzerinde 2018 yılı restorasyonu öncesi Haşr suresinin son dört ayetini içeren yazı mevcuttu. 2018 yılında yapılan araştırma raspayla birlikte başlık şeklinde bir resim-yazı ile ibrik motifi, çeşitli ayetler ve yine tamamı ortaya çıkartılamayan dini içerikli yazılara ulaşılmıştır. Girişin doğu kısmında ise son restorasyon öncesi Nur suresinin 35. ve 36. ayetleri yer almaktaydı. Bu kısımda yapılan sondajlarda da mevcut yazılar dışında ayrıca bir kitabe bulunmuştur⁴.

1.1. Harimdeki Tasavvufi Motifler

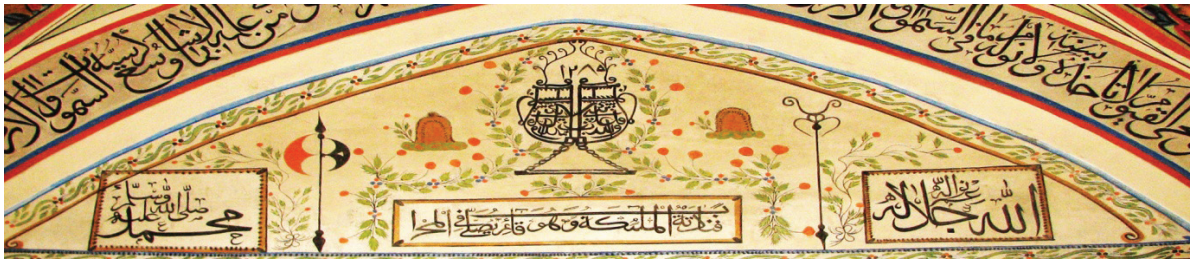
Tarikat Tacı/Başlık: Tarikat elbiselerine; Osmanlı sûfilere arasında “derviş çeyizi”, “tarikat cihazı” (cihâz-ı tarikat), “tarikat kisvesi” veya “damga-i kisve-i dervişân” denilmektedir. Tarikat elbiselerinin başa giyileni olan taç, genellikle tasavvuf muhitlerinde mânevî makam yüceliğinin ve ruhanî saltanatın bir remzi ve işareti olması itibarıyla “tâc-ı şerîf”, “tâc-ı edeb” veya “tâc-ı saâdet” terimleriyle zikredilmiştir (Ceyhan, 2011: 119). Derviş ve şeyhlerin giysilerinden biri olan başlıklar, ayrıca zatların hangi tarikata üye olduklarını ve tarikat üyesinin derecesini gösteren birer semboldür (Atasoy, 2005: 154). Osmanlı döneminde taçlar, Mevlevîlerin başlarına taktıkları serpuşlara verilen isim olan “sikke” (Pakalın, 1983: 383), ince kumaştan yapılan ve başlığın altına teri emmek ve başlık çıktığında başın üşümesini engellemek için kullanılan “takke”, “külah” vb. isimlerle de ifade edilmiştir (Gölpınarlı, 1977: 320-322; Muslu, 2008:

⁴ Kitabe için 3.Bölümdeki kalemleri ile ilgili kitabeler kısmına bakınız.

47). Tacın etrafına sarılan tülbent⁵, tülbenttin ucundan sarkan bölüm⁶ ve rengi statüyü gösteren detaylardır. Beyaz sarık üzerine takılan siyah tülbent, siyah sarık üzerine takılan beyaz tülbent ve tülbenttin uçlarından sarkan bölümün bele kadar sarkması kişinin “şeyh” olduğunun işaretidir. Tülbenttin ucundan sarkan bölümün bir karıştan az olması ise kişinin deriş olduğunun belirtisidir (Muslu, 2008: 47).

Taçlar, dilimli (terkli) ve dilimsiz (terksiz) olmak üzere iki tiptedir. Sikke olarak da adlandırılan dilimsiz taçlar, genellikle Mevlâna Celâled-din Rumî, İbrahim Gülşenî ve Bayrâmiye’den Himmet Efendi tarikatlarının sembolü olarak kullanmışlardır. Terksiz olan bu sikkeler; Allah’ın birliğine, Allah’ın her şeyi ihata ettiğine, şeriata, Hz. Peygamber’in “mukaddim-i âlem” ve “muhît-i kevn ü mekân” olduğuna ve “ferdâniyetine” işaret eder (Gölpınarlı, 1977: 295; Muslu, 2008: 48). “Terk”, taçların üzerinde yer alan uzunlamasına yol alametlerine verilen bölümlerdir. Yolların sayısı tarikatlara göre değişir (Pakalın, 1983: 461). Dilimli taçlar iki ile yirmi sekiz dilim/terk arasındadır. “Elifi”, “seyfi”, “müjgânlı” gibi çeşitleri bulunmaktadır⁷.

Ulu Cami’de biri merkezi kubbesinde, diğerleri harim güney duvarında, mihrabın doğu ve batı kesiminin üst kısmında, olmak üzere üç tane başlık resmedilmiştir. Her üç başlığın tepesi (kubbe kısmı) oval şekilde son bulmaktadır. Bu başlıklardan harim güney duvarında yer alan doğudaki başlığın ve kubbe eteğindeki tepesinde bir düğmesi bulunurken mihrabın batısında yer alanın düğmesi yoktur. Güney duvarında yer alan iki başlığın solundan yeşil yapraklı, iki gonca güllü birer dal çıkmakta ve her iki başlık da çiçeklerden oluşan bir demet üzerinde durmaktadır. Her iki başlık da 4 terklidir. Kubbedeki 12 terkli başlıkta ise çiçek görülmemektedir.

Resim 9: Uşak Ulu Cami. Harim güney duvarından detay (19.12.2021).

5 Tülbent, isâbe, imâme, destar, fenâî vb. isimlerle de tanımlanmaktadır. Gölpınarlı, 1977: 91-92; Pakalın, 1983: 431.

6 Tülbenttin sarkan uçlarına taylesan veya risale denir. Gölpınarlı, 1977: 328; Pakalın, 1983: 50, 426.

7 Dilimli taçların sayıları, kullanımları ve simgesel anlamları için bkz. Atasoy, 2005: 154-219; Gölpınarlı, 1977: 115, 293; Muslu, 2008: 47-53, 61-66, Res.1-31, 60-63.

Resim 10: Uşak Ulu Cami. Harim güney duvarı, kandil ve başlıklardan detay.
Resim 11: Kubbe eteğindeki başlık (19.12.2021).

Yukarıda da kısaca belirtildiği üzere tarikatlara göre başlıklar çeşitli form, renk ve terklidir. Hz. Muhammed'e Miraç'ta altı ya da on iki terkli manevi bir taç verildiği, sonrasında tacın Hz. Ali'ye geçtiği kabul edilmektedir. Taçlardaki terk sayıları da farklıdır. Dal tacı Halvetiler'in, tek terkli tacın Bektaşiler'in, on iki terkli tacı Zeyniler'in giydiği kaynaklarda yer almaktadır (Ceyhan, 2010: 363). Tarikat başlıklarından, on iki terkli başlığın tepesinin düz ve düğmeli (mühür) olanlarının Bektaşilere ait olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır (Atasoy, 2005: 196; Ceyhan, 2010: 364-365). Tacın üzerindeki bu siyah pul (düğme), vahdet ve ezel noktasını simgelemektedir (Ceyhan, 2010: 363). Ayrıca bazı araştırmacılar başlık üzerindeki düğmenin, Allah, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin birliğini simgelediğini ifade eder (De Jong, 2014: 276). Uşak Ulu Cami'deki örneklerin ise tepesi düz olmamakla beraber yukarıda da belirtildiği üzere güney duvarının batısında yer alan başlığın tepesinde düğme yoktur, diğer ikisinde vardır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, bu motifler yapılan restorasyon sırasında boya tabakaları altından çıkartılmıştır. Belki de başlık üzerinde düğme vardı, tahrip oldu ya da canlandırma işlemi sırasında yapılmadan bırakıldı. Kaynaklarda da ön görüldüğü üzere, Ulu Cami'deki başlıkların Kadirilere ait müjganlı tac-ı şeriflerdir (Algaç, 2020: 22). Uşak'ta yaptığımız çalışmalarda diğer camilerde başlık şeklinde betimlenmiş bir süsleme nesnesine rastlanmamıştır. Ancak camilerin bugünkü süsleme programlarında bu nesnenin olmaması kullanılmadığı anlamına da gelmemektedir. Ulu Cami'de olduğu şekilde yapıların duvarlarında yapılacak sıva ya da boya rasparalarıyla farklı süsleme motiflerine ulaşılabilmektedir.

Anadolu'da tasvir edilen taçlar/başlıklar ya Zülfikar gibi başka bir tarikat nesnesiyle birlikte panolar içerisinde⁸ ya da Uşak'taki örneklerinde olduğu gibi diğer tarikat nesnelere ile birlikte serbest şekilde verilebilmektedir. Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii şadırvanında (1875) Bektaşî tacı ve Mevlevî sikkesi doğa ve manzara tasvirlerinin arasında verilmiştir

⁸ Karadeniz camilerinde bu şekilde betimlenmiş örnekleri için bkz. Arslan, 2021a: 304, foto, 2, 4, 7-8.

(Arık, 1976: 68). Denizli/Baklan Boğaziçi Eski Camii'nin (1876) doğu duvarındaki teber, nefir, keşkül, sancak, Mevlevi sikkesi ve Bektaşî tacı; Aydın/Kuyucak Kayran Köyü Camii'nde (19. yüzyıl ortaları) Mevlevi sikkesi yer almaktadır (Cömertler Aktuğ ve Pektaş, 2016: 11). Tokat Şeyh Nusrettin Türbesi'nin (14. yüzyıl?) batı duvarında servi ağaçlarının arasında "S" kıvrımlı motiflerden oluşan kırmızı bir kemerin tepesindeki "C" motifinden aşağıya kırmızı renkli bir derviş sikkesi sarkmaktadır (Çal, 1987: 436; Yetiş, 1987: 83, foto. 3.17). Aynı türbenin güney duvarında da Kâbe tasvirinin solunda ve sağında altışar adet derviş sikkesi vardır (Yetiş, 1987: 84, foto. 3.18). Tokat, Zile, Şeyh Eylük (Şeyh Mehmet) Türbesi'nde (16. yüzyıl?) derviş başlığı, teber, nefir, mütteka, tespih, keşkül ile birlikte (Yetiş, 1987: 96, foto. 3.24), Amasya Ali Pir Civan Türbesi (20. yüzyıl başları) batı duvarında derviş başlığı, sancak, teber, nefir ve ucuna asılı keşkülle beraber verilmiştir (Yıldırım, 2018: 303, G. 34).

Teber: Kesici bir alet olan teber, balta anlamında Farsça bir kelimedir (Gölpınarlı, 1977: 328; Atasoy, 2005: 257). Teber, bir sap üzerinde, kesici kısmı hilal şeklinde bir gövdeye sahiptir. Teberler; sefer zamanlarında yolları açmak, bataklıkları kurutmak, zararlı hayvanları kendilerinden uzaklaştırmak ve yabancı otları temizlemek için kullanılmıştır (Özcan, 1992: 34; Sözen ve Tanyeli, 2011: 297). Pek çok tarikatın kullandığı eşyalar arasında yer alan teberin kullanımı Hassân b. Sâbit'in sünneti olarak görülmektedir. Hassân b. Sâbit, Habeş Meliki Necaşi'nin kölesiyken, Hz. Peygamber'e hediye edilmiş, Hz. Peygamber'de kendisine bir nize hediye ederek bunu taşımasını öğütlemiştir. Rivayete göre Hz. Ali'de bu öğüde uyarak teber taşımıştır (Anonim, 2014: 71; Yahyâ Âgâh b. Sâlih el-İstanbulî, 2005: 223). Tarikat mensuplarının teber kullanmaları Hz. İbrahim'in putları kırmasıyla da ilişkilendirilmektedir (Kalender, 2012: 148; Uysal ve Ceylan Erol, 2021: 570). Tarikatlardan Kalenderî tarikatları içerisinde Rum Abdalları'nın ve Bektaşîlerin üzerlerinde teber taşıdıkları bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı ordusunda görev yapan üst rütbeli askerler ile Bektaşî ocağına mensup yeniçeriler tarafından da kullanılmıştır. 17. yüzyılda ateşli silahların icadı ile önemini kaybetmiş olan teber, sonrasında sadece törenlerde kullanılan bir eşya halini almıştır (Çevrimli, 2009: 40; Arslan, 2020: 265; Arslan, 2021: 305).

Uşak Ulu Camii güney duvarında, mihrabın doğu üst kesiminde yer alan teber, mızrak ucu şekilde alt ve üst kısımları olan bir sap ile iki yönlü hilal şeklinde bir gövdeye sahiptir (Resim 9). Sap siyah renkle, hilal şeklindeki gövde elemanlarından doğu yöne bakan kavuniçi ve batıya bakan ise siyah renkle işlenmiştir. Uşak camilerinden Banaz ilçesi Yeşilyurt Köyü Camii'nin (19. yüzyıl sonları) bağdadi kubbesine işlenen teber de Ulu Cami'de olduğu gibi bağımsız şekilde verilmiştir. Yeşilyurt Cami'n-

deki teberin Ulu Cami'ndeki örnekten farkı, kesici kısmının tek yönlü olmasıdır (Resim 12).

Uşak'taki bu örneklerden farklı olarak, Doğu Karadeniz camilerinden Artvin/Arhavi Dikyamaç Köyü Camii'nin (1908) bağdadi kubbesine teber, bir vazo içerisindeki bitkisel kompozisyon içerisinde Zülfikar ve keşkülle aynı sahnede resmedilmiştir (Arslan, 2021: 305). Bu kompozisyondaki teber, ayrıca tek yönlüdür. Orta Karadeniz Bölgesi'nden Çorum/Mecitözü Alören Köyü Camii (19. yüzyıl sonları) (Çerkez, 2019: 525), Tokat/Zile Şeyh Eylük Türbesi (19. yüzyıl) (Çal, 1993: 299-300), Amasya/Merzifon Rumî Hoca Türbesi (1908) (Kaplan, 2019: 115-116); Batı Anadolu'dan Denizli/Baklan Boğaziçi Eski Camii (1876) (Değirmenci, 2019: 386), Denizli/Pamukkale Belenardıç Camii (1885-86) (Çakmak, 1994: 26; Değirmenci, 2019: 393), Aydın/Kuyucak Kayran Köyü Camii (19. yüzyıl ortaları) (Cömertler Aktuğ ve Pektaş, 2016: 11), İç Anadolu Bölgesi'nden Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi'nin (1858 onarım?) güney duvarında mihrabın batısında cami tasviri ve tarikat sembolleri olan başlıkla birlikte (Uzun, 2019: 1846-1847, Res. 8-9, 11), Doğu Anadolu Bölgesi'nden Ardahan Posof Sarıdarı Köyü Camii (1923) ile Ardahan Posof İncedere Köyü Camii (20. yüzyılın birinci çeyreği) (Arslan, 2020: 257-258); Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Gaziantep/Şahinbey'deki Mustafa Bağcı Evi (19. yüzyıl) (Arslan, 2021: 306) teber, nefir, keşkül, tac, sancak, tespih gibi sembolik anlamları olan çeşitli tasavvufi eşyalarla betimlenmiştir⁹. Duvar resimlerinde olduğu gibi, çeşitli tasavvufi motiflerle birlikte teber, kumaş üzerine sancaklarda da uygulanmıştır (Uysal ve Ceylan Erol, 2021: 574-575, kat. no: 9 res. 9).

Resim 12: Banaz/Yeşilyurt Köyü Camii'nin Kubbesinde Yer Alan Teber
(28.07.2019)

⁹ Mimari dışında Bektaşî tekkelerindeki levhalar ve müzelerdeki levhalarda yer alan teber örnekleri için bkz. Arslan, 2020: 258; Arslan, 2021: 307; Uludağ, 2005: 97-98.

Müttekâ: Dervişin çile esnasında devamlı uyanık kalmak amacıyla ya da kısa süreliğine kestirmek için çenesinin altına yerleştirdiği baston/dayanağa verilen isimdir. Derviş, müttekâların sivri ucunu yere koyar, yukarı kısımdaki kavisli yere çenesinin altını dayayarak kısa bir müddet uyurlardı (kestirir) (<http://muze.semazen.net/content.php?id=00037>). Dayanılacak alet, koltuk değneği, asa (Devellioğlu, 2001: 789; Şemseddin Sami, 2012: 990) şeklinde tanımlanan müttekâ, Ulu Cami’de, mihrabın üst kısmında, hemen *Allah* (c.c) lafzının yanında, yer alan bir diğer tasavvufî nesnedir (Foto. 9). Siyah renkle betimlenen asa, tıpkı teber gibi alt ve üst kısmı mızrak ucu şeklindedir, dayanak kısmı ise iki yönlü verilmiştir. Ucunda bir keşkül asılı benzeri, Banaz ilçesi Yeşilyurt Köyü Camii’nin (19. yüzyıl sonları) kubbesindedir (Foto. 12). Tokat, Zile, Şeyh Eylük (Şeyh Mehmet) Türbesi (16. yüzyıl?) kuzey duvarında mütteka, derviş başlığı, teber, nefir, tespih, keşkül ile birlikte (Yetiş, 1987: 96, res. 3.24), Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi’nin (1858 onarım?) güneybatı köşesindeki trompta türbe ve tarikat sembolleri olan başlık, teber gibi objelerle birlikte verilmiştir (Uzun, 2019: 1846, res. 8).

Kandil: Eski aydınlatma araçlarından biri olan kandil, içindeki yağın bir fitil yardımıyla yakılması şeklinde kullanılır (Kalfazade ve Ertuğrul, 1989: 23-25; Sözen ve Tanyeli, 2011: 157). Günlük kullanım eşyalarından biri olan kandil, farklı inançlarda, Türk-İslam sanatında ve tarikatlarda birer sembol olarak da kullanılmıştır. Bir aydınlatma aracı olan kandil, “nur” kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkinin kaynağı olarak da Kur’an-ı Kerim’deki Nur suresinin 35. ayeti görülmüştür (Ceylan Erol, 2021: 625; Gündüzöz, 2017: 359). Karanlığın karşıtı olan nur kavramı aynı zamanda Kur’an-ı Kerim’in adıdır. Esmâ-i Hüsnâ’da Allah’ın isimleri arasında “en-Nur” lafzı da yer almaktadır. Hz. Muhammed’de (s.a.v.) Ahzab suresi 46. ayette “Nur saçan bir kandil” olarak çerağa benzetilmiştir. Tasavvufta kandil, mum ve ay, geceyi/karanlığı aydınlatan birer semboldürler. *Sembolik anlamlar yüklenen bu nesnelere aydınlığı sabah oluncaya yani karanlık ortadan kalkıncaya kadar süren bir sürece ifade eder. Bu açıdan değerlendirildiğinde kandil, mum, ay sembolizmi, “yokluk ehli arifin” sembolüdür* (Ceylan Erol, 2021: 625). İslam mimarisinde daha çok mezar taşları ve mihraplarda karşılaştığımız kandil ve şamdan motifi, Allah’ın nurunu ve insanların yol aydınlığının simgesidir (Sağlam, 2020: 272).

Tarikatlardan Bektaşîyye tarikatında çerağların bazı özel simgesel anlamları vardır. “Taht- Muhammedi” denilen meydanda yanan on iki çerağ, on iki imamı; üç fitil/ üç kandil, “Allah, Muhammed ve Ali” yi; tek kandil ise Hz. Ali’yi nurunu simgelemektedir (Doğan, 1977: 120; Tanman, 2014: 405).

Uşak Ulu Camii'nde hemen mihrabın üst kesinde yer alan yazı-resim şeklinde işlenmiş olan kandil motifi siyah renkle verilmiştir¹⁰. İki kulplu, kaideli kandilde H. 1285/M. 1868-69 tarihi bulunmaktadır (Foto. 9-10).

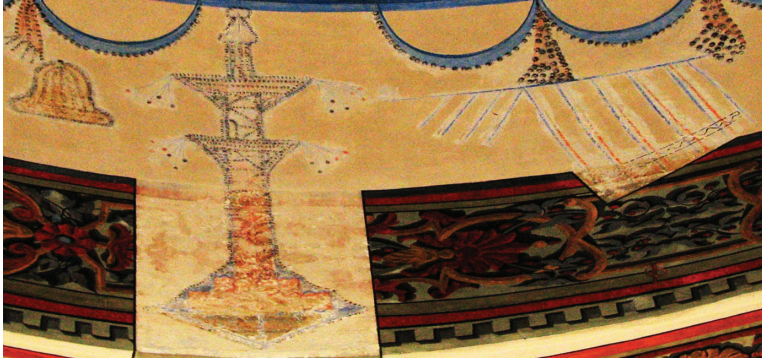
Resim 13: *Uşak Boduroğlu Camii. Kubbede yer alan kandil motifleri (05.06.2021).*

Uşak'taki camilerden il merkezinde yer alan Boduroğlu Camii'nin kubbesi sekiz dilime ayrılmış ve her dilim içerisine zincirlerle sarkan birer kandil kalemişi olarak uygulanmıştır (Resim. 13). Uşak'taki diğer camilerde kandil motifine rastlanmamıştır. Anadolu Türk sanatında kandil tasviri, mezar taşlarında (Barışta, 2002: 123-136; Biçici, 2012: 637-661), camilerin duvarlarında ve mihraplarda kalemişi (Eryılmaz ve Özgür Yıldız, 2020: 69-107; Tali, 2013: 505, 508, foto. 3-4; Yıldırım, 2018: 297, G.3-4), dokumalarda (Arslan Kalay, 2020: 13-26) ve minyatür gibi (Dikmen, 2016: 1059-1069; Gülgen ve Güler, 2018: 29-60) farklı malzeme ve yüzeylerde uygulansa da genellikle iki kulplu zincirlerle bir yere asılmış şekilde bazen de perde tasviri ile birlikte işlenmiştir (Kalfazade ve Ertuğrul, 1989: 23-25).

18-19. yüzyıl Barok etkili Osmanlı duvar resimlerinde perde tasviri, başkent İstanbul'da bulunan sivil yapılarda başkent dışında ise genellikle cami mihraplarında kandil ile birlikte görülmektedir. Mihraplarda perde tasviri, genellikle mihrap nişinin sağında ve solunda birer kanat şeklinde ve orta kısmından genellikle bir kandil sarkar şeklinde betimlenir. Bu kompozisyonda perde, ahirete açılan bu dünyayı; kandil de nur ile ilişkilendirilmektedir. Bir başka deyişle perdenin bu dünya ile öteki dünyayı ayıran bir simge olduğunu ve ilahi nurun müşahedesini için açılması gereken setri (perdeyi) temsil ettiği şeklinde yorumlanabilir (Okçuoğlu, 2000: 51).

¹⁰ Yazı-resim şeklinde verilmiş kandil örnekleri için bkz. Aksel, 2010: 32-39, res.17, 19.

Minare: Ulu Cami'nin merkezi kubbesinde tüm yüzeyde raspa yapılmış, mevcut kalemişi süslemelerin altından farklı süslemeler ortaya çıkartılmıştır. Kubbe eteğini dolanan bitkisel bordürün ise sadece bir bölümünde boya raspa yapılmıştır. Raspa edilen bu bölümde bir başlık, tam olarak ne olduğu belirlenemeyen bir nesnenin bir bölümü¹¹ ve tek başına bir minare betimlemesine ulaşılmıştır. Minarenin kaidesi içi kademeli şekilde verilmiş eşkenar dörtgen formundadır. Gövde kısmı ise iki şerefelidir. Şereflerden püsküller uçuşmaktadır. Alttaki petekte bir kapı bulunmaktadır. Konik bir külah ile örtülmüş üstteki petek, bir alemle son bulmaktadır. Mavi renkli hatları bulunan minarenin içerisi kahverengi ile dolgulandırılmıştır (Resim 14). Bu minarenin Uşak'taki bir caminin minaresinin tasviri olabileceği yönünde bir araştırma yapılmış ve bugün ayakta olan tarihi Uşak camileri arasında iki şerefeli minareye sahip herhangi bir yapı tespit edilememiştir. Uşak'taki camilerinden kalemişi süslemelerinin yoğun olarak görüldüğü merkez Aktaş Köyü'nde yer alan cami ile Banaş ilçesi Yeşilyurt Köyü Camii'nde ve yüzey araştırmalarımız sırasında inceleme imkanı bulduğumuz diğer Uşak camilerinde tek başına minare şeklinde işlenmiş bir bezemeye rastlanmamıştır. Ancak daha öncede belirtildiği üzere, bu şu anda camilerdeki süsleme programlarında görebilen bir değerlendirmedir. İleriki yıllarda kalemişi süslemelerine yönelik yapılabilecek raspa ve araştırma çalışmalarında farklı verilere ulaşılabilir.

Resim 14: Uşak Ulu Cami. Harimin merkezi kubbesinin eteğinde yer alan başlık, minare ve ne olduğu tam olarak anlaşılamayan obje (19.12.2021).

Minareli cami tasvirleri yoğun olarak başta cami mimarisi olmak üzere çeşitli dini ve sivil yapıda kalemişi olarak uygulanmıştır¹². Benzer şekilde cami tasvirlerini bazen tek başlarına bazen de kent panoraması ile

11 Havlu ya da çadır olabileceğini tahmin ettiğimiz bu süslemenin sadece bir kısmı çıkartıldığı için şimdilik tahmin yürütmekle yetinmek durumundayız. İleride yapılacak başka bir çalışmada da belki de motifin devamına ulaşılır.

12 Muğla, Keyfoyucağı Camii'nde harimde, Aydın, 2021: 9, G.7; Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi'nde, Uzun, 2019: 1843-1844, 1848, res. 3-4, 11; Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii şadırvanının kubbesinde, Tanman, 1993: 518, res. 1-2.

birlikte çeşmelerde¹³, mezar taşlarında (Acar, 2019: 989-990; Önge, 1968: 11; Tunçel, 1989: 13, 248, 250; Ülker, 1985: 9-11, 23, 31, res. 7; Ülker, 1986: 18-31, res. 15) ve müze ve özel koleksiyonlarda yer alan tablolar-
da¹⁴ da görmek mümkündür.

Servi/Selvi: Bir Osmanlı bezeme ögesi olan servi ya da selvi üslup-
laştırılmış servi ağacı motifidir (Sözen ve Tanyeli, 2011: 272). 4000 yılı
aşkın yaşadığına inanılan servi ağacı motifi, ruhun ölümsüzlüğünün ifa-
desidir (Sağlam, 2020: 272).

Genellikle tek başlarına betimlenen servi motifi, bir bitkisel motif ol-
makla beraber, kendisine atfedilen sembolik ifadelerle başta Nakşibendi-
ye ve Kadiriyye olmak üzere pek çok tarikatlarda çeşitli eşyalar üzerinde
betimlenmiştir. Motif bazen tarikat şeyhinin ya da üyesinin taç-ı şerifinde,
gülabdan, seccade, tespih gibi eşyaların üzerinde bazen bir mezar taşında,
bazen bir çeşmede, bazen cami gibi bir yapının duvarlarında kalemişi ola-
rak uygulanmıştır (Ceylan Erol, 2021: 623; Ersoy, 2004: 248).

Servi motifinin kültürel ve simgesel pek çok anlamı vardır. Sözlü kül-
türde güzellikleri övmek, süsleme sanatında güzel bir ağaç motifi, folk-
larda ise koruyucu gibi anlamı ile dikkat çekmektedir (Çulpan, 1961: 9).
Servinin sembolik anlamı üzerinde görüntüsü ilk öne çıkan unsur olmuş
ve düzgün ve uzun boyu ile Allah yazısındaki “elif” harfine benzetilmiş-
tir. Bu bağlamda motif, “Vahdet-i Vücutun” simgesi olarak görülmüştür.
Kendisine atfedilen bu sembolizm ile servi, tarikat kıyafet ve eşyalarında
sıklıkla tercih edilmiştir (Çulpan, 1961, II: 74-75; Ersoy, 2002: 94; Ersoy,
2004: 248). Servi ağacının ağaç türü olarak sahip olduğu özelliklerden bir
diğeri olan dallarının rüzgârda diğer ağaçlar gibi sallanmaması ona “sa-
bırlı ve temkinli” olma gibi bir diğer sembolik anlam değeri de yüklemiştir
(Çulpan, 1961, II: 73). Tek servi, hayat ağacı; iki servi Allah’ın her şeyi
ikili yarattığı fikriyle sembolize edilmiştir (Çulpan, 1961, II: 141-142).
Servinin insan ruhunun Allah’a kavuşmasını sembolize ettiği (Karamağar-
alı, 1992: 17), sallandığında yapraklarının çıkardığı “Hû” sesiyle, Allah’ı
andığı da ifade edilmektedir (Şeyban, 2007: 12).

13 İzmir Tilkilik Dönertaş Sebili, Aktepe, 2003: 182-184; Kuyulu, 2002: 1198; İzmir Çakaloğlu
Hanı Çeşmesi, Acar, 2013: 6-7, şek. 5.

14 Türk-İslam Eserleri Müzesi, İstanbul Belediyesi Müzesi ve Malik Aksel koleksiyonunda yer
alan cami tasviri örnekleri için bkz. Aksel, 2010: 12-22.

Resim 15-16: *Uşak Ulu Cami. Mihrabın doğusunda ve batısında yer alan serviler (19.12.2021).*

Ulu Cami'de harim güney duvarında, mihrapla iki yanındaki pencereler arasında, üç bölümlü bir gövde üzerine yerleştirilmiş birer servi motifi bulunmaktadır (Resim 15-16). Bu üçlü kompozisyonda, servilerden mihraba yakın olanların uçları baston sapı gibi kıvrık şekilde betimlenmiştir¹⁵. Siyah renkle çizilen asaların uçları bir ağaç kökü gibi verilmiştir. Yeşil renkli servilerin içleri siyah renklerle taranmıştır. Uşak'taki hiçbir camide böyle üçlü servi kompozisyonu yoktur. Banaz/Yeşilyurt Köyü Camii'nin harim duvarlarında ve kubbesinde yer alan serviler tektir ve uçları düzdür. Servi motifi Uşak'ta yer alan çeşmelerden il merkezindeki Babür Sokak Çeşmesi'nin plasterlerinde, Ulubey ilçesi Hasköy, Daldırıcı Çeşmesi ile Sivaslı ilçesi Yayalar Köy Çeşmesi'nin aynalıklarında tek olarak verilmiştir. Babür Sokak Çeşmesi'ndekilerin uçları kıvrık, diğerlerinininki düzdür (Acar, 2018: 640, foto. 13). Uşak'taki pek çok mezar taşında da motif ya tek başına ya da bitkisel, geometrik ve nesneli bezemelerle birlikte verilmiştir (Bayrakal, 2016: 253-257).

Servi motifleri genellikle tek başlarına bazen de Tire Yalınayak Camii'nin mermer şadırvanın aynalığında olduğu gibi asma yaprakları, dalları ve üzüm salkımı gibi bitkisel motiflerle birlikte verilebilmektedir (Biçici, 2013: 224, foto. 15, çiz. 11). Çeşme mimarisinde sıklıkla kullanılan servi motifi, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi'nin ayna taşında tıpkı Ulu Cami'deki gibi uçları sağa ve sola kıvrık şekilde işlenmiştir (Barışta, 1993: 32). Çeşmeler dışında, mezarlıkların daima yeşil kalan bitkisi serviler mezar taşlarında da, Manisa Gördes Ağalar Mezarlığı'ndaki olduğu gibi, motif olarak yerini bulmuştur (Çulpan, 1961, II: 73, 122).

¹⁵ Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde yer alan, restorasyon aşaması sırasında çekilmiş fotoğraflarda, servilerin üçünün de uçları kıvrık şekildedir.

Mezar taşlarında görülen servi motiflerinin büyük kısmının ucu sağa ya da sola kıvrılmış olarak, çok azı da dikey şekilde ele alınmıştır (Çulpan, 1961, II: 145-158). Sadece Müslüman mezar taşlarında değil Edirne ve İstanbul'daki Musevi mezarlıklarında da servi motiflerine rastlanmaktadır (Oğuz, 1983: 29-33). Mevlevi mezar taşlarında da motif kullanılmıştır (Çaycı ve Durmuş, 2007: 220).

Motif kalemişi olarak da Ödemiş Kılıczade Mehmet Ağa Camisi, Denizli Acıpayam Yazır Beldesi Çarşısı Camisi, Muğla Keyfoturağı Camisi, Sivas, Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi gibi pek çok yapıda (Top ve Özbek, 2019: 248; Pektaş, 2011: 206; Aydın, 2021: 20; Uzun, 2019: 1843, 1846) karşımıza çıkmaktadır. Servi motifi, minyatürlerde, kapılarda, tespihlerde, bakır tepsiler gibi farklı malzemelerde de görülmektedir (Çulpan, 1961, II: 61-140; Gündüzöz, 2016: 305).

Ulu Cami'de serviler üçlü bir kompozisyon içerisinde. Üç sayısına çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bazı sûfiler başlıklardaki iki terkin dünya ve ahireti terk etmeyi ifade ettiğini söylemişler ve bu itibarla iki terki her iki âlemi beraberce terk ederek Allah'a vuslat etmenin bir temsili olarak görmüşlerdir. Üç terkle ilgili olarak benzer bir yorumla Allah'a vuslat ön plana çıkarılmıştır. Bu dünya ile öbür dünyayı ve tevhidi simgelediği düşünülen üç, tâc (جَات) ve edeb (بَدَأ) kelimeleri ile de beraber düşünülmüştür. Her iki kelime de üç harflidir. Üç sayısının Şîî İslâm'da farklı üç çağrışımı bulunmaktadır. Burada Allah, Hz. Muhammed ve Hz. Ali birlikte anılmaktadır. İsmâîlîler Muhammed-Ali ve İmam üçlüsünü kabul etmektedirler. Servi motifi de Şîîlerin sıkça kullandığı motiflerden biridir. Ölümsüzlüğü, hayat ağacını da simgeleyen motif ayrıca insanları kötülüklerden koruyan bir tılsım olarak da görülmüştür. Motif, Şîî Sûfi taşlarında, büyü, muska ve mühürlerinde de kullanılmıştır (Gündüzöz, 2016: 264-265).

Mezar taşlarında servilerin ucunun kıvrık şekilde verilmesi, insanların ölüm karşısında boyun eğmesini simgelemektedir. Ulu Cami'deki üçlü servilerden birinin boynunun eğik verilmesi mezar taşlarında da olduğu gibi bu simgesel anlamla bağlantılı olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Burada caminin süsleme programında çalışmış kişinin inanç sistemi ile de bağlantı kurulabilir. Sanatçı üçlü kompozisyon ile bu dünya, ahiret ve Allah'a vuslatı sembolize edebileceği gibi, eğer Şîî inancına sahip bir sanatçı ise belki de burada Allah, Hz. Muhammed ve Hz. Ali birlikteliğini sembolize etmek istemiş olabilir. Tabii ki bu yorumlar, bu yapılarda çalışmış sanatçı ya da sanatçı gruplarının tam olarak kimler olduğunu, hangi inanç sistemine bağlı olduklarını gösteren belgelerin elimizde olmaması nedeniyle netlik kazanamamakta, sadece yorumla kalmaktadır.

Türbe (?) Tasviri: Harim güney duvarında yer alan pencerelerin üst kısmında, boyuna dikdörtgen bir şekil, üçgen bir tepelikle son bulmaktadır. Bu geometrik şekillerin içerisine köşeleri pahlanmış birer sekizgen çizilmiştir. Panonun çevresi çiçek dalları ile hareketlendirilmiştir (Resim 17-18). Uşak'taki camilerde görülmeyen bu bezeme öğelerinin benzeri, Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi'nin (1858 onarım?) kuzey duvarında da uygulanmıştır. Buradaki panonun üçgen alınlığı çatı gibi düşünülmüş ve unsur bir cami tasviri olduğu belirtilmektedir (Uzun, 2019: 1843, res. 3). Uşak'taki örneğimizden farklı olarak Sivas'taki panonun içerisinde bir ağaç motifi vardır. Kalemîşi süslemelerde cami tasvirlerinde kubbe genellikle oval verilmekte ve şematik de olsa minareli şekilde işlenmektedir. Buradaki üçgen şekil, türbelerde kullanılan külah örtüyü hatırlatmaktadır. İçteki sekizgen kurgu minyatür uygulamaları gibi gövdenin sekizgen planını veriyorsa, bu betimlemelere sekizgen gövdeli külah ile örtülü birer türbe demek daha uygun görülmektedir. Doğa içerisinde betimlenen yapılar, hemen yanlarında, mezarlıklarda sıklıkla tercih edilen servi kompozisyonlarıyla beraber düşünüldüyse, bu sanı biraz da kuvvetlenmektedir.

Resim 17-18: Uşak Ulu Cami. Mihrabın doğusundaki ve batısındaki pencerelerin üzerinde yer alan tasvirler (19.12.2021).

Ashâb-ı Kef'in İsimleri ile Mühr-ü Süleyman Motifi: Harimde merkezi kubbeyi taşıyan kuzeydeki ayakların orta sahına bakan iç yüzeylerinde, askı kemerlerinin başlangıcında, daire şeklinde madalyonlar içerisine *Ashâb-ı Kef*'in isimlerinin bulunduğu *Mühr-ü Süleyman* motifi mavi renkle işlenmiştir. Motifin merkezinde altı çenekli çiçek motifi bulunmaktadır. Çiçeğin çenekleri atlamalı olarak kahverengi ve mavi renktedir. *Ashâb-ı Kef*'in isimlerini oluşturan harflerin bazılarının uzatılması ve birleştirilmesi ile oluşturulan *Mühr-ü Süleyman* motifinin üst kısmında

da damla motifi şeklinde verilmiş Allah'ın isimlerinden biri olan, “*Ya Hafiz*” lafzası bulunmaktadır. Bu yazı da mavi renktedir.

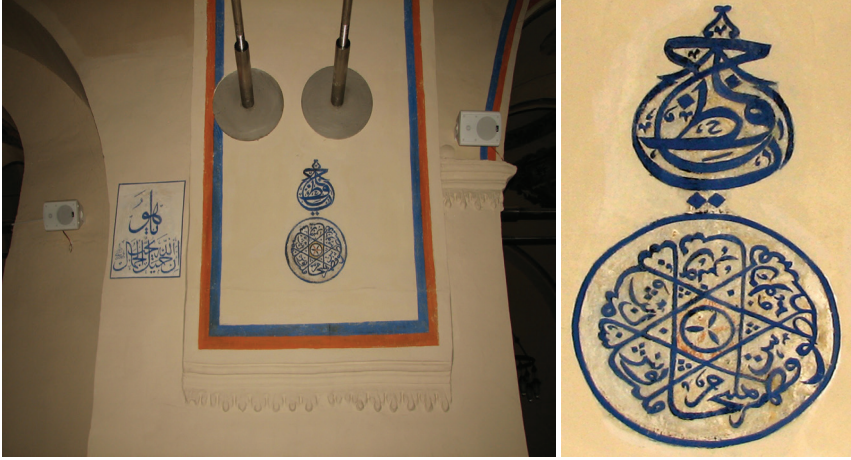
Birer tılsım olarak kabul edilen *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri dini ve sivil yapılarda bazen panolar içerisinde tek tek bazen de Ulu Cami'de de görüldüğü gibi yazı karakterlerinin *Müühr-ü Süleyman* motifi oluşturacak şekilde betimlenmektedir (Resim 19-20). Uşak'ta yer alan camilerden Banaz/ Yeşilyurt Köyü Camii'nin harim batı duvarının güneyinde Ulu Cami'deki gibi *Ashâb-ı Kehf* isimleri *Müühr-ü Süleyman* motifi şeklinde düzenlenmiştir. Yeşilyurt'taki örnekte Ulu Cami'den farklı olarak mührün ortasına simetrik bir çifte “*Muhammed*” lafzı yerleştirilmiştir¹⁶ (Resim 21). Uşak merkez köylerden biri olan Aktaş köyünde yer alan, Aktaş Camii'nde de son cemaat yerinin batı duvarında yer alan daire şeklindeki madalyonun içerisinde *Ashâb-ı Kehf* isimleri ile *Müühr-ü Süleyman* motifi işlenmiştir. Buradaki *Müühr-ü Süleyman* motifinin merkezi boş bırakılmıştır (Resim 22).

Uşak'taki bu örnekler dışında Anadolu'da dini ve sivil yapılarda da ya tek başlarına ya da her iki motifin birlikte uygulandığı örnekler bulunmaktadır. Muğla'da Keyfoturağı Cami'nde (1870) harim duvarlarında dikdörtgen panolar içerisine (Aydın, 2021: 187, res. 2, 5-7, 9-11); Denizli Belenardıç Köyü Camii'nde (1884) son cemaat yeri kuzey duvarındaki madalyonlarda (Çakmak, 1994: 19-26); Bolu Göynük'te Ömer Sikkîni Hz. Türbesi'nin (15. yüzyıl) kubbесinin kemer köşeliklerinde (Özgür Yıldız ve Özsüner, 2020: 358); Datça'daki Mehmet Ali Ağa Konağı'nın başodasında seki altı duvar resimlerinin aşağısındaki kartuşlar içerisine *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri tek başlarına yazılmıştır (Renda, 1974: 22, 26).

Müslümanlar tarafından İslami kaynaklarda “*Ashâb-ı Kehf*”, Hıristiyanlar tarafından batı literatüründe de çoğunlukla “*Yedi Uyurlar*” olarak bilinen bir grup gencin hikâyesi, iki semavi din tarafından kutsal kabul edilmiştir. İman mücadelesinin anlatıldığı hikâyeleri sözlü olarak toplum içerisinde nesilden nesile aktarılmış, bu hikâye ve gençlerin isimleri sanat eserlerine konu olmuştur. Kuran'ı Kerim'in 18. suresi olan Kehf suresinin 9-26. ayetleri *Ashab-ı Kehf* kıssası ile ilgilidir. Kur'an'da tek bir yaratıcı ilahı benimseyen *Ashâb-ı Kehf*'in putperestliğe meydan okuyarak, buldukları yeri terk edip mağaraya sığınmaları, bu mağarada uzunca bir süre uyumaları ve sonrasında uyandıklarında başlarından geçen bazı hadiseler anlatılmaktadır. Kuran'da “bir grup genç” olarak tanımlanan bu gençlerin sayıları ve isimleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır (Turan, 2018: 423).

16 Mührün ortası bir çeşit muska olan “vefk” şeklinde tanımlanıp, isteyen kişinin arzusuna göre ayet, dua ve harflerle belirli şekillerde düzenlenmektedir. Bazı vefk'lerde “Lâfza-i Celâl” yani “Allah” adı da konulmaktadır. Aksel, 2010: 53, res. 28.

Gençlerin isimleri kaynaklarda yer yer farklı olarak verilse de bu isimler zamanla birer tılsım hüviyetine bürünmüştür. Genel kabule göre *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri *Yemliha*, *Mekselina*, *Meselina*, *Mernuş*, *Debernuş*, *Şazenuş*, çoban *Kefeştayuş* ve köpeği *Kıtmir*'dir. Tefsir kaynaklarından anlaşıldığı üzere Hıristiyanlık öncesinde de bilinen (Ersöz, 1991: 465-467) *Ashab-ı Kehf* kıssası, 12. yüzyıla tarihlendirilen Bizans dönemi muskasının bir yüzünde Efes'li Yedi Uyurlar'ın tasvirlerine yer verilmiş olması (Spier, 1993: 29, 31-32), bu bir grup gence sadece Müslümanlar tarafından değil Hıristiyanlar tarafından da tılsım niteliği atfedildiğinin göstergesidir (Turan, 2018: 423).

Resim 19-20: Uşak Ulu Cami. Restorasyon sonrası, harimin merkezi kubbesini taşıyan kuzeydoğuda ve kuzeybatıda yer alan payelerin üzerinde yer alan *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri ile verilmiş Mühr-ü Süleyman ve Damla Motifleri (19.12.2021).

Mühr-ü Süleyman motifi olarak bilinen motif, altı köşeli bir yıldız motifi olup, İslam sanatında Hz. Süleyman'ın mührüyle ilişkilendirilmektedir. Yahudiler tarafından daha çok "*Davud yıldızı*" adıyla siyasi bir sembol olarak kullanımı yaygınlaşan altı kollu yıldız motifinin, Hıristiyan ve Yahudi kesimlerce de tılsım olarak tanındığı bilinmektedir. İslam öncesi Türk sanatında daha çok burç ve gezegen bağlantılı göksel bir sembol olarak kullanıldığı anlaşılan altı köşeli yıldız motifinin, İslam sanatında bilhassa Hz. Süleyman'ın mührüyle ilişkilendirilerek tılsım mahiyetinde yoğun bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. İslam sonrası Türk sanatında altı köşeli yıldız motifinin özellikle kullanım alanları açısından koruyucu mühür vasfının ön plana çıkartıldığı sadece Anadolu'daki erken tarihli eserlere bakıldığında bile rahatlıkla fark edilmektedir (Çam, 1993: 207-230; Turan, 2018: 427-428).

Resim 21: *Banaz/Yeşilyurt Köyü Camii'nin Harim batı duvarının güneyi* (28.07.2019). **Resim 22:** *Uşak Aktaş Köyü Camii. Son cemaat yerindeki Mühr-ü Süleyman Motifi* (30.10.2014).

1.2. Son Cemaat Yerindeki Tasavvufi Motifler

İbrik: El yıkamak için kullanılan geniş kenarlı, ince boyunlu, saplı ve ince uzun ağızlıklı metal kaptır (Arseven, 1965, II: 767; Sözen ve Tanyeli, 2011: 141). Farsça *abrız*, su döken anlamındadır (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, 21: 372). Abdest almak, el yıkamak, mezarlıklarda çiçek sulamak gibi günlük hayatta kullanılan ibrik, tarihsel süreçte farklı kültür çevrelerinde ve tasavvufi sembolik anlamı ile İslam toplumunda “*cennet, nazarlık, bereket, su/temizlik, ruhsal ve bedensel arınma, doğum-ölüm, Tanrı'nın nûru, Tanrı'nın ışıklı yoluna açılan bir kapı, evren, ibadet*” gibi anlamları da üstlenmektedir (Altier, 2019: 149, 151). İbrik, tasavvuf ekollerinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde yolculuk sırasında sûfilerin yanlarında taşıdıkları eşyalardan birisidir (Cebecioğlu, 2009: 230). Bektaşîyye tarikatında “İkrar Ayini”nde talibe rehber olan kişi leğen ve ibrik ile su dökerek abdest aldırılmaktadır. Bu abdestten önce ise “leğen ibrik tercümanını” okumaktadır (Noyan, 1995: 274). Bunun yanı sıra diğer tarikatlarda da ibadetle bağlantılı olarak ibrikler kullanılmıştır (Uysal ve Ceylan Erol, 2021: 570).

Gövde ve suyun kontrollü kullanımını sağlayan emzik kısmından meydana gelen ibriklerden bazılarının birer kapağı da bulunmaktadır. Kapaklı örneklerde kapak bir zincirle kapla bağlantılıdır. İlk örneklerinin nerede ve ne zaman yapıldığı bilinmeyen ibrik örneklerinin erken tarihli örneklerine MÖ 3. binden itibaren Yakındoğu ve Orta Asya uygarlıklarında görüldüğü anlaşılmaktadır (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000: 373). Hıristiyan

inancının Ökaristi ayininde kullanılan paten, kalıs, turulla gibi liturjik objelerinden biri de ibriktir. Ayin sırasında kutsal su ya da şarabın konulduğu kaptır (Acara, 1998: 192, 194).

İslam'da, Kur'an-ı Kerim'de, ibrik cennette içine şarap doldurulan kap olarak tanımlanmış, Kur'an dışında da Miraç olayının anlatıldığı dini metinlerde de ele alınmıştır (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000: 372). İslam dini ritüellerinden biri olan abdest ile ilişkilendirilen ibrik, temizliğin yanı sıra manevi temizlik ve arınmayı da simgelemektedir. Alevi-Bektaşî inancında, Halvetilerde su ve ibrik ile ilgili çeşitli ritüeller bulunmaktadır¹⁷.

İbriklerin erken örneklerinin 8. yüzyılda başladığı, bu örneklerin Sasani dönemi (224-651) örneklerinden öykündüğü, Memluklu (1250-1517), Selçuklu ve Osmanlıların çeşitli form ve malzemelerle kullanımının bulunduğu bilinmektedir¹⁸. Selçukluların saray teşkilatında leğen ve ibriği tutan görevliler taştâr, ibrikdâr ya da abdâr olarak isimlendirilmişlerdir (Merçil, 2009: 390). Osmanlılarda ise saray, konak ve köşklere gelen konuklara "ibrikdâr" veya "ibrik gulamı" olarak görevlendirilmiş kişiler hizmet etmiştir (Kuşoğlu, 1994: 177; Uzunçarşılı, 2014: 313).

Osmanlı tasvir sanatlarında ibrik motifi dini ve sivil mimari süslemesinde kalemişi, taş, mermer, ahşap malzemelerde, seccade, halı gibi dokumalarda, seramik ve çinilerde, minyatürlerde, camaltı resimlerinde ve levhalarda farklı malzeme ve tekniklerle uygulanmıştır.

Resim 23: Uşak Ulu Cami. Restorasyon sonrası son cemaat yeri. Harim kuzey girişinin batısında, duvar yüzeyinde yer alan ibrik motifi ve yazı-resim (19.12.2021).

Ulu Cami'nin son cemaat yerinde, harimin kuzey duvarındaki taçkapının hemen batısında yer alan duvar yüzeyinde, dini içerikli yazılarla beraber bir ibrik motifi bulunmaktadır (Resim 23). Bu motif de yapılan son onarımdan sonra ortaya çıkartılan motifler arasındadır. Motif, enine dikdörtgen bir çerçeve içerisinde, başlık gibi bir form verilmiş yazı ile

17 Tarikatlar ve ritüelleri için bkz. Koç, 2015: 487; Koç, 2016: 13; Ulusoy, 2016: 110; Yılmaz, 1999: 218.

18 İbrik üretimi ve kullanımı için bkz. Abdülaziz Bey, 1995: 20, 113, 212, 250; Erginsoy, 1978: 196-217; Hillenbrand, 2005: 154-155; Kuşoğlu, 1992: 13; Kuşoğlu, 1994: 177; Merçil, 2009: 390; Pinder-Wilson, 1960: 89-94.

birlikte betimlenmiştir. Çerçevenin batısında ibrik, doğusunda yazılar yer almaktadır. Tüm pano siyah renkle verilmiştir. Tek saplı, tek emzikli ibriğin kapağı bulunmaktadır. Kapağın iki yanına birer nokta yapılmıştır. İbriğin gövdesinde ayna usulü simetrik şekilde “Maşallah” yazılmıştır. Boyun kısmında ise dikine yerleştirilmiş köşeleri pahlanmış bir kartuş bulunmaktadır. İbriğin emzik kısmı doğuya dönük şekilde verilmiştir.

Resim 24: Banaz/Yeşilyurt Köyü Camii'nin Harim güney duvarında Yer Alan İbrikler (28.07.2019). **Resim 25-26:** Uşak Aktaş Köyü Camii. Harim doğu ve batı duvarlarında yer alan ibrik motifleri 07.02.2019).

Uşak'ta yer alan camilerden Banaz/Yeşilyurt Köyü Camii'nin harim güney duvarında, mihrabın doğusunda, bir sehpa üzerine yerleştirilmiş, karşılıklı iki ibrik motifi bulunmaktadır. İçlerinden çiçekler çıkan nesnelere arasında ayaklı bir kadeh vardır (Resim 24). Uşak'taki merkez köylerden biri olan Aktaş Köyü'nde yer alan Aktaş Camii'nin harim doğu ve batı duvarlarının kuzeyinde içerisine çiçek konulmuş birer ibrik tasviri bulunmaktadır. Doğudakinin yanında aynı zamanda bir de kadeh yer almaktadır (Resim 25-26).

Ulu Cami'deki bu ibrik motifinin benzerlerini Anadolu'da yine gövdesinde “Maşallah” yazısı ile verilmiş Safranbolu Hacı İsmail Avcı Evi'nde (1894) (Gür ve Soykan, 2013: 121, foto. 16); gövdesinde “Allah” lafzı yazan ibrik örneğini de Erzurum Köseadağ Mahallesi'ndeki ev (1906-1907) de görebilmek mümkündür (Çınar, 2012: 386, res. 27). Gövdelelerinde “Maşallah” yazan, emzik kısımlarında çiçekler çıkan, ortalarında *Ashâb-ı Kehf*'in isimleri ile verilmiş *Mühr-ü Süleyman Motifi* bulunan, iki ibrik örneği *Malik Aksel* koleksiyonunda yer almaktadır. Bu eser, cam üzerine yıldız ve boyalarla yapılmıştır (Aksel, 2010: 53, res. 28).

İbrikler bitkisel motiflerle birlikte bazen diğer tasavvufi nesnelere de birlikte verilebilmektedir. Meyve kâseleri ve rozetlerle verilen erken tarihli ibrik örneği Niğde/Bor'da kitabesine göre 1745 yılında İsmail Ağa tarafından tamir ettirilen Kör İsmail Cami'nin hariminin kuzey duvarındadır (Dündar, 2009: 67). İzmir/Karaburun Mordoğan Köyü'nde yer alan

Ayşe Kadın Camii (15. yüzyıl) kubbesinde kupa, vazo (kase?) ile birlikte (Çağlıtütüncigil, 2012: 140, 145, 154), Denizli/Acıpayam Yazır Köyü Camii (1802) harimin batı (sütun üzerinde iki ibrik) ve güney duvarlarında karanfil, lale ve kır çiçekleri ile birlikte (Pektaş, 2011: 206), Denizli/Çivril Bulgurlar Köyü Camii'nin (18. yüzyılın üçüncü çeyreği-19.yüzyıl başları) harim doğu duvarında yukarıdan asılarak ikiye katlanmış havlu ile birlikte (Pektaş ve Altındirek, 2012: 331), İzmir-Ödemiş/Birgi'de Çakırağa Konağı (19. yüzyılın ilk yarısı) ve Sandıkeminoğlu Evi'nde (19. yüzyıl) (Kuyulu, 2001: 144, 154) kent panoramaları, perde motifleri, vazolar ve bitkisel motiflerle birlikte ibrik motifleri tasvir edilmiştir. Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi'nin (1858 onarım?) doğu duvarında içinden çiçekler çıkan bir kâse ile birlikte (Uzun, 2019: 1842, res. 2); Amasya Gümüşhacıköy'deki Hacı Nazır Türbesi (15. yüzyıl sonu, 16. yüzyıl başlarına) kubbe eteğinde natürmortlarla birlikte ve Ali Pir Civan Türbesi (20. yüzyıl başları) kuzey duvarında kaide üzerinde yer alan ibrik şekilli vazodan karanfiller çıkmaktadır (Yıldırım, 2018: 299, 301, 319, G.15, G.18, G.22). Amasya II. Beyazıt Camisi'nin (1482-1486) şadırvanında (Uz Taşkesen, 2011: 182-183, 186, res. 6, 9, 16-18) ve Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi'nin şadırvanında (Uz Taşkesen, 2011: 183, res. 7) içinden çiçekler çıkan ibrik tasviri bulunmaktadır.

Çoğunlukla kalemişi uygulamaları görülmekle beraber Denizli/Çivril Menteş Köyü Camii'nin (1813) harimin güneybatısındaki ahşap destekte, kazıma tekniğinde (Çakmak, 2017: 171) ve Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii'nin ahşap vaaz kürsüsünde kabartma olarak ibrik motifinin farklı bir malzeme yüzeyinde de uygulandığı görülmektedir (Özkan, 2014: 27). Kalemişi ve ahşap dışında taş malzeme ile Kastamonu/Taşköprü Abdalhasan Köyü Abdal Hasan Türbesi'nin (15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başı) kapısının üst kesiminde kabartma olarak (Yıldız, 2005: 592), Tire Yalınayak Camii'nin mermer şadırvanın aynalığında oyma ve kazıma tekniğinde (Biçici, 2013: 223, foto. 10, çiz. 6); çeşitli şehirlerdeki mezartaşları üzerinde (Çal, 2015: 319; Demiriz, 1981: 397; Karamağaralı, 1992: 12-13; Yaman, 2007: 76), seramik kaplarda (Kum, 2000: 90-91; Kürkman, 2005: 218-219), maden (Yarış, 2018: 32-47), halı gibi dokumalarda (Bilgin, 1977: 55; Çeliker, 2011: 13; Deniz, 1984: 29, 25-81) levha ve camaltı resimlerinde (Aksel, 2010: 39, 53, 78-79, 143; Alparslan, 1973: 15; Alparslan, 2006: 87; Dağlı, 2014: 245; Dağlı, 2015: 31; Nas, 2016: 95, 101), albüm, kitap resimleri ile el yazmalarında (And, 2008: 129-130; Erkan, 2009: 269; Tanındı, 1984: 32; Ünver, 2012: 9-10, res. 19) ve sancaklarda (Uysal ve Ceylan Erol, 2021: 575, 569, res. 10) obje sevilerek kullanılmıştır.

İbrik motifi bazen içinden çiçekler çıkan bir vazunun bazen de mihraplarda/seccadelerde zincirle sarkan kandilin yerini almakta, Allah, nur, cenneti sembolize etmektedir. Mevlevilik, Bektaşilik, Hurûfilik gibi ta-

rikatlarda yer alan tasavvufi motiflerle birlikte ibrik de kullanılmaktadır (Altier, 2019: 169).

Yazı-resim: Tasavvuf sembolizminde yazılar bir figürü oluşturacak şekilde ya da figürlerle birlikte yazı resim şeklinde kurgulanmıştır (Harman, 2021: 139). Son cemaat yerinde harim girişinin batı kısmında yapılan araştırma raspalarında ortaya çıkartılan bir diğer motif, başlık şeklinde istiflenmiş yazı-resimdir (Resim 23). Saff suresi (61) 6. ayetinden bir bölüm “*ve mubeşşiran birasûlin ye/tî min ba’dî-smuhu ahmed(u) (s)*” tarikat başlığı şeklinde verilmiştir. Dini içerikli hat yazılarının cami, insan, derviş, melek, hayvan, çiçek ya da bir nesne şeklinde istiflendiği çeşitli örnekler müzelerde, özel koleksiyonlarda kâğıt ya da cam malzeme üzerinde ve çeşitli yapılar da çoğunlukla kalemişi olarak görülebilmektedir (Aksel, 2010: 12-156, res. 2-92; Gruber, 2020: 128, res. 39-39, 41). Uşak’taki örneğe benzeyen yazı-resimlerde, başlık formu verilmiş örneklerde, Mevlevî, Bektaşî, Nakşibendi taçları çeşitli yazılarla şekillenmiştir (Aksel, 2010: 40-51, res. 21-26).

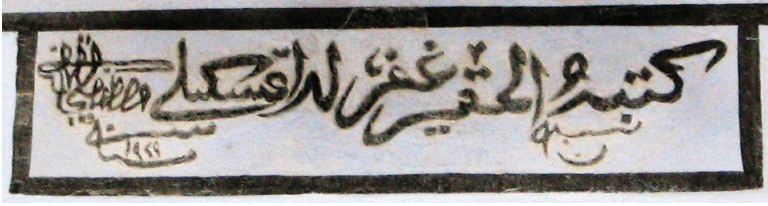
3.Kalemişleri ile İlgili Kitabeler

Yapıdaki kalemişlerine yönelik restorasyon sırasında ikisi harimde, ikisi de son cemaat yerinde olmak üzere dört kitabe ortaya çıkartılmıştır. Harim güney duvarında yer alan kandil motifi içerisinde Bakara suresinin 284. ayetinin son kısmı “*va(A)llâhu ‘alâ kulli şey-in kadîr(un)*” ve H. 1285/M. 1868-69 tarihi görülmektedir (Resim 9-10). Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde yer alan raporda bulunan bir fotoğrafta da harim güney duvarında yer alan Ayet’el Kürsü yazısının hemen bitim noktasında “1971” ve “*Salih*” ismi görülmektedir (Resim 27).

Resim 27: Harim Güney Duvarında Yer Alan Kitabe (Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi’nden).

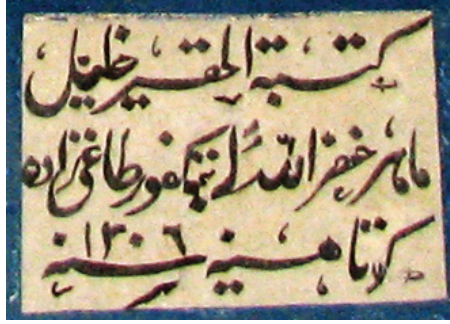
Son cemaat yerinde, hemen harim kuzey kapısının doğu kısmında yer alan Necm suresinin 39. ayetinin altında yer alan kitabede ise:

Ketebehû el-hakîr gaferallâhü Aksekili Mustafa ...

Sene 1929.

Nur suresinin 35-36. ayetlerinin altında yer alan kitabede ise:

Ketebehû el-hakîr Halil

Mâhir Hızrullah? Tekfurdağı-zâde

Kütahya sene 1306/M.1888-89, yazılıdır.

Bu kitabelerde geçen “Salih” adlı kişi ile “Aksekili Mustafa” adlı kişiler yerel ustalar olmalıdır. “*Halil Mahir Tekfurdağı-zade Kütahyevî*” ismi Kütahya Ulu Cami’de (kalemişi tarihi 1309/1891-92) de geçmektedir (Altun, 1981-1982: 203). Bu usta ya da aile mensuplarının adları yine Kütahya’da sonradan camiye çevrilen Dönerler Camii (Mevlevihane) de yer almaktadır. Mevlevihanedeki Ayet’el kürsi hat yazısının kitabesinde “*ketebe el hakîr Ahmed Mahir Gufirelehu Kütahyevî Tekfurdağızade 1254/1838-39*” şeklinde hattat imzası bulunmaktadır. Yapıda ayrıca dini içerikli yazılar dışında Mevlevi sikkeleri de betimlenmiştir (Altun, 1981-1982: 350). Kütahya Lala Hüseyin Paşa Camii harim kuzey duvarında da “*ketebe Mahir bin Mehmet Tekfurdağızade Kütahyevî 1310/1892-93*” şeklinde usta kitabesi vardır (Altun, 1981-1982: 258). A. Altun’un tespitlerine göre; *Halil Mahir bin Mehmed Kütahyevî Tekfurdağızâde* ile *Ahmed Mahir* adlı kişilerin farklı kişiler olduğu, ama tarih yakınlığından dolayı aynı aileye mensup oldukları düşünülmüştür. Altun, *Halil Mahir*’in baba adının *Mehmet* olmasından yola çıkarak, belki de *Ahmed Mahir*’in amcası olma ihtimalini öne sürmüştür (Altun, 1981-1982: 352-353, dipnot 459).

Kütahya'daki yapılarda çalışan bu aile mensubu sanatçıların, Uşak'taki bir yapıda da çalışmış olması usta ve sanatçıların başka şehirlerde de çalışmış olmasını ve sanatlarını icra etmekte sadece tek bir şehirlerle sınırlı kalmadıklarını göstermeleri bakımından önemlidir.

Sonuç

İnsanoğlu tarihin ilk çağlarından itibaren duygu ve düşüncelerini sembollerle anlatmıştır. Paleolitik dönem mağara resimleri bu anlatımın en bilinen ve en erken örnekleridir. Yaşam, ölüm, avlanma gibi pek çok olay simgelerle betimlenmiştir.

Tıpkı ilk insanların yaptığı gibi farklı inanç ve düşünce sistemine sahip toplumlarda sembolik anlatıma gidilmiştir. Türklerin benimsediği İslam dininin prensipleri gereği İslam sanatçısı, tabiatı birebir taklit etmek yerine, tabiattaki soyut unsurlara yönelmiş ve simgesel anlatım biçimini benimsemiştir (Çaycı, 2016: 198). Bu nedenle İslam mimarisinde belirtmek istenen birçok ifade, biçimlere yüklenen sembolik anlatı ile sağlanmıştır¹⁹.

Bir mimari yapının kütesel özelliklerinin albenisi artıran unsur, süslemedir. İslam mimari süsleme sanatlarında kullanılan yazı, özellikle figüratif süslemenin çok fazla tercih edilmediği dini mimaride, fizikötesi âlemlerle iletişimi sağlayan bir vasıtaya dönüşmüş ve dini mimaride en çok tercih edilen bezemelerden biri olmuştur (Roth, 2006: 119). Bütün İslâm milletleri arasında hüsn-i hat, Müslümanların estetik duygularını en üst düzeyde temsil eden bir unsur olarak saygın bir konuma sahiptir (Burckhardt, 1994: 57). Dekoratif özellikleri ile birlikte yazı, ait olduğu mimari unsuru maddenin ötesine taşımak suretiyle, muhataplara mesaj vermenin en etkili yollarından birisi olmuştur (Roth, 2006: 131). Çoğunlukla celi sülüs veya celi ta'lik ile yazılan âyet, hadis yahut beyitte, insanlara Allah'ın yüceliğini ve başarıya sadece O'nun yardımı ile ulaşılacağını, insanı dürüstlüğe ve erdeme teşvik eden bir mesaj vardır (Özsayınır, 1993: 58). Uşak Ulu Cami'nde bitkisel, nesnel süslemelerle birlikte, son cemaat yeri ve harim duvarları, örtü ve geçişlerde verilen ayet ve hadislerle dinin esaslarının cami cemaati gibi geniş toplum kitlelerine öğretme gayesi güdülmüş olmalıdır. Yazı panoları dışında, yapıda yer alan kandil ve başlığın resim-yazı şeklinde verilmesi de sanatçının estetik anlayışının birer yansımasıdır.

Bektaşiyye, Mevleviyye, Kadiriyye, Rifaiyye ve Kalenderiyye (Rûm Abdalları) Osmanlı döneminin önemli tarikatlarıdır. Bu tarikatların kullandıkları eşyalar Osmanlı sanatında birer ambleme dönüşmüş, özellikle

¹⁹ İslam'da ve diğer tek tanrılı dinlerde resim yasağı için bkz. İpşiroğlu, 2009: 15-20; Sağlam, 2020: 259.

camii, türbe, tekke, konak, konut gibi dini ve sivil yapıların duvarlarında kalemişi olarak uygulanmıştır. Bektaşîyye, Mevlevîyye ve Kadiriyye tarikatlarının adeta birer atribüsüne dönüşen “taç-ı şerif”ler tarikat şeyhlerinin kullandıkları serpuşlardır. Kısaca “taç” da denilen bu başlıkların dini boyutlarıyla sembolleştikleri görülür. Tacın Miraç’ta Hz. Muhammed’e giydirildiğine inanılan taç ile özdeşleştirilmesi, bu tarikat velilerinin Hz. Muhammed’in varisi olarak görülmeleri, bu bağlamda da Hz. Muhammed’den tarikat silsilesini izleyerek intikal eden “ırşada mezuniyeti” temsil ettiği düşünülmektedir. Taçların tepelik/kubbe tipleri, başlığın dilim adeti, tepeliğinde düğme olması gibi çeşitli detayları görsel olarak bu başlıkları birbirinden ayırmakla kalmayıp, bu özellikleri birtakım tasavvufî kavramları da ifade etmektedir. Her tarikatın taçları/başlıkları farklı özellikler göstermektedir. Çoğunlukla bir sehpanın üzerine yerleştirilen taçların çevresi, ait oldukları tarikata has diğer sembolik eşyalarla beraber “tarikat armaları” meydana getirilmiştir (Aksel, 2010: 40-51; Tanman, 1993, 495-496).

Yukarıda da değinildiği üzere taçlar genellikle bir sehpa üzerinde verilmektedir (Tanman, 1993: 496). Örneğin, Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camii şadırvanının kubbesinde, oniki terklı (dilimli) Bektaşî tacı ile Mevlevî tacı sehpa yerine, pirlerin kabrini ifade eden birer sandukanın başucuna yerleştirilmiştir. Kesme taş örgülü bir kaide üzerine ise “müştânlı” Kadiri tacı yerleştirilmiştir (Tanman, 1993: 496, res. 5-6). Uşak Ulu Camii’nde yer alan taçlar ise ne sanduka ne de bir sehpa üzerinde değildir. Kubbedeki örnek herhangi bir zemine oturtulmadan işlenmişken, güney duvarında yer alan ikisi bitkisel bir zeminle bağlantılı şekilde verilmiştir. Bu özellikleri ile de başlıklar, Anadolu’daki diğer örneklerden ayrılır.

İslam mimarisinin sembolik anlatı alt yapısı, salt dini temellere dayandırılmayacağı gibi bir millete ya da belli bir coğrafyaya da mal edilemezdir. İlk insanın mağara çizimleri ile başlayan bu anlatı, gelişen medeniyetler aracılığıyla farklı alanlarda tezahür etmiştir (Sağlam, 2020: 272). Her din ve düşünceenin kendi mensuplarına bazı manaları ifade etmek için kullandıkları semboller vardır. Bazı semboller ise ayrı dinlere ya da inanç sistemlerine sahip kişi ya da toplumlarda ortak simgesel anlamlara dönüşebilmektedir. Ulu Camii’de de yer alan Mühr-ü Süleyman motifi ve Ashab-ı Kehf isimleri Hıristiyan öncesi, Hıristiyan inancı, İslamiyet öncesi ve sonrası Türk-İslam inanç sisteminde benzer mistik anlamlarla sanat eserlerinde kullanılmıştır. Bu da benzer motiflerin farklı inanç sistemlerinde hemen hemen aynı simgesel anlatıma sahip olduğunu gösteren en önemli örneklerden birisidir.

İslam tasavvuf kültüründe tarikat ehlinin giydiği kıyafetler ya da kullandığı aksesuarlar zamanla o inanç sistemi içerisinde sembolik anlamlar yüklenmiştir. Taç, ibrik, teber, mütteka gibi tarikat üyelerinin kıyafet

ya da aksesuarları çeşitli anlamlar yüklenerek farklı malzemelerle sanat eserlerinde betimlenmiştir. Uşak Ulu Camii harim ve son cemaat yerinde yer alan İslam tasavvuf kültürüne ait tarikat simgelerini betimleyen sanatçı muhtemelen bir tarikat ehli, ya da tekke sanatı ile bağlantılı bir halk ressamı idi. Bu da banî istek ve yönlendirmeleri yanında sanatçıların inanç sistemlerinin de sanat eserleri üzerindeki etkilerini göstermesi adına önemli bir ayrıntıdır.

Kalemişi süslemeler ile ilgili yapı içerisinde dört farklı tarih görülmektedir. Bunlardan harimde yer alanlar 1868-69, 1971, son cemaat yerinde yer alanlar 1888-89, 1929 tarihlidir. Ulu Cami'deki bu simgesel motiflerin bu tarihlerden birinde ya da daha önce yapılmış olması mümkündür. Ancak, hangi dönemde yapılırsa yapılsın bu bezemeler uzun yıllar boya tabakalarının altında kalmıştır. Motiflerin üzerinin kapatılması iki şekilde yorumlanabilir. Süslemeler zamanla bozulmuş, dönem süsleme programına göre yerlerine yenileri yapılmıştır. Ancak burada son restorasyonda oldukça iyi durumda oldukları görülen bezemelerden yola çıkarak biraz daha idari kararlarla bağlantılı bir durumun olması akla daha yakın gelmektedir. Tekke ve türbelerle ilgili alınmış iki önemli karar bulunmaktadır. Birisi II. Mahmut döneminde (salt.1808-1839) alınan bir karardır. Bu kararda; 60 yıldan eski Bektaşî tekkeleri ve türbeleri Sünnî tarikatlara verilmiş, diğerleri kapatılarak Şeyhleri ve müritleri tashih-i itikad ettirmek üzere ulema merkezli şehir ve beldelere gönderilmiştir. Bektaşî tekkelerine Nakşibendi, Kadiri ve Saadiye mensuplarının bir çeşit kayyum olarak atandığı ve buralardaki şeyhlerin idam edildiği ya da Anadolu'da katı Sünniliğin hakim olduğu şehirlere sürgün edildiği anlaşılmaktadır. Tanzimat fermanının getirdiği hoşgörü ortamı ile birlikte özellikle II. Mahmut döneminin aksine din, mezhep ve bilhassa tarikatlara müsaade edildiği görülür (Ortaylı, 1995: 283-287). İkinci önemli karar ise Türkiye'de Tarikatlar, Dergâhlar ve Türbelerin 30.11.1925 tarihli kanunla kapatılmasıdır. Muhtemelen Ulu Cami'deki derviş çeyizi diye tanımlan bu simgesel motifler, bu kararlar neticesinde boyaların altına gizlendi ve ancak son restorasyonda yıllarca gizli kaldıkları yerden gün ışığına çıkabildiler.

KAYNAKÇA

- ABDÜLAZİZ BEY, (1995), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ACAR, T. (2013). Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(1), 1-18.
- ACAR, T. (2018), Uşak Çeşmeleri, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 607-640.
- ACAR, T. (2019), Samancıoğlu Camii (İzmir/Menderes) Haziresindeki Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşları, *Turkish Studies*, 14(3), 977-1022.
- ACARA, M. (1998), Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 183-201.
- AKOK, M. (1956), Uşak Ulu Cami, *Vakıflar Dergisi*, 3, 69-72.
- AKSEL, M. (2010), *Türklerde Dini Resimler*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- AKTEPE, M. (2003), *İzmir Yazıları Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- ALGAÇ, Ş. (2020), Uşak-Banaz-Yeşilyurt (Holuz) Köyü Camii ve Kalemşi Bezemeleri, *Art Sanat*, 13, 1-26.
- ALPARSLAN, A. (1973), Yazı-Resim, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Hümaniter Bilimler*, 1, 1-27.
- ALPARSLAN, A. (2006), Müsenna, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, 87-88.
- ALTIER, S. (2019), Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi, *Çanak-kale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 17(26), 149-202.
- ALTUN, A. (1981-1982), Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi "Bir Deneme, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, Kütahya (171-700)*, İstanbul: Formül Matbaası.
- AND, M. (2008), *Osmanlı Mitologyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ANONİM, (2014), Teber, *Keşkül Dergisi*, 31, 71.
- ARIK, R. (1976), *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ARSEVEN, C. E. (1965), İbrik, *Sanat Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 767.
- ARSLAN, M. (2020), Anadolu Türk Mimarisinde Zülfikar Tasvirleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 95, 235-275.

- ARSLAN, M. (2021), Doğu Karadeniz Camilerindeki Tasavvufi Tasvirler, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 100, 297-326.
- ARSLAN, M. (2021), Konya'nın Günümüze Ulaşamayan Selçuklu Mescitleri, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 182-196.
- ARSLAN KALAY, H. (2020), Kandil Motifinin Anadolu-Türk Mezar Taşları ve Dokumalar Üzerindeki Kullanımlarına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, *TİDSAD*, 7(25), 13-26.
- ATASAĞUN, G. (1997), Sembol ve Sembolizm, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 369-387.
- ATASOY, N. (2005), *Derviş Çeyizi. Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AYDIN, A. (2021), Batılılaşma Dönemi Süsleme Programında Ashâb-ı Kehf Sembolizmine Bir Örnek: Muğla Keyfoturağı Camisi, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 182-200.
- BARIŞTA, H. Ö. (1993), *Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARIŞTA, H. Ö. (2002), Göynük Akşemsettin Türbesi Haziresindeki Bitkisel Bezemeli Kadın Mezar Taşları, *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları Toplantısı, Sanat Tarihi Sempozyumu 8-10 Nisan 2002 Bildiri Kitabı* (s. 123-136), Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- BAYRAKAL, S. (2016), *Uşak'ta Osmanlı Mezar Taşları*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- BENTON, W. (1965), Symbol, *Encyclopedia Britannica*, I-XXIII, Chicago-London, 721.
- BİÇİCİ, H. K. (2012), İznik Müzesindeki Kandil ve Şamdan Motifli Mezar Taşları, *Turkish Studies*, 7(3), 637-661.
- BİÇİCİ, H. K. (2013), Tire Yalınayak Camii Şadırvanında Bulunan Bezemeler, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 6(7), 217-246.
- BİLGİN, Ü. (1977), Saf Seccadeler, *Sanat Kültür Bakanlığı Dergisi*, 6, 46-57.
- BOZKURT, N., Ertuğrul, S. (2000), İbrik, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, 372.
- BURCKHARDT, T. (1994), *Aklın Aynası, Geleneksel Bilim ve Kutsal Sanat Üzerine Denemeler*, çev. Volkan Ersoy, İstanbul: İnsan Yayınları.
- CEBECİOĞLU, E. (2009), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- CEYHAN, S. (2010), Taç (Tasavvuf), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 363-365.

- CEYHAN, S. (2011), Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 25, 113-172.
- CEYLAN EROL, E. (2021), Tarikat Eşyalarında Süsleme ve Sembolizm Üzerine Bir Deneme, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 100, 621-653.
- CÖMERTLER AKTUĞ, E., PEKTAŞ, K. (2016), Geç Dönem Kalem İşi Süslemeli Bir Eser: Aydın Kuyucak Kayran Köyü Camii, *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(2), 9-25.
- ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, E. (2012), Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Camii Süslemeleri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 139-162.
- ÇAKMAK, Ş. (1994), Belenardıç (Torapan) Köyü Camii (Güney/Denizli), *Sanat Tarihi Dergisi*, 7, 19-26.
- ÇAKMAK, Ş. (2017), Denizli-Çivril Mentеш Köyü Camisi, *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 22-25 Ekim 2014 (s. 169-178), Aydın.
- ÇAL, H. (1987), Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi, *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildiriler Kitabı*, Ankara: Gelişim Matbaası, 427-461.
- ÇAL, H. (1993), Tokat Zile Yeşilce Köyü Şeyh Eylük Türbesi, *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı* (s. 293-306), Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi.
- ÇAL, H. (2015), Türklerde Mezar Taşları, *Aile Yazıları/8*, 295-332.
- ÇAM, N. (1993), Türk ve İslâm Sanatlarında Altı Kollu Yıldız (Mühr-i Süleyman), *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı* (s. 207-230), Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi.
- ÇAYCI, A. (2016), İslam Mimarisinde Anlam Meselesi, *Sosyoloji Divanı*, 7, 189-202.
- ÇAYCI, A., DURMUŞ, L. (2007), Kütahya Erguniyye Mevlevihanesi (Dönenler Camii) Haziresi'ndeki Mezar Taşları, *İstem*, 5(10), 205-221.
- ÇELİKER, D. (2011), Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, 4(8), 1-22.
- ÇERKEZ, M. (2019), Mecitözü'nde Mütevazı Bir Külliye: Alören Köyü Külliyesi, *History Studies* 11(2), 495-533.
- ÇEVİRİMLİ, N. (2009), Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Madeni Tekke Eşyalarından Bir Grup Teber, *Vakıflar Dergisi*, XXXII, 37-64.
- ÇINAR, S. (2012), Cephe Bezemeleri ile Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22), 367-390.

- ÇULPAN, C. (1961), *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler*, I-II, İstanbul: İsmail Akgün Yayınevi.
- DAĞLI, Ş. Z. (2014), Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar, *Akdeniz Sanat Dergisi*, 6(11), 235-250.
- DAĞLI, Ş. Z. (2015), Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler, *Kalemîşi*, 3(5), 29-46.
- DE JONG, F. (2014), Bektaşilik'te İkonografi, *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 265-296.
- DEĞİRMENCİ, T. (2019), Popular Imagery in the Late Ottoman Periphery: The Wall Paintings in Village Mosques of Denizli Province, *The Medieval History Journal*, 22(2), 367-401.
- DEMİRİZ, Y. (1981), İstanbul'da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine Bir Araştırma, *Vakıflar Dergisi*, 13, 387-423.
- DENİZ, B. (1984), Kırşehir Halıları, *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, III, 25-81.
- DEVELLİOĞLU, F. (2001), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DİKMEN, M. (2016), Nûr-ı Muhammedî Anlayışının Metin ve Minyatür Üzerinden Takibi: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No'lu Siyer-i Nebi Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(47), 1059-1069.
- DOĞAN, A. I. (1977), *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- DÜNDAR, M. (2009), Bor Camileri, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 14(26), 59-80.
- ERGİNSOY, Ü. (1978), *İslam Maden Sanatının Gelişimi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERKAN, M. (2009), Sîretü'n-nebî, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 269-270.
- ERSOY, A. (2002), Eyüp'teki Mezar Taşlarında Servi Ağacı Kültü, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla V. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, 91-95.
- ERSOY, A. (2004), Geleneksel Süsleme Sanatlarında Kullanılan Bazı Çiçek Motiflerinin İslâm İnancı ile İlgisi, *Sanat ve İnanç II*, haz. Banu Mahir ve Hâlenur Kâtipoğlu, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, 245-249.
- ERSÖZ, İ. (1991), Ashâb-ı Kehf, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3, 465-467.
- ERYILMAZ, H. İ., ÖZGÜR YILDIZ, Ş. (2020), Manisa, Demirci'de Duvar Resimli İki Cami: Kışlak Eski Camii ve Ahatlar Camii, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51, 69-107.

- GÖLPINARLI, A. (1949-1950), İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4(3), 26-29.
- GÖLPINARLI, A. (1969), *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- GÖLPINARLI, A. (1977), *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi ve Aka Yayınevi.
- GRUBER, Christiane (2020), *Osmanlı-İslam Sanatında Tapınma ve Tılsım*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLGEN, H., GÜLER, S. (2018), Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem ve Sonrasına Ait Delâilü'l-Hayrât Minyatürlerindeki Değişim, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 3(1), 29-60.
- GÜNDÜZÖZ, G. (2016), *Tasavvuf Kültüründe Tâc Sembolizmi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNDÜZÖZ, G. (2017), *Tasavvufta Tâc Sembolizmi*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- GÜR, D., SOYKAN, A. N. (2013), Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 115-158.
- HARMAN, M. (2021), Bektaşî Yazı Resimlerinde Ayna Metaforu, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 23, 131-160.
- HILLENBRAND, R. (2005), *İslam Sanatı ve Mimarlığı*, çev. Çiğdem Kafesçioğlu, İstanbul: Homer Kitabevi.
- İNCE, K. (2004), *Uşak'ta Türk Mimarisi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- İPŞİROĞLU, M. Ş. (2009), *İslâm'da Resim Yasağı ve Sonuçları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KALFAZADE, S., ERTUĞRUL, Ö. (1989), Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5, 23-25.
- KAPLAN, K. (2019), *Osmanlı Dönemi Amasya ve Tokat Yapılarında Duvar Resimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARA, M. (1985), *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Yeni Yüzyıl Kitaplığı.
- KARAMAĞARALI, B. (1992), *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARDAŞ, R. (1980), Senbol, *Türk Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 417.
- KOÇ, A. (2015), Eskişehir Türkmen Alevilerinde Su ile İlgili İnanç ve Uygulamalar, *Halk Kültüründe Su Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 07-08 Kasım 2013 Tekirdağ* (s. 482-498), İstanbul.

- KOÇ, A. (2016), Güruh-ı Naci'nin Saçlı Bacıları: Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Kadın Olmak, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 126-145.
- KUM, L. (2000), *Kütahya Seramiklerinde Kompozisyon*, (19. yüzyılın İkinci Yarısı 20. Yüzyılın İlk Yarısı), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- KUŞOĞLU, M. Z. (1992), Ewer, *İlgi*, 27(70), 12-15.
- KUŞOĞLU, M. Z. (1994), İbrikler, *Düinkü Sanatımız Kültürümüz*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş., 176-178.
- KUYULU, İ. (2001), Çakırağa Konağı, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (s. 141-152), haz. Rahmi Hüseyin Ünal, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Başbakanlık Basımevi.
- KUYULU, İ. (2001), Sandıkeminoğlu Evi, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (s. 153-155), haz. Rahmi Hüseyin Ünal, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, Başbakanlık Basımevi.
- KUYULU, İ. (2002), İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları, *XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 4-8 Ekim 1999) III.C. 2. Kısım* (s. 1187-1203), Ankara: TTK Yayınları.
- KÜRKMAN, G. (2005), *Toprak Ateş Str. Tarihsel Gelişimi Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*, İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yayınları.
- MERÇİL, E. (2009), Selçuklular Selçuklular'da Devlet Teşkilatı", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36, 389-392.
- MUSLU, R. (2008), Türk Tasavvuf Kültüründe Tarikat Kıyafetleri ve Sembolik Anlamları, *Ekev Akademi Dergisi*, 12(36), 43-66.
- NAS, E. (2016), Türk Halk Resminde Eklektik Bir Üslup: Camaltı Resimler, *Millî Folklor*, 28(112), 95-106.
- NOYAN, B. (1995), *Bektaşîlik Avelilik Nedir?*, İstanbul: Ant/Can Yayınları.
- OCAK, A. Y. (1981), Kalenderiler ve Bektaşîlik, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan* (s. 297-308), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.
- OĞUZ, B. (1983), *Mezartaşında Simgeleşen İnançlar*. İstanbul: Ankara Üniversitesi Vakfı Yayınları.
- OKÇUOĞLU, T. (2000), *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı.
- ORTAYLI, İ. (1995), Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi, *Otam Dergisi*, 6, 283-287.
- ÖNGE, Y. (1968), Anadolu Sanatında Cami Motifi, *Önasya*, 4(38), 8-11, 23.

- ÖZCAN, A. (1992), Baltâcı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34-35.
- ÖZGÜR YILDIZ, Ş., ÖZSÜNER, A. (2020), Bolu Göynük'te Türk Devri Mimarisi, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 342-377.
- ÖZKAN, H. (2014), Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 32, 25-38.
- ÖZSAYINER, Z. C. (1993), *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camii ve Türbele-
rindeki Yazı Düzeni ve Anlamı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı.
- PAKALIN, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- PEKTAŞ, K. (2011), Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri, *Denizli, Tanrıların Kutsadığı Vadi*, ed. Filiz Özdem, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 166-233.
- PEKTAŞ, K., ALTINDİREK, H. (2012), Çivril-Bulgurlar Köyü Camii Üzerine, *Eumeneia Şeyhlü-Işıklı* (s. 321-329), ed. Bilal Söğüt, İstanbul: Ege Yayınları.
- PİNDER-WILSON, R. H. (1960), An Islamic Ewer in Sassanian Style, *The British Museum Quarterly*, 22(3-4), 89-94.
- RENDA, G. (1974), Datça'da Eski Bir Türk Evi, *Sanat Dünyamız*, 2, 22-29.
- ROTH, L. M. (2006), *Mimarlığın Öyküsü*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- ROYSTON, P. (1951), Symbol, *Encyclopedia of Religion and Religions*, London: George Alien and Unwin, 366.
- SAĞLAM, T. (2020), İslam Mimarisinin Sembolik Anlatıları Üzerine Bir Deneme, *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 5(10), 251-279.
- KALENDER, S. (2012), *Keşkül-i Sırrî*, İstanbul: Revak Kitabevi.
- SÖZEN, M., TANYELİ, U. (2011), *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- SPIER, J. (1993), Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 56, 25-62, 15 Şubat 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/751363> adresinden alındı.
- ŞAPOLYO, E. B. (1964), *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- ŞEHSUVAROĞLU, B. N. (1973), *Dinlerde ve Tarikatlarda Sembolizm-Remizler*, İstanbul: Muhit Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. (2012), *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleyle)*. haz.lar. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel ve Ebul Faruk Önal, İstanbul: Esen Ofset Matbaacılık.

- ŞEYBAN, L. (2007), *Osmanlı Dönemi Taraklı Mezar Taşları ve Kitabeleri*, Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- TALİ, Ş. (2013), Kırşehir/Mucur'daki Hüseyin Ağa Camii İle Emine Hanım Camii'nin Kalemişleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı*, 6(25), 504-528.
- TANINDI, Z. (1984), *Siyer-i Nebi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- TANMAN, M. B. (1993), Merzifon, Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı "Osmanlı Dünyası" ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan* (s. 491-522), Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- TANMAN, M. B. (2014), Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (s. 363-508), haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOP, M., GÜLCAN, Ö. (2019), Osmanlı Batılılaşma Dönemine Ait Ödemiş'te Bulunan Duvar Resimli İki Camii, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 227-260.
- TUNÇEL, G. (1989), *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TURAN, H. (2018), Kudüs ve Yafa'daki Bazı Örnekler Işığında Osmanlı Tilsimleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(55), 422-439.
- TÜMER, H. (1971), *Uşak Tarihi*, İstanbul: Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği.
- ULUDAĞ, H. (2005), *Osmanlı Hat Sanatında Tekke Yazıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ULUDAĞ, S. (1991), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- ULUSOY, A. (2016), *Alevilikte Sultan Hızır Samit Ocağı*, Ankara: İmla Kitap Yayınları.
- UYSAL, A. O. (2006), *Germiyoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- UYSAL, A. O., CEYLAN EROL, E. (2021), Bir Grup Tarikat Sancağında Sanat ve Sembolizm, *TroyAcademy*, 6(2), 562-586.
- UZ TAŞKESEN, A. N. (2011), Amasya II. Bayezit Camisi Şadırvanı Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve İkonografik Çözümlemesi, *Vakıflar Dergisi*, 35, 177-189.
- UZUN, T. (2019), Sivas Yıldızeli Şeyh Halil Türbesi Duvar Resimleri, *History Studies*, 11(5), 1839-1853.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (2014), *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- ÜLKER, N. (1985), İzmir-Hacı Mahmud Camii Haziresi Mezar Kitabeleri (XVIII ve XIX. Yüzyıl) (1)”, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 16-20 Nisan 1984*, Ankara, 1-19.
- ÜLKER, N. (1986), Tire Müzesi’ndeki İslami Kitabeler, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 20-24 Mayıs 1985* (s. 5-33).
- ÜNVER, A. S. (2012), *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YAHYÂ ÂGÂH B. SÂLİH EL-İSTANBULÎ (2005), *Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm*, İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- YAMAN, B. (2007), Isparta-Karaağaç Mezarlığı’ndaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 71-90.
- YARIŞ, S. (2018), Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Deposunda Bulunan Bir Grup Tepsi, *Resscongress Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 3-5 Kasım 2017*, ed. Ali Yakıcı, Ankara, 32-47.
- YETİŞ, E. (2017), *Tokat İli ve Çevresindeki Bazı Duvar Resimleri ve Örnek Uygulamalar*, (Sanatta Yeterlik Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- YILDIRIM, S. (2018), Amasya Gümüşhacıköy Türbelerindeki Kalem İşi Süslemeler, *Art Sanat*, 10, 293-327.
- YILDIZ, E. (2005), Taşköprü Abdalhasan Köyü ve Türk Devri Mimari Eserleri, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 13(2), 583-608.
- YILMAZ, H. K. (1999), *Azîz Mahmûd Hüdâyi ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul: Erkam Yayınları.
- <http://muze.semazen.net/content.php?id=00037> 22 Aralık 2021 tarihinde alındı.

“

Bölüm 5

ÇOK BOYUTLU ATAMA PROBLEMİ OPTİMİZASYONU VE BİR UYGULAMASI

Mehmet Fatih DEMİRAL¹

Ali Hakan IŞIK²

”

1 Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, mfdemiral@mehmetakif.edu.tr, ORCHID No: 0000-0003-0742-0633

2 Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, ahakan@mehmetakif.edu.tr, , ORCHID No: 0000-0003-3561-9375

GİRİŞ

Atama probleminin yöneylem araştırması ve bilgisayar bilimlerinde çok önemli uygulama alanları mevcuttur. Küçük boyutlu atama problemleri ve türlerinin çözümünün çoğunlukla polinom-zamanlı olması (P) ve gelişen bilgisayar teknolojisiyle çözülebilmesi uygulamada kolaylık sağlamaktadır. Temel atama problemleri iş-işçi ataması, öğretmen-öğrenci ataması, doktor-hemşire ataması, hakem-turnuva ataması, hakem-futbol ligi ataması gibi uygulamalarda sıkça kullanılmaktadır (Atan & Huseyinoglu, 2017; Caron, Hansen & Jaumard, 1999; Cassady, Maillart & Salman, 2005; Dell'Amico & Martello, 1997; Post & Woeginger, 2006; Prins, 1994; Schaerf, 1999; Yavuz, Inan & Fığlalı, 2008).

Büyük boyutlu atama problemleri ile genellikle ders çizelgeleme-atama problemleri, vardiya çizelgeleme-atama problemleri, envanter tahsis ve atama problemleri, filo atama ve rotalama problemleri gibi kombinatoryel (kesikli) problemlerde sıkça karşılaşılmaktadır. Bu problemler aynı zamanda belirlenemeyen polinom-zamanlı olması (NP) sebebiyle hesaplama süresi problem boyutu arttıkça üstel olarak artmaktadır (Deb & Myburgh, 2017; Gilbert & Hofstra, 1988).

Üç veya daha çok boyutlu atama problemleri ile son yıllarda sıkça karşılaşılmaktadır. Çok boyutlu atama problemleri veri sayısı çokluğu nedeni ile araştırılması gereken ve kesin çözüm yöntemlerinin dışında sezgisel ve meta-sezgisel yöntemler gerektiren atama problemleridir (Delgoshaei, Ariffin & Ali, 2017; Karapetyan & Gutin, 2011).

Özellikle büyük boyutlu ve karışık tamsayıli kompleks yapıdaki atama modelleri ve çözümünü benzetimsel tavlama, tabu arama, genetik algoritma, parçacık sürü optimizasyonu, karınca kolonisi optimizasyonu gibi klasik algoritmalarla yapılabilirken; birçoğu da arı kolonisi, kara delik algoritması, su dalgaları optimizasyonu, optikten esinlenilmiş optimizasyon, solucan optimizasyonu, physarum-enerji optimizasyonu gibi popüler algoritmalar ve bu algoritmaların birbirleriyle hibridi olan algoritmalar gerektirir (Gonzalez-Pardo, Del Ser & Camacho, 2017; Qinghua, Yang & Zhipeng, 2015; Silva & Klement, 2017).

1. ÜÇ BOYUTLU ATAMA PROBLEMİ MODELİ VE TÜRLERİ

Üç boyutlu atama problemi literatürde en çok karşılaşılan ve popüler çok boyutlu atama problemidir. Üç boyutlu atama problemi temelde m tane personeli, n tane objeye ve r tane mekâna birbirlerine optimal şekilde atayarak çözümlerin bulunması problemidir (Bouajaja & Dridi, 2017).

Klasik ve uygulamada kullanılan üç ve yüksek boyutlu atama prob-

lemleri türlerinin temel uygulama alanları aşağıda sıralanmaktadır:

- ✓ Herhangi bir okulda (merkezde) öğrencileri, öğretmenlere (danışmanlara) ve dersliklere (sınıflara) optimal şekilde atamalarda kullanılabilir. Uygulama yapılan okul, ilköğretim-lise düzeyinde olabileceği gibi üniversite-yüksekokul düzeyinde de olabilmektedir (Lin, Chin, Tsui & Wong, 2016; Salewski, Schirmer & Drexler, 1997).
- ✓ Herhangi bir hastanede veya poliklinikte, hemşireleri veya hasta bakıcıları doktorlara ve ameliyathanelere (servislere) optimal şekilde atamalarda kullanılabilir. Uygulama yapılan hastane araştırma hastanesi olabileceği gibi devlet veya özel hastane de olabilir (Castro & Marques, 2015; Chananes, Yenradee & Drake, 2007).
- ✓ Herhangi bir dağıtım merkezinde, kuryecileri veya postacıları posta servislerine ve dağıtım adreslerine optimal şekilde atamalarda kullanılabilir. Uygulama yapılan dağıtım merkezi, yerel postane kuruluşları olabileceği gibi özel kargo şirketleri de olabilir (Salazar-Aguilar, Boyer, Nigenda & Martinez-Salazar, 2019).
- ✓ Herhangi bir şirkette, çalışanları veya memurları departmanlara (bölümlere) ve iş çizelgelerine optimal şekilde atamalarda kullanılabilir. Uygulama yapılan şirket, bir kamu kuruluşu veya özel kuruluş da olabilir (Bouajaja & Dridi, 2017; Pternea & Haghani, 2018).
- ✓ Herhangi bir üretim servisinde (bölümünde), çalışanları (mühendisleri veya işçileri) üretim hatlarına (makinalara) ve vardiyalara optimal şekilde atamalarda kullanılabilir. Uygulama yapılan şirket, bir kamu şirketi veya özel şirket de olabilir (Surjandari, Rachman, Purdianta & Dhini, 2015; Vaziri, Zaretalab, Esmaceli & Niaki, 2018).
- ✓ Herhangi üç boyutlu cisimleri, birbirleriyle olan toplam uzaklık ve aralarındaki uzaklık optimal olacak şekilde birbirlerine atama ve uzayda konumlandırmada kullanılabilir. Uygulama yapılan cisimler radar aygıtları, kameralar, drone'lar ve anti-drone sistemler olabileceği gibi insansız hava araçları (İHA), silahlı insansız hava araçları (SİHA), bir odada bulunan cisimler gibi farklı türde sistemler de olabilir.

Bu çalışmadaki uygulamayla amaçlanan toplam atamalardaki maliyeti minimize edecek şekilde optimal atamaları bulmak ve atama başına düşen maliyetleri araştırmaktır.

Bu çalışmada kullanılan atama problemi modeli klasik üç boyutlu modele (NP-hard) göre farklı olup, matematiksel modeli aşağıda gösterilmektedir (Pentico, 2007):

$$\text{Minimize} \quad \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^r c_{ijk} * x_{ijk} \quad (1)$$

s.t.

$$\sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^r x_{ijk} = 1 \quad i = 1, \dots, m \quad (2)$$

$$\sum_{i=1}^m \sum_{k=1}^r x_{ijk} = 1 \quad j = 1, \dots, n \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n x_{ijk} = 1 \quad k = 1, \dots, r \quad (4)$$

$$x_{ijk} = 0 \vee 1$$

Amaç fonksiyonu toplam öğrenci-öğretmen ve derslik atamalarının (üç nesnenin atanmasını) maliyetini diğer ifadeyle alternatif optimal sonuçların toplam puanını minimize etmektedir. (1), (2) ve (3) nolu kısıtlar hiçbir öğrenci, öğretmen ve derslik açıkta kalmayacak şekilde optimal atamalarını sağlamaktadır. Ayrıca, bu ifadelerde farklı parametre değerlerine göre kısıtlar eşitsizlik (\leq, \geq) halinde olabilir. (4) nolu ifade tüm değişkenlerin 0-1 olma şartını ortaya koyar.

Uygulamada kullanılan üç boyutlu atama problemi modeli çözülmesi daha kolay problem tipindedir (P). Bu çalışmada belirtildiği şekilde klasik çok boyutlu atama modeline (NP-hard) göre kısıt sayısı çok daha az olup, diğer alanlarda da kullanılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan üç boyutlu atama problemi, toplam maliyet veya alternatif çözüm puanları minimize olacak şekilde temelde sayıca farklı üç nesnenin veya kişinin birbirlerine optimal olarak atanmasını sağlamaktadır.

2. UYGULAMA

Bu çalışmada farklı boyuttaki sayıca farklı nesnelere birbirlerine optimal olarak atanmış; toplam atama maliyetleri, ortalama atama maliyetleri ve bilgisayar hesaplama zamanları tespit edilmiştir. Çalışmada bu hesaplamalar, Intel® Core™ i7 3520-M CPU 2.9 GHz işlemcili ve 8 GB RAM li bilgisayarda CPLEX 12.9 optimizasyon çözücüsü kullanılarak yapılmıştır. Tablo 1 deki hesaplamalar yapılırken, c_{ijk} maliyet parametreleri [1,100]

aralığında, Tablo 2 de ise [100, 200] aralığında rassal sayılar olarak alınmıştır. Aşağıdaki Tablo 1 ve 2 de optimizasyon sonuçları verilmektedir:

Tablo 1. Küçük Veri Setleri için Optimizasyon Sonuçları

Deney	n	m	r	Veri Sayısı	Toplam Maliyet	Ortalama Maliyet	CPU Zamanı	Optimal Durum
1	10	10	10	1000	26	2.6	2.73	-
2	10	15	10	1500	13	1.3	1.76	Alternatif Optimal
3	10	15	15	2250	12	1.2	1.68	Alternatif Optimal
4	10	15	20	3000	11	1.1	2.32	Alternatif Optimal
5	15	15	15	3375	25	1.67	2.65	-
6	10	20	20	4000	10	1	1.85	Optimal Durum
7	15	15	20	4500	17	1.13	2.09	-
8	15	20	20	6000	17	1.13	2.03	-
9	20	20	20	8000	27	1.35	2.90	-
10	20	20	25	10000	21	1.05	2.54	-

Tablo 2. Orta Ölçekli Veri Setleri için Optimizasyon Sonuçları

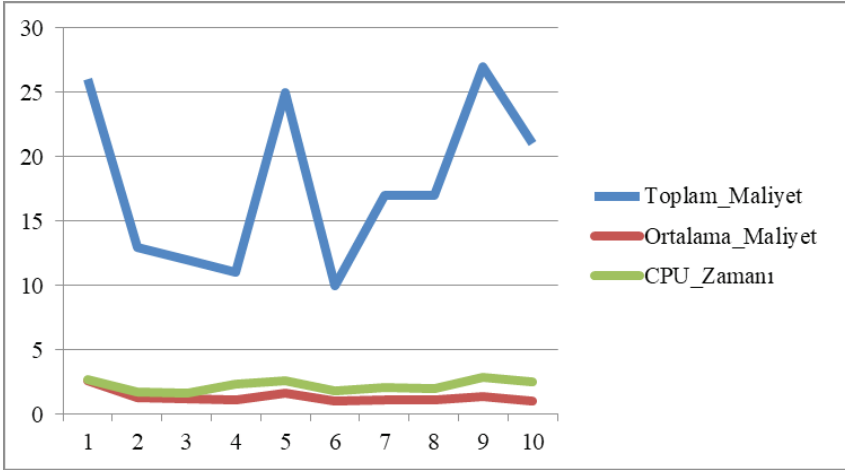
Deney	n	m	r	Veri Sayısı	Toplam Maliyet	Ortalama Maliyet	CPU Zamanı	Optimal Durum
1	20	25	25	12500	2000	100	5.40	Optimal Durum
2	25	25	30	18750	2500	100	6.32	-
3	25	30	30	22500	2500	100	5.92	Alternatif Optimal
4	30	30	30	27000	3000	100	8.11	-
5	30	40	40	48000	3000	100	6.78	Alternatif Optimal
6	40	40	40	64000	4000	100	8.92	Optimal Durum
7	40	40	45	72000	4000	100	12.95	-
8	45	45	45	91125	4500	100	13.45	-
9	45	50	50	112500	4500	100	14.25	-
10	50	50	50	125000	5000	100	15.82	-

3. SONUÇLARIN ANALİZİ VE YORUMU

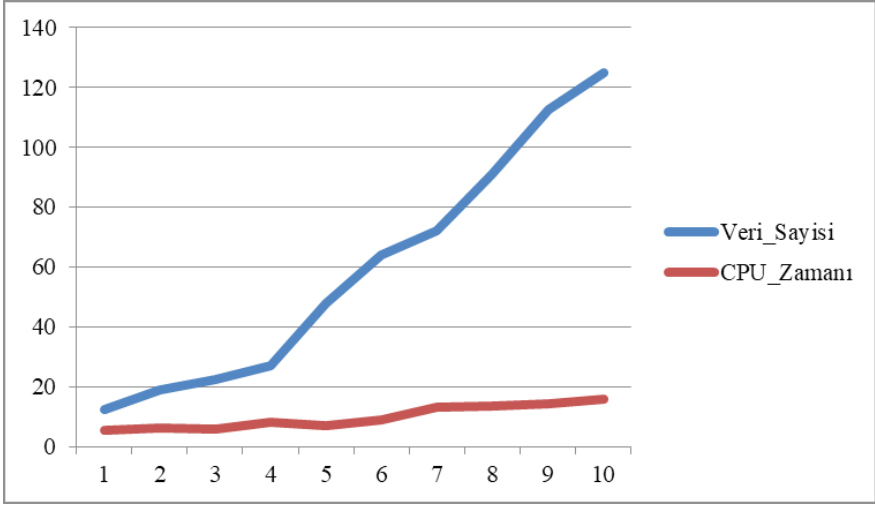
Tablo 1 de elde edilen sonuçlara göre, küçük veri setlerinde elde edilen optimal ortalama maliyet (OM=1) **6** nolu deney sonucunda gösterilmektedir. Veri sayısı arttıkça ortalama maliyet genel olarak düşmekte ve bir veri sayısından sonra (data_sayisi=4000) artış göstermektedir. Ancak

Tablo 2 de elde edilen neticelere bakıldığında veri sayısı yüksek olduğunda, rassal veri setlerinde aynı ortalama maliyetler elde edilebilmektedir. Diğer ifadeyle, Tablo 2 de farklı çözüm sonuçları olan alternatif çözüm planları elde edilmektedir.

Parametre değerleri olarak, “ $n=10, m=20, r=20$ ”, “ $n=20, m=25, r=25$ ” ve “ $n=40, m=40, r=40$ ” olarak alındığında, diğer ifadeyle veri sayıları sırasıyla $data1_sayisi=4000$ ve $data2_sayisi \geq 12500$ ve $data2_sayisi \leq 64000$ olduğunda “*alternatif optimal maliyetlere*” (çözüm planlarına) ulaşılmaktadır. Diğer elde edilen başka bir netice, Tablo 2 deki ortalama toplam maliyet (OTM) “3500” olup, ortalama hesaplama süresi (OS) “9.79” ve ortalama veri sayısı (OVS) yaklaşık “60,000” olarak bulunmuştur. Ötesi, Tablo 2 de alternatif çözüm sonuçları arasından (OM=100) **1** ve **6** nolu deney sonucunun toplam maliyet, veri sayısı ve hesaplama süresi düşünüldüğünde “*optimal*” olduğu kabul edilmiştir. Küçük ölçekli veri setlerinde veri sayısı ile hesaplama zamanları arasında tam bir ilişki gözlenemez iken, Tablo 2 ye göre CPU zamanları veri sayıları arttıkça giderek artmaktadır.

Şekil 1. Küçük Ölçekli Veri Setleri için Maliyet-Zaman Eğrileri

Şekil 2. Orta Ölçekli Veri Setleri için Veri Sayısı-CPU Zaman Eğrileri

Şekil 1 incelendiğinde, küçük ölçekli veri setlerinde toplam maliyetin minimum olduğu noktada ortalama maliyet de minimumdur. CPU zamanları da veri sayıları gözetildiğinde dalgalı bir yapıda olduğu gözlemlenmektedir. Şekil 2 incelendiğinde ise, veri sayıları hızlı bir şekilde artarken, CPU zamanlarının ise düzgün bir seyirle artmakta olduğu gözlemlenmektedir.

4. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Literatürdeki teorik ve uygulamalı çalışmalara bakıldığında karışık tamsayılı-çok boyutlu atama problemi ve türlerinin genel olarak çözülmesi zor (NP-hard) problem tipine uyduğu gözlemlenir. Ancak, bu çalışmada ortaya konulduğu şekilde, çok boyutlu atama problemleri ile ilgili önemli sonuçlar çıkarılabilir:

✓ Boyut sayısı düşük ve daha az kompleks (yalın) matematiksel modellerin çözümü (kısıt ve değişken sayısı); rassal sayı üreticilerinin niteliği, boyut sayısı, her boyuttaki veri sayısının niceliği-niteliği ve çözücünün niteliğine bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu tür yalın problemler karmaşık problemlere göre çözülmesi daha kolay problemlerdir.

✓ Yalın ve daha karmaşık problemler için de geliştirilebilecek bir sonuç; küçük, orta ve büyük ölçekli veri setleri için toplam maliyet ve ortalama maliyet eğrileri optimal veri sayısı-CPU zamanları gözetildiğinde optimal (en uygun) olmaktadır. Böylelikle, karışık ve çok boyutlu problemler ele alınıp amaç fonksiyonu gözetildiğinde, optimal atamalar;

çizelgeleme, rotalama, ulaştırma, lojistik ve envanter problemi gibi modeller üzerinde düşünülmelidir.

✓ Çok boyutlu atama problemi uygulamaları diğer alanlarda da kullanılabilir. Matematiksel problemlerde ve gerçek hayatta optimal atama (eşleşme) kriteri olarak; optimal eşleşme sayısı (n), optimal veri sayısı (VS), optimal toplam maliyet (TM) ve ortalama maliyet (OM), uzaklık veya amaç fonksiyonu değeri, optimal CPU zamanı (HS) gibi faktörler dikkate alınarak uygulamalar yapılabilir.

✓ İlerdeki araştırmalarda, daha karmaşık yapıdaki atama problemi ve türleri farklı rassal sayı üreteçleri ile test edilip, toplam maliyet, gelir, kar veya amaç fonksiyon değerleri; ortalama maliyet, kar veya amaç fonksiyon değerleri bulunabilir. Modellerin etkinliği ve verimlilikleri CPU zamanlarına göre karşılaştırılabilir. Ayrıca yüksek boyutlar ve veri sayıları kullanıldığında, bu modellerin çözümü sezgisel ve meta-sezgisel algoritmalarla da test edilip, en iyi, ortalama, kötü çözümler bulunur ve kesin çözümlerden en iyi, ortalama sapmalar tespit edilebilir.

Teşekkür

Bu kitap bölümünün yazarları, ilgili yayınevine, editöre ve hakemlere yayının geliştirilmesinden ve katkılarından dolayı teşekkür eder.

KAYNAKÇA

- Atan, T. & Huseyinoglu, O.P. (2017). Simultaneous scheduling of football games and referees using Turkish league data. *International Transactions in Operational Research*, 24, 465-484.
- Bouajaja, S. & Dridi, N. (2017). A survey on human resource allocation problem and its applications. *Operational Research International Journal*, 17, 339–369. <https://doi.org/10.1007/s12351-016-0247-8>
- Caron, G., Hansen, P. & Jaumard, B. (1999). The assignment problem with seniority and job priority constraints. *Operations Research* 47(3):449-453. <https://doi.org/10.1287/opre.47.3.449>
- Cassady, C.R., Maillart, L.M. & Salman, S. (2005). Ranking sport teams: a customizable quadratic assignment approach. *Interfaces*, 35(6), 497-510.
- Castro, P.M. & Marques, I. (2015). Operating room scheduling with generalized disjunctive programming. *Computers & Operations Research*, 64, 262-273.
- Chananes, A., Yenradee, P. & Drake, P. R. (2007). PSO-based algorithm for home care worker scheduling in the UK. *Computers & Industrial Engineering*, 53, 559-583. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2007.06.002>
- Deb, K. & Myburgh, C. (2017). A population-based fast algorithm for a billion-dimensional resource allocation problem with integer variables. *European Journal of Operational Research*, 261, 460-474.
- Delgoshaei, A., Ariffin, M.K.A. & Ali, A. (2017). A multi-period scheduling method for trading-off between skilled-workers allocation and outsource service usage in dynamic CMS. *International Journal of Production Research*, 55(4), 997-1039. <https://doi.org/10.1080/00207543.2016.1213445>
- Dell'Amico, M. & Silvano, M. (1997). The k-cardinality assignment problem. *Discrete Applied Mathematics*, 76, (1–3), 103-121. [https://doi.org/10.1016/S0166-218X\(97\)00120-0](https://doi.org/10.1016/S0166-218X(97)00120-0)
- Gilbert, K.C. & Hofstra, R. B. (1988). Multidimensional assignment problems. *Decision Sciences*, 19(2), 306-321.
- Gonzalez-Pardo, A., Del Ser, J. & Camacho, D. (2017). Comparative study of pheromone control heuristics in ACO algorithms for solving RCSPS problems. *Applied Soft Computing*, 60, 241-255. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2017.06.042>
- Karapetyan, D. & Gutin, G. (2011). Local search heuristics for the multidimensional assignment problem. *Journal of Heuristics*, 17, 201-249. <https://doi.org/10.1007/s10732-010-9133-3>
- Lin, M.Y., Chin, K.S., Tsui, K.L. & Wong, T.C. (2016). Genetic based discrete particle swarm optimization for elderly day care center timetabling. *Computers & Operations Research*, 65, 125-138.

- Pentico, D.W. (2007). Assignment problems: A golden anniversary survey. *European Journal of Operational Research*, 176 (2), 774-793. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2005.09.014>
- Post, G. & Woeginger, G.J. (2006). Sports tournaments, home-away assignments, and the break minimization problem. *Discrete Optimization*, 3, 165-173.
- Prins, C. (1994). An overview of scheduling problems arising in satellite communications. *Journal of the Operational Research Society*, 45(6), 611-623.
- Pternea, M. & Haghani, A. (2018). Mathematical models for flight-to-gate reassignment with passenger flows: State-of-the-art comparative analysis, formulation improvement, and a new multidimensional assignment model. *Computers & Industrial Engineering*, 123, 103-118.
- Qinghua, W., Yang, W. & Zhipeng, L. (2015). A tabu search based hybrid evolutionary algorithm for the max-cut problem. *Applied Soft Computing*, 34, 827-837.
- Salazar-Aguilar, M. A., Boyer, V., Nigenda, R. S. & Martinez-Salazar, I. A. (2019). The sales force sizing problem with multi-period workload assignments, and service time windows. *Central European Journal of Operations Research*, 27, 199-218.
- Salewski, F., Schirmer, A. & Drexl, A. (1997). Project scheduling under resource and mode identity constraints: Model, complexity, methods, and application. *European Journal of Operational Research*, 102(1), 88-110. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(96\)00219-6](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(96)00219-6)
- Schaerf, A. (1999). Scheduling sports tournaments using constraint logic programming. *Constraints*, 4, 43-65.
- Silva, C. & Klement, N. (2017). Solving a multi-periods job-shop scheduling problem using a generic decision support tool. *Procedia Manufacturing*, 11, 1759-1766.
- Surjandari, I., Rachman, A., Purdianta, D.A. & Dhini, A. (2015). The batch scheduling model for dynamic multi-item multi-level production in an assembly job shop with parallel machines. *International Journal of Technology*, 1, 84-96.
- Vaziri, S., Zaretalab, A., Esmaeili, M. & Niaki, S.T.A. (2018). An integrated production and procurement design for a multi-period multi-product manufacturing system with machine assignment and warehouse constraint. *Applied Soft Computing*, 70, 238-262.
- Yavuz, M., Inan, U.H. & Fırlalı, A. (2008). Fair referee assignments for professional football leagues. *Computers & Operations Research*, 35, 2937-2951.

“

Bölüm 6

**DAYANIKLI ORGANİZASYONLAR
KAPSAMINDA, BEKLENMEYEN
OLAYLARIN YÖNETİMİNDE İNSAN
KAYNAKLARININ ROLÜ**

Fatih YAMAN¹

”

¹ Fatih YAMAN, Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, ORCID NO: 0000-0002-5412-5074

Giriş

Beklenmeyen olay kavramı, olumsuz durum yaratan olayların yanı sıra beklenmeyen olumlu ani gelişmeleri de kapsar. Her iki durum da aslında acil durum yönetimi kapsamında değerlendirilmesi gereken konular olarak nitelendirilebilir. Nitekim afet yönetimi, acil durum yönetimi ve iş sürekliliği yönetimi başlıklarının her birinin altında yer alan ve müdahale aşamasının temel taşı olan olay komuta sistemi yaklaşımı hem olumsuz hem de olumlu beklenmeyen olayların nasıl yönetileceğinin metodolojisini ortaya koyan bir yönetim metodudur. Bu çalışmada kullanılan beklenmeyen olay kavramı özellikle seçilmiştir. Vurgulanmak istenen; acil durum yönetimi olarak akla gelen olumsuz olayların yanı sıra olumlu ve iyi sonuçlar doğuracak beklenmeyen olaylarında, aynı yönetim yaklaşımı ile yönetilmesi gerektiğidir. Örgütsel anlamdaki dayanıklılık, yalnızca iş kesintisinin etkilerini absorbe etme yeteneğinin yanında, beklenmeyen olayların getirdiği etkiler sonucunda oluşan değişimlere de uyum sağlamayı ifade etmektedir (Koronis & Stavros, 2018). Beklenmedik olayların yönetilmesi kavramı, zaman içerisinde özellikle kurumsal yapılarda önemli bir ana başlık haline gelmiştir. Bu tip olayların yönetiminin sistematik bir anlayışla ele alınması noktasında birçok kavram ve yaklaşım ortaya çıkmıştır. Dayanıklı organizasyon kavramı da temelde olası beklenmeyen olayların yönetimini belirli bir disiplin içerisinde ele alarak organizasyonun devamlılığını sağlamaya yönelik olarak tasarlanmış bir yaklaşımdır. Literatürdeki bir tanıma göre; bir organizasyonun değişimlere ve olası ani kesintilere uyum sağlamak amacıyla kesintiyi öngörme, hazırlık yapma, müdahale ve iyileştirme kapasitesini arttırmaya yönelik çalışmaların bütünü olarak ifade edilmiştir (Denyer, 2017). Dayanıklı organizasyon konusunun; iş sürekliliği yönetimi, acil durum yönetimi gibi yaklaşımları kapsayan bir özelliği de bulunmaktadır. Etkili ve verimli kaynak yönetimi, söz konusu yaklaşımın en temel ögesidir. Kaynak yönetimi; insan, mekân / lokasyon, ekipman, malzeme, veri ve bilgi, zaman ve finans bileşenlerinden oluşan bir başlık olarak tanımlanabilir. Bu kaynakların içerisinde önem derecesi en üstte olan şüphesiz ki insan kaynağıdır. İnsan kaynağını doğru bir şekilde planlayıp yönetmek bu yönetim yaklaşımının sürdürülebilmesinin gerek şartıdır. Normal işleyişte ve rutin işlerin yürüdüğü zaman dilimlerinde insan kaynağı yönetiminin dinamikleri ile acil durum, beklenmeyen olay ile karşılaşıldığında yürütülen insan kaynakları yönetimi dinamiği birbirinden farklıdır. Kurumsal olarak, insan kaynakları yönetimi stratejileri genellikle rutin işleyiş durumundaki faaliyetleri esas alarak düzenlenmiş bir durum sergiler. Beklenmeyen durumlardaki insan kaynakları yönetimi hem planlama hem de uygulama noktasında birtakım farklılıklar içermekle birlikte, rutin insan kaynakları yönetim süreçleri ile uyumlu bir tablo çizmelidir. Bir kurumun dayanıklı organizasyon olabilmesi için, olası iş kesintilerine sebep olabilecek olayları ve durumları önceden simule ederek, karşılaşılabilecek olumsuz durumlardan en az zarar ile çıkmayı hedefleyen bir strate-

jik çalışma sürdürmesi gereklidir. Bu çalışmaların verimli bir şekilde planlanıp yürütülebilmesindeki en önemli adım, insan kaynakları yönetiminin bu tip durumları da göz önünde bulundurarak bir strateji belirlemesidir. Dolayısıyla, İnsan kaynakları yönetimi fonksiyonunun vizyoner bir bakış açısı ile sadece rutin çalışma düzenindeki faaliyetlerin yanı sıra olası iş kesintisi durumlarına karşı da organizasyonu hazırlamak gibi bir misyonu olduğu söylenebilir.

1. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

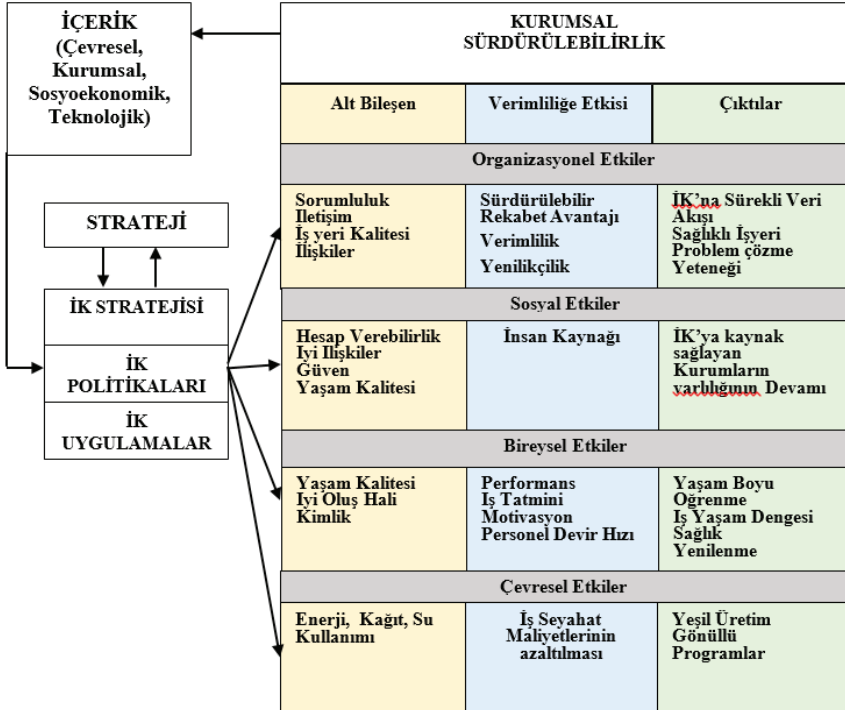
Stratejik insan kaynakları yönetimi kavramının içselleştirilmesi bunula birlikte iş hayatında etkili bir şekilde kullanılmaya başlanması ile hem kurumlar hem de çalışanlar açısından yeni bir bakış açısının oluşmasını sağlamıştır. Stratejik insan kaynakları yönetiminin en dikkat çekici karakteristiği stratejik insan kaynakları planlama ve uygulamalarıyla organizasyonun uzun dönem hedeflerinin örtüşmesidir. Stratejik insan kaynakları yönetimi, mevcut insan kaynağının organizasyonun diğer kaynaklarıyla birlikte nasıl yönetilebileceğini, kurum için gerekli çalışan ve yönetici ihtiyacının nasıl karşılanacağı bununla birlikte mevcut insan kaynağının nasıl yönetileceğine ilişkin kavramsal bir yaklaşım olarak tanımlanabilir (Ceylan, 2016). Literatürde dikkat çeken bir çalışmada, Stratejik insan kaynakları yönetimi faaliyetlerinin beş temel özellik altında toplandığı görülmektedir. Beş temel özellik; insan kaynağının uzun dönemli planlanması, insan kaynakları yönetimi ile kurumun stratejik planları arasında uyum oluşturulması, insan kaynakları ile organizasyonun performansı ve verimliliği arasında etkileşim sağlamayarak olumlu etki oluşturmaları, insan kaynakları yönetimi vasıtasıyla kurum içi karşılıklı iletişimin ve ilişkilerin geliştirilmesi, insan kaynakları yönetiminin stratejik bakış açısıyla yönetilmesi sonucu bu fonksiyonun kurumun diğer stratejik fonksiyonları gibi bir seviyede karar verici fonksiyona kavuşması (Şimşek & diğerleri, 2016, s. 61). Colbert'e göre ise stratejik insan kaynakları yönetimi iki bakımdan önemlidir. Bunlardan ilki; bir organizasyonun insan kaynağı kritik seviyede bir stratejik öneme sahiptir. Çalışanların sahip oldukları yetenekler, davranışlar ve örgüt içerisindeki yatay ve dikey ilişkiler sebebiyle stratejinin planlanması ve uygulanmasında potansiyel teşkil eder. İkincisi ise, örgütün insan kaynakları yönetimi uygulamaları, kurumun ihtiyacı olan nitelikli insan kaynağı havuzunun stratejik yeteneğin geliştirilmesinde önemli bir araç olmasıdır (Colbert, 2004, s. 341). Bir diğer tanımda ise; kurumsal performansı artırmaya yönelik olarak insan kaynaklarının tüm fonksiyonlarının kurumun stratejik amaç ve hedeflerine ilişkilendirme ve uyumlaştırma süreci olarak ifade edilmiştir (Bratton & Gold, 2000). Stratejik insan kaynakları yönetiminin organizasyonun sürdürülebilir rekabet avantajı sağlaması ve rakiplerine göre daha fazla karlılığı yakalaması açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır. Kurumun benimseydiği yönetim stratejileri, seçme ve yerleştirme, eğitim ve geliştirme, performans yönetimi ve ödüllendirme, kariyer yönetimi, endüstri ilişkileri, iş sağlığı

ve güvenliği gibi faaliyetler insan kaynakları stratejilerini de belirlemektedir. Bu sebepten dolayı, insan kaynakları stratejilerinin bu vizyon ile planlanması ve geliştirilmesi, kurumun pazardaki rekabet gücünü arttırmasına ve kurumsal performansının gelişimine katkı sağlayacağı gibi sürdürülebilirliğe de etkisi olumlu bir şekilde yansıyacaktır (Balaban & Palaz, 2018). Stratejik insan kaynakları yönetimi bakış açısından, insan kaynakları yönetimi stratejileri ile kurum stratejisinin uyumu ve uygulanabilirliği oldukça önem arz etmektedir. Bu ifade doğrultusunda; insan kaynakları fonksiyonları stratejileri birbirleriyle yatay olarak, kurum stratejisiyle ise dikey bir entegrasyona sahip olmalıdır. Bu kapsamda, stratejik insan kaynakları yönetimi yaklaşımının özellikleri altı boyutta incelenebilir. Stratejik insan kaynakları yönetimi makro düzeyde ve kurum özelliklerini temsil eden bir yapıdadır. Stratejik insan kaynakları yönetimi kurum stratejisini planlayan ve uygulayan üst düzey yöneticiler ile diğer seviyelerdeki tüm çalışanların kurumun birer ortağı gibi hareket etmesini sağlar. Kurumun iç ve dış kaynaklarının kapasitelerini takip etmek aynı zamanda gelişimlerini gözlemlemek zorundadır. Stratejik insan kaynakları yönetimi; stratejik entegrasyon, stratejik uyum ve stratejik seçim süreci esnasında gerçekleşir. Kuruma uzun vadeli, gerçekçi ve sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlar. Kurum içerisindeki yönetici ve çalışanlar ile daha etkili bir iletişim tesis etmek suretiyle, çalışanların algı, tutum ve davranışlarını daha iyi anlayıp analiz ederek kurum amaç ve hedeflerine yönelik olarak çalışanların yönlendirilmesini sağlar (Yılmaz, 2012). Stratejik insan kaynakları yönetimi anlayışının başarıyla yürütülebilmesi için en önemli faktörlerden biri de yetkin insan kaynakları yöneticilerinin istihdam edilmesidir. Bu kapsamda insan kaynakları yöneticilerinin birtakım yetkinliklere sahip olması beklenir. Özellikle stratejik boyutu olan bir fonksiyonun en tepesinde yer alacak olan kişinin, stratejik yönetim anlayışını benimsemiş ve içselleştirmiş bir kişi olması aynı zamanda bu konuda genel kültür seviyesinin üzerinde uzmanlık düzeyinde eğitimlerinin ve saha tecrübesinin bulunması önem arz eder. Literatürde insan kaynakları yöneticilerinin sahip olması gereken yetkinlikler ile ilgili olarak birtakım tanımlara ve yaklaşımlara rastlamak mümkündür. Bunlardan en dikkat çekici olanlarından birisi yetkinlikleri beş ayrı başlıkta sıralamıştır. Bunları sıralamak gerekirse; Küresel boyutta düşünebilme ve planlama yapabilme kabiliyeti ile birlikte kurumsal boyutta da küresel yaklaşım gösterebilme yeteneği. Değişim yönetimi konusunda öncü olabilme yeteneği. Bilgi teknolojilerini etkili bir şekilde kullanma ve diğer çalışanları da bu konuda yönlendirebilme yeteneği. Organizasyonel gelişim konusunda, planlama, yönlendirme ve uygulamaya yönelik öncü olma yeteneği. Kurum içerisinde küresel boyutta rekabet edebilecek niteliklere sahip lider yetiştirme konusunda öncülük yapabilecek yeteneklere sahip olmak (Eichinger & Ulrich, 1995). Stratejik insan kaynakları yönetiminin en temel amaçlarından biri, bilindiği gibi sürdürülebilirliğe olan katkısıdır. Sürdürülebilir insan kaynağı yönetiminin hedefleri ise;

- Uzun dönem düşünülerek verimlilik ve sürdürülebilirlik faaliyetlerinden kaynaklı belirsizlikleri tespit etmek ve bu belirsizlikleri gidermeye yönelik çalışmaları gerçekleştirmek,
- Organizasyonun insan, mekân, malzeme, ekipman, veri / bilgi, finans ve zaman gibi kaynaklarını etkili ve verimli kullanmak ayrıca tüm kaynakları geliştirmek ve çoğaltmak;

Hali hazırda kullanılan insan kaynakları uygulamalarının, şu anki ve ileri dönemlerde insan kaynakları faaliyetleri üzerinde oluşabilecek olumsuz etkilerini izlemek, ölçmek ve değerlendirmektir (Ehnert, 2006, s. 14).

Sürdürülebilir insan kaynakları yönetiminin başarısı, organizasyonel, sosyal, bireysel ve çevresel sonuçlar gibi birtakım parametrelerin değerlendirilmesi sonucunda ancak ölçülebilir ve analitik olarak değerlendirilebilir. Bu ölçümlerin alt bileşenleri; istihdam edilen çalışan profiline kalitesi, iş sağlığı ve güvenliği, işgücünün refahı, organizasyonun verimliliği, kurumdaki birey, departman ve organizasyon arasındaki ilişkilerin niteliği, iş tatmini, çalışanın motivasyonu, iş- özel yaşam dengesi, kurumun faaliyetleri için tükettiği enerji gibi birçok parametrenin ölçülmesi sonucu tespit edilebilir (Kramar, 2014, s. 1082).

Şekil 1: Sürdürülebilir İnsan Kaynağı Yönetim Modeli (Kramar, 2014)

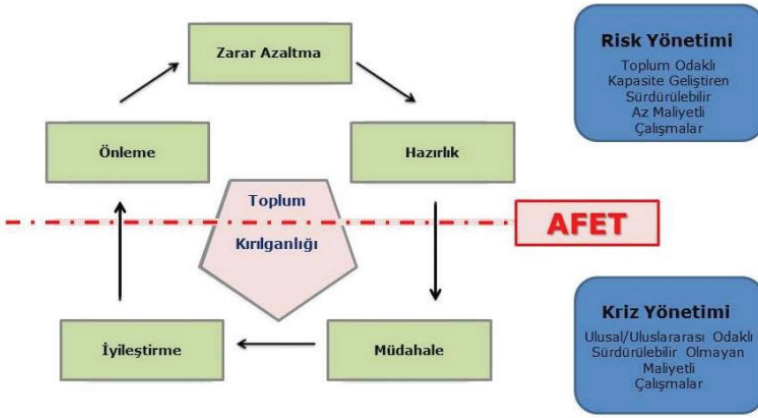
Organizasyonun sürdürülebilirliğe yönelik stratejileri, kurumun insan kaynakları yönetim stratejilerine de bağlanabilirse, kurumun potansiyel iş gücü çekimini olumlu yönde etkileyebilir. Sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi anlayışını kurum itibarına entegre etmek, kurumun iş arayanlar açısından çekiciliğini artırmak için umut verici bir durum yaratabilir. Bu durumu, kurumun gerçekleştirdiği faaliyetleri kurum tarafından gönderilen sinyaller olarak ifade etmek yanlış olmaz. Sinyal teorisi olarak literatürde yer alan bu kavram, kurumları istihdam çekme noktasında rakiplerinden pozitif olarak ayıran benzersiz araç olarak nitelendirilebilir. Başka bir deyişle, kurumlar kendi organizasyonlarını, iş arayan tarafından çalışılacak ideal bir yer olarak konumlandırabilirlerse, yetenekli ve motive olmuş bir işgücünü kendine çekebilir ve bu sayede kurumsal sürdürülebilirliklerinin devamlılığını sağlayabilirler. Bir organizasyonda, insan kaynakları yönetiminin stratejik bakış açısına sahip olduğunu bir takım veri ve bilgi ile tespit etmek mümkündür. Bunları sıralamak gerekirse;

- İnsan kaynakları yönetiminin, organizasyonun yönetim kurulunda temsil edilmesi
- Vizyon, misyon ve kurum strateji belgesi gibi stratejik belgelerde, insan kaynakları yönetiminin de vizyonu, misyon ve stratejilerinin yer alması,
- Bu çalışmalarda, insan Kaynaklarını en üst düzeyde temsil eden yöneticinin katkısının bulunması, kurum stratejisinin planlama sürecinin başından itibaren uygulama süreci de dâhil olmak üzere uçtan uca bu yöneticinin danışman olarak katkı sağlaması gibi unsurlar sayılabilir. Tüm bunların yanı sıra, insan kaynakları yönetimiyle ilgili tüm politikaların belirlenmesi, uygulamaya yönelik tüm planlama çalışmalarının yapılması ve yürütülmesi insan kaynakları yönetimi çatışı altında ise, kurumdaki insan kaynakları yönetiminin stratejik bir niteliğe sahip olduğunu gösteren bir başka kanıt olarak ifade edilebilir (Özçelik, 2006).

2. Beklenmeyen Olaylarda İnsan Kaynakları Yönetimi

Günümüzde yaşanma sıklığı artmış olan terör saldırıları, ekonomik gerilemeler, küresel finansal krizler, rekabetçi piyasadaki belirsizlikler ve politik-sosyal problemler gibi organizasyonu tehdit eden konular sebebiyle, kurumun rekabet gücünü devam ettirme ve hayatta kalma çabalarını giderek daha fazla zorlamaktadır. Bu bakış açısıyla düşünüldüğünde, kurumun rutin işleyişinin yanı sıra, beklenmeyen olaylar yaşanması durumunda vereceği tepkileri iyi bir şekilde yönetebilmek için, kurumun sahip olduğu tüm kaynakları etkili ve verimli bir şekilde kullanabilme yeteneğinin de gelişmiş olması gerekir. Bu noktada kurumun sahip olduğu kaynaklar arasında en önemli yere sahip olan insan kaynağının da bu gözle değerlendirilip, insan kaynakları yönetimi planlamaları dâhil olmak üzere tüm

süreçlerin beklenmeyen olayların yönetilmesine yönelik olarak düşünülüp, gerekli aksiyonları alabilecek kapasitenin oluşturulması insan kaynakları yönetiminin kritik görev tanımlarından biri olarak ifade edilebilir. Literatürde, beklenmeyen olayların yönetimi konusu genellikle kriz yönetimi başlığı altında yer almaktadır. Kriz yönetimi kavramı, bütünlük afet ve acil durum yönetimi şemsiyesi altında değerlendirildiğinde, tepkisel bir yönetim süreci olarak bilinmektedir. Dolayısıyla beklenmeyen olayların yönetimi kavramını, kriz yönetimi olarak isimlendirmek kısıtlı ve dar bir bakış açısı olarak ifade edilebilir. Beklenmeyen olayların yönetimi, tehlike ve risk yönetimi ile başlayıp, müdahale ve iyileştirme faaliyetleri ile devam eden döngüsel bir süreç olarak ele alınmalıdır (Yaman, 2021) .

Şekil 2: Bütünlük Afet ve Acil Durum Yönetimi Yapısı (Yaman, 2021)

Kriz yönetimi kavramı beklenmeyen olay yaşandıktan sonra yapılan faaliyetleri içeren çalışmalar bütünü olarak ele alındığında; beklenmeyen olay sonrası maruz kalınabilecek zararın en aza indirilmesi noktasında yetersiz bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütünlük afet ve acil durum yönetimi bakış açısıyla değil de kriz yönetimi anlayışı ile beklenmeyen olaylar yönetilirse aşağıdaki durumların yaşandığı bilinmektedir.

- Kurumun önleme ve öngörme mekanizmaları yetersiz kalır,
- Karar vericiler üzerinde gerilim yaratarak, karar verme mekanizmasını kesintiye uğratabilir,
- Kurum içerisinde, bu tür olaylara karşın farkındalık ve eğitim eksikliklerinden dolayı korku ve paniğe yol açar,
- Kurumun ana hedeflerini ve hatta varlığını tehdit eder, sürdürülebilirlik açısından dönüm noktası olabilir,

- Kontrol edilmesi, yönetilmesi zor bir süreçtir, kurumun imajını ve tüm kaynaklarını tehdit eder,

Kurumun üst sistemleri ve buna bağlı tüm alt sistemlerinin olay anında ve gelecekteki çalışmalarını psikolojik, fiziksel ve/veya varlıksal olarak olumsuz yönde etkiler (Çeto, 2009).

Kurumların kriz yönetimi algısından, risk yönetimi yaklaşımına doğru bir vizyon belirlemeleri, organizasyonel sürdürülebilirlik için önemli bir mihenk taşıdır. Bu noktada özellikle iş sürekliliği yönetiminin planlanması ve uygulanması uygun ve doğru bir adım olarak nitelendirilebilir. İş sürekliliği yönetimi yaklaşımı, bütünleşik ve modern afet & acil durum yönetimi bakış açısının özel sektör başta olmak üzere iş ve ticaret kurumlarına yönelik olarak tasarlanmış bir alt boyuttaki yönetim yaklaşımıdır. Dolayısıyla afet ve acil durum yönetimi ana başlığı altında yer alan tüm kavramların, tanımların ve yaklaşımların, iş sürekliliği yönetimi alt bileşeni için de geçerli ve uygulanabilir olduğu anlaşılmaktadır. İş sürekliliği yönetimi bakış açısına göre, insan kaynağı diğer kaynakların içerisinde en önemlisi olarak nitelendirilir. Bu değerli kaynağın doğru amaçlar için doğru bir şekilde yönlendirilmesi ve yönetilmesi de beklenmeyen durumlar karşısındaki dayanıklılığı arttırmada en önemli unsurdur. Beklenmeyen durumların yönetilmesi için ihtiyaç duyulacak insan kaynağının nicelik ve niteliklerinin belirlenmesi, bu özelliklere sahip çalışanların kurumda istihdamının sağlanması ve sahip oldukları yetkinliklerinin geliştirilmesi bu sürecin ana adımları olarak ifade edilebilir. Beklenmeyen olaylar karşısında iş kesintisi yaşanması durumunda, kurum üst yönetimi, tüm iş süreçleri ve tüm çalışanlar üzerinde birçok olumsuz etkilerin olduğu ve bu etkilerin uzun bir süre devam literatürde de ortaya konmuştur. Kurumun tüm bileşenleri ile bu tür olumsuz durumlardan en hızlı ve en az zararla çıkabilmesi için yetki ve sorumluluk üstlenecek, inisiyatif alabilecek altyapı ve bilgi birikimine sahip insan kaynakları kapasitesinin olması gereklidir (Yaman, 2020). İş sürekliliği yönetiminde ihtiyaç duyulan insan kaynağı, nitelik olarak organizasyonun normal işleyişindeki insan kaynağı özelliklerinden farklılık gösterir. Beklenmeyen olayların yönetimi, olağan dışı ve olumsuz etkilerin yoğun yaşanacağı dönemlerdir. Bu sebeple, bu tür olaylar ve durumlar karşısında inisiyatif alabilecek, soğukkanlı ve hızlı-doğru karar alabilecek kişilik özelliklerine sahip kişilerin sürecin içerisinde olmasını gerekir (National Institute of Disaster Management of India, 2013). Beklenmeyen olayların yönetiminde, iş sürekliliği planlarının uygulanması noktasında, bir acil durum yöneticisi komutası altında acil durum yönetimi ekibinin, organizasyondaki görevleri ve işlevlerini yerine getirebilecek yeterli bilgi, beceri, deneyim ve yeteneklere sahip olması gerekir (Siegel, 1985). Beklenmeyen olayların yönetilmesinde insan kaynakları yönetimi teknikleri-

ne ve yöntemlerine hayati derecede bir ihtiyaç olduğu aşıkardır. Bunula birlikte, yaşanılmış acı deneyimlerden de anlaşılacağı gibi, kurumdaki tüm çalışanların iş sürekliliği yönetim planlarını yeniden düşünmelerini sağlamak için genellikle kurum içerisinde iş süreçlerini ve veya organizasyonu derinden etkileyecek bir felaket yaşanması gerekir (Premeaux & Breaux, 2007). İnsan kaynakları politika, plan ve prosedürlerinin yanında tüm çalışanlara yönelik olarak gerekli eğitim ve gelişim faaliyetlerine önem veren vizyoner insan kaynakları yöneticileri, kurumun işleyişini kesintiye uğratabilecek durumlara yönelik olarak planlama ve uygulamada değerli katkılar sağlayabilirler. Ayrıca, tüm insan kaynakları ekibinin sahip olduğu beceriler ve yetkinlikler, kurumun işletme yönetimi kapasitesinin yanında, çalışanların moralini, motivasyonu ve kurumun diğer kaynaklar da dâhil olmak üzere iç ve dış tüm paydaşlarla sahip olduğu diğer kaynakları da korumalı ve geliştirebilmeyi temin edebilmelidir. İş sürekliliği yönetimi çalışmalarının başarısı, organizasyonunun bu konudaki yeteneği ve kapasitesi ile doğru orantılıdır. Bu kaynağı en etkili ve verimli şekilde kullanmak ancak yetkin ve tecrübeli bir insan kaynağı ile mümkün olabilir. Tüm bu hususların başarısı ise, vizyoner bir insan kaynağı yönetimi bakış açısı ile gerçekleşebilir. İş kesintisine sebep olacak bir takım beklenmeyen olaylar, planlı ve yetkin bir insan kaynakları yönetimi ile kesintiye sebep olabilecek olaylardan kurumun en az hasarla çıkmasını sağlayabilir. Başka bir ifade ile, beklenmeyen olaylar sonucu olabilecek iş kesintisi durumlarında organizasyonun tüm süreçleri üzerinde etkili olabilecek olumsuz durumların vurucu etkisi ve tesirlerinin, kurumun insan kaynağını doğru bir şekilde yönlendirip organize ederek az seviyeye indirmek mümkün olabilir (Varlıer, 2016).

Tablo 1: *İş Kesintisinin Organizasyon ve Çalışan Üzerine Etkileri ve İK Yönetimi Çözüm- Uygulamaları (Varlier, 2016).*

İş Kesintilerinin Organizasyon ve Çalışan Üzerine Olası Etkiler	Stratejik İK Yönetimi ve Uygulamaları
Organizasyon içindeki panik	Planlama takımı oluşturulması
Kilit personel ve bilgi kaybı	Yetenek yönetimi ile çalışan bağlılığının geliştirilmesi
İşgücünde yüksek işten ayrılma oranı	Eğitim ve profesyonel gelişim desteği
Düşük performansa neden olan moral ve motivasyon eksikliği	Çalışan destek programları, psikolojik destek, koçluk ve mentorluk faaliyetleri
Sağlıkla ilgili giderlerin artması	Sigorta firmaları ile poliçe güncelleme faaliyetleri
İK ile ilgili maliyetli hukuk davalarının artması	Çalışanlar ile uzlaşma
Olumsuz itibar ve imaj kaybı	Outplacement politikasının yeniden düzenlenmesi
Yanlış bilgi akışı	Tüm dâhili iletişim kanallarının ve uygun sosyal medya kanallarının kullanımı
Liderlik ve inanç kaybı	Söylenti yönetimi

Stratejik insan kaynakları yönetimi ve uygulamaları ile beklenmeyen olaylar sonucu oluşabilecek iş kesintilerinin olumsuz etkilerini yönetmek için yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemler tablo1’de ifade edilmiştir. İnsan kaynakları fonksiyonu içerisinde yer alan tüm bu çözüm ve uygulamalar, beklenmeyen durumların yönetiminde oldukça etkili olabilir. Bu çözüm ve uygulamaları hayata geçirebilmek için iş sürekliliği yönetimi konusunda bilgili ve tecrübeli insan kaynakları üst düzey yöneticilerini gereksinim bulunmaktadır. Örneğin, insan kaynakları fonksiyonları içerisinde yer alan yedekleme faaliyetleri esnasında, iş sürekliliği yaklaşımı içerisinde de önemli bir yer teşkil eden yedekleme kavramı, vizyoner bir bakış açısına sahip insan kaynakları yönetimi tarafından konsolide edilerek, olası beklenmeyen durumların yönetimi için bir yedekleme planlaması da eş zamanlı olarak tasarlanıp, uygulamaya konabilir. Bu şekilde, benzer amaca hizmet edecek farklı görünen fakat küçük nüanslar ile ortaya konabilecek fonksiyonlar için mükerrer olarak çalışma yapılmasının önüne geçilmiş olur. İş kesintilerine sebep olabilecek beklenmeyen olayların yönetimi konusu, birçok departmanın ve üst düzey yönetimin yetki alanına giren kompleks bir konu olması bakımından, farklı birim ve departmanlar

tarafından yürütülmesi talep edilebilir. Ancak en önemli kaynak olan insan kaynağını izleyen ve yönlendiren insan kaynakları yönetimi koordinasyonu altında bu faaliyetlerin yürütülmesi daha anlamlı olacaktır. Ancak, iş sürekliliğinin devamlılığının sağlanmasının birinci şartının, kurumun en tepesinde bulunan üst düzey yöneticinin konu üzerindeki inancı ve kararlılığı olduğunu da unutmamak gerekir.

3. Dayanıklı Organizasyonlarda İnsan Kaynakları Yönetimi

Dayanıklı organizasyonlar kavramı son yıllarda sıkça kullanılmaya başlanılan ve kurum kültürünün tamamlayıcı bileşenlerinden biri olarak nitelendirilebilir. Organizasyonel dayanıklılık, “bir organizasyonun öngörme, hazırlık yapma, müdahale, hayatta kalarak gelişmek, değişime ve ani bozulmalara uyum sağlaması” olarak ifade edilebilir (Coutu, 2002). Olası iş kesintilerine sebep olabilecek beklenmeyen durumlara karşı birtakım hazırlık, planlama ve zarar azaltma faaliyetleri yürütülerek olay başa geldiğinde olayı iyi bir şekilde yöneterek, olayın vurucu etkisini ve tesirlerini en az düzeyde tutmayı ve bununla birlikte hızlı bir iyileştirme faaliyeti ile normal rutine dönüşü hedefleyen bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Buradaki kritik konu, deformasyona maruz kalınacağına bilinerek deformasyonun hızlı bir şekilde giderilmesi ve kırılma yol açmadan normal işleyiş düzenine dönülmesi sürecinin hızlı ve doğru bir biçimde yönetilmesidir. Tüm bu faaliyetlerin yönetiminde stratejik insan kaynakları yönetimi bakış açısının önemi büyüktür. İnsan kaynağı sermayesi, organizasyonel etkinlik ve performans için hayati bir bileşendir ve kurumların dayanıklı olmalarını sağlar. Bireysel dayanıklılık ve organizasyonel dayanıklılık arasındaki ilişki, sistemler ve alt sistemler arasındaki etkileşimler aracılığıyla açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra, bireylerde öz yeterlilik, iyimserlik, umut ve dayanıklılık eğitimi gibi motivasyon ve psikolojik kaynakların artırılması, bireyin, departmanın ve organizasyonun kolektif dayanıklılığını artıracaktır (Vogus. & Sutcliffe, 2007). Kurumun dayanıklılığını geliştirme kapasitesi insan sermayesi ile elde edilir. Bireysel yetenek gelişimini destekleyen yönetim stratejileri kurumun karşılaşacağı belirsizlikleri absorbe etme, müdahale yöntemleri geliştirme ve kesintilerden en az düzeyde etkilenecek dönüşüm ve değişime katılma yeteneğini geliştirir. Kurumlar, insan kaynaklarının yeteneğine ve potansiyeline odaklanmalı bununla birlikte çalışanların yalnızca beceriler, sertifikalar ve hatta roller ile değil, gelişmeleri ve uyum sağlamaları için fırsatlara ve teşviklere odaklanan stratejilerden eylemler türetmelidir. Kurumların insan sermayesi yönetimi stratejisi aracılığıyla dayanıklılık oluşturmaları için;

- Beceri geliştirmeye odaklanmalıdırlar. Merak, iş birliği, yaratıcılık ve empati gibi yeteneklerin geliştirildiği ve beslendiği örgütsel ortamlar, çalışanların yeniden beceri kazanmalarını sağlayabilir. Bu da daha hızlı ve daha fazla sürdürülebilirlik anlamına gelir.

- Çalışan gelişimi ve gelecekteki sorunların çözülmesine yardımcı olma tutkusunu geliştirmek için kısa vadeli stratejilere odaklanan belirli işgücü ihtiyaçlarından uzaklaşmalıdır. Bu, çalışanların bir etki yaratma motivasyonunu teşvik etmek anlamına gelir. Performansı artırmak için iş birliğine dayalı ortamları teşvik etmek gerekir. Bu, kurumların sürdürülebilir performansına katkıda bulunur.

- Geleneksel eğitim araçlarına odaklanmak yerine deneyim yoluyla öğrenmeye geçilmelidir. Çalışanlar için gelişim ve eğitim, öğrenmeyi birey için daha kişisel hale getirmek ve öğrenmenin tercih edilen zamanlarda ve hedeflenen şekillerde sunulmasına izin vermek için öğrenmeyi iş akışına entegre etmek gerekir.

Performans yönetim sisteminin bireyleri ödüllendirme şeklini değiştirmek gerekir. Rutin dışı dönemlerde, insanları sürekli öğrenmeye, uyum sağlamaya ve gelişmeye motive eden teşvikler oluşturulmalıdır. Ödüller, yalnızca iş çıkışına değil, yetenek gelişimine dayanabilir (Douglas, 2021).

Organizasyonel dayanıklılık kapasitesi, bir kurumun doğrudan insan kaynakları politikaları ile tanımlanabilir. İnsan kaynakları yönetimi ilkelere ve çalışanlardan beklenen katkılar, bu kapasiteyi birlikte belirler. Tablo 2’de belirtildiği gibi, önce dayanıklılıkla ilişkili istenen çalışan katkılarını, ardından insan kaynakları ilkelerini ve ardından temsili insan kaynakları politikaları belirlenir. İstenen çalışan katkılarını, bir dizi belirli stratejik hedefin uygulanmasına odaklanmaz, bunun yerine daha geniş bir şekilde bileşen yetenekleri (örneğin, dayanıklılığı destekleyen bilişsel, davranışsal ve bağlamsal unsurlar) ve etkileşim kalıpları geliştirmeye odaklanır, böylece bir kuruluş sadece hayatta kalmak ve önceki bir denge durumuna geri dönmek yerine şoklardan ve sarsıntılardan yararlanarak yeni değişimlere uyum sağlama becerisi kazanabilir (Lengnick-Hall, Beck, & Lengnick-Hall, 2011).

Tablo 2: Dayanıklılık Kapasitesi Geliştirmek İçin İK Sistemi Bileşenleri (Lengnick-Hall, Beck, & Lengnick-Hall, 2011).

Organizasyonel Dayanıklılığın Boyutları	İstenen Çalışan Katkıları	İK Prensipleri	İK Politikaları
Bilişsel Boyut	Deneyim Fırsatçılık Yaratıcılık Belirsizlikte kararlılık Temel varsayımları sorgulama Çözümlerin kavramsallaştırılması	Çalışanlarla bir ortaklık yönelimi geliştirmek Karar verme gücünü yerelleştirmek İş tasarımı ekip tabanlı oluşturmak Çalışanlarla ilişkileri işlem yerine ilişkisel boyutta oluşturmak Kuralları ve prosedürleri en aza indirmek Farklı bakış açısı sağlamak için işe farklı deneyimlerde, bakış açılarında, işgücün eklemek. Bireysel farklılıklara ve çoğulculuğa değer vermek. İnsan sermayesine yatırım yapmak Sosyal entegrasyon mekanizmaları oluşturmak.	Seçilmiş personel İş güvenliği İşlevler arası çalışma Geniş işe alım kaynakları Sürekli gelişim fırsatları. Ekip çalışması Grup bazlı teşvikler Sürekli sosyalleşme.

Davranışsal Boyut	Benzeri görülmemiş zorluklara karşı alışılmadık ama sağlam yanıtlar tasarlamak. Özgünlük ve inisiyatif birleştirme Acil bir durumdan yararlanmak. Bazen farklı bir hareket tarzı organizasyon için normdur. Beklenmeyen olayla acil müdahale için, sürekli tekrar şeklinde eğitim ve tatbikat yapmak. Ortaya çıkabilecek fırsatlardan yararlanabilmek için ihtiyaç duyulmadan önce harekete geçmek ve yatırım yapmak.	Bir organizasyon kültürü geliştirmek. Açık iletişim iklimi yaratmak ve iş birliği. Örgütsel öğrenmeye katkı sağlamak için problem çözme süreçlerini teşvik etmek. Bilgi paylaşımını teşvik etmek. İnsan kaynaklarının hızlı bir şekilde farklı görevlerde bulunmasını sağlamak. Çalışan esnekliğini vurgulamak. Yansıtıcı uygulamaları teşvik etmek. Kurumsal sınırları ortadan kaldırmak.	Deney (başarısız olma özgürlüğü) Aksiyon sonrası incelemeler/ Öğrenilen dersler. İnsan kaynakları ve koordinasyon esnekliği. Geniş iş tanımları. Çalışan önerilerini dikkate almak. Bölümler arası görev güçleri oluşturmak.
Bağlamsal Boyut	Kişilerarası bağlantıların geliştirilmesi ve kaynak tedarik hatlarının hızlı hareket etme yeteneği. Bilgi ve deneyim paylaşımı.	Kurum içi ve dışı sosyal etkileşimleri teşvik etmek. Karşılıklı güven iklimini beslemek. Kolaylaştırıcı iletişim geliştirmek. Görevlerden ziyade katkıları ve sonuçları vurgulamak. Örgütsel vatandaşlığı, kişisel hesap verebilirliği ve hiyerarşik konumdan ziyade uzmanlığa dayalı gücü güçlendirmek.	Ortak çalışan ve müşteri ekipleri ve ağları oluşturmak. Güçlendirme. Açık iletişim. Sonuç odaklı yaklaşım. IT sistemlerinin Kullanıcı dostu olması.

Stratejik insan kaynakları sisteminin bir amacı, bireysel tutum ve davranışları etkilemek, böylece toplamda kurumun dayanıklılık kapasitesinin artmasıdır. Çalışanların tutum ve davranışları zamanla bireyler tarafından paylaşılır. Bu, çalışanların paylaştığı bir çifte etkileşim süreci yoluyla gerçekleşebilir. Bu paylaşılan algılar bir organizasyonda ayırt edici ve baskın hale geldiğinde, çalışanlar arasındaki tutum ve davranışlardaki benzerlikleri daha da vurgular ve zamanla organizasyonun dokusuna işlenmiş olur. Böylece stratejik insan kaynakları yönetimi sayesinde, bireysel dayanıklılıktan organizasyonel dayanıklılığa doğru bir anlayış birliği gelişerek, örgütsel düzeyde bir dayanıklılık kapasitesi yaratılmış olur.

Araştırmacılar, organizasyonel dayanıklılığı, değişimin üstesinden gelme, öğrenme ve uyarılmanın geliştirilmesi gibi bir yetenek olarak tanımladı. Kurumsal dayanıklılığın operasyonel dayanıklılık ve stratejik dayanıklılık gibi iki perspektifi vardır. Operasyonel dayanıklılık, kurumu olumsuz yönde etkileyen beklenmeyen bir durumun veya olayın üstesinden gelmeye odaklanır ve genellikle pasif dayanıklılık olarak da adlandırılan uyarlanabilir yorum ve eylem yeteneğiyle ilişkili bir durumu tarif eder. Bunun aksine, aktif dayanıklılık veya stratejik dayanıklılık, tehditleri hızlı bir şekilde fırsatlara dönüştürme, ardından benzersiz bir fırsatı tanımlama ve rekabet ettikçe etkili bir şekilde hareket etme becerisi olarak tanımlanır. Dayanıklı organizasyonların oluşturulmasında, insan kaynakları yönetiminin önemi yadsınamayacak boyutta olsa da liderlik boyutu da göz ardı edilmemesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde

birçok liderlik tipi üzerine teorik ve ampirik çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Farklı organizasyon yapıları için farklı liderlik tipleri üzerinde konuşulmaktadır. Dayanıklı organizasyonların yönetimi noktasında da farklı bir liderlik türü literatürde göze çarpmaktadır. Bütünleşik afet ve acil durum yönetimi yaklaşımında, beklenmeyen durumların yönetimi için acil durum yönetici, afet yöneticisi gibi yönetici profilleri tanımlanmış ve uygulamada etkin bir biçimde kullanılmaktadırlar. İş dünyası tarafında ise iş sürekliliği yönetim yöneticileri bu rolü üstlenmişlerdir. Ancak, dayanıklı organizasyonlar, yüksek güvenilirlikli organizasyonlar gibi yaklaşımların hızlı bir şekilde kurumsal hayata entegre olmasıyla birlikte, tepe yöneticinin de tüm kavramları kapsayabilecek birtakım niteliklere sahip olması, bu tip durumlarda farklı bir liderlik profili sergilemesi beklenmektedir (Välikangas, Georges, & Romme, 2012). Etkili bir lider, dönüşümsel ve işlemsel liderlik için entegre tarzlar kullanan bir lider anlamına gelir. Bir liderin beklenmen olumsuz durumları öngörmek ve önlemek için stratejik dayanıklılığı içselleştirmiş olması ve iş kesintisi olsun ya da olmasın sürekli değişiklikler yapması gerekir. Yeni liderlik teorisi, dayanıklı liderliğin teorisi olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca dayanıklı liderlik, dönüşümsel ve işlemsel liderliğin entegrasyonudur ve aynı zamanda “dönüşümsel liderlik” olarak da anılır. Bu tür bir liderlik, kurumsal dayanıklılığı uygulamak için gereklidir, çünkü dönüşümsel liderlik tüm kuruluşun sistemlerinde hızlı bir şekilde değişiklik yapacak ve dış ortamdaki değişikliklere uygun şekilde uyum sağlayacaktır. Öte yandan, üstün performans elde etmek için yapılan değişiklikleri takip eden günlük faaliyetlerdeki yönlendirme, işlemsel liderliği koruyacaktır. Bir liderin rolleri çoğunlukla organizasyonel kültüre göre belirlenir (Dartey-Baah, 2015). Dolayısıyla dayanıklı organizasyon yaklaşımının, kurum kültürüne entegre edilebilmesi için hem insan kaynakları yönetim anlayışında hem de liderlik modeli üzerinde bir takım radikal değişimler ve bu değişimlere uyum sağlayabilecek çalışanların ve yöneticilerin görev alması gerektiği açıkça anlaşılmaktadır.

4. Sonuç

Dayanıklı organizasyon kavramı ve yaklaşımı, özellikle pandemi dönemi ile birlikte araştırmacıların dikkatini çeken bir konu başlığı olarak karşımıza çıkmıştır. Fakat, dayanıklı organizasyon yaklaşımı uzun yıllardır çalışılan ve özellikle bütünleşik afet ve acil durum yönetimi, iş sürekliliği yönetimi ve yüksek güvenilirlikli organizasyonlar gibi çalışma alanları içerisinde yer alan önemli bir alt bileşendir. Kurumların olası iş kesintilerine sebep olabilecek beklenmeyen olaylar karşısındaki reaksiyonlarını, proaktif bir yaklaşımla, olası zararları en aza indirebilmek amacıyla gerçekleştirmesi gereken bir takım operasyonel ve stratejik faaliyetler bulunmaktadır. Bu amaca hizmet eden bir yaklaşım olan dayanıklı organizasyonlar yaklaşımındaki en önemli unsur hiç şüphesiz kurumun insan kaynağıdır.

Kurumun sahip olduğu insan kaynakları kapasitesi, sadece rutin işleyiş zamanları için değil olası iş kesintisi durumlarına karşı da kullanılabilir en etkili kaynaktır. Bu kaynağın belirli bir metot dahilinde organize edilerek, yönlendirilmesi hem kurum hem de çalışan açısından değerli bir katkı sağlayacaktır. İnsan kaynakları yönetiminin bu amaca yönelik faaliyetleri planlaması ve uygulamaya geçirebilmesi için, özellikle afet ve acil durum yönetimi ve iş sürekliliği yönetimi gibi konularda yetkin olması beklenir. Ancak bu bilgi birikimi ve tecrübeye sahip olan insan kaynakları yöneticileri söz konusu entegrasyonu gerçekleştirebilirler. Bu noktada yapılacak çalışmaların sonuçları hem çalışanlar açısından hem de kurumun itibar ve imajı açısından fırsata dönüştürülerek, kurumsal sürdürülebilirlik adına olumlu bir değişimi tetikleyebilir. Bununla birlikte organizasyonlardaki tepe yöneticiler dayanıklı organizasyon oluşturmada önemli rol üstlenirler. (Emir komuta yapısı, hızlı ve doğru karar alma). Özellikle belirsizliğin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde, alternatif çözüm üretilmesi, karmaşık durumun iyi analiz edilmesi, öncelik sıralamasının doğru yapılarak hızlı ve doğru karar alma ve organizasyonu doğru bir şekilde yönlendirme, tepe yöneticinin beklenmeyen durumlardan bir an önce çıkılmasına liderlik etmesinde kritik bir önem taşır. Tüm bu faaliyetlerin başarı ile yürütülmesi için hem insan kaynakları yönetim anlayışının hem de liderlik modelinin tekrar gözden geçirilerek, dayanıklı organizasyonlar yaklaşımına uygun olabilecek yönetim metotlarının benimsenmesi, kurumun sürdürülebilirliği noktasında hayati önem arz eder.

KAYNAKÇA

- Balaban, Ö., & Palaz, P. (2018). İnsan Kaynakları Yöneticileri Perspektifinden Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi. *Sakarya İktisat Dergisi Cilt 7, Sayı 4*, 77-96.
- Bratton, J., & Gold, J. (2000). *Human Resource Management: Theory and Practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ceylan, H. (2016). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Çalışanların Verimliliği Üzerindeki Etkisi: İspark A.Ş. Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Colbert, B. A. (2004). The Complex Resource-Based View: Implications for Theory and Practice in Strategic Human Resource Management. *The Academy of Management Review*, 29(3), 341–358.
- Coutu, D. (2002). How Resilience Works . *Harvard Business Review*, Vol. 80 No. 5, 46-56.
- Çeto, E. (2009). Kriz ortamında insan kaynakları yönetimi. *Yayınlanmış yüksek lisans tezi*. İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dartey-Baah, K. (2015). Resilient leadership: A transformational-transactional leadership . *Journal of Global Responsibility*, 6(1), 99-112.
- Denyer, D. (2017). Organizational resilience: a summary of academic evidence, business insights and new thinking. *BSI and Cranfield School of Management*, 8-25.
- Douglas, S. (2021). Building organizational resilience through human capital management strategy. *Development and Learning Organizations; An International Journal*. VOL. 35 NO. 5, 19-21,.
- Ehnert, I. (2006). Sustainability Issues in Human Resource Management: Linkages, theoretical Approaches, and Outlines for an Emerging Field . *21st EIASM SHRM Workshop*. Aston, Birmingham.
- Eichinger, B., & Ulrich, D. (1995). *Human Resources Challenge; Today and Tomorrow*. New York: Human Resources Planning Society.
- Koronis, E., & Stavros, P. (2018). Better Than Before: The Resilient Organization In Crisis Mode. *Journal of Business Strategy*, V: 39, 32-42.
- Kramar, R. (2014). Beyond Strategic Human Resource Management: Is Sustainable Human Resource Management The Next Approach? . *The International Journal of Human Resource Management*, 1069-1089.
- Lengnick-Hall, C., Beck, T., & Lengnick-Hall, M. (2011). Developing a capacity for organizational resilience through strategic human resource management. *Human Resource Management Review* Vol. 21 No. 3, 243-255.
- National Institute of Disaster Management of India. (2013). *Human Resource and Capacity Development Plan for Disaster Management and Risk Reduction in India*. New Delhi: National Institute of Disaster Management.

- Özçelik, A. O. (2006). Türkiye ve ABD'deki işletmelerde insan kaynakları departmanlarının stratejik rolüne ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 69-94.
- Premeaux, S. F., & Breaux, D. (2007). (2007). Crisis Management of Human Resources: Lessons from Hurricanes Katrina and Rita. *Human Resource Planning*, 30(3), 39-47.
- Siegel, G. B. (1985). Human Resource Development for Emergency Management. *Public Administration Review*, 45(Special Issue), 107-117.
- Şimşek, M., & diğerleri, v. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetimi ve Kariyer Uygulamaları*,. Konya: Eğitim Yayınevi, 3. Baskı.
- Välikangas, L., Georges, L., & Romme, A. (2012). Building resilience capabilities, 40(4). *Strategy & Leadership*, 43-45.
- Varlıer, P. (2016). Strategic Approach to HR Management During Crisis. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 235-247.
- Vogus., T. J., & Sutcliffe, K. M. (2007). Organizational resilience: Towards a theory and research agenda. *2007 IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics* (s. 27-41). Monreal- Kanada: IEEE Xplore.
- Yaman, F. (2020). İnsan Kaynağı Yönetimi Bağlamında İş Sürekliliği Yönetiminde İletişimin Rolü. *Akademic Research*, 3-15.
- Yaman, F. (2021). Bütünleşik Afet ve Acil Durum Yönetimi Yaklaşımıyla Bilgi Teknolojileri Sektöründe İş Sürekliliği Yönetimi. *Journal of Theoretical & Empirical Research on Management*, 37-46.
- Yılmaz, H. (2012). Bilgiye Dayalı Organizasyona İlişkin Özelliklerin SİKY'ye etkileri: Bankacılık Sektörü Ampirik Bir Araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, C.4, 9-22.

“

Bölüm 7

MACERA TURİZMİ GELİŞİM İNDEKSİ PENCERESİNDEN TÜRKİYE’NİN MACERA TURİZMİ ANALİZİ

Savaş YILDIZ¹

”

¹ Öğretim Görevlisi Dr. Savaş YILDIZ, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu. savasyildiz77@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-6630-2023>

GİRİŞ

Geçmişten günümüze insanlar çok farklı ihtiyaç ve beklentilerle turizm faaliyetlerine katılmaktadır. Özellikle klasik turizm anlayışının temel unsurları olan deniz, kum, güneş üçlüsü insanların turizm amaçlı seyahatlerinin ardında yatan tüm beklentileri tatmin etme noktasındaki etkisini zaman içinde yitirmeye başlamıştır. Bir başka ifadeyle klasik turizm anlayışı; bilinçli, ihtiyaçları ve istekleri oldukça farklı olan günümüz turistinin beklentilerini karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Günümüzün turisti için deniz, kum, güneş üçlüsü bile sıradanlaşarak monotonluk sınırları içinde kalmaya başlamıştır. Bu durum ise, insanları konfor alanları dışına davet eden, denenmemiş olanı deneme ve keşfedilmemiş olanı keşfetme fırsatı veren *macera turizminin* ortaya çıkması için gerekli zemini hazırlamıştır. Fabrizio (2014) yaptığı çalışmada macera turizmini; “Doğal çevreye odaklanarak, özel ekipman, deneyim ve bilgi gerektiren, ilgili turistler için risk unsuru içeren, en az konuşulan fakat en hızlı büyüyen bir turizm türü” şeklinde tanımlarken, Hall ve Weiler (1992) macera turizmini; “Turistik deneyimin katılımcısı, hazırlanması ve yönetiminin karşılıklı etkileşimiyle ortaya çıkan; risk elemanlarını içeren, çoğunlukla ticari olarak ele alınan ve katılımcının her zamanki ikametinden uzak doğal bir çevrede gerçekleşen, geniş bir faaliyet alanına sahip açık hava turizm faaliyetleri” olarak tanımlamışlardır. Belirsizlik, risk ve tehlike macera turizminin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Nitekim bünyesinde topladığı macera aktivitelerinin yumuşak veya sert olarak sınıflandırılmasında söz konusu bu unsurlar dikkate alınmaktadır.

Macera turizmi konusunda önemli araştırmalar yapan ve merkezi, Amerika'nın Oregon Eyaleti'nde bulunan Allied Market Research isimli araştırma şirketine göre macera turizminin pazar büyüklüğü 2020 yılında \$112 milyona ulaşmıştır. Aynı araştırma şirketi her yıl artış gösterecek macera turizm pazarının 2028 yılında \$1,17 milyara yükseleceğini öngörmektedir (www.alliedmarketresearch.com). Covid-19'un insanların kitle turizminden bireysel turizme eğilimi arttırması dikkate alındığında macera turizmi pazarına yönelik öngörülerin ütopik olmadığı söylenebilir.

Klasik turizmde bir ülkenin sahip olduğu doğal güzellikler, tarihi ve kültürel unsurlar öne çıkarken, macera turizminde bunlara ek olarak söz konusu destinasyonun dağları, akarsuları, denizleri, mağaraları, göller, florası ve faunası gibi özellikleri öne çıkmaktadır. Türkiye, coğrafi konumu sayesinde doğal ve tarihi zenginliği, iklim şartları ve yeryüzü şekiller bakımından macera turizmi potansiyeli yüksek olan ender ülkeler arasında yer almaktadır. Sahip olduğu pazar büyüklüğü dikkate alındığında macera turizmi, ödemeler dengesinde turizm gelirleri önemli bir yer tutan Türkiye için keşfedilmemiş bir altın madeni olabilir mi? Bu sorunun cevabını verebilmek için macera turizmi noktasında Türkiye'deki duru-

munun bilinmesi gerekmektedir. Yerli literatürde söz Türkiye'nin macera turizmüne yönelik olarak resmi kayıtlar yok denecek kadar azdır. Bu sebeple çalışmada, macera turizmi konusunda dünya çapında çalışmalar yürüten Macera Seyahati Ticaret Birliği-MSTB (The Adventure Travel Trade Association-ATTA) tarafından yayımlanmış olan "Macera Turizmi Gelişim İndeksi-MTGI" (Adventure Tourism Development Index- ATDI) kapsamında Türkiye'nin durumu değerlendirilmiştir.

1. MACERA SEYAHATI TİCARET BİRLİĞİ (MSTB) (THE ADVENTURE TRAVEL TRADE ASSOCIATION- ATTA)

S&P, Moody's ve Fitch günümüzde küresel çapta faaliyet gösteren uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarıdır. Bu kuruluşların ülkelerin yatırım yapılabilirliğine yönelik olarak verdikleri puanlar her ne kadar "görüş" niteliğinde olsa da yatırımcıları oldukça fazla etkilemektedir. Macera turizmi noktasında bu rolü Macera Seyahati Ticaret Birliği (MSTB) üstlenmiştir. 1990 yılında kurulmuş olan Macera Seyahati Ticaret Birliği (MSTB) merkezi, Amerika'nın Washington Eyaleti'nde bulunan Seattle şehrinde yer almaktadır. Bünyesinde macera rehberleri, tur operatörleri, turizm kurulları, destinasyon pazarlama ve yönetim örgütleri, açık hava eğitmenleri, seyahat acentalarının da yer aldığı yaklaşık 30 bin üyesi bulunmaktadır. MSTB; Dünya Doğayı Koruma Vakfı (World Wide Fund for Nature), Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (World Tourism Organization), Planeterra, Outdoor Industry Association (Açık hava Endüstri Birliği), Küresel Sürdürülebilir Turizm Konseyi (Global Sustainable Tourism Council-GSTC) gibi büyük örgütler ile iş birliği içindedir (www.adventuretravel.biz). Çalışmalarının odak noktasında macera turizmi olan MSTB, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin macera turizmüne ilişkin durumlarını çeşitli kriterlere göre değerlendirmekte ve elde edilen sonuçları rapor şeklinde yayımlamaktadır. Söz konusu raporların herhangi bir bağlayıcılığı olmamasına karşın macera tutkunu turistlerin, macera turizmi alanında yatırım yapmak isteyen yatırımcıların, tur operatörlerinin ve turizm sektöründe dolaylı veya doğrudan yer alan diğer birçok aktörün tercihlerinde belirleyici olmaktadır.

2. MACERA TURİZMİ GELİŞİM İNDEKSİ-MTGI DEĞERLENDİRME KRİTERLERİ PENCERESİNDEN TÜRKİYE ANALİZİ

Macera seyahat pazarını birleştirmeyi, profesyonelleştirmeyi, tanıtmayı ve sorumlu bir şekilde büyütmeyi kendine misyon edinmiş küresel bir örgüt olan MSTB'nin, George Washington Üniversitesi Uluslararası Turizm Çalışmaları Enstitüsü iş birliğiyle bugüne kadar 2008, 2009, 2010,

2011, 2013, 2015, 2018 ve 2020 yıllarında olmak üzere toplam 8 MTGİ raporu yayımlanmıştır. Diğer raporların aksine 2008 yılı raporunda detaylı veri seti yayımlanmamıştır. Bu nedenle çalışmada değerlendirme kriterlerine ilişkin tablolarda 2008 yılına ait veriler yer almamaktadır. MTGİ raporlarında değerlendirmeye tabi tutulan ülkeler, *Gelişmiş Ülkeler* ve *Gelişmekte Olan Ülkeler* olarak iki grup altında değerlendirilmektedir. Ayrıca raporlarda söz konusu ülkelerin yer aldıkları ve *Doğu Asya ve Pasifik*, *Doğu Avrupa ve Orta Asya*, *Avrupa*, *Latin Amerika ve Karayipler*, *Ortadoğu ve Kuzey Afrika*, *Kuzey Amerika*, *Güney Asya*, *Sahra Altı Afrika* olmak üzere toplam 8 coğrafi bölge yer almaktadır. Türkiye, *Doğu Avrupa ve Orta Asya Bölgesi*'nde ve *Gelişmekte Olan Ülkeler* grubunda yer almaktadır.

MSTB, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri değerlendirirken:

- a) Güvenlik ve Konukseverlik,
- b) Macera,
- c) Hazırlıklı Olma, başlıkları altında yer alan toplam 10 kriteri göz önünde bulundurmaktadır (Bakınız Tablo 1).

Tablo 1: *MTGİ Değerlendirme Başlıkları*

Güvenlik ve Konukseverlik	Macera	Hazırlıklı Olma
-Sürdürülebilir Kalkınma Politikası	-Macera Aktivitesi Kaynakları	- İnsani Boyut
- Güvenlik ve Emniyet	- Girişimcilik	-Kültürel Kaynaklar
- Sağlık		- Turizm Altyapısı
- Doğal Kaynaklar		- İmaj

(The Adventure Travel Trade Association, 2020)

2.1. Güvenlik ve Konukseverlik

Ülkelerin macera turizmi değerlendirilmelerinde dikkate alınan ilk başlık Güvenlik ve Konukseverlik başlığıdır. Bu başlık kapsamında yer alan 4 kriterin aldıkları değer toplamı söz konusu ülkenin macera turizmine ilişkin olarak güvenlik ve konukseverlik değerinin oluşturmaktadır. Bu başlık altında yer alan kriterler şunlardır (ATTA, 2020):

2.1.1. Sürdürülebilir Kalkınma Politikası Kriteri

Bu kriter değerlendirmeye konu olan ülkenin turizme ilişkin uyguladığı politikalar ile ilişkilidir. Özellikle sürdürülebilir turizm ve kırsal turizmi teşvik eden ve destekleyen hükümet politikalarının varlığı macera turizmi noktasında hayati öneme sahiptir. Bu tür politikaların uygulanıyor olması söz konusu destinasyonun, doğa ve kültürel mirasların korunması ve özel sektör yatırımları için uygun ortamın yaratılmasında önemli et-

kiye sahiptir. Bu tür politikalar uygulayan hükümetlerin macera turizmi pazarında rekabet üstünlükleri söz konusudur. Kamu ve özel sektörün iş birliği içine hareket etmeleri, özel sektörün gelişimine dolayısıyla artan yatırımlara bağlı olarak bölgenin gelişimine imkân verir. Bu kriterin aldığı değer 2 alt gösterge belirleyicidir. Bunlar; Çevresel Performans İndeksi ve Ülkedeki İşsizlik (toplam işgücünün yüzdesi olarak). Her iki alt kriterin etki oranı %50'dir.

2.1.2. Güvenlik ve Emniyet Kriteri

Bu kriter, söz konusu ülkeye seyahatin ne kadar güvenli olduğuna ilişkindir. Şeffaflık ve hakkında seyahat uyarılarının düşük olduğu ülkeler seyahat etmek için güvenli olarak kabul edilmektedir. Yolsuzluk ve yozlaşmanın düşük seviyelerde olduğu ülkeler “güvenli ülke” olarak nitelendirilmektedir. Bu kriterin değerinde, 2 alt göstergesi ve bir uzman görüşünün etkilidir. Güvenlik ve emniyet kriterinin değerinde; Yolsuzluk Algı İndeksi %25, Uluslararası Seyahat Uyarıları %25, Uzman Görüşü %50 oranında etkilidir. Uzman görüşünde ölçek “-3 (Çok Kötü)’den +3 (Çok İyi)” arasında değişmektedir. Sadece macera destinasyonun gelişimi için tanınan bir veri değil, aynı zamanda söz konusu ülkedeki macera operatörlerinin gezginlerin güvenliği için sağladıkları dereceyi ve tesislerin seyahatle ilgili ihtiyaçlara cevap verebilecek kapasitede olup olmadığı ile ilgili fikir vermektedir. Örneğin; tüplü dalışın popüler olduğu destinasyonlarda, halk arasında “vurgun” olarak bilinen dekompresyon için hiperbarik oda (basınç odası) imkânların olup olmaması, dağcılığın popüler olduğu destinasyonlarda acil durumlarda devreye sokulabilecek operasyonel imkânların olup olmadığı, macera rehberlerinin ilk yardım eğitimine sahip olup olmadıkları, genel olarak, sunulan müşteri güvenliği düzeyi uluslararası kabul görmüş standartları karşılayıp karşılamadığı gibi soruların yanıtları söz konusu destinasyonun macera turizmi pazarındaki rekabet gücünü arttırmada önemli bir etkidir.

2.1.3. Sağlık Kriteri

Bir ülkedeki sağlık hizmetlerinin seviyesini ölçmeye yönelik kriterdir. Özellikle Covid-19 salgınıyla birlikte bir destinasyondaki sağlık hizmetlerinin yeterli olup olmaması daha da önemli hale gelmiştir. Sağlık kriterinin alacağı değer 3 alt gösterge etkilidir. Bu üç alt göstergeye ilişkin veriler ise Dünya Sağlık Örgütü’nde alınmaktadır. Sağlık kriterinin alacağı değer; Hastane ve Yatak Sayısı (1000 kişi başına düşen) %33,3, Doktor Sayısı (1000 kişi başına düşen) %33,3, Hemşire ve Ebe Sayısı (1000 kişi başına düşen) %33,3 oranında etkilidir. Yüksek sayıda yatak, doktor ve hemşire/ebe, söz konusu destinasyonun sağlık hizmetleri noktasında macera tutkunlarının ihtiyaç duyacağı sağlık hizmetlerini verebileceği anlamına gelmektedir ki bu durum söz konusu destinasyonun tercih edilmesinde önemli bir etkidir.

2.1.4. Doğal Kaynaklar Kriteri

İyi yönetilmiş ve sömürülmemiş ve yıpratılmamış olağandışı veya nadir doğal kaynaklara sahip destinasyonların macera gezginlerinden tarafından daha fazla tercih edilmesinden dolayı söz konusu destinasyonların macera turizmi pazarındaki rekabet güçlerini arttırma ve sürdürme imkanları daha yüksek olacaktır. Bu kriterin alacağı değerde 4 alt gösterge ve bir uzman görüşü etkilidir. Doğal Kaynaklar kriterinin aldığı değerde; Kentsel Yoğunlaşma %25, Nüfus Yoğunluğu %25, Kıyı Şeridinin Uzunluğu (km.) %12,5, Kıyıların Toplam Alana Oranı %12,5 ve Uzman Görüşü %25 oranında etkilidir. Buna göre nüfusun yoğun olmadığı ve kentsel yoğunlaşmanın kırsal bölgelere kaymadığı bölgelerde macera turizminin temel unsuru olan yıpratılmamış doğal kaynakların daha fazla olacağı öngörülmektedir.

2.2. Macera

Bu başlık kapsamında iki kriter yer almaktadır. Söz konusu bu iki kriterin aldıkları toplam değer, macera başlığının değerini oluşturmaktadır. Bu kriterler:

2.2.1. Macera Aktivitesi Kaynakları Kriteri

Bu kriter, doğa yürüyüşünden dağcılığa, beyaz su raftinginden trekkinge, mağaracılıktan yamaç tırmanışına kadar çeşitli açık hava ve doğa temelli macera aktivitelerini destekleme potansiyeli ile ilişkilidir. Belirli bir aktiviteye odaklanmak için yeterli doğal kaynaklara sahip olan bir destinasyon - kuşların göç yolları üzerinde bulunan bir ülke veya tüplü dalış için zengin sualtı yaşam alanına sahip olan bir ülke gibi- odaklandıkları faaliyet grubu ile ilişkili faaliyet çeşitlendirme yoluna başvurarak macera turizmi alanında rekabet gücü elde etme şansına sahip olabilmektedir. Macera turizmi ile ilişkili doğal kaynak çeşidi oldukça fazla olduğundan adil bir değerlendirme yapmak oldukça güç olabilmektedir. Bu kritere ilişkin değerlendirmelerde 2 alt göstergenin varlığı söz konusudur. Macera aktivitesi Kaynakları kriterinin aldığı değerde; Tehdit Altındaki Türler %50, Ormanlar, Otlaklar, Kurak Alanlar %50 oranında etkili olmaktadır.

2.2.2. Girişimcilik Kriteri

Macera endüstrisinin bel kemiği, ürünlerini sürekli olarak yenileyen tutkulu girişimciler tarafından yönetilen küçük işletmelerdir. Girişimcilik için elverişli iş ortamının varlığı, küçük ve orta ölçekli turizm işletmelerinin başlamasını kolaylaştırmaktadır. Macera turizmi alanında faaliyette bulunmak için kurulan yeni işletmelerin başlangıç yapabilecekleri ve büyüebilecekleri bir destinasyon, bu yeni girişimler için önemli fırsatlar sunabilmektedir. Bu tür genç işletmeler, kuruldukları destinasyonun macera pazarındaki rekabet gücünü de dolaylı olarak etkilemektedir. Çünkü

bu yeni işletmeler destinasyonu maceracı turistlere ve dünyaya tanıtmak amacıyla tutkulu bir biçimde çaba göstermektedirler. Ekonomik Özgürlük İndeksi, girişimcilik kriterinin alt göstergesi olup 10 maddeyi kapsamaktadır. Bunlar:

- 1) İş Özgürlüğü,
- 2) Ticaret Özgürlüğü,
- 3) Mali Özgürlük,
- 4) Hükümetin Boyutu,
- 5) Parasal Bağımsızlık,
- 6) Yatırım Özgürlüğü,
- 7) Finansal Özgürlük,
- 8) Mülkiyet Hakları,
- 9) Yolsuzlukla Mücadele,

10) Yeni girişimcilerin pazara girişi engellerinin düzeyiyle ilgili olan İş Özgürlüğüdür.

Ekonomik özgürlük indeksi; ekonomik özgürlüklerin, refahın artışı ve çevreye karşı duyarlı ve çevreyi koruyan daha uzun ömürlü nüfus ilişkilendirmektedir. Bu durum, ağ gibi ayrılmaz bir ilişki içinde olan macera turizmi rekabet ve başarı faktörlerinin doğasını güçlendirmektedir.

2.3. Hazırlıklı Olma

Bu başlık kapsamında toplam 4 kriter yer almaktadır. Diğer iki başlıkta olduğu gibi 4 kriterin aldıkları değerlerin toplamı *Hazırlıklı Olma* başlığının değerini oluşturmaktadır. Hazırlıklı olma başlığı kapsamında yer alan kriterler şunlardır:

2.3.1. İnsani Boyut Kriteri

Macera turistleri seyahat ettikleri destinasyonda yerel halka gönüllü olarak yardım etme fırsatı elde etmek istemektedirler. Bu sebeple, macera turizmi alanında faaliyet gösteren tur operatörleri söz konusu destinasyonlarda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ve yardım kuruluşları ile iş birliği içindedirler. Bu iş birliği sayesinde tur operatörleri, macera tutkunu turistlere mevcut bölgedeki insani sorunların çözümüne kısa vadede de olsa katkı sağlamanın yanı sıra yerel halkı kendi kültürleri ve yaşam şartları içinde tanıma fırsatını sunmaktadırlar. Gönüllü turizme olan ilginin son yıllarda artması, macera turistlerinin gönüllü olarak faaliyet gösterebilecekleri destinasyonları seçmelerinde etkili olmakta bu tercih ise o ülkenin macera turizmi pazarında rekabet gücüne pozitif katkı sağ-

lamaktadır. Bu kriterin değerlendirilmesinde dikkate alınan 3 alt gösterge: Mutlu Gezegen İndeksi (tahmini yaşam süresi, hayattan beklentiler, ekolojik ayak izi) %33,3, Sivil Toplum Kuruluşu (STK) Yoğunluğu %33,3, Sivil Toplum Kuruluşu (STK) Varlığı %33,3 oranında İnsani Boyut kriterinin değerini etkilemektedir.

2.3.2. Kültürel Kaynaklar Kriteri

Yerel kültürle anlamlı bir etkileşim içine girebilmek macera tutkunu turistlerin aradıkları deneyimler arasında yer almaktadır. Modern hayatın etkileri, yerel gelenekler üzerinde görülse de yerel halkı kültürlerini korumaya teşvik eden destinasyonlar macera turistlerinin tercihleri arasında öne çıkmaktadır. Kültürel kaynakların aldığı değerde 2 alt gösterge ve bir uzman görüşü etkili olmaktadır. Bu kriterin aldığı değerde UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) Dünya Mirası Alanları %25 oranında, Korunan Alanın Toplam Alana Olan Oranı %25 ve uzman görüşü %50 oranında etkili olmaktadır. Destinasyonun çok sayıda UNESCO dünya mirası alanına ve çok fazla korunan alana sahip olması demek macera turizmi için gerekli kaynağın oldukça fazla olması demektir ki bu da söz konusu destinasyonun macera turizm pazarında rakip diğer ülkelere nazaran avantajlı olması anlamına gelmektedir.

2.3.3 Turizm Altyapısı Kriteri

Macera turistleri, kitle turizmi kapsamında seyahat eden turistlere nazaran sert turizm altyapısı konusunda daha az duyarlıdır. Ancak, kültürel ve doğal mirasların yanı sıra çevreye saygının ve çevre ile bütünleşmenin ön planda olduğu ve yumuşak turizm altyapısına karşı hassasiyetleri en üst seviyede olabilmektedir. Çünkü kültürel ve doğal miraslar ve çevre, macera turizminin temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Diğer yandan sert altyapının geliştirilmesi ciddi finansal kaynakları gerektirirken, macera turistlerinin ihtiyaç duydukları yumuşak altyapı nispeten daha az finansal kaynak gerektirmektedir. Sert altyapı; havaalanları, konaklama tesisleri, yol gibi unsurları kapsarken, yumuşak altyapı; patika/güzergâh haritaları, kültürel ve doğal mirasa ilişkin bilgilere kolay erişim, yer operatörleri ve yer donanımları, macera turizmi alanında faaliyette bulunanlar için eğitim programlarının varlığı, macera rehberleri/liderleri, maceracı turistlerin konaklama ihtiyaçlarına yönelik olarak inşa edilmiş ancak içinde yer aldığı tabiata, flora ve faunaya herhangi bir zarar vermeyen eko-kulübeler gibi unsurları kapsamaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki sert ve yumuşak altyapının önemi söz konusu destinasyonun turizm pazarında rekabet edebilmesi için olmazsa olmaz unsurlar arasında yer almaktadır. Bu kriterin aldığı değerlerin tamamı uzman görüşüne dayanmaktadır. Uzman görüşünde ölçek “-3 (Çok Kötü)’den +3 (Çok İyi)” arasında değişmektedir.

2.3.4. İmaj Kriteri

İmaj, pazarlama ile yakından ilişkili bir kavramdır. Hangi konuda olursa olsun bir ülkenin imajı, o ülkenin söz konusu alandaki rekabet gücü üzerinde oldukça etkilidir. Bu durum macera turizm pazarında rakip olan ülkeler için de geçerlidir. Bir ülkenin sürdürülebilirlik ve macera fırsatı sunan bir imaja sahip olması, bu iki unsura önem veren macera tutkunlarının dikkatini çekmektedir. Macera tutkunlarının söz konusu ülkeyi ziyaretlerinde yaptıkları harcamalar, devam eden sürdürülebilir gelişme stratejilerini finansal kaynak oluşturmaktadır. Bu kriterin aldığı değerde uzman görüşü etkilidir.

3. MTGİ DEĞERLENDİRME BAŞLIKLARI AÇISINDAN TÜRKİYE’NİN ANALİZİ

MTGİ’de söz konusu kriterlere ilişkin olarak ülkelerin aldığı değerler 1-10 arasında değişmektedir. Kriterlerin aldıkları değerler ile ülke sıralamaları ters orantılıdır. Bir başka ifadeyle kriterlerin aldıkları değer azaldıkça ülkenin sıralamadaki yeri yükselmektedir.

3.1. Güvenlik ve Konukseverlik Başlığı

Bünyesinde 4 kriteri barındıran *Güvenlik ve Konukseverlik* başlığı ile ilgili olarak Türkiye’nin durumu Tablo-2’de verilmektedir.

Tablo 2: *Güvenlik ve Konukseverlik Kriterlerine Göre Türkiye’nin Durumu*

Yıl	Sürdürülebilir Kalkınma Politikası Kriteri	Güvenlik ve Emniyet Kriteri	Sağlık Kriteri	Doğal Kaynaklar Kriteri
2009	7,27	1,97	1,69	5,14
2010	7,21	4,29	1,21	4,25
2011	6,38	5,28	1,97	6,65
2013	6,50	4,81	2,79	6,67
2015	6,33	4,58	2,20	6,62
2018	6,85	4,65	2,67	6,58
2020	6,29	4,52	2,67	6,49

(İlgili Yıllara Ait MTGİ Raporlarından Derlenmiştir.)

Tabloda-2’de Türkiye’nin sürdürülebilir kalkınma politikası kriterine ilişkin değerler dikkate alındığında 2009-2020 yılları arasında küçük iniş çıkışlara rağmen genel anlamda gelişme gösterdiği gözlemlenmektedir. Buradan hareketle Türkiye’nin özellikle macera turizminin hammaddesi olarak da adlandırılabilir doğa ve kültürel mirasların korunmasına ve özel sektörün bu alanda yatırım yapmasına uygun ortamın yaratılmasında izlediği politikaların olumlu yönde gelişme gösterdiği söylenebilir.

Güvenlik ve emniyet kriterine ilişkin Türkiye'nin değerlerinin genel anlamda iyi olduğu görülmektedir. Türkiye, söz konusu kritere ilişkin olarak özellikle 2009 yılında en iyi değere sahipken, 2020 yılına doğru bu değerler maalesef olumsuz yönde değişim göstermektedir. Türkiye'nin güvenlik ve emniyet kriterine ilişkin değerlerindeki olumsuz değişme ise gerek iç gerekse komşu ülkelerde yaşanan; 2010 yılında Tunus'ta başlayan ve "Arap Baharı" olarak bilinen ve birçok Ortadoğu ülkesini etkileyen olayların Mart 2011'de Türkiye'yi de göç noktasında etkilemesi, 2013 yılında yaşanan Gezi Olayları, 2015 yılında yaşanan Hendek Olayları, 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan darbe girişimi gibi olaylar ile açıklanabilir.

Sağlık kriterine ilişkin olarak Türkiye'nin aldığı değerlerin genel anlamda olumlu olduğunu görülmektedir. Nitekim 2009 ve 2020 yıllarına ilişkin değerler arasında 0,98'lik bir fark vardır. Sağlık kriterinin daha net anlaşılabilmesi için 2009-2020 yıllarında Türkiye'nin sağlık alanına ilişkin verileri dikkate almakta yarar ardır (Bakınız Tablo 3). Söz konusu yıllarda Türkiye'nin sağlık alanında gerek altyapı gerekse insan kaynağı noktasında önemli gelişmeler gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla Tablo 2'de yer alan veriler, Türkiye'nin sağlık kriterine ilişkin olarak aldığı değeri açıklamaktadır.

Tablo 3: İlgili Yıllara Ait Sağlık İstatistikleri

Yıl	Toplam Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	10.000 Kişiyeye Düşen Yatak Sayısı	Toplam Hekim Sayısı	1000 100.000* Kişiyeye Düşen Hekim Sayısı	Toplam Hemşire ve Ebe Sayısı	1000 100.000* Kişiyeye Düşen Hemşire ve Ebe Sayısı
2009	1.389	195.549	26,3	118.641	1,45	105.176	1,64
2010	1.439	200.239	26,4	126.029	1,67	114.772	1,56
2013	1.517	202.031	26,4	133.775	174*	139.544	252*
2015	1.533	209.648	26,6	141.259	179*	205.889	261*
2018	1.534	231.913	28,3	153.128	187*	246.850	301*
2020	1.538	251.182	28,6	171.259	205*	286.332	342*

(Sağlık Bakanlığı'nın İlgili Yıllara İlişkin İstatistiklerinden ve TÜİK Verilerinden Derlenmiştir.)

Tablo 2'de doğal kaynaklar kriterine ilişkin değerleri incelendiğinde 2009 yılında ortalama bir durumda olan Türkiye'nin maalesef 2011 yılından itibaren olumsuz yönde gelişme gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla, macera turizmi kaynakları bakımından önemli bir potansiyele sahip olan Türkiye'nin söz konusu kaynakları koruma ve değerlendirme noktasında başarılı bir grafik çizmediği aşikardır.

3.2. Macera Başlığı

Bünyesinde 2 alt kriteri barındıran *Macera* başlığı ile ilgili olarak Türkiye'nin durumu Tablo-4'de değerlendirilmektedir.

Tablo 4: *Macera Kriterlerine Göre Türkiye'nin Durumu*

Yıl	Macera Aktivitesi Kaynakları Kriteri	Girişimcilik Kriteri
2009	7,25	7,16
2010	7,60	7,67
2011	8,90	7,63
2013	8,87	7,39
2015	8,19	7,50
2018	8,35	7,29
2020	8,13	7,33

(İlgili Yıllara Ait MTGİ Raporlarından Derlenmiştir.)

Tablo 4'te yer alan *Macera Aktivite Kaynakları* kriterine ilişkin değerler dikkate alındığında Türkiye'nin genel olarak başarısız bir performans sergilediği aşikardır. 2009 değeri ile 2020 yılı değeri arasında negatif yönde 0,88'lik bir fark bulunmaktadır. Türkiye'nin iklim şartları, sahip olduğu kıyı uzunluğu, yeryüzü şekilleri, florası ve faunası aynı anda birçok macera aktivitesinin gerçekleştirilmesi için uygun ortamı sunmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin böyle bir şansa sahip iken sınırlı sayıdaki macera aktivitesine odaklanmış olduğu ve halihazırda odaklanılmış olanların da olması gerektiği gibi icra edilmediği sonucuna varılmaktadır.

Girişimcilik kriterine ilişkin 2009 ve 2020 yılları arasında almış olduğu değerler incelendiğinde Türkiye'nin ortalamanın altında bir durumda olduğu görülmektedir. Dünyanın önemli turistik destinasyonlarından birisi olan Türkiye'nin turizm alanında özel sektörün gerçekleştirdiği yatırımlar her geçen yıl artmaktadır. Nitekim turizm sektörünün önemli aktörlerinden olan seyahat acentalarının sayısı 2009 yılında 5,787, 2010 yılında 6.107, 2011 yılında 6.452, 2013 yılında 7.377, 2015 yılında 8.717, 2018 yılında 10.305, 2020 yılında 12.269'a yükselmiştir (www.yigm.ktb.gov.tr). Bu durum, Türkiye'nin turizm sektöründe girişimcilik faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için elverişli ortamın olduğuna işaret etmektedir. Ancak Türkiye'nin girişimcilik kriterine ilişkin değerinin düşük olmasının ardında; açılan seyahat acentalarının genellikle macera turizmi dışındaki turizm türlerine yönelik hizmet vermelerinin olduğu söylenebilir.

3.3. Hazırlıklı Olma Başlığı

Bünyesinde 4 alt kriteri barındıran *Hazırlıklı Olma* başlığı ile ilgili olarak Türkiye'nin durumu Tablo-5'de yer verilmiştir.

Tablo 5: Hazırlıklı Olma Kriterlerine Göre Türkiye'nin Durumu

Yıl	İnsani Boyut Kriteri	Kültürel Kaynaklar Kriteri	Turizm Altyapısı Kriteri	İmaj Kriteri
2009	3,93	6,01	9,52	9,76
2010	3,31	5,54	8,32	9,52
2011	3,97	5,37	7,84	8,07
2013	4,61	5,34	7,63	7,74
2015	4,37	5,40	7,40	7,56
2018	3,55	5,18	7,23	7,41
2020	3,45	4,33	7,01	7,26

(İlgili Yıllara Ait MTGİ Raporlarından Derlenmiştir.)

Türkiye'nin insani boyut kriterine ilişkin 2009-2020 yılları değerleri incelendiğinde ortalamanın üzerinde bir durumda olduğu görülmektedir. Türk kültüründe misafirperverliğin önemli bir yere sahip olması gerek şehirlerde gerekse şehirden uzak ücra noktalarda yaşayanların yabancı ziyaretçilere alışkın olmalarının altında yatan temel unsur olarak kabul edilmektedir. Türk insanının yabancılara karşı samimi yaklaşımı neticesinde çeşitli tur operatörleri tur programlarına turistlerin, yerel halka günlük işlerinde yardımcı olabilecekleri öğeleri de dahil etmektedirler. Bu sayede macera tutkunları yerel halka çeşitli işlerde yardımcı olmanın verdiği psikolojik tatmini yaşama ve yerel halkı doğal yaşam şartları içinde görme deneyimine sahip olabilmektedir. Nitekim Isparta'da gül bahçesinde gül toplama işine yerli ve yabancı turistlerin de iştirak etmeleri, Kırşehir'de turistlerin gönüllü olarak elma ve ceviz hasadında çalışmaları, Antalya'nın Manavgat ilçesinde turistlerin pamuk toplama işinde çalışmaları ve buna benzer birçok örnek Türkiye'nin insani boyut kriterine ilişkin değerini olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Kültürel kaynaklar kriterine ilişkin 2009-2020 yılları arasındaki değerler, Türkiye'nin bu kriter ile ilgili olarak önemli sayılabilecek adımlar attığını göstermektedir. 2009 ve 2020 yıllarına ait değerler arasındaki fark 1,68'dir. Macera aktivitelerinin ekseriyeti şehirden uzak olan ücra yerlerde gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla bu bölgelerde yaşayan yerel halkın kültürlerini muhafaza ettiği söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin koruma altına alınan alan sayısı ve alanı da her geçen yıl artış göstermektedir (bakınız Tablo 6).

Tablo 6: *Türkiye'nin Toplam Korunan Alan Sayısı ve Alanı*

Yıl	Alan Sayısı	Alan (HA)
2009	1.118	2.447.245
2010	1.147	2.467.677
2011	1.443	4.214.580
2013	1.552	4.467.438
2015	1.495	2.999.842
2018	1.599	3.456.409
2020	1.660	3.642.826

(www.tarimorman.gov.tr)

Kültürel kaynaklar kriter değerinde etkili bir diğer faktör ise UNESCO Dünya Mirası alanının sayısıdır. UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde taraf olan ülke sayısı 179'dur. UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde bu ülkelere ait toplam 1720 miras yer almaktadır. Türkiye'nin 2021 yılında güncellenen listeye göre 77 kültürel, 4 karma ve 3 doğal olmak üzere listede toplam 84 mirası bulunmaktadır (www.unesco.org.tr). Türkiye'nin sahip olduğu miras sayısı kültürel kaynaklar kriterinde aldığı değerinde etkili olmaktadır.

Turizm altyapısı kriterine ilişkin olarak 2009-2020 yıllarına değerler, Türkiye'nin olumlu yönde gelişme gösterdiğine işaret etse de genel anlamda Türkiye'nin durumunun ortalamanın altında olduğu aşikardır. Ancak burada söz konusu olan altyapı macera turizmi açısından önem arz eden; patika/güzergâh haritaları, kültürel ve doğal mirasa ilişkin bilgilere kolay erişim, yer operatörleri ve yer donanımları, macera turizmi alanında faaliyette bulunanlar için eğitim programlarının varlığı, macera rehberleri/liderleri, maceracı turistlerin konaklama ihtiyaçlarına yönelik olarak inşa edilmiş ancak içinde yer aldığı tabiata, flora ve faunaya herhangi bir zarar vermeyen eko-kulübeler gibi yumuşak altyapı unsurlardır. Söz konusu kritere ilişkin değerlerin her geçen yıl olumlu yönde gelişme göstermesi Türkiye'nin macera turizmi noktasında da gerekli adımları attığını gösterir niteliktedir.

İmaj kriterine ilişkin değerler incelendiğinde Türkiye'nin genel olarak ortalamanın altında bir durumda olduğunu göstermektedir. Ancak 2009-2020 yıllarına ilişkin değerler, olumlu yönde gelişmenin varlığına işaret etmektedir. İmajın, pazarlama ile yakından ilişkili bir konu olduğu düşünüldüğünde Türkiye'de macera turizmi alanında tanıtım faaliyetlerine yönelik adımlar atıldığı söylenebilir. Nitekim macera turizmi ve macera aktivitelerine yönelik olarak düzenlenen "Adventure Turkey" Türkiye'nin macera turizmine yönelik imajına önemli katkı sağlayan faaliyetlere iyi bir örnek oluşturmaktadır. "Adventure Turkey" organizasyonunun ilki 14-17 Şubat 2020 tarihinde, ikincisi 3-6 Şubat 2022 tarihinde düzenlenmiştir.

Her yıl ilginin giderek arttığı fuarın üçüncüsü ise 23-26 Mart 2023 tarihinde düzenlenmesi planlanmaktadır.

4. MTGİ SIRALAMASINDA TÜRKİYE ANALİZİ

MTGİ’nde değerlendirmeye tabi tutulan ülkeler *Gelişmiş Ülkeler* ve *Gelişmekte Olan Ülkeler* olmak üzere iki başlığa ayrıldığına yukarıda bahsedilmiştir. MTGİ puanı ülkenin sıralamadaki yerini belirleyen asıl unsurdur. Yukarıda ayrıntılı olarak açıklanmış olan değerlendirme başlıkları ve bu başlıklar kapsamında yer alan kriterlerin aldıkları değerlerin yanı sıra de etkili olmaktadır. Değerlendirme başlıkları bünyesinde 5 kritere kadar eksik olan değerler, söz konusu ülkenin içinde bulunduğu coğrafi bölge ortalaması dikkate alınmaktadır. Ancak 5 kriter değerinin olmaması durumunda söz konusu ülke değerlendirme dışında tutulmaktadır. MTGİ veri setinde, MTGİ puanına göre ülke sıralamalarına ilişkin detaylı verilerin yanı sıra ilk bakışta ülkelerin genel durumunu ifade etmeye yönelik renk kategorileri de kullanılmaktadır. Yeşil renk, sıralamadaki “en iyi”; sarı renk, sıralamadaki “en kötü” ve mavi renk ise “ortalama durum” olarak ifade edilmektedir.

Gelişmekte Olan Ülkeler kategorisinde değerlendirilen Türkiye’nin yıllara göre sıralamadaki yeri Tablo 7’de verilmektedir. Söz konusu yıllara ilişkin Türkiye’nin sıralamadaki yer incelendiğinde 2009 yılında Türkiye’nin diğer yıllara göre en iyi durumunu ifade ederken, 2018 ve 2020 yıllarının da en kötü durumunu ifade ettiği söylenebilir. Ancak toplamda değerlendirmeye alınan ülke sayısının dikkate alındığında bugüne kadar açıklanmış olan bütün MTGİ raporlarında Türkiye, yeşil kategorideki “en iyi” ülkeler arasında yer almaktadır.

Tablo 7: Türkiye’nin MTGİ Sıralamasındaki Yeri

Yıl	Değerlendirilen Ülke Sayısı	Türkiye’nin Sırası	MTGİ Puanı	Sıralamadaki Değişim Durumu
2008	163	19	111	****
2009	167	14	91	+5
2010	163	15	95	-1
2011	163	16	95	+1
2013	163	19	105	-3
2015	163	18	117	+1
2018	163	23	123	-5
2020	163	23	121	0

(İlgili Yıllara Ait MTGİ Raporlarından Derlenmiştir.)

SONUÇ

Türkiye, coğrafi konumu münasebetiyle tarihi süreç içinde birçok medeniyet ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeptendir ki Türkiye, sahip olduğu tarihi ve kültürel zenginlik bakımından dünyada öne çıkan nadir ülkeler arasında yer almaktadır. Tarihi ve kültürel zenginliklerin yanı sıra hammaddesi yeryüzü şekilleri, iklim özellikleri, flora ve fauna olan macera turizmi, Türkiye turizmine yeni bir boyut kazandırmaktadır. Covid-19, insanların kitle turizmine karşı daha temkinli yaklaşmasına bu sebeple aile bireylerinden oluşan küçük gruplar halinde veya bireysel olarak izole bir tatil anlayışına sahip olmalarına neden olmuştur. Bir başka ifadeyle insanların, macera turizmi kapsamında yer alan sert ve yumuşak macera aktivitelerine yönelimleri daha da artmıştır. Türkiye'nin macera turizminden sahip olduğu potansiyele denk bir gelir elde edebilmesi, bu alandaki durumunu bilmesiyle yakından ilişkilidir. Yerli literatürde spesifik macera aktivitelerine ilişkin akademik çalışmalar olmasına karşın Türkiye'nin genel durumunu ortaya koyan tek çalışma, TURSAB tarafından 2015 yılında yayımlanmış olan "TURSAB Doğa ve Macera Turizmi Raporu"dur. Ancak bu rapor ise oldukça sınırlı veriler sağlamaktadır.

Yabancı literatür incelendiğinde macera turizmi ile ilgili olarak küresel çapta çalışmalar yapan MSTB'nin, Washington Üniversitesi Uluslararası Turizm Çalışmaları Enstitüsü iş birliğiyle yayımlanan MTGİ raporları, Türkiye'nin macera turizmi durumunu ortaya koyan önemli enstrüman olarak nitelendirilebilir. MTGİ değerlendirme başlıkları kapsamında yer alan kriterler, Türkiye'nin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyan göstergeler olarak kabul edilebilir. MTGİ raporlarında yeşil kategoride yani en iyiler arasında yer alan Türkiye'nin sıralamada daha da yukarılara çıkarak macera turizmi konusunda tercih edilen destinasyon olması dolayısıyla macera turizm pazarında güçlü bir yer edinerek elde ettiği geliri arttırması için:

- a) Koruma altına alınan doğa ve kültürel alanların arttırılması,
- b) Macera turizmine yönelik olarak özel sektörün yatırımlarının teşvik edilmesi,
- c) Gerek sınırlar dahilinde gerekse sınır ötesinde yürütülen politikalar ile Türkiye'nin seyahat için güvenilir bir ülke olarak öne çıkmasının sağlanması,
- d) Macera turizmine yönelik yumuşak altyapın çalışmalarının arttırılması,
- e) Seyahat acentelerinin ve tur operatörlerinin mevcut hizmetlerine macera turizmine yönelik faaliyetleri de eklemeleri,

f) Sağlık kriterine ilişkin değerlerde etkili olan sağlık yatırımlarının arttırılmaya devam etmesi,

g) Türkiye'nin macera turizmi potansiyelinin ön plana çıkarıldığı uluslararası fuar, kongre, çalıştay, sempozyum gibi faaliyetlerin daha sık gerçekleştirilmesi,

h) Macera turizmi alanında hizmet verebilecek kalifiye insan kaynağının karşılanması noktasında özellikle üniversitelerin programlar açmaları,

i) UNSECO geçici listesinde yer alan doğal ve kültürel miras sayısının arttırılması için girişimlerin devam ettirilmesi, önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Allied Market Research. (2022). *Adventure tourism market 2022*. Erişim Tarihi: 26.02.2022, <https://www.alliedmarketresearch.com/adventure-tourism-market>.
- Fabrizio, N., (2014). *Adventure tourism management*. (Master Thesis). Page University, New York, USA.
- Hall, M. and Weiler, B. (1992). *Special interest tourism*. London: Belhaven Pub.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım İşleri Genel Müdürlüğü (2020). *Yıllara göre seyahat acentası sayıları*. Erişim Tarihi: 20.03.2022, <https://yigm.ktb.gov.tr/Eklenti/81939,3103turizmistatistikleri2020-4pdf.pdf?0>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2010). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yıllığı-2008*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/191>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2010). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yıllığı-2009*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/443>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2011). *T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı-2010*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/444>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2014). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yıllığı-2013*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/485>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2016). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yıllığı-2015*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/591>.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2019). *T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık istatistikleri yıllığı-2018*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbsgm.saglik.gov.tr/Eklenti/36134/0/siy2018trpdf.pdf>,
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2021). *T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı-2020*. Erişim Tarihi: 19.03.2022, <https://sbsgm.saglik.gov.tr/Eklenti/41611/0/haber-bulteni-2020pdf.pdf>.
- The Adventure Travel Trade Association (2008). *Adventure tourism development index 2008*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, <http://www.adventureindex.travel/docs/2008-adventure-tourism-development-index.pdf>.
- The Adventure Travel Trade Association (2009). *Adventure tourism development index 2009*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, http://www.adventureindex.travel/docs/2009_atdi_report.pdf,
- The Adventure Travel Trade Association (2010). *Adventure Tourism Development Index 2010*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, http://www.adventureindex.travel/docs/atdi_2010_report.pdf.

- The Adventure Travel Trade Association (2011). *Adventure tourism development index 2011*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, http://www.adventureindex.travel/docs/atdi_2011_report.pdf.
- The Adventure Travel Trade Association (2015). *Adventure tourism development index 2015*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, http://www.adventureindex.travel/docs/atdi_2015.pdf.
- The Adventure Travel Trade Association (2016). *Adventure tourism development index 2016*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, <http://www.adventureindex.travel/docs/ATDI16-web.pdf>.
- The Adventure Travel Trade Association (2018). *Adventure tourism development index 2018*. Erişim Tarihi: 01.03.2022, <https://cdn-research.adventuretravel.biz/research/5bbf8fe92ba5b5.97894d412/ATDI-2018-Report.pdf>.
- The Adventure Travel Trade Association (2020). *Adventure tourism development index 2020*. Erişim Tarihi: 26.02.2022, <https://cdn-research.adventuretravel.biz/research/7832975982376892.2352352/atdi-report2020.pdf>.
- The Adventure Travel Trade Association. (2022). *About us*. Erişim Tarihi: 27.02.2022. <https://about.adventuretravel.biz/>.
- UNESCO. (2021). *UNESCO Dünya Mirası Listesi*. Erişim Tarihi: 20.03.2022, <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnya-Miras%C4%B1-Listesi>,

“

Bölüm 8

**ENDÜSTRİYEL MİRAS KAPSAMINDA
AYDIN TEKSTİL FABRİKASI: POLİTİK
EKOLOJİ AÇISINDAN ÖZELLİKLER**

*Sultan BAYSAN¹
A. Adnan ÖZTÜRK²*

”

1 Prof.Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kepez Aydın, Türkiye. e-posta: sbaysan@adu.edu.tr ORCID: 0000-0001-7431-7973

2 Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kepez Aydın, Türkiye.
e-posta: adil_adnanozturk@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3457-2229

Giriş

Politik ekoloji terimi, alanyazına ilk defa 1935'te *Science* Gazetesi'ndeki Thone'un makalesinin başlığı altında konu olmuştur. Makalede, *Politik ekoloji: Doğa konuşmaları, otlak için savaşıyoruz* başlığıyla Amerikan yerlisi Kızılderililerle "toprakların yeni sahipleri" arasındaki çıkar çatışması ve uzun savaş ele alınmaktadır. Terim 1970'lerden itibaren alanyazında sıklıkla kullanılmış ve politik ekoloji terimi birçok açılardan farklı özellikleriyle tanımlanmıştır (daha detaylı tanımlamalar için bkz. Çakır, Gümüşçü ve Taş, 2020).

Politik ekolojinin bu çalışmada ele alınma şekli Blaikie ve Brookfield'in (1987: 17-19), "üretim, paylaşım ve tüketim süreçlerinin çevresel baskılar ve ekonomik faydalar bağlamında bir bütün olarak ele alınması" bağlamındadır. Politik ekoloji "çevreye ilişkin bütün sorunların, insan elinden çıkmış veya doğal olarak meydana gelmiş olması fark etmeksizin, iktidar savaşında başarı elde edilmesi amacıyla siyasallaştırılması sürecini inceleyen disiplindir" (Keleş, 1997: 236). Dolayısıyla her ne kadar çevre ve çevresel şartları ilgilendiren politik kararların durumunu sorgular görünse de adı geçen çevrenin çok geniş bir kapsama sahip olması nedeniyle politik ekoloji kavramı endüstriyel mirası ilgilendiren konularda da araç olarak kullanılabilir. Çünkü çevresel şart ve maliyetler, sosyo-ekonomik hayatta meydana gelen değişiklikler sonrasındaki 'güç' ilişkileri siyasi sonuçlara sahiptir (Çakır, Gümüşçü ve Taş, 2020).

Son zamanlarda endüstriyel kültür kalıntılarının yeniden tasarlandığı ve çeşitli amaçlarla kullanıldığı dikkat çekmektedir (Cossons, 2012). Uluslararası Endüstriyel Mirasın Korunması Komitesi'ne (TICCIH) göre endüstriyel miras, tarihi ve kültürel geçmişin korunmasının insanlık tarihi için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, Doğan'a (2009) göre fabrikalar sadece makineleri barındıran yapılar değil, aynı zamanda topluma yeni bir yaşam tarzı ve kültürünü tanıtmının araçlarıdır. Yer adlarının (örn. Baysan ve Kara, 2014; Gülbetekin ve Öztürk, 2016; Özüpekçe ve Gümüş, 2020) kent hafızası açısından önemli olması gibi, eski görünümünü kaybetmiş sanayi alanları ve tesislerin yeniden değerlendirilmesi de kentsel toplum belleğini bir başka deyişle, "geçmişin izlerini" korumak açısından önemlidir.

Kent kimliği ve hafızasını korumak amacıyla kentsel toplumsal belleğin nasıl korunabileceğine dair sorulara cevap verebilmek adına endüstriyel mirasa nasıl sahip çıkılabileceği konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında endüstriyel tesislerde meydana gelen yıpranma ve bu sürecin 2. Dünya Savaşı ile kentlerde yıkıcı boyutlara ulaşması sonucunda oluşan tahribatın temizlenme ve onarımı özellikle Avrupa kentlerinde büyük ölçüde sağlanmış; bu bağlamda

geri kalan ülkelere de örnek olunmuştur. Karadağ ve İncedere'nin (2020) belirttiği gibi eski sanayi tesislerinin bulunduğu yerleri yeniden tasarlamadaki amaç, kentsel alanlarda zamanla oluşan tıkanıklığı gidermek; yoksul görünümlü kentsel peyzajı düzenleyerek bu arazilerin artan değerine uygun yeni kullanımlara yer açmaktır.

Birçok ülkede endüstriyel tesislerin yeni formlarla yeniden değerlendirilmesinin tarihi Türkiye'ye göre daha erken başlamıştır. Bu anlamda sanayi devriminin başladığı İngiltere öncü olarak kabul edilebilir (Hewison, 1987; Alfrey ve Putnam, 1992). Portekiz (ör. Loures, 2008), İspanya (ör. Pozo ve Gonzalez, 2012), İtalya (Chilingaryan, 2014; Vita, Trizio ve Palermo Iglesias, 2019) ve hatta Yunanistan (Agaliotou, 2015) gibi diğer kıta Avrupası ülkeleri buna dâhildir. Bu örnekler dışında, Dünya Kültür Mirası listeleri gibi endüstri mirası listeleri ve kabul kriterleri de yayınlanmıştır (Köksal, 2012: 20, ayrıca yeniden kullanıma açılan endüstriyel miras örnekleri için bkz. Köksal, 2005; Tanyeli ve İkiz, 2009).

Türkiye'de bazı şehirler, endüstriyel mirasın sürdürülebilirliği açısından daha fazla yol almıştır. İstanbul'da Santral İstanbul olarak yeniden işlevlendirilen Silahtarağa Elektrik Santrali (Köksal, 2005) ve Beykoz Halat Fabrikası (Altanlar ve Sınmaz, 2013) bunlara iki örnektir. Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi'nin (APIKAM) İzmir'deki çalışmaları dikkat çekicidir. Yine endüstriyel mirası konu edinen yayımlar da artmaktadır (Alfrey ve Putnam, 1992; Edensor, 2005; Tanyeli, 1998; Çelikoğlu, Baylan, Dikmen, Kandilci ve Köran, 2009; Özsoy, 2011; Serçe, 2014; Akıncılar, Baysan ve Öztürk, 2013; Karadağ ve İncedere, 2017; Yavaşoğlu ve Özgül, 2020). Örneğin, Karadağ ve İncedere (2020), Alsancak Limanı ardı bölgesi ile ilgili örnek olay incelemesinde endüstriyel miras alanlarının kentsel sürdürülebilirliğini tartışmışlardır. Araştırmacılar (2020), bu çalışmada şehir merkezindeki âtıl tesislerin emtia değerinin artmasıyla birlikte endüstriyel mirasın yeniden değerlendirilmesine yönelik projelerin çoğaldığını belirtmektedir.

Endüstriyel miras alanları özel ortamlardır. Bunlardan endüstriyel miras turizminden özel etkinliklere, festival ya da Aydın Tekstil örneğinde olduğu gibi rekreasyon faaliyetlerine kadar birçok yönden yeniden yararlanılmaktadır. Aydın Tekstil bir endüstriyel miras alanı olarak Aydın'ın sanayi sonrası toplumuna yeni faaliyet biçimleri sunmaya çalışmaktadır.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışma, politik ekoloji bağlamında Aydın Tekstil Fabrikası'nın endüstriyel miras alanı olarak önemi ve sunduğu yeni kullanım alanları ile ilgilidir. Bu amaçla burada tesisin Aydın kenti için değerini anlamak bakımından Aydın'daki genel endüstriyel gelişme çerçevesinde tarihi, coğrafi özellikler ile etkileşimi, tesisin barındırdığı yapıların özellikleri, geçmişte-

ki ve günümüzdeki kullanımları ve kültürel açıdan estetik, tarihi, bilimsel ve sosyal değerler yönünden günümüze kattığı anlamı anlatılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle ilk önce endüstriyel miras ile ilgili alanyazın taraması yapılmıştır. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Kütüphane katalogları, *Web of Science*, *Proquest*, *Google Scholar*, *Researchgate* ve *Academia*'daki e-kitap ve dergiler için bazı çevrimiçi veri tabanları, *endüstriyel miras*, *Aydın Tekstil Fabrikası* anahtar kelimeleri ile İngilizce ve Türkçe olarak taranmıştır. Fabrikanın arşivleri bulunmaya çalışılmış; 1950-2022 yılları arasında Aydın Tekstil için çıkmış yazılar için ulusal ve yerel basın taranmıştır. Ayrıca saha çalışması olarak yerleşkede gözlem ve görüşme yapılmış, fotoğraflar çekilmiş; Google Earth programı üzerinden Aydın Tekstil yerleşkesi üzerinde işaretlemeler yapılmış ve görüntüler bu çalışmada kullanılmıştır.

Ayrıca, Aydın il yıllıkları, yöneticiliğini Arıkan'ın (1993) yaptığı Tariş Tarihi Projesi, Kolsal (2015, 2017), Baysan, Öztürk ve Budak (2021b) ile Yaşdağ'ın (2021) Aydın Tekstil üzerindeki çalışmaları ve Uğur'un (2003, 2018) Aydın kent coğrafyası ile ilgili yayınları, ayrıca diğer birçok yayın incelenmiştir. Bunlardan başka Aydın Büyükşehir Belediyesi ve Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Müdürlüğü ile iletişime geçilmiş; Aydın'da koruma altındaki endüstriyel miras alanlarının listesi ve bazı bilgiler derlenmiştir. Fabrika Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulanlara kıyasla nispeten yeni olmasına rağmen, kayıp arşiv/veri, fabrika alanını sanayi mirası olarak yönetmesi gereken kamu otoritelerinin genellikle politik sebeplerden kaynaklı kısıtlamaları gibi birçok faktör nedeniyle bilgi ve belge bulma konusunda önemli sorunlar yaşanmıştır. Büyükşehir Belediyesi Planlama ve Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Müdürlükleriyle yeterince iş birliği yapılamamış; Aydın Tariş Pamuk Birliği'ne yapılan ziyaret de dâhil fabrika arşivinin nerede olduğu (eğer taşınmalar sırasında kaybolmamışsa) tam olarak belirlenememiştir. Burada endüstriyel miras alanlarının önemi konusunda bu alanların disiplinler arası yaklaşımlarla araştırılmasına (Köksal, 2012) izin verilmesi ve kaynak sağlanmasının önemi özellikle vurgulanmalıdır. Çünkü endüstri mirasının önemi anlaşıldıkça, bu alanları yönetmek için optimum politika ve stratejiler geliştirmek kolaylaşacaktır.

Kültürel ve endüstriyel mirasın önemi

Kültürel ve endüstriyel miras bir yere “anlam” katar ve geçmişle olan ilişkilerimizi ortaya çıkarır (Drury, 2002; Loures, 2008; Foote ve Azaryahu, 2009). Şehirlerin “yaşayan organizmalar” olarak hafızaları olduğu unutulmamalıdır. Bu hafızayı canlandırmak için geçmişi bugünle bağlamak gereklidir (Argın, 2021). Çünkü değerlerin kaybolması, gelecek nesillerin geçmişle olan kültürel bağlarının kopmasına neden olmaktadır. Özellikle gençler endüstriyel mirasın zamanla yok olması nedeniyle eski yaşam biçimlerinin fiziki ifadesini kaçırmaktadır.

Aydın Tekstil yapıları TICCIH (2011) tarafından tanımlanan endüstriyel miras kavramına uygundur. Endüstriyel miras, “*fabrika binaları, kompleksler, alanlar ve endüstriyel peyzajların yanı sıra, devam eden veya geçmiş üretim biçiminin ve sürecinin, hammaddelerin çıkarılması ve ürünlere dönüştürülmesinin kanıtı olan makineler, nesnelere ve yapıları, enerji ve ulaşım altyapılarını*” içeren alanlardır. Niederhagemann’ın (2011: 15) belirttiği gibi “*mimari anıtlar, insanların, şehirlerin ve yerleşimlerin tarihi için ya da eser ve üretim koşullarının gelişmesi için önemli olan yapısal tesislerdir. Onların korunması için sanatsal, bilimsel, geleneksel ya da kentsel nedenler olmalıdır*”. Aydın Tekstil, üretim birimleri, kazan dairesi, baş mühendis ve yönetici evleri, günümüzde yıkılmış işçi ve memur evleri ile büyük bir sanayi yerleşkesidir. Burada sosyal tesisler ve spor alanları ve çevrede yeşil alanlar yer almaktadır. Aydın Tekstil Fabrikası bugün de endüstriyel miras örneği olarak barındırdığı yapıları, tarihi, faaliyetleri, sosyal ve kültürel olayları ve zamanının teknolojisi hakkında açıklayıcı bilgiler sunmaktadır.

Niederhagemann’ın (2011: 20) belirttiği gibi “*endüstriyel mirasın korunması ve rehabilitasyonu kültürel miras yönetiminin özel bir bölümüdür*”. Endüstriyel miras, kültürel mirastan farklıdır; çünkü, bu tür yapıların boyutları çok büyük veya buralarda tehlikeli atık üretilmiş veya işlenmiş olabileceğinden bir kontaminasyon kaynağı olabilirler. Kontaminasyon kaynağı olmayanların sürdürülebilir hale getirilmesi için yeni kullanım alanlarının tasarlanması gerekir. Ancak endüstriyel bir anıt yeni bir kullanım şekline sahip değilse, yine de sürdürülebilirliği sağlamak adına gelecek nesiller için buranın korunması önemlidir. Büyük ve karmaşık bir karaktere sahip Aydın Tekstil Fabrikası ise yeni kullanım alanları konusunda adımını atmış görünmektedir.

Osmanlı döneminde Aydın’da incir ve zeytin ticareti nedeniyle çok kültürlü bir hayat vardır. 1922 Kurtuluş Savaşı sırasında kent, özellikle Yunan Ordusu’nun “*şeytan taburları*” (Özdil, 2021) tarafından harap (Tül, 2013) edilmiştir. Bu nedenle, o yıllardan geriye birkaç yapı kalmıştır. Daha sonra açıklanacağı üzere Aydın’da sanayileşme geç başlamıştır. 1950’li yıllardan sonra kurulan Aydın Tekstil ise o zamandan bu yana kentin endüstriyel belleğinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Aydın Tekstil ulusal düzeyde Cumhuriyet’in ilk kurulan anıtsal fabrikalarına göre farklılık göstermeyebilir ancak yerel düzeyde önem taşır. Bu nedenle burası için strateji, endüstriyel yapıyı doğrudan “*anlamıyla*” korumak, vurgulamak ve yeniden kullanmak olmalıdır. Bu nedenle, 1954 yılında Avrupa Konseyi tarafından Avrupa Kültür Konvansiyonu’nda belirtildiği üzere endüstriyel mirasın, “*ortak kültürün zenginliğinin ve çeşitliliğinin yeri doldurulamaz bir ifadesi*” (Loures, 2008) olarak tanımlanması, endüstriyel geçmiş konusunda Aydın kentine değer katmak için ileriye dönük bir yaklaşım olarak ele alınabilir (Baysan, Öztürk ve Budak, 2021b).

Aydın Tekstil Fabrikası hem modern Cumhuriyet'in bütüncül politikalarını hem de kurulduğu dönemin liberal yapısını yansıtmaktadır. Aydın il merkezinde kapsamlı bir sanayi tesisi olarak ilk olması dolayısıyla önemlidir. Yine Ege Bölgesi'nde Cumhuriyet sanayileşmesinin ve modernist estetiğin önemli temsilcilerinden olması nedeni ile korunması gereken tarihi ve kültürel bir değerdir (Karatosun ve Arıtan, 2010). Fabrikanın 1950 öncesi ve sonrası döneme özgü birikimi nedeniyle, daha sonra açıklanacağı gibi, "melez" yapı özellikleri gösterdiği söylenebilir. Böyle bir melez yapı, modern endüstriyel mekânlar hakkında önemli bilgiler taşıyan yerleşkeyi daha özgün bir konuma taşımaktadır (Karatosun ve Arıtan, 2010). Dolayısıyla veri bulma konusundaki tüm sınırlayıcılıklara rağmen endüstriyel miras kapsamındaki Aydın Tekstil Fabrikası'nı inceleyen bu çalışma, kentteki endüstriyel mirasın korunması ve diğer endüstriyel miras yapılarının bu kapsamda ele alınması açısından değerlidir.

Aydın'da sanayinin kısa tarihi

Aydın, tarih boyunca endüstriyel olarak gelişmiş İzmir ve Denizli arasında transit işlevi görmüştür. Egemen Akdeniz iklim koşulları, şehri çekici yapmış; verimli topraklarda zeytin, pamuk ve incir gibi değerli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi mümkün olmuştur. Denize yakınlığı ise önemli bir avantaj olmuştur. Ticaret gelişmiş, içinden kervan yolları geçmiştir. Antikçağ öncesi uygarlıklarının kurulduğu Milet, Myus, Priene gibi İyon ve Aphrodisias, Nysa, Alabanda ve Alinda gibi Karia yerleşimlerine de ev sahipliği yapan kent, sanayi açısından hiçbir zaman öncü bir kent olamamıştır.

Göney'e (1975) göre Büyük Menderes yöresi bazı sanayi dalları için gerekli hammadde, işçilik, ulaşım, pazar ve sermaye açısından elverişli koşullara sahiptir. Bölge, "*pamuk ipliği ve tekstil sanayii, çırçırhaneler, un fabrikaları ve bisküvi fabrikaları, deri fabrikaları ve bakırcılar*" bakımından zengindir. Linyit, feldspat, krom ve manganez gibi yeraltı kaynakları vardır. Zeytinyağı, iplik ve tekstil sanayinin hammaddeleri olan zeytin, pamuk yetiştiriciliğine uygun topraklara sahiptir. Meyan balı, sebze ve meyve ve konservesi üreticilerinden de bahsedilebilir.

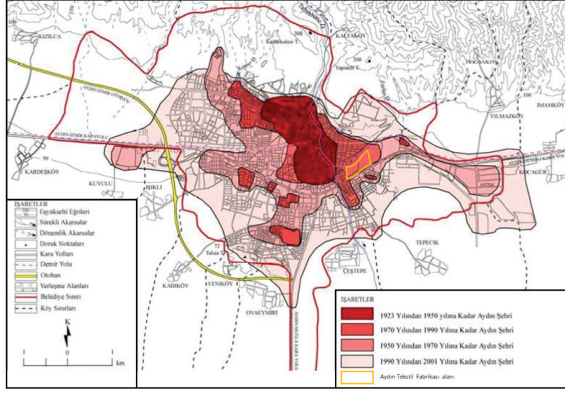
17. yüzyılda deri, boya ve helva gibi atölyeleri ile dikkat çeken Aydın, 1891 yılında 200 nişasta fabrikası, 53 fırın, 32 un değirmeni, 20 yağ, 7 kiremit değirmeni, 3 sabun imalatı, 2 pamuk, 2 un, 1 meyan kökü fabrikasına sahipti ve bunlar küçük atölye tipi işletmelerdi (Uğur, 2018). Ağır-lıklı olarak yabancı müteşebbislerin kurduğu fabrikalar mamul veya yarı mamul ürünler üretiyordu ve Aydın-İzmir demiryolu bölgenin ürünlerini İzmir Limanı'na taşımak için özel olarak inşa edilmişti. Örneğin pamuk, zeytinyağı ve meyan kökü İngiliz, Rum ve Ermeni girişimciler tarafından işlenerek (Uğur, 2018) develer veya demiryolu ile İzmir Limanı'na, oradan da Avrupa'ya taşınmaktaydı.

Aydın sanayi açısından çok işlevli kentler arasında daha sınırlı bir özellik sergilemekle birlikte yine de Cumhuriyetin öncü sanayi kuruluşlarına ev sahipliği yapmıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan nüfus ve sermaye kaybıyla çıkmış, 1922 *Küçük Asya Yenilgisi* sırasında Yunan ordusu tarafından harap edilmiştir (Tül, 2013). Dolayısıyla sanayi kazanımları ancak Cumhuriyet'ten sonra, 1950'lerden sonra özellikle 1980'lerde artmıştır. 1927'de Aydın merkez ilçede sadece 492 işletme ve 1943 çalışanı bulunmaktaydı. Bunların %52'si tarıma dayalı sanayi işletmesiydi ve %11'ini tekstil sektörü oluşturmaktaydı (Uğur, 2018).

Aydın Tekstil'in kuruluşuna kadar Nazilli ilçe merkezindeki en büyük tesis olan Sümerbank Nazilli Tekstil ve Basma Fabrikası "*sanayinin sesi*" idi (Doğan, 2007). 1937'de faaliyete başlayan bu fabrika bir cazibe merkeziydi; dolayısıyla Nazilli'nin nüfusu 1965'e kadar Aydın il merkezinden fazlaydı (Uğur, 2018). II. Dünya Savaşı ülkenin büyük sanayi planının uygulanmasını engelledi. Böylece Aydın sanayisi de savaş koşullarından olumsuz etkilendi. Ancak 1950'lerden sonradır ki sanayide gelişme yeniden başladı. Türkiye'de sanayinin gelişimi için ayrıca bkz. Yaşdağ (2021). 1954'te Sümerbank ortaklığıyla kurulan Aydın Tekstil Fabrikası, Tariş'in daha sonra ana hissedarı olarak devam ettiği çok ortaklı özel sektör yapısıyla dikkat çekti. 1958'de iplik, 1959'da dokuma, 1960'ta boya ve terbiye bölümlerini tamamlayan fabrika, hazır giyim atölyeleriyle büyük bir tesis haline geldi.

1958'de Aydın'da kurulan büyük ölçekli fabrika sayısı Söke Çimento Fabrikası, Söktaş (Söke Pamuk Mamulleri Değerlendirme Merkezi Ticaret ve Sanayi A.Ş.), Söke ilçesinde kurulmuş bir iplik fabrikası ve Sümerbank Nazilli İplik ve Basma Fabrikası olmak üzere 5 adettir. Bu açıdan Aydın Tekstil, kentin önemli kilometre taşlarından biridir ve Aydın kent merkezindeki tek entegre kuruluştur.

1950-1980 yılları arasında Aydın'da sanayileşme açısından beş adım dikkat çekmektedir. İlk tesis olarak Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'nı, 1958'de Kemer Hidroelektrik Santrali'nin işletmeye alınması, Aydın Tekstil ve Söke Çimento fabrikalarının kurulması izledi. 1970'lerin başında kurulan Söktaş ve Nazilli İplik fabrikaları ile 1976'da Aydın (Umurlu) Organize Sanayi Bölgesi'nin (OSB) kurulması bu ilk adımlardan biriydi (Evren, 2012). Görüldüğü gibi 1980'li yıllara kadar Aydın'da büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının sayısı iki elin parmak sayısını geçmemektedir. Aydın'da ilk beşi Sümerbank Nazilli Basma, Aydın Tekstil, Söke Çimento, Söktaş ve Nazilli İplik Fabrikaları oluşturmaktadır. Şekil 1, Aydın'da sanayinin gelişim evrelerini göstermektedir. Sarı işaretli alan Aydın Tekstil fabrika yerleşkesini göstermektedir.

Şekil 1. 1923-2001 yılları arası kentin gelişme evreleri ve Aydın Tekstil (Kaynak: Uğur, 2003: 51'den E.Baysan tarafından düzenlenerek).

Aydın Tekstil Fabrikası, kurulduğu 1950'li yıllarda liberal felsefeyi taşımakla birlikte, Cumhuriyetin ilk yıllarının özelliği olan “bütüncül” bir yaklaşıma sahipti (Arıtan, 2009). Üretim dışı birimleri ve kente kattığı enerjiyle modern yaşamın örneklerinden biriydi. Nitekim yerleşkede yer alan Tekstilspor oyuncularının da yararlandığı bekâr köşkü (bekar pavyonu), yazlık ve kışlık düğün salonu, spor alanları, memur lojmanları, yönetici ve mühendis evleri gibi üretim dışı birimler de bu bütüncül yaklaşımı temsil etmekte; sosyal yaşam alanları sunmaktaydı. Bu özellikler, kurulduğu dönemde merkezdeki ilk önemli sanayi kuruluşu olması nedeniyle kentin gelişmesine katkı sağlamıştır.

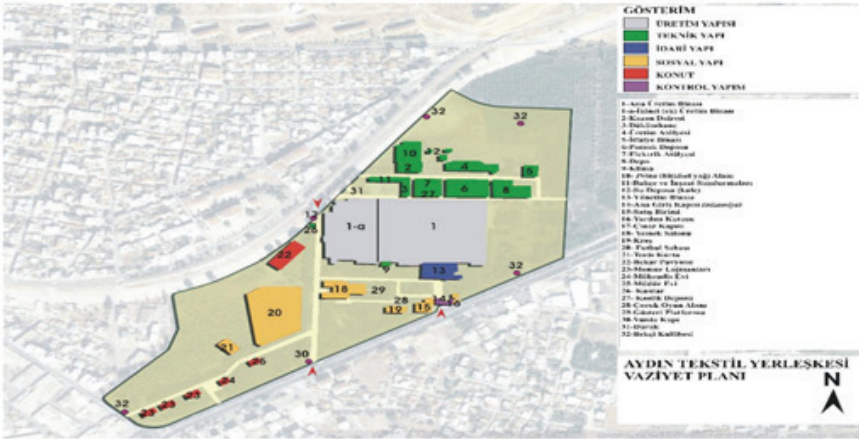
Yer seçimi

Türkiye sanayileşmesinde 1929 Ekonomik Buhranı sonrası ilkelerinden biri demiryolu güzergâhı üzerindeki küçük Anadolu kentlerinin seçilmesidir (Tekeli, 2009: 112). Aydın da bu ilkeye uyan kentlerden biridir. Uğur'a (2003) göre Aydın'da 1923-2001 yılları arasında sanayileşmenin dört gelişme aşaması vardır (Uğur, 2003). Bunlardan ikisini ilk etapta Nazilli Basma, ikinci etapta ise Aydın Tekstil Fabrikası oluşturmuştur. Aydın Tekstil şehrin çekirdeğinin kenarında yerini almıştır. Fabrikanın kuzeyinden demiryolu, güneyinden karayolu geçmekte olup; fabrikanın yer seçiminde bu unsurlara ek olarak hammadde kolaylığı ve diğer teknik gereklilikler rol oynamıştır (Yaşdağ, 2021). Fabrikanın büyük kütlesi şehrin gelişimini doğu yönüne doğru etkilemiştir. Şekil 2, Aydın'ın konumu ile günümüzdeki Aydın Tekstil yerleşkesini (sarı çizgili alan) göstermektedir.

Şekil 2. Aydın Tekstil'in kent içindeki konumu 2. harita bugünkü Aydın Tekstil Park sınırları (Kaynak: Google Earth ile hazırlanmıştır).

Yerleşkenin büyüklüğü ve mimarisi itibariyle Aydın Tekstil'in yerel koşulları göz ardı ettiği söylenebilir. Binaların bulunduğu mekânlar açısından düzenli ve rasyonel bir yapıyı temsil eden ızgaralı dolaşım ağları ile hem görüntü hem de ses kirliliğini azaltmak ve mahremiyet sağlamak için kurulan ağaç örtüsü dikkat çekicidir. Şekil 3, işlevleri gösteren vaziyet planını sunmaktadır.

Şekil 3. Aydın Tekstil yerleşkesinin bina işlevlerini gösteren vaziyet planı (ölçeksiz) (Kaynak: Yaşdağ, 2021: 46).

Bugün yerleşkenin doğusundaki 2008'de hizmete açılan Alışveriş Merkezi (Forum Aydın AVM) bir zamanlar tesisin arsası içinde bulunmaktaydı. Burası hemen yanındaki Aydın Müzesi alanıyla birlikte günümüz kentinin önemli çekicilik merkezlerindedir.

Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi endüstri yerleşkelerinin yerleşim planlarında, tekstil ve şeker fabrikalarında olduğu gibi (Baysan, Dilek ve Öztürk, 2021a; Dilek, Öztürk ve Baysan, 2021), kendi kendine yeten bir mekânsal organizasyon dikkat çeker. Aydın Tekstil, Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan fabrikalar gibi devletçi bir yapıya ve sosyal bir amaca sahip olmasa da mekânsal organizasyonu sayesinde kendi kendine yeten bir

kuruluş haline gelmiştir. Burası da diğer Cumhuriyet Dönemi ilk fabrika yerleşkeleri gibi “*şehirin girişinde veya çıkışındaki yoldan kolayca algılanabilen*” ve bu özelliği ile modern yaşama örnek olmuş tesislerdendir. Fabrikanın bulunduğu şehre yeşil alan sağlaması fabrikanın çevresiyle ilişkisini “nazik bir şekilde kurmasına” hizmet etmiştir. Bu nedenle Kolsal’ın (2015: 41) ifadesiyle, “*Aydın Tekstil için aynı zamanda Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin taşıyıcısı olan öncü sanayi yapılarından esinlenen ve mekânsal organizasyon şemalarından beslenen bir yapılanmadır*” denilebilir. Yerleşkede üretim ve idari binaların yanı sıra, çalışanlar için çeşitli konut tipleri, sinema, spor alanları gibi sosyal tesisler ve kreş, ilkokul gibi eğitim binaları bu mekânsal organizasyonun parçalarıdır.

Yerleşke girişinde, Cumhuriyet Dönemi ilk fabrikalarının özelliklerini izleyen yeşil tamponun yanı sıra bir de meydan bulunmaktadır. Buradan idari, üretim ve sosyal yapılara giden yol ağı uzanır. Meydan, kentsel ölçekteki Atatürk meydanlarının yansıması olarak tanımlanır (Kolsal, 2015).

Hammadde durumu

Hindistan kökenli pamuğun 1. yüzyılda Anadolu’ya getirildiği sanılmaktadır. Tek yıllık alt çalı veya çok yıllık çalı ya da ağaççık yapısında olan ve yüksek sıcaklık isteyen pamuk (Haliloğlu, 2015: 239), Anadolu’da Bizans dönemine ve 6. yüzyıla kadar yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak pamuk tarımı ve pamuk dokumacılığındaki temel gelişmelerin Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar döneminde gerçekleştiği belirtilmektedir (Martal ve Gökdemir, 1993).

Osmanlı İmparatorluğu ile ekonomik ilişkilerinde pamuk ve pamuk ticareti üzerinde tekel sahibi olan İngilizler, 1860’lı yıllarda Amerikan İç Savaşı’nın etkisiyle hammadde sıkıntısına düşmüş, Batı Anadolu’da pamuk tarımını ve pamuk üretimini iyileştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı Hükümeti bu tür çaba ve düzenlemeleri desteklemiştir. Mısır ve ABD’den İngiltere üzerinden getirilen pamuk tohumları çiftçiye ücretsiz dağıtılarak pamuk tarımı teşvik edilmiştir. Bu süreçte İngilizler, Batı Anadolu’daki pamuk çiftliklerinde Afrika’dan getirilen 30.000 civarında siyah köle çalıştırmıştır. 19. yüzyılda köleliğin kaldırılmasından sonra Afro-Türkler ülkede kalmışlar ve özellikle Söke, Torbalı, Tire ve Akhisar yörelerinde halen pamuk üretimi ile uğraşmaktadırlar (Martal ve Gökdemir, 1993: 210-213).

Fabrikanın yer seçiminde pamuk hammaddesine yakınlığı etkilidir. Aydın çevresinde özellikle Büyük Menderes ovasında pamuk tarımı yaygındı. Aydın’dan Batı’ya doğru özellikle Söke ovası, fabrika tezgahlarının hammaddesinin çoğunu sağlıyordu. Ayrıca, işçileri taşımak ve hammadde ve bitmiş ürünleri pazara taşımak için daha iyi bir yol ağı da kurulmuştur; Aydın-Denizli karayolu (D320) fabrikanın kurulduğu yıllarda yapılmıştır.

Yerleşimin demiryolu tarafındaki kapılarından özellikle Araç Kapısı hammadde girişi için kullanılmıştır.

Aydın pamuğu, Paris Menkul Kıymetler Borsası'nda Souboujac/Sobuca markasıyla tescil edilmiştir (Tül, 2013: 144). Bugün Koçarlı ilçesine bağlı bir mahalle adı olan Sobuca'nın önündeki arazi pamuk ekimine uygun tarımsal özelliklere sahiptir. Yuvarlak balyalarda satılan pamuk, parlak beyaz özellikleriyle “Doğu'nun” en iyi ürünü olarak ün kazanmıştır (Tül, 2013). Bu özelliği ile kaliteli pamuk hammaddesi, Aydın Tekstil'in ürettiği ürünlerin yüksek kalitede olmasında önde gelen etkenlerden biri olmuştur.

Fabrikaya ham pamuğun büyük bir kısmı pamuk, incir, zeytin ve kuru üzüm çiftçileri ve iş adamlarından oluşan bir kooperatif olarak 1915'te kurulan Tariş tarafından sağlanmıştır. Hammadde alımı sırasında kantardan yük indirme rampasına giden pamuk önce ipliğe dönüştürülmüş, iplik ham kumaş ve bitmiş tekstil olarak dokunmuştur. Fabrika, ürünlerini ya fabrika mağazaları üzerinden ya da talep edilen yere sevk ederek satmıştır.

Aydın Tekstil Fabrikası'nın Kurulması

Bir zamanlar Aydın Merkez (bugünkü Efeler) İlçesi'nin önde gelen sanayi kuruluşlarından olan Aydın Tekstil Fabrikası, ülke genelinde devlet-özel sektör ortaklığında kurulan 12 dokuma fabrikasından biriydi (Everen, 2012). Aydın Tekstil 267.147 m²'lik alan üzerine kurulu bir tesisti. Kuruluş sermayesi 30.000.000 TL'ye çıkarıldı⁽¹⁾. Tariş bu organizasyona 16.000.000 TL, Sümerbank 4.500.000 TL, Ziraat Bankası 500.000 TL, Vakıflar İdaresi 360.000 TL ile katıldı ve geri kalanı şahıslar tarafından hisse senedi olarak satın alındı. Fabrikada 4 mühendis, 6 teknisyen, 148 memur ve 1540 işçi çalışıyordu. O zamanın Alman teknolojisi ile kurulmuş tesiste hasse (sık ve düzgün dokunmuş pamuklu kumaş), Osmanlı tipi kumaşlar, desensiz ve desenli poplin, gabardin, elbiselik kumaş, trençkot, döşemelik ve her türlü lüks kumaşlar üretiliyordu. Bunlar iç ve dış pazarlarda tercih edilen ürünler olmuştur.

Şekil 4, Aydın Tekstil'in kurulduğuna dair resmî belgeyi göstermektedir (BCA, 1953). Bu belgeye göre fabrika, pamuk ticareti, çırcır, iplik ve pamuklu tekstil ürünleri için kurulmuştur. Fabrikanın tam adı *Aydın Tekstil (İplik ve Dokuma) ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmeleri Anonim Ortaklığı*'dir (BCA, 1953). Üç vardiyada 1200 çalışmanı ile yılda 30 milyon metre uzunluğunda kumaş üreten fabrikada, 1957'de iplik ünitesi, 1958'de ham bez ve 1960'ta işlenmiş kumaş fabrikaları tamamlanmıştır (Anonim, 1974: 294). Şirketin sermayesi fabrikanın bulunduğu bölgede arazisi olan, 350 dönüm araziye halka bağışlayan ve hisselerini satan aileler tarafından oluş-

1 Devlet İstatistik Enstitüsü'ne (DİE) göre 1950-1960 yılları arasında 1\$ 2,8TL'ye eşdeğerti. Kaynak: Hürriyet Gazetesi <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/dolar-78-yil-once-80-kurustu-39228224> (08.05.2021).

turulmuş; fabrikanın ana binaları Sümerbank'ın katılımıyla inşa edilmiştir. Makine ve dokuma tezgâhı alımındaki bütçe açığı nedeniyle dönemin Başbakanı Adnan Menderes, bölgede etkin bir kurum olan Tarış yönetimini, ortaklığa %50 pay sahibi olarak üye olmak ve makineleri satın almak konusunda etkilemiştir (Kolsal, 2015). Böylece fabrika, sermaye sorununu çok ortaklı, nakliye avantajı ve piyasa koşulları ile çözen bir tesis olmuştur.

Şekil 4. Aydın Tekstil ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmeleri Türkiye Anonim Şirketi Kuruluş İzin Belgesi (Kaynak: BCA, 131/21/14, 26.03.1953), 2. Resim Temel Atma Töreni haberi (Kaynak: Cumhuriyet, 07.05.1955) ve 3. Resim Sümerbank Hisse Alım Belgesi (Kaynak: BCA, 256/62/1, 21.08.1970)

Fabrikanın temel atma töreni 7 Ekim 1955 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes tarafından yapılmıştır. Sümerbank Genel Müdürü Mehmet Akın açılış töreninde yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: “Hükümetimizin izlediği ekonomi politikasının bir sonucu olarak Sümerbank yeni orijinli fabrikalarını ağırlıklı olarak özel girişimcilerin katılımıyla kurulan şirketler aracılığıyla kurmaktadır. Aydın fabrikası bu şekilde kurulan fabrikalardan biridir. Bu fabrika Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası tarafından özellikle Aydınlılar için kurulan Aydın Tekstil ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmesi A.Ş. 'nin ortaklığına aittir” (Milliyet Gazetesi, 07.10.1955).

En hareketli yıllarını 1980’li yıllarda geçiren kuruluşun, sonraki dönemlerde tekstil sektöründeki gelişmeleri yakalayamaması ve yönetim sorunları nedeniyle düşüşe geçtiği belirtilir. Bu nedenle ortaya çıkan ekonomik kriz, fabrika arazisinden bazı parsellerin satışıyla aşılmaya çalışılmıştır. Ancak yapılan girişimlere rağmen 2002’de yönetimin üretimi durdurma kararı ile fabrika tasfiyeye girmiştir. Burada Tariş’in bölgedeki etkinliğinin zayıflaması da kötü yönetiminden kaynaklanmaktadır (Sürgevil, 1993). Üretimin durduğu dönemlerde arazi üzerindeki ekonomik çıkarlar parsel satışlarının yerleşim bütünlüğünü sarsmasına neden olmuştur. Özellikle yerleşkenin doğusunda, bir zamanlar fabrika arazisi olan alışveriş merkezi bu tür zorunlu tasarruflara bir örnektir (Kolsal, 2015: 54-55).

1954’te açılan Aydın Tekstil Fabrikası, 1987’de özelleştirilmiş, neredeyse yarım asır süreyle 2002’ye kadar üretimine devam etmiş; sonra âtil kalmıştır. 2013’te Aydın Büyükşehir Belediyesi, Aydın Tekstil Fabrikası’nda %99,9 hisseye sahip olan Tariş Pamuk Birliği’nin yanı sıra 684 ortaktan fabrika alanını satın alarak fabrikaya ilişkin imar planını değiştirme kararı almıştır. Daha sonra fabrikanın 177 dönümü kentsel rekreasyon alanı olarak belirlenmiştir (Özçakır, 2014). Fabrika ile ilgili basında yer alan haberde, saatinin fabrikanın 2005’te tamamen terk edildiği zamanı gösterdiği; bunun sembolik olarak kendi tarihinin sonunu işaret ettiği ve “*dev fabrikanın üç bekçiye emanet edildiği*” yer almaktadır (Özçakır, 2014). Şekil 5, fabrikanın önemli simgelerinden biri olan ana giriş kapısı ve altındaki saati göstermektedir.

Şekil 5. Aydın Tekstil Fabrikası'nın ana giriş kapısı ve altındaki sembollerinden saat (Kaynak: Özçakır, 2014) ve günümüzdeki hali, 2021-2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Üretilen ürünler ve piyasa koşulları

Sümerbank öncülüğünde ve Tariş ağırlığında kurulan ve giderek özel sektöre devredilen Aydın Tekstil ile Aydın'da pamuk ipliği ve pamuklu dokuma üretimi önemli ölçüde artmıştır. Bugün günümüze ulaşmayan ve akıbeti bilinmeyen faal dönemde 22.000 iş ve 448 dokuma tezgâhı bulunan Aydın Tekstil, 1973'te yılda ortalama 3.500 ton pamuk işlemekte, 1.500 kişiye istihdam sağlamakta ve yılda ortalama 10-11 milyon metre kumaş üretmekteydi. Şirket, Avrupa ve Ortadoğu ülkelerine pamuklu dokuma ve iplik ihracatı yapmaktaydı (Anonim, 1982: 1030).

1959'da fabrikanın ürün yelpazesi genişlemiş ve pazar isteklerine göre siparişler üretmiştir. İplik, kapüşonlu kumaş, poplin, patiska, krep, flanel, jorjet, bluz ve gömlek kumaşları, perde, pijama ve panama tipi kumaşlar ürünleri arasında yer almış; lüks poplin, krep kumaş ve patiska tekstil pazarının gözde ürünleri olmuştur (Sürgevil, 1993: 242).

1961'de stok yönetimi ile ilgili sorunlar nedeniyle finansal sorunlar başlamıştır. Daha sonra sermayenin 50 milyon TL'ye çıkarılması önerildi; ancak fabrikanın yıllık tüketimi 50 milyon TL olduğu için hissedarlara kâr payı dağıtılamadı. 1964'te dünya tekstil pazarında yaşanan kriz ve diğer rakip firmaların ortaya çıkması, hatta Aydın Tekstil ürünlerinin kopyalanması üretimin düşmesine neden olmuştur. Bunun üzerine 1966'da üretim ve kalite artırılmış; 1967'de rekabete dayanacak yeni makine alımları yapılmıştır. 1969'da Avusturya, İngiltere, Libya, Irak, Hollanda ve Romanya gibi ülkelere ihracat yapılmıştır (Sürgevil, 1993).

1980, teknik ve idari hataların verimliliği engellediği yıl oldu. Siyasi tartışmaların ve baskıların olduğu, fabrikaya "kamu iktisadi teşekkülü" muamelesi yapıldığı (Tariş Pamuk Kooperatifi, 14.02.2021 Toplantısı) belirtildi. Fabrika ödeme yapamadığı için zor durumda kaldı. 1981'de borçlar dolayısıyla (sigorta primi, ceza ve faizler, personel giderleri, gelir vergisi, damga vergisi vb.) sermayenin 540 milyon TL'ye (300 milyon TL'si Tariş ve Milli Aydın Bankası'ndan olmak üzere) çıkarılmasına karar verildi.

Özellikle sermaye açısından, şirket oldukça büyümüştür. Ancak 1981'den itibaren Tariş'in hisselerinin %50'nin (%53,3) üzerine çıkmasıyla küçük hissedarların payı azalmış, bu nedenle yerel halkın desteği (ürünleri hala tercih edilse de) neredeyse hiç kalmamıştır (Sürgevil, 1993: 245). Böylece 1400 hissedar %45,3'e, daha önce sözü geçen bankalar ve Vakıflar Genel Müdürlüğü de dâhil %1 civarındaki hisseye sahip olmuştur. Ancak bu dönemde fabrika hala bölge için önemli bir istihdam kaynağıdır.

1984'te üretim ve yatırımlarda süreklilik ve artış olmuştur. Nitekim toplu iş sözleşmelerini ücret artışları izlemiştir. 1986'dan sonra sermaye sorunu yeniden ortaya çıkmış; kredi faizleri ödenmek zorunda kalınmış

ve ihracatın daralmasıyla kaynak sıkıntısı devam etmiştir. 1989’da yeni makineler satın alınmış, ancak nakit sıkıntısı devam etmiştir. 1990 Körfez Krizi’nden etkilenen Aydın Tekstil, işçi ücretlerini krediyle ödeyen ve faiz ödemek zorunda kalan bir fabrika olmuştur. 1991’de iplik ve dokuma bölümlerinden 812 çalışan (115 daimî personel, 19 geçici, toplam 134) ve toplamda 946 kişi işten çıkarılmıştır. Mali kriz nedeniyle işten çıkarılan bu işçilerin tazminatları ancak 1992’de ödenebilmiştir. Bu arada fabrikanın yurt dışı satışları devam etmektedir.

1960’ların ortalarında, yılda 10 milyon metreden fazla kumaş üretimi yapan fabrika 2000’de kapasitesini 150 milyon metreye çıkarmıştır. Yine 1960’larda 1500’ün üzerinde işçi çalıştırılırken hem artan mekanizasyon hem de tasarruf tedbirleri ile 2000’de bu sayı 691’e gerilemiştir (Uğur, 2018).

Piyasaların durumu, tekstil sektörünün değişmesi, yönetimin hantal yapısı, acil adım atmanın gerekli olduğu yerlerde yönetimlerin “liyakat eksikliği”, “bürokratik engeller, siyasi iktidarların farklı tercihleri” gibi sebeplerle kararların yavaş alınması, Aydın Tekstil’i sona yaklaştırmıştır. Fabrika 2002’de tasfiye edilmiş; varlıkları satılmıştır. Günümüze kadar ise fabrika kompleksi zamana yenik düşmüştür. Ayrıca 2014’te bir bina yangını geçirmiştir (Anonim, 2014). Bugün yerleşkede endüstriyel miras olarak tek bir makine bulunmamakta, sadece bina yapılarının bazıları yer almakta; özelliği olmayan eklentiler renovasyon çalışmaları ile yıkılmaktadır.

Fabrikanın kent yaşamına etkileri

Aydın Tekstil de Sümerbank gibi insanların giyim kültürünü ve günlük yaşamını etkilemiştir. Sümerbank reklamlarında vurgulanan fabrika ürünlerinin gündelik hayata etkisi (örnekler için bkz. Baysan, Öztürk ve Budak, 2021b) ve Cumhuriyet döneminin ilk yılları yaşam biçimi ile Aydın Tekstil’in reklamları arasında benzerlikler görülmektedir. Örneğin, Şekil 6’daki fabrika üretimi poplin reklam afişi ve ilan panoları, terziler için profesyonel başarının sırrı olarak Aydın Tekstil’in ürettiği poplinleri, kalitesini ve fabrikanın erkek ve kadın giyiminde ürettiği ürünlerin çeşitliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca reklamlarda fabrikanın amblemi öne çıkarılarak, arı, baca ve çark ile fabrikanın çalışkanlığına gönderme yapılmaktadır.

Şekil 6. Aydın Tekstil Fabrikası'na ait ilanlardan bazıları ve İzmir'de Konak Meydanı'nda durakta ilan panolarında aydın poplinleri reklamı (Kaynak: Sumnu, t.y. ve 5. ve 6. Resim URL1)

Yerleşke, büyük fabrika binalarının yanı sıra müstakil bir itfaiye servisi, konutlar ve bekâr işçiler için ayrı birimleri ile küçük bir semte benziyordu. Özellikle yazlık ve kışlık bahçedeki balo salonlarında birçok Aydın'ının özel günlerine şahit olduğu belirtilmektedir. Yazın bahçede ağaçların altında serinlemek isteyenlerin uğrak yeri olan fabrikanın yemekhanesi (yemek salonu) de sosyal bir fırsat olarak ayrı bir prestij göstergesiydi. Aydın'ı ziyaret eden bakanlar ve misafirler bu tesislerde karşılandı; geceleri ve özel günlerde düzenlenen cumhuriyet baloları, yılbaşı kutlamaları, bu sayede çeşitlilik ve dayanışmayı sağladılar (Özçakır, 2014).

Aydın Tekstil'de enerji konusunda da yenilikler yapılmıştır. Örneğin, makineler buhar kazanından (Kazan Dairesi) sağlanan enerji ile çalışmıştır. Yerleşkede elektrik santralinin yer aldığı ayrı bir trafo yapısı bulunmaktadır. Yine müdür ve mühendis evleri Aydın'da ilk ısıtmalı konutlar olarak Aydın Tekstil tarafından yaptırılmıştır.

Fabrika ayrıca çalışanlarına kültürel ve sosyal olanaklar da sunmuştur. Fabrikanın okuma yazma, işçi ve usta yetiştirme kursları, teknik öğrenciler için staj imkânı ve sportif etkinlikler yoluyla kentin faaliyetlerine katkı sağladığı belirtilmektedir (Anonim, 1968: 2276). İmkânlar arasında eğitim ve bakımın sağlandığı kreş 1960'ta tamamlanmıştır. Kreş kapatıldıktan sonra revir hizmetleri dâhil bina çok amaçlı olarak kullanılmıştır (Kolsal, 2015).

Fabrikanın ilk kurumsal takımları arasında yer alan futbol takımı Aydın için önemliydi. Amatör kümede iyi futbol oynayanlar fabrikaya alın-

mış; böylece birçok amatör takım maddi olarak zorlanırken, fabrika destekli Aydın Tekstilspor (Yaşdağ, 2021) kendi sahasına sahip güçlü birtakım olarak her yıl şampiyonluk kupasını fabrika müzesine götürürdü (Özçakır, 2014).

Fabrikada ayrıca çalışanlara düzenli yemek ve ulaşım hizmeti veren ve geceleri yemek servisine devam eden sosyal hizmetler vardı. Yine ürettiği giysi ve kumaşları “ordino” adı verilen indirim kuponlarıyla ayrıcalıklı kılan tekstil fabrikası, “*işsizliğin başvuru adresi*” olmuştur (Özçakır, 2014). Ancak daha sonra makineleşme, kârlılık endişeleri, kötü yönetim, siyasi baskılar ve diğer sorunlar nedeniyle daha az işçiye ihtiyaç duyulması, yoğun işten çıkarmalara yol açmış; fabrika kapanmaya sürüklenmişti.

Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarındaki tesislere göre sosyal etki açısından zaman zaman zayıf kaldığı yorumlansa da fabrikanın kent üzerinde hem fiziksel hem de sosyal etkileri olmuştur (Kolsal, 2015: 93). Örneğin, yerleşkenin alanının büyüklüğü, yine fabrika çevresinde göçmen ve işçiler için konut stokunun artması fabrikanın kent üzerindeki fiziksel etkileridir. Aynı şekilde fabrikanın kreş ve revir hizmetleri ile işçilere yönelik okuma-yazma veya diğer eğitim kurs ve spor faaliyetleri (Anonim, 1968), projeksiyon bölümünde sinema gösterimleri, yemekhanenin önündeki kapalı havuz başında yapılan düğün ve toplantılar halka sağlanan sosyalleşme olanaklarıydı (Şekil 7).

Şekil 7. Düğün, toplantı vb. sosyal organizasyonlarda kullanılan yemekhane binası (yemek salonu) ve üstü kapalı havuz (Kaynak: Karatosun ve Arıtan, 2010), 2 ve 3. resim: restorasyon çalışmaları sonrası yemekhane binası ve önünde uzun yıllar etrafında sosyal organizasyonlar gerçekleştirilen bugün üzeri açık tasarlanan havuz, 2021-2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Fabrikanın yukarıda belirtilen fiziksel etkilerine ek olarak kent içindeki yer isimlerine de katkısı da ifade edilmelidir. Bunların arasında fabrikanın kuzeyindeki *Tekstil Caddesi* ve bugünkü Ata Mahallesi'nde işçi konutlarının olduğu Bahçelievler mevkiindeki *Tekstil Evleri* sayılabilir. Burada Aydın Tekstil'i çağrıştıran adlandırmaların kentsel belleği taze tutmak açısından değerli olduğu belirtilmelidir.

Fabrikanın satış ve koruma kararları

Aydın Tekstil'de finansal krizi çözmek amacıyla (yerleşkenin doğusunda kayıtlı 2474 ada/5 parsel) bazı bölümleri Multi Turkmall Oniki Emlak Yatırım İnş. ve Tic. tarafından alışveriş merkezine dönüştürülmüştür. Ayrıca, yol kenarı gibi bazı alanlar, yol genişletmeleri nedeniyle kamulaştırılmıştır². Daha sonra fabrikanın endüstriyel miras kapsamında değerlendirilen varlıkları için koruma kararları alınmıştır. Örneğin, Aydın şehrinin ekonomik ve tarihi gelişimini belgeleyen ve aynı zamanda şehrin simgesi olan ilk sanayi yapısı olması nedeniyle İzmir II Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından Aydın İli, Merkez, Orta Mahallesi'nde bulunan 152 parsel, 756 ada, 36 parselde kayıtlı Aydın Tekstil Fabrikası'nın 2863 ve 3386 sayılı kanunlar kapsamında sit kültür varlığı olarak tescil edilmesine karar verilmiştir (Kültür Bakanlığı, 2001; Kolsal, 2015: 120). Ayrıca 2003 yılı kararı ile aynı kurul toplantısında yerleşkedeki ağaçların korunması eklenmiştir (Kültür Bakanlığı, 2003). Böylece Aydın Tekstil İşletmeleri, parsel üzerindeki tüm ağaçlarla birlikte 1954-1956 yılları arasında yapılan Fabrika Ana Binası, İdare Binası, Fabrika Giriş Kapısı, Fabrika Yemekhanesi (Kantin), Atölye ve Kazan Dairesi yapıları tescil edilmiştir (İzmir II Nolu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu toplantısı, Kültür Bakanlığı, 2004; Kolsal, 2015: 121).

Ardından Aydın Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 21.03.2007 tarih ve 734 sayılı kararı ile (parselin tamamında) 2474 ada ve 5 parsel üzerinde AVM'nin arsasındaki ağaçlar da dâhil olmak üzere hazırlanan Ağaç Rölevesi uygun bulunmuştur. Çınar (*Platanus orientalis*), fıstık çamı (*Pinus pinea*), yabancı palmye (*Phoenix canariensis*), diğer palmye ağaçları (*Archontophoenix alexandrea* vb), manolya türlerinin (*Magnolia grandiflora*) Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu kararı ile korunacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu ağaçların yanı sıra dokuyu tamamlayan diğer ağaçlara (meyve, kavak gibi) yapılacak her türlü uygulama için Kurul'dan izin alınmasına karar verilmiştir (Aydın Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, 2007; Kolsal, 2015: 122).

2 Bunlara somut bir örnek yer adları (*toponimi*) bilimi kullanılarak verilebilir. Yerleşkenin kuzeyindeki aydın Tekstil'e atfen isim verilen Tekstil Caddesi üzerindeki Çınarlı Kapı'nın önündeki çınar ağacı bugün yerleşke sınırları dışındaki yolun dış kenarında kalmıştır. Hâlbuki Çınarlı Kapı ismi bu çevreye ismini veren bir zamanlar yerleşke içinde ya da nispeten daha yakın konumda olması beklenen çınar ağacından gelmektedir. Nitekim günümüz ihtiyaçları için Tekstil Caddesi yol genişletme çalışmaları için yerleşke sınırlarında değişiklik yapıldığı bilgisi ile toponimi biliminin verileri örtüşmektedir.

Yerleşke Özellikleri

Aydın Tekstil şehrin doğusunda, İzmir-Denizli karayolu ve demiryolu hatları arasında yer almaktadır. Demiryolu hattı üzerinde olmasına rağmen burada bir ara istasyon planlanmamıştır. Bunun nedeni Aydın ana istasyonunun yakınlığı olabilir. Ana arter olan karayolu da fabrika ile aynı dönemde kurulmuş ve 1950’li yılların ulaşım politikası olarak pamuk hammadde ve mamullerinin taşınmasında tercih edilmiştir. İzmir-Denizli D320 karayolu fabrika alanının güneyinde uzanmaktadır. Fabrika alanı ulaşım aksına uygun olarak ızgara/gridal planlıdır (Kolsal, 2017: 32). Buraya kuruluş yılları itibariyle 1000 civarında ağaç dikildiği belirtilmektedir. Bugün sorunlu görülenler çeşitli nedenlerle kesilse de koruma altındaki bu ağaçlar Aydın şehrinin en yoğun yeşil alanını oluşturmaktadır.

Yerleşke, 1980’lerde eklenen üretim, yönetim, sosyalleşme, konaklama ve dini (mescit) yapılara sahipti (Kolsal, 2017: 32). Mescit gibi yapılara ek olarak 1980’lerde kadın işçiler için giriş kapısı bölümünde ayırım gibi unsurlara bakılarak Cumhuriyet’in ilk kurumlarına göre zihniyetin farklılaştığı, seküler yapıdan uzaklaşıldığı dile getirilmiştir (Kolsal, 2017: 112). Çünkü daha önceki kurumların ne dini bir yapısı ne de kadın işçilere yönelik ayrımcı yaklaşımları vardı. Arıtan (2004: 352) tarafından bu durum, camilerin endüstriyel tesislere 1950’ler, mescitlerin ise 1970 ve 80’lerden sonra inşa edildiği, şeklinde açıklanabilir (Şekil 10 son resim).

Üretim, yönetim, sosyalleşme konaklama yapıları, bölümün başında bahsedilen bütüncül bakış açısına işaret etmektedir. Yönetici ve mühendislerin evleri hiyerarşiyi temsil ederken, eski memur lojmanları ve biraz uzakta inşa edilen bekâr yurdu³, hiyerarşiye ve toplumun geleneksel kurallarına atıfta bulunmuştur.

1955’te yerleşkede yapılan tüm bu barınma yapılarına ek olarak, işçilere “sağlıklı barınma ve yaşam koşulları” sağlamak amacıyla 1970’te fabrika alanı dışına işçi konutları yapılmıştır (Cengizkan, 2000: 30). Bunun için fabrikaya yakın olan ve günümüzde eski mezbahanın bulunduğu yer ile sanayi arasında kalan Bahçelievler ya da Tekstil Evleri olarak ifade edilen yer işçi konutlarına uygun bulunmuş; 1967’de ihale ile 55 adet tek katlı müstakil evin yapılacağı duyurulmuştur (Milliyet, 24.04.1967). Bahçeli ve yalın bir mimariye sahip olan bu evlerin, işçinin ve ailesinin konforunu ve aile bütünlüğünü gözetmesi yönünde 1950 öncesi sosyal politikaların izlerini taşıdığı belirtilmektedir (Kolsal, 2017: 34). Bununla birlikte, 1950’lerden sonra sosyal misyondaki gevşemelerin bir yansıması olarak yorumlanabilecek, kentte ikamet alanlarının artması ve sosyal konut kullanımının azalması nedeniyle, sadece idari ve teknik personelin

3 Yemekhanenin, kantin ya da yemek salonu olarak adlandırıldığı gibi bekâr yurdu da bekâr pavyonu ve bekâr köşkü olarak isimlendirilmiştir.

yerleşke içinde barınması (Karatosun ve Arıtan, 2010) mümkün olmuştur.

Günümüzde işçi evlerinin bulunduğu mahalle, daha önce yapılan tek katlı evlerin üzerine katların eklenmesi ve bu konutlarda yapılan diğer çeşitli değişikliklerle eski dokusunu kaybetmiştir. Bu mahallede oturan kişilerden biri olan ve tüm çocukluğunun bu mahalle ve civarında geçtiğini belirten yeme-içme büfe işletmecisi Kürşat Güvenç ile 28.09.2022 tarihinde yapılan görüşmede mahallenin tapuda Çayyüzü Mahallesi olarak geçtiği öğrenilmiştir. Ata Mahallesi isminin 1979'da verildiği; daha önceki adının ise Kanlıkavak olduğu (Uğur, 2003'ten akt. Baysan ve Kara, 2014: 31) tespit edilmiştir. Bugün, Güvenç'le yapılan görüşmede elde edilen bilgilere göre, Ata Mahallesi'nin bir bölümünde tekstil evlerinin inşa edildiği; bu evlerin yapımında 1924-1982 yılları arasında yaşamış dedesi Şükrü Güvenç'in de (taş dolgu ile yapılan, temelden itibaren konutun tamamına kadar) yapı ustası olarak çalıştığı öğrenilmiştir.

Yerleşke içerisindeki üretim ve idari binalar

Ana üretim binası Şekil 8'de görüldüğü gibi yerleşkenin ortasında yer almaktadır. Burası diğer üretim yapıları ve yönetimin sağlandığı idari bina ile güçlü bir ilişkiye sahiptir. Karayolu ve demiryolu ile de temas halindedir. Yerleşimin güneyinden geçen karayolundan bakıldığında üretim binası idari bina ve zamanla büyümüş ağaç dokusunun arkasına gizlenmiştir. Ana üretim binası iplik, ham ve işlenmiş kumaş tesisleri ile terbiye, dokuma ve trikotaj birimlerinden oluşuyordu (Kolsal, 2015: 62).

Şekil 8. Yerleşke sınırları ve çeşitli binaların havadan görünümü (Kaynak: Google Earth programında hazırlanmıştır).

Otuz yıllık süre zarfında 1953'ten 1983'e kadar ana üretim binasına eklemeler yapılmış; alan ölçeğinde en fazla alanı kaplayan ana kütle, ilavelerle neredeyse iki katına çıkmıştır. İlk üretim binaları ile sonradan yapılan eklemeler arasında fark vardır. Ana kütlede gün ışığını emen sundurma çatı dikkat çekerken, diğer yapılarda eğimli ve kiremit çatılar dikkat çekmektedir (Kolsal, 2015: 62).

Şekil 9'da ana üretim yapısının batısındaki ek üretim yapısının restorasyonda kaldırıldığı; yerine otopark yapılacak boş arazi görülmektedir. İkinci resimde ikonik kübik mimariye sahip Kazan Dairesi üzerindeki kent hafızası bakımından bulanık hatırlanan 2008'de çekilmiş bir fotoğrafta Aydın Tekstil yazısı dikkat çeker. Son resimde Kazan Dairesi bugün zamana yenik düşmüş eski formuyla yenilenmeyi beklemekte ve yazısız haliyle dikkat çekmektedir.

Şekil 9. Aydın Tekstil'in 48m'den hava fotoğrafı (Kaynak: Google Earth ile haz.) ile Kazan Dairesi üzerindeki Aydın Tekstil yazısı, 2008 (Kaynak: Kolsal: 2015: 67) ve 2022 restorasyon öncesi (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Yönetim binası, fabrika alanının güneyine doğru İzmir-Denizli karayoluna paralel kurulmuştur (Şekil 10). Döneminin yalın çizgileri açısından öncü sayılan idari binanın önündeki ana giriş kapısının solunda fabrikada üretilen ürünlerin satıldığı 1981'de açılan bir satış mağazası vardı

(Şekil 10 ikinci resim). Fabrikanın ayrıca İstanbul (1969) ve İzmir’de de satış mağazaları bulunmaktaydı.

Şekil 10. İlk resim İdare Binası’nın önceki hali (Kolsal, 2013: 72); 2. resim ana girişe yakın fabrikanın bugün var olmayan satış mağazası (Yörükce, 2012); 3. ve 4. resim idare binası ve yanında mescit yapısı ile meydan (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Fabrika dört girişe sahiptir. Bu girişlerden biri, güneyde ana yol olan Denizli Bulvarı üzerinden işletilen ve danışma, güvenlik, satış mağaza birimlerini içine alan “Ana Kapı”dır. Malların taşındığı “Araç Kapısı”; ikamet alanına erişimin sağlandığı “Konut Kapısı” ve kuzeyde karayoluna bağlanan ve araç trafiğini besleyen “Çınarlı Kapı” ise diğerleridir (Karatosun ve Arıtan, 2010). Her kapının önündeki yollar ağaç örtüsü ile kaplı olup; batıya doğru zeytin (*Olea europaea*), fıstık çamları (*Pinus pinea*) ve kızılçamlar (*Pinus brutia*) birlikte yoğun bir örtü olarak göze çarpmaktadır.

Ana kapı, Şekil 11’deki ilk resimde görüldüğü gibi kayda değer anıtsal özelliklere sahipti. Atatürk resmi ve kitabesindeki “*Türk, Öğün, Çalış, Güven*” sözleri 1962’de vardı. Ancak kitabe daha sonra kaldırılmıştır. Aynı yapıda iki nizamiye binası kadın-erkek çalışan girişlerinin bir zamanlar ayrı olduğuna gönderme yapar. Bugün ise ana kapının altındaki saat ve üzerinde Atatürk silueti ile *Aydın Tekstil Park, Büyükşehir Belediyesi* tabelası bulunmaktadır. Orijinal haline uygun olarak Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün sözlerine ana kapıda yer verilmeyişinde, yerleşke üzerinden siyasi tartışmaları devam ettirmeme isteği rol oynamış olabilir.

Şekil 11. Fabrikanın anıtsal ana giriş kapısı, 1962 (Kaynak: Kolsal, 2015: 128), meydana restorasyon öncesi ana girişten görülen Atatürk büstü ve idari bina (Kaynak: URL2), ana kapının restorasyon sonrası hali ve bilgilendirme tabelası, 2022 (Kaynak: S. Baysan Arşivi)

Ana kapının girişinde Atatürk büstünün de bulunduğu yeşil bir alan ile onu çevreleyen küçük bir meydan vardır. Bu meydanın sonunda idari bina ve bağlı olduğu üretim yapısı bulunmaktadır. Atatürk büstü üzerinde “*Öğün, Çalış, Güven*” yazısı ise bırakılmıştır (Şekil 12). Yerleşkede ayrıca resto-

rasyon sırasında eklenmiş dikkat çekici heykeller de bulunmaktadır. Bunlar arasında yerleşkenin çeşitli yerlerinde izinle kesilmiş kızılçamların gövdeleri kullanılarak yapılan ahşap heykeller ile metal 8 Mart Dünya Kadınlar Günü anısına kadın-erkek temalı somut heykel yarışmasında 1. seçilen eser bulunmaktadır (Şekil 12). Arazide önemli bir büyüklüğe sahip olan kompakt üretim yapısının arkasında, üretimi destekleyen birimler paralel yapıdadır ve idari bina ile üretim yapısını bağlayan eski yapı cam materyallerle desteklenerek yenilenmiş; sergi ve müze alanı olarak kullanıma açılmıştır.

Bugün ana kapının yanında yer alan bilgilendirme tabelasının içeriğinde 1955'te yapıldığı, 1961'de mağaza, 1974'te yardım sandığı, 1983'te satış mağazası olarak hizmet veren, ortada sekiz kolonla taşınan, simetrik olmayan, tek katlı bir yapı olduğuna vurgu yapılmıştır. Restorasyon sırasında günün ihtiyaçlarına uygun ıslak hacim müdahalelerinin yanında yapının “özgün detay esas” alınarak yenilediği belirtilmektedir.

Şekil 13. Büst ve restorasyon sonrası yerleşkenin çeşitli yerlerinde bulunan heykeller (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Yerleşkenin güneye bakan kısmında sosyal alanlar (kreş, revir ve yeme içme yerleri), çeşitli rekreasyon alanları ve güneybatı hattında lojman yapıları bulunmaktadır. Müdür ve başmühendis evleri ile memur ve işçi evlerinden günümüze sadece ilk ikisi kalmıştır. Ayrıca işletmenin batı ve doğu yönlerinde halen kuruluşa ait meyve ağaçları bulunmaktadır. Tüm bu işlevsel grup ve yapıların, yerleşke içinde rasyonel ve net bir dolaşım ağı içinde organize edildiği belirtilmektedir (Karatosun ve Arıtan, 2010).

Yerleşkedeki konutlar

Daha önce de belirtildiği gibi fabrika alanı dışındaki işçi evlerinin yanı sıra içeride de çeşitli konut yapıları düşünülmüştür. Bunlar da Cumhuriyetin ilk sanayi fabrikalarının ortak özelliğini tekrar eden yapılarıdır. Bu özellik ile çeşitli kademelerde çalışanlara sosyal imkânlar sunulmuştur. Çalışanlar için barınma, spor vb. gibi bazı olanaklar sağlandığı düşünülse de bu olanakların görece az sayıda çalışana hitap ettiği ve bu açıdan kuruluş döneminin liberal politikalarının özelliklerini gösterdiği ifade edilmektedir (Kolsal, 2017: 35).

Fabrika kapanmadan önce Aydın Tekstil'in batısında bekâr yurdu, memur, mühendis ve yönetici lojmanları bulunuyordu. Bugün yıkılan bekâr yurdunun diğer konut yapılarından uzakta, ancak üretim birimlerine yakın olduğu görülmektedir. Burası uyku, giyinme ve banyo bölümleriyle kolektif bir yaşamı simgeliyordu (Kolsal, 2017: 33). Sadece işçiler değil aynı zamanda burası Tekstilspor'un oyuncularına da hizmet etmiştir. Günümüzde bekâr yurdu gibi memur lojmanı da yıkılmıştır. Yıkılan binalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Karatosun ve Arıtan, 2010; Kolsal, 2015, 2017; Yaşdağ, 2021. Mühendis ve müdür lojmanları ise yenilenmiştir. Şekil 13, müdür, Şekil 14 ise başmühendis evini göstermektedir.

Şekil 13. Müdür evi, (Kaynak: Kolsal, 2015: 93) ve yenileme sonrası ön ve yan cephe görüntüleri, 2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Müdür lojmanı, müdür evi olarak da adlandırılır ve ilgi gören bir yapıdır. Diğerleri gibi bu bina da batıda üretim alanına en yakın bina olarak konumlandırılmıştır. Ana yapı iki katlı olup, bu yapıya bitişik tek katlı bina ile iç içe bir manzara sunmaktadır. Bugün bu silüet vurgulanmıştır (Şekil 13 üçüncü resim). Yönetici bloğunun hizmet binası ile Kolsal'ın (2017) da belirttiği gibi "iç içe geçmeli" kompakt yapısı etkileyicidir. Buradaki ikinci bina, yöneticinin evinin yanındaki servis çalışanları için bir sığınak olarak tasarlanmıştır. Mühendis evinde olduğu gibi bu yapının da balkonları güney cepheindedir ve karayolu ile lojmanlar arasında "tampon" bölge görevi gören yeşil alana bakmaktadır (Kolsal, 2017: 33). Müdür evi restorasyon sonrası için Bilim ve Teknoloji Kulübü olarak planlanmıştır.

Bodrum katı bulunan mühendis evi ise tek katlıdır (Şekil 14). Bodrum katında kömür depolama ve çamaşırhane işlevleri vardı. Zemin kat

barınma, yeme-içme ve yaşam alanlarından oluşmaktaydı. Ana girişin batı cephesinde olduğu yapıda iki giriş bulunmaktaydı. Servis girişi kuzey cephegedir. Güney cephegedeki teras diğer konutlarda olduğu gibi yeşil alana bakmaktadır.

Şekil 14. Mühendis evi yenileme öncesi (Kaynak: Kolsal, 2015: 90), ve restorasyon sonrası ön ve yan cephe görünüşleri (3. resimde mühendis evinin yan tarafında ağaçların arkasında müdür evi), 2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Bugün var olmayan memur konutlarının sayısı ilk olarak 1973'te 2 binadan 3'e çıkarılmış ve 3'er katlı 2 daire olarak tasarlanmıştır. Kolsal (2017: 33), karayoluna paralel olan konutların Aydın-Denizli karayoluna yakın olduğunu belirtir. Bu durum da “şehirliye modern yaşamı ve imkânları tanıtmak” amacı ile ilgilidir. Üç katlı yapıları ile bu binalar kazan dairesinden sonra en yüksek olan ve diğer konut yapılarına paralel olarak konumlandırılan yapılardır. Konutlardaki odaların sofaya açılması, merkezi ısıtma sisteminin olmayışı nedeniyle sobadan maksimum faydalanmak amacıyla diğer odaların ısıtılması ihtiyacı ile açıklanmaktadır (Üstün, 2011: 47). Mühendis evi restorasyon sonrası için Engelli Sosyal Etkinlik Merkezi olarak planlanmıştır.

Zamanla Aydın Tekstil'in üretim hatlarına olduğu gibi konut yapılarına da eklemeler yapılmıştır. Ancak bunların ölçeği, özellikle özel teşebbüs ortaklığı olmanın getirdiği sosyal hakların yaygınlaştırılmasına yönelik olmamıştır. Yine de fabrika, 1950'lerden önce uygulanan devletçi girişimlerin boyutlarına ulaşmasa da kentin değişim araçlarından biri haline gelmiştir. Bugün Aydın Tekstil arazisi, görece gelişmiş kentte kültür varlıkları arasında sit alanı olması nedeniyle açık, geniş bir alan olarak dikkat çekmiş; bu nedenle arazisi uzun yıllar spekülasyona neden olmuştur. 2016'da Aydın Büyükşehir Belediyesi tarafından Tariş'ten fabrika arazisi satın alınmış; yerleşke kültürel bir alan olduğu kadar rekreatif amaçlar için de tasarlanmıştır.

Yenileme işleri

2016'dan itibaren Aydın Büyükşehir Belediyesi tarafından kamulaştırılan yerleşke, ilk etap yenileme çalışmasıyla bir süreliğine halka açık yeşil alan olarak hizmete açılmış; ardından bir halk oylaması ile bu alanın nasıl kullanılacağı sorulmuştur. Yerleşkenin yeni kullanımları hakkında yapılan

bu halk oylaması sonrası “siz karar verdiniz, biz yapıyoruz” sloganı ile Aydın Tekstil arazisinin yapılarıyla birlikte yeşil alan olarak korunması isteği ağır basmıştır. Yerleşkenin değerlendirme şekli için “Anıtlar Kurulu tarafından projesi onaylanan ... arazide yapılacak düzenlemelerle bulutlara uzanan çam ağaçları arasında vatandaşların spor yapabilecekleri alanlar oluşturulacak. Vatandaşlara aileleriyle birlikte yemyeşil bir alanda piknik yapabilecekleri alanlar sunulacak. Tekstil arazisi üzerinde bisiklet yolları ve kafelerin bulunduğu her yaşa hitap eden eğlence alanları bulunacak. Mevcut fabrika binaları korunarak Aydın, aynı fuar alanlarında köylü kadınlara yer ayrılarak ürünlerini satmalarına izin verilecek” şeklinde haber yapılmıştır (Yörükce, 2019).

Şekil 15. Aydın Tekstil yerleşkesi restorasyon sonrası için vaziyet planı (Kaynak: Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Şekil 15'te yeni adıyla *Aydın Tekstil Park* içinde yer alan afişte halka yerleşkenin yeni değerlendirme biçimlerine ilişkin bilgi verilmektedir. Bu afişte yer alan vaziyet planına göre parkta bisiklet ve yürüyüş parkurları, spor, kayak ve oyun, etkinlik alanları, aquapark, restoranlar, fuar, müze, yerel ürünler pazarı, gastronomi alanı, çocuk gelişim merkezi, cep sineması, tiyatro salonu, otel, kafeterya, otopark hizmetleri ile itfaiye ve trafko merkezi bulunmaktadır.

Şekil 16'daki resimler kuzeyden çekilmiş görüntüleri içermektedir. Dış yığma taş duvarlar aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır. Ayrıca binalar tamir edilmiş, yenilenmiş, plan çerçevesinde bazıları yıkılmış, yeni işlev için bazı yapılar da eklenmiştir.

Şekil 16. Aydın Tekstil Fabrikası yenileme öncesi kuzey cepheden ve dış duvarlardan görüntüleri (Kaynak: 1. resim Yörükce, 2016, diğerleri S.Baysan, 2021).

Yerleşkenin demiryolu tarafında pamuğu tartmak için kullanılan kantara Şekil 17'de görülen Araç Kapı'dan ulaşılır. Kantar küçük görünse de ana giriş kapısındaki sembolik saat gibi şehrin hafızasına katkı sağlayabilecek önemli bir yapıdır. Çünkü Söke pamuğunun bu yapı üzerinden kabul edildiğini kanıtlamaktadır. Fabrikanın makine ve tezgahlarından geriye önemli bir şey kalmadığı daha önce belirtilmişti. Bu nedenle, hammadde'nin fabrikaya akışının bir simgesi olan bu yapı, bir hatırlatma aracı olarak korunmaya ve eğitim amaçlı kullanılmaya değerdir. Kantardan üretim yapılarına giden yol ise ağaç dokusuyla dikkat çekmektedir. Bundan başka kantardan sonra yolun ortasına doğru sağda bulunan pamuğun indirildiği yük rampası da korunması gereken yapılardandır. Yine fabrikanın tescilli ve simge yapılarından biri olan Kazan Dairesi'nin restorasyonu kentin kimliğini tazelemeye hizmet edebilir. Kazan Dairesi yanında yeni işlev kazanan yapıardan olan son resimde görünen Su Deposu da dikkate değer yapılardandır. Burasının seyir terası olarak yenilenmesi planlanmaktadır (Ayrıca bkz. Şekil 16 üçüncü resim).

Şekil 17. Aydın Tekstil Fabrikası restorasyon öncesi ve sonrası Kantar yapısı, Kazan Dairesi, Trafo Merkezi ile pamuk indirme rampası, çeşitli atölyeler ve yolun en sonunda itfaiye, son resim Su Deposu 2021, 2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Yerleşkedeki tescilli yapılar yeni işlevlerle planlanmıştır. Şekil 18, Aydın Tekstil Fabrikası'nın restorasyon çalışmaları sonrası idare binası ve meydanın son halini göstermektedir.

Şekil 18. Aydın Tekstil Fabrikası restorasyon çalışmaları ve yenilenme sonrası, 2021, 2022 (Kaynak: 1. ve 2. Resim URL3, 3. Resim S.Baysan Arşivi)

Şekil 19, çocuk gelişim kulübü ve oyun alanları, bisiklet ve koşu yolları ile son resimdeki afişte görüldüğü üzere pilates, yoga gibi sabah sporu etkinlik alanlarını göstermektedir. Afişte Büyükşehir Belediyesi tarafından “Sabah Sporları başlıyor” başlığıyla, “Pazartesi, Çarşamba, Cuma 08.30-09.30” bilgisi verilmektedir. Aydın Tekstil Park, içinde ayrıca botanik, çiçek, kelebek, kuş bahçeleri, gezi treni, kafe ve büfeler, kayak pisti, konser, sanat, sergi alanları sunmaktadır (Anonim, 2017). Yerleşkede dikkati çeken bir nokta da kent insanına, örneğin yapay kuş sesleri verilerek, stresten uzaklaşarak rahatlayabileceği bir ortam yaratılmak istenmektedir.

Şekil 19. Çeşitli yeni kullanım alanlarından görüntüler, 2021-2022 (Kaynak: S. Baysan Arşivi)

Yerleşkenin çeşitli yerlerinde bilgilendirme veya yönlendirme için tabelalar bulunmaktadır. Bilgilendirme için tabelalara örnek olarak yemekhane ve idari bina önündekiler verilebilir.

Şekil 20. Restorasyon sonrası bilgilendirme tabelaları ve yemekhane (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Şekil 20’de yemekhane binasının önündeki bilgilendirme yazısında, binanın sosyal yapılar arasında göze çarpan bir yapı olduğu, 1982’de tek katlı bloğa misafirhane ve lokal olarak kullanılan katın eklendiği, yüksek, tek hacimli ve betonarme olduğu, öğle arası ve mesai sonrası yemek, kurs, toplantı, resmi davet ve balolar gibi etkinlikler için yoğun kullanılan sembolik bir yapı olduğu belirtilmektedir. Yapının restorasyon çalışmalarıyla niteliksiz müdahalelerden arındırıldığı, aslına uygun ‘karosiman döşeme’ (desenli yer karosu) ile zeminin kaplandığı ve güçlendirme için yapı ve çatıda çeşitli uygulamaların yapıldığı ifade edilmektedir.

Şekil 21, restorasyon sonrası idari bina hakkındaki bilgilendirme tabelaları ve yapıyı göstermektedir. Buradaki tabelalardan ilki idari binayı etiketleyen duvardaki akrilik levhadır. Tabelada sadece yazılar bulunmakta olup fotoğraflama açısına göre önünde bulunan Ana Kapı, üzerindeki Atatürk silueti, bayraklar, ağaçlar ve daha öndeki Atatürk büstü yansımaktadır.

Şekil 21. Restorasyon sonrası bilgilendirme tabelaları ve idari bina (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Şekil 21’de ikinci resimde idari binanın 1953-58 yılları arasında inşa edildiği, yapıya müdahalelerle ana üretim binasına işçi geçişini sağlamak üzere eklentiler yapıldığı, dikdörtgen planlı, iki katlı, simetrik bir yapı olduğu ve döneminin modern mimarisine uyum sağladığı belirtilmiş; yapının ziyaretçiyi karşılayan konumundan bahsedilmiştir. Restorasyon sırasında yapılan düzenlemeler için örneğin niteliksiz (*muhdes*) kısımların çıkarıldığı, bozulan zemin vb yerlerin aslına uygun tamir edildiği, bugünün güncel

ihtiyaçları için de asansör ve ıslak hacimler eklendiği bilgisi verilmiştir.

Burada ayrıca kapı, pencere vb ahşap aksamın yerleşke içinde kurulan atölyelerde restorasyon ekibi tarafından “*detayı referans alınarak*” imal edildiği de belirtilmelidir. Şekil 21’deki son resim ise ana üretim binasına geçişi sağlayan yenilenmiş bölme ve idari bina yan cephesine takılmış olan ve yine bir yarışma ile seçilmiş efelerle karakterize edilen Aydın Büyükşehir Belediyesi amblemini göstermektedir. Girişteki meydan, arkada görülen yönetim binası ve şeffaflığın öne alındığı aradaki cam yapıyla üretim kısmıyla bağlantının hala sürdüğü gözlenmektedir.

Şekil 22, restorasyon sonrası idari binanın arkasındaki ana üretim yapısını göstermektedir. Restorasyon öncesi vaziyet planlarında yer alan (Şekil 3’te 1-a olarak gösterilen) ek üretim binası bugün yıkılmıştır ve yeri otopark olmak üzere düzenlenmektedir. Ana üretim binası da diğerleri gibi “*detayı referans alınarak*” güçlendirilip, onarımdan geçmektedir. İkinci resimde seyreltme için kesilen ve akabinde heykel yapılacak kızılçam ağacının arkasında otopark için açılan alan da dikkat çekmektedir.

Şekil 22. Restorasyon sırası ana üretim binası çevresi ve içerisi, 2022 (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Şekil 22’de 3. ve 4. resimlerde ana üretim binasının içindeki restorasyon çalışmaları görülmektedir. Aydın Tekstil Fabrikası’nın Kolsal’ın (2017: 64) belirttiği “*Şed çatının altında yer alan mekânlar daha aydınlık ve havalandırması daha kolay olacak şekilde tasarlanmıştır*” ifadesine uygun olarak işçiler için hem aydınlık hem de iyi havalandırılmış tasarıma (eklentilerle daha sonra bozulmuş olsa da) bugünkü restorasyonda da vurgu yapılmaktadır.

Şekil 23. Yemekhane ve idari bina civarındaki yön tabelaları (Kaynak: S.Baysan Arşivi)

Şekil 23, restorasyon sonrası yemekhane ve idari bina civarındaki yön tabelalarını göstermektedir. İlk resimdeki tabela Senfoni Sokak üzerindeki yemekhane binası, ikinci resimdeki bisiklet ve yürüyüş parkuru yanında ana üretim binası yönünü işaret etmekte; üçüncü resimdeki tabela idare binası ile mescit yapısı arasında bulunmakta ve son resimdeki tabela da ana meydana daha önce sözü edilen kadın-erkek temalı metal heykelin (Şekil 12) yanında yer almaktadır.

Tartışma ve sonuç

Endüstriyel miras alanları karmaşık yapılardır ve sosyo-kültürel, mekânsal ve teknik tarihimizin bir parçasıdır (Ifko, 2016). Endüstriyel miras “*bilgi, büyük muhakeme ve gerçek anlayış gerektirir*” (Cossansi 2012, akt. Ifko, 2016: 2041). Endüstriyel miras hakkında hafızayı korumak için, endüstriyel işletmenin karmaşıklığı, yani yapıları, örgütsel özellikleri, işgücü ihtiyaçları ve halkla olan ilişkisi nedeniyle, sorunu belirli birçok disiplinli yaklaşımla ele almak gerekir. Bir fabrikanın, ortak geçmişin parçası olduğu için kültürel ve endüstriyel değeri ile bir bütün olarak korunması önemlidir. Bu nedenle bu değerler net bir şekilde belirlenip vurgulanmalı ve bu miras alanları geçmişten kopuk kimliksiz bir yapıya dönüşmemelidir.

Fabrika kapanışlarında genellikle yeni kullanımlar düşünülmemekte, kurum, veri ve makineler hakkında bilgiler dağılmaktadır. Aydın Tekstil için de durum budur. Fabrika arşivinin, fabrika içindeki makine ve tezgâhların akıbeti belli değildir. En büyük hissedar olan Tariş’ten ayrılma ve yer değiştirmeler arşive erişimi daha da zorlaştırmıştır (16.02.2021 Aydın Tariş Tarım Kooperatifi’nde yapılan görüşme). Ancak endüstriyel mirasın uygun şekilde korunması ve yeni kullanımların sürdürülmesi için kurumsal özelliklerin iyi belgelenmesi gerekmektedir (Niederhagemann, 2011). Halbuki kurumsal tarihin eksikliği, yeni kullanımların şansını sınırlar. Bunun için kurum, malzemeler, kullanım yöntemi, tarihçe, yapımların özellikleri, güvenlik önlemleri, üretimi vb. bilgilerin korunması büyük önem taşır. İyi bir belgelendirme kurumunun değerini daha iyi açıklar, aynı zamanda uluslararası standartlarda karşılaştırılabilirlik ve tekrarlanabilirlik sağlar (Niederhagemann, 2011).

Türkiye için kârlılığın ön planda tutulduğu yeni dünya düzenine ayak uydurma arzusunun olduğu 1950 sonrası liberal ekonomik dönemdir. Bu nedenle Aydın Tekstil bu çerçevede değerlendirildiğinde; Türkiye’nin ve Avrupa’nın en büyük döşemelik, perde, yatak kumaş ve ev tekstili sektörünün üreticisi olduğu; tekstil sektöründe uzun yıllara dayanan deneyime sahip olarak, üç vardiyada yönetim kadrosuyla birlikte 1200 çalışanı, yılda 30 milyon metre kumaş üretme kapasitesiyle dönemine damgasını vurduğunu toplum olarak hatırlamak gerekir.

Bu nedenlerle fabrikanın özgün yapısındaki tabelaların yoğun kullanımı kentsel hafıza kaybını durdurabilir. Bugün yerleşkeye yeni işlevler kazandırmak için büyük bir çaba sarf edilmektedir. Ancak başarılı bir birlik-telik, kentsel kimliğin önemli bir bileşeni anlamında bu hafıza kaybını durdurup, aynı zamanda halkın rekreasyon ihtiyaçlarını karşılayabilir. Aydın Tekstil gibi kentteki diğer endüstriyel miras yapıları da sadece ekonomik birer kaynak olarak görülmemeli; aynı zamanda sosyal, kültürel ve kentsel kimlik açısından ele alınıp, kazandırılmalıdır. Aslında sadece maddi değil, maddi olmayan değerleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Endüstriyel mirasın somut olmayan yönleri (uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgi, beceri ve gelenekler ile bunlara ilişkin araç ve gereçler ve insanların yaşamları üzerindeki etkisi hakkında zihinlerindeki his ve anılar) ve çalışma değerleri küçümsenmemelidir.

Belirtilen nedenlerle bu tür tarihi miras alanlarındaki binaların ana hatlarını korumak yeterli değildir. Bu yapıların tarihsel kullanımlarını hatırlatacak yeterli bilgiye ve eski kullanımlarını sergilemek için düzenlemelere ihtiyaç vardır. Aydın Tekstil'e yöre halkının görüşleri alınarak yeni işlevler kazandırılmıştır. Proje, endüstriyel mirasın sürdürülebilirliği ve kentsel kimliğin korunması dikkate alınarak tamamlandığında (eksikler bulunsa da) kent için önemli bir kazanım ve öncü bir örnek olacaktır. Bu nedenle, Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından listelenen anıtsal yapılar için de kentsel endüstri mirasının sürdürülebilirliği göz önünde bulundurulmalı; bu nedenle yeni projelerin bütüncül bir kentsel planlama yaklaşımıyla yapılmasına izin verilmelidir. Bu planlarda yeni işlevselleştirmeler için mimar ve mühendislerin yanı sıra tarih, coğrafya, sanat tarihi, sosyoloji ve antropoloji gibi farklı disiplinlerden uzmanların görüşleri değerlendirilmelidir.

Bütün bunlardan başka birçok ülke endüstriyel miras rotaları çizerek yeni bir turizm alternatifi oluşturmaktadır (Goodall, 1993; Kerstetter, Confer ve Bricker, 1998). İstanbul ve İzmir'dekilere kıyasla Aydın ilinde çok fazla endüstriyel miras alanı bulunmamakla birlikte Sümerbank ve Aydın Tekstil gibi tüm endüstriyel miras alanları kentte "*endüstrinin kalıntısı*" (Loures, 2008) olarak kolektif kimliğimizin ayrılmaz parçası olarak düşünülmalıdır. Dolayısıyla, restorasyonun kazandıracığı geçmişle-geleceği bağlayacak "*yeni anlam*", endüstriyel peyzajı bir araya getirmeye hizmet etmelidir. Yerleşkenin peyzajında bulunan çoğu kozalaklı ağaçlarla birlikte yerleşkenin şehrin en büyük yeşil kuşağına sahip olması kent için ayrıcalıktır. Bu özellik, planlamacıya birçok iyileştirme olanağı sağlamaktadır.

Yapılan çalışmalar, ulusal ve uluslararası endüstri mirasının sürdürülebilirliği için önemlidir. Bu nedenle, post-endüstriyel yapıların bir sergi merkezine dönüştürülmesi, mekânın ruhunun korunması ve etkileşimli ekolojik-kültürel eğitim merkezi oluşturulması için kullanılmalıdır. Bu ne-

denle, okul grupları ve halk için çevre eğitimi fırsatının yanı sıra kent parkı veya açık hava performans mekânı özellikleri, endüstriyel miras alanını değerlendirmek için iyi bir yoldur.

Eğitim amaçları ayrıca çeşitlendirilebilir. Örnekler arasında Rahmi M. Koç tarafından yeniden açılan Lengerhane Binası; İstanbul Haliç'te Türkiye'nin ilk sanayi müzesi olarak Müze ve Kültür Vakfı ve Hasköy Tersanesi'nde bazı eğitim işlevleri bulunmaktadır (Köksal, 2012). Bu tür faaliyetler Aydın Tekstil için de tasarlanmaktadır. Eğitim amaçlı bazı örnekler ne/nasıl çalışır?, deneyin ve öğrenin, pamuk ve tekstilin tarihi, dünyadaki dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri, ağaçları tanıyalım, bitki avcılığı vb. olabilir. Burası için genç nesillerin eğitimleri için projeler hazırlanıp, üniversite ve müzeler dahil çeşitli eğitim kurumlarından destek alınabilir. Okul dışı mekanlar olarak bu tür eğitimlerin çocuklar için de oldukça etkili ve verimli ortamlar olduğunu ilgili alanyazın da kanıtlamaktadır (bkz. Avcı ve Gümüş, 2020).

Sonuç olarak, Walczak'ın (2005) belirttiği gibi, koruma ve yeni biçimlerde yeniden kullanma konusundaki kararların kenti olumlu yönde etkileyeceği umulur. Böylece, kentin karakterinin ve ihtiyaçlarının gelişmesiyle "*mekânın ruhu*" sürdürülebilecektir. Aydın Tekstil gibi Nazilli Basma, Söktaş, Söke Çimento fabrikaları, istasyon binaları ve kent geneline dağılmış Tariş yapıları gibi korunması ve bu alanların mevzuata uygun olarak işletilmesi kentin hafızasının korunmasına katkı sağlar. Sürdürülebilir endüstriyel miras ilkeleri ise şehrin kimliğine katkıda bulunacaktır. Bu yararlar dışında kent artan ve çeşitlenen turizm faaliyetlerinden ekonomik faydalar da elde edecektir. Aydın Tekstil, birbirinden farklı tarihi ve kültürel değerlerin korunduğu Aydın Arkeoloji Müzesi'ne yakınlığı ile sadece yerli değil, yabancı ziyaretçiler için de bir başka cazibe merkezidir.

KAYNAKÇA

- Agaliotou, C. (2015). Reutilization of industrial buildings and sites in Greece can act as a lever for the development of special interest/alternative tourism. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 12, 291-298.
- Akıncılar, A., Baysan, S. & Öztürk, A.A. (2013). Cumhuriyet'in Temel Taşlarından Şişecam: Paşabahçe Fabrikası (Beykoz). İçinde İ. Atalay, E. Öner, M. Avcı, H. Turoğlu, T. Koç (ed.). *Profesör Doktor Asaf Koçman'a Armağan* (ss. 507-529). İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
- Alfrey, J. & Putnam, T. (1992). *The Industrial Heritage: Managing Resources and Uses*. London, Routledge.
- Altanlar, A. & Sınnmaz, S. (2013). Kentsel Peyzajı Yeniden Canlandırma Mekanizması Olarak Kültür Endüstrileri; İstanbul Beykoz Halat Fabrikası Örneği. *Peyzaj Mimarlığı 5. Kongresi*, (ss. 133-147). 14-17 Kasım 2013, Adana, Peyzaj Mimarları Odası.
- Anonim (1968). *1967 Aydın İl Yıllığı*. Aydın Valiliği, İzmir, Ticaret Matbaacılık.
- Anonim (1974). *Cumhuriyetin 50. Yılında Aydın 1973 İl Yıllığı*. Aydın Valiliği, Cilt 9, İzmir, Karınca Yayıncılık.
- Anonim (1982). Türkiye, İl il: Dünü, Bugünü, Yarını: Antalya, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur. Yurt Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, Anadolu Yayıncılık.
- Anonim (2014). Aydın Tekstilde Yangın Çıktı (İHA). *Aydın Denge Gazetesi*. 29.09.2014. <http://www.aydindenge.com.tr/asayis/29/09/2014/aydin-tekstilde-yanigin-cikti> (11.04.2020).
- Anonim (2017). Aydın Tekstil Alanı'nın projesi onaylandı. *Yeni Kıroba Gazetesi*, 27 Aralık 2017-16: 18. <http://www.yenikiroba.com/post.php?Aydin-Tekstil-alani%27nin-projesi-onaylandi&ID=7436> (13.01.2021).
- Argın, G. (2021). Kent ve Bellek: Geçmişle Göz Göze Gelmek. *Kent*, Ocak-Mart, 4, 18-22.
- Arıtan, Ö. (2009). Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesinin İdeolojik Varsayımlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma. İçinde A. Cengizkan (ed.), *Fabrikada Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent*, (ss. 177-213). Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Avcı, G. & Gümüş, N. (2020). The effect of outdoor education on the achievement and recall levelsof primary school students in social studies course. *Review of International Geographical Education Online*, Special issue, 10(1): 171-206.
- Aydın Kültür Varlıkları Koruma Kurulu Müdürlüğü (2021). *Aydın Kültür Varlıkları Listesi* (Toplantı Tarihi: 12.02.2021).

- Aydın Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (2007). Toplantı Raporu No. 37, (Toplantı Tarihi: 21.03.2007).
- Baysan, S., Dilek, A. & Öztürk, A.A. (2021a). Türkiye’de Şeker Endüstrisi: Politik Ekoloji Açısından Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(2), 225-246.
- Baysan, S. & Kara, A. (2014). Aydın’da mahalle, bulvar, cadde ve sokak adları: Şehirsel toponimik özellikleri (District, Boulevard, Avenue and Street Names in Aydın: Urban Toponymic Features). *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 12 (1), 23- 48.
- Baysan, S., Öztürk, A.A. & Budak, L. (2021b). Aydın Textile Factory as in the Context of Industrial Heritage. İçinde A. Karadağ ve F. Baykal (ed.). *Industrial Heritage in the Urban Identity and Memory Axis*, (ss. 465-502), No. 210. İzmir, Ege University Publications.
- Blaikie, P. & Brookfield, H. (1987). *Land degradation and society*. London, Methuen.
- BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri), Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 131/21/14, 26.03.1953 Tarihli Belge.
- BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri), Kararlar Daire Başkanlığı, Yer No: 256/62/1, 21.08.1970 Tarihli Belge.
- Cengizkan, A. (2000). Türkiye’de fabrika ve işçi konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali. *ODTÜ MFD*, 20(1-2), 29-55.
- Chilingaryan, N. (2014). *Industrial Heritage: In Between Memory and Transformation*. Unpublished Doctoral Thesis, Weimar: Bauhaus-Universität Weimar.
- Cossons, N. (2012). Why preserve industrial heritage? Industrial heritage Re-tooled. ss. 6-16. The TICCIH Guide to Industrial Heritage Conservation. Ed. Douet, J. TICCIH Lancaster, Carnegie Publishing.
- Çakır, M., Gümüşçü, O. & Taş, B. (2020). Politik Ekoloji. *Coğrafya Dergisi*, 41, 241-254. <https://doi.org/10.26650/JGEOG2019-0019>.
- Çelikoğlu, I., Baylan, S., Dikmen, E. & Kandilci, Köran, E. (2009). Eski Havagazı Fabrikası. *Ege Mimarlık Dergisi*, 70, 32-35.
- Dilek, A., Öztürk, A.A. & Baysan, S. (2021). Türkiye’de kurulan ilk şeker fabrikalarının yaygın eğitim kurumu olarak işlevi: Sözlü tarih araştırması, *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 7(1), 32-74.
- Doğan, Ç.E. (2009). Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi: Tarihçe ve Yaşam Çevreleri. İçinde A. Cengizkan (ed.) *Fabrikada Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent*, (ss. 77-110), Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Doğan, H. (2007). “Sanayinin musikisi nasıl başladı nasıl bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası’na tarihsel bir bakış”. *Ege Akademik Bakış*, 7(2): 661-689.

- Drury, P. (2002). The Historic and Cultural Dimensions of Landcape. İçinde Council of Europe, *Heritage and Sustainable Development*. Naturopa, Belgium, Bietlot-Gilly.
- Edensor, T. (2005). *Industrial Ruins, Aesthetics, Materiality and Memory*. Oxford, Berg.
- Evren, Y. (2012). Aydın'da Sanayi Sektörü: Sürdürülebilir Sanayi Gelişimi İçin İpuçları. İçinde A.N. Ökten & B. Şengezer (eds.), *Aydın İçin: Sürdürülebilir Bölgesel Gelişme Çerçevesi*, (ss. 107-130), ATO Yayınları, Aydın: Tuna Matbaacılık.
- Foote, K.E. & Azaryahu, M. (2009). Sense of Place. İçinde R. Kitchin ve N. Thrift (eds.), *International Encyclopedia of Human Geography*, (ss. 96-100), Elsevier Science.
- Goodall, B. (1993). Industrial Heritage and Tourism. *Built Environment*, 19(2), 93.
- Gülbetekin M. & Öztürk, M. (2016). Mekân [Kültürel] Bellek İlişkisi ve Yer Adları. *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, (ss. 587-588), 13-14 Ekim 2016, Ankara.
- Haliloğlu, H. (2015). Pamuk Üzerine Sıcaklık Stresinin Etkisi. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 19(4), 238-249.
- Hewison, R. (1987). *The Heritage Industry: Britain in a climate of decline*. Methuen Publishing. London.
- Ifko, S. (2016). Comprehensive Management of Industrial Heritage Sites: a Basis for Sustainable Regeneration. *Procedia Engineering, WMCAUS 2016*, 2040-2045.
- Karadağ, A. & İncedere, L. (2017). Türkiye'de Endüstri Mirasının Korunması. İçinde F. Aslan (ed). *Türkiye Coğrafya Araştırmaları*, (ss. 13-42), Ankara, Pegem Akademi.
- Karadağ, A. & İncedere, L. (2020). Kentsel Belleğin Sürdürülebilirliği Açısından İzmir'deki Endüstri Miras Alanlarının Önemi: Alsancak Liman Ardı Bölgesi Örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(1), 57-71.
- Karatosun, M. & Arıtan, Ö. (2010). 1950 Öncesi ve Sonrası Cumhuriyet Sanayileşmesi Işığında Aydın Tekstil Yerleşkesi. *Mimarlık*, 355, 52-59.
- Keleş, R. (1997). *İnsan, Çevre ve Toplum* (2. Baskı). Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- Kerstetter, D., Confer, J. & Bricker, K. (1998). Industrial Heritage Attractions: Types and Tourists. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 7(2), 91-104
- Kolsal, F. (2015). *Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesinin Bir Sanayi Yapısı Üzerinden Okunması: Aydın Tekstil Yerleşkesi*. Anadolu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

- Kolsal, F. (2017). Aydın Tekstil Yerleşkesine Ait Barınma Yapıları. *Ege Mimarlık Dergisi*, Mayıs, 32-35.
- Köksal, G. (2012). Sanayi Yapıları/Endüstri Arkeolojisi. *Güney Mimarlık*, Haziran, 8, 18-23.
- Köksal, T.G. (2005). *İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kültür Bakanlığı (2001). *İzmir II No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, 28.11.2001 tarihli karar toplantı raporu*. No: 687, Karar no: 10256.
- Kültür Bakanlığı (2003). *İzmir II No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, 25.06.2003 tarihli karar toplantı raporu*. Karar no: 11732.
- Kültür Bakanlığı (2004). *İzmir II No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, 10.04.2004 tarihli karar toplantı raporu*. Karar no: 706.
- Loures, L. (2008). Industrial Heritage: The Past in the Future of the City. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 8(4), 687-696.
- Martal, A. & Gökdemir, O. (1993). Tariş Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği. İçinde Z. Arıkan, S. Sürgevil (eds.) *Tariş Tarihi*, (ss. 210-239). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, İzmir, Ayma Matbaa İşletmesi.
- Milliyet (07.10.1955). *Dün İki Fabrika ve Bir Barajın Temeli Atıldı*. s. 1.
- Milliyet (24.04.1967). *İnşaat İlanı*. s.7.
- Niederhagemann, S. (2011). Preservation of industrial heritage. *WIT Transactions on the Built Environment*, 118, 15-20.
- Özçakır, M. (2014). Bir zamanlar tekstil devi, Aydın'ın kaybolan değeri. *Aydın Denge Gazetesi*, 25.07.2014. <http://www.aydindenge.com.tr/kultur-sanat/25/07/2014/bir-zamanlar-tekstil-devi-aydinin-kaybolan-degeri> (21.11.2020)
- Özdil, Y. (2021). Şeytan Taburu. *Sözcü Gazetesi*, 08.04.2021. <https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/yilmaz-ozdil/seytan-taburu-6360298> (09.04.2021).
- Özsoy, M. (2011). Fabrikadan Üniversiteye. *Ege Mimarlık Dergisi*, 79, 26-31.
- Özüpekçe, S. & Gümüş, N. (2020). Bir Toponimi Araştırması: Besni (Adıyaman) İlçesi Köy Adlarının Coğrafi Sınıflandırması. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 25(44), 151-162.
- Pozo, P.B.D. & González, P.A. (2012). Industrial heritage and place identity in Spain: from monuments to landscapes. *The Geographical Review*, 102(4), 446-464.
- Serçe, E. (2014). İzmir Tekel Sigara Fabrikası. *Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi*, Aralık, 110, 44-46.

Sumnu, U. (t.y.) *Pinterest Özel Arşivi*. <https://tr.pinterest.com/umutsumnu/s%C3%BCmerbank/> (08.03.2021).

Sürgevil, S. (1993). Aydın Tekstil (İplik ve Dokuma) ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmeleri AŞ. İçinde Z. Arıkan (ed.) *Tariş Tarihi* (ss. 240-292). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, İzmir, Ayma Matbaa İşletmesi.

Tanyeli, G. & İkiz, D. (2009). İstanbul'da bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti Bira Fabrikası. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 7, 109-121.

Tanyeli, G. (1998). Endüstri Arkeolojisi. *Arredamento Mimarlık*, 4, 92-99.

Tekeli, İ. (2009). *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması*. https://www.academia.edu/30885669/T%C3%9CRK%C4%B0YEDE_CUMHUR%C4%B0YET_D%C3%96NEM%C4%B0NDE_KENTSEL_GEL%C4%B0%C5%9EME_VE_KENT_PLANLAMASI?a-uto=download&email_work_card=download-paper.

Thone, F. (1935). Political Ecology: Nature Ramblings we Fight for Grass. *Science News Letter*, 05.01.1935, 14.

TICCIH (2011). *The Dublin Principles*. <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (15.02.2021).

Tül, Ş. (2013). *Bitek Topraklar Üzerinde: Aydın*. İstanbul, Ege Yayınları.

Uğur, A. (2003). Aydın Şehrinin Kuruluşu ve Gelişme Evreleri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-62.

Uğur, A. (2018). *Aydın Şehir Coğrafyası*. Aydın Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Aydın, Tuna Matbaacılık.

URL1: Asrın Harikası Aydın Tekstil Alanı Restorasyon işleri repertuarında; "Tekstil Müzesi" de var mı? TelegramHaber, 08.06.2022. <https://telegramhaber.com/asrin-harikasi-aydin-tekstil-alani-restorasyon-isleri-repertuarinda-tekstil-muzesi-d-29027h.htm> (18.09.2022).

URL2: Tekstil Park'taki taşınmazlar kiralanacak, 13 Mayıs 2022, *Aydın Ses Gazetesi*, Gündem, <https://www.sesgazetesi.com.tr/haber/10219759/tekstil-parktaki-tasinmazlar-kiralanacak> (18.09.2022).

URL3: Aydın Büyükşehir Belediyesi, <https://aydin.bel.tr/Content/images/projeler/Yat%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1%20Devam%20eden%20Projeler/ayd%C4%B1n%20Tekstil%20alan%C4%B1/Idari%20Bina%20ve%20Cam%20Galeri%201.jpg> (11.03.2021).

Üstün, B. (2011). Eskişehir Devlet Demiryolları Yerleşkesi. Lojman Konutları Plan Tipolojileri Üzerine Bir Çalışma. *Tasarım ve Kuram Dergisi*, 7, 11-12.

Vita, M.D., Trizio, I. & Palmero Iglesias, L.M. (2019). *The valorisation of the industrial heritage: reuse projects in the town of Valencia, Spain*. XVII. International Forum World Heritage and Legacy, Naples 6, Capri, June 7-8.

- Walczak, B.M. (2005). The Importance of Industrial Heritage for Cultural Landscape of Lodz and its Local Identity. *International Conference Heritage of Technology-Gdansk Outlook* 4, Gdansk, May 4-7.
- Yaşdağ, M. (2021). Şehrin Bellek Mekânı Olarak Aydın Tekstil Yerleşkesi. Mimari ve Yaşantı. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 38-69.
- Yavaşoğlu, F. & Özgül, C.G. (2020). Endüstri Mirasının Korunması ve Girişimi: Malatya Şeker Fabrikası Yerleşkesi Örneği. *İdealkent*, Kentleşme ve Ekonomi Özel Sayısı, 11, 972-996.
- Yörükce, K. (2012). Aydın Tekstil'in arazisi için kamulaştırma kararı. *Yeni Asır Gazetesi*, 11.06.2012. <https://www.yeniasir.com.tr/izmir/2012/06/11/aydin-tekstilin-arazisi-icin-kamulastirma-karari> (21.01.2021).
- Yörükce, K. (2016). Aydın Tekstil'in 177 dönümlük arazisi kamulaştırılıyor. *Yeni Asır Gazetesi*, 04.03.2016. <https://www.yeniasir.com.tr/izmir/2016/03/04/aydin-tekstilin-177-donumluk-arazisi-kamulastiriliyor> (07.01.2021).
- Yörükce, K. (2019). Aydın'ın akciğerlerine ilk dokunuş yapıldı. *Ses Gazetesi*, 15 Mart 2019-Gündem. <https://www.sesgazetesi.com.tr/haber/2843730/aydinin-akcigerlerine-ilk-dokunus-yapildi> (07.03.2021).

“

Bölüm 9

**MODERN ENDÜSTRİYALİZMİN
YIKICILIĞI VE KORUMACILIĞI
ARASINDA SAFRANBOLU**

Kadir ŞAHİN¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 0000-0002-6860-0155.

1. Giriş

‘Türkiye’de tarih ve koruma’ denilince ilk akla gelen yerlerden birisi Safranbolu’dur ve ortada buna dair büyük de bir “başarı hikayesi” bulunmaktadır. Çünkü Safranbolu, “gözden yitip gitmenin çok sıradan olduğu bir dünyada” (Bauman, 2012; 2017) geçmişten, hiç gitmeyecek büyük bir direniş kalesi olarak, hâlâ kadim haliyle ortada durabilmektedir. Bu da onu modern dünya adına özel ve istisna olan bir hale getirmektedir. Hatta şehirde, “Unesco’nun Dünya Mirası Listesinde” bulunduğu dair yaşanan büyük farkındalık, onun bu özelliğine büyük de bir enerji kazandırmaktadır. Her yıl yüz binlerce turistin önemli bir ‘destinasyon noktası’ olabilmesi de en temelde bunun anlatıcısıdır. Ancak vurgu bu noktaya gelince işler biraz olsun değişmekte: Buradaki anahtar kavram “destinasyon”. Daha doğru bir tabirle ortada “destinasyon’un parçası olmuş bir Safranbolu” vardır. Bunun anlamıysa onun artık bir turizm göstergesine dönüştüğü ya da büyük bir metalaşma sürecinin anlatıcısı olduğunu ortaya koymaktadır (Urry, 1999). Ancak modern dünyada bir meta değeri ortaya çıkarken gerçekleşen en temel şeylerden biri, metalaşma sürecine dahil edilen imgesel ve simgesel derinliğinin giderek yok olmasıdır. Bunun anlamı bir destinasyonun parçası haline gelmiş Safranbolu’nun, sosyal derinliğin -yani kadim hayatın- gözden yitip gitmekte olduğu gerçeğidir. Bununla birlikte “korumanın”, bir eylem olarak ortaya çıkmasının temel nedeni, şehirde bazı şeylerin zaten tahrip olduğunu ya da hali hazırda tahrip olma ihtimallerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ortaya çıkan “koruma” tavrına yakından bakıldığında aslında yaşanan sorunun kaynağıyla yüzleşebilmekten de oldukça uzakta bir tavidir. Çünkü mekansal anlamdaki yok oluş süreci, onu mümkün kılan hayatın anlamını yitiriyor olmasıyla da yakından ilişkilidir. Bu nedenle Safranbolu’da -ve onun gibi diğer pek çok yerde- ortaya çıkan ‘koruma’ çabası, sorunun sadece fiziksel görünürlüğü ile yüzleşirken, sosyal gerçekliğinden de kaçınmak anlamına gelmektedir. Hal böyle olunca “kültürel mirasın korunması” yönündeki çaba derinlemesine düşünüldüğünde, yok olan bir kültürel değer -ve de hayatın- sadece metaya (nesneye) eşitlenerek, yok oluşunun tescillenmesi ya da kanıksanması anlamına gelmektedir. Bir kere daha altı çizilecek olursa; “korumak” tahrip olanın ya da yok olma ihtimalinin olduğu yerde açığa çıkan bir tavidir. Daha açıktan bir tabirle aslında bir de hükümsüzleşmeye karşılık gelmektedir. Dolayısıyla hükümsüzleşeni “koruma” çabasıysa, sorunun görünürlüğüyle yüzleşirken gerçekteki nedenlerinden kaçmak anlamına gelmektedir.

“Kayıp bir geçmişi geri getirme girişimlerinin küçük çaplı örnekleri dışında (harap olmuş binaların restore edilmesi gibi) sözcüğün gerçek anlamda başarılı olamayacağı bilirse de bu girişimler yine de gündeme gelecek ve normal olarak seçici bir şekilde hareket edilecektir... Geçmiş bir süreklilik

ve gelenek hissi verir. Turizm bile bu bağlamda kullanılmaktadır... Şimdiki zaman bir anlamıyla tatmin edici olmayınca, geçmiş şimdiki zamanı doyurucu bir şekilde yeniden kurgulamanın modelini sunmaktadır. Eski günlerin tanımı, hep ‘eski iyi günlerdir’. Ütopyalar da kafalarında bu türden kurguları ortaya koyarlar” (Hobsbawm, 1999; 23-42).

Ancak yaşanan böylesi bir durumun modern dünya adına çok sıradan bir durum olduğu gerçeğinin de gözlerden kaçırılmaması gerekmektedir. Horkheimer ve Adorno’nun bu yöndeki çok derin saptaması, modern dünyadaki ‘yok oluş’ ve ‘koruma’ ilişkisine dair oldukça fikir verebilen türdendir. Onlara göre modern dünya; “kamusal olan ‘düşüncenin’ kaçınılmaz olarak metaya, ‘dilin’ de onun övgüsüne dönüştüğü bir durum haline aldı. Eğer böyle bir yozlaşmanın kaynaklarına dair iz sürme çabası olacaksa... mevcuttaki dilsel ve düşünsel taleplerin peşinden gitmek öncelikle reddedilmelidir. Ortada sadece bilimin, farkında olmadan araçsallaştırılmasından doğan engeller yoktur. Bilincin kendisi de ‘üretim süreçleri’ tarafından ele geçirilmiş durumdadır. Aydınlanmanın bu geriye götürücü koşulları üzerine düşünülmesi gerekmektedir. Dahası tahrip edilmiş bir dilde yenilik öneren reformcu, duruma uydurulmuş kategoriler aygıtını ve onun ardındaki değersiz felsefeyi benimseyerek, aslında yıkmak istediği kurulu düzenin yapısına güç katarak, onun bir parçası olmaktadır. [Modern evrede] bireyler ekonomik erkler tarafından giderek etkisizleştirilmektedir, dahası kullandıkları aygıtın önünde görünmez hale gelmektedirler. Bu adil olmayan bir durumdur. Çünkü yaşananlar, kitlelerin acizliklerinin ve -onlara dağıtılan metaların niceliğiyle birlikte- güdükleşmelerinin nedeni olmaktadır. Bireylerin yaşam standartları yükselmektedir, ancak ortaya çıkan asıl şey, ‘kitlenin’ de sosyal yönden acınacak düzeydeki yükselişidir. Bu da bireyin [öznenin] eriyip gitmesine ve ortadan kaybolmasına neden olmaktadır. Bu noktada söz konusu olan şey, geçmişin olduğu gibi korunması olamaz; olması gereken şey geçmişteki umutların gerçekleştirilmesidir. Oysa bugünlerde ‘geçmiş’, varlığını geçmişin tahrip edilmesi olarak sürdürmektedir. Yirminci yüzyılda her şey, fabrikadaki her şeyin dev bir potada eritilmesiyle satın alındı. Bunun bir sonucu olarak kültür de yok pahasına satın alınmış oldu. Ancak bu durum, ekonomik kazanımların karşıtlarına dönüşmesiyle gerçekleştirilmiştir... Bu nedenle ki göze görünür olan ‘ilerleme’ görüntüsü, aslında gerilemeye karşılık gelmektedir. Rasyonelleştirilen ise en temelde rasyonelleştirilmekte olanın yok edilmesidir” (Horkheimer ve Adorno; 2014; 11-17).

Bu durumda ortaya çıkan gerçeklik ise görünürdeki kazananın, kendi yok oluşuna seviniyor olmasından ötede bir şey olmadığıdır. Açıkçası “korumak” -ya da ‘geçmişini korumak’- bu haliyle yok oluşun kanıksanması ve de tescillenmesinden ibaret bir çıktı olmaktadır. Dahası “modern koşullarda yıkımı anlatan kelime aslında yok etmek değildir, tersine mu-

hafaza etmektir. Çünkü muhafaza edilen [korunan] nesnelere sürekliliği, daimî kâr artışının sadece var olanın elden çıkarılmasına bağlı olduğu bir yerde üretilmek istenen devir daim sürecinin önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir” (Arendt, 2013; 363) Bu açıdan ki modern koşullar için yıkımı anlatan vurgulama aslında ‘yok etmek’ değildir. Bilakis modernitenin kendisini sürdürebilmesi için bir ‘yıkımlar evreni’ inşa etmesi gerekmektedir. Bu nedenle modern zamanlardaki her türden üretim, kısa bir süre sonraki ‘kendiliğinden yok oluşa’ (tüketime ve geçiciliğe) karşılık gelen türdendir. Sistem bunun için aşikar bir baskıya dahi çoğu zaman gereksinim duymamaktadır. Modern zamanların bu yüzden ‘muhafaza etmeye’ çalıştığı şey ise sadece ‘yok oluşun’ -metaya içkin geçiciliğin- kendisidir. Metaya dönüştürülen dünya bir bakıma modernitenin kendisini de koruma stratejisidir. Bu nedenle ki Baudrillard bu gerçekliği açıklarken, modern dünyanın kendisini var ediş biçiminin bir ‘nesnelere sistemine’ te kabül ettiğini ortaya koymaktadır (Baudrillard, 2011a).

Bütün bu yöndeki vurguları, bir endüstriyel fabrikanın (Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının) ‘şehre’ (Safranbolu’ya) gelişi sonrasında açığa çıkan ‘modernleşme hikayesinin’ izdüşümü olarak ele alınca, ilerleme gibi görünen ‘koruma’ söyleminin aslında metalaşmaya özgü geçiciliklere mahkum edilmiş bir “kültürel mirasın”, görünürdeki sunumu olma ihtimalini oldukça arttırmaktadır. Bu haliyle de modern anlamdaki bir ileriye gidişin, gerçekteyse bir gerilemeye karşılık gelme ihtimalinin olduğunu akıldan çıkarmaksızın, Unesco ‘kültürel miras listesindeki’ Safranbolu gerçekliğinin daha derin izdüşümleriyle tartışılabilmesi bu noktada bir gereklilik halini almaktadır. Bu açıdan ‘korunan Safranbolu’yu, bir “modern koruma” süreci olarak irdelemenin yerinde olacağı kanısını taşımak hiç de aykırı bir tavır olmamaktadır. Dahası ortada dolanan bir “miras”ın varlığı, beraberinde ‘ölenin kim olduğu’ sorusunu da makul hale getirmektedir. Sosyolojik bir göz ise bu soruya dair arayışını en çok da -mimari görünürlükten ziyade- hayatın izinde gerçekleştirecektir. Bu nedenle ki tartışmanın odağı; ‘Unesco korumasındaki’ “Dünya Mirası Safranbolu”nun, korumaya dair doğasının sahip olduğu sosyolojik anlamı açık edilebilmek olacaktır.

2. Çalışmanın Kurgusu

Çalışma klasik bir veri toplama ve analiz süreci etrafında bölümlendirilen bir çalışma değildir. Okuyucuya bu yöndeki uyarının daha en başta yapılması bir zorunluluk hükmündedir. Yazar tarafından bilinçli olarak böyle bir kurgudan da kaçınılmaya çalışılmıştır. Çünkü ortaya konulan tartışma ‘bağlama gönderimsel’ şekilde, yazarın kendi zihinsel izleklerinin ürünü olan bir ‘örnek olay kurgusu’ niteliğindedir (Merriam, 2013; 39-42). Çünkü yazarın amacı; ortada duran bir gerçekliğin -Safranbolu’ya

dair gerçekliğin- geçmişteki bir noktadan başlayan akışının içinde yer alan realiteyi görünür kılabilmektir. Bu yöndeki çabanın nedeniyse, Safranbolu'ya dair açığa çıkan durum ve söylemlerin arka plandaki izdüşümleri üzerine sorgulayıcı bir bakış açısı geliştirebilmektir. Çünkü yazara göre Safranbolu özelindeki 'kültürel miras' eksenli hakim bakış açısı paradokslarla doludur ve bu yazının amacı da var olan bu yöndeki paradoksları açık edebilmektir. Buradan hareketle de tartışma, Karabük Demir Çelik Fabrikaları sonrasındaki -burada ortaya konulduğu üzere modern endüstriyalizmin izindeki- Safranbolu'da ortaya çıkan hakim gerçekliğin etkisiyle şekillenen 'kendini görme biçiminin' gerçekte tekabül ettiği çizgileri ortaya koyabilmektir. Bu nedenle ki 'kültürel miras' düzleminde şekillenen hakim 'koruma akışının', yazar tarafından inşa edilen katmanlaşmalar ve anlamlılık kurgularıyla; hatta birbirinden anlamsız gibi görünen çok uzak materyaller, mevzular ve söylemler etrafında tartışılmaktadır. Dolayısıyla çalışma böylesine bir kurguyla, yazarın kendisi tarafından ortaya konulan anlamlılık kategorileriyle şekillenen bir görme biçimi etrafında kurgulanmış ve 'bağlama gönderimsel' olarak tartışılmıştır. Safranbolu özelindeki 'kültürel miras' gerçekliğinin, yazara özgü görme biçimi nedeniyle bu şekilde kurgulanmasında ve dahası tartışılmasında da herhangi bir sakınca görülmemiştir.

3. Modern Endüstriyalizm ve Safranbolu'nun Kendisine Yabancılaşması

'Korumacılık çabası', Safranbolu kamusalının ve de özelinin düşmekte olduğu bir evrede ortaya çıkan önemli bir eylemler kümesidir. Çünkü Safranbolu, demir-çelik fabrikasının kurulmasından sonra ortaya çıkan koşulların ürünü olarak, artık modern dünyanın etkilerine yoğunlukla maruz kalmaktaydı (Aktüre ve Şenyapılı, 1976; Kıray, 1998). Ancak bu süreci bütünlüklü ve tekdüze bir süreç olarak düşünmenin yerinde bir tavır olması mümkün değildir. Bu açıdan ki Safranbolu'nun modern dünyaya maruz kaldığı dönemi kendi içinde katmanlara bölerek irdelemek daha yerinde bir tavır olacaktır. Bu evreyi; fabrikanın kuruluşundan 1975'e ve korumanın kalıcı bir gündeme dönüştüğü 1975 sonrası dönem olmak üzere iki temel aşamada düşünebilmek mümkündür. Korumanın yılları olan 1975 sonrası dönemi de Unesco 'kültürel miras listesine' giriş öncesindeki ve 'kültürel miras listesine' giriş sonrasındaki (1994 sonrası) koruma aşaması olmak üzere iki temel dönemde ele alabilmek de ayrıca mümkündür. Ancak bu çalışma kapsamında korumacılık sonrasındaki evre kendi içinde bütünlüklü bir aşama olarak ele alınacaktır. Çünkü bu tartışmanın odak noktasında 'korumanın' kendisi bulunmaktadır.

Arendt (2013) teleskopun keşfinin modern dünya için fark edilmeyen etkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin; teleskobun bulunması

insanoğluna, yeryüzünün dışından dünyaya bakma yetisi kazandırmıştır. Bunun anlamıysa artık insanın tanrısal bir noktadan (Arşimet noktasından) kendisine bakabilme yeteneğini kazanabilmesidir. Fakat modernleşme bu süreçte başka bir şeyi daha başarmış oldu; insanların yaşadığı yerel coğrafyaya, kendi mekansal gerçekliklerinin dışından bakmayı da öğretmiştir. Ancak böyle bir gerçekliğin bir çıktısı olarak, gündelik pratikler için yerel zaman ve mekan giderek anlamsız hale gelmektedir. Nitekim bugünlerdeki ‘şiddetlenmiş modernitenin’ çıktıları bu yöndeki gerçeklikleri daha derinden hissettirmektedir. Böyle bir gerçekliğin etkisiyle de dünya insan için giderek küçülen bir hal almaktadır. Fakat dünyanın küçülmesinin insan için bir anlamı da çevresindekilere ve de yerele karşı ilgisizliği arttırmasıdır. Bu süreçte insanın ayağını yere bastığı dünyevi mekana ve de yerel belirleyenlere bağlılığı giderek azalmaktadır. Tüm bunların anlamı, insanın kendi yeryüzü muhitinden -yani yaşadığı yerden- yabancılaşması olmaktadır (357-361).

Endüstriyel gelişmenin (makinenin) Avrupa’da ortaya çıkışından Safranbolu’ya gelişine (Şahin, 2020) ve demir-çelik fabrikasının makine merkezli emek organizasyonunu var edişinden turizm sürecine geçilmesinin, nihayetinde de ‘Unesco’nun Dünya Mirası Listesine’ girmesinin kendi içinde büyük ve bütünlüklü bir anlamı vardır. Bu yöndeki uzun sürecin anlamı; modernleşmenin bir süreç olarak her defasında şiddetlenmesiyle, Safranboluluların ‘yerel mekan Safranbolu’ya karşı ‘ilgili gibi görünen ilgisizliklerini’ -daha doğru bir tabirle de yabancılaşmalarını- her defasında daha da arttırmış olmasıdır. Nitekim bu ‘ilgili görünen ilgisizlik’ -ve dolayısıyla da ‘yabancılaşma’- zaman içinde kendisine Unesco misali bir ‘Arşimet Noktası’ üretecek kadar da ileri bir boyuta taşınmıştır. Dolayısıyla Safranbolu artık kendisine, kendi ‘insani dünyasının’ ya da kendi ‘elinin ürünü olan’ bir noktadan bakabilme yeteneğini bu vesileyle ilelebet yitirmiş durumdadır. Artık o, sadece Unesco’nun gözünden görebilir bir kent hükmüne erişmiştir. Bu durumun içinde barındırdığı gerçek ise; bugünlerde kendisine dair oldukça ‘ilgili görünmenin’ (kendisini korumanın) ardına gizlenmiş olan büyük bir ‘ilgisizlik halinin’ kanıksanarak sürdürülmekte olduğudur. Yaşananlar en açıktan haliyle radikalize nitelikler edinen bir ‘kendine yabancılaşma’ sürecine karşılık gelmektedir. Daha öncesinde ‘homo faber’in (zanaatkarın) makine karşısında kendi eline (hünerine) yabancılaşmasının hikayesiyle başlayan modern evredeki dönüşüm (Şahin, 2020), gelinen noktada yerel mekana ve dolayısıyla da hayata yabancılaşma biçimine dönüşmüş durumdadır. Dolayısıyla ‘yabancılaşmanın’ kentte radikalleşmesine neden olan temeldeki eşik, “koruma” eyleminin ‘dünya mirasına’ dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 1994 yılında Safranbolu’nun Unesco korumasına girmesiyle birlikte, şehrin kitlesel bir turizm göstergesine dönüşmesi onun yaşadığı ‘kendisine

yabancılaşma' gerçekliğini, daha radikal bir boyuta taşımış olan son nokta hükmündedir. Bunun anlamıysa, Safranbolu'nun kendisine ait olan geleneksel gerçekliğinin ve de kadim hayatının turizm olgusu nedeniyle fetişize hale getirmesinden ötürü, artık geri çağırılmasının mümkün olmadığı bir noktaya taşınıyor olmasıdır. Dolayısıyla da görünürdeki 'korunan Safranbolu', kanıksanmış bir şekilde gerçekliğini yitirmiş -ya da gerçekliğin krizini yaşayan- bir Safranbolu'dur. Bu tartışmanın bundan sonraki kısmı da bu yöndeki gerçekliği detaylandıran türden olacaktır.

Unesco koruması sonrasında Safranbolu ve ondan beklenenler¹

4. Gerçeklikten İmaja Safranbolu

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları Safranbolu'ya 12 km mesafedeki Karabük tren istasyonunun bulunduğu noktada -yani Karabük Köyü'nde- 3 Nisan 1937 tarihinde atılan temelle kuruldu. Türkiye'nin ilk ağır sanayi merkezi olan fabrikanın 1937-39 yılları arasındaki süreci daha çok inşaat ve üretime geçilmesi süreciydi. 6 Haziran 1939 tarihinde ilk yüksek fırının tamamlanmasıyla fabrika açıldı ve böylelikle üretime geçilmiş oldu (Kalyoncu, 2007). Ancak kuruluş yıllarının İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği yıllara rastlaması nedeniyle fabrika, başlangıçta bir türlü istenen ivmeyi yakalayamamıştır. Ancak 1940'lı yıllar, fabrikanın hızlı bir üretim ivmesi yakaladığı ve Türkiye sanayisi için çok önemli bir üretim merkezi haline geldiği yıllar olmuştur. Nitekim 1940'ların sonuna gelindiğinde artık fabrika, bölgesel etkilerini de gösteren bir sanayi merkezi haline dönüşmüştü. Bunun anlamıysa; fabrikanın modern endüstriyel bir

¹ Akt. Ulukavak, 2010; 225.

tesis olmasının etkisiyle, civardaki hayatın modernleşmeye özgü dönüşümler yaşamasına neden olmasıdır (Karatay, 2018). Nitekim bu etkilemenin alanına giren en önemli yer ise hiç şüphesiz Safranbolu'dur. Bu evreyle birlikte artık Safranbolu'nun da modern endüstriyalizmin etkilerine maruz kalarak 'modern Safranbolu'ya dönüşümünün hikayesi başlamaktaydı. Geleneksel (premodern) Safranbolu, en temelde zanaatkar kamusalının tipik bir örneğini teşkil etmekteydi. Ancak fabrika sonrası modern endüstriyalizmin izindeki Safranbolu ise hızla bir 'işçileşme süreci' yaşayarak, modern 'emekçi/işçi kamusalına' evrilmekteydi. Bu durumun en temeldeki çıktısı da 'homo faber'in (zanaatkarın) mümkün kıldığı kadim Safranbolu kamusalının ve de hayatının artık hükümsüz hale gelmesiydi (Şahin, 2020). Nitekim Safranbolu'ya dair analizde bulunan pek çok kaynak, aslında premodern hayatın hükümsüzleşmesine gönderme yaparak, 'bölgedeki halkın bu dönemde modern evlere geçişi talep ettiğinin' vurgusunu yapmaktadır (Aktüre ve Şenyapılı, 1976; Kıray, 1998; Ulukavak, 2007; 2017; 2020).

Ancak modern sanayileşme eksenindeki Safranbolu'da yaşananların, en temelde 'homo faber'in (zanaatkarın) belirleyicisi olduğu kadim Safranbolu kamusalının düşüşü olduğu kadar, en az onun kadar önemli bir faktör olarak da 'geleneksel özel hayatın' (yani geleneksel evin) düşüşünün de anlatımıdır. Ancak bu durumun çıktıları zanaatkarlık bağlamında tartışılanlar kadar açıkta olan -kamusal görünürlükler arz eden- şekillerde değildir. Yaşanan süreçte -'koruma çabalarının' da etkisiyle- kadim evin içinin boşalma hâli daha çok örtük şekillerde yaşanmış ve 'fabrikalaşan çalışmanın' etkilerine göre daha geniş bir sürece yayılan niteliklerle gerçekleşmiştir. Ancak sürecin çıktılarını 'ev' açısından ortaya koyan söylem biçimlerine odaklanıldığında, yaşanan sürece dair dönüşümü ortaya koyabilen türden oldukları da hemen dikkati çeken niteliktedir. Nitekim korumacılık faaliyetleri sonrasında 'Safranbolu evinin' zamanla 'Safranbolu konaklarına' ve sonrasında 'hotel konaklara' dönüşmesi, aslında 'evin' yaşadığı dönüşümün anlatıcısı olabilecek türdendir. Çünkü söyleme dair bu türden dönüşüm 'eve' dair yaşanan metalaşma sürecinin turizm göstergelerini merkeze koymasıyla birlikte ortaya çıkmaktaydı. Fakat bu yöndeki değişimin başka bir anlamı da evin içindeki geleneksel hayatın giderek dışlanmakta olduğu gerçeğidir.

Modern endüstriyel Safranbolu'da "işçileşen kamusal emek" fabrika özelindeki 'tüketim odaklı kamusal üretimi' merkeze koymaktadır. Bunun anlamıysa geleneksel hayatın yerini artık tüketim odaklı (ya da gelip geçicilik esaslı) bir hayata bırakıyor olmasıydı. Bu yöndeki değişimin kadim/geleneksel kent mekanındaki etkileri de kendisini zamanla açığa çıkarmaktaydı. Nitekim 'geleneksel/kadim evin' zamanla bir turizm göstergesi olarak işlerlik kazanan bir 'tüketim nesnesine' dönüşmesinin

başlangıç eşiği de bu yöndeki gerçeklik olmaktadır. Çünkü bu yöndeki modern dönüşüm geleneksel evin işlev bozumu yaşaması nedeniyle onu yapıbozuma uğratmaktaydı. Bu noktadaki en temel etkileyenlerinden birisi de doğal olarak hakim ‘korumacılık’ çabalarıydı. Çünkü bu yolla ‘tüketimsel’ (gelip geçici) olanlar hayatın merkezine yerleşirken, her türden insani üretim de artık bir değişim değeri (meta değeri) edinebilir bir gerçekliğe dönüşmekteydi. Geleneksel kamuda daha çok simgesel değeri olan “ev”, artık bu nedenle yerini tüketim temalı bir değişim değerine bırakmaktaydı. Tüm bunlardan hareketle Safranbolu evi -kadim geçmişi- nin aksine- simgesel değerinden arınarak bir tüketim değeri edinmiş olmaktaydı. Kadim Safranbolu evi de zaman içinde önce konuta, sonra da “konaklara” dönüşerek turizmin pazarlama sürecine dahil olan bir nesne statüsü edinmekteydi. Nitekim (korumacılık faaliyetlerinin) hemen başında, Mübeccel Kıray’ın yaptığı “sosyal doku araştırmasında” (1998) makale boyunca hiç konak tabirini kullanmaması ve dahası her seferinde “Safranbolu evi” tabirini kullanmış olması, ayrıca Günay’ın tahlillerinin de benzer vurguları her defasında öne çekmesi (1989; 1998), günümüzde gelinen noktayı açıklayabilmesi açısından oldukça önemli bir detay niteliğindedir. Dolayısıyla “korumanın kentinde” zamanla ‘ev’ kavramı dışlanmış, yerine nesneleşmenin göstergesi olan “konak” -ve otel konak- kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu dönüşüm yaşanırken yitirilen en temeldeki şey geleneksel hayatın -ya da geleneksel eve özgü hayatın- gündelik ritminin ve pratiklerinin de yok olmasıydı. Haliyle bugünlerde “korumanın başkenti” olarak ortada duran Safranbolu, modern dünyanın sadece nesneleşme biçimine evrilen “metalaşmış evlerin” temsilindeki bir Safranbolu’dur. Onun bugünlerdeki turizm odaklı yaşam tarzı da sadece bu gerçekliğin anlatıcısı niteliğindedir.

4.1. Fabrikanın Kuruluşu Sonrasındaki Modern İmar Planı Tartışmaları ve Kadim Kent Mekanının Vasıfsızlaşma/ Değersizleşme Yılları

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları’nın kuruluşu sonrasındaki etkilerle birlikte 1940’lı yıllar ve sonrası, öncelikle Safranbolu kamusalının çöküşüne neden olan ‘zanaatkarın işlevsizleştiği’ yıllar olmuştur. Çünkü bu yıllar bölgedeki pek çok zanaatkarın ve zanaatkar adayının meslekten elini çektiği yıllar olmuştur. Geleneksel kadim hayatı mümkün kılan işin işlevini yitirmesi, onun ardındaki hayatın da hükümsüzleşme nedeni olmuştu. Çünkü Adam Smith’in vurguladığı gibi “iş nasılsa hayat öyledir” (Smith, 2011) söylemi uyarınca; Safranbolu’da işin değişen niteliği hayata dair pratikleri de değiştiren etkiler üretmekteydi. Bu yöndeki etkiler, bugünlerde ‘tarihi çarşı’ denen kadim Safranbolu’nun şehir merkezi- ni, yükselen modern hayat karşısında ‘konfordan uzak düşük statülü bir

yaşam alanına' dönüştürmüştü. Kadim kent çok geçmeden bir "kentsel çöküntü alanı" görünümüne kavuşmuştu. Yaşananlarla birlikte 'şehir', Safranbolu'nun köylü nüfusunun ve Karabük'e henüz yerleşme yeterliliğini gösteremeyen bütünleşememiş göç kitlesinin yerleştiği bir yaşam alanına dönüşmüştü (Kıray, 1998; Ulukavak, 2007). Bu evrede asıl şehirli olan kitlenin de hızla Karabük'e, Kıranköy'e ve Bağlar'a yöneldiği yeni bir süreç ortaya çıkmıştı. Bu dönemde şehir merkezi düşük statülü yaşam alanına dönüşecek olmasından ötürü, yöre halkınca sıklıkla "çukur" olarak lanse edilen bir bölge haline dönüşmüştü (Terzibaşoğlu Ergun, vd., 1977; Fidan, 2011; Doğanalp-Votzi, 2017). Ayrıca bu yıllar, 'koruma' kavramının hiç kullanılmadığı, aksine modern imar alanının belirlenmesi ve bu yöndeki planının bir an önce yürürlüğe girmesi yönündeki yoğun tartışmalarla geçen yıllar olmuştur. Hatta bu tartışmaların ilk resmi nitelikli örneği -informel nitelikte olanları daha geçmişe gitse de- 1936 yılına kadar gidebilmektedir (Kuş, 2009; 157). 1939 yılına gelindiğindeyse şehirde çok önemli bir tartışma konusu haline gelmişti (Kuş, 2009; 252). 1944 yılındaysa ise bu tartışma, resmi makamlar nezdinde ayrılıklar üreten türden önemli bir gündem halini almıştır. 7 Eylül 1944 tarihli bir resmi yazıda Zonguldak milletvekili Dr. Rebi Barkın, dönemin Safranbolu Belediye Başkanı Osman Akın'a, konuyla ilgili bir yazı yazmıştır. Yazısında ise aşağıdaki şu vurgulara yer vermiştir.

"Sayın Bayım,

Safranbolu Şehrinin yeni imar sahasına nakli meselesine dair sayın Valimize yazmış olduğum mektubun itirazlarınıza vazedilmiş olan sureti üzerindeki mutalaaalarınızı okudum. Bervechile şunu söyleyeyim ki ben şahsen şehrin, her türlü inkişaf şartlarını haiz olan yeni imar sahasına nakline muarız değil, bilakis buna taraftarım ve bu husustaki himmet ve gayretlerinizi takdir etmekteyim. Ancak ben bu nakil işinin bir plan dairesinde ve bilhassa şehrin civarında Karabük gibi çok önemli bir sanayi tesisinin vücut bulduktan sonra bu yeni durum nazarı dikkate alınarak yapılmasına taraftarım. Mevcut şehir planı Karabük tesislerinden evvel yapılmıştır ve civarda Türkiye'nin en büyük ağır sanayi tesisinin vücut bulmasından sonra tehaddüs etmiş olan yeni ihtiyaçları karşılayacak durumda değildir.

Üzerinde durduğum ikinci nokta da naklin zorla ve halkı buna mecbur ederek değil de halka cazip gelen yeni bir şehir ve hayat şartlarının ihdası suretiyle herkesin gönülden ve seve seve yeni imar sahasına göçmesini temin edecek şartların hazırlanması cihetidir...

Tam ve hakiki bir imar planı bir şehrin imar politikasının kağıt üzerine dökülmüş ifadesidir. Bu itibarla sonradan doğabilecek türlü zararlardan korunmak için evvela bunu tayin etmeliyiz. Bu mevzuda elbirliği ile çalışmamızdan çok müsmür neticeler doğacaktır. Bu mektubumu Sayın kaymakam beye de göstermenizi rica eder ve saygılarımı sunarım.

Dr. Rebi Barkın"²

2 Kuş, 2009; 316.

Ancak bu yazışmanın yapıldığı bir dönemde Safranbolu ‘şehir merkezinin’ (bugün ‘Eski Çarşı’ denilen bölgenin), ‘düşük statülü bir yaşam alanı’ olarak büyük bir dönüşüme başladığı da gözlerden kaçmamaktadır. Nitekim basında görünürlük kazanan pek çok haber de aslında bu yöndeki gerçekliği doğrulayan türdendir. Dahası şehirdeki bütün bir mülki ve idari kurum da bu yönde tavır alan bir haldeydi. Aşağıda Bartık Gazetesi’nin 24 Şubat 1945 tarihli haberi yer almaktadır:

“Saframbolu’da resmi daireler eski çarşıdan taşındı... [1942 yılından itibaren] Resmi dairelerin hemen hepsi eski şehirden yeni şehrin çekirdeğini teşkil eden Misak-ı Milli Mahallesi³ taşınmış bulunmaktadır. Bu defa, Ziraat Bankası Safranbolu Şubesi de Misak-ı Milli Mahallesinde bina kiralayarak taşınmıştır. Eski şehirde yalnız Noter dairesi kalmıştır... Noterlik de taşınmak üzere kati emir almıştır; yakında bu dairenin de Misak-ı Milli’ye yerleşmesi beklenmektedir.”⁴

1945 yılına gelindiğindeyse bu kez tarihi bölgedeki hükümet konağı cezaevine dönüştürülmüş ve resmi kurumların gündelik hayata dönük olanlarından hiç biri artık “eski şehir” denilen bölgede kalmamıştı (Kuş, 2009; 327). Ancak 1945-50 yılları arasındaki dönem, bu konudaki tartışmanın hiç dinmeyen şekilde devam ettiği yıllar olmuştur. Nitekim 1950 yılına gelindiğinde şehirdeki eski ‘Hükümet Konağı’nın cezaevi yapılması konusu, mecliste bir sözlü soru önergesine de konu olmuş ve Rebi Barkın bu konuya meclis kürsüsünden cevap vermek zorunda kalmıştır. Bu konuya Tahir Karagöz’ün 1950 yılındaki geniş haberinde ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Habere konu olan açıklamaları yapan Zonguldak milletvekili Rebi Barkın, 1945’ten itibaren şehirle ilgili yaptığı ve yaptırdığı “tetkikatlardan” bahsetmektedir. Onun vurgularında öne çıkan noktalar ise aşağıdaki gibidir.

“B. Millet Meclisinde sözlü soru konusu olan Safranbolu Hükümet Konağı ve Safranbolu’nun şehir durumu hakkında, bir kaç günden beri şehrimizde bulunan ve bu işle epey uğraşmış olan eski Milletvekilimiz Dr. Rebi Barkın’la konuştuk. Sayın Barkın, sorularımıza karşı düşüncelerini şöyle belirttiler:

“Sözlü soru konusu olan mesele çok mühimdir ve Safranbolu’nun hayatı ile ilgilidir. Safranbolu milli karakterini bütün özellikleri ile bugünlere kadar muhafaza etmiş olan sevimli bir şehirdir. Bir zamanlar bu şehri bugün kurulmuş olduğu yerden kaldırıp yukarıya, (Bağlar) bölgesine çıkarmak için teşebbüslere girişilmiştir. Böyle bir teşebbüsün şehrin sosyal ve ekonomik muvâzenesini bozacağı aşikârdı... Bununla beraber şehrin Bağlar’a taşınması için başlanmış olan teşebbüsün önüne geçmeden önce şahsi müşahede ve kanaatlarımı bir tarafa bıraktım, Ankara’ya gittiğim zaman memleketimizin tanınmış şehircilik mütehassıslarından müteşekkil bir hey’etin

3 Misak-ı Milli, bugünkü modern Safranbolu’nun şehir merkezinin olduğu bölgenin adıdır.

4 Bartın Gazetesi, 24 Şubat 1945; Sayı: 891 (Kuş, 2009; 326).

Safranbolu'ya gelerek yerinde incelemeler yapmasını te'min ettim. 1945 senesinin ilk baharında bu hey'et Valinin refakatinde Safranbolu'ya geldi, şehrin durumu ve gelecekteki inkişafı üzerinde esaslı etüdler yaptı ve şehir yerinden kaldırılmasının lüzumsuz ve imkansız olduğu sonucuna vardı...

Şehrin içinde rahatça münâkale te'mini için yollar genişletilmeli, gelip gidenlerin rahatça barınacakları oteller ve hanlar tesis olunmalı, otomobiller ve kamyonlar için garajlar, tamirhaneler, benzin ve yağ depoları kurulmalıdır. Buna gayret edilirse Safranbolu tekrar canlanmağa başlar. Safranbolu ile Karabük arasında dere içinden en kısa yol açılmalıdır. O zaman Karabük'ten bir çok halk Safranbolu'da oturmağı tercih edecektir. Şehir büyüdüğüçe Bağlar'a doğru genişler. O zamanlar Bağlar dâvası da hal olur gider. Hükümet dairesi şehrin içine indirilmeli halka kolaylık te'min edilmelidir. Hükümet Konağı'nın Cezâevi olarak kullanılması yazıktır... Ben Safranbolu'nun iyi bir istikbale namzed olduğuna inanıyorum. Yeter ki Safranbolu halkı da buna inansın ve şehri zamanın iyicablarına uydursun.”⁵

Şehirde 'yeni imar planı' tartışması sonraki evrede de hiç dinmeyen şekillerde devam etmiştir. Nitekim Rebi Barkın haberinden çok kısa bir süre sonra aşağıdaki raporun medyadaki görünürlüğü de bu yöndeki vurguları doğrulayan türden önemli bir detaydır.

“Safranbolu'nun Kasaba Durumunu

İncelemek için kurulan heyetin hazırladığı protokol ve Belediye Meclisinin Kararı

Safranbolu müstakbel imar planının yeniden yaptırılabilmesi için kasabanın yeri, bölgeleri ve hududu hakkında mahallinde incelemelerde bulunmak üzere kurulan komisyon tarafından hazırlanan protokoldür.

Safranbolu... kaydırılması veya başka bir yere taşınması imkân dahilinde görülmemektedir. Zaten bu gibi teşebbüslerin tahakkuk edemediğini bugüne kadarki şehircilik tarihi ve bu yoldaki yeni şehircilik hamlelerinin başarısızlıkla neticelenmesi bize gösterir... Böylece kasaba merkezinin hiç bir suretle kaydırılmaması lüzumu bir hakikat olarak karşımıza çıkar. Bu zaruretle nazarı itibara almadan yapılmış ve yapılacak nakillerin, planlamaların veya yanlış yerleşmelerin yarının arz edeceği iktisadi zaruretler karşısında ve pek kısa bir zamanda yukarıda çizilen esaslara göre tadiline ve en nihayet eski hale dönmeğe lüzum hasıl olacaktır. Son yapılan bina tahririne göre kasaba kısmında 1843 ev ve 400 dükkan, Misak-ı Milli mahallesinde 163 ev ve 40 dükkan, Bağlar bölgesinde ise 705 ev ve 40 dükkan mevcuttur. Bağlar bölgesinde bulunan mesken sahipleri şehir merkezinde de ayrıca birer eve sahip bulunmaktadır. Bağlar bölgesi hey'eti umumiye durumunda doğrudan doğruya bir banliyö vaziyetindedir... Misak-ı Milli mahallesi ise kasaba merkezinin doğrudan doğruya kenar bir mahallesi vaziyetinde olduğuna göre yukarıda arzedilen düşüncelere göre kasaba merkezinin herhangi bir gayret sevkiyle kaydırılması ve şehrin ortasında bulunması iyicab

⁵ Tahir Karauğuz'un Dr. Rebi Barkın'la röportajından. Zonguldak; 1950 (Kuş, 2009; 328-331).

eden bazı bina ve merkezlerin de ayrıca kiralama suretiyle Misak-ı Milli mahallesine getirilmesi şehircilik prensiplerine ve hele Safranbolu'nun istikbaldeki sâlim ve tabii gelişme meyline hiç bir suretle uygun düşmez.” ⁶

Nitekim yukarıdaki vurgular, 1950 yılına gelindiğinde Safranbolu'da şehir bölgesi ve imar planı konusunda ne denli büyük bir tartışmanın ortaya çıktığını açık eden türdendir. Dahası 1945-50 yılları arasında basında da görünürlük kazanan türden yoğun tartışma ortamının varlığı ve resmi kurumlardaki yazışmalara yansıyan boyutu durumu oldukça dikkat çekici bir hale getirmiştir (Kuş, 2009; 326-344). Ancak özellikle Rebi Barkın gibi önde gelen isimlerin eleştirilerine rağmen, öncelikle resmi kurumlar nezdinde başlayan “şehri terk” durumu, peşinden büyük bir sosyal işlevsizleşme süreciyle sürmüştü ve eski şehir merkezinin vasıfsızlaşmasını çok hızlı bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu durum 1950 yılına kadar inişli çıkışlı bir halle sürekli olarak gündemdeki yerini korumaya da devam etmiştir. Ulukavak'ın aşağıdaki vurguları da bunun altını çizen türdendir.

“Önce Mimar Burhan Arif ONGUN tarafından hazırlanan ve 1936 yılında ilgili Bakanlıkça onaylanan Safranbolu'nun ilk imar planı, tarihsel kent merkezini, camilerin etrafında yapılacak bir temizlikten sonra, tarihin derinliklerine olduğu gibi terkedilip, Kıranköy ile Bağlar arasında; en uygun yer olarak belirlenen Hastarla'da yeni bir yerleşimi öngörür.

Hastarla'da çok geniş bir alan kamulaştırılır; birbirine dik ve paralel olarak açılan yollar kaldırılarak döşenir; buraya “Yenişehir” denilmesi düşünülür. Kale'deki Kaymakamlık da 1942 yılında Kıranköy'de Çelik Palas olarak bilinen binaya yerleşir. Hükümet Konağı cezaevi olur.

Ancak bu uygulama, halkın büyük tepkisine yol açar; halk “Şehirci” ve “Bağlarıcı” olarak ikiye ayrılır; sonuçta 1950 yılında, ünlü 14 Mayıs 1950 genel seçimleri öncesi, Kaymakamlık tekrar Kale'deki Hükümet Konağı'na döner.” ⁷

Ancak 60'lı yıllar ise artık tamamen Misak-ı Milli ve Bağlar'ın öne çıktığı, 70'li yıllar ise bugünkü Safranbolu'nun silüetinin iyiden iyiye belirlendiği ve modern yaşam alanlarının ortaya çıktığı yıllar olmuştur. Prof. Dr. Gündüz Özdeş'in 1968'de onaylanan imar planı da yerleşimin “yukarıya” kaydırılmasına, “eski şehrin dokusunun korunmasına” vurguda bulunmaktadır. Dolayısıyla 70'li yıllar bu imar planının izinde akan yıllar olmuştur. Ulukavak ise belediye başkanı olarak seçilmesinin ardından 74'te, öncelikle ‘belediye fen işlerini’ kurar ve aynı yıl Baran İdil'in, Özdeş'in hazırladığı 68 yılı imar planındaki revizyonlarını devreye sokarak uygulanması konusunda ön ayak olmuştur (Ulukavak, 2020; 6-9). Ancak bu süreçte “imar planı” tartışması da -bir yönüyle hiç ara vermek-

6 Uzman heyetin hazırladığı protokol ve dönemim belediye meclis heyeti kararı (Kuş, 2009; 332-333).

7 Ulukavak, 2020; 5.

sizin- devam ederken ortaya çıkan sonuç; şehir bölgesinin iyiden iyiye vasıfsızlaşması, düşük statülü bir yaşam alanı olmasının giderek kanıksanması ve nihayetinde de bir “kentsel çöküntü alanına” dönüşmesidir. Önce iş/çalışma ve sonrasında da hayat, bütün yönleriyle zaten bu tarihe gelindiğinde Safranbolu’nun “tarihi çarşı” bölgesini terk etmişti. Kısmen ‘yukarıya’ ve çoğunlukla da ‘Karabük’e yönelmişti. Nitekim 70’li yıllarda artık Safranbolu tamamen Karabük’ün gölgesinde ve geleneksel/premodern niteliğinden pek de bir iz kalmadığı bir yaşam alanına dönüşmüştü. Dahası kadim Safranbolu’nun yerinde artık terk edilmiş bir kent görüntüsünün sıklıkla göze çarptığı bir görünülük çok net olarak ortaya çıkmıştı. Bu yöndeki çöküş süreci de 1975 tarihine kadar hiç ara vermeksizin sürüp gitmiştir. Dönemin belediye başkanı K. Ulukavak bu durumu şu şekilde detaylandırmaktadır.

“Çok geniş bir bölümü tamamen boş bulunan “Hastarla”da, öncelikle yapı kooperatifleri için, daha uygun koşullarda yeni yerleşim alanları açıldı.

İleriki yıllarda yer yer kat yüksekliği arttırılsa ve yeşil alanlar imara açılrsa da, İşçievleri, Memurevleri, Ataevleri ve Emek Mahallesi dışında, Kıran-köy ile Arslanlar arasındaki bugünkü yapılaşmaların hemen hemen tamamı, Baran İDİL’in yaptığı imar planı değişikliklerine göre gerçekleştirildi.

Yapılanlar aslında, halkın doğru veya yanlış toplu konutlarda, kaloriferli dairelerde oturmaya ilişkin ölenemeyen özlem ve istemlerini karşılamaya yönelikti. Bunlara kayıtsız kalmak mümkün değildi...

Bu arada şu da bir gerçektir ki, zaman içinde toplumsal değer yargıları da değişmiş bulunuyordu. 1950’li yıllarda önce büyük kentlerde başlayan “ataerkil aile” düzeninden, ana baba ve çocuklardan oluşan “çekirdek aile” düzenine geçiş modası, zaman içinde Safranbolu’yu da etkisi altına almış ve Safranbolu’da da genç çiftler bağımsız bir konutta oturma istemini dilendirmeye başlamıştı.

Bunun sonucu Safranbolu’da artık yeni konutlara ihtiyaç duyuluyordu.

«Ataerkil aile» yaşantısının sona ermesi sonucunda, aynı evde bir arada yaşayan birey sayısının azalması, çok odalı, çok katlı ahşap evlerin temizliğini, bakımını ve onarımını güçleştirmişti. Bu yüzden, Safranbolulularda da, başka kentlerde olduğu gibi, daha külfetsiz ve daha konforlu yaşam koşulları sağladığına inandıkları kargir evlerde oturma arzusu yaygınlaşıyordu” (Ulukavak, 2020; 6).

Ulukavak’ın, sosyal içerimlerini de öne çekerek yaptığı bu vurguların ardından ortaya koydukları da kadim kent alanının nasıl bir ‘kentsel çöküntü alanına’ dönüştüğünü ortaya koyan türdendir. Dahası bu vurgular Safranbolu’daki hayatın modernleşme sürecine dair de önemli detaylar barındırmaktadır. Ancak bu söylemler hayatın modernleşmesine dair vurgular olduğu kadar, geleneksel (premodern) hayattan da kaçışın anlatısı niteliğindedir.

“Koşullar da oldukça uygundu. O yıllarda Sosyal Sigortalar Kurumu, işçilere 20 yıl vade ve yıllık % 5 faizle konut kredisi veriyor ve önemli bir bölümü Karabük Demir Çelik Fabrikalarında çalışan Safranbolular yapı kooperatiflerine üye olarak bu olanaktan yararlanmak istiyorlardı.

Demir Çelik Fabrikalarında çalışmayanlar da, eskiden Şehir olarak adlandırılan, tarihsel kesimdeki evlerini satarak, Bağlar’daki yazlık evlerini dört mevsim oturabilecek şekilde kargir olarak yaptırmayı yeğliyordu.

Tarihsel kesimdeki evlerin çok sayıda alıcısı vardı. Yurdun dört köşesinden Karabük’e gelen, orada iş ve aş bulmakla beraber, şehirleşmeye uygun yerleri alana sahip olmayan Karabük’te, ileri yıllarda artık barınma olanağı bulamayan yurttaşlar Safranbolu evlerinin alıcılarıydı. Evleri, sahipleri bir an önce ve çok elverişli koşullarla satmaya hazır. Kısa bir süre içinde tarihsel kesimdeki evlerin % 95’i satıldı.

Ancak bu evlerin yeni maliklerinin, böyle çok katlı, çok odalı evlerde oturma gelenek ve görenekleri yoktu. Satın aldıkları evleri dikey ya da yatay olarak birkaç bölüme ayırdıkları, yeni bölümlere dışarıdan merdivenle çıkış sağladıkları ve kendi oturmadıkları bölümleri kiraya vermek yoluna gittikleri görüldü.

Bu arada evleri kapısından pencerelerine ve damdaki kiremitlerine kadar değiştirildiğine tanık olunuyordu. Safranbolu evlerinin odalarındaki üç pencere yerini, «asri pencere!» denilen tek bir geniş pencereye terk ediyordu.”⁸

Bütün bu vurgular aslında modern endüstriyalizme özgü hayatın izdüşümü olan şeylerdi. Nitekim öncelikle iş değişiyordu ve ardından da hayat değişmiş oluyordu. Ulukavak ortaya koyduklarında, “bütün Türkiye’de olduğu gibi” yönünde vurgular yapmaktadır. Ancak Safranbolu’da gerçekleşen örnek, Türkiye’deki metropollerde ve diğer pek çok yerde karşılaşılanlarla tamamen benzeşik türde değildi; Yani Safranbolu özelinde yaşananlar klasik bir gecekondulaşma örneği türünden bir çıktı değildi. Safranbolu’daki hikayeyi türdeşlerinin dışına çıkaran en temel nokta, Safranbolu-Karabük’ün Türkiye’nin ilk ağır sanayi merkezine dönüşürken, beraberinde bir zanaatkar kamusunun da sonlanıyor olmasıydı. Ortaya çıkan gerçeklik, geleneksel Safranbolu zanaatkarının ve onun mümkün kıldığı kamusalın, artık hükümsüz bir hayata karşılık gelmesiyle ilgili özel bir durumdu. ‘Yeni hayat’ modern endüstriyalizmin izindeki işçileşen toplumun uzantısı olan özgün bir hikaye niteliğindeydi. Dolayısıyla kadim kamusalın çöküşünün izinde, yeni bir kamusal alan şekilleniyordu. Kitlelerce talep edilen ise yeni kamusal özgü hayatın özellikleri (yani evleri) olmaktadır. Nitekim çekirdek ailenin pratiklerine uygun olmayan ‘geleneksel ev’ler tam da bu nedenle bir bir el değiştirerek, ‘düşük statülülerin’ (bütünleşmemiş kentli nüfusun) yaşam alanlarına dönüşmekteydi. Bu hikaye gecekondulaşmadan ötede yeni bir ‘kentsel çöküntü alanının’

8 Ulukavak, 2020; 12.

ortaya çıkması hükmündeydi. Nitekim koruma sonrasında şehrin otel ve pansiyonlar alanına dönüşmesi de bu nedenle ki klasik bir ‘kentsel dönüşüm’ hareketi değil, aksine dönüşümün farklı bir seviyesini temsil eden ‘soylulaştırma’ projesine karşılık gelecektir.

4.2. Avrupa Miras Yılında Bilim İnsanları Safranbolu’da

Avrupa Konseyi kararıyla 1975 yılı “Avrupa Miras Yılı” olarak ilan edilmişti. Dönemin kültür bakanlığınca bu yöndeki etkinliklerin düzenlenmesi görevi İTÜ Mimarlık Fakültesi’ne verilmişti. Fakültenin dekanı Prof. Dr. Doğan Kuban ve beraberindeki akademisyen ekibi de bu kapsamdaki etkinliklerin yürütülebileceği alan olarak Safranbolu’yu seçmişlerdi. Bu nedenle ki geniş bir bilim insanı ekibiyle birlikte 1975 yılında, belediyeyle de koordineli bir şekilde etkinlikleri yürütmüşlerdir (Ulukavak, 2017; 263). Ancak ‘bilimselleşen koruma’ vurguları öncesinde, bu noktada temel bir vurguyu tekrar öne çekmekte fayda var: 1937-75 arası dönem kadim Safranbolu’nun hükümsüzleştiği yıllardır, 1975 sonrası dönem ise artık onun kendisine yabancılaştığı yıllardır. İlk evre (1937-75 arası dönem) onun zanaatkarlığını yitirmesinin sonucunda yaşadığı hükümsüzleşmeydi. Bu nedenle ki söz konusu dönem Safranbolu’nun kendi nezdinde de değersizleşme yaşadığı yıllar olmuştur. Bu dönemin kent merkezine artık sıklıkla “çukur” denilmeye başlandığı yıllar olduğunu hatırlatmakta da ayrıca fayda var (Aktüre ve Şenyapılı, 1976; Fidan, 2011; Doğanalp-Votzi, 2017). Ancak 1975 yılında Safranbolu’dan çok uzakta bir noktada, Avrupa Konseyi’nde -yani Safranbolu’nun Arşimet noktasında-⁹ bir karar alınıyor ve bunun sonucu olarak da ‘bilim insanları’ -yani Galileo’nun izindekiler- artık Safranbolu’ya geliyordu. Dışarıdan gelen ‘bu insanlar’ Safranbolu’da yaşayanlara; “Safranbolu niçin korunmalı, Safranbolu evleri niçin değerlidir?” diye paneller veriyorlardı. Bunun anlamıysa Safranbolulunun kendisine dair yaşadığı yabancılaşmanın, artık bir ‘Arşimet noktasından’ kendisine bakmasıyla telafi edilmeye çalışılmasıydı. Ancak teleskopun ucuna ‘yerel Safranbolulu’ geçince anlamsız olan şey, artık ‘bilim insanı’ geçtiğinde çok anlamlı hale geliyordu. Bilim insanının matematiksel evren tezi, zanaatkarın¹⁰ elinin hüneri olan çıktıya yabancılaşmasının da nedeni olmaktaydı (Arendt, 2013). Bu tarihle birlikte artık Safranbolu kendisine yabancı ve kendisini ancak bilim insanının bilincinden görebilen bir mekana dönüşmüştü. Ancak ‘bilim insanının’ bu yıllarda Safranbolu’ya gelişiyse açığa çıkan ‘koruma’ söylemi, daha sonrasında hükümsüzleşen hayatın bir daha hiç geri gelmeyecek şekilde “müze” kaldırılmasının nedeni olacaktır. Bu dönemde ortaya konulan bir

9 1975 yılında Avrupa Konseyi’nin aldığı ‘Avrupa Miras Yılı’ kararı, bu yazı kapsamında -Arendt’ten hareketle- Safranbolu’nun ‘Arşimet noktası’ olarak öne çekilecektir.

10 Burada ‘zanaatkar’ vurgusu, bir metafora dönüşmekte ve yerel Safranboluluyu temsil etmektedir.

dizi etkinlik de bunun Safranbolu'daki detaylandırılmasını ortaya koyan türdendi. Nitekim söz konusu dönemde Safranbolu'da belediye başkanlığı yapan Kızıltan Ulukavak'ın durumu ortaya koyarken Şair Hayali'ye yaptığı gönderme, aslında bilim insanı ve yerel insanın karşılaşma hikayesini açık eden türde bir detaylandırmadır. Ulukavak'ın benzetmesiyle 'Safranbolulu bir denizde yaşıyor ancak kıymetini bilmiyordu' ve 'dışarıdan gelen bilim insanları' da onlara sahip oldukları denizin kıymetini anlatmaktaydı.

“1975 Avrupa Mimari Miras Yılı'nda Safranbolu'da, Üniversite ile Belediye birlikte, “Safranbolu Mimarlık Değerleri ve Folkloru Haftası” adıyla, 30 Ağustos - 5 Eylül 1975 tarihleri arasında bir hafta süren bir etkinlik düzenler.

Bu kültürel etkinlik, 1976 ve 1977 yıllarında da yinelenir. Üniversitenin belirlediği sanat, kültür ve mimarlık çevrelerinden, Ankara'daki kimi kamu kurumlarının üst düzey yöneticilerinden ve ulusal basının köşe yazarları ile TRT'den 200 dolayında konuk, konaklama tesisi olmayan Safranbolu'da, Belediyenin organizasyonuyla, birer hafta süreyle Safranbolulularca evlerinde ağırlanır. Safranbolulu lise ve üniversite öğrencisi gençler, konuklara rehberlik yaparlar.

Bağlar Arslanlar'da top sahasında geceleri yapılan, 1.000'e yakın kişinin katıldığı toplantılarda “Safranbolu niçin korunmalıdır, Safranbolu evleri niçin değerlidir?” soruları Üniversite öğretim üyeleri tarafından yanıtlanır.

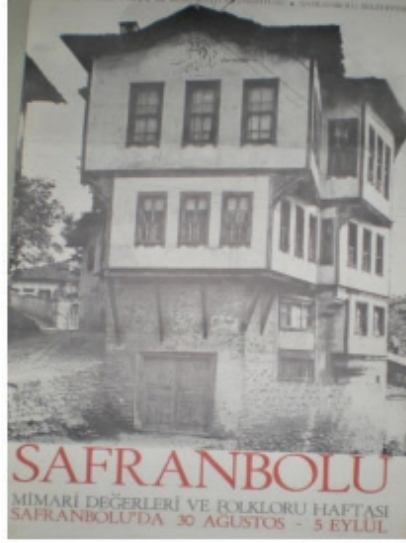
Üniversite öğretim üyeleri kürsülerinde olduğu gibi bilimsel terminoloji ve akademik bir dille değil, halkın anlayacağı sözcüklerle konuşurlar. Şair HAYALİ'nin dizeleriyle, “Şu mahiler ki derya içredir; deryayı bilmezler”; yani “şu balıklar denizin içindedir denizi bilmezler” konumunda olan kimilerine, evlerinin değerini, kentlerinin önemini anlatırlar.

Ayrıca paneller, sergiler, seminerler düzenlenir. Görüşülen, tartışılan tek konu Safranbolu ve bu kentin sosyal ve kültürel; somut ve soyut değerlerini korumak ve gelecek kuşaklara aktarılma yöntemini belirlemektir.”¹¹

Artık bu tarihten sonra bilim insanının izinde modernleşmenin başka boyutuna geçmiş yeni bir Safranbolu ortaya çıkmaktaydı: Yani 'bilimsel söyleme entegre edilmiş bir Safranbolu'. Ancak bilim insanının bilincinin izindeki Safranbolu da çok hızlı bir şekilde kendi imajını üreten bir Safranbolu'ya evrilmekteydi. Her yerde Galileo'nun 'bilimsel eli' -aslında bilinci- büyük bir hızla yeni Safranbolu'nun varoluş nedeni olmaktaydı. Artık geleneksel kadim/simgesel Safranbolu hızla bir imajın arkasındaki hipergerçek Safranbolu'ya doğru evrilmeye başlamaktaydı. Safranbolu'nun bir “müze kente” evrilen bu yolculuğu, gerçekliğinin bir daha hiç geri gelmeyecek şekilde dondurulduğu sürecin de başlangıcıdır. Artık kendi pratiklerinin ürünü bir Safranbolu değil, aksine akademisyenlerin

11 Ulukavak, 2020; 19.

bilincinin ürünü olan bir Safranbolu ortaya çıkmaktaydı. Aşağıdaki görseller de bu yöndeki vurguları haklı çıkaran türden materyallerdir. Çünkü ardından gelen üç yıl boyunca kentte çok istikrarlı bir şekilde bu süreç ve etkileri artan ivmeyle devam etmiştir.

1975

1976

1977

*Avrupa Miras Yılı kapsamında 3 yıl üst üste düzenlenen Safranbolu Mimari Değerler ve Folkloru Haftalarının afişleri*¹²

12 Ulukavak, 2020; 21.

ETKİNLİKLERE İLİŞKİN BROŞÜRLER

*Mimari Değerler ve Folkloru Haftaları'nda gerçekleştirilen etkinliklerden bazılarına dair afişler*¹³

*Etkinliklerin ulusal basındaki görünürlüğüne dair bir örnek*¹⁴

Modern dünyanın bir başka özelliği de bir aradalığı bir 'kitle' birlikteliğine, bunun parçası olan öznelere de 'pasif özneler' çevirerek kitleselliğin bir parçası haline getirmesidir. Modern kamusal alan da bu öznelere pasifliğini sıklıkla 'mahremiyet' olarak kamusal alana taşımış durumdadır. Modern tiyatroyun sahne ışığını büyütmesi ama bunun karşılığında seyirciyi karartması, oyuncuya 'performans' yüklemesi yapıp seyirciyi sessizliğe -ve oyuncuya saygıya- yönlendirmesi, modern kamusal alanın öznelere pasifleştirilmesi yönündeki beklentilerden kaynaklanmaktadır (Sennett, 2010; 59-61). Benzer şekilde Galileo'nun karşısındaki 'zanaatkarın yabancılaşması' da aslında hükümsüzleşmeye dayalı bir sessizleşmeyi (dinleyici olmayı) temsil eden türdendi. Çünkü 'zanaatkarın hüneri'

¹³ Ulukavak, 2020; 21.

¹⁴ Ulukavak, 2017; 315.

dili Galileo'nun (bilim insanının) matematiği karşısında hükümsüzdü (cahildi) ve kendisinden beklenen rol 'bilime saygı' esasındaki pasifleşmesiydi. Nitekim yitip giden kadim Safranbolu da artık bu şekilde bilim insanının bilimsel dokunuşlarıyla "kurtarılması gereken bir Safranbolu'ya" dönüşmüştü. 'Konuşması/anlatması gereken bilim insanları' karşısında, bütün bir Safranbolu'dan beklenen de modern dünyanın ruhuna uygun bir şekilde 'saygı esaslı' dinlemesiydi. Bu nedenle ki artık 3 yıl boyunca 'bilim insanları' Safranbolu'yu düzenli olarak anlattılar; Safranbolulu da "bilimsel Safranbolu'yu" bilim insanının söylemleri üzerinden anlamaya çalıştı. Bu nedenle ki kadim şehir, artık kendisine kendi gözüyle değil de Avrupa Konseyi'nin koyduğu noktadan (Arşimet Noktası'ndan) bilim insanları vasıtasıyla bakıp anlamaya çalışmaktaydı. Yerel halkın sadece "izleyici/dinleyici" olduğu bu durum, kendisine yabancılaştığı anın da pratiklere döküldüğü nokta olmuştur. Nitekim 'tiyatro dekoruna' dönüşen kentin vurgusu da çok geçmeden ulusal basında karşılık bulmuştu. Aşağıda paylaşılan görseller de bu yöndeki pratikleri ifade eden türdendir.

*Etkinlikler kapsamında gerçekleştirilen bilgilendirici oturumlarda yerel yöneticiler ve bilim insanları bir arada*¹⁵

15 Ulukavak, 2010; 212.

*Safranbolu'yu anlatan bu oturumları büyük bir dikkatle dinleyen Safranbolulular
(2. Safranbolu Mimari Değerleri ve Folkloru Haftası)¹⁶*

SAFRANBOLU ve ÜNLÜ EVLERİ TİYATRO DEKORU GİBİ BİR İLÇE

Safranbolu halkının 15 yıldır mütevazı imkanlarla sürdürdüğü şehri ve ünlü evlerini kurtarma çalışması artık cesitli kurumlardan ve devletten de destek görüyor.

Geçmişte tiyatro izleyicisine dönüşen kentin, gelecekteki tiyatro dekoruna dönüşen haline vurgu yapan bir haber örneği¹⁷

¹⁶ Kuş ve Ulukavak, 2015; 18.

¹⁷ Skylife Dergisi, Eylül 1990, Sayı; 99 (akt. Ulukavak, 2017; 321).

Mimarî mirası koruma sorunu ve «Safranbolu Haftası»nın getirdikleri

20 Eylülde 11 yıllık geçmişi olan Safranbolu'nun 18. yıl «Safranbolu Anıtı» Ziyaretleri ve Fikriyatları Kurulunca «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak. Bu günlerde Safranbolu'daki tarihi yapıların restorasyonu için çalışmalar hızla ilerliyor. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Safranbolu'da «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Safranbolu'da «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak.

Arslan KAYNARDAG
Milliyet Sanat Dergisi, 19.09.1975, Sayı: 150

«Safranbolu'da Anıt Ziyaretleri» Ziyaretleri Kurulunca «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak. Bu günlerde Safranbolu'daki tarihi yapıların restorasyonu için çalışmalar hızla ilerliyor. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Safranbolu'da «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak.

ADALAT

günün yazısı

MİMARİ MİRAS YILI VE SAFRANBOLU

18 Eylül 1975'te 18. yıl kutlanacak. Bu günlerde Safranbolu'daki tarihi yapıların restorasyonu için çalışmalar hızla ilerliyor. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Safranbolu'da «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak.

Sadı Yaver ATAMAN

AVRUPA mimarî mirası...
Tarihî yapıların restorasyonu...
Safranbolu'da Anıt Ziyaretleri Kurulunca «Safranbolu Haftası» olarak kutlanacak.

Sadı Yaver ATAMAN
Adalet Gazetesi Ekim/1975

Etkinlikler kapsamında bir imaja dönüşme sürecine giren Safranbolu'nun basındaki görünürlüğü¹⁸

Şehirde zamanla ortaya çıkan ‘gerçeklik krizi’, çok geçmeden kendine özgü bir ‘Safranbolu imajını da var etmekteydi. İmajın ortaya çıkışının ardından Safranbolu’ya olan ilgi de hızla artırmaktaydı. Öncelikle Safranbolu sıklıkla ulusal basında görünürlük kazanan bir “tarihi otantik kent” haline gelmişti. Ardından da Turing, öncelikle Süha Arın’ın yönetmenliğini yaptığı “Safranbolu’da Zaman” belgeselinin çekimi için yapımcılığı üstlendi ve Safranbolu’yu beyaz perdeye taşımış oldu. Belgeselin hemen akabinde şehirde bir dizi restorasyon faaliyetine de başlanmıştı. Turing ilk otel ve pansiyonların yapımında da ön ayak olmuştu. “Bu gelişmeler, birçok kişi ve kurum gibi, İstanbul’da çok sayıda tarihsel mekanın restorasyonunu gerçekleştiren zamanın Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu’nun Başkanı, çok değerli kültür adamı Sayın Çelik GÜLERSOY’u da etkiler ve İstanbul dışında Safranbolu’yu da kurumun ilgi alanına almayı düşünür. Merhum Sayın GÜLERSOY bu satırların yazarı, zamanın Belediye Başkanını [Kızıltan Ulukavak] İstanbul’a davet eder. Safranbolu’da bir konak satın alıp, orayı restore ettirerek, geleneksel ve çağdaş öğeleri bir arada sunan bir konaklama tesisi haline dönüştürmek istediğini bildirir. Bir süre sonra, zamanın Belediye Başkanı’nın önerisiyle “Tekel Deposu” olarak da kullanılan, Beybağı’ndaki ünlü Asmazlar Konağı, Kurum tarafından 400 bin liraya satın alınır. Safranbolu’da evlerin restoras-

18 Ulukavak, 2020; 22.

yonu dönemi, Asmazlar Konağı'yla başlatılır. Ancak restorasyon oldukça uzun sürer; tesis 1990'lı yılların başında hizmete açılabilir” (Ulukavak, 2020; 25-26).

**«Türk tipi evler»in tüm özelliklerini taşıyan
Safranbolu evlerinin korunması zorunludur**

İlk kez UNESCO'nun "Mimarî Mirası Koruma Yılı" ilan edilen 1974'te üzerine eğlenen ve giderek çeşitli çevrelerin ilgisini çeken "Safranbolu evleri", 23 Kasım günü Yapı ve Kredi Bankası Galatasaray Sanat Galerisi'nde açılan bir sergiyle yeniden güncellik kazandı. Bu sayfalarda "Safranbolu evleri" üzerine bir yazı ile sözü geçen sergiyi açan Reha Günay'ın objektifinden fotoğraflar bulacaksınız. 21. sayfamızda ise yine bir sergi dolayısıyla mimarî dalı üzerine bir başka yazıda "Avusturya mimarisi" ele alınıyor.

ZEYNEP ORAL

Safranbolu bin yıllardan beri var. Safranbolu evleri iki yüz, üç yüz yıldan beri... Safranbolu evlerinin güncellik kazanması, üzerlerinde hi-

Zeynep ORAL – Milliyet Sanat Dergisi 26.11.1976

Basında görünürlük kazanan Safranbolu haberlerine başka bir örnek ¹⁹

Safranbolu'daki Asmazlar Konağı restore edilip
hizmete açılacak

**İLK TÜRK
TİPİ
OTEL
YAPILYOR**

Gerçekliğe dair yapıbozumun geldiği noktadan kesitler: Asmazlar Konağı'nın restore edilerek ilk Türk tipi otel olacağı haberi (Erol GÖNENÇ, Hürriyet Gazetesi, 24.12.1976) ²⁰

19 Ulukavak, 2020; 25.

20 Ulukavak, 2017; 317.

Robins'e göre modern dünya tüketim/meta kültürünü merkeze koyan bir 'imaj devrimini' de inşa etmekteydi (2013; 22). Gerçekliğin hipergerçek olana dönüşümü de en temelde imajın izinde gerçekleşmektedir. Dahası bu da gerçekliği baskılayan bir koşulun kanıksanan seviyeye çekilme nedeni olmaktadır (Baudrillard, 2003). Nitekim aynı dönemde Turing'in sürece dahil olmasıyla birlikte, Safranbolu artık imajın ürünü olan bir Safranbolu olmaya doğru hızla evrilmekteydi. Özellikle de Turing'in girişimiyle çekimi Süha Arın'a yaptırılan "Safranbolu'da Zaman" (1976) belgeseli sonrasında.

Doğan Kuban'ın Türkiye Turing Kurumu Dergisinde (Temmuz - Ağustos 1976) çıkan yazısına dair bir görsel²¹

Safranbolu'da Saraçlar Evi - Posta Pulu 8 TL

Çok geçmeden (21.11.1978) mektup pullarında görünürlük kazanan Safranbolu evi²²

21 Ulukavak, 2017; 316.

22 Ulukavak, 2020; 36.

Safranbolu, “Safranbolu’da Zaman” belgeseli sonrasında bir turizm nesnesi olmaya doğru artık emin adımlarla ilerlemeye başlamıştı. Modern dünyanın “imaj devrimi”, bu sayede Safranbolu’yu da etkisi altına almıştı ve her yerde ‘tarihi otantik bir Anadolu kenti’ görünürlüğüyle, gerçekliği askıya alınan bir “hipergerçek Safranbolu” ortaya çıkmaktaydı. Nitekim 1975 yılında başlayan bu durum, 1994 yılında onun bir “kültürel miras” olarak “Unesco’nun Dünya Mirası” listesine girişine gidecek kadar büyük bir süreci ortaya çıkarmıştır. Bugünlerde Safranbolu’nun girişinde “Dünya Mirası Safranbolu” yazısı kente gelenleri karşılayan ilk şeydir. Ancak bunun anlamıysa onun kadim ve simgesel olan değerinin bir destinasyona (turizme) özgü bir gerçekliğe eşitlenmiş olmasından başka bir şey değildir. Nitekim bir Arşimet noktasının keşfiyle (Avrupa Konseyi’nin kararıyla) başlayan bu süreç, 1990’lı yıllara gelindiğinde bu kez ‘Arşimet noktasının’ Unesco’ya taşındığı yeni bir sürecin içine çekilmiş olmaktadır. Bu yeni nokta, 1975 yılı sonrasında başlayan kendine ‘yabancılaşma sürecini’, daha radikal eşiklere taşıyan yeni bir ivmedir. Ancak bu iki evre arasında kent, nesnel sisteminde tam bir göstergeye de dönüşmüş durumdadır. Bugünlerde şehirdeki hakim kendini görme biçimi de -bir turizm olgusunun parçası olan haliyle- bu yöndeki koşulların çıktısı niteliğindedir. Dahası bu süreçte kendisine giderek körleşen Safranbolu -yaşadığı yabancılaşmayla birlikte- artık edindiği Arşimet noktası olmaksızın kendisini göremeyen bir kente dönüşmüştür. Bunun anlamı ise artık kendisine yerel dinamikleriyle bakabilme becerisinin sonsuza dek yitirilmiş olmasıdır. Bu haliyle de bir ‘kültürel miras’ (Dünya Mirası) değeri edinen kadim kent, kendi gerçekliğinin meta değerine eşitlendiği bir nesne hükmüne indirgenme sürecine de girmişti. Koruma söyleminin izindeki bu süreç, korunmakta olanın simgesel değerinden arındırılarak bir ‘otel konaklar dizisine’ dönüşen yeni bir evreyi başlatmaktaydı. Bu noktadan sonra “Safranbolu evi” salt bir tüketim nesnesine (otel konaklara) dönüşmeye başlamıştı. Baudrillard’ın vurgularıyla ifade edersek; yaşanan simgesel yitim bir değiş-tokuşun sonucuydu, ancak bu yöndeki mübadele en temelde bir ölümün tezahürü hükmündeydi (2011b). Dahası tamamen ölmenin mümkün olmadığı bir yok oluşun, ardı arkası kesilmeyen bir varoluş biçimi kazanarak, artık Safranbolu’yu ele geçirdiği yeni bir evrenin başlangıcı yaşanmaktaydı.

“Gerçek ya da hakikate özgü perspektifle bir ilişkimizin kalmadığını gösteren bu farklı bir uzama geçiş olayıyla birlikte, tüm gönderen sistemlerinin tasfiye edildiği bir simülasyon çağına girilmiştir. Daha kötüsü gösterge sistemleri bu gönderen sistemlerini yapay çözümlemlerle yaşatarak, tüm kombinatuvar hesapları ve ikili karşıtlıklarla tüm eşdeğerlik sistemlerinin işine yarayabilecek anlamdan daha da esnek (ductile) hâle gelmektedirler. Burada bir taklit, sûret ya da parodiden değil aslı yerine göstergeleri konulmuş bir gerçek, bir başka deyişle her türlü gerçek süreç yerine işlemsel ikizini

koyan bir caydırma olayından söz ediyoruz. Gerçeğin tüm göstergelerine sahip, gerçeğin tüm aşamalarına kısa devre yaptıran kusursuz, programlanabilen, göstergeleri kanserli hücreler gibi çoğaltarak dört bir yana savuran bir makineden. Gerçek bir daha asla geri dönmeyecektir. Bir ölüm daha doğrusu ölmenin imkânsızlaştığı bir “ölür ölmez dirilme” sistemine özgü model böyle bir hayatî işleve sahiptir. Bundan böyle her türlü düşsel ve gerçek ayırımından yoksun, yalnızca aynı yörünge çevresinde dolanan modellere dayalı ve farklılık simülasyonu üretiminden ibaret bir hipergerçekten söz edebiliriz” (Baudrillard, 2003; 15).

SAFRANBOLU ÖZEL SAYISI
Temmuz, Ağustos/1976, Sayı:54/333

Çelik GÜLERSOY
T. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni
Temmuz, Ağustos/1976, Sayı:54/333

*1975 sonrasında bir imaja dönüşme sürecine giren Safranbolu'nun görünürlüğüne dair bazı örnekler*²³

*Milli piyango biletlerinde de görünürlük kazanan Safranbolu*²⁴

4.3. “Bir Yas”ın İzinde Kadim Safranbolu’nun Ölümü

Baudrillard’ın simülasyon ve ölüm arasında kurduğu ilişkiden yola çıkarak; ‘Safranbolu imajının’ izinde bir “ölümü” aramak yerinde bir tavır olacaktır. Dahası ‘mirasın’ olduğu yerdeki ‘öleni’ sorgulamak da bu yolla daha anlamlı bir hal alacaktır. Bu yöndeki çabayı, “Safranbolu’da Zaman”

23 Ulukavak, 2020; 23.

24 Ulukavak, 2020; 37.

belgeseli kapsamındaki anlatımlarını “bir yas” olarak ele alan Süha Arın üzerinden gerçekleştirmek de çalışmaya ayrıca önemli bir perspektif katacaktır. Çünkü Süha Arın çektiği belgeselle, Safranbolu’nun imaja giden sürecini var eden en önemli köşe taşı niteliğindedir.

“Karabük’ün kuruluşundan” 1975 yılına kadar geçen dönemi -daha öncesinde de söylendiği gibi- kendi içerisinde bütünlüklü olarak okuyabilmek mümkündür. Modern dünyanın Safranbolu’daki etkileri, 1930’ların sonuyla ortaya çıkmış ve 35 yılı aşkın bir sürenin sonrasında, Safranbolu’nun kadim ve simgesel kökenlerini bir bir eritmiştir. Bu süreç aslında ‘modern endüstriyel dünyanın’ işgaline uğramış bir Safranbolu gerçekliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü kadim premodern hayat işlevsizleşince, o hayatın ürünü olan bütün kamusal ve özel içerikler de anlamını yitirmektedir. Hal böyle olunca ‘kadim Safranbolu’, niteliksiz bir hayatın hükümsüz göstergelerine dönüşen evleriyle -daha önce de vurgulandığı gibi- hızla büyük bir çöküşün içine girmişti. Bu nedenle ki kadim Safranbolu’nun izlerini onun simgesel derinliğinde aramak da oldukça doğru bir tavır olsa gerek. Bu açıdan ‘simgesel Safranbolu’nun ölümü ve bu ölümün açığa çıkış biçimini irdelemek bu tartışmanın önemli köşe taşlarından birisi niteliğindedir. Bu gerçekliği en iyi anlatabilen isimlerden birisi de Safranbolu için hiç şüphesiz abide bir kişilik olan Süha Arın’dır. Arın, Safranbolu için bir milat niteliğinde ve bugünkü Safranbolu’nun ortaya çıkışında çok büyük etkisi olan, ‘Safranbolu’da Zaman’ (1976) belgeselinin yönetmenidir. Her ne kadar Arın, belgeselinde ‘simgesel ‘ölümü merkeze koymasa da bir “ölüm ve yas” temasıyla hareket etmesinden ötürü olsa gerek, Safranbolu’nun modernleşme hikayesi adına tam bir simgesel tükeniş anlatısı ortaya koymaktadır. Kendisinin yıllar sonra ‘belgeselin kamera arkasına’ dair ortaya koyduğu anlatılar da (Üstünipek, 2005) bu yöndeki gerçeklikleri açık eden türdendir. Onun çocukluğu (1940’lar ve 50’ler) ile belgeselin çekimi (1976) arasındaki dönem, kadim/geleneksel -ve dolayısıyla da simgesel- Safranbolu’nun ‘otuz beş yıllık çöküş sürecinin’ tam da karşılığı olan bir zaman dilimidir. Onun bu sürece tanık oluşu ölümü ve hükümsüzleşmeyi fark edebilmesine de neden olmaktadır. Öyle ki onun aşağıdaki vurguları kesişen bu süreci çok iyi anlatan türden vurgulardır.

“Safranbolu’da Zaman belgeselinin kamera arkası öyküsü’ -bana göre tabi- kamera önü kadar çok ilginç. Şöyle ki 1976 yılıydı. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Genel Müdürü Çelik Gülersoy bana -Ankara’ya-telefon açtı. Dedi ki “Safranbolu’yla ilgili bir belgesel yaptırmak istiyoruz Turing olarak, bunu yapar mısınız?” dedi. Ben de “seve seve yaparım” dedim. Çünkü en büyük ideallerimden biriydi zaten, Safranbolu’yla ilgili bir belgesel film yapmak. Şundan ötürü en büyük ideallerimden biriydi. Safranbolu’yu zaten tanıyordum. Annem tarafından Bartınlı olduğum için. Bartın’a gidiş gelişlerde Safranbolu’dan geçerdik ve bu geçişler sırasında

çocukluğumdan itibaren Safranbolu'ya karşı bir hayranlık hissi uyanmıştı bende. Çünkü Safranbolu bozulmamış mimari dokusuyla çocukların hayallerindeki kepenkleri-pancereleri çikolatadan, duvarları şekerden-pastadan, çatıları börekten evler gibi gelirdi bana. Çünkü annem de öyle bir masal anlatırdı bize. Ve o masaldaki evler; çikolata evler, şeker duvarlı evler, börek çatılı evler diye anlatırdı. Ve o masaldaki hayali kent ile Safranbolu'yu o çocukluk hayalleriyle örtüştürdüm... Fakat [belgesel için Safranbolu'yu] gezdikçe; evlerin terk edilmişliği, böyle işgal kuvvetlerinden kaçıyormuşçasına, duvarlarda resimler bırakılarak bazı evlerin terk edilmişliği [vardı]. Arasta'nın -Yemeniciler Arastası'nın- hüzünlü hali... Bütün dükkanlar kapanmış, kilitlenmiş. Kilitler örümcek bağlamış. Yıllardır açılmıyor belli. Bütün esnaf terk etmiş. İki tane dükkan kalmıştı ben oraya gittiğimde; iki usta. Tabi yeni nesil, zanaatları yaşatmamış; el işlerini yaşatmamış. Çoğunluk olarak ya Karabük'te Demir Çelik Fabrikaları'nda çalışıyorlar ya da büyük kentlere göç etmişler.”²⁵

Bu nedenle ki Arın, Safranbolu'da karşılaştığı manzaranın etkisiyle belgeselin temasını, bir “yas”ı temsil edecek nitelikte kurgulamaya karar vermişti. Onun vurgularıyla söylenecek olursa da yitip giden Safranbolu'nun ardından yakılan bir “ağıt” misali olacaktı. Çünkü onun, belgeselin çekimi için Safranbolu'ya geldiğinde gördüğü manzara, artık kadim Safranbolu'nun yok olduğunu anlatan nitelikteydi. Şehrin bütün kadim ve simgesel göstergeleri anlamsızlaşmış ve onun çocukluğundan hareketle “masalsı kent” dediği bütün imgeler yerini bir ‘ölü şehir’ görüntüsüne bırakmıştı. Onun ‘çocukluğu’ ve ‘belgesel için geldiği zaman’ arasındaki dönem, modern endüstriyalizmin izindeki kentin gerçekliğinin kadim kenti hükümsüzleştirdiği yıllardır. Arın tam da bu nedenle ki belgeselin odak noktasını “Safranbolu'ya ağıt” temasıyla kurgulamaya karar vermişti. Çünkü onun gördüğü manzara bir “ölüme” tekabül eden, bir “yok oluş” sürecinin kendisiydi. Bu yazının başında ifade edilen; ‘ortada dolanan bir mirasın varlığı “ölenin kim olduğu?” sorunu haklı bir soru haline getirmektedir’ vurgusu, aslında bu noktada cevabını bir nebze de olsa almış olmaktadır. Arın'ın ifadeleri -yöneltilen bu soruya cevap olarak- “Safranbolu” yanıtını çok uzun yıllar öncesinden vermektedir. Bir bakıma onun bu yöndeki vurguları, Safranboluluların yaşayıp da ifade edemediği gerçekliğin saptamasını yapan türden vurgulardır. Onun “ağıt” vurgusunu ortaya koyma nedeni olan aşağıdaki saptamalar da bu yöndeki gerçekliği açık eden niteliktedir.

“Safranbolu yok olmaya başlamış. O yüzden baktım Safranbolu tümüyle gitmeden, “bir ağıt yakayım” dedim Safranbolu'ya. Öyle bir ağıt yakayım ki hiç olmazsa bir sokağını, bir mahallesini belki kurtarabilelim. Hatta “bir evi bile kurtarsak kardır” dedim. Çünkü bir gün gelecek Safranbolu diye tarihi bir kent kalmayacak. O yüzden Safranbolu'yu çekmeye ve de bir ağıt yakarak -duygusal yönünü insanların iğreti ederek- öyle bir üslupla

25 Üstünipek, 2005; 1'48"- 6'52".

çekmeye karar verdim... O sırada bütün havuzlu evler neredeyse -biri hariç- hepsi terk edilmişti. Bu terk edilenlerden biri de “Havuzlu Konak” adı altında -şimdi şurada karşıda işte koskoca görkemli bir konak yepyeni- ama o zaman mezbelelikti bu konak. Ve çekimlerin bazılarını burada bu konakta yaptım. Ocaklara çöpler doldurulmuştu. Bütün kapaklar, kepenkler kırılmıştı. Camlar kırıktı. Havuzlu salonun olduğu yerde salonun camları kırılmıştı. Bazen rüzgar esiyordu, havuzda dalgalanmalar oluyordu. Bazen rüzgar kesildiğinde cam gibi, ayna gibi oluyordu o havuz. Hiç bir insan yoktu; kediler, bazen köpekler görüyorduk çevrede, evin içinde, konağın içinde. Ve ağıt yakma işini burada da devam ettirdim... Ben finalde saati 12 kez çaldırdım. Başta da 12 kez çaldırmak istedim. Çaldırdım! Onun nedeni şuydu: 12 kere bir şeyin çalması bir alarmdır. Biliyorsunuz! Saat 12’yi vuruyor demek, çanlar çalıyor demek! Yani tehlike var demek. Bir tehlike simgesi olarak! Aslında görsel olarak akreple yelkovan üst üste, hoş bir görüntü değil. Ama ses olarak ilginç: 12 kez vurması. O yüzden ben saatlerin 12’ye vurmasını, bilinçaltılarına yönelik bir simge olarak kullandım: Yani “Safranbolu elden gidiyor, bu son çanlardır kurtarılması için. Saat kulesinin son çanıdır” gibilerden.”²⁶

Arın’ın bu gerçeği -yani bir kamusalın ölümünü- fark eden bakış açısından olsa gerek, “Safranbolu’da Zaman” belgeselindeki tema da çok doğru bir odakla ilerlemekteydi. Belgeselin ‘ölüm’ anlatısını öne çeken bütün teması, ‘kamusal alanla’ ‘özel alanın’ bütünlüğünü ortaya koyan, ‘iş’ (kamusal) ve ‘ev’ (özel) arasındaki düzlemde akmaktadır. Çünkü kadim zanaatkarlık şehirdeki işlevini yitirince, önce onun mümkün kıldığı kadim kamusal çökmüştü ve ardından da kadim evin (özelin) yitimi ortaya çıkmıştı. Onun terk edilmiş evlerden ibaret olarak gördüğü kent de temelde bu gerçekliğin ürünü bir çıktıydı. Onun Safranbolu’ya geldiğinde yıkılan ‘masalsı’ imgeleri, aslında bir kamusalın ve de özelin çöküşünden kaynaklanan çıktılardı. Arın’ın tam da bu gerekçeyle “işgalden kaçış” olarak lanse ettiği durumun nedeni olan şeyler, belgeselde yer verdiği ‘zanaatkar Ali Usta’nın söylemleriyle de oldukça açık hale gelmektedir. Çünkü geleneksel işin hükümsüzleşmesi geleneksel hayatın hükümsüzleşme nedeni olmuştu. Bu da bir çıktı olarak kadim evi hükümsüzleştirmiş oluyordu. Bu yöndeki gerçekliğin açığa çıkış şekli de Arın’ın gördüğü “terk edilmiş evler” şeklinde olmaktadır. Belgeselde Arın’ın yer verdiği, son iki ustadan biri olan ‘Ali Usta’nın söylemleri de bunun pratikteki açığa çıkış şeklinin ilanı niteliğindedir. Onun vurgularında öne çıkan “canlanmaz bir daha” dediği şey ‘zanaat’ olarak görünse de gerçekte kadim Safranbolu’nun kendisidir. Çünkü geleneksel iş yoksa geleneksel Safranbolu’yu yaşayabilmek ve de yaşatabilmek de asla mümkün olamamaktadır.

Zanaatkar Ali Usta: “Kimisi son zamanlarda öldü. Kimisi Karabük’e gitti, kimisi Demir Çeliğe gitti. Burası canlanmaz garin. Biz ölürssek gayrı bizim yerimize de gelecek yok eski yapmağa. Şimdi çocuklar gelmiyor zanaata.

26 Üstünipek, 2005; 9’28”- 25’44”.

Zanaata şimdi bir tane yok gari çocuk. Evvelsi mesela; oğlan evlenecek olacağında sorarlardı: “Ne zanaatı?” Mesela kunduracı, yahut berber, yahut terzi, yahut dikici. O vakit verirlerdi! Şimdi soruyorlar: “Fabrikada mı çalışıyor?” “Primi var mı?” “Var!” Şuyu var mı?” “Var!” O vakit kızı veriyorlar.”²⁷

Arın'ın belgeselde, Ali Usta'nın söylemlerinin hemen öncesinde öne çektiği anlatı da temelde Safranbolu'daki çöküşün -onun tabiriyle “işgal”in- nedeni olan ‘geleneksel işin yitimini’ ortaya koyan vurgulardır. Çünkü onun şehirde gördüğü ‘zanaatkarsız çarşılar’, kadim mesleklerin/işin geçersiz bir işleyişe dönüştüğünün anlatısı olan manzaralardır. Modern zamanlarda ‘geleneksel işin yitimi’ zanaatkarın (homo faber'in) ölümüne karşılık gelirken (Krause, 1999) yaşanan bu hükümsüzleşme de beraberinde kadim şehrin varoluşsal gerekçesini ortadan kaldırmaktadır. Smith'in “iş nasılsa hayat öyledir” (2011) saptaması, geleneksel işin yitirildiği Safranbolu'da, geleneksel hayatın da neden yitirilmekte olduğunu anlatan niteliktedir. Arın'ın ortaya koyduğu vurgular da bunu Safranbolu özelinde doğrulayan türden vurgulardır.

“Zaman üzerine kurulmuş, zaman içinde akıp giden çabalar tükenmez Safranbolu'da. Bir başka ama bu kez hüznün verici bir öykü, “yemencilik” denen ayakkabıcılığın öyküsüdür. Zamanla mücadelesinde yenik düşen bu eski zanaatın son temsilcileri, artık tatlı bir anının simgeleri gibidirler. Kırk altı dükkanlık “Yemenciler Arastası” adı verilen, kendine özgü çarşı içinde, 1940'lara kadar lonca gelenekleriyle yaşantısını sürdürebilmiş yemencilik. Safranbolu'nun en güçlü esnaf sınıfını içermiş. Ancak günümüze bu denli yaklaşmışken, bir dizi etken onu alıp zamana teslim etmiş. Ve kilitler birer birer mühürlemişler bu teslim oluşu. O koskoca, renkli, insancıl öyküden; kala kala iki usta kalmış Arasta'da... Yemencililiğin etkisini yitirmesine, çöküşüne koşut olarak, bir zamanların görkemli tabakhanesi de bugün sadece bir iki ustanın çalıştığı terk edilmiş, ıssız bir viraneye dönüşmüş.”²⁸

‘İşten/zanaattan başlayan şehirdeki çöküş’ ardından da ‘evin’ işlevsizleşmesini beraberinde getirmiştir. Çünkü hayat, kamusal olanla özel olanın toplamından ibarettir. Ancak kamusal alan hayattan çıkınca geriye sadece özel olan kalır beklentisi, maalesef hayata dair geçerli bir matematik değildir. Çünkü burada premodern niteliklerdeki ‘kamusal alan’ ‘özel alanı’ mümkün kılarken, geleneksel kamunun yaşadığı işlev bozumu beraberinde ‘geleneksel evin’ yapıbozum nedeni olmaktadır. Hal böyle olunca işin yitimi evin de yitiminin nedeni olmaktadır. Bu nedenle ki Arın, tam da bu gerekçeyle olsa gerek, işe dair vurgularının hemen ardından ‘eve’ dair vurguları belgeselde öne çekmektedir. Belgeselde geçen aşağıdaki vurgular da bu yöndeki gerçekliği açık eden türden vurgulardır.

27 Arın, 1976; 29'24" - 30'13".

28 Arın, 1976; 27'33" - 30'37".

“Zamana yenik düşen sadece meslekler, işyerleri değil Safranbolu’da. Evler de terk ediliyor. Terk edilen evlerden birinin 200 yıldan eski havuzuna su veren çeşmesinin o tatlı, ahenkli şarkıları artık döşemesiz sedirlerde, üzerlerinde yer yer zamanın unutulduğu duvarlarda yankılanıyor... Unutulmayı yaşayan eski evlerden bir başkası; bir zamanların görkemli bir konağı. Dedeler, babalar, torunlar bu evlerde birlikte yaşamışlardı. Dede yadigarı ve baba mirası olarak onları özenle korumuş; baba ocağını söndürmemek geleneğine özellikle saygı duymuşlardı bir zamanlar. Kırık, yitik camlardan pervasızca giren rüzgar, selamlık çardağındaki dev havuzda acılı çırpınışlar yaratır bazen. Ve rüzgarın da terk ettiği zamanlar -o ölüm havası, o insafsız unutulmuş- iyiden iyiye siner her yana. Bir yerde kayboluşa, unutulmuşluğa acı duyulurken; bir başka yerde, bir başka evde kaybolmakta, unutulmakta olmanın acısı hissedilir.”²⁹

Bütün bu yaşananlar, tam bir ‘*modern işgal*’ niteliğindedir ve zaman geçtikçe de Karabük’ten Safranbolu’ya doğru ilerlemektedir. Safranbolu’nun hali hazırdaki kadim görünürlüğünü sürdürmesinin nedeniyse, modern yapı stokunun sınırlarının -o dönem için- henüz Safranbolu’ya erişmemiş olmasıdır (Kıray, 1998). Görünen o ki söz konusu olan durum, modern endüstriyalizmin geleneksel (premodern) olanla savaşını açık eden türdendir. Burada ‘eskiyle’ ‘yeninin’ savaşına dönüşen bu durum, modern olanın geleneksel olanı hükümsüz kıldığı noktaya kadar sürecek türdendir. Arın da bu kaygıyı derinden yaşamış olsa gerek, belgeselde can alıcı nitelikte olan aşağıdaki vurgulara yer vermektedir. Onun bu vurguları, en temelde geleneksel evin yitimini ortaya koymaktadır. Dahası bu vurgular Safranbolu’daki gerçekliğin yitimin anlatırken onu öncelikle bir ‘tarihin’, sonrasında da ‘evvel zaman içindeki’ bir masalın konusu haline getirerek; yaşanan işgalin ve de yok oluşun derin etkilerini ortaya koymanın çabasına girişmektedir. Arın’ın, Beşbinevler’den Safranbolu’ya yönelen büyümeyi anlatırken ortaya koyduğu vurgularsa ‘şimdiki zamandan’ gelecekteki zamana doğru, ortaya konulan sürecin anlatımını yapan türdendir. Onun “bir işgal”e dayalı olarak ortaya koyduğu “yas” da bu notada en açık haliyle görünürlük kazanmış olmaktadır. Çünkü bu yönde gerçeklik ona göre Safranbolu’yu bir ‘anıya’, bir ‘tarihe’, bir ‘hüzüne’ karşılık gelen yok oluşun parçası haline getirmektedir. Bu yok oluşun varacağı noktaysa onu, ‘evvel zaman içindeki bir masala’ dönüştürecek türdendir. Ancak bütün bu vurgular ve beklentiler, yitirilen gerçekliğin bir daha geri gelme ihtimalinin ne kadar uzak bir ihtimal olduğunu öne çeken türdendir.

“Yine bir başka yerde ise insafsızca bir değişimin, bir yozlaştırmanın acısı. İnce, zarif görünüşleri, çikolata renkli kepenkleriyle bir yana itilen eski pencerelerin acısı ve onların yerini alan ‘asrî pencereler’; Safranbolu evinin yaralanış acısı. Güleç yüzlü Safranbolu evlerinden bir bölümü çevreye yönelişlerinde artık anlamsız, somurtkan ve şaşkın... Zamanın ezici deste-

29 Arın. 1976; 30’50” - 33’47”

ğiyle güç kazanan değişim bulaşıcı bir hastalık gibi evden eve sıçrarken, eski Safranbolu'nun içinde ve çevresinde yeni bir Safranbolu da oluşuyor. Eskinin kendine özgü birer yüzleri, huyları, yani kişilikleri ve anlatacakları olan o gülümseyen evlerden apayrı karakterde bloklarla uzayıp giden birbiri içinde kaybolmuş dizilerle! Beşbinevler denilen; yarının on bin, yüz bin evleri olmaya kararlı bu site Karabük-Safranbolu arasında bir köprü bugün. Anı olur zaman içinde Safranbolu, sevinç olur. Kimi zaman hüznün, kimi zaman övünç olur. Sokağıyla, eviyle, hayatıyla zaman içinde tarih olur. Kim bilir! Belki de çocukların düşlerinde gördükleri damları şekerden, duvarları pastadan, pencereleri çikolatadan yapılmış konutlarıyla masal olur evvel zaman içinde Safranbolu.”³⁰

4.3.1. “Bir Yas”ın İzinden Kalıcı Bir İmaja Turizm ve Safranbolu

Arın'ın belgeseli “Safranbolu'da Zaman” (1976) -yukarıda da vurgusu yapıldığı üzere- ‘kadim bir kamusalın ölümünü’ açıktan ilan eden bir itiraf niteliğindedir. Dahası onun belgeseli modernitenin ardındaki öldürücü hükümsüzleşmeyi de açık eden türdendi. Horkheimer ve Adorno'nun ‘ileriye giderken açığa çıkan gerileme’ dedikleri nokta, bu yönüyle düşünlüğünde açıktan görünür bir hal edinmektedir. Ancak modern insanın -ve de modernitenin- en temel özelliklerinden biri, yok oluş nedeni olduğuna dair büyük simgesel söylemler de atfedebiliyor olmasıdır. Tarih, nostalji, antika ve dahası ‘eski’nin kendisi; bütün bunlar modernitenin yok oluşunda, ‘nedeni’ olabildiği şeylere karşı bir yandan da kendince ‘değer’ -sıklıkla da metaya dönük bir değer- atfedebilme yeteneğini ortaya koymaktadır. Bu da onun eskiyle savaşını ‘modern’ (çağdaş) kılabilmek yeteneğinden kaynaklanmaktadır. Arın'ın ‘istiladan kaçış’ vurgusuna gönderme yaparak söyleyecek olursak; modernitenin savaşını ‘çağdaş’ kılan temel nokta, onun bütün bunları ortaya koyarken, hiç bir şekilde klasik şiddet materyallerini kullanmıyor olmasıyla yakından alakalıdır. Nitekim Arın'ın şehre geldiğinde gördüğü manzaraya karşılık dile getirdiği, “insanlar sanki bir istiladan kaçıyor gibi bu evlerden kaçıyorlardı” vurgusu, aslında modernitenin savaş mantığının temeldeki başarı kriteri olan noktayı açık etmektedir. Çünkü bütün herkes ‘rıзалarı alınmış’ bir tavırla savaşın yenilgisini kabul ederek, gönüllü bir şekilde bu kaçışa katılmaktaydı. Görüntüde hiçbir baskı ya da zorlama yoktu. Baudrillard'ın ‘cümbüş eşliğindeki yok oluş’ (2015) dediği nokta, çok açıktan şekliyle Arın'ın karşısındaki Safranbolu manzarasında görünür hale gelmekteydi. Nitekim Arın tam da bu sebeple “*sanki istiladan kaçır gibi*” vurgusunu yapmaktadır. Çünkü bakınca görünürde olmayan savaş, ancak izlerinden hareketle anlaşılınca “sanki” vurgusuyla ifade edilmektedir. Görünen manzara bir savaşın sonucundaki istilanın çıktısı olması konusunda çok

30 Arın, 1976; 33'57" - 38'00".

net olsa da mevzu bahis olan durum klasik bir istila biçimi değildir. Çünkü açıktan bir savaş, kaçışı bu kadar rızaya dayalı hale getiremezdi. Bu yönüyle Arın'ın gördüğü manzara bir savaşın çıktısı olsa da açıktan ve görünürlüğü olan bir savaş niteliğinde değildi. Nitekim kamusal hayatı ölmüş bir Safranbolu'nun, 'yakılan ağıt' sonrasındaki gördüğü ilgi de aslında bu yöndeki gerçekliğin devamındaki şeylerdi. Geleneksel hayat bu yolla hükümsüz ilan edilirken, ardından da hükümsüz ilan edilene dair güzellmeler çok geçmeden ortaya çıkmaktaydı. Nitekim Süha Arın'ın belgeselin gösterimi sonrasında Safranbolu'nun ülkenin gündemine düşüşünü ve ardından ortaya çıkan büyük Safranbolu ilgisine dair anlatımları da bu yöndeki detaylarla dolu vurgulardır.

Modern endüstriyalizmin ve onun mümkün kıldığı insanın en temel özelliklerinden birisi, sebebi olduğu bütün bu koşulları yaşarken, onun içinden kendisine dair büyük de yabancılaşma hikayeleri çıkarabiliyor olmasıdır. Nitekim Safranbolu için bütün bu yaşananların karşılığı; gerçekliğin krizini yaşarken, yaşananların içinden kendisine dair büyük de bir imajın ortaya çıkıyor olmasıydı. Öyle ki belgesel ve onun etkileri Safranbolu için çok başka türden olan yeni bir evreyi başlatmıştı. Artık Safranbolu, edindiği 'medyatik imajının' etkisiyle, bütün bir ülkenin gündem konusu olmuştu. Süha Arın'ın dahiyane 'ağıt'ı beyaz perdenin içinden bütün bir ülkeye yayılınca, modern insanın parçası ve dahası nedeni olduğu 'ölüme' karşın, artan boyutta bir ilgi patlaması yaşanmaktaydı. Yitirilmiş olana ilgi burada bir kere daha açığa çıkmaktaydı ve bu kez de Safranbolu özelinde gerçekleşiyordu. Arın'ın aşağıdaki vurguları da bunu detaylandıran türden bir anlatıdır.

"Bugün 'Arı Stüdyosu' olarak TRT'nin kullandığı yer Arı Sineması'ydı. İki üç katlı balkonları, locaları olan; çok büyük bir sinemaydı. Orayı Turing kiraladı. Bütün salon dolmuştu. Seyirciler arasında Ecevit de vardı eşiyile beraber ve Safranbolu'dan da iki otobüs dolusu insan gelmişti galaya. Ve beraberinde Safranbolu'nun ünlü lokumunu getirmişlerdi. Ankara'daki galada onlar lokum dağıttı. Çok çarpıcı oldu, çok hoş oldu. Ve de çok büyük ilgi gördü. Televizyonda gösterildikten sonra da Televizyon Daire Başkanı -bir hanımdı şimdi adını anımsamıyorum- bana telefon etti. Dedi ki "bizim telefonlar kilitlendi" dedi. "Bir kere daha göstereceğiz filmi" dedi. "Korkunç bir talep patlaması var" dedi. Tabi biz o zaman tek kanal avantajını da kullanmış olduk. Bir tek kanal vardı, TRT yani. Adı TRT 1 değildi, TRT'ydi. İkincisi yok ki TRT 1 olsun! Ve bütün Türkiye yalnız TRT'yi seyrederdi. Başka kanal yoktu ve bu film haberlerden sonra galiba gösterilmişti. 'Prime time' dediğimiz, seyircinin en yoğun olduğu bir saatte. O yüzden çok büyük bir etki yaptığına inanıyorum ben bu filmin."³¹

Nitekim bu kadar büyük bir talep patlamasının olduğu yer, aslında Arın'ın 'yaktığı ağıt'ın içine yerleştirdiği 'kurtarma' projesinin' geri dö-

31 Üstünipek, 2005; 29'57" - 31'25".

nüşü gibiydi. Arın'ın 'dinlediği çocukluk masallarındaki' imgesel evin gerçekliği olan Safranbolu'nun yitimi, onun "acil durum çanlarını" belgeselde "12 kere çaldırmasına" neden olmuştu. Onun bu yöndeki 'ağıt'ının etkisi çok hızlı bir şekilde kendisini ortaya koymaktaydı. Hatta kendisinin İstanbul'daki basın galasına dair anlatımı da bu yöndeki gerçekliğin vurgusu niteliğindediydi. Ancak yaşananların bu yöndeki bütün çıktıkları yitirilen Safranbolu gerçekliğinin, ufuk çizgisinden çok daha ötede bir noktaya taşınmasına neden olmaktadır. Artık bir gerçeklik olarak Safranbolu evresi kapanmış ve bir imajın ürünü olan hipergerçek bir Safranbolu evresi başlamıştı. Sinematik etkinin en büyük çıktısı bütün bunları var ederken ortaya büyük bir "gerçeklik krizini" de çıkarıyor olmasıydı. Ortaya bir Safranbolu imajı çıkınca, aslında gerçeği de hiç geri gelmeyecek şekilde gözlerden yitip gitmekteydi. Kendisine dair yükselen talep, beyaz perdenin içinden çıkan 'otantik kent' imgesiydi; gerçek Safranbolu değil.

"Bir kere çok etki yapacağını şuradan anladım... Önce bir 'basın galası' yaptık, İstanbul'da. Ben ona katıldım, halka açık galaya katılamamıştım. Basın galasına, basın mensuplarıyla beraber, Çelik Gülersoy da katılmıştı. Çelik Bey'in böyle çok ilginç yönleri vardır. Kendisi Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun genel müdürü olmasına karşın -filmli ısmarlayan, yaptıran kişi olmasına karşın- filmi diğer seyircilerle beraber izlemek istediğini söyledi bana. Ben "size bir ön gösterim yapabilirim" dedim. "Görüşlerinizi almak istiyorum" dedim. "Hayır" dedi. "Ben halkımızla beraber izlemek istiyorum" dedi. Ve basın galası sırasında, basın mensuplarıyla beraber izledi. Dışarıya çıktığında merakla yüzüne baktım, ne diyecek diye. Mendili elinde ağlıyordu Çelik Bey -Çelik Gülersoy-. Ve uzun bir süre konuşmadı. O zaman anladım ki bu çok etkili bir film olmuş. Ve dedi ki bana "ilk işimiz, yönetim kurulu kararıyla, konaklardan birini almak ve onarmak olacak" dedi. Ve de o sonunda ağıt yaktığım; "babalar, dedeler, çocuklar, torunlar burada bir arada yaşamışlardı bir zamanlar" diye de lafının geçtiği. [Göstererek] Şu konak! Pejmürde, yıkılan! Çöplük gibiydi yani içi. İşte o konağı aldılar, öbürünü aldılar. Burada dört, beş konağı birden Turing aldı ve otel ve pansiyonlar dizisi haline getirdi." ³²

32 Üstünipek, 2005; 31'27" - 33'30".

Bugünkü Program	
13.00	YAY-KUR (Eğitim programı)
18.30	Çocuklar İçin Programda Yıldız Alper Bale Okulu öğrencilerinin bir gösterisi yer alıyor.
18.55	Uzun Takip Tamamı 13 bölümden oluşan dizinin birinci bölümünü izleyeceğiz.
19.20	Safranbolu Programda Safranbolu, mimari değerleri, folkloru ile tanıtılıyor. Programa katılan uzmanlar Doç.Dr. Metin Sözen, Prof. Dr. Doğan Kuban, Doç. Dr. Nurettin Sözen, Safranbolu eski Belediye Başkanı Kızıltan Ulukavak konu ile ilgili görüşlerini açıklıyorlar.

*Artık televizyonda sıklıkla görünürlük kazan Safranbolu*³³

Prof. Dr. Doğan KUBAN' ile Kızıltan ULUKAVAK
Televizyonda, Bağlar'da parsel genişliğini tartışıyor (22.09.1977)

*Bilim insanı (Doğan Kuban) ve belediye başkanının (Kızıltan Ulukavak) televizyondaki Safranbolu parsel genişliği tartışması (22 Eylül 1977)*³⁴

33 *Günaydın Gazetesi*; 22 Eylül 1977 (akt. Ulukavak; 2010, 210).

34 Ulukavak, 2010; 210.

Bütün bu vurguların anlamı, Arın'ın 'yok oluş çanlarının' içine yerleştirdiği 'kurtarma projesinin' amacına eriştiğini göstermektedir. Ancak kurtarma projesi amacına erişirken artık Safranbolu evi gitmiş, yerine evlerin otelleştiği (nesneleştiği) -yani bir tüketim göstergesine karşılık geldiği- yeni bir evre başlamıştı. Artık Safranbolu'nun, hızla "korumanın başkentine" evrilmesine neden olan bir imajın izindeki 'hipergerçek Safranbolu' oluşu, çok sağlam adımlarla ortaya çıkmaktaydı. Bu haliyle tüketimsel olana entegre edilen bu koşul, onun kadim hayatına dair yitimin, artık gözle görülür olma ihtimalini bile ortadan kaldırmaktaydı. Artık 'gerçek Safranbolu' -daha önce de vurgusu yapıldığı üzere- bir ufuk ötesi noktaya taşınmış nitelikteydi. Bu nedenle ki şehirde evler artık otellere dönüşmeye başlamıştı. Kadim hayat da bu nedenle ki hiç geri gelme ihtimali olmayan bir şekilde, nesnelere sistemindeki göstergelere dönüşmekteydi. Dahası turizmin göstergesi haline gelen 'evlerin otelleşmesi', çok geçmeden bütün evlerin 'hayatın' temsilindeki mekanlar olmaktan çıkmasına ve dahası bir pazarlama stratejilerinin parçası haline gelmelerine neden olmaktadır. Artık evler, ev de değil; aksine Arın'ın belgeselde ifade ettiği gibi 'konaklara' dönüşmekteydi. Artık bu nedenle ki Safranbolu, bütün turizm şirketlerinin de ilgisini çeken bir Safranbolu haline gelmişti. Arın'ın, "belgeselin ardından" diyerek ortaya koyduğu aşağıdaki vurgular da bu yöndeki durumun anlatıcısı olan türdendir.

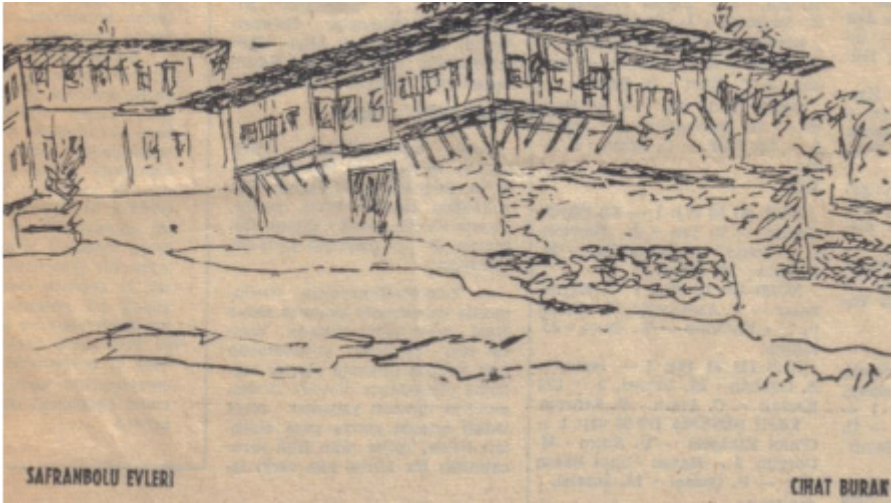
"Turizmciler hemen "Safranbolu'da Zaman" turları düzenlemeye başladılar. İstanbul'dan, Ankara'dan otobüsler kalkıyordu gününbirlik. Kalacak yer olmadığı için burada. Sabahleyin erkenden kalkıyor, bir Safranbolu turu yapıyorlar. Sonra tekrar akşam geri dönüyorlardı. Ve de bu turlara "Safranbolu'da Zaman" turları diyorlardı. Hafta sonlarıyla sınırlıydı bu turlar ilk zamanlar. Daha sonra bu konakların onarılması, pansiyonculuğun başlamasıyla birlikte, bu haftalık turlar üç günlük, beş günlük, bayram turlarına falan dönüşmüştü. Ve giderek burası "korumanın başkenti" oldu."³⁵

Arın'ın dahiyane 'ağıt'ı Safranbolu'nun makus talihini değiştirmişti. Bir bakıma onun ortaya koyduğu 'Safranbolu anlatısı' beklenen sonun tezahür şeklini de çok başka bir kerteğe taşınmıştı. Ancak yaşananlarla birlikte sadece yitirilen hayatın yok oluş süreci dondurulmuş olmaktadır, açığa çıkan gerçekteki durum ise beklenen sonun ortaya çıkışını engelleyen bir 'görüntünün dondurulması' çabasından başka da bir şey değildir. Dahası açığa çıkan hipergerçek düzlem, ölüyü fetişize eden "koruma güzellemesi" olarak görünürlük kazanmaktadır. Bugün modern insanın 'kültür turizmi' dediği destinasyonların merkezdeki gerçeklik de aslında bu hikayenin su üstündeki görünür olan halidir. Modernitenin var ettiği geleceğe dair bütün 'kültür ütopyaları', geçiciliklere ve onun ürünü

35 Üstünipek, 2005; 33'39" - 34'22".

olan “yok yerlere”³⁶ tekabül ettikçe, bütün modern gelecek projelerinin muhatapları olan modern özneler de geçmişin kadimsellik anlatısını açığa vuran mekanlara ilgiyi arttırmaktadır. Safranbolu’ya ilgi de modern ütopyaların peşine düşenlerin yaşadığı gelecek belirsizliğiyle, retrotopyalara sivrulmalarından başka bir şey değildir (Bauman, 2018; 15-17). Safranbolu “korunmuş” oldu ama artık hiç Safranbolu olması mümkün olmayan haliyle, sadece bir hipergerçeğe dönüştürülerek korunabilmişti. Dahası geçmiş kökenselliklere dair krizler yaşayanların, kontrollü kadimsellik fetişizmini yaşayabilecekleri bir destinasyonun mekanı olarak korunabilmiştir. Dolayısıyla artık bir gerçeklik -yani Safranbolu- bir kurgunun parçası kılınarak korunmuş oluyordu.

Arın’ın, gerçekliğinden hareketle masalsı kent dediği Safranbolu, gelecekte bir imaja dönüşerek gerçekten de bir masal imgesi haline gelecektir. Aşağıdaki örnekler gerçekliğin yitimi nedeniyle imgesel çizimlerle öne çıkan Safranbolu görünürlükleridir. 1975 yılı sonrasında pek çok yerde buna dair sayısız örnek görebilmek mümkündür. Çünkü gerçekliğin yitimi çizimlerle birlikte Safranbolu’yu masalsı imgelerin içene geçmişten bir kare olarak sunulabilir hale getirmektedir. Onun görünürlüğü de bunu ziyadesiyle sunabilen türdendir.

*1975 yılında şehirde konuk olanlardan ressam ve mimar Cihat Burak’ın Cumhuriyet Gazetesi’ndeki ‘Safranbolu Evleri’ çizimi*³⁷

36 Ütopyanın kelime anlamı “yok/olmayan yer” demektir ve burada gönderme yapılan vurgu da bu noktadır.

37 Kuş ve Ulukavak, 2015; 13.

Ressam Necdet Kalay'ın Safranbolu çizimi (Suluboya - 1977) ³⁸

Masalsı kent imgelerine dair başka bir örnek ³⁹

Modernitenin 'tarihe' bakışı; Benjamin'in, Klee'nin tablosu olan 'Tarih Meleşti'ne (Angelus Novus'a) bakarken gördüğü emsaldedir. Modern ilerlemeyi makul hale getirmek için tarih sadece var edilmekteydi. Safranbolu da 'kültürel mirasa' dönüştürülen bir 'tarih' olarak korunabilmiştir.

³⁸ <https://d35fbhjemrkr2a.cloudfront.net/Images/Shop/38/Product/13420/400/28124acd818f4c138a3364b1467202bb.jpg>

³⁹ Metin Keskin: Mescit semti ve ahşap evler; MESA 1999 Ajandası (akt. Ulukavak, 2017; 100).

Dahası artık onun misyonu; modern felaketlerin temeldeki nedeni olan bütün gerçekliklerin nesnelere sistemine entegre edilmesini makul kılmak olmuştur. Yaşanan felaket bu sayede göze oldukça hoş görünmektedir. Çünkü görünürlük kazanan “koruma”, büyük yok edişlerin -ve dahası savaşın- gerçekteki istilacı doğasının üzerini örten bir anıtlştırmanın çabası olmaktadır. Bugünlerde Safranbolu'nun bir diğer adı “korumanın başkentidir”. Onun, bütün geçmişin eriyip gittiği bir potada eritilmemiş bir nokta oluşu, bütün eritilmişliklerin makul kılınma gerekçesi olmaktadır. ‘Korumanın başkenti’, korunulmamış bütün bir geçmişin ve ona dair hayatın itirafı niteliğindedir. Modern özne tam da bu gerekçeyle -Süha Arın'ın dediği gibi- “akın akın Safranbolu'ya gelmekteydi”. Çünkü bir “ağıt”ın içinden kocaman bir “koruma kültürü” çıkmıştı. Ama bu ‘korumanın başkenti’ Safranbolu değil, modern “nesnelere sistemine” entegre edilmiş bir Safranbolu'ydu. Dahası gerçekteki Safranbolu'yu aslında Safranbolulunun kendisi dahi istemez olmuştu. Nitekim şehirde 1937-75 arası dönemde bitmeyen “imar tartışmaları” da bunun nedeniydi. Safranboluluların bugünlerde geçmişi korumaktan yana yaşadıkları mutluluk, ‘yas’ın parçası niteliğindeki aktörler olduklarının da bilinciyle olsa gerek. Çünkü görünürdeki durum, gözlerinin önünde yitip giden geçmişlerine dair yaşadıkları acıyı hafifleten niteliktedir. Ancak onların tavrı ‘Angelus Novus’un kaçamak gözlerinde gizlidir. Benjamin’in Angelus Novus için aşağıdaki söylediklerini Safranbolu -ve dahası modern özne- için de söyleyebilmek tam da bu nedenle oldukça mümkün hale gelmektedir.

“Geleneksel uygulamanın gereği olarak, savaşın ganimetleri yengi [zafer] alayıyla birliktedir bu resmi geçitte. Bu ganimetlere, kültür hâzineleri diyorlar... Klee'nin “Angelus Novus” diye bilinen bir tablosunda, sanki hep öyle bakıp seyretsin diye yapıldığı yerden artık neredeyse kalkıp başka yerlere gideceğe benzeyen bir melek tasvir edilmiştir. Gözleriyle dik dik bakan, ağzı açılmış, kanatları gerilmiş. Bu insanoğlunun tarihin tasvirini yapmasıdır: Yüzü geçmişe dönüktür. Bizim bir zincirin halkaları gibi görebildiğimiz olayları, o ardı ardına dizilmiş yıkımlar ve felaketler yığını olarak tek bir katasıtrof [felaket] biçiminde görmektedir. Melek, kendisine kalısa orada daha duracak, ölüleri ayaklandıracak ve yıkılmış, parçalanmış her şeyi yeniden bir tümlüğe kavuşturacak gibidir. Fakat cennet'ten bir fırtına kopup gelmektedir; meleğin kanatlarına çarpan rüzgâr öylesine şiddetlidir ki, melek artık kapatamaz olmuştur kanatlarını. Bu fırtına, karşı konulmaz bir biçimde meleği, arkasını döndüğü geleceğe doğru uçurmakta, önündeki döküntü ve moloz yığını ise yerden göklere kadar yükselmektedir. Bu fırtına, bizlerin ilerleme dediği şeydir” (Benjamin, 1995; 169-171).

Modern endüstriyalizmin ‘ilerlemesinin’ Safranbolu'ya bugünlerdeki mirası ilerleme gibi görülen bir ‘gerçeklik krizidir’. Aslında ‘gerçeklik krizi’ moderniteye özgü olan ‘geçmişle savaşın’ bir çıktısıdır. Ancak modernitenin bu yöndeki savaşı -Baudrillard'ın tabiriyle- ‘içe dönük patlamalar’ ürettiği için

dışa dönük enkazlar bırakmamaktadır. Nitekim Safranbolu da bir savaşın geride bıraktığı vahşetin izinde hayatını yitirmiş ‘ölü bir beden’ misalidir. Bugünlerde Unesco’nun ‘dünya mirası listesinin’ parçası olarak görünürlük kazanan Safranbolu, turistik etkinliklerin parçası olarak varlık kazanırken, aslında ölü bir beden gösteriminden başka bir şeye karşılık gelmemektedir. Korumanın ürünü olan ‘müze kent’ ise en nihayetinde savaşta yaşamını yitirenlere dair enkazın müzesi niteliğindedir. Çünkü yok olanın hayatının sonlandığı yerde hala var olmaya devam eden beden, artık ölüme dair sunumdan ötede bir şeye karşılık gelmemektedir. İnsanlık tarihi adına modernitenin en belirgin farklarından birisi burada bir kere daha görünürlük kazanmaktadır: O da trajedilerini örtükleştirerek üzerlerine şenlikler inşa edebilmesidir. Safranbolu’daki ‘turistik görüntü’ de en nihayetinde bunun dışavurumu niteliğindedir. Öyle ki bugünlerde kentte ‘gerçek Safranbolu’nun izini sürebilmek dahi mümkün değildir. Hatta gelinen yabancılaşmanın boyutu gerçeğe dair arayışın bütün yollarını kapatmış niteliktedir. ‘Modern Safranbolu’ bugünlerde ‘dünya mirası’ ilan edilmesiyle övünen bir kenttir ve kentteki ‘turizm olgusu’ da onun bu konudaki en temel mutluluk kaynağıdır. Ancak destinasyonun parçası olan ‘turistik Safranbolu’ kadim görünürlüğüyle ortada dururken, kadim hayata dair hiçbir pratiğinin sürdürülemediği bir ‘müze kente’ dönüşmüş durumdadır. Aşağıdaki fotoğraf da şehirdeki ‘gerçeklik krizine’ dair var olan trajedinin gelinen noktada nasıl şenlikli şekillerde karşılık bulduğunu anlatabilen türden bir örnektir. Şehirde yaşayanların ‘bir günlük turistleştirilme’ aktiviteleri, varoluşun parçası olan herkesin bu şenliğe dahil edilmesinin çabasıdır. Çünkü sadece herkesin dahil olabildiği şenlik, trajediye dair gerçekliğin konuşulabilme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Örtükleştirilen trajediye dair yaşanan mutluluk da ancak bu yolla kalıcı hale getirilebilmektedir.

Ekovitrin haberi: “Safranbolu’da “Kendi Kentimde 1 Gün Turistim” uygulaması başlıyor” (05.09.2022) ⁴⁰

40 <https://www.ekovitrin.com/karabuk/safranboluda-kendi-kentimde-1-gun-turistim-uygulamasi-basliyor-h622130.html>

İha haberi: “Safranbolu Belediyesinin yeni uygulaması “Kendi Kentimde 1 Gün Turistim” uygulaması başladı.”⁴¹

Sonsöz Yerine

1937 yılında Safranbolu-Karabük'te ‘Demir Çelik Fabrikaları’⁴¹nın açılması sonrasında şehirde bir modern endüstriyel dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm süreci aynı zamanda Safranbolu'nun modernleşme eşliğine dair en belirgin kırılma evresidir. Çünkü modern Safranbolu ortaya çıkarken, beraberinde de modern olanın premodern niteliklerdeki kadim Safranbolu'yla savaşını ortaya çıkarmaktaydı. Bu savaş 1937-75 yılları arasında geleneksel Safranbolu'nun hükümsüzleştiği bir evreyi var etmiştir. Bu dönem aynı zamanda eski kent merkezinin değersizleşerek bir ‘kentsel çöküntü alanına’ dönüşmesine neden olmuştur. Fabrikanın kuruluşu sonrasında yaşanan bu dönem, yerel kentli kitlenin yaşadığı mekana dair var olan bütün algılarının köreldiği yıllardır. Yaşanan körelme öncelikle kadim yaşam pratiklerinin yitirilmesi, ardından da kadim mekana dair isteksizliklerin ortaya çıkması şeklinde görünürlük kazanmaktaydı. Ortaya çıkan mekansal vasıfsızlaşma modern hayatın yükselişi şeklinde gerçekleşirken, geleneksel olanın da çöküşüne karşılık gelen boyuttaydı. Bu dönemde şehirdeki bitmeyen ‘modern imar planı’ ve ‘şehrin taşınması’ yönündeki tartışmalar da bunun en somut göstergelerinden birisidir.

1975'te Safranbolu'da yapılan koruma hamlesi, sosyal anlamda çıktıkları görülmekte olan bir değişim sürecini dondurmaya üzere ortaya atılan bir ‘koruma politikası’ niteliğindedir. Nitekim dışarıdan bakıldığında, geçmişte ortaya konulan bu yöndeki çabanın Safranbolu'yu koruduğu ve dahası şehirde görünürdeki pek çok şeyin fiziksel olarak yerli yerinde durmasına neden olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak yaşananlara yakından bakıldığında, ‘koruma çabasının’ kadim/geleneksel hayatın geri-

41 <https://www.ih.com.tr/karabuk-haberleri/safranboluda-kendi-kentimde-1-gun-turistim-uygulamasi-basladi-3901645/>

leyişini engelleyemediğini söyleyebilmek de ayrıca mümkündür. Çünkü tüm yaşananlar, öncelikle geçmişe özgü ‘kamusal hayatın’, sonrasında da ‘özel hayatın’ -daha açıktan bir tabirle de kadim Safranbolu’ya özgü hayatın- ortadan kalkmasına neden olan gelişmeler niteliğindedir. Bunun anlamıysa ‘kültürel mirasa’ dönüştürülerek ‘korunan Safranbolu’nun sadece görünürlüğünün (fiziki yapısının) korunabildiği gerçeğidir. Nitekim bugünlerde “korumanın” en temel çıktısı olarak sadece bir meta içeriğiyle -turizm faaliyetine özgü konaklar şeklinde- görünürlük kazanabilmesi bu yöndeki saptamaları doğrulayan niteliktedir. Bu yöndeki çabalar, bir imaj olarak Safranbolu’yu ver etmeye doğru ilerlerken, beraberinde de ‘içe dönük patlamalar’ üretmiş ve kadim kenti kalıcı bir ‘gerçeklik krizinin’ içine çekmiştir. Çünkü ortaya konulan çabalar sadece fiziki korumayı mümkün kılarken, gündelik hayata ve de gerçekliğe dair aşınma sürecini de giderek hızlandırmıştır. Bir bakıma korumanın ‘ilerici’ dili yok oluşun hızına katkı sağlayan türden gerilemelere karşılık gelmiştir. Dolayısıyla ortaya konulan koruma çabası, modern endüstriyalizmin eksenindeki olası mekansal yok oluşun önüne geçmeyi başarırken, diğer yandan da kadim gündelik hayatın turizme dair dönüşümlerle kalıcı şekillerde askıya alınmasına neden olmaktadır. Nitekim koruma sürecinin etkisiyle gelinen noktada şehirdeki mimari -fiziksel- doku hâlâ yerli yerinde görünürken, aynı vurguları sosyal gerçeklikler ekseninde söyleyebilmek çok da mümkün değildir. Dahası bir destinasyonun parçası haline gelen Safranbolu ‘moderniteye özgü’ savaşın geride bıraktığı ‘müze kent’ görünümüyle, kadim ve simgesel derinliğini (yani geleneksel hayatını) yitirerek bir ‘ölü beden’ teşhirine dönüşmüş fizik gerçeklik durumdadır. Açığa çıkan bu durum bir kültürel miras haline gelen Safranbolu’nun sadece metaya dayalı değişim değerine (turizme) eşitlenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bugünlerde korunmuş görünürlüğüyle ortada duran turizme özgü Safranbolu, kadim olan hayatın sonsuza kadar elden çıkarılmasına gösterilen rızanın çıktısı niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Aktüre, S. ve Şenyapılı, T. (1976). Safranbolu'da Mekansal Yapının Gösterdiği Nitelikler ve 'Koruma' Önerilerinin Düşündürdükleri (ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi: C. 1, S. 2; Bahar 1976; s. 61-96).
- Arendt, H. (2012). Geçmişle Gelecek Arasında, İstanbul: İletişim Yayınlar.
- Arendt, H. (2013). İnsanlık Durumu (Seçme Eserler 1), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baudrillard, J. (2003). Simülaklar ve Simülasyon, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Baudrillard, J. (2015). Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği, Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2011a). Nesnelere Sistemi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2011b). Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2013). Tüketim Toplumu: Söylenceleri/Yapıları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Bauman, Z. (2012a). Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2017). Akışkan Modernleşme, Can Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2018). Retrotopya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Benjamin, W. (1995). Estetize Edilmiş Yaşam, Der Yayınları, İstanbul.
- Doğanalp-Votzi, H. (2017). Küçük Bir Anadolu Kasabası'nın Tarihi ve Ekonomisi: Safranbolu ve Deri El Sanatları (Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi içinde; Edt. Faroqi S. ve Deguilhem, R.; s. 331-364), Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Fidan, F. (2011). "Safranbolu'da Tabakhane Bölgesi Örneğinde Endüstriyel Alanların İncelenmesi: Kamusal Fonksiyonlarla Yeniden Değerlendirilmesi"; Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Günay, R. (1989). Geleneksel Safranbolu Evleri ve Oluşumu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Günay, R. (1998). Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri, Yem Yayınları, İstanbul.
- Hobsbown, E. J. (1999). Tarih Üzerine, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, Ankara.
- Horkheimer, M. ve Adorno, T. W. (2014). Aydınlanmanın Diyalektiği, Kabcacı Yayınları, İstanbul.
- Kalyoncu, H. (2007). Cumhuriyet Kenti Karabük. Karabük: Karabük Belediyesi Yayınları.
- Karatay, A. (2018). Demir Çelik Karabük: Bir İşçi Kentinin Hikayesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kıray, M. (1998). *Safranbolu'da Konut İçi Yaşam Olanakları Sınırlamaları ve Turizm Yönü (Değişen Toplum Yapısı içinde sayfa:41-85), Bağlam Yayınları, İstanbul.*
- Krause, E. (1999). *The Death of the Guilds*, Yale University Press, New Haven - Connecticut.
- Kuş, A. (2003). *Türkiye'de Mimarlık Değerlerinin Korunmasında İlk Adımlar: 1975-1980*, Safranbolu Kaymakamlığı Hizmet Birliği Yayınları, Safranbolu-Karabük.
- Kuş, A. (2009). *Bir Zamanlar Safranbolu: 1931-1946*, Safranbolu Belediyesi Kültür Yayınları, Karabük.
- Kuş, A. ve Ulukavak, K. (2015). *Safranbolu Korumada 40. Yıl 40 Söyleşi: 1975-2015*, Safranbolu Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları, Safranbolu-Karabük.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Robins, K. (2013). *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sennett, R. (2010). *Kamusal insanın Çöküşü*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R.(2013). *Zanaatkarlık*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Şahin, K. (2020). *Zanaatkarlığın Makineyle İmtihanı: Safranbolu'da Debbalığın Fabrikalaşma Girişimi (Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II - Cild:5 içinde, s. 319-365; Edt. Prof. Dr. Serdar Öztürk)*, Gece Kitablığı, Ankara.
- Terzibaşoğlu Ergun, E.; vd. (1977). *Endüstrileşme ve Kentleşmenin Mekansal Yapı Üzerindeki Etkileri Örnek Çalışma: Safranbolu*. Mimarlık Dergisi; Cilt: 15, Sayı: 1, s. 69-74.
- Ulukavak, Kızıltan (2010). *Safranbolu'da Bir Zaman; Bir Başkan...*, Safranbolu Belediyesi Kültür Yayınları, Safranbolu-Karabük.
- Ulukavak, Kızıltan (2017). *Bir Safranbolulunun Penceresinden Safranbolu: Gözlemler, Derlemeler, Denemeler*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- Ulukavak, K. (2020). *Safranbolu: Korumada Tarihsel Süreç*, Safranbolu Araştırmaları Merkezi, Safranbolu-Karabük.
- Urry, J. (1999). *Mekanları Tüketmek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Kullanılan Diğer Materyaller

- Arın, S. (1976). 'Safranbol'da Zaman 'Belgeseli; Turing Kültür Sanat, İstanbul (https://www.youtube.com/watch?v=5fz6-Cp_n8k).
- Üstünipek, Z. (2005). *Safranbolu'da Bir Zamanlar: Süha Arın* (<https://www.youtube.com/watch?v=6lhJJDosvsE&t=1194s>).

“

Bölüm 10

**PANDEMİ VE SAVAŞIN ULUSLARARASI
TİCARETE ETKİLERİNİN AZALTILMASI:
TEDARİK ZİNCİRLERİNDE ESNEKLİK**

*Tülin DURUKAN¹
Veli Ahmet ÇEVİK²*

”

1 Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, t-durukan@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5228-3274

2 Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Osmaniye Ömer Derindere MYO. Lojistik Programı, veliahmetcevik@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1981-7275

1. GİRİŞ

Küreselleşme ile dış kaynak kullanımı artmış, tedarik zincirlerinin daha geniş, daha karmaşık ve dolayısıyla kesintilere karşı daha savunmasız hale gelmesiyle sonuçlanmıştır (Shashi vd., 2020). Son yıllarda yaşanan doğal afet, salgın hastalıklar, iklim değişikliğine bağlı enerji krizi gibi felaketler üretim ve dağıtım süreçlerini sert bir şekilde kesintiye uğratmıştır (Mubarik vd.,2021). Tedarik zinciri yönetimi (SCM-Supply Chain Management) kavramının ilk defa Oliver ve Webber (1982) tarafından tanımlanmasından sonra devam eden yirmi yılda, geleneksel tedarik zinciri modeli, karmaşık küreselleşme zemininde yalınlık, verimlilik ve maliyet kontrolünü vurgulamıştır. Diğer taraftan tedarik zincirleri optimize edildikçe, risk ortamı daha da öngörülemez hale gelmiştir (Unit, 2021). Dünyanın en büyük buğday ihracatçısı olan Rusya ile beşinci en büyük buğday ihracatçısı olan Ukrayna arasındaki savaş dünya tahıl tedarik zincirlerinde bozulmaya sebep olmuş ve bu iki ülkenin tahılına bağımlı halde bulunan dünya nüfusunun yaklaşık %10'u artan tahıl fiyatları ve gıda krizi ile karşı karşıya kalmıştır (The Economist, 2022). İklim değişikliğinin sonucu olan aşırı kurak hava Çin'de hidroelektrik santrallerini besleyen nehirlerin kurumasına neden olmuş, Toyota ve Foxconn gibi üreticiler üretimi durdururken, elektrik kesintileri birçok otomobil üreticisinin Şanghay merkezli operasyonları için tedarik zinciri sorunlarına yol açmıştır (Riordan, Li ve Lin, 2022).

Son yüzyılda tedarik zincirlerini bozarak büyük şok etkisi yaratan COVID-19 salgınına yönelik alınan tedbirler önemli ekonomik kayıplara yol açmıştır. 2020 yılında dünya genelinde GSYİH'lar %3,3 ve fert başına gelirler ise %6,2 düşerek İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en şiddetli durgunluğun yaşanmasına sebep olmuştur. Oysaki 2008-2009 küresel ekonomik krizinde dünya genelinde GSYİH'lar ancak %0,6 düşüş göstermiştir (IMF, 2021). Danışmanlık şirketleri Accenture ve McKinsey'e göre, sektörlerin ortalama olarak her 3,7 yılda bir, 1 aydan daha uzun süren tedarik zinciri kesintileri yaşadığı ileri sürülmüş, Covid-19 nedeniyle Fortune 1000 şirketlerinin %94'ünde tedarik zinciri kesintileri görülmüş ve söz konusu şirketlerin %75'inin bu kesintilerden olumsuz etkilendiği ifade edilmiştir (Accenture, y.y.; Mckinsey, 2020).

İşletmeler, daha fazla envanter tutmak, üretimi pazarlara daha yakın hale getirmek ve tedarik zincirlerindeki güvenlik açıklarını azaltmak için faaliyetlerini hızlandırmışlardır (Lund, 2021). Zira günümüzde rekabet işletmelerin rakiplerinden çok tedarik zincirleri ile olmaya başlamıştır (Fine, 1998, akt. Craighead vd.,2007:149). Tedarik zincirlerini başarıyla yöneten işletmeler beklenmedik şoklara karşı daha az savunmasız kalarak, kesintilere hızlı cevap vererek rakiplerine karşı üstünlük kurabileceklerdir.

24 Şubat 2021'de ABD Başkanı Joe Biden, ABD hükümetini riskleri belirlemek, güvenlik açıklarını ele almak ve esnekliği teşvik etmek için ABD tedarik zincirlerini kapsamlı bir şekilde gözden geçirme amacıyla "Amerika'nın Tedarik Zincirleri" isimli bir başkanlık kararnamesi imzalamıştır. Benzer şekilde tedarik zinciri esnekliğine yönelik toplu yaklaşımlar geliştirmek için Beyaz Saray ABD'de "tedarik zinciri esnekliği forumu" düzenlenmesini istemiştir (White House, 2021). Dünya Ticaret Örgütü, her yıl farklı bir konseptle yayınladığı 2021 yılı "ekonomik esneklik ve ticaret" başlıklı Dünya Ticaret Raporunda; ekonomik esnekliğin hangi amaçla küresel gündemin ilk sırasına yerleştiğini ve dünya ticaret sisteminin ne şekilde iyileştirilebileceğini araştırmıştır (Dünya Ticaret Örgütü, 2021).

Bu çalışmada Covid 19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşının küresel ticarete etkileri ve tedarik zinciri esnekliği kavramı açıklanarak, esnek bir tedarik zincirinin unsurları araştırılmıştır. Yakın gelecekte yaşanması olası tedarik zinciri bozulmalarına hazırlanmak ve bu bozulmalara hızlı tepki verebilmek için gereken öncelikler ortaya konmuştur. Daha önce hazırlanmış sektör raporları, akademik yayınlar ve uluslararası kuruluşların beyaz kitaplarından oluşan ikincil veriler kullanılarak, Covid-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte farklı sektörlerdeki tedarik zinciri bozulmaları analiz edilerek, bu vakalarda uygulanabilecek potansiyel tedarik zinciri esneklik ilkeleri araştırılmıştır.

2. LİTERATÜR

Shekarian ve Parast'ın (2021) yılında tedarik zinciri kesinti riski ve esneklik yönetimine bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirdiği literatür taramasında, tedarik zincirlerinde esneklik kavramının ortaya çıktığı 2000 ile 2004 yılları sonrasında bu konu ile ilgili çalışma sayısının giderek arttığını ifade etmiştir. Son yıllarda COVID-19 salgınının neden olduğu küresel ticaretteki kesintilere karşı tedarik zinciri esnekliği oluşturmak bilim insanlarının yoğun ilgisini çekmektedir (Belhadi ve diğerleri, 2021). Bu ilginin nedenleri arasında doğal afetler, Brexit, ABD-Çin ticaret savaşı ve COVID-19 salgını gibi tedarik zincirlerindeki bozulmaların son yıllarda yoğunlaşması sayılabilir (Spieske ve Birkel, 2021).

Topoyan (2011), çalışmasında bütünleşik esneklik modelinin boyutlarını inceleyerek, işlem esnekliği, lojistik esnekliği, arz esnekliği, örgütsel esneklik ve bilgi esnekliği olmak üzere beş ana boyut belirlemiştir. Çalışkan ve arkadaşları (2016), hızlı moda markalarında çevik ve esnek tedarik zinciri yönetimlerinin her ikisinin de alt boyutlarının performans unsurları üzerinde farklı etkilerinin olduğu sonucunu ortaya çıkartmıştır. Risk azaltmada tedarik zinciri esnekliğinin aracı rolünü araştıran Güzel ve Korkmaz (2020), tedarik, dağıtım ve üretim esnekliğinin tedarik zin-

ciri riskleri ve çevresel belirsizlik arasındaki ilişkide etkisinin olmadığı sonucuna varmışlardır.

3. COVID-19'UN TEDARİK ZİNCİRLERİNE ETKİSİ

Yakın tarihin en önemli tedarik zinciri bozulma nedeni olarak gösterilen COVID-19 salgını; küresel olarak birçok organizasyonu ve tedarik zincirini zayıflatmıştır (Ivanov ve Dolgui, 2020). 2019 yılının son günlerinde Çin'de ortaya çıkan salgın, kısa bir süre sonra Avrupa'yı ve Amerika Birleşik Devletleri'ni etkisi altına almıştır. İlk haftalarında Çin'de uygulanan kapanmalar nedeniyle imalat sanayi durmuş ve Çin'den gelen ithalata bağımlı batı dünyası, elindeki stoklarla bir müddet üretime devam etmiştir. İlerleyen günlerde batıdaki sanayi merkezleri de salgın kaynaklı kapanmalarla üretimi durdurmak zorunda kalmıştır. Pandemide sosyal, ekonomik, ticari ve eğitim başta olmak üzere tüm alanlarda yaşamın kesintiye uğramasına yol açan şoklar yaşanmış ve bu alanlardan en çok etkilenenlerden biri de imalat sanayi olmuştur (Zuniga, 2022).

Tüm dünyada şirketler, pandemi sırasındaki kapanmalar nedeniyle tedarik zincirlerinde engellerle karşılaşmış ve talebin tekrar artmasıyla nakliye darboğazları yaşanmıştır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde küresel çaptaki işletmelerin benimsediği tam zamanında üretim felsefesi, tedarik zincirlerinin kesintiye uğramasıyla büyük bir darbe almıştır. şirketler mevcut tedarik zinciri politikalarından tamamen vazgeememişler ancak daha fazla esneklik oluşturmak için yeni politikalar geliştirmeye çalışmışlardır (Johnson ve Masters, 2021).

Küresel kapanma ile insanlar evlerinde vakit geçirmeye başlamış ve teknolojik aletlere olan talebin hızlı bir şekilde artmasıyla ip (yonga) kıtlığı baş göstermiştir. Bir çok otomobil üreticisi yeterli ip üretimini olmamasından dolayı üretimlerini azaltmak zorunda kalmışlar ve bu durum, 2021'in ilk çeyreğinde yaklaşık 1 milyon aracın üretimini geciktirecek bir yavaşlamaya neden olmuştur. Bununla birlikte zarar gören sadece otomobil üreticileri olmamış dünyanın önde gelen bilgisayar ve akıllı telefon şirketleri de etkilenmiştir. Söz konusu kriz zerine Amerika Birleşik Devletleri başkanı Joe Biden, yarı iletkenler de dahil olmak üzere kritik tedarik zincirlerinin gözden geçirilmesini zorunlu kılan bir yürütme emrini imzalamıştır (The Economist, 2021).

Yaşanan salgınla birlikte küresel ticaretin oyuncuları, tedarik için tek bir ülkeye bağlı olmanın risklerini derinden hissetmişlerdir (evik ve Durukan, 2021).

4. RUSYA-UKRAYNA SAVAŞININ TEDARİK ZİNCİRLERİNE ETKİSİ

2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle başlayan siyasi kriz, 24 Şubat 2022'de Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Ukrayna'ya karşı "özel bir askeri operasyona" izin vermesinin ardından savaş durumuna geçmiştir (cfr.org, 2022). Rusya ve Ukrayna arasındaki mevcut askeri çatışma, başta tahıl olmak üzere birçok önemli emtianın nakliye rotasını kesintiye uğratmış ve tedarik zincirlerinde aksamaya yol açmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Tony Blinken, Rusya ve Ukrayna arasındaki bu savaşın etkilerinin önemini "İki ülke arasındaki bir çatışmadan daha büyük. Rusya ve NATO'dan daha büyük. Küresel sonuçları olan bir kriz ve küresel dikkat ve eylem gerektiriyor" ifadeleri ile vurgulamıştır (ABD Dışişleri Bakanlığı, 2022). Enerji fiyatlarındaki artış, Mayıs 2022'de Avrupa'nın en büyük ekonomisi olan Almanya'nın ithalat maliyetini artırmış, küresel ticaretteki aksamının ihracatı azaltmasıyla son 30 yıldan bu yana ilk defa 1 milyar dolarlık açık vermiştir (Arnold ve Chazan, 2022).

Rus işgalinin diğer bir etkisi de Çin'i Avrupa'ya bağlayan ulaşım yollarına olmuştur. Artan enerji fiyatları, tüm ulaşım modellerinde navlun maliyetlerini artırmış, savaş bölgesindeki risklerden dolayı özellikle otomotiv ve elektronik gibi daha kısa teslim sürelerine değer veren endüstrileri birbirine bağlayan tren güzergâhı durmuştur. Rusya'nın müdahalesinin ardından BMW ve Audi gibi otomobil üreticileri, Rusya veya Beyaz Rusya topraklarında gönderilerine el konulması korkuları, sigortacıların isteksiz olması veya sigorta maliyetinin aşırı pahalı olması nedeniyle, Çin'e demiryolu ile araba sevkiyatını askıya almıştır. Alman otomobil üreticileri artık daha pahalı ve daha uzun süren deniz yolu tercih etmektedirler (Mendez vd., 2022, s. 493; Stackpole, 2022).

Diğer taraftan Rusya'nın işgal ettiği bölgelerde bulunan Ukrayna'nın buğday stoklarına el koyması veya tüm dünyada ifade edildiği şekliyle düşman hukuku uygulayarak çalması sonucu uzunca bir süre başta AB, Türkiye ve Ukrayna'dan buğday ithal eden pek çok ülkede kıtlık endişesine yol açmıştır. Ardından Türkiye'nin arabuluculuğu ile buğday taşıyan Rus gemilerinin güvenliği Türkiye'nin verdiği kılavuz gemilerle güvenilir şekilde varacağı limanlara gönderilmiş ve dünya kısmen de olsa rahat bir nefes almıştır.

İlerleyen süreçlerde Rusya'nın Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine doğal gaz fiyatlarını aşırı yükseltmesi ve ardından tamamen satışı durdurma kararı alması üretim sistemlerinde ve hane halklarında enerjiyi tasarruflu kullanma konusunda önlemler almaya itmiştir.

Küresel bir dünyada yaşıyor olmamız domino taşları teorisinde olduğu gibi süreçte zincirleme reaksiyona sebep olarak dünyanın bir bölge-

sinde meydana gelen siyasi, ekonomik ve sosyal olaylar ister istemez tüm dünyayı etkisi altına almaktadır. Örneğin ABD'nin Rusya'ya uyguladığı ambargo nedeniyle, Rus ödeme sistemi MİR'i kabul eden Türk bankacılık ve turizm sektöründeki işletmeleri peş peşe uyarması sonucu Türkiye bu ödeme sisteminden çıkmak zorunda kalmıştır. Doğaldır ki bunun sonucu olarak Rusya'dan gelen turist sayısında azalma beklenirken Putin'in seferberlik ilan ederek askerlik çağındaki tüm erkekleri cepheye çağırması sonucu, pek çok Rus vatandaşı ilk durak olarak Türkiye'ye sığınmak durumunda kalmıştır. Yine kış aylarında Avrupa'da yaşanması beklenen enerji krizi sonucu tüm emeklilerin sıcak bir ülke olan Türkiye'ye ve Akdeniz bölgesine gelmesi beklenmektedir. Süreçten Çin'de olumsuz etkilenmiş batılı ülkelerin Çin'de yerleşik üretim tesislerini kendi ülkelerine taşımaları için pandeminin başından itibaren hükümetlerinin baskısına maruz kalmış ve pek çok işletme kademeli olarak ülkesine veya Doğu Avrupa'da işgücü ve diğer maliyetlerin görece düşük olduğu ülkelere taşınmıştır.

5. TEDARİK ZİNCİRLERİNDE BOZULMA VE ESNEKLİK KAVRAMLARI

Çalışmanın bu bölümünde tedarik zincirlerinde bozulma ve esneklik kavramları açıklanarak, küresel çapta yaşanan vakalara yer verilmiştir.

5.1. Tedarik Zincirinde Bozulma

Bilgi iletişim teknolojilerinin ve nakliye maliyetlerinin düşmesiyle birlikte üretim zincirlerini ayırma yeteneği, 1990'larda üretimin ülke dışına taşınma (offshoring) eğilimine yol açmıştır (Yueh, 2021). Şirketler tedarikçilerini seçerken, üretim merkezlerini kurarken ve ne kadar stok tutacaklarına karar verirken ilk olarak maliyetlere öncelik vermişler ve böylelikle envanteri minimumda tutmayı ve talepteki değişikliklere hızla ayarlanabilen kısa vadeli, esnek sözleşmeler kullanmayı vurgulayan "tam zamanında" (JIT-Just in time) adı verilen felsefe ortaya çıkmıştır (Masters, 2021). Ancak üretim sürecinin birden çok noktaya dağılması, zinciri oluşturan üyelerin sayısının artmasına ve mesafelerin uzamasına yol açmıştır. 300 milyondan fazla elektronik cihaz üretmek için dünyanın farklı noktalarında 800'den fazla üretim tesisinde iki yüz adet 1. seviye tedarikçiye sahip olan Apple şirketi, Covid-19 pandemisinde küreselleşmiş üretim modelinden etkilenmiştir (Apple, 2021; Fang ve Li, 2021).

2011 yılında Japonya'da meydana gelen büyük bir deprem ve tsunami, otomobiller için elektronik bileşenler üreten fabrikaları kapatmış ve dünya çapındaki montaj hatlarını durdurmuştur. Felaket, yarı iletken şirketlerinin güvendiği, dünyanın en iyi gelişmiş silikon yonga üreticisini de devre dışı bırakmıştır (Lohr, 2011). Japonya depreminden sadece birkaç ay sonra dünyanın sabit disklerinin yaklaşık dörtte birini üreten Tayland'daki

fabrikaları sel basmış ve kişisel bilgisayar üreticilerini zor durumda bırakmıştı r(Arthur, 2011). 2017 yılında, Kategori 4 fırtınası olan Harvey Kasırgası, Teksas ve Louisiana'yı vurmuş, ABD'nin en büyük petrol rafinerileri ve petrokimya tesislerinden bazılarını durdurmuş ve bir dizi endüstri için önemli plastik ve reçine kıtlığı yaratmıştır (DiChristopher, 2017). Olağan dışı hava durumu nedeniyle 1990-2019 yılları arasında beş farklı yılda 40 milyar ABD dolarının üzerinde kayıplar yaşanmış, yıllık ortalama kayıp miktarı 28 milyar ABD doları olmuştur (Masters, 2020). Benzer tedarik zinciri sorunları dünya çapında hissedilmeye devam etmektedir. Küresel çapta devam eden Covid-19 salgınının yeni varyantları ile birlikte etkileri sürmektedir.

İlk Covid-19 salgınının Çin'deki fabrikaları kapatmaya ve dünyanın en güçlü ihracatçı ülkesini durdurmaya zorlamasından bu yana iki yıl geçmesine rağmen, küresel mal akışı bir karmaşa olmaya devam etmektedir. Küresel ticaret için önemli bir deniz yolu haline gelen ve küresel ticaretin yaklaşık %12'sinin geçtiği Süveyş Kanalı'nda 2021 yılının Mart ayında meydana gelen kaza, küresel pandemi tarafından sarsılan küresel tedarik zincirlerinin doğal kırılganlığına dikkat çekmiştir (Pilling vd., 2021). Avrupa, bilgisayar yongalarından elektrikli araba pillerinde kullanılan metaller kadar her şeyin kıtlığından etkilenirken, İngiltere'de yakıt kıtlığı nedeniyle benzin istasyonlarında uzun kuyruklar olmuştur. Dijital sistemlere artan güven, çok çeşitli siber saldırılara maruz kalmayı artırmış, yeni fidye yazılımı varyasyonlarının sayısı 2019 yılında bir önceki yıla göre iki katına çıkmıştır (Mckinsey, 2020).

Benigno ve arkadaşlarının (2022), 1997 yılına kadar uzanan verileri kullanarak geliştirdikleri Küresel Tedarik Zinciri Baskı Endeksi, pandemi sırasında önemli ölçüde artan ve Ekim 2021'de yeni bir zirveye ulaşan tedarik zinciri baskılarını göstermiştir. Söz konusu çalışmada konteyner nakliye ve havayolu kargo taşıma ücretlerinin tarihi seviyelere yükseldiği vurgulanmıştır. Tedarik zincirlerindeki bozulmalar ülkelerin ekonomik seyrini de etkilemiştir. Küresel salgın ve hava felaketleri, önemli hammaddelerin kıtlığına neden olmuş ve birçok ülkede üretim faaliyetleri düşmüştür. Azalan üretimle ortaya çıkan bu arz kıtlıkları, talebin artmasıyla birçok ülkede tüketici fiyat enflasyonunun hızla artmasına neden olmuş, tedarik zinciri darboğazları üretimi pandemi öncesi seviyelerin altına düşen Avrupa'nın en büyük ekonomisi Almanya'nın gayrisafi yurtiçi hasılası (GSYİH) 2021 yılının son çeyreğinde yaklaşık %1 küçülmüştür (Arnold, 2021; IMF, 2021).

Küresel çaptaki bu bozulmalar, otomobil endüstrisi gibi bazı sektörlerin Tayvan'daki birkaç yarı iletken fabrikasına veya ilaç sektörünün Çin'deki aktif ilaç bileşenleri ve ince kimyasal ithalatına ne kadar bağımlı olduğunu ortaya çıkarmış, işletmeleri uzak tedarikçilere ve lojistik bağ-

lantılara bağımlılıklarını sorgulamaya zorlamıştır (Shih, 2021).

İşletmeler tedarik zincirlerini kreselleştirdike, sosyo-ekonomik, politik, insan kaynaklı veya doğal afetlere kadar değişen iş riskleriyle karşılaşmaya başlamışlardır (Singh ve Singh, 2019:2320). Tedarik zinciri bozulması, normal malzeme akışını durduran veya yavaşlatan beklenmedik bir olayın, tedarik zinciri yeleri için potansiyel olarak olumsuz sonuçlar doğurmasıdır (Scheibe ve Blackhurst, 2017:43).Craighead ve arkadaşları ise (2007), tedarik zinciri bozulmalarının, bir tedarik zinciri içindeki malzemelerin normal akışını bozan planlanmamış ve öngörülmeyen olaylardan kaynaklandığını açıklamıştır. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıla-cağı üzere tedarik zincirindeki bozulmalarını, bir tedarik zinciri içerisindeki faaliyetlerin ve kanal içerisindeki akışların (malzeme, para, fikir) i veya dış etkenler nedeniyle kesintiye uğraması, zincir üyelerini olumsuz etkilemesi olarak tanımlayabiliriz.

Potansiyel tedarik zinciri bozulmalarına neden olan faktörler ise şöyledir (Pettit vd., 2010:2);

- Küreselleşen tedarik zincirleri
- Uzmanlaşmış fabrikalar
- Merkezi dağıtım
- Artan dış kaynak kullanımı
- Azaltılmış tedarikçi tabanı
- Artan talep oynaklığı
- Teknolojik inovasyonlar

Yukarıdaki maddeler tedarik zincircilerinin yapısal sorunlarından dolayı i kaynaklı etkenler iken, son yıllarda karşılaşılan etkenler ise, iklim değişikliği, tsunami, deprem, yangınlar, volkanik patlamalar, siber saldırılar, politik nedenler, uluslararası ticaret savaşları ve küresel salgın hastalıklar gibi dış kaynaklı olmuştur. Ponomarov ve Holcomb'ın (2009) ifade ettiği gibi, tedarik zinciri bozulmaları, doğal afet gibi dış kaynaklar ve bir tedarik zincirindeki tüm işlevlerin entegre edilememesi gibi iç kaynaklar dahil olmak üzere birçok faktörden kaynaklanabilir.

5.2. Tedarik Zinciri Esnekliği

Küreselleşme ile birlikte dünya giderek daha karmaşık, entegre ve birbirine bağımlı hale gelmiştir. İçinde bulunduğumuz salgından daha ölümcül ve daha yıkıcı olan salgınlar tarihte de yaşanmış ancak günümüz dünyası tarihte olmadığı kadar karşılıklı bağlantılı hale gelmiştir. Bu bağlantılılık, salgın hastalıklar, finansal şoklar veya çevresel felaketler gibi

dünyanın bir bölgesindeki krizlerin hızla küresel krizlere dönüşebilmesine yol açmaktadır (Dünya Ticaret Örgütü, 2021). Bu yüzyılın başlarında tedarik zincirine yönelik çaba ve girişimlerin kalite, verimlilik ve maliyete odaklandığı görülürken, son on yılda önde gelen şirketlerin tedarik zincirlerinde esnekliğe daha fazla odaklanması gerektiği görülmüştür (Bernstein ve Harris, 2015).

Esneklik kavramı çok farklı disiplinlerde çeşitli konularda ortaya çıkmıştır. Bir yandan esneklik, gelişim psikolojisi ve ekosistemler gibi disiplinlerde uzun yıllardır bilimsel bir araştırma konusu iken, diğer yandan risk yönetimi ve tedarik zinciri yönetimi gibi görece yeni ortaya çıkan disiplinlerin ilgilendiği bir konu olmuştur (Ponomarov ve Holcomb, 2009). Kanadalı çevrebilimci Holling (1973), esneklik ve kararlılık olmak üzere sistemlerin iki farklı özelliği olduğunu belirten ilk araştırmacılardan biri olmuştur. Ancak tedarik zinciri bağlamında esneklik kavramı, tedarik zinciri yönetimi kavramının ilk ortaya çıkışından yaklaşık yirmi yıl sonra Christopher ve Peck (2004) ile Sheffi ve Rice (2005)'in önemli araştırmalarının yayımlanmasıyla birlikte daha dikkatle izlenir olmuştur.

Tedarik zinciri bağlamında esneklik çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Tedarik Zinciri Esnekliği Tanımı

Fiksel, 2006	Kurumsal esneklik, bir kuruluşun çalkantılı değişim karşısında hayatta kalma, uyum sağlama ve büyüme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır.
Waters, 2011	Bir tedarik zincirinin hızlı bir şekilde önceki bir duruma dönebileceği veya alternatif, daha arzu edilen bir duruma geçebileceği anlamına gelmektedir.
Ponomarov ve Holcomb, 2009	Tedarik zinciri esnekliği, tedarik zincirinin beklenmedik olaylara hazırlamak, kesintilere yanıt vermek ve operasyonların sürekliliğini istenen bağlantı düzeyinde gerçekleştirme yeteneği olarak tanımlanmaktadır.
El Baz ve Ruel, 2021	Sağlamlık, bir kesintinin etkisini ardından tedarik zincirlerinin planlanan performansını sürdürme yeteneği ile ilgiliyken, esneklik, tedarik zincirlerinin performanslarını geri kazanma yeteneği ile ilgilidir.
Christopher ve Peck, 2004	Bir sistemin bozulduktan sonra ilk durumuna geri dönme veya daha arzu edilen bir duruma geçme yeteneğidir.
Wieland ve Durach, 2021	Tedarik zinciri esnekliği, bir tedarik zincirinin değişim karşısında kalıcı olma, uyum sağlama veya dönüşme kapasitesidir.

Yukarıdaki açıklamaların ışığında tedarik zinciri esnekliği kavramını, birbirine bağlantılı bir sistemde ortaya çıkabilecek ani değişimlere hazır olma ve hızlı cevap vererek sistemin ilk halindeki performansına geri dönme yeteneği olarak tanımlayabiliriz.

5.3. Esnek Tedarik Zinciri Stratejileri

Christopher ve Peck (2004), tedarik zincirlerinde esneklik oluşturmak için kaynak fazlalığı, çeviklik, tedarikçi esnekliği ve işbirlikçi bir planlama yaklaşımının benimsenmesini önermiştir. McKinsey (2021) ise gerçek esnekliğin finans, operasyonlar, teknoloji, organizasyon, itibar ve iş modelinden oluşan altı boyuta dengeli bir Şekilde odaklanması gerektiğini vurgulamıştır.

Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) kamu ve özel sektör kuruluşları için esneklik oluşturma sürecini hızlandırarak potansiyel tedarik zinciri kesintilerine hazır olmayı sağlamak üzere yeni nceelikler ve yeni eylemleri tanımlamak için yepyeni bir bakış açısı sağlayan esneklik pusulası oluşturmuştur (Betti ve Hong, 2021). Bu pusula sekiz boyuttan oluşmaktadır:

1. rn portföyü: Aktif portföy yönetimi aracılığıyla ürün kullanılabilirliğine odaklanma.
2. Müşteri odaklılık: Müşteri talebinin çeşitlilik düzeyi ve coğrafi yakınlığı.
3. Finansal uygulanabilirlik: Uçtan uca değer zinciri boyunca finansal sağlık konusunda Şeffaflık.
4. Pazara açılma kanalları: Talebe birden çok farklı kanal aracılığıyla hizmet verme yeteneği.
5. Lojistik sistemi: Güçlü görünürlük ve esneklik ile depolama, envanter ve nakliye üzerinde kontrol.
6. Üretim ağı: Esneklik göz önünde bulundurulurken tasarlanmış üretim ağı.
7. Tedarikçi ortamı: Çoklu ve çeşitli tedarik kaynakları.
8. Gelişmiş planlama: Arz ve talepteki değişimleri hızla algılama ve uygun Şekilde döndürme yeteneği

Kaynak Fazlalığı

Fazlalık, bir işletmenin zincirde bir bozulma meydana gelip gelmediğine bakılmaksızın operasyonun maliyetini üstlenerek bir aksamadan önce harekete geçtiği uygulamaları ifade etmektedir (Kamalahmadi vd., 2021).

Uluslararası yönetim danışmanlık şirketi McKinsey'den Alicke ve Luchtenberg (2021), yalnız kritik parçalar için değil, aynı zamanda diğer malzemeler için envanterin artırılması gerektiğini ve kritik tedarikçilere daha az bağımlı olunmasını bu nedenle, çoklu kaynak kullanımının ne-

mini vurgulamaktadır. Uluslararası bir hukuk firması olan Foley&Lardner şirketi tarafından (2020) yılında gerçekleştirilen bir anketin sonucuna göre katılımcıların %62'si düşük maliyetleri ve yalın envanteri vurgulayan tam zamanında (JIT) üretim modellerine daha az odaklandıklarını bildirmişlerdir.

Çeviklik

Çeviklik, çevresel belirsizliğe veya değişken piyasa koşullarına yanıt olarak faaliyet durumlarını verimli bir şekilde değiştirme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Lin vd., 2006). Çevik tedarik zincirleri, müşteri ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, stokların ve diğer kapasite kaynaklarının bir araya getirilmesiyle tedarik kıtlığı veya kesinti risklerinin korunmasını sağlamaktadır (Lee, 2002). Hofman ve Cecere (2015) tarafından tedarik zincirlerinde çeviklik hız, kolaylık, öngörülebilirlik ve kalite olmak üzere dört boyutta tanımlanmıştır (akt. Zhu vd., 2021). Risklerin devam ettiği günümüz dünyasında işletmelerin bu dört boyutu uygulamaları potansiyel kesintilerden korunmalarına yardımcı olacaktır.

Tedarikçilerin, müşterilerin ve dağıtım kanallarının çeşitlendirilmesi, yedekli üretim kapasitelerinin kurulması, esnekliği artırmak, kesin, kapsamlı ve zamanında bilgi toplamak için daha iyi çözümler aranmalıdır (Baldwin ve Freeman, 2021). Tedarik zincirlerini daha esnek oluşturmaya en iyi yolu, tedarikçilerin, üretim tesislerinin, distribütörlerin ve lojistik ağının diğer paydaşlarının durumunu haritalandırmak ve bu sahaların kesintiye uğramasından kurtulma yeteneğini değerlendirmek için bir stres testi uygulamaktır (Simchi-Levi ve Simchi-Levi, 2020).

Tedarikçi Esnekliği

Stratejik bir unsur olarak esneklik, üreticilerin pazarda daha iyi rekabet etmelerini sağlar (Avittathur ve Swamidass, 2007). Forslund ve arkadaşları (2020), tedarikçi esnekliğini tedarikçilerin değişen müşteri isteklerini yerine getirme yeteneği olarak tanımlamışlardır. Örneğin firmalar, esnekliklerini analiz etmek, ortak risklerini değerlendirmek, tedarikçilerle tahmin ve risk bilgilerini paylaşmak, tedarik zinciri ağlarında esneklik oluşturmak için tedarikçileriyle ortaklık kurabilirler (Verghese vd., 2022, s. 2).

Danışmanlık şirketiMcKinsey (2020) tarafından farklı sektörlerden ve coğrafyalardan üst düzey tedarik zinciri yöneticileriyle yapılan araştırmaya yanıt verenlerin %93'ü, tedarik zincirlerini çok daha esnek, çevik ve dayanıklı hale getirmeyi amaçladıklarını söylemişlerdir.

Tedarik Zinciri İşbirliği

Narus ve Anderson (1996) işbirliği terimini, müşterilerinin nadir ihtiyaçlarını karşılamak için kaynakları ve yetenekleri paylaşmak ama-

cıyla bağımsız ancak ilişkili firmalar arasındaki işbirliğini tanımlamak için kullanmıştır (akt. Simatupang ve Sridharan, 2008). Stank ve arkadaşları (2001) ise, işbirliği kavramını, birbirine bağlı taraflar arasında bir karar verme süreci olarak tanımlamışlardır. Birbirine bağlı birden çok işletmeden meydana gelmesinden dolayı tedarik zincirlerinde işbirliği kavramı da yukarıda açıklanan işbirliği kavramının genel tanımlarına benzerlik göstermektedir. Cao ve arkadaşları (2010), tedarik zinciri işbirliğini ortak hedeflere sahip tedarik zinciri paydaşlarının yakın bir şekilde birlikte çalışarak, bireysel olarak elde edeceğinden daha fazla karşılıklı avantajlar elde etme amacıyla uzun süreli bir ortaklık kurma süreci olarak ifade etmiştir. Küreselleşmeyi ticaret, sermaye, bilgi ve insan akışlarını temel alarak ölçen DHL Küresel Bağlantılılık Endeksi'ne (2021) göre aşırı karmaşa ve zorluklara rağmen, dünyanın bağlantılılığı neredeyse tüm zamanların en yüksek seviyesine yaklaşmıştır. Bu bağlantılılık küresel çapta işletmelerin işbirliği içinde olmasını zorunlu hale getirmektedir.

SONUÇ

Tedarik zinciri esnekliği risklerin her geçen gün daha da arttığı günümüzün birbirine bağlı küreselleşmiş dünyasında, işletmelerin potansiyel aksaklıklara hazırlanmasına, tam zamanında müdahale etmesine ve bunlardan başarılı bir şekilde kurtulmasına olanak tanıdığı için artan bir öneme sahiptir. Özellikle son yirmi yılda dünyanın farklı noktalarında ortaya çıkan iklim felaketleri, siyasi istikrarsızlıklar, ticaret savaşları ve 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan koronavirüs salgını tedarik zincircilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Tam zamanında üretim felsefesi ile birlikte işletmeler üretim merkezlerini pazarlara daha uzak, işgücüne ve hammadde kaynaklarına daha yakın merkezlere konumlandırmasıyla risklere karşı daha savunmasız hale gelmişlerdir.

2011 yılında Japonya'da meydana gelen büyük deprem ve tsunami ardından Tayland'daki sel felaketi dünya çapındaki elektronik üreticilerini, 2017 yılındaki ABD'de yaşanan kasırgalar petrol endüstrisini etkilemiştir. 2022 yılı Şubat ayında Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle başlayan bir diğer tıkanıklık ise buğday başta olmak üzere pek çok ithalat kaleminde Türkiye ve Avrupa'yı önemli ölçüde etkilemiş ardından Türkiye'nin arabuluculuk rolünü üstlenmesiyle şimdilik sorun çözülmüştür. Olağan dışı hava durumu nedeniyle son yirmi yılda yaşanan iklim felaketlerinin getirdiği yıllık ortalama zarar miktarı 28 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Siber saldırılar ve Süveyş Kanalı'ndaki tıkanma gibi tedarik zincirini bozan diğer riskler devam etmektedir.

İklim değişikliği, siber saldırılar, siyasi istikrarsızlık veya ticaret savaşlarının tedarik zincirlerini daha sık şekilde kesintiye uğratması bek-

lenmektedir. Diğer bir ifadeyle Covid-19 kesintisi tek seferlik bir kesinti olarak görülmemektedir.

İşletmeler tedarik zinciri kavramının ilk ortaya çıktığı 1980’li yıllardan itibaren maliyetleri azaltarak verimliliğe odaklanmışlar ancak daha küçük siparişlerle daha çok tedarikçi ile çalışmaları sonucunda Covid-19 pandemisinde kendilerini büyük bir risk ortamının içinde bulmuşlardır.

Giderek artan tedarik zinciri bozulma riskleri ile işletmeler esneklik kazanma stratejileri arayışına girmişlerdir. Bu stratejilerin en önemlileri, işletmelerin tam zamanında üretim felsefesini getirdiği minimum stok tutma prensibinin yerine kaynaklarını artırması gerektiği, belirsizliklere karşı çevik olması, tedarikçilerinin esnek olması ve tedarik zinciri üyeleri arasında işbirliğinin olmasıdır. Özdemir ve arkadaşlarının (2022) ifade ettiği gibi tedarik zinciri esnekliğinin üç direği, uyanıklık çeviklik ve hazır olmadır. İşletmeler her geçen yıl daha da artan küresel şok etkilerinin farkında olmalı, bu ani değişimlere hazır olmalı ve hızlı hareket etme yeteneğine sahip olmalıdır.

Tedarikçilerin, müşterilerin ve dağıtım kanallarının çeşitlendirilmesi; yedekli üretim yeteneklerinin oluşturulması ve kapsamlı bilgi toplamak için daha iyi adımlar atılmalıdır. Tedarik zincirlerini daha esnek hale getirmenin en iyi yolu, tedarikçilerin ve diğer unsurlarının katmanlarını haritalandırarak, bu sahaların kesintiye uğramasından kurtulma yeteneğini değerlendirmek için bir stres testi uygulamaktır.

Gelecekte üretimi, tedarik sistemlerini ve sonucunda uluslararası ticareti tehdit etmeye devam edecek iklim değişikliği ve jeopolitik gerilimler gibi bazı mega trendlerin yol açtığı değişimlerle başa çıkmak ve bu değişimlerin küresel ekonomilerde yaratacağı olası krizlerin sonucu olarak doğması olası küresel iflasların önüne geçebilmek için tedarik zinciri esnekliği ve yanıt verebilirliği oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ABD Dışışleri Bakanlığı. (2022). The Stakes of Russian Aggression for Ukraine and Beyond - United States Department of State. (Erişim Tarihi 20.09.2022) <https://www.state.gov/the-stakes-of-russian-aggression-for-ukraine-and-beyond/>
- Accenture. (y.y.). Supply Chain Disruption & How to Respond | Accenture. (Erişim Tarihi 21.01.2022) <https://www.accenture.com/us-en/insights/consulting/coronavirus-supply-chain-disruption>
- Alicke, K. ve Luchtenberg, D. (2021). Supply-chain resilience: Is there a holy grail? (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/supply-chain-resilience-is-there-a-holy-grail>
- Apple. (2021). Apple Supplier List. (Erişim Tarihi 02.01.2022) <https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple-Supplier-List.pdf>
- Arnold, M. (2021). German economy shrinks in fourth quarter as supply snarl-ups take toll. (Erişim Tarihi 15.01.2022) <https://www.ft.com/content/bd-4bc490-ca37-43ab-92da-14ad2ad31d76>
- Arnold, M. ve Chazan, G. (2022). Germany warns of ‘historic challenge’ as trade slides into deficit. (Erişim Tarihi 20.09.2022) <https://www.ft.com/content/6f325773-bf8a-4e28-9fc1-6bc986ee90fa>
- Arthur, C. (2011). Thailand’s devastating floods are hitting PC hard drive supplies, warn analysts. The Guardian. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.theguardian.com/technology/2011/oct/25/thailand-floods-hard-drive-shortage>
- Avittathur, B. ve Swamidass, P. (2007). Matching plant flexibility and supplier flexibility: lessons from small suppliers of US manufacturing plants in India. *Journal of Operations Management*, 25(3), 717–735.
- Baldwin, R. ve Freeman, R. (2021). Risks and global supply chains: What we know and what we need to know. (Erişim Tarihi 04.01.2022) <https://www.nber.org/papers/w29444>
- Belhadi, A., Kamble, S., Jabbour, C. J. C., Gunasekaran, A., Ndubisi, N. O. ve Venkatesh, M. (2021). Manufacturing and service supply chain resilience to the COVID-19 outbreak: Lessons learned from the automobile and airline industries. *Technological Forecasting and Social Change*, 163, 120447.
- Benigno, G., di Giovanni, J., Groen, J. J. J. ve Noble, A. I. (2022). A New Barometer of Global Supply Chain Pressures. Federal Reserve Bank of New York. <https://libertystreeteconomics.newyorkfed.org/2022/01/a-new-barometer-of-global-supply-chain-pressures/>
- Bernstein, S. ve Harris, K. (2015). Food trust snapshot: Supply chain resilience. (Erişim Tarihi 05.01.2022) www.pwc.com/structure

- Betti, F. ve Hong, P. K. (2021). The Resiliency Compass: Navigating Global Value Chain Disruption in an Age of Uncertainty. (Erişim Tarihi 13.09.2021) <https://www.weforum.org/whitepapers/the-resiliency-compass-navigating-global-value-chain-disruption-in-an-age-of-uncertainty>
- Çalışkan, A., Karacasulu, M. ve Öztürkoğlu, Y. (2016). Hızlı moda markalarında çevik ve esnek tedarik zinciri yönetimi. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(4), 49–74.
- Cao, M., Vonderembse, M. A., Zhang, Q. ve Ragu-Nathan, T. S. (2010). Supply chain collaboration: conceptualisation and instrument development. *International Journal of Production Research*, 48(22), 6613–6635.
- Çevik, V. A. ve Durukan, T. (2021). Covid-19 Pandemisinin Küresel Ticarete İlk Etkileri. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(24), 1027–1055.
- Cfr.org. (2022). Conflict in Ukraine. (Erişim Tarihi 20.09.2022) <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-ukraine>
- Christopher, M. ve Peck, H. (2004). Building the Resilient Supply Chain. *The International Journal of Logistics Management*, 15(2), 1–14.
- Craighead, C. W., Blackhurst, J., Rungtusanatham, M. J. ve Handfield, R. B. (2007). The severity of supply chain disruptions: design characteristics and mitigation capabilities. *Decision sciences*, 38(1), 131–156.
- DiChristopher, T. (2017). Harvey has “paralyzed” a critical part of the US manufacturing chain. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.cnn.com/2017/09/06/harvey-has-paralyzed-a-critical-part-of-the-us-manufacturing-chain.html>
- Dünya Ticaret Örgütü. (2021). World Trade Report 2021: Economic resilience and trade. (Erişim Tarihi 05.01.2022) www.wto.org
- El Baz, J. ve Ruel, S. (2021). Can supply chain risk management practices mitigate the disruption impacts on supply chains’ resilience and robustness? Evidence from an empirical survey in a COVID-19 outbreak era. *International Journal of Production Economics*, 233, 107972.
- Fang, C. T. ve Li, L. (2021). Apple’s nightmare before Christmas: supply chain crisis delays gift deliveries. (Erişim Tarihi 18.01.2022) <https://www.ft.com/content/a74d722c-103e-42f0-a62c-9f17b7f72656>
- Fiksel, J. (2006). Sustainability and resilience: toward a systems approach. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 2(2), 14–21.
- Foley & Lardner. (2020). Global Supply Chain Disruption and Future Strategies Survey Report. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.foley.com/-/media/files/insights/publications/2020/09/foley-2020-supply-chain-survey-report-1.pdf>

- Forslund, H., Jonsson, P. ve Mattsson, S.-A. (2020). Supplier flexibility in the order-to-delivery process—a customer perspective. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*.
- Güzel, D. ve Korkmaz, G. (2020). Belirsizlik ve Tedarik Zinciri Riski: Risk Azaltımında Tedarik Zinciri Esnekliğinin Aracı Rolü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 1045–1064.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual review of ecology and systematics*, 4(1), 1–23.
- IMF. (2021). *World Economic Outlook*, October 2021. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/10/12/world-economic-outlook-october-2021>
- Ivanov, D. ve Dolgui, A. (2020). Viability of intertwined supply networks: extending the supply chain resilience angles towards survivability. A position paper motivated by COVID-19 outbreak. *International Journal of Production Research*, 58(10), 2904–2915.
- Johnson, A. E. ve Masters, B. (2021). Supply chains: companies shift from ‘just in time’ to ‘just in case’ (Erişim Tarihi 18.01.2022) <https://www.ft.com/content/8a7cdc0d-99aa-4ef6-ba9a-fd1a1180dc82>
- Kamalahmadi, M., Shekarian, M. ve Mellat Parast, M. (2021). The impact of flexibility and redundancy on improving supply chain resilience to disruptions. *International Journal of Production Research*, 1–29.
- Lee, H. L. (2002). Aligning supply chain strategies with product uncertainties. *California management review*, 44(3), 105–119.
- Lin, C.-T., Chiu, H. ve Chu, P.-Y. (2006). Agility index in the supply chain. *International Journal of production economics*, 100(2), 285–299.
- Lohr, S. (2011). Quake in Japan Broke a Link in Global Supply Chain. (Erişim Tarihi 05.01.2022) - <https://www.nytimes.com/2011/03/20/business/20supply.html>
- Lund, S. (2021). Building national supply chain resilience. (Erişim Tarihi 04.01.2022) <https://www.mckinsey.com/mgi/overview/in-the-news/building-national-supply-chain-resilience>
- Masters, J. (2020). Earth’s \$40-Billion Weather Disasters of 2019: 4th Most Billion-Dollar Events on Record. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://blogs.scientificamerican.com/eye-of-the-storm/earths-40-billion-dollar-weather-disasters-of-2019-4th-most-billion-dollar-events-on-record/>
- Mckinsey. (2020). Risk, resilience, and rebalancing in global value chains. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/risk-resilience-and-rebalancing-in-global-value-chains>

- McKinsey. (2020). How COVID-19 is reshaping supply chains. (Erişim Tarihi 12.01.2022) <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/how-covid-19-is-reshaping-supply-chains> -
- McKinsey. (2021). The resilience imperative: Succeeding in uncertain times. (Erişim Tarihi 08.01.2022) <https://www.mckinsey.com/business-functions/risk-and-resilience/our-insights/the-resilience-imperative-succeeding-in-uncertain-times>
- Mendez, A., Forcadell, F. J. ve Horiachko, K. (2022). Russia–Ukraine crisis: China’s Belt Road Initiative at the crossroads. *Asian Business & Management*, 21(4), 488–496.
- Mubarik, M. S., Bontis, N., Mubarik, M. ve Mahmood, T. (2021). Intellectual capital and supply chain resilience. *Journal of Intellectual Capital*.
- Oliver, R. K. ve Webber, M. D. (1982). Supply-chain management: logistics catches up with strategy. *Outlook*, 5(1), 42–47.
- Pettit, T. J., Fiksel, J. ve Croxton, K. L. (2010). Ensuring supply chain resilience: development of a conceptual framework. *Journal of business logistics*, 31(1), 1–21.
- Pilling, D., Dempsey, H., Campbell, P. ve Inagaki, K. (2021). New Suez crisis: a global economy creaking under the strain. (Erişim Tarihi 12.01.2022) <https://www.ft.com/content/87cb4674-6db7-41cf-a82e-44b83eaa436c>
- Ponomarov, S. Y. ve Holcomb, M. C. (2009). Understanding the concept of supply chain resilience. *The international journal of logistics management*.
- Riordan, P., Li, G. ve Lin, A. (2022). China drought highlights economic damage wrought by global warming. (Erişim Tarihi 13.09.2022) <https://www.ft.com/content/9420686b-e571-4eeb-99ac-1fef10ce93ca>
- Scheibe, K. P. ve Blackhurst, J. (2017). Supply chain disruption propagation: a systemic risk and normal accident theory perspective. 23
- Shashi, Centobelli, P., Cerchione, R. ve Ertz, M. (2020). Managing supply chain resilience to pursue business and environmental strategies. *Business Strategy and the Environment*, 29(3), 1215–1246.
- Sheffi, Y. ve Rice Jr, J. B. (2005). A supply chain view of the resilient enterprise. *MIT Sloan management review*, 47(1), 41.
- Shekarian, M. ve Mellat Parast, M. (2021). An Integrative approach to supply chain disruption risk and resilience management: a literature review. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 24(5), 427–455.
- Shih, W. (2021). Everybody Now Wants Supply Chains to Be ‘Resilient.’ It Won’t Be Easy—or Likely. (Erişim Tarihi 05.01.2022) <https://www.wsj.com/articles/supply-chain-resilient-11638302050>
- Simatupang, T. M. ve Sridharan, R. (2008). Design for supply chain collaboration. *Business Process Management Journal*.

- Simchi-Levi, D. ve Simchi-Levi, E. (2020). Building resilient supply chains won't be easy. *Harvard Business Review*.
- Singh, N. P. ve Singh, S. (2019). Building supply chain risk resilience: Role of big data analytics in supply chain disruption mitigation. *Benchmarking: An International Journal*.
- Spieske, A. ve Birkel, H. (2021). Improving supply chain resilience through industry 4.0: A systematic literature review under the impressions of the COVID-19 pandemic. *Computers & Industrial Engineering*, 158, 107452.
- Stackpole, B. (2022). Ripple effects from Russia-Ukraine war test global economies. (Erişim Tarihi 20.09.2022) <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/ripple-effects-russia-ukraine-war-test-global-economies>
- Stank, T. P., Keller, S. B. ve Daugherty, P. J. (2001). Supply chain collaboration and logistical service performance. *Journal of Business Logistics*, 22(1), 29–48.
- Steven, A. ve Philip, B. (2021). DHL Global Connectedness Index. (Erişim Tarihi 12.01.2022) <https://www.dhl.com/content/dam/dhl/global/dhl-spotlight/documents/pdf/2021-gci-update-report.pdf>
- The Economist. (2021). Why is there a shortage of semiconductors? (Erişim Tarihi 14.09.2022) <https://www.economist.com/the-economist-explains/2021/02/25/why-is-there-a-shortage-of-semiconductors>
- The Economist. (2022). War in Ukraine will cripple global food markets. (Erişim Tarihi 13.09.2022) <https://www.economist.com/finance-and-economics/2022/03/12/war-in-ukraine-will-cripple-global-food-markets>
- Topoyan, M. (2011). Tedarik Zinciri Esnekliğine Yönelik Bütünleşik Bir Ölçüm Modeli/An Integrated Measurement Model of Supply Chain Flexibility. *Ege Akademik Bakis*, 11(4), 511.
- Unit, E. I. (2021). *The Resilient Supply Chain Benchmark Ready for anything? Turbulence and the resilience imperative*. London: Economist Intelligence Unit.
- Verghese, A. J., Koufteros, X., Polyviou, M. ve Jia, X. (2022). In pursuit of supplier resilience: The explanatory role of customer leadership style. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 159, 102626.
- Waters, D. (2011). *Supply chain risk management: vulnerability and resilience in logistics*. Kogan Page Publishers.
- White House. (2021). *Building Resilient Supply Chains, Revitalizing American Manufacturing, and Fostering Broad-based Growth: 100-Day Reviews under Executive Order 14017. A Report by The White House*.
- Wieland, A. ve Durach, C. F. (2021). Two perspectives on supply chain resilience. *Journal of Business Logistics*.

- Yueh, L. (2021). The Drivers of Supply Chain Resilience. (Erişim Tarihi 18.01.2022) <https://www.oecd-forum.org/posts/the-drivers-of-supply-chain-resilience>
- Zhu, X. N., Peko, G., Sundaram, D. ve Piramuthu, S. (2021). Blockchain-Based Agile Supply Chain Framework with IoT. *Information Systems Frontiers*, 1–16.
- Zuniga, R. A. V. (2022). Supply Chain Resilience in the Tobacco Industry in Honduras. *International Journal of Innovation in Management, Economics and Social Sciences*, 2(3), 103–119.

“

Bölüm 11

**21. YÜZYIL AVUSTURALYA
DENİZCİLİK DOKTRİNİ'NİN
DERİNLEMESİNE ANALİZİ**

Eda TUTAK¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, ORCID ID: 0000-0002-8567-8106, edatutak@gumushane.edu.tr

GİRİŞ

Dünya yüzeyinin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü sularla kaplıdır ve tüm kara kütleleri okyanuslar ve denizler aracılığıyla birbirine bağlanmaktadır. Bu küresel gerçeklik, devasa deniz kaynak bölgeleriyle çevrili bir ada ülkesi olan Avustralya için özel bir önem arz etmekte, kalıcı stratejik coğrafyası nedeniyle denizleri ve deniz gücünü ülke için daha önemli hale getirmektedir. Denizlerdeki askeri ve ekonomik ulusal çıkarlarının diğer ülkelere kıyasla daha yüksek olduğu Avustralya için kapsamlı bir denizcilik doktrini oluşturmak, geliştirmek ve deniz gücünü arttırmak oldukça hayattır. Çatışma zamanında önleme ve kuvvet uygulamanın en verimli ayağını oluşturan ülke donanması, barış zamanında dış ticaret akışının güvenliğini sağlamaktadır. Dolayısıyla Avustralya için deniz gücünün varlığı ve geliştirilmesinin teşvik edilmesi önem arz etmektedir.

21. yüzyılda ekonomik, askeri, siyasi ve diplomatik faaliyetler giderek daha fazla deniz alanlarına doğru genişlerken devletlerin denizcilik faaliyetlerinin teorik çerçevesini temsil eden doktrinel çalışmalar da yaygınlık kazanmıştır. 2000'li yılların başından itibaren denizlerin önemine dair gerçekleştirilen çalışmaların sayısı artmış; denizcilik strateji ve doktrinleri de yüzyılın ihtiyaçlarına ve gelişmelerine cevap verebilecek şekilde değişmeye başlamıştır. Bu kapsamda hiçbir ülke ile kara sınırı bulunmayan, dünyanın en küçük kıtası ve bir ada ülkesi olan Avustralya, sahip olduğu coğrafi konumu ve stratejik önemiyle dikkat çekmektedir. Bu çalışma kapsamında denizlere birçok açıdan bağımlı olan Avustralya'nın jeostratejik konumu ele alınmış, sahip olduğu deniz gücü incelenmiş ve 21. yüzyıl denizcilik doktrini analiz edilmiştir.

1. AVUSTURALYA'NIN JEOSTRATEJİK KONUMU

Güney Yarımküre' de Pasifik ve Hint okyanusları arasında yer alan Avustralya, dünyanın en küçük kıtası ve en büyük ada ülkesi olarak diğer ülkelerden küresel izolasyonu nedeniyle birçok alanda farklılık göstermektedir (Britannica, 2022). Altı eyalet (Yeni Güney Galler, Viktorya, Batı Avustralya, Güney Avustralya, Queensland, Tazmania) ve iki bölgeden (Australian Capital Territory ve Northern Territory) oluşan ülke, parlamenter monarşiyle yönetilen federal bir devlettir (UN, 1992). 60.000 kilometrelik sahil şeridine sahip olan (Australian Maritime Safety Authority, 2022) ülke için denizler, ulusal çıkarların gerçekleştirilmesinde ve küresel ilişkilerin sürdürülmesinde kilit rol oynamaktadır.

Pasifik, Hint ve Güney Okyanusları olmak üzere üç büyük okyanusla çevrili bir ada ülkesi olan Avustralya'da (Beringen, Liu ve Lim, 2022: 3), küresel ticaretin %98'i deniz yoluyla gerçekleştirilmekte ve ülke limanlarında yılda 1,6 milyar tondan fazla kargo elleçlenmektedir (Australian Maritime Safety Authority, 2022). Buna ek olarak Avustralya Deniz Gü-

venliği Birimi tarafından yayınlanan verilere göre Avustralya; dünyanın en büyük emtia ihracatçısı, dünyanın en büyük demir cevheri ve işlenmemiş kurşun ihracatçısı, dünyanın ikinci en büyük sıvılaştırılmış doğal gaz ihracatçısıdır ve buna ek olarak dünyanın en büyük dökme ihracat limanına da ev sahipliği yapmaktadır (Australian Maritime Safety Authority, 2022).

Avustralya'nın sahip olduğu eşsiz coğrafi konumu nedeniyle denizlerle doğrudan olan bağlantısı, ülke ekonomik, askeri, politik gelişmelerine yön verirken tarihi olarak İngiltere gibi deniz gücü gelişmiş bir devletin egemenliğinde bulunması ülkenin denizcilik kültürünü etkileyen faktörlerden birini temsil etmektedir. Avustralya, 1 Ocak 1901 tarihinde İngiliz Parlamentosu'nun altı Avustralya kolonisini "Avustralya Topluluğu" olarak tanınmasını kabul eden yasayı onaylamasıyla birlikte bağımsızlığını kazanmıştır (National Museum of Australia, 2022). 2022 yılı itibariyle Avustralya, 25.915 milyon nüfusa sahip bir federasyon olarak karşımıza çıkmaktadır (IMF, 2022). Güney Pasifik'teki coğrafi konumu ve bir ada ülkesi olması nedeniyle limanlar ülkenin dışa açılan kapılarıdır ve toplumsal hayatın işleyişi, ekonomik kalkınma açısından oldukça yüksek değere sahiptir. Limanlar ne kadar bağlantılı verimli olursa ülkede günlük yaşam maliyeti o kadar düşük olmaktadır (Ports Australia, 2022).

Uluslararası ticaretinin %98'ini deniz yoluyla gerçekleştiren Avustralya için limanlar tedarik zincirinin merkezinde yer aldığından ekonomik açıdan kritik önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından yayınlanan verilere göre 2020 yılı itibariyle Avustralya limanlarında; 3 252 adet sıvı dökme yük gemisi, 14 750 adet kuru dökme yük gemisi, 3 658 adet konteyner gemisi, 30 737 yolcu gemisi ve 6 077 adet diğer gemiler olmak üzere toplam 58 474 adet gemi faaliyet göstermiştir (UNCTAD, 2020). Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC)'nin 1978 yılından itibaren başlattığı ekonomik reformun etkisiyle 21. yüzyılda eriştiği hızlı ekonomik büyüme Avustralya-ÇHC arasındaki ticari faaliyetlerini artırmış, hızlı büyüyen Asya ekonomilerine bağlı olarak ülke dış ticareti Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa'dan Asya'ya kaymıştır (Chi ve Cheng, 2016: 14). Tablo 1'de Avustralya'nın 2021 yılı itibariyle en fazla ticaret hacmine sahip olduğu ilk beş ülke yer almaktadır.

Tablo 1: Avustralya'nın Başlıca Küresel Ticaret İlişkileri, 2021

Başlıca İhracat Ortakları		Başlıca İthalat Ortakları	
Ülke	Oran	Ülke	Oran
Çin	%39	Çin	%27.7
Japonya	%14	ABD	%10.4
Kore Cumhuriyeti	%8	Japonya	%6.2
Hindistan	%4.2	Tayland	%4.6
ABD	%3.6	Almanya	%4.3

Kaynak: Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade, 2021

Tablo 1 incelendiğinde Avustralya'nın hem ihracatta hem ithalatta en önemli ticaret ortağının Çin olduğu görülmektedir. İhracatının ilk %65.2'lik bölümünü Asya ülkeleri ile gerçekleştirmesi Asya ülkelerinin ekonomik büyümeleriyle doğrudan bağlantılıdır. Öyle ki yükselen ekonomilerin ihtiyaç duyduğu kömür ve gaz rezervleri gibi kaynaklar Avustralya'da bulunan rezervlerden temin edilebilmektedir (Chi ve Cheng, 2016: 15). Özellikle Çin'in kömür ve demir talebi, Avustralya ekonomisinin büyümesinin en büyük uyarıcısı olarak nitelendirilmektedir (Goodman, 2017: 770).

Deniz yoluyla tüm dünyaya bağlanan ve deniz ticaretinin ulusal refah üzerindeki etkisi oldukça geniş olan Avustralya için deniz ticaretinin güvenliğini korumak aynı zamanda askeri unsurlarla desteklenmesi gereken bir ihtiyaç olarak belirmektedir. Avustralya ulusal sınırlarını ve uluslararası tedarik hatlarını korumak amacıyla donanma gücüne bağımlıdır. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren Orta Doğu'da gerçekleşen konuşlandırmalar, Güney Çin Denizi'nde ve ülkeye yakın bölgelerde artan baskılar, doğal afetler gibi nedenler Avustralya Kraliyet Donanması'nın ülke savunmasında oynadığı rolün önemini ortaya koymaktadır (Napier, 2020).

Ticaret ve ekonomik faaliyetlerinin ortalama %98'inin denizler aracılığıyla gerçekleştiği Avustralya'da donanma gücü, denize dair ulusal çıkarların korunmasında kilit role sahiptir. Donanma sadece deniz ticaretinin korunmasında değil aynı zamanda Avustralya'yı dünyanın geri kalanına bağlayan denizaltı kabloları ağının ve açık denizlerdeki haklarının korunmasında da etkilidir (Beard, 2021: 4). Avustralya'nın deniz iletişim bağlantılarına, petrol ve gaz altyapısına karşı gerçekleştirilecek küçük müdahaleler veya kısa süreli kesintiler bile geniş kapsamlı ekonomik ve güvenlik sorunları doğuracağından Avustralya Deniz Kuvvetleri ülke askeri kuvvetleri içinde kritik bir konumdadır.

Avustralya'nın eşsiz coğrafi konumu, ülke fiziki şartları, sahip olduğu doğal kaynakları, ulusal sınırlarının sadece kıyılardan oluşması, toplumsal çıkarların önemli bir bölümünün denizlerle bağlantılı olması gibi faktörler ülke askeri, ekonomik, siyasi ilişkilerine yansımış ve Avustralya'nın jeostratejik önemini arttırmıştır. Avustralya, stratejik ilgi alanı olan büyük coğrafyasının zorluklarıyla baş edebilmek amacıyla deniz kuvvetlerine ihtiyaç duymaktadır. Ulaşım yönünden denize bağımlı olan ülke aynı zamanda toplumsal yaşam, doğal kaynaklar ve petrol kaynakları için büyük ölçüde denizden yararlanmaktadır. Dolayısıyla ülkenin sahip olduğu deniz kuvvetleri önemli bir erişim ve etkiye sahiptir. Çalışmanın takip eden başlığında Avustralya'nın 21. yüzyıl deniz gücünün askeri boyutu incelenmiş ve ülke deniz kuvvetleri ile donanma gücü analiz edilmiştir.

2. AVUSTRALYA’NIN 21. YÜZYIL ASKERİ DENİZ GÜCÜ

Avustralya Deniz Kuvvetleri’nin tarihi 1788 İngiliz kolonizasyonuna kadar izlenebilse de Bağımsızlık Dönemi itibariyle ele alındığında; 1901 yılında altı koloninin birleşmesi ile İngiliz Milletler Topluluğu Deniz Kuvvetleri, 1911 yılında ise Avustralya Kraliyet Donanması (Royal Australian Navy “RAN”) kurulmuştur (Australian Navy, 2022a). 20. Yüzyıl boyunca RAN için önemli tarihler ve içinde yer aldığı önemli savaşlar ile krizler aşağıda sıralanmıştır (Australian Navy, 2022a):

- **1901:** Deniz Kuvvetleri kuruldu.
- **1911:** Avustralya Donanması’na Kraliyet unvanı verildi.
- **1914-1918:** I. Dünya Savaşı
- **1939-1945:** İkinci Dünya Savaşı
- **1948-1960:** Malaya Acil Durumu
- **1950-1953:** Kore Savaşı
- **1955-1975:** Vietnam Savaşı
- **1963-1966:** Endonezya-Malezya Çatışması
- **1993:** Somali’ye Yardım Misyonu

1990 yılında denizcilik stratejisinin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla RAN bünyesinde özerk bir araştırma merkezi kurulmuş, 2002 yılında bu merkezin ismi Sea Power Centre - Australia (SPC-A) “Avustralya Deniz Gücü Merkezi” olarak değiştirilmiştir (SPC-A, 2022). Bu Deniz Gücü Merkezi günümüzde Tablo 2’de gösterilen misyon ve görevleri yerine getirmek üzere faaliyetlerini sürdürmektedir.

Tablo 2: SPC-A’nın Misyon ve Görevleri

Misyon	Görev
Deniz gücünün anlaşılmasını ve Avustralya’nın ulusal çıkarlarının güvenliğine uygulanmasını teşvik etmek.	Donanmanın geçmiş başarılarını kaydetmek, mevcut donanmayı geliştirmek ve gelecekteki deniz kuvvetini şekillendirmek için denizcilik doktrini ve kavramları, tarihsel çalışmaları ve çağdaş analizleri sunmak.
RAN doktrininin gelişimini yönetmek ve Avustralya Savunma Kuvvetleri ortak doktrinine dâhil edilmesini kolaylaştırmak.	RAN’ın temel belgelerinin kavram ve doktrin olarak üretilmesini sağlamak.
Bölgesel katılıma katkıda bulunmak.	Avustralya denizcilik doktrininin geliştirilmesi ve tanıtımının yönetilmesini gerçekleştirmek.

Denizcilik stratejik kavramlarının, stratejilerinin ve kuvvet yapısı kararlarının geliştirilmesine katkıda bulunmak.	Kuvvet yapısı, doktrin, organizasyon, eğitim, komuta ve kontrol, personel, tesisler ve politika hakkında bilinçli kararların alınmasına yardımcı olmak için denizcilik kavramlarının geliştirilmesini yönetmek.
Avustralya denizcilik tarihini ve mirasını korumak, geliştirmek ve tanıtmak.	Avustralya Savunma Kuvvetleri ile ortak ve diğer doktrin girdilerine katkıda bulunmak ve bunları koordine etmek.
	Avustralya donanma tarihinin korunması, geliştirilmesi ve tanıtılmasını sağlamak.
	Denizcilik stratejisi ve çağdaş denizcilik meseleleri hakkında daha geniş savunma ve kamuoyu tartışmalarına katkıda bulunmak.
	Hint-Pasifik bölgesindeki stratejik denizcilik konularında gerektiğinde kurslar, konferanslar ve diğer forumlara sunular yoluyla bölgesel katılıma katkıda bulunmak.

Kaynak: *SPC-A, 2022*

Avustralya'nın deniz yetki alanı 14 milyon km²'den fazla ve Avustralya anakarasının neredeyse iki katı büyüklüğündedir (RAN & SPC-A, 2010: 21). Dolayısıyla bu bölge güvenliğinin sağlanması için RAN oldukça geniş kapsamlı görevler üstlenmiştir. Deniz Kuvvetleri, Ordu ve Hava Kuvvetleri ile işbirliği içinde Avustralya'nın kıyı şeridini, nakliye şeritlerini ve vatandaşlarının savunulmasından sorumludur. Ayrıca ülke deniz yetki alanlarını yasadışı balıkçılıktan, uyuşturucu kaçakçılığında ve yasadışı göçten korumakta; bölgesel güvenliğe katkıda bulunmakta ve aşağıdaki görevler aracılığıyla küresel çıkarları desteklemektedir (Australian Navy, 2022b):

- Stratejik saldırı kabiliyetini sürdürmek
- Nakliye ve açık deniz bölgelerini ve kaynaklarını korumak
- Deniz istihbaratı toplamak ve değerlendirmek
- Deniz arama ve kurtarma hizmetleri vermek
- Seyrüsefer amaçlı hidrografik araştırmalar gerçekleştirmek
- Korsanlıkla mücadele operasyonları düzenlemek
- Meteorolojik destek operasyonları düzenlemek
- Deniz koruma görevlerini yerine getirmek
- Uluslararası barışı koruma ve insani yardım operasyonlarını desteklemek
- Yangın, sel ve deprem gibi doğal afetlerden etkilenen topluluklara yardım etmek

Yukarıda sayılan görevler aşağıda sıralanan üç temel amaca hizmet etmektedir:

1. Avustralya'yı, çıkarlarını ve insanlarını savunmak
2. Okyanusları nakliye için güvende tutmak
3. İnsani yardım ve afet yardım misyonlarını desteklemek

Ulusal ekonomilerin karşılıklı bağımlılığının artmasıyla sonuçlanan küreselleşmeyle birlikte Avustralya'nın ticaret ve ekonomik refah için denize bağımlılığı keskinleşmiştir. Kıyı şeridinden uzakta Avustralya ticaretine veya çıkarlarına karşı düşük seviyeli savaşlar veya asimetrik tehditler bile ekonomiye ve ülke halkına büyük zararlar verebilmektedir (RAN & SPC-A, 2003:1). Özellikle içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda kaynakların hızla kıt hale gelmesi, rekabetin artması ve teknolojik gelişmeler deniz gücünün önemini arttırmıştır. Bir ada devleti olan Avustralya için de donanma gücü geniş kapsamda önem taşımaktadır. Avustralya Kraliyet Donanması, yaklaşık 50 savaş gemisinden ve 16.000'den fazla personelden oluşmaktadır (Australian Navy, 2022c). RAN kendisini Hint Okyanusu'nda önemli bir askeri varlık gösteren, barışı koruma misyonlarını desteklemek için dünya çapında operasyonlar yürüten Pasifik bölgesindeki en büyük ve en gelişmiş deniz kuvvetlerinden biri olarak tanımlamaktadır (Australian Navy, 2022c).

Ada ulusları için yüzyılların dersi; savaşta, çatışmada ve rekabette denizde zaferin karada başarı ve nihayetinde bir ulus olarak zafer için esas olduğunu göstermektedir (RAN, 2021: 5). 2021 yılında RAN tarafından yayınlanan denizcilik stratejisinde; bir ada kıtası olarak Avustralya'nın her şeyden önce bir denizcilik ülkesi olduğu, ulusal güvenlik ve refahının doğrudan okyanuslar ve denizlerle bağlantılı olduğu vurgulanmıştır. Belgede ayrıca, teknolojik ve jeopolitik değişimin artan hızı karşısında bölgenin uzun bir stratejik rekabet dönemine girdiği ve Avusturalya'nın yakın bölgesine öncelik vermeye devam edeceği ve donanma gücünün sürekli geliştirilmesine odaklanıldığının altı çizilmiştir (RAN, 2021: 3). Tablo 3'te RAN bünyesinde hizmet veren gemi, uçak, insansız sistemler ve silahlar listelenmiştir.

Tablo 3: Avustralya Kraliyet Donanması'nda Yer Alan Platformlar

<i>Sınıf</i>	<i>Tür</i>	<i>Adet</i>
<i>Uçak</i>	<i>Eğitim helikopteri (1 adet), Denizaltı karşıtı/ Yüzey karşıtı/Arama ve Kurtarma helikopteri (1 Adet) ve Çok Amaçlı Helikopter (1 Adet)</i>	3

Savaş Gemisi	<i>Amfibi Hücum Gemisi (2 Adet), Yardımcı İkmal Gemisi (2 Adet), Muhrip, Gündümlü Füze (3 Adet), Fırkateyn (8 Adet), Çıkarma Gemisi (1 Adet), Mayın Gemisi (4 Adet), Açık Deniz Destek Gemisi (1 Adet), Devriye Botu (13 Adet), Gündümlü Füze Denizaltı (6 Adet), Araştırma Gemisi (2 Adet), Kıyı Araştırma Gemisi (2 Adet)</i>	44
İnsansız Sistemler	<i>İnsansız Sualtı Aracı (1 Adet), İnsansız Hava Aracı (2 Adet)</i>	3
Silahlar	<i>Deniz Silahı (2 Adet), Füzeler (4 Adet), Füze Savunması ve Yakın Silah Sistemleri (5 Adet), Torpidolar (4 Adet), Hafif Silahlar (8 Adet)</i>	23

Kaynak: RAN, 2022

Tablo 3 incelendiğinde Avustralya Kraliyet Donanması'na 44 adet gemi, 3 adet uçak, 3 adet insansız araç ve 23 adet silah olmak üzere toplam 73 adet aracın ülke donanmasına hizmet verdiği görülmektedir. Avustralya Kraliyet Donanması ayrıca gerçekleştirdiği çeşitli operasyonlarla; ulusal sınırlarının ve açık deniz çıkarlarını korumak, küresel güvenliğe katkıda bulunmak, ülke ekonomik ve ticari çıkarlarını korumak için stratejik deniz güvenliği operasyonları düzenlemektedir. Bu operasyonlar; Güney Pasifik, Hin Pasifik, Orta Doğu, Küresel ve Yerel olmak üzere 5 ayrı başlıkta sınıflandırılmıştır (Australian Defence Force, 2022).

3. AVUSTRALYA'NIN 21. YÜZYIL DENİZCİLİK DOKTRİNİ

Avustralya Kraliyet Donanması Deniz Gücü Merkezi tarafından yayınlanan “Avustralya Denizcilik Operasyonları” Belgesi'nde Deniz Kuvvetleri Komutanı Koramiral Timothy William Barrett 21. yüzyılı ve Avustralya'nın bu yüzyılda denizlere olan bağımlılığını şu sözlerle vurgulamıştır (RAN Sea Power Centre, 2017: 6):

“21. yüzyıl, bir Asya yüzyılı olduğu kadar bir denizcilik yüzyılıdır. Aslında Asya yüzyılı, bölgenin coğrafyası gereği doğası gereği denizciliktir. Asya'nın bölge içi ticaretleri ve bağlantıları, Avrupa veya Kuzey Amerika'dakinden daha fazla denizcilik karakterine sahiptir ve bölgemiz, dünyanın herhangi bir bölgesinden daha fazla deniz sınırı anlaşmazlığına sahiptir. Avustralya, güvenliğimiz ve refahımız için denize ve küresel deniz ticaret sisteminin düzgün işleyişine geçmişte hiç olmadığı kadar bağımlıdır. Kısacası, denizde kesinlikle iyi bir düzene bağlıyız.”

Avustralya Kraliyet Donanması (RAN) ve Donanma bünyesinde yer alan Deniz Gücü Merkezi (SPC-A) tarafından ilki 2000 yılında ikincisi 2010 yılında yayınlanan Avustralya Denizcilik Doktrini, deniz gücünün temel kavramlarını ve temalarını bir araya getirerek bu kavramları Avustralya bağlamında açık ve anlaşılır bir şekilde açıklamaktadır (RAN Sea Power Centre, 2000; RAN & SPC-A, 2010). 2010 yılında yayınlanan söz

konusu belgede RAN'ın tarihsel olarak köklerinin Kraliyet Donanması'na dayandığı dolayısıyla uygulamalarının genel olarak uluslararası boyutta olduğu belirtilmekte ve ülke donanması orta kuvvette bir donanma olarak tanımlanmaktadır (RAN & SPC-A, 2010: 1).

Avustralya Denizcilik Doktrini kapsamında ülkenin stratejik özellikleri dikkate alındığında, deniz kuvvetleri, ulusal savunma görevlerinin başarıyla yerine getirilmesinde hayati önem taşımaktadır. Avustralya'nın ulusal güvenlik unsurları, stratejik çıkarları ve özelliklerine dair bilgiler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: *Avustralya Ulusal Güvenlik Unsurları, Stratejik Çıkarları ve Stratejik Özellikleri*

Ulusal Güvenlik Unsurları	
Ulusal Çıkarlar	Bir devletin ilk görevi, vatandaşlarının güvenliğini ve refahını sağlamaktır. Sorumlulukları, hem toprak hem de halk olmak üzere ulusal egemenliğin korunmasını ve güvenliğini içermektedir. Bu sorumluluklar, ulusal değerlerin desteklenmesine ve nüfusun sosyal, çevresel ve ekonomik refahının artırılmasına kadar uzanmaktadır.
Ulusal Hedefler	Ulusal çıkarları korumak ve ilerletmek için hükümet, açık ve örtük bir dizi ulusal hedef izlemektedir. Hem yerel hem de uluslararası hükümet faaliyetlerinin tamamındaki sonuçlar, gerekli güvenlik ve koruma seviyesi içermektedir.
Ulusal Güç	Ulusal güç, ulusun milli hedeflerine ulaşma yeteneğidir. Ulusal gücün unsurları ise bir ulusun eylem ve tepki kapasitesinin bütünüdür. Bunlar salt hükümet işlevleriyle sınırlı değildir, aynı zamanda ülkenin coğrafyası, doğal ve insan kaynakları, endüstriyel ve bilimsel altyapısı ve diğer uluslarla ilişkilerini de kapsamaktadır. Avustralya Savunma Kuvvetleri, ülkenin ulusal gücünün askeri kapasitesini oluşturmaktadır.
Stratejik Çıkarlar	
Güvenli Bir Avustralya	Avustralya'nın doğrudan silahlı saldırılara karşı savunması, en temel stratejik çıkarını oluşturmaktadır. Bu saldırılar, diğer devletler tarafından ve stratejik yetenekleri kullanma kapasitesine sahip devlet dışı aktörler tarafından yapılan silahlı saldırıları içermektedir.
Güvenli Bir Yakın Çevre	Avustralya'nın; Endonezya, Papua Yeni Gine, Doğu Timor, Yeni Zelanda ve Güney Pasifik Ada Devletlerini içeren yakın çevre güvenliği, istikrarı ve bütünlüğü bir sonraki en önemli güvenlik çıkarını oluşturmaktadır. En önemlisi, yakın çevrenin bir tehdit kaynağı oluşturulmaması ve hiçbir büyük askeri gücün Avustralya'ya karşı güç elde edecek üslere erişiminin olmamasıdır.
Asya-Pasifik Bölgesinde Stratejik İstikrar	Avustralya'nın Asya Pasifik Bölgesi'nin kapsamlı istikrarında kalıcı bir stratejik çıkarı bulunmaktadır. Özellikle Güneydoğu Asya'nın güvenliğinde derin bir çıkarı bulunur, çünkü herhangi bir düşman, Avustralya'ya karşı güç göstermek için bu bölgede faaliyet göstermek zorundadır.
İstikrarlı, Kurallara Dayalı Bir Küresel Güvenlik Düzeni	Avustralya güvensiz bir dünyada güvende olamaz ve küresel güvenlik sorunlarıyla mücadelenin bir parçasını oluşturmaktadır. Birleşmiş Milletler ve BM Şartı, kurallara dayalı küresel güvenlik düzeninin merkezinde yer almaktadır.
Stratejik Özellikler	
Siyasi Sistem	Avustralya, Asya-Pasifik bölgesindeki en uzun demokratik yönetim geçmişlerinden birine sahip, sofistike bir liberal demokrasidir. Askeri güçler anayasayı korur ve ordu hükümete, hükümet parlamento ve parlamento halka tabidir. Bu, Avustralya'nın silahlı güç kullanımının meşruiyet testine tabi olması gerektiği anlamına gelmektedir. Çünkü hükümet, parlamento ve seçmenlere eylemleri için yeterli ahlaki ve yasal gerekçe olduğunu göstermek zorundadır.

Nüfus, Ekonomi ve Milli Destek Üssü	Avustralya'nın demografisi, genel savaş dışında savunma ve güvenliğe ayrılan insan kaynakları seviyesinin sınırlı olduğu ve bu nedenle dikkatli yönetilmesi gereken bir faktördür. Ayrıca, milli ekonomik ve sınıai yetenekler, yalnızca yerel çabalarla tüm kuvvet unsurlarını gerekli teknolojik seviyelerde tutamayacağından dış desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi, etkin bir silahlı kuvvetin makul bir maliyetle ve aşırı kaynak talep etmeden sürdürülmesini sağlamak için teknolojiye, üretime ve lojistiğe erişim yoluyla dış destek gereklilik arz etmektedir. Avustralya için bu konudaki en önemli ilişki ABD ile olmuştur ve olacaktır. Kendi kendine yeterlilik ve dış destek arasındaki denge, dinamikler ve hükümet için önemli hususlardan birini oluşturmaktadır.
Dış Politika	Ulusun ilk ve en iyi savunması, devletlerin karşılıklı fayda sağlamak üzere etkileşimde bulunduğu ve potansiyel çatışma kaynaklarının askeri müdahalelerin gerekli olduğu noktaya gelmeden önce ele alındığı olumlu bir uluslararası ortamın sürdürülmesidir. Avustralya bu nedenle saldırgan bir ulus değildir ve hükümet, yalnızca dış ilişkiler ve uluslararası konuyla ilgili olarak silahlı güç kullanma yoluna gider veya tehdit eder. Kuvvet kullanma ancak bir zorunluluk teşkil etmesi durumunda, Avustralya uluslararası yükümlülüklerine uygun, net hedefler ve kuvvet kullanmanın uzun vadeli sonuçlarının tam olarak takdir edilmesi sonucu gerçekleştirilebilir.
Tarihin Etkisi	Avustralya'nın nispeten kısa tarihi, ulusal çıkarların ciddi şekilde tehdit edildiğine karar verildiği birkaç olayla işaretlenmiştir. Bununla birlikte genel olarak Avustralya askeri deneyiminin ve özel olarak denizcilik tarihinin doğası, politika yapımcılar için özel zorluklar yaratmaktadır. Avustralya'nın kara kuvvetlerinin her iki dünya savaşındaki başarıları konusunda kamuoyunun farkındalığına rağmen, onların seferi rollerinin yalnızca Avustralya'nın faaliyet gösterdiği ittifakların deniz üstünlüğü nedeniyle mümkün olduğu konusunda az da olsa genel bir yargı vardır.
Avustralya Savunma Kuvvetleri'nin Görevleri	
<i>Avustralya'ya Yönelik Saldırıları Caydırmak ve Mağlup Etmek</i>	Avustralya Savunma Kuvvetleri'nin başlıca görevi, diğer ülkelerin muharebe kuvvetlerine veya muharebe kuvveti unsurlarına güvenmeden bağımsız askeri operasyonlar yürüterek ülkeye yönelik silahlı saldırıları caydırmak ve yenilgiye uğratmaktır. Bu, Savunma Kuvvetleri'nin ülke topraklarını, kritik deniz yollarını, nüfusu ve altyapısını korumak üzere gerekli olduğu ölçüde düşmanlara karşı hava ve deniz yaklaşımlarını kontrol etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Ayrıca, stratejik olarak önemli açık deniz bölgelerini ve ekonomik kaynakları içeren açık deniz alanlarının korunmasını da içermektedir. Ayrıca, Savunma Kuvvetlerinin giderek daha karmaşık hale gelen iç güvenlik ortamına da yanıt verebilmesi gereklilik arz etmektedir.
Güney Pasifik ve Doğu Timor'da İstikrar ve Güvenliğe Katkı Sağlamak	Bu görev; vatandaşları korumak, afet yardımı ve insani yardım sağlamak ve istikrar operasyonları düzenlemek dâhil olmak üzere askeri operasyonlar yürütmeyi içermektedir. Bu tür operasyonlar sivil kuruluş faaliyetleri ile bütünleştirilerek iş birliği içerebilmektedir.
Asya-Pasifik Bölgesindeki Beklenmedik Askeri Durumlara Katkıda Bulunmak	Bu görev bir taraftan Güneydoğu Asyalı müttefiklere dış tehditlerle mücadelede yardımcı olmayı diğer taraftan Avustralya Hükümeti tarafından belirlenen ABD ve diğer ülkelere karşı ittifak yükümlülüklerin yerine getirilmesini içermektedir. Bu katkılar; askeri acil durumlara ek olarak insani yardım, afet kurtarma tahliye faaliyetlerini içerebilmektedir. Buna ek olarak terörle mücadele, korsanlıkla mücadele, kaynak koruma yardımı ve kritik deniz yollarının korunması da bu kapsamdadır.
Küresel Güvenliği Desteklemede Beklenmedik Askeri Durumlara Katkıda Bulunmak	Avustralya Savunma Kuvvetleri, kurallara dayalı bir uluslararası düzeni korumak amacıyla ulusal çıkarlar ile paralel olan uluslararası toplumun küresel güvenliği ve çıkarlarını korumayı amaçlamaktadır. Bu görev, milli kapasiteyle orantılı olarak dünyanın geri kalanındaki askeri beklenmedik durumlara katkıda bulunmayı içermektedir.

Kaynak: RAN & SPC-A, 2010: 39-49.

Tablo 4’te yer alan stratejik çıkarlar, savunma için öncelikleri belirlerken aynı zamanda askeri gücün kullanılması yoluyla etki kapasitesini gerçekçi bir zeminde ele almaktadır. Buna ek olarak, genellikle son çare olarak görülen tek taraflı müdahale ihtiyacını ve müttefik devletlerle işbirliği ihtiyacını kabul etmektedir. İş birliği ihtiyacının temel sebeplerinden biri deniz taşımacılığının dünya ticareti noktasında küresel, bölgesel ve ulusal ekonominin etkin işleyişi için hayati önem taşımasıdır. Avustralya’nın ulus devletinin meşruiyetine ve demokratik doğasına olan bağlılığı, Avustralya Savunma Kuvvetleri için özel bir güç faktörüdür. Ayrıca Avustralya Kraliyet Donanması, tarihsel olarak incelendiğinde liberal demokrasilerin deniz kuvvetlerinin geliştirilmesi ve işletilmesinde diğer hükümet biçimlerine kıyasla daha başarılı olduğunu savunmaktadır (RAN & SPC-A, 2010: 42). Tablo 4’te yer alan Avustralya Savunma Kuvvetleri’nin zamana göre görevlerinin vurgusu değişiklik gösterse de dört ana görevi yerine getirmesi beklenmektedir. Avustralya Deniz Kuvvetleri ise bu sayılan görevlerin her birinin yerine getirilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır.

Tablo 4 genel olarak incelendiğinde, Avustralya’nın milli stratejik yaklaşımı, esas olarak bir denizcilik stratejisi gerektirmektedir. İlk çatışmanın tamamen karada geliştiği durumlarda bile, devam etmesi veya sonuçlanması ülkenin eşsiz coğrafi özelliği nedeniyle deniz iletişiminin kontrolünden doğrudan etkilenmektedir. Bu nedenle taarruz ve savunma harekâtları, ister denizdeki düşmanlara karşı, ister kara kuvvetlerinin ve hava gücünün projeksiyonunu sağlamak üzere olsun, deniz kuvvetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla Avustralya için denizlere dair tüm faktörler topyekün önem taşımaktadır. Ülkenin sahip olduğu denizcilik gücü, deniz kuvvetleri gibi güç unsurları milli güç kapasitesinin büyük bir bölümünü teşkil etmektedir. Söz konusu bu güç unsurlarının yapılanması, organize edilmesi ve geliştirilmesi ise gerçekçi bir zeminde ele alınmış, derinlemesine analiz edilerek oluşturulmuş bir denizcilik stratejisine ihtiyaç duymaktadır. Özellikle Avustralya gibi dünyanın en büyük ada ülkesi ve bulunduğu stratejik coğrafi konumu eşsiz bir ülke için denizcilik doktrini ülkenin refahı ve güvenliği için kritik bir yol haritasını oluşturmaktadır.

Avustralya Kraliyet Donanması Deniz Gücü Merkezi tarafından 2010 yılında yayınlanan Denizcilik Doktrini’nde ülke denizcilik doktrinini oluşturan tüm unsurlar detaylarıyla ele alınmış ve ülke denizcilik stratejisinin ana hatları belirlenmiştir. Bu belge Denizcilik Doktrinini Anlamak, İnsan Faktörü, Denizler, Yasal Çerçeve, Stratejik Politika, Operasyon Spektrumu, Silahlı Çatışma Özellikleri, Stratejik Denizcilik Konsepti, Operasyonel Denizcilik Konsepti, Denizcilik Operasyonları, Deniz Gücünün Kaynakları, Deniz Kuvvetlerinin Bileşenleri, Denizcilik Mücadelesi ve Donanmanın Geleceği olmak üzere toplam 14 başlıktan oluşmaktadır (RAN & SPC-A, 2010: 1-258). Ülkenin denizcilik doktrininin kapsamlı

bir çerçevede ele alınarak belirlenmesi Avustralya'nın ulusal çıkarlarının büyük oranda denizlerde görülmesinin de bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir. Bu belgede denizi kullanma ve bir rakibin kullanımını reddetme yeteneği olan deniz kontrolünün Avustralya'nın saldırıları caydırma ve yenilgiye uğratma konusundaki stratejik hedeflerine ulaşması için esas teşkil ettiği belirtilmektedir (RAN & SPC-A, 2010: 71). Buna ek olarak deniz kontrolü, ülkenin dâhil olduğu hemen hemen tüm diğer girişimlerin veya büyük operasyonların temel bir unsurunu oluşturmaktadır. Deniz kontrolü, deniz reddi ve deniz güç projeksiyonu, RAN'ın temel görevlerini oluşturmaktadır. Avustralya'nın 21. Yüzyıl Denizcilik Doktrininde deniz kontrolü, deniz reddi ve deniz güç projeksiyonu kavramları aşağıdaki gibi açıklanmıştır (RAN & SPC-A, 2010: 71-75):

Deniz Kontrolü:

Deniz kontrolünün sağlanması, bir kuvvete belirli bir süre için denizin bir alanını kendi amaçları için kullanma ve gerekirse denizin kullanımını reddetme özgürlüğü vermektedir. Bu, sadece bir amaç için araçtır ve kendi başına bir amaç teşkil etmemektedir. Deniz kontrolü, deniz yüzeyinin üzerindeki hava sahasını, altındaki su kütlesi, deniz yatağı ve elektromanyetik spektrumunu kapsmalıdır. Giderek artan bir oranda bu kavram aynı zamanda deniz kuvvetlerine birleşik bilgi sağlayan uzay temelli ve diğer dış varlıkların bilgisini de içermektedir. Alanlar arasındaki sınırların bulanıklaşması ve buna eşlik eden savaş gücünün tüm unsurlarının entegrasyonuna yönelik dürtü, savaş alanı hâkimiyeti kavramına yol açmıştır. Deniz kontrolünü elde etmek ise savaş alanı hâkimiyetinin gerekli deniz bileşenini oluşturmaktadır.

Deniz kontrolünü uygulamak için gerekli kuvvetler kolayca belirlenememekte ve bazı durumlarda kontrol, tümü yüksek teknoloji veya doğrudan zorlama içermeyen bir dizi önlemlerle sağlanabilmektedir. Birden fazla deniz stratejisti, donanmaların yalnızca karada güvence altına alabilecekleri stratejik etki için denizde savaştığını, çünkü insanların yaşadığı yerin kara olduğunu savunmaktadır. Denizdeki bazı faaliyetler, karadaki etkilerle dolaylı olarak bağlantılı olabilir, ancak er ya da geç bu bağlantı kurulmakta ve karasal bir sonuç elde edilmektedir. Deniz kontrolü bir kez sağlandığında, karada doğrudan hedeflere ulaşmak üzere zemin hazırlayabilmekte, deniz kuvvetleri olayları gerektiği gibi şekillendirebilmekte, etkileyebilmekte ve kontrol edebilmektedir.

Deniz Reddi:

Bazı güçlerin birincil amacı denizi kontrol etmek değil, denizin kullanılmasını engellemektir ve bu durum deniz reddi kavramı etrafında şekillenmiştir. Deniz kontrolü gibi, deniz reddi de yer ve zamanla sınırlı olabilmektedir. Ayrıca, deniz kuvvetleri bir bölgede deniz reddi harekâtı

yürütürken, diğer bir bölgede deniz kontrolünü üstlenebilmektedir. Deniz reddi, düşman kuvvetlerinin ablukasını sürdürmekten dışlama bölgelerinin işletilmesine ve düşmanın ticaret veya lojistik sistemlerine karşı faaliyetlere kadar birçok biçimde gerçekleştirilebilmektedir.

Deniz reddi kavramının bir varyasyonu, filonun tarihsel kavramından türetilen bir terim olan varlığın gücü kavramıdır, Daha büyük bir kuvvetle kafa kafaya çarpışmaktan kaçınarak ve denizdeki gücünü koruyarak daha zayıf olan güç tarafından uygulanmaktadır. Zayıf olan, daha güçlüyü gücünün bir kısmını kontrol altına almaya veya zayıf noktalarını gidermek için ek tedbirlere zorlayarak yeteneklerini sınırlayabilmektedir.

Deniz Gücü Projeksiyonu:

Genellikle bir seferi operasyonunun parçası olarak denizden kuvvet dağıtımı, deniz gücü projeksiyonu olarak bilinmektedir. Denizde güç projeksiyonu, amfibi veya özel kuvvetlerin inişi, deniz yoluyla kara ve hava kuvvetlerinin teslimi veya savaş gemilerinden ve uçaklardan güdümlü veya güdümsüz silahlarla bombardıman gibi çeşitli biçimler alabilmektedir.

Deniz gücü projeksiyonu en açık şekilde ima edilen, tehdit edilen veya fiili güç kullanımında görülmektedir. Bu nedenle çeşitli beklenmedik durumlar, krizler ve çatışmalar için geçerli bir araç olarak kullanılabilir. Örneğin, yeterli deniz kuvvetleri bir krizin erken bir aşamasında net bir çözüm sinyali vermek üzere sevk edilebilir veya çok çeşitli görevlere kısa sürede tepki verme yeteneği ile ufukta uzun süreler boyunca hazır kalabilmektedir. Deniz gücü projeksiyonu, uygulamada yetenekli ve gelişmiş kapasiteye sahip deniz güçlerine büyük stratejik avantaj sağlamaktadır.

SONUÇ

Hiçbir ülke ile kara sınırı bulunmayan, dünyanın en küçük kıtası ve büyük bir ada ülke olarak anılan Avusturalya, sahip olduğu coğrafi konumu itibariyle ulusal çıkarları büyük oranda denizlerle bağlantılı olan ve toplumsal hayatın büyük bir bölümünde denizel etkilerin hissedildiği bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Avustralya dış ticaretinin %98'inin deniz yoluyla gerçekleştirilmesi, diğer ülkelerle kara sınırı paylaşmaması gibi faktörler denizleri ulusal güvenlik ve ekonominin merkezine taşımaktadır. 21. yüzyılda ulusal ekonomilerin küresel ticarete giderek artan oranda bağımlı hale gelmesi, denizlere dair stratejik yaklaşımları derinden etkileyen unsurlardan birini oluşturmaktadır. Bu etkinin temel nedeni, küresel ticaretin son elli yılda yaklaşık %80'ninin deniz yoluyla taşınmasından kaynaklanmaktadır (UNCTAD, 2021).

Avustralya gibi sınırlı kaynaklara sahip orta büyüklükte bir güç için, etkili bir donanmayı sürdürmek ve geliştirmek ulusal araştırma, endüst-

riyel ve teknolojik yetenekler gerektirmektedir. Deniz sistemleri ve platformlarına yönelik uygun şekilde yönlendirilmiş harcamalar, endüstriyel büyümeyi ve teknolojik gelişmeyi teşvik ederek ulusal ekonomilerin gelişmesine imkân ve fırsat sağlayabilmektedir.

Avustralya Denizcilik Doktrini kapsamında Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana üç temel küresel gelişmenin çağdaş denizcilik stratejilerinde derin bir etki yarattığı savunulmuştur (RAN & SPC-A, 2010: 78-81). Bu gelişmelerden ilki teknolojik ilerlemedir. Teknoloji deniz kuvvetlerinin karadaki ve havadaki olayları etkileme yeteneğini önemli ölçüde artırmıştır. Bu, yalnızca gemilerden ve denizaltılardan ateşlenebilen uzun menzilli güdümlü mühimmatların geliştirilmesiyle değil, aynı zamanda kara kuvvetlerini savaşa hazır bir durumda iç bölgelere ulaştırmak için gelişmiş helikopterlerin ve uçakların kullanımıyla da ilgilidir. Bu gelişmelerden ikincisi özellikle ABD Donanması'nın ve aynı zamanda Batı Avrupa'nın büyük donanmalarının, yaklaşık yirmi yıldır deniz üstünlüğü ortamında faaliyet gösterdiği stratejik bir bağlamın ortaya çıkmasıdır. Üçüncü gelişme belki de en önemlisi deniz güvenliğini tehdit eden risklerin artmasıdır. Bu gelişmenin önemi, denizcilik stratejisinin algılanan odağında temel bir değişimi yansıttığından kaynaklanmaktadır. Risklerin daha düşük olabileceği, ancak denizde iyi düzene yönelik tehditlerin ve yerel krizlerin sıklığının çarpıcı biçimde artması, dünya çapında daha fazla deniz işbirliğine duyulan ihtiyacın giderek daha fazla takdir edilmesine yol açmaktadır. Bu gelişmeler 21. yüzyıl denizcilik doktrinleri ve stratejilerini derinden etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Australian Defence Force (2022), Defence, <https://www.defence.gov.au/operations/resolute> (09.09.2022).
- Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade (2021), Australia Key Economic Indicators, <https://www.dfat.gov.au/sites/default/files/aust-cef.pdf> (04.09.2022).
- Australian Maritime Safety Authority (2022), About Australia, <https://www.amsa.gov.au/australias-candidacy-category-b-imo-council/about-australia> (01.09.2022).
- Australian Navy (2022a), Heritage, <https://navy.defencejobs.gov.au/about-the-navy/heritage> (05.09.2022).
- Australian Navy (2022b), Our Purpose & Work, <https://navy.defencejobs.gov.au/about-the-navy/our-purpose-and-work> (05.09.2022).
- Australian Navy (2022c), The Fleet, <https://www.navy.gov.au/fleet#:~:text=The%20Royal%20Australian%20Navy%20consists,vessels%20and%20over%2016%2C000%20personnel> (05.09.2022).
- Beard, Michael (2021), Protecting Australia's Maritime Trade: The Need to Plan Now to Bring the Future into the Present, Sea Power Centre Australia, Tac Talks, 1, 1-13.
- Beringen, Ethan, Liu, Nengye ve Lim, Michelle (2022), Australia and the Pursuit of "Not Undermining" Regional Bodies at the Biodiversity Beyond National Jurisdiction Negotiations, *Marine Policy*, 136, 1-8.
- Britannica (2022), Australia, <https://www.britannica.com/place/Australia> (01.09.2022).
- Chi, Junwook ve Cheng, Seu Keow (2016), Do Exchange Rate Volatility and Income Affect Australia's Maritime Export Flows to Asia?, *Transport Policy*, 47, 13-21.
- Goodman, David S.G. (2017), Australia and the China Threat: Managing Ambiguity, *The Pacific Review*, 30 (5), 769-782.
- IMF (2022), Australia At a Glance, <https://www.imf.org/en/Countries/AUS> (30.08.2022).
- Napier, Rob (2020), Re-Shaping Australia's Navy, <https://www.australiandefence.com.au/defence/sea/re-shaping-australia-s-navy#:~:text=Plan%20Mercator%202036%20is%20his,Mercator's%20longer%2Drange%20strategic%20objectives> (31.08.2022).
- National Museum of Australia (2022), Federation, <https://www.nma.gov.au/defining-moments/resources/federation> (15.07.2022).
- Ports Australia (2022), Ports are Australia's Gateways to the World, <https://www.portsaustralia.com.au/value-of-ports/overview> (25.08.2022).

- RAN & SPC-A (2003), Sailing Into The Future, https://www.navy.gov.au/sites/default/files/documents/Semaphore_2003_10.pdf (05.09.2022).
- RAN & SPC-A (2010), Australian Maritime Doctrine: RAN Doctrine 1, <https://www.navy.gov.au/sites/default/files/documents/Amd2010.pdf> (03.09.2022).
- RAN (2021), MERCATOR Maritime Domain Strategy 2040, https://www.navy.gov.au/sites/default/files/documents/MERCATOR_2040.pdf (30.08.2022).
- RAN (2022), The Fleet, <https://www.navy.gov.au/fleet> (30.08.2022).
- RAN Sea Power Centre (2000), Australian Maritime Doctrine: RAN Doctrine 1, <http://www.navedu.navy.mi.th/stg/databasestory/data/laukniyom/workjob/bigcountry-workjob/Australia/Australian-Maritime-Doctrine.pdf> (03.09.2022).
- RAN Sea Power Centre (2017), Australian Maritime Operations, https://www.navy.gov.au/sites/default/files/documents/Australian_Maritime_Operations_2017.pdf (25.08.2022).
- SPC-A (2022), About SPC-A, <https://www.navy.gov.au/spc-a> (05.09.2022).
- T.C. Ticaret Bakanlığı (2022), Avusturalya Ülke Profili, https://ticaret.gov.tr/data/5ebeecebe13b876cbbc36550e/AVUSTRALYA-%C3%9Clike%20Profili_2022.pdf (02.09.2022).
- UN (1992), Australia Country Profile Implementation of Agenda 21: Review of Progress Made Since The United Nations Conference on Environment and Development, 1992, <https://www.un.org/esa/earthsummit/astra-cp.htm> (31.08.2022).
- UNCTAD (2020), Maritime Profile: Australia, <https://unctadstat.unctad.org/countryprofile/maritimeprofile/en-gb/036/index.html> (04.09.2022).
- UNCTAD (2021), Review of Maritime Transport 2021, <https://unctad.org/webflyer/review-maritime-transport-2021> (26.07.2022).

“

Bölüm 12

KAYSERİ'DE U MAY FİGÜRLÜ ÜÇ ÇİNİ

Ali BAŞ^{1}*

Şükrü DURSUN^{2**}

”

1 * Prof.Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, abas@selcuk.edu.tr. ORCID NO: 0000-0002-4314-0498.

2 ** Dr.Öğr.Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Mustafa Çıkrıkçioğlu MYO, El Sanatları Bölümü, sukrudursun@gmail.com. ORCID NO: 0000-0001-8465-7533.

1. Giriş

İnsanoğlu hemen her dönemde tapınmak veya doğaüstü güç addede- rek yardım beklemek manasına çok farklı hayvan, bitki ve bazı fantastik yaratıklara kutsiyet kazandırmış, bunları heykel ve kabartma gibi doğ- rudan veya ürettikleri bazı eserleri süslemek amacıyla kullanmışlardır. Bunlar arasında yer alan fantastik figürler, “birden fazla figürün doğaya aykırı biçimde tek bir figür olarak verildiği anormal görünümlü kombi- nasyonlar”¹ olarak tanımlanır. Bu fantastik yaratıklardan biri de çalışma konumuzu oluşturan ve “siren-harpi, umay” şeklinde isimlendirilen figür- dür ki bunların çok farklı kültürlerde simgesel ve süsleme amaçlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bu figürler kültürlerarası sanat- sal etkileşimde rol oynayan en önemli unsurlardan biri olmuştur².

Kadın başlı ve kuş gövdeli efsanevi bir karakter olan Umay, birçok medeniyetin mitolojisinde yer bulmuş önemli figürlerdendir. Kökeni hakkında kesin bir bilgi bulunmazken, İslam öncesi Orta Asya Türk devletlerinden itibaren Budist, Hristiyan ve Sasani sanatlarında harmanlanarak³, Anadolu Türk-İslam sanatında da yer bulmuştur⁴. İran mitolojisindeki Simurg veya Sireng⁵ ile aynı kuş olduğuna inanılan⁶ Umay’ın Türk sanatındaki örneklerinin bekçi, koruyucu, tılsımlı⁷, aynı zamanda ölen kişinin ruhunu öbür âleme taşıma görevini üstlenmiş üstün bir hayali yaratık olduğu⁸ ve ayrıca ikizler burcunu temsil ettiği düşünülmektedir⁹.

Türk mitolojisinde Umay her ne kadar farklı şekilde değerlendirilip yorumlanırsa da bazı araştırmacılar Umay’ı bir tanrıça bazıları ise kutsal ruh şeklinde tanımlamakta fakat genelde Türk mitolojisinde doğum ve bereketin sembolü olarak ifade edilmektedir. Araştırmalarda, Göktürklerde göklerden inen kanatlı Umay kut sahibi, doğanın hakimi, tüm canlı ve insanların koruyucusu, ruhlara yeryüzünde yaşam bahşeden, ölümden sonra onları Hayat Ağacına geri götüren, yaşam gücü ve sağlık sunan, soy, ulus ve devletin koruyucusu, soyun devamını ve yaşamın sonsuzluğunu sağlayan ilah olarak görülmüştür¹⁰.

Türk kültüründe Umay kelimesi ilk kez Köl Tigin ve Tonyukuk yazıt- larında geçmektedir. Fakat bu kültü ana tanrıça kültü ile ilişkilendirenler de vardır ve bu bağlamda kültün İskitlere kadar dayandığı ifade edilmek- tedir. Araştırmacılar Köl Tigin ve Tonyukuk yazıtlarındaki metni bazı

1 Doğer, 2004: 79.

2 Özdemir, 2021: 124.

3 Avşar, 2012a: 8.

4 Dursun, 2016: 453.

5 Ögel, 1971: 108.

6 Önder, 1968: 7.

7 Öney, 2002: 407.

8 Öney, 1967: 151.

9 Çaycı, 2002: 105.

10 Avşar, 2012b: 11-12.

farklılıklarla günümüz Türkçesine çevirmişlerdir. Konu ile ilgili olarak en son çalışma yapan araştırmacılardan olan Sadettin Y. Gömeç kitabelerin okunuşunu ve günümüz Türkçesine çevirisini: “kangım kagan uçdukda inim Köl Tigin yiti yaşda kaltı Umay teg ögüm katun kutinga inim Köl Tigin er at boltı” cümlesini “babam kagan öldüğünde küçük erkek kardeşim Köl Tigin yedi yaşındaydı. Umay’a benzeyen annem katunun devleti (kutu) sayesinde, küçük erkek kardeşim Köl Tigin er adını aldı”; “Tengri, Umay, ıduk yir-sub basa berti erinç” cümlesini ise “Tanrı, Umay ve kutlu vatanın koruyuculuğu üzerimize çökmüş olsa gerek”¹¹ şeklinde vermektedir.

Umay, Kâşgarlı Mahmûd’un ölümsüz eseri Divânü Lugâti’t-Türk’de “Doğum yaptıktan sonra kadının rahminden çıkan bir şey [plasenta]; bu bir keseye benzer ve ‘çocuğun rahimdeki eşi’ olarak adlandırılır”¹² şeklinde geçmektedir.

Remzi Duran ise Umay ile ilgili olarak şöyle demektedir:

“Çocuğu olmayanlara çocuk vermesi için dua edilen, bulutlara telkinde bulunan, güzelliğin sembolü olan bir ruhtur. Bu ruha özel tören yapılır. Bu törene “Ayıısıt töreni” denir. Tören sırasında kadın yüksek sesle gülerse kadının hamile kalacağına inanılırdı. Türk mitolojisinde, Umay-Ayıısıt gökteki süt gölünden su ve süt getirerek çocuğun boğazına ruh ve can olarak bir damla döker ve böylece hayat devam eder. Hamile kadınların doğum ağrılarını hafifletir ve doğumdan sonra üç gün boyunca başında bekler. Çocukların üzerinde bulunan doğum lekeleri “Umay Ana’nın el izi” olarak bilindiği için uğurlu ve kutsal sayılır, benli doğan çocukların mutlu olacağına inanılır”¹³.

1. Kayseri’de Umay Figürlü Üç Çini

Çalışmamıza konu olan Umay Figürlü üç çiniden iki tanesi Keykubadiye Sarayı Kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Diğer çini ise Hunad Hatun Hamamına ait olup günümüzde Kayseri Müzesinde sergilenmektedir (Fotoğraf 1-3).

11 Gömeç, 2018: 706.

12 Kâşgarlı Mahmûd, 2005: 621.

13 Duran, 2012: 109.

Fotoğraf 1
Keykubadiye Sarayı-2021

Fotoğraf 2
Keykubadiye Sarayı-2017

Fotoğraf 3
Hunad Hatun Hamamı

Çalışma örneklerimizden ilki olan Umay Figürlü çini parçası, Keykubadiye Sarayı 2021 yılı kazılarında ayakta kalan iki yapı kalıntısından, tonozlu yapı etrafında ortaya çıkarılmıştır. Sekiz köşeli yıldız formuna sahip olan eser sıraltı tekniğinde yapılmıştır. Krem renkte sık ve ince gözenekli hamur yapısına sahiptir. Süsleme dışta beyaz astar üzerine siyah renkte kalın, içte ise ince bir çizgi ile konturlanmış, turkuaz, kobalt mavisi ve patlıcan moru renkte dolgulanmıştır. Figürün başı cepheden, gövdesi ise profilden verilmiştir (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 4

Başı hafif sağa doğru dönük olarak tasvir edilmiştir. Figürün yüzü Uygur tipi özelliklerini taşımakta olup oval yüzlü, yay kaşlı, badem gözlü ve küçük ağızlı olarak betimlenmiştir. Figürün ortadan ikiye ayrılmış olan siyah düz saçları ensesine kadar uzanmakta ve yukarıya doğru hafif kıvrılmaktadır. Başında dışı siyah renkte konturlanmış ve içerisi turkuaz renkte dolgulanmış damla motifli bir başlık ile başı dairesel olarak çevreleyen hale motifi, boyun kısmında ise turkuaz renkte bir yaka bulunmaktadır. Şişkin gövdenin iki yanında yer alan kanatlardan sağdaki kapalı soldaki ise açık olarak verilmiştir. Sağda omuz kısmı dairesel olarak belirtilmiş ve içerisi patlıcan moru renkte dolgulanmıştır. Kanat kısmı omuzla birlikte yarısından kırık olduğu için tam anlamıyla görülemez de verilmiş biçiminden aşağı doğru kapalı bir şekilde sarktığı anlaşılmaktadır. Sağ kısmında sırtından ikinci bir kanat yukarıya doğru açılmaktadır. Figürün etrafı bitkisel motifler ile süslenmiştir. Sol kısmında siyah renkte konturlanmış ve zemin renginde bırakılmış üstteki yukarıya doğru alttaki ise aşağı açılan iki adet rumi motifi dikkat çekmektedir. Bu rumi yapraklarının iç kısımları noktasal süslemelere sahiptir (Çizim 1).

Çizim 1

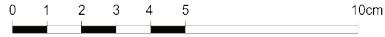
Keykubadiye Sarayı 2017 yılı kazı çalışmalarında Dört Kemerli Yapı etrafında, büyük ölçüde kırık halde açığa çıkarılan sekiz köşeli yıldız formundaki çinide yer alan ikinci örneğimizde figürün sadece kanat kısmı izlenmektedir¹⁴. Krem renkte ince ve sık gözenekli hamur yapısına sahiptir. Beyaz astar üzerine siyah konturlarla desenlemeler yapılmış turkuaz ve kobalt mavisi renkte dolgulanmıştır. Çini üzerinde yelpaze formunda bir kanat tasviri yer almaktadır (Fotoğraf 5). Kanadın formu ile uygulama

14 Baş, 2019: 74.

şekli Kayseri Hunad Hamamı çinilerinden Umay figürlü örnek ile büyük ölçüde benzerlik içinde olması, kanadın Umay figürüne ait olduğunu göstermektedir (Çizim 2).

Fotoğraf 5

Çizim 2

Çalışmamızdaki üçüncü örnek, Hunad Hamamı'na aittir. Sekiz köşeli yıldız formundaki eser sıraltı tekniğinde yapılmış olup krem renkte sık ve ince gözenekli hamur yapısına sahiptir. Süsleme dışta beyaz astar üzerine siyah renkte kalın, içte ise ince bir çizgi ile konturlanmış ve kobalt mavisi renkte dolgulanmıştır (Fotoğraf 6).

Başı ve vücuduyla 3/4 cepheden verilen Umay tasviri küçük ağız ve burunlu, yay şeklinde bitişik kaşlı, çekik gözlü, Uygur tipi özelliklerini taşımakta olup oval yüzlüdür. Başında, ortadan iki yana ayrılarak enseye dökülen düz saçlar ve alnın üstünde değerli bir taş bulunur. Süslü bir yaka ile baştan ayrılan gövde, açık bir kanada, çatal biçimli kuyruğa ve güçlü pençelere rağmen oldukça sakindir. Umay'ın arkasındaki boşluk, içi kafes şeklinde taranmış yelpaze gibi açılan ikinci bir kuyrukla dolgulanmıştır¹⁵ (Çizim 3).

15 Bozer, 2005: 6.

Fotoğraf 6

Çizim 3

2. Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu Selçuklu Sanatında sıkça karşılaşılan insan başlı ve kuş gövdeli Umay figürünün Türk İslam sanatına ne zaman girdiği ve ne gibi bir anlam taşıdığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülse de benzer simgenin Avrasya kültürleri dışında Antik Yunan, Hindistan, Arap ve İran sanatında da yer alması, figürün kökeni konusunda kesin bir bilgi sunmamızı zorlaştırmaktadır¹⁶. Bunun yanı sıra Anadolu Selçuklu Dönemi tasvirlerinde Umay figürünün, yüz tipinin ay yüzlü çekik gözlü şeması ile Orta Asya kültür çevrelerinin geleneğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz.

Anadolu'da Selçuklu sanatında siren veya harpi olarak da nitelendirilen Umay tasvirleri, taş, alçı, ahşap ve madeni eserler üzerinde de görülmektedir. Konya'daki Kılıç Arslan Sarayı (Selçuklu Köşkü) alçı (stucco) kabartmaları, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki bir Selçuklu devri çekmecesinin madalyonları etrafında, Konya Kalesine ait süslemeler arasında bulunan ve bugün büyük bir kısmı Konya Selçuklu devri Taş ve Ahşap Eserleri Müzesi (İnce Minare) de teşhir edilen taş kabartmalarda, Kubadabad Sarayı çinilerinde¹⁷, Kayseri Hunad Hatun Hamamı çinileri, Kayseri'deki Karatay Han avlu taç kapısında, Niğde Kalesi burçlarından birisinde, Kayseri Döner Kümbet ve daha geç dönemlerde Niğde Hüdavent Hatun türbesi cephelerinde olmak üzere çok çeşitli eserlerde karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu Selçuklu Sanatında görülen tasvirlere baktığımız zaman Kubadabad Umay figürleri ile Kayseri örnekleri, baş, gövde, saç biçimi ve yüz tipi olarak büyük oranda benzerlik göstermektedir (Fotoğraf 7-8).

16 Avşar, 2012b: 1.

17 Önder, 1968: 6.

Fotoğraf 7

Fotoğraf 8-Kubadabad Sarayı Kazısı (R.Arık)

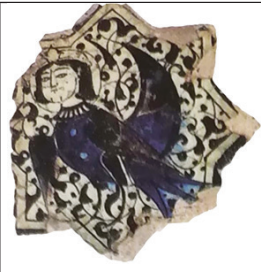
Sekiz köşeli yıldız formulu çinilerde sıraltı tekniğinde uygulanan Umay figürleri, kendi doğal ortamında betimlenen kuş tasvirlerinde olduğu gibi bitkisel süslemeli zemin ortasına konumlandırılmıştır. Kubadabad örneklerinde daha detaylı ince kıvrım dallar kullanılırken Kayseri örneklerinde daha büyük rumi yapraklar tercih edilmiştir. Genel olarak bu dönem tasvirlerinde, figürün başı 3/4 oranında sağa veya sola dönük portre biçimindedir. Yüz tipi ay yüzlü, çekik-badem gözlü, küçük burunlu Orta Asya tipine uygun verilmiştir. Saçlar ortadan ayrılmış, kısa ensede biten düz kesimlidir. Alnın ortasında yaprak formulu değerli bir taş bulunmaktadır. Gövde profilden verilmiş olup, göğsü dairesel formda hafif şişkindir. Boyun kısmında ince şeritlerle veya farklı renkle belirtilmiş elbise yakalığı veya kolye bulunmaktadır. Kuyruğu yana veya aşağıya doğru üç dilimli verilmiştir (Fotoğraf 9-10-11).

Fotoğraf 9

Fotoğraf 10

Fotoğraf 11:
Kubadabad Sarayı
(R.Arık)

Yukarıda anlatılan benzer unsurların yanı sıra kanat verilisinde farklılıklar görülmektedir. İncelediğimiz örneklerde sadece kanat kısmı görülen çini parçası ile Hunad Hamamı çinisindeki kanat büyük oranda benzerdir. Yukarıda ve aşağıda kıvrılan yelpaze formundaki kanat üzerinde

farklı renk geçişleri ile yatay ve dikey şeritler oluşturulmuştur. Bu haliyle tavus kuşu kuyruğunu anımsatmaktadır. Kubadabad örneklerinde ise kanat yukarıda sivri bir şekilde sonlanan rumi yaprak formundadır. Kanadın içinde de herhangi bir süsleme şeridi oluşturulmamış tek renkle dolgulanmıştır (Fotoğraf 10).

Sonuç olarak, Anadolu Selçuklu süslemesinde sevilerek kullanılan Umay figürleri, Orta Asya inanç izlerinin Anadolu'daki yansımalarıdır. Farklı kültür çevrelerinde farklı anlamlar yüklenen bu figürün Kayseri tasvirlerinde, Orta Asya kültürlerinde doğumla özleştirilen anlamı ile bir geleneğin devamı niteliğinde kullanıldığını söylememiz mümkündür.

Anadolu Selçuklu Saray çinilerinde özellikle Beyşehir Kubadabad Sarayı çinileri ile yaptığımız karşılaştırmada, benzer özelliklerin yanı sıra Kayseri örneklerindeki, kanadın işleniş biçimi ve zemin süslemelerindeki farklılıklar, usta faktörü ile açıklanabilir. Burada çalışan ustaların, genel şema dışında kendi üslubunu da yansıttığını söyleyebiliriz.

Anadolu Selçuklu döneminin önemli şehirlerinden biri olan Kayseri'de, figürlü süsleme içinde Umay figürlerinin özel bir yeri olduğu aşikardır.

KAYNAKÇA

- ARIK, R. (2007) , Anadolu Selçuklu Saraylarında Çini, Rüçhan Arık-Oluş Arık (Ed.), *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini, Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri* (s.219-398), İstanbul: Kale Grubu Kültür Yayınları.
- AVŞAR, L. (2012a), Kubadabad Çinilerindeki Harpi-Siren Figürünün İzini Sürerken, *Akademik Bakış Dergisi*, 31, 1-21.
- AVŞAR, L. (2012b), Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 1(1), 1-24.
- BAŞ, A. (2019), Tarihi Kaynaklar ve Kazılar Işığında Bir Selçuklu Sarayı: Key-kubadiye, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 10, 51-78.
- BOZER, R. (2005), Kayseri Hunad Hamamı Çinileri, *Sanat Tarihi Dergisi*, XIV (1), 1-27.
- ÇAYCI, A. (2002), *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara: Palet Yayınları.
- DOĞER, L. (2004), Bizans Dönemi Fantastik Kurgulu Betimleme Taşıyan Yeni Bir Seramik Obje, *Sanat Tarihi Dergisi*, XIII (2), 79-98.
- DURAN, R. (2012), Türk Mitolojisi, Remzi Duran (Ed.), *Mitoloji ve Din* (s.104-127), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- DURUN, Ş. (2016), *Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- GÖMEÇ, S. Y. (2018), Umay Ana Üzerine Düşünceler, 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 701-710.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2005), *Divânü Lugâti t-Türk*, Serap Tuğba Yurteser (Çev.), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- ÖGEL, B. (1971), *Türk Mitolojisi*, (Cilt 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖNDER, M. (1968), Kubâd-Âbâd Sarayı Harpi ve Simurg'ları, *Türk Etnografya Dergisi*, 10, 5-17.
- ÖNEY, G. (1967), Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları, *Belle-ten*, XXXI (122), 143-154.
- ÖNEY, G. (1988), *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖNEY, G. (2002), Selçuklu Figür Dünyası, Doğan Kuban (Ed.), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (s. 401-419), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖZDEMİR, Y. (2021), Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesinden Ünik Özellikte İki Siren/Harpi Figürlü Seramik, *Arkhaia Anatolika*, 4, 123-140.

“

Bölüm 13

**BİLİNÇLİ FARKINDALIK
(MİNDFULLNESS)**

Alper Bahadır Dalmış¹

”

¹ Alper Bahadır Dalmış, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-9069-3917>

Giriş

Bilgi çağı olarak adlandırılabilir günümüz dünyasında bireylerin sahip olduğu yetenek ve becerilerin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Teknolojik, toplumsal ve bireysel olarak sürekli dönüşümlere sahne olan dünyamızda bireylerin yetenek ve becerileri de çeşitlenmektedir. Bu durum iş yaşamı açısından ele alındığında bireylerin esnek bir şekilde yaşanan değişikliklere uyum gösterme zorunlulukları bulunduğu sonucuna ulaşılabılır. Türkçesi bilinçli farkındalık olarak sunulan mindfulness kavramı bu noktada önem kazanmaktadır çünkü bireyin kendisine ve çevresine dair farkındalık geliştirmeden uyum sağlama kapasitesinin yüksek olması beklenmemektedir. Farkındalık kavramının en önemli özellikleri olan çevreyi doğru analiz etme, içinde bulunan durumu objektif bir şekilde değerlendirebilme, yetenek ve becerilerinin doğru yönde kullanabilme yetilerinin önem kazandığı aşıkardır.

Günümüzde örgütlerin ve işletmelerin sürekli değişen çevre koşullarına, müşteri taleplerine, teknolojik gelişmelere ve üretim metotlarına uyum sağlama zorunluluğu bulunmaktadır. Aksi halde, işletme veya örgüt hedeflerine ulaşmakta büyük zorluk yaşayacaktır. Bu nedenle işletme üyelerinin farkındalık sahibi insanlardan oluşması büyük önem taşımaktadır.

Bilinçli farkındalık kavramı ise farkındalık kavramının bir adım ötesine giderek, farkındalık sayesinde bireylerin edineceği davranış biçimlerini de konuya dahil etmektedir. Bilinçli farkındalık kavramının içerisinde bireylerin gözlem yapma kabiliyetleri, ana odaklanma becerileri, objektif bir bakış açısına sahip bir şekilde durum değerlendirmesi yapabilmeleri ve içerisinde buldukları durumdan yakınmak yerine durumu kabullenerek gerekli aksiyonları belirlemelerini de kapsayan daha geniş bir kavramdır. Hem çalışanlar hem de örgütler için pek çok faydalı çıktıya neden olan bilinçli farkındalık kavramının daha iyi anlaşılabilmesi ve kavramının öneminin ortaya konulabilmesi gerekmektedir.

Bu araştırmada bu nedenle bilinçli farkındalık kavramını ele almaktadır. Bilinçli farkındalık sayesinde bireylerin psikolojik duyu durumlarının olumlanmasına ek olarak örgütlerin amaçlarına ulaşabilmeleri için önemli bir yeri bulunan insan kaynaklarından alabilecekleri en yüksek verimi alabilmelerine de önemli bir katkı sağlamaktadır. Araştırmanın devamında aktarılacağı üzere bilinçli farkındalık kavramı hem çalışanların hem de örgütlerin faydasına olan pek çok durumu tetiklemektedir. Öte yandan, bilinçli farkındalığa sahip olmak durumu yalnız bir psikolojik durum değil, birçok aksiyonu da içeren bir davranışlara da sahiptir. Bu nedenle bilinçli farkındalık hem bir tutum hem de bir davranış biçimi olarak ele alınabilir.

Bilinçli Farkındalık

Psikoloji biliminin bir konusu olarak ortaya çıkan farkındalık kavramı, bireyin gözlemlenme, kabullenme ve objektif bir şekilde kendini değerlendirebilmesi olarak tanımlanabilir (Kocaarslan, 2016). Bilinçli farkındalık olarak Türkçeleştirilebilen Mindfulness kavramı ise olaylara ve duruma karşılık açık bir farkındalık ve dikkatli olma durumu olarak tanımlanabilir (Brown, 2017).

Yapılan başka bir tanıma göre bilinçli farkındalık bireyin içerisinde bulunan ana odaklı bir düşünce yapısına sahip olmasıdır. Bu tanım ile bireyin geçmiş veya gelecek ile ilgili düşünceleri kabul etmekle birlikte bugünü yaşamasını engellememesi gerekmektedir (Baer vd., 2004). Buna ek olarak bilinçli farkındalık davranışları “otomatik” olarak yapılan davranışların tam tersine bireyin davranışları üzerinde tam kontrolü bulunduğu bir durumu ifade etmektedir. Bilinçli farkındalık, bireyin hem kendisinin hem de çevresinin farkında olarak davranışlarına şekil vermesi olarak tanımlanabilir. Yapılan tanımlardan görüldüğü üzere bilinçli farkındalık kavramı öncelikle bireyin davranışlarını kontrol etmesi ile ilgilidir.

1980’li yıllarda psikoloji biliminin bir konusu olarak gelişmeye başlayan farkındalık kavramı pek çok farklı boyutun ele alınması sayesinde kapsamlı bir şekilde kavramsallaştırılmıştır. Sonuç olarak bilinçli farkındalık kavramının içerisinde hem insanların duygu ve düşünceleri hem de davranışlarının ele alınması sağlanmıştır.

Farkındalığın olmazsa olmaz değerlerinden birincisi dikkatli olma durumudur. Bu durum, insanların zihinsel karmaşalardan, telaştan ve korkulardan uzak olmalarını gerektirmektedir. İnsanlar dikkat eksikliği yaşadıkları zaman zihinsel süreçleri yavaşlamakta ve içerisinde buldukları durumu hatalı bir şekilde değerlendirerek yanlış duygu ve davranışlara yönelme eğilimi gösterebilmektedirler. Farkındalık sayesinde insanlar dikkatlerini tek bir noktaya odaklayabilmektedirler çünkü farkındalık dikkat dağınıklığına neden olan elementleri saptama ve ortadan kaldırma konusunda insanlara yardımcı olmaktadır. Dikkat dağınıklığının önlenmesiyle birlikte insanlar duygu ve düşüncelerinin kontrolünü ellerine alma konusunda önemli bir adım atmış olacaktırlar.

Bilinçli farkındalık sayesinde insanlar “otomatik pilot” olarak adlandırılan, düşünmeden ve sorgulamadan yapılan hareketlerin ötesinde bir duygu, düşünce ve davranış içerisine girmektedirler hatta “otomatik pilot”un tam zıddında bir yaklaşım sergilemektedirler (Baer vd., 2004). Bu nedenle bilinçli farkındalık bugünde yaşama ve uyanık olma durumunu ifade etmektedir. Langer’a göre bireyler otomatik bir şekilde sorgulamadan sahip oldukları duygular düşünceler ve davranışlar nedeniyle kendi potansiyellerinin farkında olmadan yaşayabilmektedirler. Bu nedenle bi-

linçli farkındalığı artırmak bireyin kendisini keşfetme konusunda önemli bir fayda sağlama kapasitesine sahiptir.

Bilinçli farkındalığın en temel bakış açısı beklenmedik durumlara karşı hassas olma durumudur (Langer ve Moldoveanu, 2000). Beklenmedik durumlara karşı hassas olmak her bir anın objektif bir değerlendirmesini yaparak mümkün olabilmektedir. Bilinçli farkındalık insanlara ve durumlara karşı geçmiş düşünceleri bir kenara bırakarak özgün bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle bilinçli farkındalığın en önemli özelliklerinden birisi yeniliklere duyarlı bir şekilde objektif bir bakış açısına sahip olarak yeniden değerlendirme sürecini başlatabilmek ve sürdürebilmektir. Sonuç olarak bilinçli farkındalık bireylerin şimdiki anın farkında olarak olanları kabullenme ve olaylara karşı uygun tutumu takınabilme becerisi olarak tanımlanabilir (Leroy vd., 2013).

Bu nedenle bilinçli farkındalığa sahip bir birey ne geleceği ne de geçmiş düşünmeli yalnız bu anda yaşamalıdır (Dane, 2011). Şimdiki anda olanları dikkatli ve objektif bir şekilde değerlendirerek olanlara karşı uygun tutum düşünce ve davranış geliştirebilmek bilinçli farkındalığın en önemli özelliklerinden birisi olarak kabul edilebilir. Bu nedenle bilinçli farkındalık bireyin sadece kendisi için değil içerisinde bulunduğu toplum ve bu toplumun diğer üyeleri hakkında da farkında olma durumunun ifadesi olarak ele alınabilir (McKee vd, 2006).

Bilinçli farkındalık sadece olay ve durumların farkında olmak ile ilgili değildir. Bilinçli farkındalığın aksiyon tarafına geçiş yaşanabilmesi için bireyin öncelikle yaşananları kabullenmesi gerekmektedir. Dengeli bir kabullenme sayesinde ancak bireyler farkında davranabilmektedirler. Bilinçli farkındalık sayesinde bireyler tepkisel davranışlardan kaçınarak kendileri için en iyi olanın ne olduğunu objektif bir şekilde değerlendirebilirler. Dahası, bireyler acı verici durum ve olaylar karşısında kendilerine karşı acımasız bir özeleştirme veya toplumlarına, ailelerine vb. suçlayıcı tutum ve davranışlarda bulunmak yerine durumu kabullenerek kendilerine bir çıkış yolu sağlayabilmek için gerekli donanıma bilinçli farkındalık becerileri sayesinde sahip olabilmektedirler (Germer, 2009).

Bilinçli Farkındalık Becerileri

Bilinçli farkındalık davranışlarını sergilemek için sahip olunması gereken birtakım özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler yargıları fark etmek, acemi zihni, kabul, çabasızlık, şimdiye odaklanmak ve sabır olarak sıralanabilir.

Yargılayıcı düşünme kalıbı, bireylerin genellikle otomatik düşünce kalıplarına sığınarak uyguladıkları bir düşünce biçimidir. Bireyler hem kendilerine karşı hem de çevresine ve diğer insanlara karşı geliştirmiş ol-

dukları bazı kalıplaşmış düşünceleri yargılayıcı bir biçimde kullanmaktadırlar. Örneğin, vücudunda bir kusur bulunduğunu düşünen bir insan kendisini yargılayıcı bir yaklaşımla kendisi ile barışık olmadan kendisi ile ilgili sorunları olduğunu düşünerek bu yönde zihnini meşgul etmesi yargılayıcı düşünme kalıbına uygun bir örnektir. Örneğin, depresyona girmiş bir insan olumsuz duygular tarafından sarılmış bir şekilde karamsar ve olumsuz bir bakış açısı ile kendisini eleştirerek gerçekleri göremeyecek bir durumun içerisinde bulunmaktadır (Demir, 2014). Bilinçli farkındalık kavramına uygun bir şekilde davranabilmek için ise hem kendine hem diğer insanlara ve çevreye karşı yargılayıcı davranış kalıbından sıyrılmak gerekmektedir.

Bilinçli farkındalığın diğer bir becerisi olan acemi zihin, yaşanan her anı yeni ve eşsiz bir an olarak kabul ederek yaşananları öğretici ve geliştirici birer an olarak kabul etme, her deneyimi yaşamın yeni bir yüzü olarak kabul ederek hayatını devam ettirmektir (Özyeşil, 2011). Yaşananları zaten biliyormuş gibi davranma otomatik pilot davranışı olarak bireyi kısıtlayıcı bir sonuç doğurmaktadır çünkü her anın diğerinden farklı bir yaşam tecrübesi olduğunu kabul ederek yaşamak daha önce görülmeyenlerin görülmesini sağlayabilecektir. Bu noktada acemi zihni, bilinçli farkındalığın deneyimlere açık ve kabullenici bir yaklaşımın ifadesidir. Diğer bir deyişle, acemi zihni hayata karşı canlı bir merak duygusu ile yaşanması gerektiğini anlatmaktadır. (Atalay, 2018).

Kabul becerisi, olanı olduğu gibi kabul etme ve değiştirmeye yönelik girişimde bulunmama veya pes etme anlamlarına gelmemektedir (Atalay, 2018). Bilinçli farkındalığın kabul becerisi yaşananları kucaklama ile ilgili bir beceridir. Her bir birey, her ne kadar istemese de veya içerisinde bulunmak istemese de başına birtakım zorluklar gelmektedir. Bilinçli farkındalık özelinde yaşanan bu zorluklara karşı uzlaşma yaklaşımının sergilenmesi önem taşımaktadır. Birey, yaşananları kabul ederek belirli bir uzlaşma kültürü içerisine girmediği vakit, farkındalıktan uzaklaşarak otomatik pilot hareketlerine yönelmeye başlayabilmektedir. Bu nedenle bastırılan veya kaçılan duyguların birey hayatında zararlı sonuçlar doğurmasının önüne geçebilmek için kabul becerisi önem taşımaktadır.

Bilinçli farkındalık davranışının becerilerinden biri olan çabasızlık, sahip olunan duygu ve düşüncelere yönelik saplantılı yaklaşımlar sergilemek yerine bu duygu ve düşüncelerin akıp gitmesine müsaade ederek, geçici olduğunun farkında olmasıdır. Çabasızlık, benzer bir şekilde diğer insanların duygu ve düşüncelerini değiştirmeye yönelik çabada bulunmayarak, diğer insanlarla olan iletişimin kontrolünü tamamen elde tutma isteğinden vazgeçmek olarak da tanımlanabilir (Kınay, 2013).

Şimdiye odaklanmak bilinçli farkındalığın en öne çıkan becerilerinden biridir. Günümüzün sosyal medya, iletişim, bildiri çağında bireylerin hayatında dikkat dağıtacak birçok olay yaşanmaktadır. Bu nedenle bireylerin zihnini meşgul edecek birçok uyarıcıya rağmen, şimdiye odaklanmakta önem taşımaktadır. Şimdiye odaklanma becerisinin diğer bir boyutu ise bireylerin hatıralarına veya gelecekteki hayallerine çok fazla takılarak bugünlerini unutarak yaşamalarıdır. Bilinçli farkındalık, bireylerin şimdi ile iletişimde olmaları gerektiği bir tutumdur (Fletcher ve Hayes, 2005).

Sabır, bireylerin olumsuz davranış ve durumlar içerisinde bulunduğu önemi ortaya çıkan bir davranıştır. Bireyler, sabır göstermesi gereken durumlar ile karşılaştıklarında bugün ile bağlantıları kesilmekte ve farkındalık düzeyleri düşmektedir. Bu noktada bireyler yaşamları boyunca karşılarına çıkabilecek olan olumsuzluklara karşı da açık olmalı ve yaşananları kabul etmelidir (Özyeşil, 2011).

Bilinçli Farklındalığın Faydaları

Bilinçli farkındalık bireysel anlamda pek çok fayda içerdiği gibi örgütler açısından da pek çok fayda sağlamaktadır (Purser vd., 2016). Yapılan araştırmalar bilinçli farkındalık ve etik davranış arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir korelasyon bulunduğunu göstermektedir (Kalafatoğlu ve Turgut, 2017). Doğası gereği bilinçli farkındalık çalışanların içerisinde buldukları ana odaklanmalarını sağlaması nedeniyle motivasyonu yüksek ve işine odaklı çalışanların yüksek performans göstermesi beklenen diğer bir fayda olarak görülmektedir (Rich vd., 2010).

Çalışanların işlerine tutkun olması konusunda da önemli bir faydası bulunan bilinçli farkındalık çalışan motivasyonunu önemli ölçüde artırabilir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki bilinçli farkındalığı yüksek olan çalışanların işlerine olan ilgileri ve motivasyonlarının yükselmesi nedeniyle bilinçli farkındalığa sahip olmayan çalışanlara oranla daha iyi performans gösterdikleri görülmektedir (Langer ve Moldoveanu, 2000).

Bilinçli farkındalığın örgütler açısından faydaları olduğu gibi bireysel açıdan da faydaları bulunmaktadır. Öncelikle, bilinçli farkındalığı yüksek olan çalışanlar içerisinde buldukları durumu ve kendi potansiyellerini doğru tahlil edebilmeleri nedeniyle objektif ve mutlu olabilecekleri bir kariyer planlaması yapabilmektedirler (Zhang, 2008). Bilinçli farkındalığın bireysel faydalarından bir diğeri ise iletişim alanında ortaya çıkmaktadır.

Bilinçli farkındalığı yüksek olan çalışan ve yöneticilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin gelişkin olduğu görülmektedir. Bu durum, bilinçli farkındalığın bilişsel esneklik, farklı düşünce yapılarına uyum sağlayabilme ve sabır gibi bilinçli farkındalık becerileri ile açıklanabilir. Ek olarak, iş ortamında yaşanan şüpheli, inkarcı ve yeniliğe karşı çıkılan davranışla-

rın temelinde bulunan duyguları saptayabilme becerisi sayesinde, bilinçli farkındalığa sahip olan insanlar yaşananları kişisel algılamaktan ziyade anlayışlı bir bakış açısına sahip olmaları nedeniyle daha iyi şekilde başa çıkabilirler (Ventrella, 2016).

Bilinçli farkındalığa sahip çalışanların motivasyonlarının yüksek olması nedeniyle yenilikçi ve yaratıcı metotlar ile iş ortamlarına fayda sağlayacak projeler geliştirebilirler (Little, 2016). Yapılan başka bir araştırmada bilinçli farkındalık ile iş tatmini arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu görülmüştür (Hyland vd., 2015). Bilinçli farkındalığı yüksek olan çalışanlar, mevcut işyerlerine yüksek motivasyonla bağlı ve yüksek performans göstermeleri nedeniyle iş tatmini seviyelerinin yüksek olması doğal bir sonuç olarak görülebilir.

Örgütlerde yaşanan değişimler ile başa çıkmanın farkındalık ile ilgili olduğu söylenmektedir (Judge, 1999). Bilinçli farkındalığın katı olma ve yeniliklere açık olma durumu, çalışanların değişimleri objektif bir şekilde değerlendirerek benimsemelerine yardımcı olabilir. Değişim dönemlerinde yaşanan stresli durum, bilinçli farkındalığın yeniden değerlendirme boyutu sayesinde negatif yönlü ani tepkilerin önüne bir set çekilmekte ve bu sayede değişime karşı direnç koyulmasının önüne geçilebilmektedir. Bu sayede örgütsel öğrenme becerisinde de gelişim gösterilebilmektedir (Foureur vd., 2013). Farkındalığın faydalarından bir diğeri çalışanların stresini azaltmakla birlikte hayata karşı olduğu gibi işlerine karşı da esnek bir düşünce yapısına sahip olmaları ile ilgilidir (Hyland vd., 2015).

Bilinçli Farkındalık Üzerine Yapılan Çalışmalar

Alan yazını incelendiğinde dünyada ve Türkiye’de bilinçli farkındalık üzerine pek çok çalışma yürütüldüğü görülmektedir. Araştırmanın bu bölümünde bu çalışmaların sonuçlarına yer verilmektedir.

Brown ve Ryan tarafından 2003 senesinde yapılan bir araştırmaya göre bilinçli farkındalık ile psikolojik iyi oluş arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır (Brown ve Ryan, 2003). Yapılan başka bir araştırmada (Schutte ve Malouff, 2001), benzer sonuçlar elde edilmiş, bilinçli farkındalığın psikolojik iyi oluşa ek olarak duygusal zeka ve yaşam tatmini gibi olumlu çıktılar ile pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki içerisinde bulunduğu sonucuna varılmıştır. Colgan ve arkadaşları (2019) tarafından boyutsal olarak kurgulanan bir araştırmada katılımcılara altı haftalık bilinçli farkındalık eğitimi verilmeden önce ve verildikten sonra negatif duygu durumları ölçülmüştür. Araştırma sonucunda bilinçli farkındalığın negatif duyguları önleyici bir özelliği bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Yine psikolojik iyi oluş ve bilinçli farkındalık arasındaki ilişkiyi saptamaya yönelik yapılan bir araştırmada Çelikler (2017) bilinçli farkındalık

ile psikolojik iyi oluş arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu saptamıştır. Şahin (2018) tarafından yapılan bir araştırmada psikolojik iyi oluş ile bilinçli farkındalık arasındaki pozitif yönlü ve anlamlı ilişki bulunduğu saptanmış, ek olarak yaşam tatmininin bilinçli farkındalığı yüksek olan bireylerde daha yüksek seviyede olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Baer ve arkadaşları tarafından 2006 senesinde yapılan bir araştırma sonucunda bilinçli farkındalığın tanımlama, tepkisizlik, yargısızlık ve farkında davranma boyutları ele alınmış, bilinçli farkındalığın bahsedilen alt boyutları ve stres ve unutkanlık gibi olumsuz psikolojik durumlar ile negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki içerisinde olduğu saptanmıştır (Baer vd., 2006).

Ryan ve arkadaşları tarafından (2008) yapılan bir araştırma sonucunda bilinçli farkındalığı yüksek olan bireylerin sosyal sorumluluk düzeylerinin daha yüksek olduğunu ve bu nedenle sosyal sorumluluk olarak tanımlanabilecek eylemlerde daha fazla buldukları gözlemlenmiştir. Gilluk (2009) tarafından yapılan bir araştırmada da benzer sonuçlar elde edilmiş, bilinçli farkındalığın sorumluluk ile pozitif yönlü ve güçlü bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada sorumluluk duygusu ve sorumlu hareket etmeye ek olarak bilinçli farkındalığın negatif duygulanım ve nevrotik duygusal durumlar ile negatif yönlü bir ilişkisi bulunduğu görülmüştür.

Lomas ve arkadaşları (2017) tarafından sağlık sektöründe yapılan bir araştırma sonucunda bilinçli farkındalığın örgütsel anlamda pozitif çıktılara neden olduğu gösterilmiştir.

Türkiye’de Ülev (2014) tarafından yapılan bir araştırmada bilinçli farkındalığın stres, kaygı ve depresyon gibi olumsuz psikolojik durumlar ile ilişkisi incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar bilinçli farkındalığı yüksek olan katılımcıların stresle aktif bir şekilde başa çıkma konusunda başarılı olduklarını göstermektedir. Özellikle boyun eğici yaklaşım ve kendini suçlayıcı yaklaşım gibi stresle başa çıkma konusunda olumsuz etkileri olan yaklaşımların bilinçli farkındalık düzeyi yüksek olan katılımcılarda düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Tuncer tarafından (2017) yapılan bir araştırma sonucunda ise bilinçli farkındalık ile sosyal anksiyete arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada günümüzde psikoloji alanı başta olmak üzere kendisine sıklıkla yer bulmaya başlayan bilinçli farkındalık kavramının örgütler için etkileri ve olası faydaları tartışılmıştır. Günümüzün rekabetçi iş ortamında işletmelerin insan kaynaklarına vermiş oldukları önemin artmasıyla birlikte insanların motivasyonlarını ve performanslarını artırabilecek

alanlar dikkat konusu olmaya başlamıştır. Bu noktada bilinçli farkındalık kavramı örgütler açısından olumlu çıktıları olan iş tatmini, motivasyon, değişime karşı direnç ve örgüt iklimi gibi pek çok alanda faydalı olduğu görülen bir olgudur. Günümüzde işletmelerin eğitimlerinde kendisine yer bulmaya başlayan bilinçli farkındalık kavramının işletmeler tarafından daha sıklıkla insan kaynaklarına aktarılması gereken bir olgu olduğu söylenebilir.

Bilinçli farkındalık öncelikle insanların psikolojik iyi oluş seviyelerini yükselten bir tutum ve davranışlar bütünü olarak göze çarpmaktadır. İnsanların hayatları boyunca faydalanabilecekleri bir yaklaşım olan bilinçli farkındalık iş hayatında karşılaşılabilecek zorlukları aşabilmek için faydalı bir yöntem olarak ele alınabilir. Bilinçli farkındalık yaklaşımının “otomatik pilot” düşünceden ayrılan niteliklerinden dolayı işletmeler ilk olarak işe alım süreçlerinde bilinçli farkındalığı yüksek seviyede olan adaylara yönelim gösterebilirler. Öte yandan, mevcut insan kaynağının daha iyi performans gösterebilmesi ve stresli durumlar ile daha iyi baş edebilmesi için bilinçli farkındalık eğitimleri düzenlenebilir.

Alan yazını incelendiğinde bilinçli farkındalık kavramı üzerinde pek çok çalışma yürütüldüğü görülmekle birlikte bu çalışmaların çoğunluğunu işletmelerde yapılan çalışmalar oluşturmamaktadır. Genellikle psikoloji alanında öğrenciler vb. gruplarla yapılan araştırmalara ek olarak işletmelerde örgütler için olumlu veya olumsuz çıktıları bulunan kavramlarla olan ilişkisini daha iyi anlayabilmek için yeni araştırmalar yapılabilir. Özellikle bilinçli farkındalık eğitimi öncesi/sonrası şeklinde boylamsal bir şekilde kurulabilecek araştırma modellerinin bilinçli farkındalığın işletmeler için faydalarını ortaya koyma konusunda daha başarılı bir sonuç ortaya çıkarabileceği söylenebilir. Benzer bir araştırma modelinin farklı sektörler ve farklı demografik gruplar için birbirlerinden farklı sonuçlar ortaya koyabileceği de düşünülerek, bilinçli farkındalık çalışmalarının işletme alanında daha yaygın bir araştırma alanının oluşması, işletmeler için büyük önem taşıyan insan kaynakları konusunda daha derin bir anlayışın ortaya konulmasına katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Atalay, Z. (2018). *Mindfulness şimdi ve burada* (3 b.). İstanbul: Psikonet Yayınları.
- Baer, R. A., Smith, G. T., & Allen, K. B. (2004). Assessment of mindfulness by self-report: the the kentucky inventory of mindfulness skills. *Assessment*, 11, 191-206.
- Baer, R. A., Smith, G. T., Hopkins, J., Krietemeyer, J., & Toney, L. (2006). Using self-report assessment methods to explore the facets of mindfulness. *Assessment*, 13(1), 27-45.
- Brown, K. W., & Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 822-848.
- Brown, S. (2017). *Examining time perspective: its role in relation to mindfulness, stress and self-control*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Colgan, D. D., Klee, D., Memmott, T., Proulx, J., & Oken, B. (2019). Perceived stress mediates the relationship between mindfulness and negative affect variability: A randomized controlled trial among middle-aged to older adults. *Stress and Health Journal*, 35, 89-97
- Çelikler, A. N. (2017). *Bir grup genç yetişkinde bilinçli farkındalık düzeyi ile başa çıkma tutumları ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkinin incelenmesi*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dane, E. (2011). Paying attention to mindfulness and its effects on task performance in the workplace. *Journal of Management*, 37(4), 997-1018
- Demir, V. (2014). *Bilinçli farkındalık temelli hazırlanan eğitim programının bireylerin depresyon ve stres düzeyleri üzerine etkisi*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Fletcher, L., & Hayes, S. C. (2005). Relational frame theory, acceptance and commitment therapy, and a functional analytic definition of mindfulness. *Journal of Rational Emotive and Cognitive Behavioral Therapy*, 23(4), 315– 336.
- Foureur, M., Besley, K., Burton, G., Yu, N., & Crisp, J. (2013). Enhancing the resilience of nurses and midwives: pilot of a mindfulness-based program for increased health, sense of coherence and decreased depression, anxiety and stress. *Contemporary Nurse: A Journal for the Australian Nursing Profession*(45), 114-125.
- Germer, C. K. (2009). *The mindful path to self compassion: freeing yourself from destructive thoughts and emotions*. New York: Guildford Press.

- Giluk, L. T. (2009). Mindfulness, Big Five Personality, and affect: a meta-analysis. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 805-811.
- Hyland, P. K., Lee, R. A., & Mills, M. J. (2015). Mindfulness at work: a new approach to improving individual and organizational performance. *Industrial and Organizational Psychology Journal*, 8(4), 576-602.
- Judge, T. A., Thoresen, C. J., Pucik, V., & Welbourne, T. M. (1999). Managerial coping with organizational change: a dispositional perspective. *Journal of Applied Psychology*, 84(1), 107-122.
- Kalafatoğlu, Y., & Turgut, T. (2019). Individual and organizational antecedents of trait mindfulness. *Association of Management, Spirituality & Religion Journal*, 16(2), 199–220.
- Kınay, F. (2013). Beş Boyutlu Bilinçli Farkındalık Ölçeği'ni Türkçeye uyarlama geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. İstanbul: İstanbul Bilim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kocaarslan, B. (2016). Profesyonel müzik eğitiminde bilinçli farkındalık, öğrenme stratejileri ve öğrenme stilleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi
- Langer, E. J., & Moldoveanu, M. (2000). The construct of mindfulness. *Journal of Social Issues*, 56(1), 1-9.
- Leroy, H., Anseel, F., Dimitrova, N. G., & Sels, L. (2013). Mindfulness, authentic functioning, and work engagement: a growth modeling approach. *Journal of Vocational Behavior*, 82, 238-247.
- Little, C. A. (2016). Mindfulness at work. Queensland: The University of Queensland, Unpublished PHD Thesis.
- Lomas, T., Medina, J. C., Ivtzan, I., Rupprecht, S., & Eiroa-Orosa, F. J. (2017). A systematic review of the impact of mindfulness on the well-being of healthcare professionals. *Journal of Clinical Psychology*, 74(3), 319-355.
- McKee, A., Johnston, F., & Massimilian, R. (2006). Mindfulness, hope and compassion: a leader's road map to renewal. *Ivey Business Journal*, 70(5), 1- 5.
- Özyeşil, Z. (2011). Bilinçli farkındalık kişilik özellikleri ve bazı değişkenler açısından incelenmesi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Purser, R. E., Forbes, D., & Burke, A. (Dü). (2016). *Handbook of mindfulness culture, context, and social engagement*. San Francisco: Springer.
- Rich, B. L., Lepine, J. A., & Crawford, E. R. (2010). Job engagement: antecedents and effects on job performance. *The Academy of Management Journal*, 53(3), 617- 635
- Ryan, R. M., Huta, V., & Deci, E. L. (2008). Living well: a self-determination theory perspective on Eudaimonia. *Journal of Happiness Studies*, 139-170.

- Schutte, N. S., & Malouff, J. M. (2011). Emotional intelligence mediates the relationship between mindfulness and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 50, 1116-1119.
- Şahin, A. (2018). Üniversite öğrencilerinde bilinçli farkındalık ile yaşam doyum ve iyi oluş arasındaki ilişkiler. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tuncer, N. (2017). Bir grup üniversite öğrencisinin belirlenen sosyal anksiyete düzeylerine göre bilinçli farkındalık ve yaşam doyum düzeylerinin incelenmesi. İstanbul: Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ülev, E. (2014). Üniversite öğrencilerinde bilinçli farkındalık düzeyi ile stresle başa çıkma tarzının depresyon, kaygı ve stres belirtileriyle ilişkisi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ventrella, M. (2016). Mindfulness reflective practice and creative novelty among leaders. Minneapolis: Capella University Social and Behavioral Sciences, Unpublished PhD dissertation.
- Zhang, Q. (2008). The role of dispositional mindfulness on occupational engagement and emotional career indecision among college students. Carbondale: University of International Business and Economics Master of Arts Thesis.

“

Bölüm 14

**KÖROĞLU GAZETESİNDE SİYÂSİ
DÜŞÜNCELER**

Mehmet Serhat YILMAZ^{1}*

”

¹ * Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü, myilmaz@kastamonu.edu.tr ORCID:0000-0003-3141-257X

Giriş

Bu çalışmada, İkinci Meşrutiyet döneminde Kastamonu’da haftalık olarak 485 sayı yayımlanan Köroğlu gazetesi taranmak suretiyle gazetenin siyasi çizgisi ve dönemin siyasi tartışmaları ele alınmıştır.^{1**} İkinci Meşrutiyet dönemi Kastamonu’da matbuat ve basın hayat üzerine düşünmek ve açıklamalarda bulunmak için bu alanda Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri ve bu gelişmelerin taşradaki etkisini dikkate almak gerekir. 1908 sonrası Osmanlı ülkesinde yayın hayatına birbiri ardına atılan gazete ve dergilerle vilayet gazeteciliğinin dışında taşrada bir süreli yayın geleneğinin oluşmaya başladığı/oluştugu söylenebilir. Özellikle siyasal fırka mücadeleleri bağlamında İttihatçıların yayın kuruluşları oluşturma çabaları ve bu yolla ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik dönüşüm sürecine katkı sağlama gayretleri vardır. Buna karşı, onlara muhalif olan veya kabul edilen düşünce hareketi ve siyasal anlayışların da aynı yolu izlemeleri, iktidar muhalefet ilişkilerinde basını vazgeçilemez araçlardan birisi haline getirmiştir.

İstanbul dışında taşra gazetecilik hayatında 1864 yılındaki vilayet teşkilatındaki yeni düzenleme ile bir hareketlilik başlamış, 1871 tarihinde yayınlanan vilayetlerin genel idaresine ilişkin bir yönetmeliğin yürürlüğe konulması ile vilayet matbaalarının yönetimi ve vilayet gazetelerinin yayınlanması işi bizzat vilayet mektupçularının görevleri arasında sayılmıştır. Taşradaki vilayet matbaaları Kastamonu örneğinde görüldüğü üzere çoğunlukla vilayetlerin adı ile bir gazete yayınlama, vilayet hakkında genel ve istatistik bilgiler veren il yıllıkları olan salnameleri basma ve yayın konusunda özel teşebbüse yardımcı olacak bir konumda olmuşlardır (Yılmaz, 2008: 103-104).

1908 yılına kadar büyük oranda resmi vilayet gazeteciliği ve anlayışı etrafında şekillenen bu gelenek, İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra daha hareketli, rekabet eden, eleştirel yayınların çokça yer bulduğu, siyasal parti yayın organı konumundaki gazeteciliğin arttığı bir alana doğru kaymıştır. Merkezle aynı doğrultuda olan taşradaki siyasal hareketlilik etrafında basının araçsal rolünün artması sürecinde hükümet tarafından zaman zaman vilayet matbaalarında muhalif görülen gazete ve dergilerin yayınlarına ruhsat verilmemiş, ruhsatı iptal etme yoluna gidilmiş veya bu tür yayınların basım işlemleri geciktirilmiştir. Kastamonu’da bunun en güzel örneği Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı olan Zafer gazetesinin vilayet matbaasında basılmak istenmemesi üzerine Samsun’da baskı işlemlerinin gerçekleştirilmiş olmasıdır.

1 ** Makale, Mehmet Serhat Yılmaz, *Kastamonu basınında Köroğlu Gazetesi (1908-1918)*, (Danışman: Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet Çay), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, künyeli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Kastamonu'da vilayet matbaasının kurulmasından sonra ilk vilayet salnamesi 1869 yılında basılmıştır. Bu tarihten sonra salnameler, gazeteler, kitap ve dergiler yayımlanmıştır. 1888 yılında Vali Abdurrahman Paşa döneminde matbaa modern bir teknolojiye kavuşturulmuş ve İstanbul'dakilerle aynı seviyeye ulaşmıştır (Eski, 1995: 1226). Vilayetin ilk süreli yayını olan Kastamonu gazetesi Tanzimat edebiyatının bilinen simalarından İbrahim Edhem Pertev Paşa'nın valiliği döneminde Mart 1872'de yayın hayatına başlamıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi öncesinde Kastamonu'daki tek süreli yayın Kastamonu gazetesi iken Meşrutiyet ile birlikte süreli yayınlarda büyük bir artış olmuş ve Kastamonu, Köroğlu, Nazikter, Şule, Serbaz Ilgaz, Zafer ve Yeşil Ilgaz gazeteleri yayınlanmıştır. Söz konusu dönem içerisinde bir de Tiraje isimli bir edebiyat dergisi yayınlanmıştır (Demircioğlu, 1973). Ayrıca bu dönemde birkaç sayı yayınlanmış, basılıp yayınlandığı şüphe götürmeyen, basım izni alınıp da yayın aşamasında veya yayınlanması düşünce aşamasında kalan İştirak, İbret, Kurultay, Bîperva, Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi ve Kastamoniapolis unvanlı basın faaliyetleri de bulunmaktadır (Yılmaz, 2008: 87-92).

Köroğlu gazetesi, Kastamonu'nun ilk özel gazetesidir. Kastamonu gazetesinden sonra İkinci Meşrutiyet devrinin Kastamonu'daki en önemli süreli yayınlarından birisi Köroğlu olmuştur. Gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC)² yayın organı konumundadır. On yıl boyunca haftalık olarak 485 sayı yayınlanan gazetenin yayınına Birinci Dünya Savaşı sonunda 1918 yılında son verilmiştir. Köroğlu gazetesinin 17 Aralık 1908 tarihinde yayına başlaması ve 31 Ekim 1918 yılında kapanması, İttihat ve Terakki'nin ülke genelinde uyguladığı basın politikasının Kastamonu'ya özgü bir örneğini oluşturmaktadır. Kastamonu ve Köroğlu gazetelerine göre Meşrutiyet dönemi diğer süreli yayınlarının kısa ömürlü oldukları görülmektedir. (Yılmaz, 2008: 18-57; Demircioğlu, 1980).

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra içeride ve dışarıda meydana gelen siyasi gelişmelere paralel olarak İTC'nin cemiyet bünyesinde ve sosyal hayatında gerek siyasi, kültürel alanlarda ve gerekse eğitimle ilgili konularda bir değişim yaratma çabası içerisinde olduğu görülür. 1911 tarihinden sonra Milliyetçilik prensibi Batılılaşmak yönünde gelişmiş ve buna bağlı olarak eğitim meselesi ön plana çıkmıştır. Kadın meselesi ise milli bir iktisat ve kültür meselesi olarak ele alınmıştır (Kurnaz, 1996; Toprak, 1982). Bundan dolayı kadın cemiyetleri kurulmuş, eğitim alanında da ayrıca İTC şubeleri gece dersleri tertip etmişler, dispanserler açmışlardır. Yine örgütlü bir toplum oluşturmak ve sosyal dayanışmayı bütün ülke genelinde yaygınlaştırmak gayretleri içerisinde İTC'nin kontrolü ve güdümü altında yardım cemiyetleri kurulmuştur (Tunaya, 1959: 50-51).

2 İttihat ve Terakki Cemiyeti kısaltılarak bundan sonra İTC şeklinde kullanılmıştır.

İTC, milliyetçi ve Türkçü aksiyon programı gereğince 1913 yılından itibaren iktidar partisi sıfatı ile sosyal, iktisâdi ve hukuki sahalarda faaliyet için organlar teşkiline önem vermiştir. Cemiyetin bu sahalardaki faaliyeti milliyetçi gelişme seyrini takip etmiş, milliyetçilik prensibi Batılılaşmak ve hatta laikleşmek ile aynı manada alınmıştır. İTC, Türk unsurunun milli şuura sahip olması gayesiyle 1913 senesinden itibaren bu fikirleri tatbika başlamıştır. (Tunaya, 1952: 201-202). Bu sahalarda Cemiyet iç tüzüğünün şartları dahilinde muhtelif meslek, kültür ve spor teşekkülleri kurulmuştur. Milliyetçilik müfredatı, kurulan bu cemiyetlerin de gayesini teşkil etmektedir. Örneğin “Türk Gücü Derneği” adlı spor derneği yaptığı faaliyetler ile bu durumun canlı bir göstergesidir.

Meşrutiyet dönemi ile birlikte İTC'nin topluma dönük fikirleri etrafında yapılan çalışmalar, İTC -Köroğlu ilişkisinden dolayı gazeteye yansımıştır. Meşrutiyet ile Kastamonu'da yayınlanmış ilk özel gazete olmasının verdiği özellik ve iktidarın gücünü arkasında hissetmesinden kaynaklanan yapısı ile toplum hayatını yönlendirme ve halkın beklentilerine göre yayın ilkelerini belirleyen Köroğlu; toplum hayatına dönük haber ve yazılara da yer ayırmıştır. Örneğin M. Vahdeti İTC'nin Kastamonu'da çalışmalarını değerlendirdiği yazısında “Cemiyet her zaman istihsal-i amâl için yalnız millete karşı tesiri icra etmeli ve hiç bir vakit tesirat-ı sâire istimaline kalkışmamalıdır. Çünkü yoluyla yapılmayan tesirat, umur-ı memleketi ihlal edecek, ifadat ve söz verilenden başka hiç bir şey olmayacak” demektedir (Köroğlu, 8 Teşrin-i evvel 1325: 2-3).

1908 yılına kadar Kastamonu'da özel bir gazetenin olmayışı sebebiyle aksaklıkların, basın yoluyla ilgili mercilere iletilmesi mümkün değildi. Köroğlu'nun en belirgin özelliklerinden birisi, parti propagandası yapmasına rağmen Kastamonu'daki basının gelişmesinde oynadığı roldür. Halktan gelen mektuplara yer verilmiş, bu yapılırken gönderilen bütün mektupları İTC aleyhinde olsun olmasın yayınlanması ilke edinilmiştir. Devlet daireleri ile ilgili aksaklıklara ait yazılar da yayınlamıştır. Meşrutiyetin ilk yıllarında çekinmekten kaynaklanan imzasız mektupları yayınlamakla birlikte isimlerin yazılması istenerek bunun bir toplumsal görev olduğu vurgulanmıştır. Örneğin, M. Vahdeti eğitim konusunda teşebbüste bulunmadığı için Kastamonu İTC'ni eleştirmiştir (Köroğlu, 24 Eylül 1325; 1-2). Gazetede bir tarafta halkın aydınlatılması, hürriyetin ne olduğunu ve nasıl korunacağı hususları dile getirilirken (Köroğlu, 14 Kanun-ı Sani 1909: 1; Köroğlu, 25 Mart 1909: 1), diğer taraftan vatandaşların üzerine düşen sorumluluklar açıklanıp destek istenmiştir. Örneğin Hasan Hami, devlet memurlarının usulsüz uygulamalarının düzeltilmesinin vatandaşların bir görevi olduğunu hatırlatan bir yazı kaleme almıştır (Köroğlu, 11 Şubat 1909: 1-2). Fikirlerin tartışılmasının, fikirlerin gelişmesi olarak değerlendirildiği Köroğlu'nda, Kastamonu'da çıkan yangınlarda zarar görenlere

yardım konusunda duyarlı davranmakta, Kastamonu'nun yollarının tamiri için yapılması gerekenler basın yolu ile duyurulmakta ve gelen telgraf ve mektuplar yayımlanmaktaydı (Köroğlu, 24 Kanun-ı sani 1908: 3; Köroğlu, 18 Şubat 1909: 3).

1909 yılında sosyal yardımlaşma çerçevesinde İTC'nin organize ettiği askerlere yardım kampanyasına geniş yer ayrılmış, Kastamonulu kadınların da bu çalışmalarda yer alması gazete sütunlarında takdirle karşılanmıştır (Köroğlu, 14 Kanun-ı sani 1909: 4; Köroğlu, 18 Mart 1909: 4; Köroğlu, 4 Şubat 1909: 4). Ayrıca gazetede kadının toplumdaki yeri ve önemine ait makaleler bulunmaktadır (Köroğlu, 7 Kanun-ı sani 1909: 1-2; Köroğlu, 11 Mart 1909: 2; Köroğlu, 29 Ağustos 1329: 3; İ. Habib, Köroğlu, 17 Mart 1332: 1-2). Aşağıda belirtileceği üzere kadınların çalışmalarına yönelik olarak 1916 tarihinde Osmanlı Kadınları İş Yurdu cemiyeti kurulmuş olup, bu dernek kadınlara meslek edindirmeyi amaç edinmiştir.

İkinci Meşrutiyetin ilanına paralel olarak Osmanlıcılığın Devletin resmi ideolojisi olarak bulunmasının yanısıra İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük, Meslek-i İctima ve Sosyalizm gibi fikir akımları devletin geri kalmışlığına çare bulmak gibi bir ortak karaktere yönelik fikir hareketleridir (Toprak, 1977: 14-16; Sarıнай, 1994: 82). Araştırmamıza konu olan Köroğlu gazetesinin Meşrutiyetin ilanından 1918 yılında kapanmasına kadar geçen on yıl süresince Osmanlılık ve Türkçülük fikirlerinin dönemin siyasi atmosferi içerisinde değişiklik göstererek yer aldığı görülmektedir. 1912 yılına kadar geçen süre içerisinde İTC'nin savunduğu "İttihad-ı Anâsır" fikrinden dolayı Osmanlıcı bir düşünce yapısını sağlamaya yönelik yazılar dikkati çeker. 1912 yılından sonra ise Osmanlıcılığın dönemin şartları gereği politik sebeplere bağlı olarak yer aldığı görülür (Hatibzâde Mehmet, Köroğlu, 2 Şubat 1327: 3-4). Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlılık fikri gazetede İTC'nin politikasına paralel olarak milliyetçilik fikirlerinin de etkisi ile Türkçülük "Türklük Mefkûresi" şeklinde yansımaktadır.

Köroğlu gazetesinde İslâmcılık fikri ise ideolojik olarak savunulmamıştır. Yalnızca toplumun inançlarından dolayı ve siyasi sebeplere bağlı olarak islâmî bir söylem olmakla beraber siyasi -ümmetçi- bir çizgide değildir. Gazetede İslâmın kuvvetlenmesinin tek yolunun Türklüğün yükselmesi ile mümkün olacağı görüşünün hakim olmasına karşılık daha sonra Türklüğün siyasi bir akım olarak çıkması ile İslâmcılık ve Osmanlıcılığın eleştirildiği görülmektedir. (H. Cemal, Köroğlu, 4 Ağustos 1332: 2). Bu bakımdan Köroğlu gazetesinde üç fikir akımının etkilerini aşağıda inceleyeceğiz:

1.Köroğlu Gazetesinde Osmanlılık Düşüncesi

Osmanlılık fikri Osmanlı Devleti'nin yıkılmaktan korumayı amaçlamakta, her ne din ve soydan olursa olsun bütün unsurların birliği şeklinde

bir Osmanlı Milleti oluşturmak ile Devletin güç ve kuvvet kazanacağı temel düşüncesine dayanıyordu (Bayraktutan, 1996: 36-37). Yusuf Akçura'nın (1976: 19); "Osmanlı Hükümetine tâbi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek..." şeklinde tarif ettiği "İttihad-ı Anâsır" düşüncesi Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlayan siyasi oluşum içinde, İTC'nin benimsediği Osmanlı vatanı etrafında fertlerin hukuken eşitliğinin sağlandığı bir birliktelik ve bu birliktelik Meşrutiyetin ilkelerine sıkı sıkıya sarılmakla mümkün görünüyordu (Kartal, 1978: 295).

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ülke genelinde İTC'nin politikasına uygun olarak Köroğlu'nda da Osmanlılık düşüncesi hakim görünmektedir (M. Vahdeti, Köroğlu, 30 Temmuz 1325: 1-2; Köroğlu, 24 Haziran 1325: 1-2). Bu konuda Köroğlu gazetesi kendisini Meşrutiyetin hizmetkârı olarak görmekte ve "İttihat edelim" derken Osmanlılığı savunan yazılara ağırlık vermekteydi. Gazetenin yayına başladığı ilk yıllarda başyazarı olarak makaleleri yayınlanan M. Vahdeti'ye göre ; "...Genç Türk daima mütefekkindir, fakat tefekkürünü daima vatanına, milletine, bunların istikbâline hasretmiştir. Onun gözünde en menfur şey menfaat-i zayıde, en muhterem şey husus-i menâfi-i milliye ve umûmiyedir. Genç Türk az güler, hiç ağlamaz... Genç Türk iki şeyden pek uzaktır: Korkusuzluk ve ümitsizlik..." ifadelerini kullanmaktaydı (M. Vahdeti, Köroğlu, 25 Ağustos 1909: 1). 1909 yılında Darülfünûn öğrencisi olan Ahmet Talât (Onay) Köroğlu gazetesi sütunlarından "...Ey Osmanlılar! Bizim için yegâne medâr-ı saâdet ittihadıdır. Bu gün de, yarın da düstur-ı hareket ve felâhımız ittihat olmalıdır. Zira: İttihad olmassa vatan yaşamaz. Çünkü can olmayınca ten yaşamaz!" diyerek Osmanlılık düşüncesini telkin ediyorlardı (Ahmet Talât, Köroğlu, 3 Kanun-ı sani 1325: 4).

Gazetenin ilk sayısında "İttihad" başlıklı yazıda Tefvik isimli yazar; "Cemiyet-i mukaddesenin sernâme-i ehemmiyeti olan kelime-i ittihad bütün siyâsiyat-ı dahiliyemizin ruhu demektir... Artık o melânet-i istibdâd vîran olacaktır. Değişelim mümkün oldukça değişmeye çalışalım gerçekten ittihad edelim. İttihad edebilecek saffet ve ahlak edinelim. Hem kendimizi mamur hem vatanımızı abâd edelim..." diyordu (Köroğlu, 17 Kanun-ı evvel 1908: 3-4). M. Vahdeti ise; diyerek Meşrutiyet'e sahip çıkarak birlik olunması gerektiği yazısıyla İTC etrafında halkın toplamasını istemekteydi (Köroğlu, 13 Mayıs 1909: 1-2).

Köroğlu gazetesinin ilk yıllarında başyazarı olan Mehmet Vahdeti "Bugünkü Kastamonu, Müstakbelde Kastamonu" ve "Daima Birlik, Daima Beraberlik" başlıklı yazılarında Kastamonu'nun mevcut durumundan bahisle Osmanlılık fikri çerçevesinde gelecekte Kastamonu'nun çok daha mamur olacağı görüşündedir. Bunun için 1909 yılında Osmanlılığın fikirden uygulamaya konulacağını belirterek şunu söylüyordu: "...O zaman memleketin fezayı tabanında balonlar uçacak, binaların bam-ı ref'inde

hesapsız Osmanlı bayrakları dalgalanacaktır. Her tarafta gayret, hamiyet, faaliyet, eser, sürat, zafer, hâsılı her türlü manâsıyla Osmanlılık nûru parlacaktır. Osmanlılık! Osmanlılık! Ne kadar ruhbahşâ bir saffet-i kudsiye ki eczâyı mefadını celâdet, salâbet, kerem, fütüvvet, vatanperverlik, fedakârlık gibi evsâf-ı celile teşkil ediyor. Yaşasın Osmanlılık, yaşasın onun bahşâyışı-i meşrutiyet ve hürriyet olan ati-i münevveri. Sizi tebrik ederim ey bu günleri idrak eden muhterem ve hamiyetperver Osmanlılar...” (Köroğlu, 1 Temmuz 1909: 1-2; Köroğlu, 27 Mayıs 1909: 2). Bir başka yazısında ise Yeni Osmanlılığı binaya benzeten Vahdeti (Köroğlu, 8 Temmuz 1909: 1-2) temelini faaliyet olduğunu söyleyerek “Yeni Osmanlılık şiddetli bir bahtlığın fikren alil olmakla beraber bu biçareliğin farkına varamayanları da görüyor” diyerek bu akıma kayıtsız kalanları eleştirmektedir. Ayrıca 1909 yıllarında dönemin Osmanlıcı fikirler vilayet tarafından yayımlanan Kastamonu gazetesinde de yer almaktadır. Örneğin, Ahmet Mahir’in “İttihad” başlıklı bir yazısı (Kastamonu, 9 Haziran 1909: 4) ile Aziz adlı bir yazarın “Vatana Muhabbet” (Kastamonu, 20 Teşrin-i evvel 1909:) ve Mehmet Vahdeti’nin “Meşrutiyet Dersleri” başlıklı bir yazısı yayımlanmıştır (Kastamonu, 8 Teşrin-i sani 1909: 4).

Balkan Savaşları ile birlikte Osmanlıcılık akımının dayandığı temeller yıkılmış “İttihad-ı Anâsır” politikası da fiilen iflas etmiştir (Sarınay, 1994: 92). Balkanlardaki ayrılıkçı fikirlere paralel olarak Osmanlı vatandaşları arasında bulunan gayri müslimlerin siyasi faaliyetleri de eklenince (Bozkurt, 1989: 195-211). Devlet içindeki Türkler arasında milliyetçilik duyguları hızla yükselmiştir. Osmanlılığın yara alması demek olan bu gelişmelerin etkisi Köroğlu’na da yansımıştır. 1914’te yayınlanan ve Türkün özüne dönmesi, uyanmasını isteyen “Ey Milletim” adlı üç kıtalık şiirde okuyucuya şu şekilde seslenilmektedir:

“Sen! Ey milletim:

Yanardağlar gibi vakur ve heybetli iken bir vakit

Senin eteklerini öpen,

Ayaklarının altında can veren,

Bu günkü düşmanların

Bulgar, Sırp, Yunan

Seni mahvetmek istiyorlar, kendini kolla, dikkat et” (Köroğlu, 2 Nisan 1330: 3).

2.Köroğlu Gazetesinde İslâmcılık Düşüncesi

İslamcılık siyaseti, İkinci Abdülhamid döneminde “İttihad-ı İslâm” adı altında hakim bir siyasi düşünce olmakla beraber İkinci Meşrutiyet ile birlikte ortaya çıkmıştır (Sarınay, 1994: 83). Akçura’nın (1976: 19) “Hi-

lafet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarında olmasından faydalanarak, bütün İslamları söz konusu hükümetin idaresinde siyaseten birleştirmek” şeklinde tarif ettiği İslamcılığın iç siyasetteki amacı İslâm olan cemaatler arasında birliğin sağlanmasıydı. Dış siyasette ise Osmanlı Devletinin varlığını korumayı amaç edinmekle birlikte uzak hedef olarak hilafet etrafında dünya İslam birliğini kurmayı (Turan v.d., 1994: 52).

Musa Kâzım, Said Halim, Hacı Fehim, Filibeli Ahmed gibi isimlerin öncülüğünü yaptığı bu fikir, İkinci Meşrutiyet dönemi başlarında en fazla tarafları olan akımlardan birisidir. İslam birliği siyaseti veya Panislamizm hakkında bir değerlendirme için Lewis’e (1984: 338-340), İkinci Meşrutiyetin siyasi tefekküründe İslamcılık akımı için Tarık Z. Tunaya’ya (1954) bakılabilir.

Köroğlu gazetesinde yukarıda bahsedildiği manada İslamcılık ideoloji olarak savunulmamıştır. Yalnız toplumun inançlarından dolayı İslami bir bakış açısının hakim olduğu görülmektedir. Yusuf Hikmet Bayur’un (1959: 280); “İttihat ve Terakki, Abdülhamit’in İslamcılık siyasetini olduğu gibi alır ve buna Turancılık siyasetini ekler” dediği İTC’nin Türkçü- İslamcı yaklaşımı ile ilgili olarak Köroğlu’nda dile getirilen düşünceler, İslam’ın yükselişinin Türkçülüğün yükselişine bağlı olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

İstanbul’daki genel tartışma havasının Köroğlu’na yansıması şeklinde olan ve Osmanlı Devletinin geri kalmışlığına İslam’ın sebep olarak gösterilemeyeceği düşüncesi üzerine yazan Yusuf Niyazi (Köroğlu, 18 Ağustos 1332: 2) gibi isimlere karşı Köroğlu yazarlarından H. Cemal “Türkün Tutacağı Yol” başlıklı yazısında “İttihad-ı islam vücut bulamaz” diyerek İslamcılarının kendilerinin de bilmedikleri karanlık bir yolda ilerlemekte olduklarını ifade etmektedir (Köroğlu, 4 Ağustos 1332: 2). Bu tarihten sonra yayın politikasını artık milliyetçilik üzerine tesis eden Köroğlu’nda dinin ancak milliyet açısından önemli bir faktör olduğu görüşü hakimdir. İsmail Habib (Sevük), “Milliyet Hakkında Bir Konferans” adlı yazısında bu görüşü “...milletlerin tefrikinde din de bir esas olamaz, din milliyet hususunda mühim bir amil olmakla beraber yalnız din milliyetleri teşkile kifayet etmiyor.” diyerek belirtmektedir (Köroğlu, 1 Teşrin-i evvel 1333: 1-2).

3.Köroğlu Gazetesinde Türkçülük Düşüncesi

Türkçülük; İkinci Abdülhamit döneminde sade bir fikir hareketi olarak gelişmiştir. Osmanlıcılık veya İslamcılık gibi bir siyasi sistem haline getirilmesi düşünülmemiştir. Sayısı az olan bir kısım aydının üzerinde çalıştıkları Türkçülük, çeşitli şekillerde incelenmiştir. Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin tenkit edilmesine paralel olarak Türkçülük akımı, batının Türkler aleyhindeki propagandası, Osmanlı Devleti içindeki milliyetçilik akımlarının baş göstermesi üzerine Osmanlı siyasi hayatına yerleşmiştir.

Lewis, (1984: 341-346) Türkçülük akımının ilk kürsüsünün 1909 tarihinde kurulan Türk Derneği olduğunu ifade etmektedir.

Genç Türklerin meşrutiyeti yeniden tesis etmelerine yönelik Osmanlılığı ile İkinci Abdülhamit dönemi İslamcılığı, devletin bütünlüğünü korumaya yönelik fikir hareketleriydi. Bu fikirlerin ağırlığını hissettirdiği bir dönemde, İslamcılar ve Gençtürkler arasında devrin milliyet fikirlerinin tesiriyle Türklüğü ilgilendiren konular üzerinde çalışan bir aydın grubu da vardı. Fakat Türklükle ilgili bütün bu çalışmalar tamamen fikir alanında olup şu konular etrafında toplanmaktaydı: Dilde Türkçülük, Türklük aleyhindeki propagandalara karşı savunma, Anadoluçuluğa dayanan Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlılığın tenkit edilmesi şeklindedir (Karal, 1978: 555). Türklük karşıtı hareketlerin etkisi altında gelişen Türkçülük, özellikle Ziya Gökalp tarafından işlenerek bir sistem haline getirilmiştir. Osmanlı Devletinin içindeki İslam olmayan unsurların arasında kuvvetlenen milliyetçilik duyguları daha sonra İslam olan Araplar arasında da ilgi uyandırmaya başlamıştı.

Osmanlılık ve İslamcılık çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin dışarıda ayrılıkçı faaliyetlerin başlaması sebebiyle aydınlar arasında Türk diline ve Türk kültürüne sahip çıkarak kurtuluşa erilebileceği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Türkçülük akımı; taraftarlarının İTC içerisinde etkili bir grup olmasından dolayı 1908 tarihinden başlamak üzere 1915 tarihinde devlet yönetiminde etkisini hissettirmiştir (Karal, 1978: 564). Bu etki iç ve dış gelişmelere bağlı olarak da artmıştır. Örneğin Bayur, (1959: 280) İTC'nin Türkçülük siyasetini Balkan Savaşı yıkımlarından doğan güç durumu izah için de kullandığı görüşündedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere İTC'nin siyasi düşüncelerine paralel olarak cemiyetin Kastamonu'daki yayın organı Köroğlu gazetesinde Osmanlılık fikri Balkan Savaşı sonuna kadar etkisini göstermiş, ancak 1912 yıllarından itibaren Türkçülük düşüncesinin gazete sütunlarında ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ayrıca Türkçülük ile iç içe oluşan Turancılık fikrinin de aşağıda açıklanacağı üzere İ. Habib Bey gazetede savunuculuğunu yapıyordu.

Osmanlı Devletinin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına girmesinden sonra gazetede vatan ve millet konulu, milli hislere tercüman olan şiirlerin yer aldığı görülmektedir. Bu durumu değerlendiren Feroz Ahmad, (1995: 187) İTC'nin siyaseti için; "...Balkan savaşlarından sonra, Osmanlılık siyasetinin yerine, İslamcılığın ve milliyetçiliğın getirildiği kabul edilir. Bu milliyetçiliğın Türk milliyetçiliği değil, Turancı bir milliyetçilik olduğu ileri sürülürse de ikisinin arasındaki fark, kesin olarak belirlenmiş değildir..." demektedir. Özellikle Türk Yurdu'ndan yapılan alıntılarda Mehmet Emin Yurdakul'a ait şiirler yayınlanmıştır (Köroğlu, 6 Şubat 1328: 4).

Köroğlu gazetesinin başlığının altında ilk yayın tarihinden beri bulunan “Osmanlı Gazetesidir” serlevhası 2 Ekim 1911 tarihinden itibaren “Türk Gazetesidir” şekline çevrilmiş ve kapandığı 1918 yılına kadar bu başlık ile yayımlanmıştır (Köroğlu, 19 Eylül 1327: 1). Bu çerçevede basın tarihimizde ilk defa “Türk Gazetesidir” başlığıyla çıkan gazete İkdam’dır. İkdam’ın kültürel Türkçülüğün gelişmesinde ve Türkiye’de milliyet fikrinin tanıtılmasında önemli yeri bulunmaktadır (Sarıay, 1990: 27).

Balkan savaşının yenilgi ile sona ermesi ve Rumeli’deki geniş toprakların anayurttan ayrılması, Türkler arasında milliyet duygularını kamçulamıştır. Milliyet hareketini küçümseme ile karşılayanlar İTC’den de yardım görmeye başlayan Türk Ocağı’nın çalışmalarına katılmışlar, “vaktiyle gü-lünç buldukları -yeni lisan- ile manzumeler yazarak Türkçeyi ve milli edebiyatı savunmaya başlamışlardır.” (Levend, 1972: 337-338). Gerçi Kastamonu’da merkezi İstanbul’da olan Türk Derneği’nin şubesi 1909 tarihinde açılmış ise de Şube Tüzüğü’nin ikinci maddesinde belirttiği “...Türkçenin açık, sade, güzel, ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlasını ona göre tedkik etmektedir...” (Kastamonu, 15 Teşrin-i sani 1909: 3) şeklindeki amacına hizmette Kastamonu basınında 1911 yıllarına kadar kayda değer bir faaliyet göze çarpmamaktadır. Bu dönem içerisinde Kastamonu Matbaasında basılan müellifi yerine “Bitigçisi” baskısı yerine “Tüketiği” yazılan “Okuma Yazma” adlı öztürkçe bir eser dikkate değer. Bu eserin yazarı Kastamonu İstinaf Mahkemesi Reisi Ali Rıza’nın aynı zamanda Türk Derneği Kastamonu Şube Başkanı olması eserin dernek çalışmaları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Köroğlu, 3 Kanun-ı sani 1325: 2).

Köroğlu gazetesinde 1911 yılında Ahmet Talât (Onay) “Süha Zâhir” imzasıyla “Okut” başlıklı bir makale yazmıştır. Onay makalesinde, “...Siz öyle büyük, yiğit, er bir atanın, bir babanın oğlu erler, yiğitlersiniz ki soyunuz Oğuz Han, adınız Türk’tür...” (Köroğlu, 27 Kanun-ı sani 1326: 2) diyerek sade bir Türkçe ile yazıp Meşrutiyet yıllarında Kastamonu’da Türkçülük fikrinin oluşumunda yer almış olması dikkati çekmektedir. Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Veled Çelebi (İzbudak) ve Necip Asım’ın öğrencilerinden olan A. Talât, Türkçülük konusunda Kastamonu’daki çalışmalarının medrese hocaları ve Türkçülüğe karşı olanlar açısından rahatsızlık yaratığının farkındadır. 1936 yılında Duygu dergisinde nasıl Türkçü olduğunu anlatan A. Talât, medrese hocalarının kendisi gibi düşünenleri dinsizlikle bile itham ettiklerine dikkat çekerek “...Çünkü bu hocalara iltif etmiyorduk, çünkü Türkçülük ülküsünü Müslümanlık sevdasından üstün tutuyorduk ve çünkü o zamana kadar Kastamonu muhitinde bilinmeyen ve hocaların mevkiini sarsan bir fikir ardında koşuyorduk...” (Kurnaz, 1990: 57-58; Duygu, 1997: 19) demekte ve 15 Ocak 1914 tarihinde “Selâhiyeti haricinde bir takım işlere müdahale ettiği” gerekçesi Kastamonu’daki gö-

revinden azledilmesinin sebebini Türkçü faaliyetlerinin bir sonucu olarak görmektedir (Kurnaz, 1990: 10).

Köroğlu'nda Çarşambalı Hatibzâde Mehmet yazmış olduğu “Türklüğümüzü Bilelim” başlık bir yazıda; artık Türkün atalarını bilmesi gerektiği, neslini bilmesi gerektiği, üstelik bunun dine de aykırı olmadığı, Türkün Oğuz torunu olduğunu unutmaması gerektiğini belirterek “... Arslan dedelerinizden korkak evlatlar mı istiyorsunuz?...” (Köroğlu, 2 Şubat 1327: 3-4) diyerek milliyetçi yayınlara başlamış buna paralel olarak Türkçülük ve Türk tarihi hakkında gazetede Ahmet Hikmet'in (Köroğlu, 7 Nisan 1327: 2-3), Ziya Gökalp'e atfen yazılan ve Altın Yurt'un ebediyen Türk ve Osmanlı yurdu olarak kalacağı hakkında Tahir Karauğuz'un (Köroğlu, 1 Kanun-ı evvel 1332: 2) makaleleri yayınlanmaya başlamıştır.

Köroğlu Gazetesinde Birinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı şiirlerle tanınan Tahir Karauğuz (Köroğlu, 25 Şubat 1331:3) “Türk Askeri” adlı şiirinde;

“Türk askeri, şanlı kılıç belinde

O ateşten altın sürgü elinde

Omuzunda güneşli al bayrağı

Fırtınalar, kasırgalar uğrağı

Coştı yine Oğuz Han'ın evlâdı,

Zulm elini ateşlemek murâdı...”

kıtası ile Türklüğü övgülü sözler ile ifade ederken, aynı yıllarda gazetenin başyazarlığını yapan İsmail Habib (Sevük) yazdığı makalesinde Türk Milletinin içine düştüğü durumdan ve kapitülasyonların ağırlığından bahsederek Türk esnafının da diğer unsurlar gibi çalışmalarını dile getirerek; şimendifer idareleriyle bütün umumi kuruluşlarda ve şirketlerde Türkçe lisanı mecbur kılan kanunu överek bu konuyu Türkçe lisanının geleceği açısından önemli görmektedir. Bu konuda Osmanlılığı yeniden yorumlayan İsmail Habib, artık imparatorluğun diğer unsurlarını gözden çıkarmış görünüyordu. İ Habib “Milletin Zaferi” başlıklı yazısında: “...onların fâzıla-i refahı için elbette bizim sürüklenmekliğimiz icap edemezdi. Biz onlara -ölünüz- demiyoruz, -Biz de yaşayacağız- diyoruz. Hayat mukaddesse herkesin kendi hayatı daha mukaddestir. Şimdiye kadar kendi hanemizde biz misafir, onlar ev sahibi idi: Artık biraz da herkes kendi rolünü alsın ...” (Köroğlu, 18 Şubat 1331: 1-2).

Yukarıda bahsedildiği üzere Ahmet Talât (Onay)'ın Türkçeyi kullanmasında Köroğlu gazetesinde ilk örneği olan “Okut” adlı makalesinden sonra Tahir Karauğuz'un şiirleri, Donanma Cemiyeti'ne yaptığı hizmetlerle Kastamonu'da tanınan Fazıl Berki (Tümtürk)'ün “Türkçe Şiir” başlığıy-

la yazdığı şiirleri beklenen etkiyi yaratmıştır. Fazıl Berki Bey “Gençliğe” adlı şiirinde; “Bir elde bilgi bayrağı. Bir elde son sistem silah. Bir intikam yanardağı. Olmaktır çâre-i felâh” diyordu (Köroğlu, 20 Teşrin-i sani 1329: 3). Ayrıca gazetede bu dönem içerisinde Öztürk, Dündar, Demiralp, Karauğuz, Tarkan, Aydoğdu, Demirtaş, Oğuz Han ve Kültigin gibi Türkçe müstear isimler kullanıldığı da görülmektedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi milliyet fikirlerinin tartışıldığı bir dönemde Kastamonu’da Türk Gücü Derneği’nin yaptığı faaliyetler Türkçülük fikrinin halk arasında taraftar bulmasını sağlamıştır. Köroğlu gazetesi 1914 ve 1915 yıllarında Türk Gücü Derneği’nin çalışmalarına geniş yer ayırmıştır. Bu dönemde dernek güreş turnuvası da düzenlemiştir (Köroğlu, 17 Nisan 1330: 1-2). Türk Gücü Kastamonu şubesi açıldıktan sonra hızla kayıt kabul etmeye başlamış; gençler, okul sırasındaki öğrenciler bir iki satırlık dilekçelerle Türk Gücü Derneğine kaydolmak için müracaat etmişler ve bu müracaatlardan bazıları örnek teşkil etmesi bakımından Köroğlu gazetesinde yayınlanmıştır (Köroğlu, 12 Kanun-ı evvel 1329: 2-3).

1914 ve 1915 yıllarında Kastamonu’da “Ergenekon Bayramı” düzenleyen Türk Gücü’nün çalışmalarını Köroğlu gazetesinin geniş yer ayırarak desteklediği anlaşılmaktadır. Anadolu’da yapılan Nevruz kutlamaları çerçevesinde 1914 ve 1915 yıllarında Kastamonu’da yapılan ve Köroğlu gazetesinin “Milli Bir Bayram”, “Ergenekon Bayramı” diyerek manşetten verdiği haberi Kastamonu’da bu tarihlerde Nevruz’un mahiyeti ve kutlamaların yapılması bakımından önemlidir (Yılmaz, 2004: 13-24). Köroğlu gazetesi kutlamalar, Kastamonu (Türk Gücü) milli bir bayram yapmıştır” diyerek Osmanlı’nın ve İslâmiyetin tekâmül yolunun yalnız Türklüğün yükselişi ile mümkün olacağını belirtmiş ve Türk Gücü’nün hazırlamış olduğu bildiriye yayınlamıştır. Köroğlu’nda ayrıca Mekteb-i Sultani, Darulmuallimin ve Mekteb-i Rüştîye öğrencilerinin katıldığı kutlamada okunan şiir ve konuşmalar da yayınlanmıştır (Köroğlu, 2 Nisan 1330: 1; Köroğlu, 2 Nisan 1330: 2-3). Aynı yıllarda İstanbul’da da yapılan kutlamaların savaş yıllarına rastlaması ve ülkenin zor şartlar altında bulunması sebebiyle milli heyecanın yükselişinin kutlamalara da yansıdığı görülmektedir. Köroğlu gazetesinde 1915 yılında yapılan kutlamalar sırasındaki duygulara tercüman olarak “...Meselâ bu günde bir Ergenekon içinde olduğumuzu farz edemez miyiz? Her tarafımız harp içerisinde bulunuyor. İnşallah galibiyetle şu demir çemberi de kırarak bundan da halâs olacağız. Ecdadımızın bundan kim bilir kaç bin sene evvelki kurtuluşu gibi kurtulacak ve kemâl-i izzet ve refah ile yeni güne dahil olacağız.” denilerek Birinci Dünya Savaşı’ndan Osmanlı Devleti’nin mutlaka galip çıkacağı vurgulanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında gazetede halkın moralini yüksek tutacak Türklükle ilgili yazı ve şiirlere ağırlık verildiği görülmektedir. Mekteb-i Sultani öğrencisi Hüsnü, sekiz kıtalık “Türk’ün Hitabı” unvanlı şiirinde;

“Ey Moskof, İngiliz, hain Fransız,
Zannetmeyiniz ki Türk düştü dermansız,
Yandık ezildikse, daha payânsız,
Kıtalar zaptına dermanımız var...”

(Köroğlu, 23 Nisan 1331: 3) derken Türkçülük fikirlerinin Kastamonu’da Balkan Savaşı sonunda etkileri Köroğlu gazetesine yansımaktadır. Köroğlu gazetesinde 1 Ocak 1913 tarihinde İsmail Tarkan ismiyle yazılan bir makalede Türkün milli bir ülküsünün olması gerektiği belirtilerek “Terakki için milli ideal lazımdır...” deniliyordu (Köroğlu, 18 Aralık 1329: 1-2). Bu ideal ve hedefe H. Cemal 1916 yılında “Türkün Tutacağı Yol” başlıklı yazısında işaret ederek “... Milliyet, Vatan, Hürriyet, izzeti-i nefis. İşte Türkün hedefi ...” demektedir (Köroğlu, 4 Ağustos 1332: 2). “Türk’ün Asâleti” başlıklı bir başka yazıda ise, Türklüğün hedefleri arasına Batıcılık da dahil edilerek: “... Size iki şey tavsiye ediyorum. Ahlaken, manen ihtiyar Türklerin takip, ilmen, irfanen garplıları taklit ediniz...” ifadesine yer verilmiştir. (Köroğlu, 22 Kanun-ı evvel 1332: 2).

Bilindiği üzere Yusuf Akçura 1904’te Mısır’da “Türk” gazetesinde çıkan “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalelerinde Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülüğü münakaşa etmiş, Türk birliğinin getireceği faydalardan bahsetmiştir (Akçura, 1976). Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin tenkit edilmesi ve Türk birliği siyasetinin tartışmaya açılması, “İttihad-ı Anâsır” fikrinden sonra “İttihad-ı İslam” ve “Türk İttihadı” düşüncesinin kıyaslanması 1916 yılından itibaren Kastamonu basınına aksetmiştir. İttihat ve Terakki mensupları arasında daha çok kabul gören Türkçülük fikrinin geleceğe ait bir ülkü olarak Türkçülüğü bir sistem haline getirmeye yönelik maddi ve manevî unsurların Köroğlu gazetesi sütunlarında yer aldığı görülmektedir.

Panislamizm düşüncesini eleştiren H. Cemal; Bulgar, Sırp ve Karadağlıları örnek vererek siyasetlerinin Hristiyanlık olması gerekirken, milliyet üzerine tesis ettiğini ve “Onların çok evvel anladıkları bu hakikate biz şimdi nazarı hayretle bakmaya mahkûmuz... Türkün düşüneceği şey milliyet mefkûresidir” demektedir. Yine, İttihad-ı İslam’ın yirminci yüzyılda mümkün olamayacağını, milliyetin vatana sahip olma konusunda oynadığı rolün önemine işaret ederek “... Vatan ancak milliyet fikri ile elde tutulur. Bugün Bulgarlar, Rusların Hristiyan olmalarına hürmeten onların itaatleri altına girse ne lisanı, ne adâtı ne de milliyeti kalır. Demek din milletleri yekdiğerine kardaş yapamıyor. Bizimkiler ittihad-ı İslam gayesini karanlık bir yolda takip ediyor” demektedir. H. Cemal makalesinde tek çıkar yolun Türk birliği olduğunu savunarak eleştirilere cevap vermektedir. İslâm birliği için ; “İttihad-ı İslam vücut bulamaz. Bir fâide temin edemez, etmedi”

diyerek “Buna çare? Türk İttihadıdır. Ancak bu kuvvet temin edildikten sonra zayıflara karşı himayemizi ebzal edebiliriz. Evet, biz bu kuvveti nereden bulacağız? Türkler bunca felaketlerden sonra ne ile bu İttihad-ı İslam emelini meydana getireceklerdir.? Görüyorsunuz ki bu şimdilik mümkün değildir. Türk kendini kurtarmak için evvela zamana muhtaçtır. Bu ihtiyaç Türkün istikbâliyle son derece alâkadardır. Bu sırada İslam yine İslam, Hristiyan yine Hristiyan kalacaktır. Şimdi kuvvet, hakikat başka bir yere terk-i mevkii etti. Milliyet! Türkler, bizzat kendi kuvvetlerinin temasına gayret etmelidirler. Bu kuvvetin membaı milliyet mefkûresidir. İttihad-ı islâm emeliyle Hristiyanlık aleyhine kıyam bu sırada Türk milleti için faydalı bir emel olamaz...” demektedir (Köroğlu, 4 Ağustos 1332: 1).

Köroğlu gazetesinde 1912 - 1917 yılları arasında çıkan yazılarda millet, milliyet, milliyetçilik, Osmanlılık, Türk, Türkçülük kavramlarının ifade ettiği anlamların İsmail Habib (Sevük)’ün 1917 tarihinde yayınlanan konferans notlarında açıklık kazandırdığını görmekteyiz. İ. Habib milletin ne anlama geldiği görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “...Millet yalnız ırk değildir. Yalnız ırk millet için mihver-i yegâne olamaz. Çünkü ırk itibarıyla insanlar pek çok ihtilâlâta maruz kalmışlardır. Aynı milletin muhtelif ırklara ayrılmış olduğu, muhtelif ırkların mürûr-ı zaman ile birleşerek yekpâre bir millet teşkil ettikleri görülüyor. Binaenaleyh milletleri yalnız ırkî esasa ittihaz ederek ayıramayacağız...” diyerek milleti oluşturan değerler içerisinde dinin de yeterli olamayacağını “...milletlerin tefrikinde din de bir esas olamaz, din milliyet hususunda mühim bir âmil olmakla beraber yalnız din milletleri teşkile kifayet etmiyor...” demektedir. İ. Habib’e göre din ve ırk birliğinden ziyâde dil birliğinin önemine işaret ettiği yazısında bütün bunların dışında milleti oluşturan öğelerden en önemlisinin duygu ve düşünce, kader ve keder birliği olduğu görüşündedir. “Milliyet en ziyade ittihad-ı hissiyatta tecelli eder. Eğer Türklüğün saâdeti seni mesud ediyorsa, eğer Türklüğe gelen bir felaketten sen müteessir oluyorsan, eğer sen Türklüğünle beraber gülüyor, Türklüğünle beraber ağlıyorsan, sen Türk’sün. Yok, Türklüğün tebessümü sana bir girye, Türklüğün giryesi sana bir tebessüm oluyorsa, nafil kendini aldatma, sen Türk değilsin...” (Köroğlu, 1 Teşrin-i evvel 1333: 1-2).

Meşrutiyetin ilanından sonraki yıllar içerisinde milliyetin kıymetinin geç anlaşılmaya başladığını, Türkçülük akımının öncülüğünü yapanlar tarafından öyle zannedildiği kadar ilgi görmediğini, artık “Osmanlılık” fikrinin de çürüdüğü düşüncesinde olan İ. Habib “...biz safvetle anâsır-ı sâireye karşı şefik kollarımızı açmıştık, fakat onlar ihtilaf-ı kitab ile de bizden ayrılan bir takım unsurlar açtığımız ağuşu kabule ellerinde birer hançer saklayarak geldiler. Biz -Osmanlılık- dediğimiz ocağı üflemeğe çalışırken onlar gizlice su döküyorlardı. Önümüzdeki gayeye doğru, derin bir safvetle koşup giderken zannediyorduk ki onlar da bizimle beraber ge-

liyorlar. Lakin bazı vukuat-ı dâhiliyenin muştâ-i ikazı ile gözlerimizdeki perde-i gâflet yırtılınca gördük ki yapayalnız imişiz...!” diyerek okuyucularına “...Hala daha Türkçülüğümüzü takdir edemiyoruz... Madem senin milletin; milletlerin en kadim, en asil, en necibidir, milliyetçiliğini gurur ve mefharetle haykırmaktan neden sıkılıyorsun? ... Gurur ve mefharet ile en gür bir sadâ ile bağır: Ben Türküm!” (Koroğlu, 1 Teşrin-i evvel 1333: 1-2).

İsmail Habib (Sevük) ; Koroğlu gazetesinin 438. sayısında yazısına devam ederek bütün milletlerin milli ideallerinin olduğunu Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'nın bile ideallerinin bulunduğunu, Türk milletinin ise tek kurtuluş yolunun bütün Türklerin birleşmesi -Turan- olduğunu ifade ediyor. İ. Habib Türkçülüğün idealini şu şekilde açıklıyor: “Bize (Türklerle) mefkûreniz nedir? derlerse ne diyeceğiz. Bizim mefkûremiz istiklâlîmizi muhafazadır diyemeyiz. Çünkü istiklâl her milletin en tabii en ibtedai bir vazifesidir. Çünkü istiklâlî mefkûre edinmek ölmeyi mefkûre edinmektir. ... Bizim mefkûremiz dinimizi muhafazadır da diyemeyiz. Çünkü sen “muhafaza ettim” desen de o din muhafaza edilecektir. ... Öyle ise bizim mefkûremiz nedir? Bizim mefkûremiz mi? Bizim mefkûremiz dünyadaki yetmiş milyon Türkün vahdetidir. Dünyadaki bu yetmiş milyon Türklük ne zaman bir şahs-ı vahid gibi düşünür, ne zaman tek bir insan gibi oturur kalkarsa, bütün Türkler ne zaman vahdetlerini teşkil ederler ve ne zaman dünyanın orta yerinde yetmiş milyonluk kuvvetli bir azamet yekpâre bir Türk Milleti vücûda gelirse biz işte o zaman, vatandaş! İşte ancak o zaman mefkûremize vasıl olmuş olacağız...” (Koroğlu, 15 Teşrin-i sani 1333: 1).

Sonuç

Koroğlu gazetesi, Kastamonu Vilâyetinde yayımlanan ikinci gazete olup aynı zamanda Kastamonu'nun ilk özel gazetesidir. İsmi Koroğlu Destanı'ndan alan gazeteye bu unvan, Koroğlu'nun Bolu Beyine karşı duruşuna benzetilen Meşrutiyet yanlısı aydınların Osmanlı sultanı olan II. Abdülhamit'e karşı duruşuna örnek olarak verilmiş ve Koroğlu ismi dönemin şartları içerisinde sıkça vurgulanan “Hürriyet” kavramına bir sembol olarak seçmiştir. Koroğlu gazetesinin Meclis-i Mebusân'ın açıldığı gün, 17 Aralık 1908 tarihinde yayına başlaması ve Mondros Mütarekesinden hemen sonra 31 Ekim 1918 yılında kapanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülke genelinde uyguladığı basın politikasının Kastamonu'ya özgü bir örneğini oluşturmaktadır.

Koroğlu gazetesinin Kastamonu'daki yeri için şunlar söylenebilir, Kastamonu Vilayetinin ilk özel gazetesidir. Kastamonu basın hayatına bu yönüyle yeni bir çehre kazandırmıştır. Aydınlar, gazete etrafında toplanarak fikirlerini daha geniş kitlelere yayma imkânına kavuşmuşlardır. Gazete İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak kurulmuş olmasından dolayı Meşrutî idarenin ve iktidarın sözcülüğünü yapmıştır. Toplum ha-

yatındaki cemiyet hayatı ve dernekleşme sürecini oluşturma ve hızlandırmada Kastamonu'da kurulan dernek ve cemiyetler desteklenmiştir. Gazete aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propagandası yapılmış, Kastamonu'nun siyasi ve sosyal hayatı etkilenmiştir. İttihatçıların genel politikasına uygun olarak toplumun bütün kesimini içerisine alan bir eğitim anlayışı gazetenin yayınlarına yansımıştır.

Köroğlu'na; millet, milliyet kavramlarına getirilen açıklık ile, bu fikirlerin sağlıklı bir şekilde topluma yayılmasında gösterilen duyarlılık, Osmanlılıktan milli devlete geçiş sürecinde üstlendiği fonksiyon açısından önemli yer tutmaktadır. Tabii gazetenin bütün bu yayınları, İTC ile olan bağından dolayı İTC'nin Kastamonu'daki faaliyetleri ile özdeş düşünülmelidir. Türkçü aydınlar tarafından çıkarılan Türk Yurdu, Türk Sözü, Bilgi Mecmuası gibi süreli yayınların dönem içerisindeki fikrî faaliyetlerde özellikle 1913-1918 yılları arasında Köroğlu gazetesinin yayın politikasında ufku oluşturulan yayınlar olarak görmekteyiz. Ziya Gökalp ve M. Emin Yurdakul'un fikirlerinin Köroğlu gazetesindeki makale ve şiirlere yansıdığı görülmektedir. Tahir Karauğuz şiirlerinde M. Emin Yurdakul'u ve Ziya Gökalp'i örnek almıştır. İ. Habib Sevük Kastamonu İttihat ve Terakki Şubesinde verdiği konferanslarda ve yazılarında milliyetin hissiyatta tecesselli ettiğini belirtip, yalnız ırkî birliktelik görüşünü reddederken Ziya Gökalp'in düşünceleriyle bağdaşmaktadır. Yine A. Talât Onay; Necip Asım ve Hamdullah Suphi'nin etkisinde yetişmiş olmakla 1910-1911 yıllarda Kastamonu'da bulunmuş ve Türkçülük fikri etrafında yayınlar yapmıştır.

Köroğlu gazetesi yazar kadrosundan Ahmet Talât Onay, İsmail Habib Sevük, Tahir Karauğuz, Fazıl Berki (Tümtürk) gibi kişiler Kastamonu'da buldukları süre içerisinde yazdıkları makale ve şiirler ile Türk Milliyetçiliğinin devlet ve toplum hayatındaki oluşum sürecine katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı dönemi Türk milliyetçiliği hareketinin, ister İttihat ve Terakki içerisinde, ister dışında olsun bir tepki ve kültür milliyetçiliği hareketi olmaktan kurtarılması sürecinde, sırf bir aydın hareketi olmaktan çıkarılıp Köroğlu gazetesi aracılığıyla yerel seviyede dile getirilmesini sağlamışlardır. Siyasi anlamda son dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içerisindeki Türkçülerin, İttihat Terakki'nin resmi ideolojisine paralel olarak yaptıkları çalışmalar dikkate alındığında Kastamonu'da hem siyasi hem de sosyal alanda istenilen sonuçların alındığı söylenebilir. Osmanlı Devletinde son dönem siyasi olayları karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikasına paralel olarak Köroğlu gazetesine yansıyan Türk milliyetçiliği fikri, Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla tamamen devlet ve toplumsal hayata dönük çağdaş, ilerici, birleştirici bir hüviyet kazanmıştır.

KAYNAKLAR

1-Kitap ve Makaleler

- AHMAD, F. (1995). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul.
- AKÇURA, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara.
- BAYRAKTUTAN, Y. (1996). *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları*, Ankara.
- BAYUR, Y. H. (1959). *İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler*, Ankara.
- BOZKURT, G. (1989). *Alman -İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumu 1839-1914*, Ankara.
- DEMİRCİOĞLU, A. (1973). *100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu.
- DEMİRCİOĞLU, A. (1980). *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir 1872-1972*, Kastamonu, Doğrusöz Matbaası.
- DEMİRCİOĞLU, A. (1987). *Kastamonu'da Basılan Eserler 1869-1928*, Kastamonu, Doğrusöz Matbaası.
- ESKİ, M. (1995). Kastamonu'da Basın-Yayın Çalışmaları Tarihi, *Türk Dili*, S.527, (Kasım 1995).
- KARAL, E. Z. (1978). *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ankara.
- KURNAZ, C. (1990). *Ahmet Talât Onay*, Ankara.
- KURNAZ, Ş. (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, İstanbul.
- LEVEND, A. S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara.
- LEWIS, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, TTK.
- OKTAY, K. (1997). Ahmet Talât Onay -Nasıl Türkçü Oldum, *Duygu*; 1/9, (Haziran 1997). 19.
- SARINAY, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul.
- SARINAY, Y. (19909). *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara.
- TOPRAK, Z. (1982). *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara.
- TOPRAK, Z. (1977). *Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, (14-16 Ocak 1977)*, İstanbul, 14-16.
- TUNAYA, T. Z. (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1954). *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe İslamcılık Cereyanı*, İstanbul.
- TUNAYA, T. Z. (1959). *Hürriyetin İlânı İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar*, İstanbul.

TURAN R., SAFRAN, M., YALÇIN, E. S., ŞAHİN, M. (1994). *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Ankara.

YILMAZ, M.S. (2004). Kastamonu'da Ergenekon Bayramı/Nevruz 1914-1915, *Bilge*, S.40, (Bahar/ Nevruz 2004), 13-24.

YILMAZ, M. S. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Kastamonu (1908-1918), *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

YILMAZ, M. S. (2008). *II. Meşrutiyet Devri Kastamonu Basın Tarihi*, Ankara, Berikan Yayınevi.

2-Gazeteler (Köroğlu, Kastamonu)

Ahmet Hikmet, "Altun Ordu", *Köroğlu*, Yıl:3, Sayı:120, (7 Nisan 1327), 2-3.

Ahmet Mahir, "İttihad", *Kastamonu*, Nu:1793, (9 Haziran 1909), 4

Ahmet Talât, "İttihad Edelim", *Köroğlu*, Yıl:2; Nu:53, (3 Kanun-ı sani 1325), 4.

Aziz, "Vatan, Vatana Muhabbet", *Kastamonu*, Nu:1812, (20 Teşrin-i evvel 1909), 4.

"Bizim Suâlimiz", *Köroğlu*; Yıl:1, Nu:5, (14 Kanun-ı Sani 1909), 1.

Fazıl Berki, "Gençliğe", *Köroğlu*, Yıl:5, Nu:235, (20 Teşrin-i sani 1329), 3.

"Kadınlıkta Maarif", *Köroğlu*, Yıl:5, Nu:227, (29 Ağustos 1329), 3.

Hatibzâde Mehmet, "Türklüğümüzü Bilelim", *Köroğlu*, Yıl:3, Nu:150, (2 Şubat 1327), 3-4.

Hasan Hami, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:9, (11 Şubat 1909), 1-2.

H. Cemal, "Türkün Tutacağı Yol", *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:375, (4 Ağustos 1332), 2.

H. H. "Türk'ün Asâleti", *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:395, (22 Kanun-ı evvel 1332), 2.

"Hediye-i Şitâiye", *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:5, (14 Kanun-ı sani 1909), 4.

"Hediye-i Şitâiye", *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:8, (4 Şubat 1909), 4.

"Hediye-i Şitâiye", *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:14, (18 Mart 1909), 4.

"İttihat ve ihtilaf", *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:2, (24 Kanun-ı sani 1908), 3.

H. Cemal; "Türkün Tutacağı Yol", *Köroğlu*; Yıl:8, Nu:375, (4 Ağustos 1332), s.2.

İsmail Habib, "Milliyet Hakkında Bir Konferans I", *Köroğlu*, Yıl:9, Nu:436, (1 Teşrin-i evvel 1333), 1-2.

İsmail Habib, "Milliyet Hakkında Bir Konferans II", *Köroğlu*, Yıl:9, Nu:438, (15 Teşrin-i sani 1333), 1.

İsmail Habib, "Milletin Zaferi", *Köroğlu*, Yıl:7, Nu:351, (18 Şubat 1331), 1-2.

İ. Habib, "Kadınlığın Yükselmesi", *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:355, (17 Mart 1332), 1-2.

İsmail Tarkan, "Terakkî İçin Milli İdeal Lazımdır", *Köroğlu*, Yıl:5, Nu:239, (18 Aralık 1329), 1-2.

Kastamonu, Nu:1815, (15 Teşrin-i sani 1909), 3.

- Köroğlu*, Yıl:2, Nu:53 (3 Kanun-ı sani 1325), 2.
- Köroğlu*, Yıl: 4, Nu:181 (19 Eylül 1327), 2.
- Köroğlu*, Yıl:4, Nu:199, (6 Şubat 1328), 4.
- Köroğlu*, Yıl: 5, Nu:238, (12 Kanun-ı evvel 1329), 2-3.
- Köroğlu*, Yıl:6, Nu:254, (2 Nisan 1330), 1-3.
- Köroğlu*, Yıl:6, Nu:256, (17 Nisan 1330), 1-2.
- Köroğlu*; Yıl:6, Nu:254, (2 Nisan 1330), s.2 - 3.
- Köroğlu*, Yıl:9, Nu:440, (29 Teşrin-i sani 1333), 1.
- M.Ş., “Türk’ün Çâre-i Necâtı”, *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:384, (6 Teşrin-i evvel 1332), 1-2.
- Mehmet Vahdeti, “Havas-ı Şebâbet”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:37, (25 Ağustos 1909), 1.
- Mehmet Vahdeti, “Bugünkü Kastamonu, Müstakbelde Kastamonu”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:29, (1 Temmuz 1909), 1-2.
- Mehmet Vahdeti, “Gençlik isteriz”, *Köroğlu*, Yıl:1 Nu:30, (8 Temmuz 1909), 1-2.
- M. Vahdeti, “Halita-i Tefekkürat”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:35, (30 Temmuz 1325), 1-2.
- M. Vahdeti, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:45, (8 Teşrin-i evvel 1325), 2-3.
- M. Vahdeti, “Teceddüd”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:15, (25 Mart 1909), 1.
- M. Vahdeti, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:22, (13 Mayıs 1909), 1-2.
- M. Vahdeti, “Meşrutiyet Dersleri”, *Kastamonu*, Nu:1814, (8 Teşrin-i sani 1909), 4.
- M. Vahdeti, “Daima Birlik, Daima Beraberlik”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:24, (27 Mayıs 1909), 2.
- “Osmanlı Kadınları”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:4, (7 Kanun-ı sani 1909), 1-2.
- Süha Zâhir, “Okut”, *Köroğlu*, Yıl:3, Nu:111, (27 Kanun-ı sani 1326), 2.
- Tahir Karauğuz, “Yurduma”, *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:392, (1 Kanun-ı evvel 1332), 2.
- Tahir Karauğuz, “Türk Askeri”, *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:352, (25 Şubat 1331), 3.
- “Taşköprü’den Telgraf”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:5, (14 Kanun-ı sani 1909), 4.
- “Terakki”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:28, (24 Haziran 1325), 1-2.
- Tevfik, “İttihad I”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:1, (17 Kanun-ı evvel 1908), 3-4.
- “Türk İslâm Kundura İmalathanesi”, *Köroğlu*, Yıl:5, Nu:245, (29 Kanun-i sani 1329), 3.
- “Türk’ün Hitabı”; *Köroğlu*; Yıl:7, Nu:359, (23 Nisan 1331), s.3.
- “Valide”, *Köroğlu*, Yıl:1, Nu:13, (11 Mart 1909), 2.
- “Yollarımız”; *Köroğlu*; Yıl:1, Nu:10, (18 Şubat 1909), s.3.
- Yusuf Niyazi; “Türkün Tutacağı Yol Makalesine Cevap”, *Köroğlu*, Yıl:8, Nu:377, (18 Ağustos 1332), 2.

“

Bölüm 15

**ELAZIĞ'DA YAŞAYAN AFGAN
GÖÇMENLERİN ÇALIŞMA
DENEYİMLERİ ÜZERİNE SOSYOLOJİK
BİR ARAŞTIRMA**

Mevlüt Yılmaz^{1}*

”

1 * Dr.Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Orcid id: 0000-0002-8982-6778, mevlutyilmaz@firat.edu.tr

Giriş

Göç, geçmişten günümüze var olagelen sosyal bir gerçekliktir. Bi-reysel (eğitim, iş, daha iyi bir yaşam) ve toplumsal (savaş, kıtlık, doğal afetler) faktörler göç hareketlerinin temel sebepleri arasındadır. Son yıllarda göç hareketleri dünya ölçeğinde artış göstermektedir. Bazı ülkelerde çatışma-şiddet olaylarının yoğunluğu ve ilişkili güvenlik sorunları başta Türkiye olmak üzere küresel çapta göç dalgalarının yaşanmasına neden olmaktadır. Göç faaliyetlerinin geçiş güzergâhında yer alan ve milyonlarca göçmene ev sahipliği yapan Türkiye yaşanan süreçten toplumsal, iktisadi, politik yönden en fazla etkilenen ülkelerden biridir.

Afganistan halkı Türkiye'ye sığınma başvurusu bakımından ikinci büyük göçmen nüfusu oluşturmaktadır. Afganlar Sovyet işgaliyle başlayan süreçten bugüne 40 yılı aşkın süredir ülkelerinden göç etmektedir. Türkiye taşıdığı stratejik konum itibariyle Afgan göçmenler için bir geçiş ülkesidir. Ancak göçe dair yaşanan son gelişmeler Türkiye'yi yalnızca göç veren ülke olmaktan çıkarak aynı zamanda göç alan ülke haline getirmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye göç yolları üzerinde bulunan transit bir ülke olmanın yanında son yıllarda ülke sınırlarında barındırdığı göçmen oranının çok yüksek seviyelere çıkması, bu göçmen nüfusun belirli bölgelerde/illerde ikamet ettirilmesi ve yerel halk ile sosyo-ekonomik ilişkiler kurulması bakımından dikkat çekici öneme sahiptir.

Afgan göçmenler Türkiye'de buldukları illerde özellikle çalışma yaşamına katılım sağlayarak ekonomik ilişkiler üzerinde etkili olmaktadır. Afganlar, işgücü piyasasında ucuz emek kapasitesi açısından işlevsel görülür. Bu yaklaşımın analizi, ancak göçmen işgücü olarak Afganların kendi bakış açıları çerçevesinde deneyimledikleri üzerinden okunabilir. Bu bağlamda çalışma, Elazığ'da yaşayan Afgan göçmenlerin çalışma hayatı üzerinden ekonomik yaşama katılımlarını konu edinmektedir. Bu açıdan Afganların sosyo-demografik özellikleri, göç tecrübeleri, Elazığ işgücü piyasasındaki görünürlükleri, çalışma yaşamlarının doğası ve yaşadıkları güvencesizlikler, geleceğe ilişkin beklentilerinin analizi amaçlanmaktadır. Çalışma nitel araştırma modellerinden fenomenolojik desen bağlamında ele alınmıştır. Bu çerçevede büyük çoğunluğu Elazığ ili merkez Zafran Mahallesinde ikamet eden 10 Afgan göçmen ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmecilere kartopu örnekleme yöntemiyle ulaşılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Afganlar fiziki, sosyo-psikolojik, ekonomik açıdan zorlu bir göç süreci deneyimlemektedirler. Geldikleri yerlerde, Afgan emeğinin daha çok bedensel güç gerektiren, vasıfsız işlerde yoğunlaştığı görülür. Bu durum, işgücü piyasasında Afgan göçmenlerin kayıt-dışı, güvencesiz ve geçici koşullarda bir çalışma yaşamıyla yüzleşmesine neden olmaktadır. Türkiye, Afgan göçmenler için güvenli ve kültürel olarak yakın bir ülke konu-

mundadır ve bu algı geleceğe ilişkin beklentilerin biçimlenmesinde de etkili olduğu söylenebilir.

Uluslararası Göç ve Enformel İşgücü Olarak Göçmenler

Erder (1986: 9), göç olgusunu anlamlı bir uzaklık yaratan ve etki oluşturacak biçimde belirli sürede gerçekleşen tüm yer değiştirmeler olarak açıklar. Uluslar arası göç ise, bir ülkeden diğer ülkeye gerçekleştirilen yer değiştirme hareketidir. Sosyo-ekonomik, politik faktörlerin etkisiyle ortaya çıkar ve gelişim gösterir. Castles ve Miller (2008: 30-39) ise göçü, toplumsal dinamiklerden yoğun bir biçimde beslenmesinin yanında diğer tüm alanları etkileyen ve kendi karmaşık dinamiklerini de geliştiren bir süreç olarak ele alır. Bu süreçte makro, mikro ve ara yapılar birbirleri içine geçer ve aralarında net bir ayırım çizgisi bulunmaz. Castles ve Miller tek başına hiçbir sebebin insanların neden kendi ülkelerinden ayrıлып başka bir ülkeye yerleşmeye karar verdiklerini açıklamada yeterli olmayacağını savunurlar.

Aslında çeşitli nedenlerle göç hareketi başlatılsa da temelde geçimini temin edecek bir iş bağlamında emek göçü gerçekleştirildiği öne sürülebilir. Dünya ölçeğinde işgücü göçünü açıklamak için kuramsal yaklaşımlar makro, mikro ve mezo seviyelerde analize tabi tutulur. Makro yaklaşımlar, uluslar arası göçü tıpkı iç göç gibi emek arz ve talebindeki coğrafi farklar nedeniyle ortaya çıktığını savunur. Bu yaklaşıma göre, sermaye yoğun ülkelerde ücretler yüksek olduğundan düşük ücretli ülkelere buralara göçler yaşanır. Mikro yaklaşımlar ise bireysel seçime odaklanır ve rasyonel bireyler fayda-maliyet hesabı yaparak göç etmeye karar verirler. Mezo kuramsal yaklaşımlar ise dünya sistemleri, ağ, göç ekonomisi ve kümülatif nedensellikler gibi göçmen devamlılığını sağlayan bağlantılara ve kurumsal yapıların analizinin öncelenmesine vurgu yaparlar (Massey vd. 2014: 13-14;24-32). Uluslar arası göçü anlamaya dönük yaklaşımlar, göç olgusunun çok boyutlu yapısına odaklanmayı gerektirir. Bunun için iş saikiyle hareket eden göçmenlerin gittikleri ülkelerdeki çalışma süreçlerinin makro düzeyde analizi yanında göç sürecine, çalışma yaşamı bağlamındaki deneyimlere odaklanacak araştırmaların yapılması da önem arz eder. Bu çalışma da böylesi bir amaca yöneliktir.

ILO'nun 2019da yayınladığı rapora göre, 2017 yılından bu yana uluslararası işgücü göçü %3 artarak 169 milyona ulaşmış ve bu sayı küresel işgücünün %5'ini oluşturmuştur. Bu durum göçmen işgücünü küresel piyasanın ayrılmaz bir parçası kılar. Raporda göçmen işçilerin yoğunluklu olarak geçici, kayıt-dışı işlerde çalıştıkları ve güvencesizlik, işten kolaylıkla çıkarılma ve ağır çalışma şartları gibi risklere maruz bırakıldıkları vurgulanır. Ayrıca göçmen işgücünün daha çok üst gelir grubundaki

ülkelere göç ettikleri, iş aramak için göç eden gençlerin oranının arttığı, özellikle hizmet sektöründe çalıştırdıkları belirtilir.

Küresel dünyada göçmen emeğinin kayıt-dışı istihdamını engelleme-ye çalışan devletler/hükümetler, çok sayıda göçmen nüfusu yasadışı olarak istihdam ettiği bilinen sektörlerdeki işgücü piyasasının temel dinamiklerini anlamaya ihtiyaç duymuşlardır. Bu tür sektörlerin ortak özelliği emek yoğun işlerin egemen olduğu tarım, inşaat, bahçivanlık ve yeşil alan bakımı, giyim endüstrisi, oteller ve restoranlar, ev işleri, kapıcılık ve temizlik işleri, hastabakıcılık gibi işleri kapsıyor oluşlarıdır. Bu tür sektörlerde işverenlerin göçmen işgücüne talebi, ekonomik durgunluk ve halkın yüksek işsizlik oranlarına karşın genelde devam etmekteydi (Castles ve Miller, 2008: 259-260). Devletler/hükümetler yerel işverenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla taktiksel açıdan düzensiz göçe ve gayri resmi istihdama izin verebilirler. Bu bakımdan kayıt-dışı/enformel ekonomi özellikle işgücü ucuzladığında ve vasıfsız nitelikteki işlere talep arttığında yerel emek piyasalarına göçmenlerin uyum sağlamaları nispeten kolaylaşmaktadır (Rittersberger-Tılıç ve Bal, 2019: 29).

Türkiye’de küresel çapta yaşanan gelişmelerden kendi payına düşeni fazlasıyla almaktadır. Çalışmak için yabancıların Türkiye’ye göç etmeleri yanında özellikle komşu ve çevre ülkelerde yaşanan savaş, politik istikrarsızlıklar, ekonomik sıkıntılar, iklimsel sorunlar Türkiye’ye kitlesel göçlerin yaşanmasına ve göçmenliğin küresel bir gerçeklik olarak benimsenmesine neden olmaktadır. Gittikleri ülkelerde işgücü piyasasının nabzını göçmen işgücü belirlemeye başlamaktadır. Türkiye’de de Suriyeli, Afgan işgücü başta olmak üzere tüm göçmen işgücünün temelinde yerli vatandaşların yapmadıkları beden gücüne dayalı işlere yoğunlaştıkları ve kötü şartlarda, korumasız bir biçimde ve enformel ilişki ağlarının işletildiği bir çalışma hayatıyla yüzleştiği gözlemlenmektedir. Türkiye’de ekonomik alanda kayıt-dışılık önemli bir sorun olarak değerlendirilir. Yaşanan son göç hareketleriyle birlikte ekonomik alana içerilmeye çalışılan göçmen işgücünün varlığı, bu sorunu daha da derinleştirmekte ve enformel işler için göçmen işgücünün kullanımı kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Güler (2020:1463)’e göre göçmen emeği, geldikleri ülkelerin ekonomilerinde vasıfsız ve resmi çalışma şartlarının dışında kalan enformel sektörün vazgeçilmez işgücü kaynağıdır. Piyasanın normlarını belirleyen yasal çerçevenin dışında kalan faaliyetler enformel ekonominin kapsamına girer. Ücretsiz ev işçiliği, gönüllü kaçak çalışma şekilleri veya gayri resmi iktisadi etkinlikler enformelin içinde yer alır. Enformel ekonomi, türdeş etkinliklerin yasal ve sosyal bir bağlam içinde organize edildiği kurumsallaşmanın dışını ifade eder. Bu kurumsal düzenleme eksikliği şu alanlarda görünür hale gelir; çalışanın iş statüsünün mevcut standartlara uymaması yani sigortasız, bildirimsiz ve emeğin karşılığını alamayacak

biçimde olması, çalışanın iş ortamının özellikle temiz ve güvenli bir biçimde düzenlenmemesi ve ekonomik etkinliğin yönetim şeklinin sistematik olarak vergi kaçırma veya kayıt-dışı nakit ödemeler biçiminde gerçekleşmesidir.

Toksöz ve arkadaşları (2012: 23)'na göre, Türkiye'deki göçmen işgücü daha çok emek yoğun ve düşük ücret getiren işlerde çalışmaktadır. Göçmenler, imalat sektöründe deri, konfeksiyon işkolları başta olmak üzere inşaat, tarım, turizm, eğlence ve fuhuş sektörü, hasta, çocuk gibi ev ve bakım hizmetleri alanlarında istihdam edilebilmektedir. Genel olarak kadın göçmen işgücü sayısı inşaat sektörü dışındaki (ev ve bakım, eğlence, fuhuş, hazır giyim vb.) alanlarda erkeklerden daha fazla istihdam edilirken gıda-lokanta, turizm, tarım özellikle Karadeniz bölgesinde her iki cinsten göçmen çalışabilmektedir. Türkiye'de hazır giyim, turizm ve inşaat sektöründe yer alan işletmelerin ayakta kalmasında ucuz göçmen işgücünün önemli katkıları vardır. Göçmen işgücünün eğitim seviyelerinin ve iş disiplinlerinin görece yüksek oluşu, işveren açısından maliyetsiz oluşları, yasal haklarının olmaması, sendikal hakların gündeme bile gelmemesi onları işverenler karşısında cazip kılmaktadır.

Küresel işgücü göçü hareketliliğinin temel öznesi olan göçmenleri yerleşikler, sözleşmeli işçiler, düzensiz/kaçak/yasadışı göçmenler ve sığınmacı ve mülteci göçmen kategorileri bağlamında sınıflandırmak (Güler, 2020: 1462) mümkündür. Bu çalışmada daha çok sığınmacı ve mülteci kategorisinde yer alan Afgan göçmenler¹ üzerine yoğunlaşmaktadır. Son senelerde çalışma amaçlı ekonomik göçmenlerin yanında mülteciler de (mülteci barındıran gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere) kentsel bölgelerin sakinleri haline gelmektedir. Göçmenlerin kentsel bölgelerde görünürlükleri her geçen gün artmaktadır. Kentsel bölgeler emek yoğun, kötü çalışma koşullarını içeren işlere muhatap olan formel veya enformel göçmenleri barındırdığı gibi mülteci göçmenler için de çalışma imkânı sunması bakımından önemli mekânlar haline dönüşmektedir.

1 Türkiye Cumhuriyeti'nde iltica konusunda ilk kanun niteliğine sahip "6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu" 04.04.2013'te kabul edilmiş ve 11.06. 2013 tarihli, 28615 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak 11.04.2014 yürürlüğe konulmuştur. Bu Kanunla uluslararası koruma başvurusunda bulunanlar için üç statü belirlenmiştir. Bunlar *mülteci*, *şartlı mülteci*, *ikincil korumadır*. Avrupa'daki olaylar neticesinde ülkesini terk etme zorunluluğunda olanlara verilen statü *mültecilik*. Avrupa ülkeleri dışında ülkelerini çeşitli nedenler ile terk etmek zorunda kalan ve üçüncü bir ülkeye yerleştirilinceye kadar Türkiye'de kalmasına izin verilenleri kapsayan statü *şartlı mülteciliktir*. Mülteci veya şartlı mülteci olarak nitelendirilemeyen ancak menşe ülkesine dönmesinde sakinca oluşacak kişilere verilen statü ise *ikincil korumadır* (Eryurt vd. 2017; Güler, 2020; Karakaya ve Karakaya, 2021). Araştırmaya konu olan Elazığ'da yaşayan Afganlılar "şartlı mülteci" statüsüne sahiplerdir. Makale boyunca göçmen, göçmenlik vb. ifadeleri Afgan uyruklu "şartlı mülteci"ler yasal çerçevesini kapsayacak anlamda kullanılmaktadır.

Türkiye'ye Afgan Göçünün Sosyo-Tarihsel Arka Planı

Göç olgusu bir ülkeden ya da bir yerleşim biriminden diğerine gerçekleştirilen bir süreci kapsar. Bu durum göç olgusunun analizinde ikili bir bakış açısı çerçevesinde oluşturulacak bir arka plan ile açıklığa kavuşturulabilir. Türkiye'ye yaşanan Afgan göçünün de bu minvalde incelenmesi gerekir. Bu bağlamda öncelikle Afganistan'ın uluslararası göçe kaynaklık eden temel dinamiklerinin toplumsal ve tarihsel serüvenine dair açıklamalar daha sonra Türkiye'nin uluslararası göçün hem geçiş hem de durağı/mekânı haline dönüşmesine ilişkin değerlendirmeler yapmak gerekir.

Uluslararası göçün kaynak ülkelerinden biri de Afganistan'dır. Genel olarak bakıldığında Afganistan, 1979 öncesi dönemlerde tarihi ve coğrafik koşulların sonucu olarak değerlendirilebilecek doğal göç hareketlerine (komşu ülkeler İran ve Pakista'a) tanık olmuştur. 1979-1992 yılları arası dönemde ise özellikle Sovyet işgaliyle yaşanan iç ve dış çatışmalar ve kuraklıkla birlikte, Afganistan sosyo-ekonomik, politik, güvenlik, vb. açıdan ciddi sorunların merkezi haline dönüşerek küresel düzeyde Afgan göç hareketine kaynaklık etmiştir. 1992-2001 yılları arasında ise Afganistan'da Taliban'ın zaferi, ikinci bir dış göçe neden olmuştur. Bu yıllarda yeni çatışmaların çıkması, Taliban'ın iktidara geçmesi, 4 yıl yaşanan kuraklık ve savaş süresince ülke altyapısının yok olması komşu ülkelere göç etmiş Afgan mültecilerin ülkelere dönmelerini engellemiştir. 2000 yılı itibarıyla, Afganlar dünyanın en büyük mülteci topluluğu olma özelliğini korumuşlardır. ABD'de Eylül 2001 saldırısının akabinde Afganistan, ABD ve koalisyon güçlerince Taliban'a savaş açılmış ve bu gelişme üçüncü göç hareketinin temel kaynağını oluşturmuştur. Daha önceki dönemlerde özellikle komşu ülkelerin Afgan göçmenlere olumlu bakışı, yerini düşmanca tavırların gelişimine bırakmıştır (Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, 2018: 131-142). Son olarak da geçtiğimiz yılın son çeyreğinde ABD'nin Afganistan'dan çekilme kararı ve yönetimi Taliban'a bırakması ülkede yaşayan belirli kesimlerin kitlesel olarak ülkeden göç etmelerine neden olarak uluslararası göçün yeni dönem kaynağını teşkil etmiş ve dünyanın Afgan göçüyle yeniden yüzleşmesine yol açmıştır. Özellikle komşu ülkelerin sınırlarına yüksek beton duvarlar örmeye başlaması ve Afgan göçünün akın akın başta komşu ülkeler olmak üzere Avrupa ülkeleri, ABD ve tüm dünyayı etkilemesi beklenmektedir. Afganistan'da yaşanan gelişmelerin uluslararası göç yolları üzerinde bulunan Türkiye'yi etkilemeyeceği iddiası gerçekçi bir yaklaşım olamaz. Çünkü komşu ya da yakın ülkelerde gerçekleşecek birçok uluslararası gelişme, Türkiye'de de göç hareketlerinin yoğunlaşmasına neden olmaktadır.

Afganistan'dan Türkiye'ye yayılan uluslararası göçün nedenlerine bakıldığında son yıllara oranla Afganistan'da artan açlık, yoksulluk, işsizlik gibi ekonomik sorunlar ve politik güvensizlik ortamı gösterilir. Ayrıca

İran'da yaşayan milyonlarca olduğu tahmin edilen Afgan mültecilere karşı değişen politikalar ve Türkiye'nin İran sınırında güvenlik kaygısıyla 2017 yılında inşa etmeye başladığı ve bugün itibarıyla yarısı tamamlanan sınır duvarının girişi zorlaştıracığı, göçmenler ve insan tacirleri tarafından bu durumun bilinmesidir. Yine mültecilerin İran'dan ayrılmaları yönündeki baskıların artması, İran'daki ekonomik koşulların zorluğu, işsizlik ve çeşitli nedenlerle gözaltına alınıp sınır-dışı edilmeleri ve son olarak da Türkiye üzerinden Avrupa'ya geçişlerin kolay olacağına ilişkin söylemlerin (özellikle insan kaçakçılarınca) yaygınlaşması (Altıntaş, 2018) bu süreci besleyen temel faktörler olarak değerlendirilir.

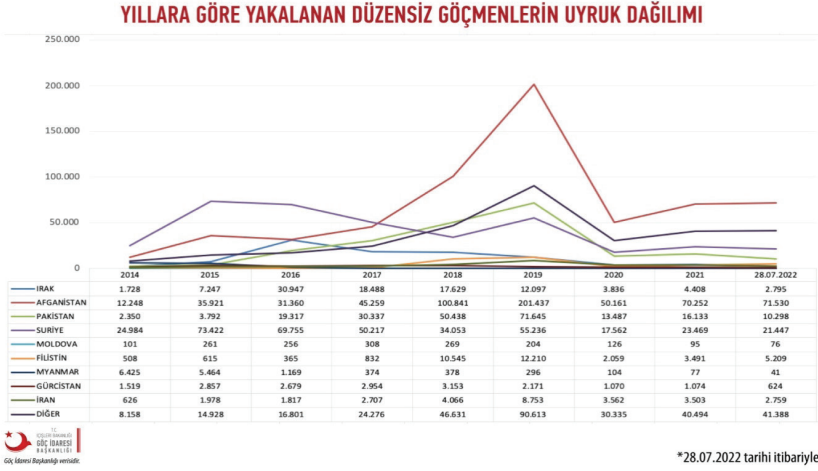
Türkiye'nin stratejik (coğrafi, tarihsel ve kültürel açıdan) konumu, 21.yy başlarından itibaren küresel göç dalgalarında önemli merkezlerden biri haline gelmesinde etkilidir. Asya-Afrika gibi kıtaların Avrupa'ya açılan kapısı olması, iktisadi ve siyasi istikrarsızlıkların, savaşların ve birçok çatışmanın yaşandığı bölgelere yakınlığı ve ayrıca bu tür sorunların yaşandığı ülkelerle tarihi ve kültürel bağlara sahip olması, Türkiye'nin birçok farklı ülkeden iç savaş, işgal, ağır ekonomik koşullar gibi zorunlu nedenlerle göç etmek durumunda kalan sığınmacı, mülteci, düzenli/düzensiz göçmen gruplar bakımından öncelikli olarak tercih edilmesine yol açmıştır. Türkiye'nin Batı ile Doğu arasında kavşak noktasında olması yani küresel eşitsizliğin her iki yakasının ortasında bulunması bir taraftan düzensiz göçmenlerce transit güzergâh olarak kullanılmasına diğer taraftan da hedef ülke olarak görülmesinde etkili olmuştur (Özgün, 2021: 3).

21. yüzyılın başlangıcında dünya sistematik bir dönüşüme sahne olmaktadır. Egemen ulus devlet merkezli küresel düzen yeni bir şeye doğru evirilmektedir. Ancak oluşmakta olan yeni düzen belirsizlikler temelli gelişim göstermektedir. Bu dönemde umut ve iyimserlik, kasvet ve umutsuzluk bir aradadır. Göç hareketleri çok eski dönemlerden beri devletler ve toplumlar üzerinde biçimlendirici bir rol oynar. Fakat son yıllardaki göç hareketlerinin karakteristiği küresel bağlam, yerel ve uluslar arası politikadaki merkeziyeti, kapsamlı iktisadi ve toplumsal sonuçları açısından daha önceki dönemlerden ayrılmaktadır. Göçler birçok yansıma alanına/biçime sahiptir: İnsanlar kol emeği ile çalışan işçi, yüksek donanımlı uzman, girişimci ya da önceki göçmen aile üyeleri olarak göç edebilir. Başlangıçtaki niyeti ister kalıcı ister geçici göç olsun çoğunluk yerleşimci olur. Kaynak ve hedef bölgeleri birleştiren ve her iki tarafta da değişimlere neden olan göç ağları oluşur. Göç hareketleri demografik, ekonomik ve toplumsal yapıları değiştirebilir ve ulusal kimliğe dair tartışmalara yol açarak yeni bir kültürel farklılığı birlikte oluşturur (Castles ve Miller, 2008: 4-7).

2018 verilerine göre, Türkiye'de yaşayan mülteci sayısı 4 milyona yakındır. Türkiye'de kayıtlı durumdaki bu mültecilerin çoğunluğu Suriye, Irak, Afgan, İran ve Somali uyruklulardır. UNHCR verilerine göre

2018'in ilk yarısı itibarıyla 4 milyona yakın mültecinin 3,5 milyonu Suriye, 169 bin'i Afgan, 142 bin'i Irak, 36 bin'i İran, 5 bin'i Somalililerden oluşur. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verilerinde ise Türkiye'de 2017 yılında yabancılara verilen ikamet izinlerinde 30.241 kişi ile Afganistan altıncı sırada yer almaktadır. 2017 yılında yakalanan düzensiz göçmenler içinde ise Afganistan 45.259 kişi ile üçüncü sırada yer almaktadır. UNHCR Türkiye istatistiklerine göre 31 Mayıs 2018 itibarıyla UNHCR'ye kayıt yaptıran toplam 362.943 kişinin % 47'si Afganlılardan oluşmaktadır (Yıldırım, 2018: 145-146). 2021de Türkiye dünyada en fazla sayıda mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumuna gelmiştir. Göç idaresi başkanlığının son verilerine göre Türkiye'de 3,7 milyonun üzerinde geçici koruma kapsamında yer alan Suriyeli göçmen bulunmaktadır. Bunun yanında Türkiye son gelişmelerle birlikte Afganistan'dan gelen göçmenlere ev sahipliği yapmaktadır. Türkiye'de çoğunluğu Afgan, Pakistan, Irak, İran ve diğer uyruklu 330 bin göçmen olduğu belirtilmektedir. Başta Afganistan olmak üzere bölgede yaşanan siyasi ve güvenlik gelişmeleri nedeniyle Türkiye'deki mülteci ve göçmen sayısı 2021 yılında da önemli ölçüde artmaya devam etmektedir (ICMPD, 2022: 3).

Türkiye'deki Afganlar konusunda Göç İdaresinin son verilerine göre öğrenci ya da kısa süreli ikamet izni olanlar da dâhil, ikamet izni ile Türkiye'de bulunanların toplam sayısı 52.857'dir. Buna ek 2016 yılından günümüze dek yakalanan kaçak göçmenler arasında 480 bin Afganlı sayısı, bu kategoride Afgan göçmenleri ilk sıraya yerleştirir. Türkiye'deki uluslararası koruma talebinde bulunanlar arasında da yine Afganlar 22.606 başvuru ile ilk sıradadır. Türkiye'de farklı statülerde bulunan Afganların sayılarına dair veriler bulunmaktadır. Bununla birlikte, henüz resmi olarak kayıt altına alınmamış, yasadışı göçmen statüsünde bulunanların da varlığı düşünüldüğünde, Türkiye'deki Afgan uyrukluların sayısı hakkında kesin bir rakam bildirmek güçtür (Yeler, 2021: 425-42).

Tablo 1: Türkiye’de yakalanan düzensiz göçmen sayıları (Yıllara ve Uyruklara Göre)

Kaynak: Göç İdaresi, 2022.

Elazığ, Doğu Anadolu bölgesinin güneybatısında yer alan ve kent nüfusu 380.000’in üzerinde olan bir şehirdir. Son yıllara kadar genelde doğu ve komşu illerden göç alan ve batı illerine göç veren bir il hüviyetindeydi. Ancak yaşanan küresel gelişmelerle birlikte başta Suriyeli, Afgan, Iraklı, İranlı ve diğer Türkî Cumhuriyetlerinden göçmenlerin görünürlüğü Türkiye genelinde arttığı gibi Elazığ’da payına düşeni almıştır. Bu durum kent nüfusunun heterojen yapısını genişletmiştir. Günümüzde Türkiye’de 60’tan fazla il, göç idaresince uydu kent olarak seçilmiştir.

Göçmenlik açısından uydu kent, iltica amaçlı başvuran göçmenlerin, başvuruları tamamlanana dek ikamet zorunluluğu bulunan yerleşim yerlerini karşılar. 2015 yılı itibarıyla Türkiye’de 62 uydu kentin bulunduğu bilinmektedir. Uydu kent, sürekli değişen koşullar nedeniyle resmi bir tanımı yapılamamakta ve günün şartlarına göre değişen kurumsallıktan uzak yapısı çerçevesinde gelen mültecilerin hangi kente nasıl yerleştirildiği mülteci akımının yoğunluğuna göre farklılaşabilmektedir. Uydu kentlerde ikamet zorunluluğu mültecilerin yaşam pratiklerini bu zorunluluk üzerinden inşa etmelerine yol açtığı Afganlı bir gencin şu ifadeleriyle dile getirilmiştir: “*Seyahat özgürlüğü yok. Hapishane gibi. Tatil için bile bulunduğumuz ili terk edemiyoruz bu da biraz sıkıntılı bir durum*” (Güler, 2020:1471-1472). Elazığ’da araştırmaya konu olan Afgan göçmenler de bu statüde bulunmaktadır ve göç idaresine bağlı, belirli gerekçeler ve izin olmaksızın buldukları yerleşim yerini terk etmeleri kimliklerinin ellerinden alınmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu nedenle göçmenlerin buldukları birimlerde ekonomik yaşama katılımları da bir zorunluluk olarak görülmektedir. Elazığ’da Afgan göçmenlerin yaşadıkları/kümelen-

dikleri yer, üniversite hastanesinin kuzeyine düşen ve Zafran Mahallesine dâhil olan bölgededir. Burada gecekondular evler yoğunluktadır. Görüşmeler, göç idaresine bağlı yeni bir Afgan göçmen geldiğinde bu bölgeye yönlendirildiğini ve burada barınma, iş vb. ihtiyaçlarına yardım edildiğini ifade etmişlerdir.

Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma yöntemi, toplumsal bir olguya/soruna bireylerin veya grupların yükledikleri anlamları araştırmak ve anlamlandırmak amacıyla tercih edilen bir yoldur. Nitel araştırma süreci soruların ve süreçlerin ortaya konulması, katılımcıların ortamlarından verilerin toplanması, verilerin analiz edilmesi, özel konulardan genel temalara bulguların yapılandırılması ve anlamlandırılan verilerden yorumların yapılmasını kapsar (Creswell ve Creswell, 2021: 250). Afgan göçmenlerin çalışma yaşamlarını konu edinen bu araştırma, nitel araştırma modellerinden fenomenolojik desen bağlamında incelenmiştir. Fenomenolojik araştırma, bireyin bir fenomen ya da kavramla ilgili yaşanmış deneyimlerinin ortak anlamı üzerine yoğunlaşır (Creswell, 2013: 77). Bu çalışmada Afgan göçmenlerin çalışma yaşamlarından hareketle edindikleri deneyimler üzerinden anlam dünyaları fenomenolojik bir yaklaşımla analiz edilmeye çalışılır.

Bu çalışmanın araştırma grubunu Elazığ ili merkezinde Zafran mahallesinde yoğunluklu olarak ikamet eden özellikle enformel çalışma ilişkileri bağlamında kentin birçok sektöründe çalışan Afgan göçmenler oluşturmaktadır. Elazığ, Türkiye’de göçmenlik bakımından 62 uydur kentten biridir ve Afganlıların yanında Suriyeli, Iraklı, İranlı göçmenleri de ağırlamaktadır. Elazığ’da Afgan göçmen sayısı resmi olmayan rakamlara göre, 400-600 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yoğunluklu olarak Zafran mahallesindeki gecekondular bölgesinde ikamet edenlerin yanında şehrin bazı merkezi mahallelerinde de aileler yerleşim sağlamıştır. Bunların toplamda 70-80 aile olduğu ve Afganistan’ın Kabil, Kunduz, Herat gibi bölgelerinden geldikleri beyan edilmiştir. Araştırma grubu seçilirken kartopu örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Bu bağlamda Afgan göçmenlerin Elazığ ili Zafran mahallesinde belirli bir alanda birkaç sokakta kümelenen ikamet yerlerinde katılımcılara ulaşılmıştır. Bu çalışmaya konu olan veriler, 08.08.2021-15.08.2022 tarihleri arasında yapılan görüşmelere ve gözlemlere dayandırılmıştır. Araştırma kapsamında ikisi sondaj görüşme olmak üzere toplamda 10 katılımcı ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcı sayısının sınırlandırılması verilerin doygunluğa ulaşmasıyla alakalıdır. Görüşmelerde yeni bir durum ile karşılaşılıyorsa verilerin doygunluğundan söz edilebilir. Böylelikle veri toplama sürecinin sonlandırılması önem arz eder (Cresswell, 2017: 189; Creswell ve Creswell, 2021: 186). Nitel araştırma sırasında kendileriyle görüşülenler metin içerisinde G-1 (Görüşmeci-1), G-2 (Görüşmeci-2) vb. kısaltmalar kullanılarak verilmiştir.

Araştırmaya ilişkin veriler yarı yapılandırılmış görüşme formları aracılığıyla elde edilmiştir. Bu formlar araştırmacı tarafından literatür taramasıyla biçimlendirilen ve cevaplanması beklenen soruları içerir. Yarı yapılandırılmış görüşme formları, görüşmenin akışını belirleme, ihtiyaç duyulduğunda alt soruların sorularak yanıtların detaylandırılmasına imkân sağlama ve aynı zamanda bazı konuların açıklığa kavuşturulması noktasında katılımcıların denetiminden geçmesi bakımından fonksiyoneldir. Araştırma kapsamına alınan görüşmeciler, gerek araştırmacının gözlem ve deneyimleri gerekse katılımcıların herhangi bir sektörde gündelik, haftalık ya da aylık ücretle çalışma çerçevesine giren Afgan göçmenlerden oluşturulmuştur. Görüşmeler Afgan göçmenlerin yoğun olarak ikamet ettikleri ve kümelenedikleri hanelerde gönüllülük esasına göre gerçekleştirilmiştir. Katılımcılarla yapılan görüşmeler elektronik cihaz vasıtasıyla sesli olarak kaydedilmiştir. Görüşmecilere ulaşmada aracılık eden, Türkçesi iyi seviyede bulunan Muhammet R. isimli Afgan göçmen (Teşekkürü bir borç bilerek), diğer görüşmecilere soruların yöneltmesinde ve düşüncelerinin kaydedilmesinde değerli katkıları olmuştur. Görüşmelerin süresi 15-25 dakika arasında değişmektedir. Toplamda 243 dakikalık kayıt oluşturulmuştur. Görüşmeler araştırmacı tarafından yazılı notlara dönüştürülmüş ve notlar bir araya getirildikten sonra temalarına göre deşifre işlemi yapılmıştır. Araştırmada, görüşülen göçmenlerin, kendi bakış açıları ve tecrübelerinden hareketle çalışma yaşamları ve ilişkili algıları betimlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Araştırma çerçevesinde elde edilen veriler dört ana tema üzerinden analiz edilmiştir. Afgan göçmenlerin sosyo-demografik nitelikleri, göç süreçleri ve ilişkili tecrübeleri ve Elazığ'da iş yaşamına katılım biçimleri, çalışma deneyimleri ve buna dair düşünceleri ve son olarak da geleceğe ilişkin algıları bağlamında kendi bakış açıları çerçevesinde değerlendirmelere yer verilmiştir.

Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırmada görüşülenlere ait bazı demografik bilgiler aşağıda tabloleştirilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcılar	Yaş	Eğitim Durumu	Medeni Durumu	Elazığ'da buldukları Süre	Elazığ'da Yaptıkları İş
G-1	24	Lise mezunu	Bekâr	7 yıl	Manav işleri
G-2	30	Üniversite mezunu	Bekâr	5 yıl	Market işleri
G-3	50	Okuryazar	Evli, 5	6 yıl	İnşaat işleri
G-4	42	Okuryazar	Evli, 2	5 yıl	İnşaat işleri

G-5	34	İlkokul mezunu	Evli, 4	3 yıl	İnşaat işleri
G-6	37	Okuryazar değil	Evli, 3	5 yıl	Kaynak işleri
G-7	40	Lise mezunu	Evli, tek	7 yıl	Market işleri
G-8	50	Lise mezunu	Evli, 4	3 yıl	Günübirlik işler
G-9	37	Okuryazar	Evli, 4	5 yıl	Hurda işleri
G-10	35	Okuryazar	Evli, 4	5 yıl	Lokanta işleri

Tablo 2'ye göre, Elazığ'da ikamet eden Afgan göçmenlerin yaş dağılımına bakıldığında katılımcıların yaş ortalaması 37,8'dir. Bu durum Afgan göçmenlerin daha çok orta yaş kategorisinde yer aldıklarını gösterir. Orta yaş kategorisi iktisadi etkinliklere katılım açısından da işlevseldir. Bu kategorinin dinamik nüfusu içinde barındırması ikamet edilen yerlerde çalışma hayatına aktif katılımın önünü açmaktadır. Görüşülenlerin tümü erkektir. Bu durumun ortaya çıkmasında geleneklerine bağlılıklarını sürdüren Afgan göçmenlerin etkisi büyüktür. Göçmenler arasında kırsal kültürün de etkisiyle kadınların çalışmasına sıcak bakılmadığı beyan edilmiştir. Görüşülenlerin büyük çoğunluğunun medeni durumunun evli olması da hane reisi olarak görülebilen bu kesimi yaşamı idame ettirebilecek gelire sahip olabilme adına iş bulmaya yönelmektedir. Bunlar arasında 2-5 arasında değişen çocuğa sahip olmak da ekonomik anlamda masrafların artması anlamını taşımakta ve bu nedenle geçim amaçlı bir işte çalışma zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Görüşülenlerin eğitim durumları düşüktür. Göçmenlerin biri ilkokul, üçü lise biri üniversite mezunudur, çoğunluk ise sadece okuryazardır. Göç etmeleriyle birlikte Elazığ' a geldiklerinde ise eğitim durumunun herhangi bir önemi kalmamaktadır. Bu durum piyasa işlerine katılım ile birlikte daha da somutlaşmaktadır. Örneğin Afganistan'da eğitim durumu kaynaklı sosyo-ekonomik bakımdan iyi işlerde çalışanlar göç süreciyle birlikte geldikleri yerde daha dezavantajlı bir çalışma yaşamıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Görüşülenler göç süreçleri açısından değerlendirildiğinde 3 ile 7 yıl arasında değişen sürelerdir Elazığ'da bulunmaktadırlar. Bu durum yerleştikleri mekâna uyum sağlama noktasında da farklılıkları beraberinde getirir. Ancak Afgan göçmenler arasında sosyolojik anlamda mekânsal kümeleme toplumsal dayanışmaya katkı sağladığından dolayı, göçmenler için bu durumun işlevsel yanlar taşıdığı söylenebilir. Burada farklı etnik kökene (Peştun, Tacik, Özbek gibi) sahip Afganlar hep birlikte, birbirlerine destek vererek yaşabilmekte ve sorunlarına bu dayanışma ağı bağlamında çözüm üretmeye çalışabilmektedirler. Bu durumun somut örneğine iş bulma süreçlerine dair anlatımlarda karşılaşılmıştır. İşsiz Afgan göçmenlerin çoğu, herhangi bir işte çalışan Afganlı göçmenin yardımıyla yani daha çok arkadaş, dost, hemşeri vb. ilişki ağlarını kullanarak ücret getiren bir iş bulup çalışabilmişlerdir.

Göç Süreçleri ve Göçe İlişkin Algıları

Afgan görüşmecilerin göç öncesi durumları, göçe karar verme, göç tecrübeleri, Elazığ'a yerleşme süreçleri ve bu bağlamdaki deneyimleri göçmen işgücünün nasıl inşa edildiği konusunda önemli veriler sunmaktadır:

“Taliban destekli Peştunlar yaşadığımız şehri komple ele geçirdi, daha sonra tüm ailelerden gençlerini kendilerine katılması için baskıyla onları istiyordu. Eline silah verip savaşa katacaklardı. Bende Kabilde okulda 11.sınıfta okuyordum. Ailem beni aradı ülke dışına çıkmam gerektiğini bana söylediler. Ben de mecburen göç etmeye karar verdim. Kabil-den çıktım bizim Nimruz şehri var, orada bu işi yapan çok kaçakçı vardı. Para karşılığı bu işi yapıyorlar, ailem para borç etti. Yabancı para birimlerine çevirdim. Sonra 20 gün sürdü İran a kavuşmamız. Bu süreçte çok zorluklar çektim. Bir yaprağın bile olmadığı yerlerde, aç susuz saatlerce yol yürüyerek geldim. Benimle beraber aileler de vardı, Onlar daha zorlanıyordu. İran'a kavuştuktan sonra fazla beklemeden sınırı geçeceğimiz söylendi. Biz de yine aç susuz sıkıntı içinde mecburen devam ettik. Sınıra geldiğimizde kaçakçılar bize yolu gösteriyorlardı, biz de geçtik, Van'a geldik. 1300 dolar para ödedim, onlara. Oradan da onlar İstanbul'a biletimizi kestiler. Arkadaşlarım İstanbul'da olduğundan ben kendim oraya gitmek istedim, önce. İstanbul'da çobanlık işleri çoktu ama ben istemedim bu işleri. Benim abim Elazığ'a gelmişti benden 3 sene önce, bende onun yanına gelmeye karar verdim. 6-7 senedir bura (Zafran)dayım.” (G-1)

“Afganistan'da bodyguardtım. Parlamento'da, mecliste, normal yaşantıma devam ediyordum. 8 senedir çalışıyordum, ücretim iyiydi. İşimden dolayı tehditler alıyordum. Önce bana tehditler oldu sonra aileme tehditler oldu. Bende göç etmek zorunda kaldım. İran üzerinden buraya göç ettik ailemle birlikte. Zahmet çok gördüm. 20-25 günümüz yollarda geçti. Ben orada evim tüm malımı sattım 4000 dolar tuttu. Buraya gelene kadar tüm param da bitti.” (G-6)

“Ben Afganistan'da Bankada çalışıyordum. Durumum iyiydi. Daha sonra buraya gelmeye karar verdim. Ben geldiğimde göç sürecim çok sıkıntılı geçti, bir hafta boyunca yollarda kaldım, kış döneminde ayaklarım soğuktan şişti, morardı, Van'a geldik sonra Malatya'ya getirdiler bizi. Sonra bir akşamüzeri Afganlar vardı diye Elazığ'a geldim.” (G-7)

Afgan görüşmecilerin yaşadıkları göç deneyimi başlangıcından itibaren maddi ve manevi anlamda zorlu bir sürecin varlığını kanıtlar niteliktedir. Savaş, güvenlik sorunları, çatışma ve şiddet, politik-ekonomik problemler, tehdit vb. sebeplerden dolayı göçe karar veren göçmenlerin özellikle Afganistan-İran- Türkiye sınırlarından geçerek Van' a geldikleri beyan edilmiştir. Afgan göçmenlerin 1 hafta ile 1 aylık süren yasadışı

göç serüvenlerinin olduğu ve bu süreçte fiziki-psikolojik birçok şiddete/örselenmeye maruz kaldıkları görüşmeciler tarafından çoğu kez bildirilmiştir. Bu süreçte göçmen kaçakçılığının önemli bir role sahip olduğu, Afganistan'da sektöre dönüştüğü ve ciddi paraların konuşulduğu söylenebilir. Elazığ'da ikamet eden Afgan göçmenlerin büyük çoğunluğu da bu yolları kullanarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Yerli literatürde farklı illerde Afgan göçmenlere yönelik yapılmış araştırmalara bakıldığında Elazığ'daki Afgan göçmenlerin göç nedenleri, göç güzergâhları bakımından büyük oranda benzerlikler taşıdığı söylenebilir (Güler, 2020; Üstübcü, 2020; Özgün, 2021; Karakaya ve Karakaya, 2021).

Görüşmecilerin çoğunluğu Afganistan'da yaşanan politik gerilim kaynaklı şiddet/tehdit olaylarının ve kuraklık, yoksulluk vb. sorunların göçe temel sebep olarak göstermişlerdir. Göç odaklı yaşanan belirsizlikler, zorluklar, çekilen sıkıntılar, Afgan göçmenlerin güvencesizlik algılarını derinleştirmekte ve özellikle gittikleri yerleşim yerlerinde kayıt-dışı, ucuz işgücünün oluşumuna katkı sağlamaktadır. Elazığ'a özellikle aile boyutunda gerçekleşen Afgan göçü, geçim derdiyle birlikte göçmenlerin özellikle enformel sektörde ve günübirlik işler çerçevesinde çalışma yaşamına katılımlarını sağlamaktadır.

İş Yaşamlarının Doğası ve Güvencesizlikleri

Son yıllarda Türkiye işgücü piyasasında göçmen emeğinin görünür-lülüğü her geçen gün artmaktadır. Türkiye'de genelde göçmenler inşaat, tekstil, turizm, gıda, tarım, eğlence, ev hizmetleri gibi birçok alanda kendilerine iş bulabilmektedirler. Dedeoğlu (2018: 37)'na göre, genel olarak göçmenlerin geldikleri yerler, göçe ilişkin kalıpları, çalıştıkları sektörler değişse de Türkiye'de göçmen işgücü iki farklı biçimde ele alınabilir: Öncelikle ev içi hizmetler gibi yerli işgücü arzında yaşanan sorunlar dolayısıyla bu tür işlerde bir yoğunlaşmanın varlığı, diğeri ise göçmen işgücünün yerli işgücü ile rekabete girerek ücretleri düşürdüğü inşaat, tekstil ve tarım gibi sektörel alanlardaki istihdamdır. Diğer bir ifadeyle göçmenler vasıflı işgücü arz sıkıntısının olduğu işlere ve özellikle vasıfsız işgücünün kabul gördüğü kayıt-dışı, güvencesiz ve geçici işlere yöneldiği söylenebilir.

Elazığ'daki Afgan göçmenlere bakıldığında ise bu genel eğilimin ikinci kısmında belirtilen ve özellikle erkek göçmenlerin inşaat, kaynak, hurda, lokanta alanlarında belirsiz süre ve ücretle, ağır ve enformel işlerde istihdam edildikleri görülür. Kırsal kültüre ilişkin geleneksel normların baskınlığı nedeniyle Afgan kadınların çalışması bir zorunluluk olarak algılanmamakta ve Elazığ işgücü piyasasında sadece erkek göçmenlerin daha çok sigortasız, yevmiyeli işlerde günübirlik, haftalık ya da aylık ücretlere çalıştıkları söylenebilir. Afgan göçmenlerin Elazığ'da çalışma

hayatına katılımları başlangıçta enformel yollar vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Bununla beraber Afgan göçmenlerin yaptıkları işin niteliğine ve yaşadıkları sıkıntılara ilişkin beyanları dikkat çekicidir:

“Burada bana Afgan arkadaşım destek oldu iş bulmamda. Kaynak işlerinde çalışıyorum, sanayide. Afganlılar da kaynak işinde çalışıyordu. Beni de çağırdılar. Burada 6 ay çalıştım kaynak işini öğrendim. Özellikle demir çelik yapıların kaynak işini yaparız. Çalışmamızda fark oluyor, biz yabancıyız, ücrette de çalışmada da farklıdır. Türklerin sigortası yatıyor, parası yatıyor. Bana günlük elden veriyor. Biz kendi aramızda çalışıyoruz 3 Afganız, ustamız Türk, bunun için ilişkilerimiz de sadece bu kadar, fazla çalıştırdılar mı ücretimizi verirler, ancak işimiz zordur. Profilleri kaldırmak mesele, ağırlar, düşme, altında kalma riskimiz var, bir de kaynak gözlerimize zarar veriyor, maske takmamıza rağmen ağrı yapıyor, bunun için damla kullanıyorum. Ayrıca güneşin ortasında çalışıyoruz. Oturduğum eve 500 lira kira veriyorum. Elektrik, su, gaz ben ancak ayın 24 gününü çalışmam gerekir ki, o da iş olursa, en fazla kazanacağım 4000-5000 lira ile nasıl geçineyim. Çocuklarım okula gidiyor, küçükler, masrafları oluyor.” (G-6)

“Elazığ’a geldikten sonra ilk başlarda inşaat işlerinde çalışıyordum. Ağır işti. Yapamadım. Yaşım küçüktü de. Zaten çok az para veriyordu. Mesela bana 50 lira veriyorsa yerliler 80 lira alıyordu. Bu çalıştığım marketlerde çalışan arkadaşlarım vardı, onların aracılığıyla şundaki işime girdim. İki kişi patronun yanına gittik. Diğeri Iraklıydı. Diğer arkadaş biraz yaşlıydı onu işe aldılar, sonra o işten çıktı, ben devam ettim. O zaman Afganları seviyorlardı, çalıştırıyorlardı. Ama şimdi değişmiş. Markette manav kısmına bakıyorum. Patronum beni hiçbir zaman mağdur etmemiştir. Diğer arkadaşlar (yerli çalışanları kastediyor)ın sigortasını yapıyor, ücretini tam yatırıyor ama akşama kadar telefonla uğraşıyor, iş yapmıyorlar. Ben hiç durmadan çalışırım, çünkü mecburum. İzin çok müşkül durumum olduğunda alırım, o da patrona söylerim. İzin alırken de başkasının izin günü onun işlerini de yaptığımdan o da beni idare ederler. Herhangi bir mesleğe sahip değilim. Afganistan’da okula giderken boya/badana işlerine gitmeye başlamıştım. Okulu bırakıp buraya geldim. Kira da oturuyorum 400 lira sobalı ev barındığım yer rutubetli, soğuk oluyor.” (G-1)

Afgan göçmenler Elazığ’da işgücü piyasasının dezavantajlı gruplarından birini oluşturur. Bu durumun ortaya çıkmasında hem sayılarının hem ilişki ağlarının sınırlılığı, hem de etnik köken açısından diğer göçmenlere nazaran yabancı algısı ve özellikle iş yaşamı bakımından vasıfsız oluşlarının önemli etkileri vardır. Bu dezavantajlılık yapılan işin niteliği kötüleştikçe daha derinleşebilmektedir. Görüşülenler arasında özellikle genç, bekâr göçmenlerin haftalık aylık ücretli ve nispeten iyi işler bulabildikle-

ri ve çalıştıkları, orta/yaşlı göçmenlerin ise genelde günlük yevmiyeli ve ağır işler bulabildikleri ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle yaşlı göçmenler sürekli iş bulmada gençlere nazaran daha çok zorlukla karşılaşabilmektedir. Bu durum işgücü/emek piyasasındaki rekabetin güçlü, dinamik olanı kutsamasıyla açıklanabilir.

“Gündelik işlere gidiyorum. Saray camisini orada işçi meydanında iş beklemeye gidiyorum. En son saman doldurdum. Tozlu işler güneşin altında çalışıyorum. Buraya gelmemin yeri yaşadığımız yerde emniyetimiz yoktu. Afganistan’da hükümette bomba imha uzmanı olarak çalışıyordum. Göçle geldiğimizde çok sıkıntı yaşadık, yaklaşık bir ay sürdü. İran sınırından Van iline geçtik orada polisler direkt Elazığ’a getirdiler. Elazığ’da çalıştığımızda hakkımızı yemiyorlar ama normalinden eksik ücret veriyorlar. Bizim burada fazlasını isteme şansımız yok, yabancıyız onun için mecburuz. Diğer Afganlılardan görerek işçi meydanına gittim. Daha çok saman doldurma işlerine gidiyorum. Kolumdan ameliyat oldum ağır işte çalışma imkânım yok, mecburen bu işlerde çalışıyorum. Kirada oturuyorum 300 lira veriyorum. Elektrik su, okula giden çocuklarım var, zar zor geçiniyoruz.” (G-8)

“Ben Peştunum, devlette çalışıyordum, kepçe operatörüydüm, memlekette. Taliban geldi, elime silah verdiler, savaşacaksın dediler, zorla. Taliban tüfekle elimi kırdı. Bunun üzerine ben göç etmek zorunda kaldım ailemle. Burada kirada oturuyorum. İnşaatta çalışıyorum. Bu işe de arkadaşların yanında başladım. İnşaatta çalışma çok ağır bir iş ama yapıyoruz, ekmek parası için, ayda 150-160 lira elektrik parası geliyor. Günlük 140 lira yevmiye ile çalışıyorum, ama her şey çok pahalı, bir de çocuklar okula gidiyor, masrafları oluyor.” (G-5)

“Pertek’te lokantada garsonluk yapıyorum. Günlük yevmiye ile çalışıyorum. 200 lira şimdi alıyorum. Çocuklarım ve eşimle buraya yıldır gelmişiz, Afganistan’da savaş işsizlik var. Daha çok yokluktan dolayı geldim, ailemle göç ettim. Garsonluk diğer işlere göre biraz iyidir, ama sabahtan akşama, geç saatlere kadar çalışıyorum. Yorgunluk çok oluyor, ancak çalışmak zorundayım. Bu işi diğer Afgan arkadaşlarım söyledi, bende çarem yoktu, gittim çalıştım.” (G-10)

“Buraya ailemle birlikte geldim 400 lira kirada oturuyorum. Afganistan’daki savaştan dolayı güvenliğin olmamasından kaynaklı buraya geldik. Burada geçimimi sağlamak için gündelik işlerde inşaat olsun, ne olursa olsun çalışıyorum. Günlük yevmiye ile 150 liraya çalışıyorum. İki çocuğum var, geçim için çalışmak zorundayım.” (G-4)

Bu beyanlar aslında göç-yoksulluk/işsizlik/güvencesizlik ilişkilerinin analizi bakımından da önemli veriler sunmaktadır. Standing (2014) küresel dünyada *prekarya* olarak nitelediği yeni tehlikeli sınıfların en geniş

kesimini göçmenlerin oluşturduğunu savunur. Yaşanan küresel göç hareketleri prekaryanın gelişimini hızlandırır. Göçmenler yedek işgücü ordusu olarak değerlendirilir. Bu açıdan çoğunlukla güvencesiz işlerde istihdam edilirler. Uluslararası göçmenlerin büyük bölümü kısmi vatandaş (denizens) statüsündedir. Bu tür göçmenler göç ettikleri yerlerde vasıflarının gerektiği işlerde çalışmamaktadır. Çoğunlukla geçici, riskli ve güvencesiz olarak çalışma yaşamına katılım gösterebilmektedirler (Bilgi için bkz. Yılmaz, 2017). Göçmenlerin bu süreçte yaşadıkları, onların birçok yoksunluğu, yoksulluğu ve sorunu birlikte deneyimlediklerini kanıtlar mahiyettedir:

“Afganistan’daki cengden dolayı buraya geldim. Ailemle birlikte bu mahallede yaşıyorum. Kirada oturuyorum, 400 lira veriyorum. İnşaatlarda çalışıyorum, günlük şimdi 140 lira veriyorlar. Zor işler, ellerim hep nasır bağlamış. İlk geldiğim günden beri inşaat işlerinde çalışıyorum. Afganistan’da şoförlük yapıyordum, burada geçerli değil, okul okumadım, sürekli okuldan kaçardım. İnşaat işlerinde üç usta var, diğerlerimiz Afganlı iş olduğunda buraya gelir, bizi işe götürür Normalde 250 lira yevmiyeler verildiğini duydum Türklere, Burada yabancı olduğunu gördüler mi ücret düşüyor. İş ortamında normal zorluklar görüyoruz. İnşaat işleri ağır, müşkülâtı çok. Ellerim, tırnaklarım hep yara olmuş.” (G-3)

“Burada Biz yabancınız, illaki sorunlarla karşılaşılıyor. Göç idaresine bağlıyız, Allah Türk devletini korusun, çünkü biz burada güvendeyiz, ekmeğimizi burada kazanıyoruz. Allah razı olsun. Ama son aylarda ara sıra bize iyi bakılmıyor, niye deniliyor ki göçmenler çıkıp gidecek, bu söylem bizi incitiyor. Biz mağdur durumdayız. Burada en küçük bir suçumuz, yanlışımız olmamış, akşama kadar çalışıyoruz. Piyasaya katkımız oluyor. Ben ve diğer Afganlar bu devletin en küçük kötülüğünü istiyorsak biz nankörüz, daha önceden özellikle devlet kurumlarında (valilik, göç idaresi), bizlere çok iyi davranılıyordu. Ama son birkaç aydır yani yeni. Afganlara karşı politika değişmiş, bakışlar değişmiş. Ben kendi hesabıma çalışıyorum, ticaret yapıyorum. Daha önceden günlük 400-500 lira kazanıyordum ama şimdi 180-200 kazanırsam iyidir. Kirada oturuyorum.” (G-7)

Göçmen emeğinin güvencesizliği de çalışma yaşamının bir diğer ve önemli gerçekliği olarak değerlendirilebilir. Geçimini sağlamak adına vasıfsız ve beden gücüne dayalı işlerde çalışma zorunluluğu Afgan göçmenlerin düşük ücret, belirsiz süreli çalışma, riskli ve ağır işler yapma, kötü çalışma koşulları, işten çıkarmanın çok kolay olması, göçmenliğin yarattığı iş kaynaklı diğer kırılmalıklar ve savunmasızlıklar gibi nedenler göçmen işgücünün güvencesiz bir yapıda gelişim göstermesine yol açar.

“Hurda topluyorum. Bu işlerde kazanç düşmüş. İşler azalmış. Çünkü şimdi yerli, Suriyeli herkes bu işe çıkıyor, bundan dolayı işler çok düşmüş.”

Mesela naylon topluyorsan kilosunu 3 lira günde 50 kilo toplaman gerekir ki yevmiye olsun, geçimini sağlayabilesin. 6-7 aydır hayat pahalılığı da daha da zorluyor bizi. Evim kira, çocuklar okula gidiyor, motosikletle etraftan plastik, teneke, demir vb. hurdaları topluyorum. Özellikle milletin yemek yeme saatlerine göre işe çıkarız. Topladığımız malzemeyi sanayiye götürür, orada toptan satar, paramızı alırız.” (G-9)

“Eskiden haftalık imza göç idaresi tarafından isteniyordu, sadece bu nedenle bile kaç iş değiştirmek zorunda kaldım. Şimdi iki haftada bir biraz imza var, daha iyi. En son markette çalıştım. Göç idaresi beni toplantıya çağırdı. Telefonu patronuma verdim, o kesinlikle izin vermedi. Yevmiye 160 lira veriyordu. Ne göç idaresi ne de patronum bana inanıyordu, bu konuda. O gün vali de gelmiş. Bana gidersen geri gelme dedi. Gitmesem de olmuyor. İşler yoğundu, karşımızda rakip market vardı, bundan dolayı sürekli iş çıkarıyordu patron, bende çalışıyordum. Benim pasaportumda sorun vardı, bunun için izin aldım, işten de çıkmak zorunda kaldım. Daha da işe gidemedim. Sorun giderildiğinde kendime yeni iş bakarım, ancak.” (G-2)

Görüşülenlerin bu ifadeleri göçmen emeğinin arada kalmışlığa, belirsizliğe hem gündelik yaşam hem de çalışma hayatı bağlamında maruz kaldığı ve mücadele etme zorunluluğunu beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu bakımdan Afgan göçmenler arasında güçlü dayanışma bağlarının sürdürülebilir kılınmasına yönelik dini, kültürel normlara, değerlere ve ritüellere sıkı sıkıya sarılma eğiliminin yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Yaşanan tüm güvencesizliklere karşın dayanışma ağlarının kapsayıcılığı Afgan göçmenlere kısmen de olsa güvenli alanlar oluşturabilmektedir.

Geleceğe Dair Beklentileri

Elazığ'da ikamet eden Afgan göçmenlerin, göç kararları, göç serüvenleri ve ilişkili göç kalıpları, geldikleri yerdeki mevcut şartlara, ilişki biçimlerine dair algıları gelecek konusundaki düşüncelerinin şekillenmesinde temel öneme sahiptir.

“Şimdi buradayız, burada zor geçimimizi sağlıyoruz, buranın kültürü bizimle çok yakın onun için Avrupa'ya gitmeyi istesem onların dini yemesi içmesi kültürü farklı ama Türkiye-Afganistan her şeyi aynı. Bundan dolayı burada güvendedeyiz.” (G-9)

“Gelecek konusunda biz burada güvendedeyiz, Afganistan'da iş yok savaş var, bundan dolayı biz BM göç idaresine başvurduğumuz için onun sonucunu bekliyoruz.” (G-5).

Eski hükümete çalıştığım için artık Afganistan'a dönmeyi aklıma bile getirmem.” (G-8)

“Benim öncelikli planım burada oturma izni alıp burada kalmaktı, çünkü ben ekmek paramı burada kazanıyorum. Kazandıklarımı Afganistan’daki aileme gönderiyorum. Babam eski hükümette çalışıyordu ve ameliyat oldu artık çalışmıyor, ailem benim gönderdiğim parayla geçimini sağlıyor. Ben kendimi düşünmüyorum. Ailem için buradaki şartlara katlanıyorum. Ama şimdi genç olduğumdan da fırsat bulursam Avrupa ya gidebilirim. Orada arkadaşlarım var, zaten şimdi bir arkadaşım Yunanistan’a geçmiş, ormanlarda yatıyor, bana video atıyor. Olursa ben de giderim.” (G-1).

“Burada geçim zor, insan daha iyi şartlarda yaşamak ister yani her zaman daha ileri olsun der, Şimdi buradayız, ama imkânım olursa Avrupa’ya giderim.”(G-6)

Göç kararı aslında devam eden bir süreci de dayatır, muhataplarına. Görüşülenler arasında yaş, cinsiyet, medeni durum gibi faktörler göç deneyiminin yaşanmasında ve gelişiminde etkilidir. Afgan göçmenlerin beyanlarından genel olarak Türkiye’deki güven ikliminden memnun oldukları, geldikleri yerlerde çatışma, şiddet, işsizlik, yoksulluğun yarattığı belirsiz, riskli ortama sıklıkla vurgu yapılmasından da anlaşılmaktadır. Ancak özellikle genç orta yaşlı görüşülenlerin Avrupa ve daha iyi bir gelecek umutlarına dair beyanları da bu durumun uluslararası göç açısından yeni gelişmelere gebe olduğunu gösterir.

Sonuç

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği’nin Küresel Eğilimler Raporu’na göre, 2021 itibariyle dünya genelinde 6,8 milyon Suriyeli mültecinin ardından Afganistan 2,7 milyon ile en fazla mülteciye kaynaklık eden ikinci ülke konumundadır. Türkiye, Afgan göçmenler bakımından hem geçiş ülkesi hem de artan sayılarıyla birlikte belirli illere yerleştirilen nüfusu karşılamaktadır. Göç tarihi açısından 40 yılı aşkın süredir Afganistan, savaş, çatışma, politik-ekonomik istikrarsızlıklara maruz kalmakta, yaşanan güvenlik sorunları ve baskı ortamı Afganlar arasında göçün bir zorunluluk olarak benimsenmesine yol açmaktadır. Ancak Afgan göçmenler bu süreçte birçok sıkıntıyı da tecrübe etmek durumunda kalmaktadır. Göçe karar verildiği andan itibaren ekonomik desteğin gerekliliği yanında gidilecek yere yani nihai ulaşılmak istenen yer konusundaki belirsizlikler de Afgan göçmenleri bu süreçte güç duruma düşürebilmektedir.

Bu çalışmada, her anlamda zorlu bir göç süreci sonunda Elazığ’da ikamet ettirilen Afgan göçmenlerin çalışma yaşamına katılımları, iş yaşamlarının doğası, iş güvencesizlikleri ve geleceğe ilişkin algılarının sosyolojik analizi hedeflenmiştir. Bu amaç doğrultusunda Elazığ’da yaşayan işgücü piyasasına katılan Afgan göçmenlerin profilinin genelde erkek,

orta yaş kategorisinde yer alan, çoğunlukla evli, eğitim seviyesi düşük ve büyük oranda vasıfsız işlerde çalışan bireylerden oluştuğu söylenebilir. Afgan göçmenlerin kır kökenli oluşları ve geleneksel değerlere bağlılığı erkek egemen aile yapısının Elazığ'da da devam ettirildiğini gösterir. Bu durum çalışma yaşamında kadınların görünürlülüğünü de engeller. Bu sonuç Güler (2020: 1476)'in Uşak ilinde Afgan göçmenlerin işçilik deneyimleri üzerine gerçekleştirdiği alan araştırmasında elde edilen verilerden farklılaşmaktadır. Bu araştırmada kadınların fabrikalarda, konfeksiyon atölyelerinde, lokantalarda işgücü piyasasına katıldıkları vurgulanır.

Ayrıca Elazığ'daki Afgan göçmenlerin ikamet ettirildikleri yerin gecekonduların yoğunlukta olduğu bölgede olması ve mekânsal anlamda kümelenmesi göçmenler için kendileri aralarında güçlü dayanışma bağlarına katkı sağlar. Bu durumun somut örneğini özellikle iş bulma sürecinde ve çalışma ortamında birebir yaşamaları önemlidir. Afganlar arasında göç nedeni olarak genelde savaş gösterilse de aslında temel sebebin yoksulluk, işsizlik diğer bir ifadeyle ekonomi kaynaklı sorunlar olduğu ileri sürülebilir. Elazığ'da Afgan göçmenler yerli nüfusun rağbet etmediği ya da çalışmadığı, düşük statülü, fiziksel güç gerektiren, kayıt-dışı işlerde ve daha çok düşük ücretlere çalıştırılmaları özellikle enformel sektör işgücü piyasasında rekabetin artmasına ve ucuz emeğin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Bu sonuç Güler (2020:1479)'in ilgili araştırmasının sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Elazığ işgücü pazarında düşük ücretlere ve zor koşullarda çalışan Afgan göçmenler son aylarda siyasal iklimin bir çıktısı olarak değerlendirilebilecek göçmen karşıtlığının kaçınılmaz nesnesi haline dönüştürülmeleri, onlarda ekonomik sıkıntıların açmadığı derin yaraların açılmasına neden olmaktadır. Bu durum genelde göçmenliğin özelde ise çalışma yaşamlarının yarattığı güvencesizliği yoğunluklu yaşamalarına ve belirsizlik sarmalına düşmelerine yol açmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, Safiye “İran Sınırında Türkiye’ye Düzensiz Göçmenler: Afganlar”. Birikim Dergisi. Son erişim: 29 Nisan 2022, <https://birikimdergisi.com/guncel/8867/iran-sinirindan-turkiye-ye-du-zensiz-gocler-afganlar>
- Castles, Stephen ve Miller, Mark J. Göçler Çağı, Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri, Çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.*
- Creswell, John W. ve Creswell, J.David, Araştırma Tasarımı, Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları, Çev. EnginKaradağ, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2021.
- Creswell, John.W. Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları. Çev. Selçuk Beşir Demir, Ankara: Eğiten Kitap, 2017.
- Creswell, JohnW. Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni, Çev. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Dedeoğlu, Saniye “Tarımsal Üretimde Göçmen İşçiler: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine”. Çalışma ve Toplum, 56, (2018): 37-68.
- Erder, Sema, Refah Toplumunda “Getto” ve Türkler, İstanbul: Teknografik Matbaacılık, 1986.
- Eryurt, Mehmet Ali-Koç, İsmet-Türkyılmaz Ahmet Sinan ve Adalı, Tuğba “Konu, Kapsam ve Amaç” iç. Türkiye’de Yasal Olarak İkamet Eden Yabancıların Profili ve Yaşam Koşulları. Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık, 2017 : 17-38.
- Göç İdaresi. “Düzensiz Göç”. Son erişim: 29.07.2022. <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>.
- Güler, Hasan “Afganlı Göçmenlerin Göç Süreçleri ve İşçilik Deneyimleri: Uşak İli Örneği”, Çalışma ve Toplum, 3, (2020): 1461-1482.
- ICMPD. “Migration Outlook 2022, Western Balkans & Turkey Nine migration issues to look out for in 2022”. Son erişim: 19.04.2022 https://www.icmpd.org/file/download/57221/file/ICMPD_Migration_Outlook_WB%-2526Turkey_2022.pdf.
- ILO. “Küresel işgücü göçü 5 milyon arttı”. Son erişim: 03.08.2022. [https://www.ilo.org/ankara/areas-of%20work/migration/WCMS_809374/langtr/langtr/index.htm#:~:text=CENEVRE%20\(ILO%20Haber\)%20%E2%80%93%20Uluslararası%C4%B1,y%C4%B1l%C4%B1nda%2016%2C8%20milyona%20ula%C5%9Ft%C4%B1](https://www.ilo.org/ankara/areas-of%20work/migration/WCMS_809374/langtr/langtr/index.htm#:~:text=CENEVRE%20(ILO%20Haber)%20%E2%80%93%20Uluslararası%C4%B1,y%C4%B1l%C4%B1nda%2016%2C8%20milyona%20ula%C5%9Ft%C4%B1).
- Karakaya, Cihangir ve Karakaya, Esmâ Nur Türkiye’nin Göz Ardı Edilen Göçmenleri: Afganlar. Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7 (Haziran 2021): 100-111.

- Massey, Douglas S., Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela ve Taylor, J. Edward. “Uluslararası göç kuramlarının bir değerlendirilmesi”, *Göç Dergisi*: 1 no.1, (2014):11-46.
- Özgün, Cengiz “Afgan Göçmen Profili Üzerine Bir Araştırma: Trabzon Örneği”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7, no.12, (Haziran 2021): 1-17.
- Rittersberger-tılıç, Helga ve Bal, Sevil. “Türkiye Emek Piyasasında Mülteciler/ Göçmenler: Görünmeyen Emek ve Görünen Politika Üzerine Bir Değerlendirme”, *Nüfusbilim Dergisi*, 41 (2019): 26-51.
- Standing, Guy. *Prekarya, Yeni Tehlikeli Sınıf*, Çev. Ergin Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları, (2014).
- Toksöz, Gülay-Erdoğan, Seyhan ve Kaşka, Selmin. “Türkiye’ye Düzensiz Emek Göçü ve Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Durumları”, IOM International Organization for Migration, 2012.
- Üstübcü, Ayşe. “Görünmezlikten Görünürlüğe:İstanbul’un Kent Dokusunda Göçmenlik ve Mültecilik Deneyimleri”, *İmgelem*, 4 no.7 (2020): 273-298.
- Yeler, Abdulkadir. “Düzensiz Göçmenlerde Sosyo-Kültürel Entegrasyon: Ankara’da Yaşayan Afgan-Özbek Türkler”, *İmgelem*, 5 no 9, (2021): 419-445.
- Yıldırım, Selda Geyik. “Göç ve Afganlar: “İstikrarlı Mülteciler””. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4 no.2, (2018): 128-159.
- Yılmaz, Mevlüt. *Küresel Göçmen İşçiler ve Güvencesizlik*, İç. Ahmet Yatkın, Uluslararası Göç ve Mülteci Sorununun Çözümünde Kamu Yönetiminin Rolü, 2017: 2342-2349.

“

Bölüm 16

GÜNDEM BELİRLEME KURAMI (AGENDA-SETTING THEORY)

Z. Benan BÖKE¹

”

¹ Öğr. Gör. Z. Benan BÖKE. Türk Hava Kurumu Üniversitesi Ankara
Orcid ID 0000-0001-5096-7816

Kitle iletişiminin toplumlardaki etkilerini araştırmak gayesiyle yapılan çalışmalar, kitle iletişim faaliyetlerine temel oluşturmaktadır. Bu faaliyetlerin genel olarak siyasetin ve buna paralel olarak da medyanın toplumları yönlendirme ihtiyacı ile alakalı olduğu dikkat çekmektedir. Teknolojide meydana gelen yeni gelişmeleri kendi hâkimiyet alanları çerçevesinde sürdürmek isteyen politikacılar, çıkar ve sermaye çevreleri bir yönlendirme aracı olarak kitle iletişim araçlarını etkin bir biçimde kullanmaktadırlar. Birçok bilim insanının ortak düşüncesi medyanın, toplumsal gündemin belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı yönündedir.

Kitle iletişim kuramlarının en önemlilerinden biri olan gündem belirleme kuramı, kitle iletişim araçlarının belirli bir konuyu kamu gündemi haline getirmede nasıl etkili olduğunu tartışan bir modeldir. Gündem belirleme kuramı ilk kez McCombs ve Shaw (1972) tarafından ortaya atılmıştır. Bu çalışma, gündem belirleme kuramından ne anlaşıldığı ve özellikle kamuoyuna yönelik çıkarımları ile gündem belirleme teorisi hakkında kapsamlı bir anlayış sağlamasını amaçlamaktadır. Kitle iletişim ve sosyal medya araçlarının hızla yaygınlaşmasıyla beraber kitleler medya tarafından kuşatılmıştır ve medyanın sunduğu içeriklere sürekli maruz kalmaktadır. Tüm dünyada gündem belirleme kuramı doğrultusunda yapılan tartışmaları incelemek ve kuramın güncelliğini korumasının nedenlerini anlamak açısından bu çalışma önem arz etmektedir. Kuramın üç temel sorusu bulunmaktadır, Bunlar:

- 1) Gündem belirleme kuramı nedir?
- 2) Gündem belirlemede, konuları kimler seçer ve sunar?
- 2) Medya tarafından gündemin belirlenmesi ne tür sonuçlara yol açmaktadır?
- 3) Kamuoyuna sunulmakta olan gündem konularının önemi hakkında bireyler ne düşünmektedir?
- 4) Dijital medya çağı gündem belirleme kuramını nasıl etkilemektedir?

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden literatür tarama tekniği kullanılmıştır ve ilgili bilgi birikiminin elde edilmesinde ikincil verilerden, ağırlıklı olarak kütüphane araştırmalarından ve internetteki mevcut çevrimiçi veri tabanlarında yer alan kitle iletişimi ile ilgili temel ve güncel makaleler ve araştırmalardan yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Kitle iletişim araçlarının hızla gelişimi ve tüm dünyada kullanımın yaygınlaşmasıyla birlikte, toplumlar dünya ve ülke sorunlarından medya yayınları vasıtasıyla haberdar olmaktadır. Birçok farklı yayın organın-

da gazetecilerce kendi önem sıralarına göre seçilerek hazırlanan haberler, izleyicilere ve okuyuculara sunulmaktadır. İzleyici ve okuyucuların da hangi sorunlara ve konulara ilgi duyacaklarının belirlenmesinde medya da önemli bir fonksiyona sahiptir.

Çoğumuzun günlük hayatımızda bir düzineden fazla konuya eşit derecede odaklanmamız çok zordur. Zaman ve zihinsel enerji bizim tasarruflu kullanmamız gereken kıt kaynaklarımızdır. Günlük yaşamın iş yükü ve stresi altında, kıymetli dikkat süremizin bir kısmını hangi konuların kaplayacağını dikkatle seçmek zorundayız. Yapılan araştırmalara göre aynı anda sadece beş konuya odaklanabildiğimiz bulunmuştur. Şu anda sahip olduğunuz kişisel sorunlarınız ve endişeleriniz, sizin kişisel gündeminizdir. Bir toplumun, kentin veya ulusun ortak sorunları ise kamunun gündemini teşkil eder. Bilindiği üzere gazetecilerin kaynakları ve sayfa alanları sınırlıdır. Televizyonda yayınlanan bir haber yayınının da belirli bir süresi vardır. İnternet bu kısıtlamaların bazılarını gevşetmiş olsa da, gazetecilerin araştırma yapmak, bunu yazıya dökmek, haberleri ve videoları yayınlamak için hala sınırlı zamanları ve paraları vardır. Bu nedenle, haber editörleri neyin vurgulanacağına, neyin rapor edileceğine ve neyin göz ardı edileceğine karar vermelidir. Haber medyasının belirli bir anda/zaman kesitinde konulara verdiği önem derecesi medya gündemi olarak tanımlanır (Griffin, Ledbetter ve Sparks, 2019:368).

20. Yüzyıldan başından itibaren İletişim alanında yapılan bilimsel çalışmaların başlamasıyla beraber, kitle iletişim organlarının toplumlar üzerindeki dolaylı ve uzun süreli etkileri olduğunu öne süren çalışmalar bilim dünyasına sunulmuştur. Ancak, medyanın kitleler üzerindeki bu etkilerini bir model olarak ortaya araştırma Maxwell E. McCombs ve Donald L. Shaw'a (1972) ait olan "gündem belirleme" kuramıdır. Kitle iletişim araçlarının, bu araçları takip eden bireylerin ne hakkında düşünecekleri ve neyi önemli olarak algılayacakları üzerinde etkili olmasına gündem belirleme adı verilir. Bu yaklaşıma göre kitle iletişim organlarının önem addettiği ve seçmiş olduğu haberler ve bu konulara verdiği önem derecesi doğrusal bir ilişki içerisindedir (Atabek, 1988:171). Gündem belirleme, "kitle iletişim araçlarının çeşitli konu ve olayların göreceli önemini halka ilettiği bir süreç" olarak tanımlanır (Rogers & Dearing, 1988:555).

Gündem belirleme kuramının temel kavramı olan "gündem" terimi, Yüksel (2001:31) tarafından "zamanın belirli bir noktasında önemlilik sırasına göre dizilmiş konular ve olaylar listesi biçiminde görülen bir sıralama" olarak tanımlanmıştır. Bu araştırmacı, Türkçe literatürümüzdeki "kamuoyu oluşturma" ve "gündem belirleme" kavramları arasındaki ilişkiyi de açıklayarak, anlam bazında bu iki kavramın medyanın işlev ve etkileri açısından bir noktada kesişir gibi görünseler de birbirlerinin yerine kullanılamayacağını belirtir. Zira bu kuram, kamunun "farkına

varma” ve “haberdar olma” kapsamında, medyanın etkilerinin ilk adımını oluşturmaktadır ve “bilişsel düzeydeki” etkilerden bahsetmektedir. Kamuoyu oluşumuysa genel olarak medyanın etkilerinin daha üst aşamalarından olan “tutum”, “kanaat” değiştirme veya “davranış” değişikliğine vurgu yapmaktadır. Yani medyanın “duygusal” ve “davranışsal” düzeydeki etkileri üzerinde durmaktadır. Bu kavramların da merkezinde bulunan medya; gündem belirleme aşamasında etkili, kamuoyunun oluşumunda da önemli bir araç niteliğindedir (Yüksel, 2007:571).

Medyanın gündemi belirlediğini kanıtlamak için araştırmacıların yapması gereken üç şey bulunmaktadır. İlk olarak, medya gündemi (medyada öne çıkan haberler) ile kamu gündemi, yani insanların buldukları toplumda veya ülkelerinde en önemli olarak algıladıkları konular arasında bir ilişkinin var olduğunu göstermelidirler. İkincisi, ilişkinin farklı konular için ve farklı bağlamlarda oluştuğunu göstermelidirler. Üçüncüsü ise, araştırmacıların medyanın kamunun en önemli sorunlarının sıralamasında etkilere ve değişimlere neden olduğunu belirlemesi gerekir. Gündem belirlemeyi desteklemek için de araştırmacılar içerik analizleri, anketler ve deneyler yürütmektedirler (Perloff, 2018:157).

Gündem belirleme eyleminin ve bu eylem amaçlarına ulaşıncaya kadar konu veya konuları gündemde tutmanın kamuoyunda yaratabileceği etkileri dikkate alındığında, toplumu harekete geçirmek ve politikayı şekillendirmek isteyenler için bu araştırmalarının ne kadar önemli olduğu ortadadır. Gündem belirleme ile ilgili çalışmalar dünyadaki birçok ülkede politik, ticari veya kültürel amaçlara ulaşmak isteyenler için bir ilgi konusu olmayı sürdürmektedir (Övür, 2019-321).

Çalışmanın birinci bölümünde gündem belirleme kuramının düşünsel temelleri üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda kitle iletişim kuramlarından olan gündem belirleme kuramı ele alınmış ve aşamalarına değinilmiştir. Üçüncü kısımda bu kurama yönelik eleştiriler belirtilmiş ve dördüncü bölümde ise kuramın güçlü ve zayıf yönlerine değinilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise gündem belirleme kuramını hala günümüzde oldukça yaygın olarak ele alınmasının sebepleri üzerinden bir sonuç ve değerlendirme yapılmıştır.

1. GÜNDEM BELİRLEME KURAMININ DÜŞÜNSEL TEMELLERİ

Gündem belirleme kavramından ilk bahsedenler Kurt Lang ve Gladys Lang (Güz,2005:51), olsa da, McCombs ve Shaw, kitle iletişim araçlarının gündem oluşturma işlevini kuram olarak öne süren araştırmacılar olmuştur (Güz, Hazar ve Topbaş, 2018:4). Ancak Medyanın izleyicilerin algılarına, değerlerine ve önceliklerine katkıda bulunduğu fikri onların çalışmalarından çok daha öncesine dayanmaktadır.

Bu kuramın kökleri 1920'lere kadar uzanmaktadır. Walter Lippmann'ın kitle iletişim araçlarının halkın zihninde belirli bir imajın oluşturulmasını etkilemede oynadığı hayati role ilişkin düşüncelerini açıkladığı çalışması olan "Public Opinion" (Kamuoyu), ileriki yıllarda yapılacak olan çağdaş anlamdaki iletişim çalışmaları için bir mihenk taşı olmuştur. Lippman'a göre, haber medyasının geniş halkla ilişkiler alanı ile bu alana ilişkin algılarımız arasındaki bir köprü vazifesi görmektedir ve insanların zihnindeki imgeler ve sahte çevrenin oluşturulmasında basın ve haberlerin önemli bir rolü vardır (Özçetin, 2019:87-91; McCombs ve Guo, 2014: 251-252).

Lippmann (1922), kitle iletişim araçlarının etkisini betimlerken, ülkeleri savaştayken düşman oldukları varsayılan bireylere bir örnek verir. Bu kişiler düşman olmak yerine, medya aracılığıyla savaşa ilgili bilgilere erişmeden, تنها bir adada uyum içinde yaşayabilirler. Lippmann, kitle iletişim araçlarının kamuoyunun görüşlerini etkileyebilecek bir gündemi nasıl oluşturabileceğine işaret etmektedir. Ancak kitabında "gündem belirleme teorisi" terimini asla kullanmamıştır. Bununla birlikte, gündem belirleme teorisinin temelini oluşturmuştur (Lippmann, 1922: 9-16, Yaşın, 2008:23, Güz vd, 2018:4).

Kitle iletişim araçlarına şüpheli bir yaklaşım sergileyen Siyaset bilimci Harold D. Lasswell (1927) ise, medyanın, özellikle iktidar tarafından, önyargılı veya eksik mesajlar yoluyla kamuoyunu etkilemek için nasıl kullanılabileceğini incelemiştir. Lasswell, halkın dikkatini sorunlara yönlendirmede medyanın kritik bir rol oynadığını belirtmekteydi (Dearing ve Rogers, 1996:11-12). Bu fikir, daha sonraları McCombs ve Shaw (1972) tarafından "kitle iletişim araçlarının gündem belirleme işlevi" olarak ele alınmıştır.

Gündem belirleme araştırmaları medya içeriklerinin izleyicilerin ve okuyucularının düşüncelerini doğrudan biçimlendirdiği hipotezinin önemini kaybettiği yıllarda da devam etmiştir. O yıllarda bu varsayımların en önemli temsilcilerinden biri de Bernard Cecil Cohen'dir. Cohen, 1963 yılında yayınlanmış olan "Basın ve Dış Politika" (Press and Foreign Policy) adlı eserinde "medya zamanın çoğunda insanlara ne düşüneceğini söylemede başarılı olamamıştır, ama okuyucuya ne hakkında düşüneceğini söylemekte fevkalade başarılıdır" ifadesini kullanmıştır (Cohen, 1963:13, Dearing ve Rogers, 1996:12; Yüksel, 2001:34, Yüksel, 2007:577). O devirde kitle iletişim araçlarının "düşünce, tutum ve davranış" değiştirebilme gücünün "sınırlı etkisi" olduğunu savunan araştırmacılar, sonrasında ilgisini medyanın "bildirme ve farkına vardırma" gücü üzerinde yoğunlaştıracaklardır (Atabek,1998:161).

2. GÜNDEM BELİRLEME KURAMI

Literatürde İngilizcesi “Agenda-Setting” olarak geçen kuram, ülkemizde bu kuramla ilgili yapılan araştırmalarda, kuram için farklı isimler kullanılmıştır. Bu isimlendirmelerde; “gündem koyma”, “gündem hazırlama”, “gündem kurma”, “gündem oluşturma” ve son yıllarda daha sık olarak “gündem belirleme” terimleri kullanılmıştır.

Lippmann’ın zamanından yarım yüzyıl sonra, “Gündem Belirleme Kuramı” kavramı oldukça popüler hale gelmiştir. Bu kuram McCombs ve Shaw tarafından 1972 yılında Chapel Hill çalışması ile bilim dünyasına sunulmuştur. 1968 tarihinde gerçekleştirilen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başkanlık seçimi döneminde, medyanın gündemindeki konuların önem sıralaması ile aynı konuların Chappell Hill’deki kararsız seçmenin zihnindeki önem sıralaması arasındaki ilişkinin sorgulandığı bu araştırmada, McCombs ve Shaw “gündem belirleme” kavramını tanımlayarak, medyanın gündeminin halkın gündemini belirlediğini öne sürmüşlerdir. Bu öncü kuram “medya halka ne düşüneceğini söylemese de ne hakkında düşüneceğini söyler tezini savunmaktadır (McCombs ve Shaw, 1972). Diğer bir deyişle, bu model, medyanın haberleri sunma biçimiyle, kamunun bu konulara verdiği önem üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır.

Zaman içinde tek bir noktada yürütülen çok sayıda bilimsel araştırma, medya ve kamu gündemleri arasında önemli bir ilişki olduğunu açıklamışlardır. Farklı zamanlarda yürütülen boylamsal araştırmalar da medya gündemi ile kamuoyu arasında güçlü ilişkiyi ortaya koydu. Gündem belirleme konusunda yüzlerce çalışma yapılmıştır. Bu ampirik çalışmalar istatistiksel analiziyle belgelenmiş ve gündem belirleme hipotezi araştırmaların büyük bölümünde güçlü bir şekilde geçerlidir (Wanta & Ghanem, 2007). Orijinal McCombs ve Shaw çalışması, diğer iletişim araştırmacıları tarafından (McCombs’un kendisi de dâhil) çok çeşitli soru ve zorluklara ilham vermiştir. Bu soruların ve zorlukların araştırıldığı çalışmalar, kuramın ilk formüle edilmesinden sonraki yıllarda çok sayıda revizyon ve genişletme ile sonuçlanmıştır (Littlejohn ve Foss,2009:33).

Medyasının kitleler üzerindeki gündem belirleyici etkisi, dünya çapında yüzlerce çalışmada, hem seçim kampanyaları sırasında hem de seçim dışı dönemlerde, çok çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Gündem belirleme teorisinin devam eden evrimi, 1968’deki Chapel Hill çalışmasından günümüze kadar yüzyılı aşmıştır. Medyanın kamusal alan üzerindeki etkisinde üç aşamadan bahsedilmektedir. Birinci ve ikinci aşaması, gündem belirleme araştırmalarının ilk yıllarından kalmaz. Bu etkinin üçüncü aşamasının açıklaması son yıllara dayanmaktadır. (McCombs ve Guo, 2014:251-252, Perloff, 2018:157). Gündem belirleme teorisinde konu

araştırmacılarınca belirtilen bu üç aşamadan detaylı bir şekilde bahsetmekte yarar vardır.

2.1. Birinci Aşama Gündem Belirleme Çalışmaları

McCombs ve Shaw, Chappel Hill’ de yaptıkları gündem belirleme çalışmasında, beş gündem başlığı belirleyerek, bu başlıkların kamunun ve medyanın gündemlerinde de yüksek derecede etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kararsız seçmenlere kamuoyu anketi uygulayarak ve medya kanallarından aldıkları konu başlıklarını içerik analizi yöntemi kullanarak karşılaştırma yapmışlardır. Bu süreçte halkın önem atfettiği konular ile medyanın önem atfettiği konular arasında bir paralellik bulunduğunu bulmuşlardır. Kamuoyu anketlerinin ve içerik analizi uygulamasının birlikte değerlendirilmesi yöntemi ilk olarak bu çalışmada yer almıştır ve model de ilk kez bu çalışma çerçevesinde “gündem belirleme modeli” olarak adlandırılmıştır (Yüksel, 2001: 36–37). Bununla beraber, erken dönem gündem belirleme araştırmalarında, sebep-sonuç ilişkisi konusunda gündemi belirleyen unsurun kitle iletişim araçları mı, yoksa kamunun politik kaygıları ve isteklerimi olduğu konusunda bir kafa karışıklığından söz etmek mümkündür. Daha sonraki yıllarda yapılan detaylı çalışmalar medyanın önemli oranda gündem belirleme gücünü ortaya koydular.

McCombs ve Shaw’un (1972), medya tarafından bazı konulara yapılan vurgu (yani medya gündeminin) ile halkın gündemi arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu ortaya koyduktan sonra, araştırmacılar bunun basit, tek yönlü, nedensel bir ilişki olduğunu öne sürdüler. Yani medyadan sadece bir olay hakkında bilgi edinmeyiz, aynı zamanda ona ne kadar önem vermemiz gerektiğini de öğreniriz. Daha genel olarak, haber medyasında yer alan bir konuyu görerek - ve tekrar tekrar ve büyük bir vurguyla ele alındığını görerek - konunun meşruiyeti olduğu görüşünü medyayla paylaşır ve böylece onu kendi gündemimize yerleştiririz. Araştırmacılar bunun basit, tek yönlü, nedensel bir ilişki olduğunu öne sürdüler, yani medyadan sadece bir konu hakkında değil, aynı zamanda ona ne kadar önem vermemiz gerektiğini de öğreniyoruz. Daha genel olarak açıklamak gerekirse, haber medyasında yer alan bir konuyu görerek (tekrar tekrar ve büyük bir vurguyla ele alındığını görerek) konunun önemli konusunda medya ile aynı görüşü paylaşırız ve böylece onu kendi gündemimize yerleştiririz (Littlejohn ve Foss,2009:32). Iyengar ve Simon’da (1993:367), çalışmalarında gündem belirlemenin “tek yönlü bir süreç” olduğundan bahsederek, medyanın halkın meselelere olan ilgi düzeyini etkilediğini, diğer yandan da halkın önemli bulduğu konuların her zaman medyada yer almadığını öne sürmüşlerdir (Özçetin, 2018:119).

2.2. İkinci Aşama Gündem Belirleme Çalışmaları

McCombs (2005:546), ikinci aşama gündem belirleme çalışmalarının erken dönem gündem belirleme araştırmalarının bir uzantısı olduğunu ve medyanın yalnızca sunduğu içerikle kitlelerin ne düşünmesi konusunda değil, bunun yanında bu meseleler hakkında nasıl düşünmesi gerektiği hususunda da etkili olabileceğini öne sürmüşlerdir. Birinci aşama çalışmalar “nesne” kavramına, ikinci aşama gündem belirleme kuramı “nitelik” kavramına yoğunlaşmıştır.

Konuyu daha detaylandırarak olursak, gündem belirleme çalışmalarının öncülerinden Lipmann’ın “Dışarıdaki Dünya ve Zihinlerimizdeki Resimler” adlı eserinden hareket ederek McCombs, Vu ve Guo (2012), ikinci aşama gündem belirleme sürecini “zihnimizde canlandırdığımız resimler nelerdir” sorusunun cevabı ile oluşturdular. Zihinde canlandırılan resimler metaforundan hareketle, bu resimlerin neyle ilgili olduğu ilk aşamada yer alırken, resimlerde baskın olan özelliklerin ne olduğu da ikinci aşama gündem belirleme çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

Gündem belirlemenin birinci aşamasında medya içeriklerinin (kamu sorunları, siyasi adaylar veya şirketler) kamunun ilgisini çekmesiyle ilgiliyken, ikinci gündem belirleme aşaması bu içeriklerin niteliklerinin belirginliği ile ilgilidir. Medya, bir haber gündemi sunmaktan fazlasını yapmaktadır. Ayrıca bu içeriklerin her birini tanımlamaktadırlar. Bu haberlerde bazı nesnelere özellikleri daha öne çıkarılarak, diğerlerinden daha az bahsedilir, bazılarından ise hemen hemen hiç bahsedilmez. Medya gündemindeki her nesne için bir nitelikler gündemi de bulunmaktadır. Gündem belirlemenin ilk seviyesinde, medya gündemindeki nesnelere önemi, bu nesnelere kamu gündemindeki önemini de etkiler. Gündem belirlemenin ikinci aşamasında, medya gündemindeki özelliklerin belirginliği, bu niteliklerin kamu gündemindeki belirginliğini etkiler. Birinci aşamada gündem belirleme etkileri dikkat üzerindedir. İkinci aşamada, gündem belirleme etkileri anlama üzerindedir. Kamunun kavrayışı üzerindeki bu nitelik, gündem belirleme etkilerinin bilişsel ve duyuşsal boyutunu açıklamaktadır (Carrol ve McCombs, 2003).

İkinci aşama çalışmalarda haber konularının hangi özellikleri çerçevesinde ele alındığını McCombs (2005:71) “niteliksel gündem belirleme” şeklinde isimlendirmiştir. Bu nitelikleri (attributes), tutum ölçeği şeklinde değerlendirilerek bir yöntem sunarak, medyada haberlerin ele alınma sayılarının yanında bu haberlerin pozitif, negatif veya nötr gibi değerleri içeren de bir ölçek ortaya sunmuştur. Bu tutum ölçekleri ile içeriklerin yönü ve şiddeti ölçülürken, diğer yandan da haber yapılan konunun nasıl ele alındığı değerlendirilmiştir. İkinci düzey gündem belirleme çalışmaları haber konularının daha ziyade bilgi verme bölümüne odaklanmıştır

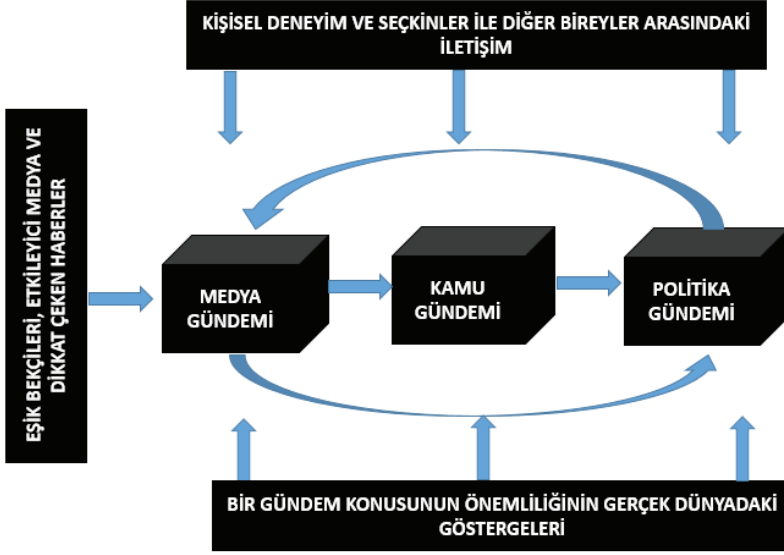
da çerçeveleme (framing effect) adı verilen, haberlerin tümü yerine bir bölümünün sunulması veya değiştirilmesi yöntemi ile haber konusunun çarpıtılmasının sağlandığı bir yöntemde de gelişme kaydetmiştir.

2.3. Gündem Belirleme Sürecinin Unsurları

Kitle iletişim organlarının toplumun neyi ne derece bilmeleri gerektiği bahsinde etkili olduğu hipotezinde hareket etmekte olan gündem belirleme teorisinde medyanın oynadığı rol mütemadiyen tartışma yaratmıştır. Medyanın karşısına her gün izleyici kitlesine ulaştırmaları için bir yığın haber çıkmaktadır. Ancak klasik medyadaki süre ve yer kısıtları, hangi haberin öncelik sırasını alacağı sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda, iletişim organlarında eşik bekçileri olaya dâhil olmaktadır. Haberler veya olaylar izleyici kitleye sunulmadan evvel, hadiseye şahit olanlardan, haber müdürlerine, medya organının sahiplerine kadar bu kişilerin süzgecinden geçmesi gerekmektedir. Böylelikle medya haberlerinin hangilerinin gündem oluşturacağı, diğerlerinin de gündem dışında tutulacağı kararı alınmaktadır. Gündem belirleme faaliyetinde genel olarak eşik bekçilerini toplumun üst kesimi teşkil ettiği için, bu kişilerin iş ve siyasi çevre ile kurdukları ilişkiler de önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Hazar, 2002:49, Güz, vd.2018:3-4).

Everett Rogers ve James Dearing (1988), gündem belirleme teorisinin üç çeşit gündemi barındırdığını ve bu gündemlerinde birbiriyle ilişkili olduklarını ortaya attılar. Özellikle bazı durumlarda, hiçbir grup diğerlerinin gündemini belirlemez; bundan ziyade, bir konunun veya olayın gerçek dünyadaki önemi (örneğin, büyük bir deprem veya bir savaş) üçünün de gündemini eşit derecede etkileyecektir ve bu nedenle üç grup da bir grup diğerlerini etkilemeden bu olayın önemi konusunda hemfikir olacaktır. “Gündem oluşturma”, Rogers ve Dearing tarafından bu kolektif, karşılıklı süreci karakterize etmek için gündem belirlemeden daha uygun bir terim olarak önerildi (Littlejohn ve Foss, 2009:33).

Rogers ve Dearing (1988), kitle iletişim araçlarıyla bağlantılı gündem belirleme teorisinin üç gündem arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili olduğunu belirtmişler ve bunları kamu gündemi, medya gündemi ve politika gündemi olarak açıklamışlardır. Araştırmacılar, medya gündemi, kamu gündemi ve politika gündeminin arasında oluşan ilişkiyi bir şema ile anlatmışlardır ve medya gündeminin kamu ve siyasi gündemi etkilediğini, politika gündeminin de medya gündemini belirleme özelliği olduğunu belirtmişlerdir. Bu üç gündem arasındaki ilişki ve belirli bir gündem konusunun ne çeşit etkiler altında meydana geldiği bir şema ile sunmuşlardır (Atabek, 1998:164).

Şekill. Rogers ve Dearing'in (1988) Gündem Oluşturma Modeli

Yukarıdaki şekle göre, medya gündemi, kamu ve siyasi gündemi etkileyebilir, siyasi gündem medya gündemini belirleme etkisine sahiptir. Ayrıca medya gündemi kamu gündemi de medya ve siyasi gündemin oluşmasına etkileyebilir. Bu temel unsurlar aşağıdaki biçimde sıralanabilir Atabek, 1198:165):

a) Medya gündeminin oluşumunda katkı sağlayan unsurlar:

- Haberin oluşumu ve yayınlanmasında görev alan medya çalışanlarından kaynaklı etkiler,
- Gerçek hayatta olan ve gündem oluşturacak mühim olaylar,
- Medya organlarında görev yapanların çevrelerindeki bir takım seçkinler ve diğer kişilerle olan ilişkilerinden kaynaklanan etkiler.

b) Kamu gündeminin belirlenmesinde etkili olan unsurlar:

- Medya organlarının gündemi,
- Bireylerin şahsi şahsi ilişki ve tecrübeleri,
- Bireylerin gerçek hayatta yaşayarak deneyimledikleri hadiseler.

c) Siyasi gündemin oluşumunda da etkili olan unsurlar:

- Gerçek hayatta meydana gelen gelişmelerin neticesinde meydana gelen sorunlar ve çözülmeyi bekleyen işler,
- Halkın siyasilerden beklentileri,

- Medya organlarının siyasileri yaptıkları çalışmalarına ilgisi ve onları etkileme çabaları
- Siyasilerin ise bireyler olarak yaşadıkları çevredeki sorunları çözme düşünceleri.

Gündem oluşturma kavramı özellikle, Rogers ve Dearing (1988) tarafından bu kolektif, karşılıklı süreci karakterize etmek için gündem belirlemeden daha uygun bir terim olarak önerilmiştir.

2.4. Üçüncü Aşama Gündem Belirleme Çalışmaları

Geleneksel gündem belirleme modeli, medyanın halkın düşündüğü ve konuştuğu konuları haberlerin sunumu yoluyla belirlediğini McCombs, Lopez-Escobar ve Llamas (2000:77-78). Yaptıkları araştırmaya dayanarak öne sürmüşlerdir. Gündem belirleme çalışmalarının ikinci aşaması, medya içeriğindeki konulara ilişkin tutumlara odaklanmaktan daha fazlasını savunmaktadır (Yüksel, 2001:22-23). En son araştırma yaklaşımı ise, gündem belirlemenin üçüncü düzeyi olarak adlandırılmıştır. Medya içeriklerinin bir şablon veya model şeklinde insanların zihnindeki görüntüleri belirlediğini ve buna ilişkin kanıtların ortaya konduğu ileri sürülmektedir (Yüksel ve Dingin, 2020:437).

Bir konuya medya organlarının gösterdiği önem seviyesi ile o konuya vatandaşların atfettiği önemlilik seviyesinin bağlantılı olduğunu öne süren klasik gündem belirleme çalışmalarının yanında, 1990'ların sonlarında ikinci aşama gündem belirleme araştırmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yakın zamanda da üçüncü aşama gündem belirleme çalışmalarında bu durumlardan daha fazlası öne sürülmüştür. Üçüncü aşama gündem belirleme araştırmaları ile ilgili ilk çalışmalar gündem belirlemede internetin de popüler hale gelmesiyle beraber, Guo, McCombs ve Shaw tarafından 2011 yılından itibaren başlamıştır. Üçüncü aşama gündem belirleme araştırmalarında “gündem belirleme ağı modeli” (Network Agenda Setting) kullanılmaya başlamıştır. Olaylar veya davranışlar medyadan bireylere doğru eş zamanlı haber öbekleri biçiminde aktarılabilir. Yeni modelde, haber kuruluşları farklı olayları ve objeleri birbirine ilişkilendirerek halkın zihninde de bu bağlantıların oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bu yeni modelde, medyanın haber kuruluşları değişik hadiseleri ve nesnelere birbirlerine bağlayarak kamunun zihninde de bu bağlantıların oluşumuna katkı sağlamaktadır (Yüksel ve Dingin, 2020:436).

Örneğin, bir kişi göçü sürekli olarak kanun ve düzene bağlayan bir medya kanalını takip ederse, o kişi bu konuları birbiriyle bağlantılı veya iç içe geçmiş olarak görebilir. Aynı şekilde, konuyu ırksal ilişkilere bağlayan ve ardından ırksal ilişkileri eğitime bağlayan haberleri okuyan biri için de durum aynı olacaktır. Medya, halka haber konularını, bazı bağlantıların

diğerlerinden daha güçlü ve birbirine bağlı bir ağ şeklinde iletir. Çerçevelemede olduğu gibi, haberin içeriğine ve web sayfasındaki yerleşimine göre, medya hangi konuların birlikte bağlı olarak sunulacağına dair sinyaller gönderir. Üçüncü gündem belirleme düzeyi, medyanın gündemindeki sorun haritasının halkın zihnindeki sorun haritasını nasıl etkilediğini inceler (McCombs, Shaw, Weaver, 2014'ten akt. Griffin, Ledbetter ve Sparks, 2019:372-373)

Gündem belirleme kuramı ile ilgili tartışmalar halen medyanın kamu gündemini ne kadar ve ne ölçüde belirlediği üzerinde dönmektedir. Son araştırmalar, kişisel değişkenlerin medya gündem belirlemenin bireysel izleyici üyeleri üzerindeki etkilerini azaltabileceğini öne sürmektedir. Medyaya veya belirli bazı medya organlarına güvenmeyen izleyicilerin gündemlerinin medya tarafından belirlenme olasılığı daha düşüktür (Littejohn ve Foss, 2009:34).

İnsanlar iletişim kurmak, sosyal olmak, saygı görmek, diğerlerinin güvenini kazanmak gibi birçok sebepten ötürü medyanın belirlediği gündemi takip etme ihtiyacı duyarlar. Gündeme uzak olmak sosyalleşme sürecinde bireylerin diğer insanlardan yabancılaşmasını doğurur. Yapılan araştırmalar, daha evvel diğer kaynaklardan bilgilenmemiş, diğer bilgi kaynaklarına erişim sağlayamamış ve bunları kullanamayan insanların medya organlarının onlara sunduğu gündemden daha fazla etkilendiklerini bulmuştur. Gündem belirleme kuramına göre, bireylerin eğitim ve gelir düzeyi arttıkça daha fazla çeşit medya organını takip etmektedir ve farklı medya kanalının farklı gündemiyle karşılaşmaktadır. Bu durumda onların medyanın gündem belirleme işlevine daha az duyarlı olmalarına ve medya yönelimlerinin azalmasına sebep olabilmektedir (Güz, vd.,2018:5).

Öne Plana Çıkarma (Priming)

Iyengar ve Kinder (2010:64), gündem belirlemenin oy verme davranışını nasıl etkileyebileceği üzerine yaptıkları araştırmada beş aşamalı bir süreçten bahseder. Birincisi, bireyler siyasi arenada olup bitenlerin tamamına ve hatta çoğuna dikkat göstermezler. İkincisi, tüm sorunları dikkatlice analiz etmek yerine, insanlar en erişilebilir bilgilere veya hemen akla gelen şeylere güvenirlir. İnsanlar bilgilerinin küçük bir örneğini - oylarını nasıl kullanacaklarına karar vermeleri gerektiğinde hemen akla gelen veya erişilebilir olan bir anlık görüntüye başvururlar. Üçüncüsü, medya hangi konuların akla gelmesi gerektiğini güçlü bir biçimde belirler. Medyada çok fazla haber yapılan gündem sorunları, insanların ülkenin karşı karşıya olduğu en önemli sorunları isimlendirmeleri istendiğinde her zaman bahsettiği sorunlardır. Bu durum tabi ki, gündem belirlemedir. Dördüncüsü, medya bir kez gündemi belirledikten sonra seçmenleri yönlendirebilir. Bu durum “Televizyon haberleri, bazı konulara dikkat çekerken

bazılarını görmezden gelir” olarak açıklanabilir. Buradan da anlaşılacağı üzere, medya siyasi gündemler ve bazı haberleri öne çıkarma (priming) konusunda güçlü ve sinsi etkilere sahiptir. Beşinci ve son olarak öne çıkarma faaliyeti, bireylerin kime oy vereceğini etkileyebilir. Öne çıkarma eylemi için araştırma kanıtlarına işaret eden bazı bilim adamları, medyanın siyasi düşünceyi etkilemek için muazzam bir kapasiteye sahip olduğunu savunmaktadır (Perloff, 2018:162-163).

Perloff’ a göre (2018:164), özellikle politik seçimlerin (yerel ya da genel) yapıldığı dönemlerde medyanın siyasi partilerin haberlerine atfettikleri önem sırası veya bir partinin görüşlerine diğer partiye göre daha çok ya da daha az yer vermesi o ülkenin geleceğini etkileyebilir. Siyasi partilerin alacakları oy miktarını belirleyebilecek olan seçmen vatandaşlar, medyanın sunduğu haberlerle vasıtasıyla yönlendirilebilmektedir. Gündem belirleme faaliyetinden seçmenlerin oy davranışlarına doğru ilerleyen bu ilişki aşağıdaki model ile şematik olarak açıklanabilir:

Medya gündemi → Seçmenlerin gündemi → Öne Çıkarma → Oy kullanma

2.5. Medyalar Arası (İntermedia) Gündem Belirleme

Başlangıçta kamuoyunun gündemini hangi faktörlerin belirlediği noktasına odaklanan bu kuram, ileriki yıllarda medya gündeminin hangi faktörler tarafından belirlendiğini anlamaya doğru ilerlemiştir. Son yıllarda ise, iletişim teknolojilerinde kaydedilen gelişmeler ve farklı medya ortamlarının oluşması neticesinde, medyalar arasındaki (İntermedia) gündem belirleme ilişkileri de bu alandaki çalışmaların merkezinde yer almaktadır (Melek, 2017:126, Yaşın, Yağcı ve Cengiz, 2018).

Gündem belirleme kuramıyla bağlantılı olarak medyalar arası yapı, bir medyanın gündeminin başka bir medyanın gündemini nasıl etkilediğini değerlendiren bir kavramdır. Eski medyanın gündeminin yeni medyanın gündemini nasıl etkileyebileceği ya da tam tersi üzerine bir yapılan bir tartışmadır. Eski medyaya göre yeni medya, bilginin ulaştırılmasında daha hızlı ve bilgiye erişimde de daha fazla kolaylık sağlamaktadır. Bir parmak dokunuşuyla bir kişinin bilgiyi elde etmesi için daha az zamanı olmaktadır. Yeni medya ayrıca gençler arasında daha popüler olmuştur (Livingstone: 2002; Singer: 2005). Bu avantajlarıyla yeni medya, bilginin yayılmasında ve belirli bir gündemin belirlenmesinde daha fazla etkiye sahiptir (Anderson: 2000). Bu bağlamda da, yeni medyanın eski medya üzerinde etkilidir ve kamuoyunun gündeminin kısa sürede belirlenmesine katkı sağlamaktadır.

Teorinin uzun ömürlülüğüne yönelik en büyük zorluk, McLuhan ve diğer araştırmacılar tarafından öngörülen dijital çağ olabilir. McCombs ve

Shaw, 1960'larda ve 1970'lerde gündem belirleme teorisini geliştirdiğinde, haber ortamı günümüzden çok daha farklıydı. McCombs, en son yaptığı çalışmalarında dijital çağın gündem belirlemeyi o kadar fazla değiştirdiğini düşünmüyor gibi görünmektedir. Teorinin son durumuyla ilgili yaptığı çalışmasında, sosyal medya gündemini, diğer gündemleri etkileyebilecek veya onlardan etkilenebilecek karışımındaki bir başka gündem olarak ele almaktadır (McCombs, Shaw, and Weaver, 2014:788–792, Griffin, Ledbetter ve Sparks, 2019:378).

Modern web siteleri ve mobil uygulamalar sadece eşik bekçiliğini azaltmakla kalmaz. Bunun yerine, ağ eşik bekçileri denilen kavram devreye girmektedir. Sosyal medyayı her ziyaret ettiğinizde veya bir arama motorunu kullandığınızda, bir bilgisayar programı bilgileri filtreler ve ne göreceğinize karar verir. Büyük teknoloji şirketleri algoritmalarını herkese açık hale getirmemektedir, ancak çoğu arama geçmişiniz, kullandığımız tarayıcı, yaşıınız ve cinsiyetiniz ve coğrafi konumunuz gibi bir dizi kişisel faktörle ilgilidir. Bu sebeple, Google'da bir haber konusu aradığınızda, tamamen aynı aramayı yapan bir arkadaşınızdan daha farklı bir gündem ile karşılaşabilirsiniz. Ancak bu gündem, tam olarak kullanıcının kendi tercihlerinden kaynaklandığı için, dijital çağda kendi gündemimizi kendimizin belirleme olasılığını düşünebiliriz. Bu, teorinin medya gündemi ile kamu gündemi arasındaki geleneksel ve temel ayrımını ortadan kaldıracak bir bükülme yaratabileceği üzerinde durulmaktadır (Griffin, Ledbetter ve Sparks, 2019:378).

3. GÜNDEM BELİRME KURAMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Gündem belirleme kuramı hakkında yapılan çalışmalar genel olarak Cohen'in "medya zamanın çoğunda insanlara ne düşüneceğini söylemede başarılı olamamıştır, ama okuyucuya ne hakkında düşüneceğini söylemekte fevkalade başarılıdır" formülasyonu üzerinden devam ediyor olsa da, medyanın kamuoyu üzerinde ne kadar etkisinin olduğu ve medyanın kamu gündemini ne kadar doğrudan ve ne ölçüde belirlediği gibi temel sorular etrafında tartışmalar da hâlâ sürmektedir. Son araştırmalar, kişisel değişkenlerin medyanın gündem belirlemesinin bireysel izleyici üyeleri üzerindeki etkilerini azaltabileceğini iddia etmektedir. Medyayı (ya da belli bir medya kuruluşunu veya kaynağı) güvenilir bulmayan izleyicilerin gündemlerini medya tarafından belirleme olasılığı daha düşük olacaktır. Benzer biçimde, takip ettikleri medya kaynaklarının haber değerlerine aktif olarak katılmayan izleyiciler, medyanın gündem belirleme işlevine daha az duyarlı olacaklardır. Yine de, bu kuram araştırmacılar tarafından popülerliğini halen korumaktadır (Littlejohn ve Foss, 2009:33).

4. GÜNDEM BELİRLEME MODELİNİN GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLERİ

Şakı (2020.381) gündem belirleme kuramının güçlü ve zayıf yanlarını aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

Güçlü Yanları:

1. Kamunun gündemini belirleme ve şekillendirme özelliği,
2. Halkın politik konular hakkında bilgi sahibi olması ve buna paralel olarak düşüncelerini etkilemesi,
3. Kamuya ne hakkında düşünmeleri gerektiği ve hangi haber konularının daha mühim olduğunu göstermesi,
4. Kamuoyunun önem addettiği haber konularının medya üzerinde öne çıkarılması,
5. Medya organlarınca halka sunulan aracılığıyla kişilerin sosyalleşme faaliyetlerini iletişimini kolay hale getirmesi,
6. Kişilerin bazı konularla alakalı fikir edinmelerini sağlaması,
7. Tüm kitle iletişim organlarında etkisinin bulunmasıdır.

Zayıf Yanları:

1. Kuram üzerinde yapılan çalışmalarda medya organlarının kamuoyu üzerinde oluşan etkisinin kısa bir dönem içerisinde değerlendirilmesi,
2. Bu teori ile ilgili çalışmaların gayelerinin sınırlı olmasıyla beraber tek bir gaye üzerine odaklanması,
3. Medyanın halkın gündemini belirleme faaliyetlerinin etkilerinin ölçümünün oldukça zor olması,
4. Daha evvel konu hakkında fikri olan, diğer kaynaklardan da yararlanmış olan kişiler üzerinde etkisinin olmaması,
5. Medyanın önem atfettiği belli konuları öne çıkarması ve kişilerin özel ilgi alanında olan sorunları göz ardı etmesi,
6. Medya organlarında bir konu hakkında aynı haberleri gören kişilerin, o konuyu aynı seviyede önemseyeceklerini ileri sürmesi,
7. Medyanın belli konuları dikkate değer bulması sebebiyle, bu içeriklerin kişilerin de dikkatini celp edeceğini iddia etmesidir.

Stanley J. Baran ve Dennis K. Davis'e (2015:268) göre ise bu kuramın güçlü yanlarından bazıları ve bu modelin medya ile izleyici etkileşimine odaklanması, medyaya maruz kalma, hedef kitlenin uyum ve bağlantı aramadaki motivasyonu ve kamu sorunlarına ilişkin izleyici algısı arasındaki

bağlantıları ampirik olarak göstermesi, haberi ön plana çıkarma, hazırlama, hikayeyi konumlandırma ve haberin canlılığı dahil olmak üzere bir dizi benzer fikri entegre etmesidir. Bu kuramın zayıf tarafları ise köklerinin kitle toplumu kuramına dayanması, daha çok haber ve siyasi kampanya araştırmalarına uygulanabilir olması ve son olarak gündem belirleme etkisinin yönü bazı araştırmacılar tarafından sorgulanmaktadır.

SONUÇ

Kökleri Lippman'ın "Kamuoyu" adlı çalışmasına uzanan gündem belirleme kuramı, haberlerin medya tarafından yansıtılma biçimlerinin halkın gündemini etkileyip etkilemediği veya nasıl etkilediği konularına odaklanan bir model olarak, 21. yüzyılda da hala kitle iletişim araştırmalarında popülerliğini sürdürmektedir.

Medyayı ve medya araçlarına hâkim olan güçler, kitleleri bilgilendirmede, onların önemseydiği konulardan ve sorunlardan ziyade kendi ideolojileri doğrultusunda içerikler sunmaktadır. Şimdiye değin ortaya konulan bilimsel araştırmalara göre gündem belirleme faaliyetlerinden insanlar aynı düzeyde etkilenmemektedir. İzleyici/ okuyucu/ alıcı konumunda olan bireyler gündem konuları hakkında yeterince bilgiye sahip değillerse ya da konu hakkında bilgileri az ise, bu kişiler gündem oluşturma ve gündem belirleme faaliyetlerinin etkisine daha açıktır.

Her ne kadar klasik gündem belirleme araştırmaları siyasi kamusal alanda gerçekleşen seçim kampanyaları üzerinden gerçekleştirilmiş olsa da, günümüz dünyasında dijital medya organlarının da çok yaygın kullanımıyla beraber herhangi bir ayırım gözetmeksizin bireylerin kendi gündemlerini bu araçları kullanarak tüm dünyaya duyurması söz konusudur. Yaşanmakta bu hızlı değişimlerle birlikte geleneksel/eski medya hâkimiyetini hızla sosyal medyaya devretme sürecinde olduğunu söyleyebiliriz. Birçok farklı sosyal medya uygulamalarının ve kullanıcı rakamlarının bu derece arttığı çağımızda, medya organlarının gündem belirleme teorisi doğrultusunda ele alınıyor olması da (özellikle üçüncü aşama gündem belirleme), bu modelin hala popüler ve son derece kullanışlı olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Atabek, N. (1998). Gündem belirleme yaklaşımı. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 7,155-174.
- Baran, S. J. ve Davis, D. K. (2015). *Mass Communication Theory: Foundations, ferment and future* (7th ed.) Boston: Cengage Learning.
- Cohen, B.C. (1963). *The Press and Foreign Policy*, Princeton, NJ: Princeton University Pres.
- Carrol, C. E. ve McCombs, M. (2003) *Agenda-setting effects of business news on the public's images and opinions about major corporations*. Corporate Reputation Review Volume 6 No 1 p.36-46.
- Dearing, J.W. & Rogers, E.M. (1996). *Agenda-setting*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Griffin, E. Ledbetter, A. v Sparks, G. (2019). *A First Look at Communication Theory. 10.Tenth Edition*. Newyork: y McGraw-Hill Education.
- Güz N, Hazar Ç. M, Topbaş H. (2018). *Kitle İletişimin Sosyolojik Fonksiyonu: Medyanın Gündem Kurma Etkisi*. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 0(46), 1 - 19.
- Guo, L., Vu, H. & McCombs, M. (2012). An expanded perspective on agenda-setting effects: Exploring third level agenda setting. *Revista de Comunicación*. 11. 51-68.
- Hazar, Ç. M. (2002). *Medyanın Sosyolojik İşlevlerinden Gündem Kurma*. İletişim Dergisi, 16, 47-69.
- Iyengar, S. ve Simon, A. (1993). *News Coverage of The Gulf Crisis and The Public Opinion: A Study of Agenda-Setting, Priming and Framing*. *Communication Research*, 20(3), s365-383.
- McCombs, M.E. ve Shaw; D.L. (1972). *The Agenda-setting Function of Mass Media*, *Public Opinion Quarterly*, 36, 176-187.
- McCombs, M. E.ve Lopez-Escobar, E., and Llamas, J. (2000). *Setting the agenda of attributes in the 1996 Spanish general election*. *Journal of Communication*, Spring, 50 (2), 77-92.
- McCombs, M.E. (2005), *A look at Agenda-Setting: Past, Present and Future*. *Journalizm Studies*, 6(4), s. 543-557.
- McCombs M. E. ve Guo, L. (2014). "Agenda-Setting Influence of the Media in the Public Sphere" *The Handbook of Media and Mass Communication Theory* Edited by Robert S. Fortner and P. Mark Fackler Volume II., John Wiley & Sons, Inc.
- McCombs, M. E., Shaw, D. L.ve Weaver, D. H. (2014). *New Directions in Agenda-Setting Theory and Research*. *Mass Communication and Society*, Vol. 17, 2014, s. 792–793
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*, The Mc. Millan Company, New York.

- Littlejohn, S., & Foss, K. (2009). *Encyclopedia of Communication Theory*. Sage Publications, Inc.
- Livingstone, S. (2002). *Young people and new media: Childhood and the changing media environment*. Sage.
- Melek, G., (2017). *Medya Arası Gündem Belirleme Kuramı Araştırmalarında Bir Yöntem Uygulaması: Hürriyet Online ve Twitter Örneği*. <http://ilefdergisi.org/2017/4/1/ilefdergisi> .2017, 4(1), bahar/spring: 123-148
- Özçetin, B. (2019). *Kitle İletişim Kuramları: kavramlar, Okullar, Modeller* (2. Baskı). İstanbul: iletişim Yayınları.
- Övür, A (2019). *Kültür Endüstrisinin Gündem Belirleme ve Kamuoyu Oluşturma İşlevi*. İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi - İAÜD - ISSN: 1309-1352, Ekim 2019 Cilt 11 Sayı 4 (319-343)
- Perloff, R. (2018). *The dynamics of political communication : media and politics in a digital age*, Second Edition. New York: Routledge.
- Rogers, E.M., & Dearing, J.W. (1988). *Agenda-setting research: Where has it been, where is it going?* Communication Yearbook, 11, 555-594.
- Singer, J. B. (2005). *The political j-blogger „normalizing“ a new media form to fit old norms and practices*. Journalism, 6(2), 173-198
- Şakı, S. (2020). *McCombs ve Shaw'ın Gündem Belirleme Kuramı-İletişim Kuramları*. İletişim Kuramları, Edit. Hazar, Ç. M. Ve Avcı, Özkan. Ankara: Gazi Kitabevi
- Wanta, W. & Ghanem, S. (2007). *Effects of agenda-setting*. In R.W. Preiss, B.M. Gayle, N. Burrell, M. Allen, & J. Bryant (Eds.), Mass media effects research: Advances through meta-analysis (pp. 37–51). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Yaşın, C. (2008). *Gündem Belirleme Araştırmalarının tarihsel Gelişimi*. Gündem belirleme Kuram ve Araştırmaları, Der. C. Yaşın, Yargı Yayınevi, Ankara
- Yüksel, E. ve Dingin, A. E. (2020). *Does “It” Work in Turkey? A Network Agenda-Setting Research*. Erciyes İletişim Dergisi, Cilt/Volume 7, Sayı/Number 1, 435-450
- Yüksel, E. (2001). *Medyanın Gündem Belirleme Gücü*. Çizgi Kitabevi: Konya.
- Yüksel, E. (2007). *Kamuoyu Oluşturma” ve “Gündem Belirleme” Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?* Sosyal Bilimler Dergisi 2007/1.

“

Bölüm 17

**BULAŞICI OLMAYAN (KRONİK)
HASTALIKLARIN HASTANELERİN İŞ
YÜKÜNE ETKİSİ**

Nurşen AYDIN¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, nursen.aydin@erzurum.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9221-5460>

1. GİRİŞ

Günümüzde teknolojinin gelişmesi ve iletişim imkanlarının artması ile birlikte insanların yaşamında fiziksel aktivitelerin veya hareketin yeri gittikçe azalmış, sosyal ortamlarda bulunma süresi kısıtlanmış ve bilgisayar veya telefon oyunları, TV seyretme gibi etkinlikler giderek daha fazla insanların zamanını almaya başlamıştır. Bu şekildeki yaşam tarzı nedeniyle gelişen diyabet, hipertansiyon, kalp-damar sistemi hastalıkları gibi bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar ve aşırı kilo alma veya obezite gibi riskleri, özellikle gençlerde sosyalleşme sorunları gibi birçok farklı sorunlara yol açmakta, daha da önemlisi ülkelerin hastalık yükünü artırmaktadır.

Örneğin bu sorunlardan biri olan aşırı kilo alma veya obezite tüm dünyada ve ülkemizde sıklığı sürekli artmakta olan önlenbilir bir durumdur. Kilolu olma eski yüzyıllarda övgüyle bile karşılanırken günümüzde bu sorunun bilincinde olmayan kesimler olmakla birlikte, halkın bir kısmı sadece estetik kaygılarla bir kısmı da hem estetik hem de sağlıklı yaşamak için sorunun ciddiyetinin farkına varıp çözüm için girişimlerde bulunmaktadır.

2018 yılında sağlık hizmetleri için yapılan toplam harcama, global düzeyde 8,3 trilyon dolara ulaşmıştır. Bu tutar global GSYİH'nın %10'una eşittir (Doğuç 2021). Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların ortaya çıkarıldığı hastalık yükü neredeyse tüm ülkelerin ekonomik sistemlerini zorlamaktadır. Bu kapsamdaki hastalıklar, süreklilik göstermesi ve tıbbi takip gerektirmesi nedeniyle sağlık sistemi içerisinde özellikle hastanelerin hastalık iş yükünü artırmaktadır.

Bireylerde sağlıklı yaşam davranışı geliştirilmesinin, diyabet, hipertansiyon vb. kronik hastalıklar ve bunların tetiklediği sağlık sorunlarının önlenmesi ya da azaltılmasında çok olumlu etkileri bulunmaktadır. Sağlıklı yaşam davranışı ile bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların önlenmesi ya da azaltılması arasındaki ilişki ve bunun hastalık yükü üzerine birçok araştırma yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak hala daha yeterli bilgi ve veri bulunmamaktadır. Toplumun sağlıklı yaşam tarzı davranışı, bulaşıcı olmayan hastalıklar ve sağlık harcamalarının birbirlerine etkisi hakkında bilimsel bilgi ve çeşitli araştırmalara ihtiyaç vardır. Aynı zamanda hastanelerin iş yükünü ortaya koyacak veriler de gerekmektedir. Böylece bu sorunlara yönelik etkin ve verimli plan ve politikalar oluşturulabilir.

Bu bölümde, bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların ve riskleri ile hastalık yükü ve hastalık yükü içerisinde önemli bir payı olan hastane iş yükü ilişkisi açıklanacaktır. Aşağıda öncelikle sağlıklı yaşam davranışı ve ilişkili kavramlar açıklanacak, daha sonra bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar ve hastanelerin iş yükleri açıklanacaktır. Son olarak sonuç ve genel değerlendirme yapılacaktır.

2. SAĞLIKLI YAŞAM DAVRANIŞI

Günümüzde tıp alanında çok büyük gelişmeler yaşanmış, hastalıkların teşhis ve tedavi sürecinde önemli ilerlemeler katedilmiştir. Yaşanan bu gelişmeler doğuştan beklenen yaşam süresini uzatmış, ayrıca eskiden etkin olan başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere birçok hastalığın yerini bugün kanser ve bağışıklık sistemi hastalıkları gibi kronik hastalıklar almıştır. Özellikle internetin ve sosyal medyanın etkisiyle toplumun sağlıkla ilgili bilgiye erişimi artmış, sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlanmak istemeye başlamışlardır.

Çeşitli kronik hastalıkların ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden birisi, yetersiz ve dengesiz beslenme, hareket eksikliği, zararlı madde kullanımı gibi kötü yaşam tarzı ve çevresel faktörlere bağlı etkenlerdir. Günümüz toplumu sağlıklı yaşam için bireysel olarak yaşam tarzını iyileştirmeye odaklanmış ve böylece hem uzun yaşamak ve yaşam kalitesini arttırmak hem de sağlıklı yaşlanmak için gayret etmeye başlamıştır. Sağlığı etkileyen dört temel faktör çevre, yaşam tarzı, kalıtım ve sağlık hizmetleridir (Somunoğlu 2012). Bunlar içerisinde çevre ve yaşam tarzı sağlık hizmeti sunanlarla birlikte birey ve toplumu da ilgilendiren faktörlerdir. Bu nedenle birey ve toplumun, sağlıklı yaşam davranışı geliştirerek kendi insiyatifleri ile müdahale edebilecekleri alanlardır.

Sağlıklı yaşam tarzı, “*bireyin sağlığını etkileyebilen, tüm davranışlarını kontrol etmesi, günlük aktivitelerini düzenlemede kendi sağlık statüsüne uygun davranışları seçerek düzenlemesi*” olarak tanımlanmaktadır. Sağlıklı bir yaşam tarzının tercih edilmesinin nedeni, ciddi bir hastalığa yakalanmamak ya da erken ölüm riskini azaltmaktır. Dünya Sağlık Örgütü ölümlerin gelişmiş ülkelerde %70-80, az gelişmiş ülkelerde %40-50 oranında yaşam biçimi nedeniyle gerçekleştiğini tahmin etmektedir (Bayraktar 2010).

Sağlıkla ilgili sorunların çoğu sağlıksız davranış biçimleri nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Hastane randevularına gitmemek ya da ilaca ve tedaviye uymamak örnek olarak gösterilebilir. Kişilerin hastane randevularına gitmemeleri nedeniyle gerçekleşmeyen hastane randevularından dolayı verim kaybı olmaktadır. İlaça ve tedaviye uymama nedeniyle ciddi sağlık sorunları oluşmaktadır. İlaça ve tedaviye uyulmaması, büyük oranda ilaç ve tıbbi malzeme israfına, birçok defa hastaneye gidilmesine, yaşam kalitesinin düşmesine, hastalık ve ölüm oranlarında artışa ve dolaylı olarak verimlilikte azalmaya neden olmaktadır. Ülkemizde de durum aynıdır. İlaç ve tedaviye uyulmaması, Dünya Sağlık Örgütü tarafından da önemli bir problem olarak tanımlanmış ve uyum sağlandığı takdirde dünya çapında 269 milyar dolar tasarruf sağlanabileceği belirtmiştir (Serim ve Arıkan 2021).

Sağlıklı yaşam biçimi davranışı üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Örneğin klinik birimlerden sağlık hizmeti alan bireyler (Sungur et al. 2019), yaşlı bireyler (Softa, Bayraktar, ve Uğuz 2016), miyokart infarktüsü geçirmiş bireyler (Sevinç 2016), adolesanlar (Berçin 2010), ameliyathanede çalışan sağlık personeli (Alemdağ 2019), sağlık hizmeti kullanıcıları (Çavmak 2018) ve imalat yapan işyerlerinde çalışanlar (Çınar 2010) üzerinde sağlıklı yaşam biçimi davranışı araştırılmıştır.

Sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesinde devlete, kamu ve özel kurum ve kuruluşlara ve toplumun tüm kesimlerine önemli görevler düşmektedir. Sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesine yönelik olarak devletin etkin ve yaygın politikalar geliştirerek, doğru bilgi kaynakları sağlanması, çeşitli olanaklar sağlayarak toplumu ve bireyleri sağlıklı yaşam davranışına teşvik etmesi gerekmektedir. Sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesine yönelik farkındalığı olan bireylerin de hizmetleri talep etmesi, devletin sağladığı imkânlardan yararlanması, yeterli ve dengeli beslenme ile düzenli fiziksel aktivite alışkanlığı kazandıkları bir hayat tarzını benimsemelerinin gerektiği belirtilmektedir (Sağlık Bakanlığı 2013). Tüm bu faaliyetler çoğunlukla sağlığın geliştirilmesi hizmetleri çerçevesinde yürütülmektedir.

2.1 Sağlığın Geliştirilmesi

Sağlık, temel bir ihtiyaç ve bir insan hakkıdır. Sağlık, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından “herkes için sağlık” stratejisi ile ele alınmış ve DSÖ anayasasının ilk maddesini oluşturmaktadır. Sağlık, “sağlığın geliştirilmesi” anlayışının ulaşmayı amaçladığı nihai hedeftir. Etkinliğin artırılması için yürütülecek faaliyetlerin bütüncül bakış açısı ile ele alınması gerekmektedir (Kalkınma Bakanlığı 2018).

Dünya Sağlık Örgütü’ne göre sağlığın teşviki ve geliştirilmesi, “*insanların kendi sağlıkları üzerindeki kontrollerini arturmalarını ve sağlıklarını geliştirmelerini sağlama*” sürecidir (Sağlık Bakanlığı 2011b). Bu bağlamda oluşturulan temel stratejilerden “*Sağlığı destekleyici çevrelerin yaratılması*” ve “*Sağlık için toplum hareketinin güçlendirilmesi*” ilkeleri, özellikle toplumun da kendi sağlıkları için harekete geçmeleri ve bilinçlenme oluşması açısından çok önemlidir. Bu nedenle Sağlık Bakanlığı dışındaki diğer kamu kurum ve kuruluşlarının ve sivil toplum kuruluşlarının dikkatlerini bu konuya çekmek ve toplumla birlikte katılımını sağlamak için dünyada olduğu gibi ülkemizde de çeşitli projeler yürütülmektedir.

Bu bağlamda, “*Şişmanlık (Obezite) ve Fiziksel Aktivite (Enerji dengesinin aktivite yönüne bir bakış), Türkiye Sağlıklı Beslenme ve Hareketli Hayat Programı (2013-2017), Türkiye Aşırı Tuz Tüketiminin Azaltılması Programı (2017-2021), Türkiye Diyabet Önleme ve Kontrol Programı (2011-2014)*” hazırlanmış ve uygulanmıştır (Sağlık Bakanlığı 2008, 2011d;

Sağlık Bakanlığı 2013, 2016). Etiketleme, gıda sektörü ile işbirliği ve halk farkındalık kampanyaları çalışmaları devam etmektedir. Bu çerçevede, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na yapılan öneriler doğrultusunda ekmekte tuz miktarı 4 Ocak 2013 tarihinde yayımlanan “*Ekmek ve Ekmek Çeşitleri Tebliği*”ne göre 1.75 gr’dan 1.5 gr’a indirilme zorunluluğu getirilmiştir. Sonuçta toplumda sağlıklı yaşam davranışı geliştirilmesi için bu projeler ve diğer birçok proje başta Sağlık Bakanlığı olmak üzere birçok kurum ve kuruluş tarafından yürütülmektedir.

Bugün sağlığa yönelik tehditlerin sadece sağlık hizmeti sunan kurum ve kuruluşların gayretleri ile önlenmesi mümkün değildir. Bunun için sağlığın geliştirilmesine yönelik eğitim faaliyetleri ve etkinlikleri çok önemlidir. Özellikle “*bireylerin olumlu sağlık davranışı geliştirmesi, sağlıklı ve hareketli yaşam farkındalığı oluşması, özellikle çocukluk döneminde kazanılacak bir tutum, davranış değişikliği olduğu için çocuklara ve gençlere yönelik eğitim ve faaliyetlerin ayrı bir önemi*” olduğu belirtilmektedir (Aydin 2019).

Sağlığın teşviki ve geliştirilmesi faaliyetleri ve sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesi için yürütülen başta projeler olmak üzere çeşitli faaliyet ve etkinliklerle, birincil olarak hastalıkların önlenmesine katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Ancak bu faaliyetlerin, spor yaparak genç nesillerin kötü alışkanlıklardan uzak durmasını sağlayarak aynı zamanda ruhsal sağlıklarının korunmasını sağlamak, bugünün kuşağının gelecek nesillere örnek olmasını sağlamak gibi ikincil amaçları da bulunmaktadır.

Sağlığın teşviki ve geliştirilmesi faaliyetleri ile ve bireylerde sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesi ile özellikle bulaşıcı olmayan hastalıkların ve risklerinin azaltılması hem hastanelerin iş yükü azaltılmakta hem de ekonomik tasarruf sağlanmaktadır.

Geliştirilen projelerle sağlıklı yaşam davranışı için bir taraftan toplum harekete geçirilirken diğer taraftan da çeşitli sektörler devreye alınarak ülke ve toplum düzeyinde tüm kesimlerin katılımı sağlanmaktadır. Örneğin gerçekleştirilen bir projede, sağlık müdürlükleri tarafından sağlıklı beslenme, bilinçli spor yapma vb. çeşitli eğitim ve sağlık hizmeti faaliyetleri yürütülürken aynı proje için çevre ve şehircilik bakanlığı ve belediyeler tarafından altyapı çalışmaları yürütülmekte, basın/medya yolu ile tanıtım, duyuru ve bilinçlendirme faaliyetleri gibi faaliyetler yürütülmekte ve böylece birçok kurum ve kuruluş, çeşitli sektörler için içine girerek topyekûn mücadele edilmektedir.

Sağlığın geliştirilmesi, “*sağlığı etkileyen çevresel, sosyal, ekonomik belirleyicilerin ışığında eşitsizlikleri gidermeye, sağlık okuryazarlığı ekleninde yaşam boyu, her yaşta sağlıklı davranışları destekleyen çevreler, dirençli birey ve toplumların oluşturulmasına yönelik hizmetler*”dir

(Kalkınma Bakanlığı 2018). Sağlık okuryazarlığının yükseltilmesi, bireyin kendini doğru ifade etmesi, sağlık bilgisini doğru algılaması, sağlığın korunması ya da tedavisini olumlu yönde geliştirebileceği için sağlık sonuçları ve sağlık harcamaları üzerinde olumlu etki yaratarak kaynakların israfını azaltacaktır (Aslantekin ve Yumrutaş 2014).

Yaşlanmayla birlikte meydana gelebilecek sağlık risklerini en aza indirmek için en önemli iki faktör beslenme ve fiziksel aktivitedir (Sağlık Bakanlığı 2019).

2.2 Sağlıklı Beslenme

Beslenme, “büyüme, yaşamı sürdürme ve sağlığın korunması için besinlerin kullanılmasıdır.” (Biyal 1992). Önceki yıllarda yetersiz ve dengesiz beslenmeye bağlı sorunlar ön plandayken günümüz koşullarında ayaküstü beslenme alışkanlığı ve hareketsiz yaşamın etkileri başta olmak üzere birçok faktörün etkisiyle oluşan aşırı beslenme ve kilonun (obezite) neden olduğu sağlık sorunları daha çok gündeme gelmektedir.

Bir toplumun yeterli ve dengeli beslenmesini sağlayacak ulusal beslenme plan ve politikalarının oluşturulabilmesi için, o ülkeye ilişkin beslenme ve sağlık verilerinin mevcut olması gerekmektedir. Beslenme durumunun hükümetler tarafından düzenli aralıklarla saptanması ve izlenmesi “ülke insanının sağlığının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi” açısından büyük önem taşımaktadır. Tüm bu nedenlerle bireyin ve toplumun beslenme durumunun saptanması ve düzenli olarak izlenmesi gerekmektedir (Sağlık Bakanlığı 2019).

2.3 Spor

Fiziksel aktivite yetersizliği en çok yüksek gelirli ülkelerde görülmektedir fakat bazı orta gelirli ülkelerde de özellikle kadınlar arasında çok yüksek seviyeler görülmektedir (WHO 2022b). Bu nedenle bireylerde ve toplumda yeterli fiziksel aktivite geliştirilmesi ve bunun için yeterli spor yapılması gerekmektedir.

Spor, “beden eğitimi faaliyetlerini özelleştirerek çeşitli branşlarda somutlaşmış, üst düzeyde yapıldığında fizyolojik, psikolojik, estetik, teknik kurallarla çevrili rekabete dayalı bir etkinlik” olarak tanımlanmaktadır (Kuter ve Kuter 2012). Çağımızın getirdiği teknolojik yaşamla birlikte sağlıklı olmak ve sağlıklı yaşamı sürdürebilmek için sporun önemi her geçen gün daha da artmaktadır.

Spor ile hareketsizlik ve aşırı kilo nedeniyle oluşabilecek diyabet hastalığı ve kalp damar hastalığı gibi sağlık sorunlarının oluşumu önlenabilir. Spor sayesinde çocukların ve gençlerin fiziksel, ruhsal ve zihinsel gelişimine olumlu katkı sağlanabilir. Bu nedenle spor eğlenceli olmasının ya-

nında sağlıklı olmak ve sağlıklı kalmak için yapılmalıdır. Özellikle gençlerde boş zamanı değerlendirmek, zararlı alışkanlıklardan uzak durmalarını sağlamak için sosyal aktivite olarak teşvik edilmelidir. Spor sayesinde çocuklar, gençler hatta yetişkinler; televizyon izleme, bilgisayar oynama gibi hareketsizliğe neden olan ve sosyalleşmeyi engelleyen yaşam tarzından uzak durabilirler. Sporun kas iskelet sistemi ve diğer vücut sistemleri üzerine, ruh sağlığı ve sosyal gelişim üzerine ve yaşlılık üzerine olumlu etkileri vardır (Sağlık Bakanlığı 2014).

3. BULAŞICI OLMAYAN (KRONİK) HASTALIKLAR

Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar, sağlık hizmeti kullanımında genellikle temel nedendir ve sağlık harcamaları içerisinde çok önemli kısmını oluşturur. Bu nedenle kronik hastalıklara yönelik politika belirleme süreçlerinde kaynak kullanımını hususunun değerlendirilmesi oldukça önemlidir (Lorig et al. 2001).

Bulaşıcı olmayan hastalıkların ortaya çıkmasında en önemli üç faktör sigara kullanımı, alkol tüketimi ve obezitedir. Sağlığın çevresel belirleyicisi olarak hava kirliliği de önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Bu etmenlerin dünyadaki ölümler içerisinde çok önemli bir payı olduğu belirtilmektedir.

OECD raporuna göre sağlık için risk faktörleri şunlardır:

- *Yetişkinlerde ve ergenlerde sigara kullanımı,*
- *Yetişkinlerde ve ergenlerde alkol tüketimi,*
- *Yetişkinlerde ve ergenlerde diyet ve fiziksel aktivite,*
- *Yetişkinlerde ve ergenlerde fazla kilo ve obezite,*
- *Hava kirliliği ve çevresel bozulma*

Ülkemizde de obezite ve tütün kullanımı maalesef giderek artmaktadır. Hatta tütün kullanımı açısından OECD ülkeleri içerisinde en fazla tütün kullanan ilk üç ülke arasında yer almaktadır (Sağlık Bakanlığı 2022).

Bireylerin kronik hastalığının olaması “*sağlık merkezi tercihi, doktora başvurma sıklığı, acil servise başvurma sıklığı, sağlık kontrolüne gitme sıklığı, yatarak tedavi olması gerektiği düşüncesi ve riskli işlemlerde sağlık merkezi tercihlerini*” etkilemektedir (Uğrak et al. 2016).

Yukarıda sıralanan risk faktörleri ve bunlara bağlı olarak gelişen bulaşıcı olmayan hastalıkların hepsi eğitimle, toplumun sağlıklı yaşam tarzı davranışını benimsemesi ve toplumun tüm kesimlerinin sağlığın geliştirilmesi için topyekûn hareket etmesi ile büyük ölçüde önlenabilir. Bunun için toplumun, daha sağlıklı gıdalara ve düzenli fiziksel aktiviteye en kolay ulaşımı ve seçimini (en erişilebilir, mevcut ve uygun fiyatlı seçim

yapabilecekleri) sağlayabilecek destekleyici ortamların oluşturulması gerekmektedir.

Sağlıklı beslenme ve düzenli fiziksel aktivite, insanların obezite ile bireysel olarak mücadelede etme yöntemlerinin başında gelmektedir. İnsanlar, sağlıklı bir yaşam tarzına ulaşabilirlerse ancak bireysel sorumluluklarını etkin bir şekilde yerine getirebilirler. Bunun için belirlenen politikalarla (Örneğin şekerle tatlandırılmış içeceklerle uygulanan vergiler) toplumsal düzeyde, düzenli fiziksel aktivite ve daha sağlıklı beslenme imkanları, herkese (özellikle en yoksullara) uygun maliyetli ve kolay erişilebilir hale getirilmelidir (WHO 2022b).

Bulaşıcı olmayan hastalıklar, küresel hastalık yükünün çok önemli bir kısmını oluşturmaktadır (WHO 2011). Yeterince kaynak bulunmayan durumlarda, bulaşıcı olmayan hastalıkların yarattığı sağlık maliyetleri hane halkının kaynaklarının hızla tükenmesine neden olur. Genellikle uzun ve pahalı olan tedavi maliyetleri, hastalık nedeniyle çalışmamanın yarattığı gelir kaybıyla birleştiğinde, her yıl milyonlarca insanın yoksullaşmasına neden olmakta ve kalkınmayı engellemektedir (WHO 2022a).

Dünyada meydana gelen ölümlerin %71'inden bulaşıcı olmayan hastalıklar sorumludur. DSÖ (2018) verilerine göre 2016 yılında Türkiye'de gerçekleşen toplam 455 bin ölümün yaklaşık %89'u bulaşıcı olmayan hastalıklar nedeniyledir. Toplumda “*Çağdaş halk sağlığı yaklaşımına*” göre “*sıklık, ciddiyet ve ekonomik kayıp*” olmak üzere üç kriter öncelikli sorunları belirlemektedir. Bulaşıcı olmayan hastalıklar ülkemizde ve dünyada gerçekleşen ölümlerde en önde gelmektedir ve toplam sağlık harcamaları içinde %60-80'lik bir kısmını oluşturmaktadır. Bu hastalıkların tanı ve tedavisi ülke ekonomilerine ciddi yükler getirmektedir (Çiftçi 2021).

Gelişen ve gelişmekte olan ülkelerde toplam ölümlerin %80'inin sorumlusu bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklardır. Bu durum çok önemli finansal ve ekonomik risklere neden olmakta ve sağlık sistemlerinin sürdürülebilirliğini tehlikeye atmakta ayrıca sağlık hizmeti etkinliğini de azaltmaktadır. Bu ekonomik zararlar, sağlık maliyetlerinin dört katı daha fazladır (Çiftçi 2021; Sağlık Bakanlığı 2011a).

2018 yılında Türkiye'deki toplam sağlık harcamaları, 2017 yılına göre %17,5 kat artarak 165 milyar TL'ye ulaşmıştır. Toplam maliyetin yaklaşık %42'si (69,7 milyar TL) kronik hastalıklar nedeniyle oluşmaktadır. Buna göre sağlık harcamalarının maliyeti gün geçtikçe artmaktadır (Çiftçi 2021).

Düşük ve orta gelirli ülkelerde bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar yoksulların hastalık yükünün çok önemli bir kısmını oluşturduğu için DSÖ, bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların oluşmasını önlemek ve bu

hastalıkla mücadele eden mevcut milyonlarca insanın bu hastalıklarla mücadele etmesine yardımcı olmak için bir eylem planı geliştirmiştir (Sağlık Bakanlığı 2010). WHO üye ülkeler için;

- *Sağlıklı yaşam tarzları için yardımcı çevreler oluşturmak için sağlıklı toplum politikaları, sağlıklı ve sağlıksız mallar ve hizmetlere yönelik mali tedbirler ve vergilendirme politikaları ile toplumu yetkinleştiren kamusal medya politikaları gibi politika araçlarını dikkate alarak bir ulusal politika çerçevesi geliştirmelerini,*

- *Başlıca bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesi ve kontrolü küresel stratejisi çerçevesinde, ulusal ya da uygun olan herhangi bir başka düzeyde, programlar oluşturmalarını, bu çerçevede özellikle;*

- o *Politika oluşturma, savunma ile program izleme ve değerlendirmesi için kanıta dayalı bilgi sağlamak üzere bir mekanizma geliştirmelerini,*

- o *Sağlık bilgi sistemini güçlendirerek bulaşıcı olmayan hastalıklara atfedilebilir mortalite ve morbiditeyi ve toplumdaki risk faktörlerine ve bunların belirleyicilerine maruz olma düzeyini değerlendirmelerini ve izlemelerini,*

- o *Bulaşıcı olmayan hastalıkların halk sağlığı gündemindeki önceliğinde uzlaşarak, bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesi ve kontrolü için gereken sektörler arası ve kestirme sağlık hedeflerinin peşinde olma ya devam etmelerini,*

- o *Bulaşıcı olmayan hastalıklarla savaşırken beslenme politikası geliştirme, tütün ürünlerinin kontrolü, alkol kullanımının önlenmesi ve fiziksel aktiviteyi yüreklediren politikalar gibi düzenleyici fonksiyonlar da dahil hükümet fonksiyonlarının önemli rolünü vurgulamalarını,*

- o *Bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesi için kapsamlı bir risk faktörü yaklaşımı üzerine kurulu toplum tabanlı teşebbüsleri teşvik etmelerini,*

- o *Mevcut olan kanıtlara dayalı olarak yaygın görülen bulaşıcı olmayan hastalıkların maliyet-etkili olarak taranmasını, tanısı ve tedavisi için klinik rehberlerin geliştirilmesini desteklemelerini,*

- o *Okul sağlığı programlarına ve gençliğe yönelik olarak donanmış programlara uygun sağlığın teşviki stratejilerini dahil etmelerini,*

- *Rehabilitasyon ve uzun vadeli bakım da dahil ikincil ve üçüncül önlemenin etkililiğini teşvik etmeye ve sağlık hizmet sistemlerinin kronik bulaşıcı olmayan hastalıklara tepki verebilir nitelikte, yönetimlerinin de maliyet-etkili olarak sağlık hizmeti müdahaleleri ve hakkaniyete uygun erişim esası üzerine kurulu olmasını teminat altına almalarını,*

• *Ulusal deneyimlerini paylaşmaya ve bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesi ve kontrolü programlarının geliştirilmesi, uygulanması ve değerlendirilmesi için bölgesel, ulusal ve toplumsal düzeylerde kapasite geliştirmelerini önermektedir.*

WHO'nun 2016 yılı ekonomik yükü analizine göre bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar, yıllık olarak toplam ekonomik kayıpların 69,7 milyar TL'sini oluşturmaktadır. Bu rakam GSYİH'nin %3,6'sını oluşturmaktadır. Toplam maliyetlerin %35,3'ü doğrudan sağlık harcamalarından kaynaklanmaktadır. Ekonomik kayıpların diğer önemli bir bölümü ise işe gelme, erken ölüm vb. dolaylı maliyetlerden kaynaklanmaktadır (Kontsevaya et al. 2018).

WHO'nun analizine göre tütün, alkol, fiziksel hareketliliğin artırılması ve tuz azaltma için yapılacak kapsamlı politikaların 5 yıllık uygulama maliyeti sırasıyla 383,5 milyon TL, 90,6 milyon TL, 46,1 milyon TL ve 124,3 milyon TL olarak hesaplanmıştır. En pahalı politika maliyeti ise 1.619 milyon TL ile kalp-damar hastalıkları ve diyabet klinik müdahaleleri için hesaplanan maliyettir. WHO'nun analizi, dört ana bulaşıcı olmayan (kronik) hastalık için yıllık 942.047 hastane yatışının (bu rakam, sosyal güvenlik kapsamındaki yatışlar olup özel kliniklere yapılan yatış sayısı bilinmemektedir) meydana geldiğini göstermektedir. Kapsamlı politikalar hazırlanarak uygulanması sonucunda hastaların mümkün mertebe ayakta takip edilerek yatışlarının önlenmesinin önemli ölçüde kazanç sağlayacağı öngörülmektedir. Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar için yürütülecek eylemler maliyet etkindir ve halihazırda varolan bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar nedeniyle ortaya çıkan dolaylı ve dolaysız maliyetlerle kıyaslandığında daha ucuzdur. Sonuç olarak, bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların önlenmesi için çabaların artırılması, sağlık ve ekonomik faydaları açısından büyük kazanımlar sağlayacaktır (Kontsevaya et al. 2018).

Türkiye'de kalkınma sürecinde sağlık ve ekonomik açıdan önemli bir tehdit bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklardır. Kanser, kalp-damar hastalıkları, diyabet ve KOAH gibi bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar ve bu hastalıklar nedeniyle oluşan risk faktörleri, ülkemizde gün geçtikçe artmaktadır ve önemli bir halk sağlığı ve kalkınma sorunudur. Aynı zamanda hastanelerin iş yükünü artıran en önemli faktörlerden birisidir. (Kontsevaya et al. 2018).

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün (OECD) tahminine göre, eğer herhangi bir müdahale yapılmazsa 2050 yılında sağlık harcamaları ikiye katlanacaktır (Kalkınma Bakanlığı 2018). Yaşlanma ve bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar, sağlık hizmetlerinin ve sağlık harcamalarının yükünü artırmakta, bilim ve teknolojik gelişmeler sonucunda üretilen çözümler bu süreçte yetersiz kalmaktadır.

Günümüzde hastalık yükünü oluşturan ilk beş hastalık, kalp damar hastalığı, kanser, ruhsal hastalıklar, KOAH ve diyabettir. Bu hastalıkların ortaya çıkmasını, sosyo-ekonomik durum, istihdam, gelir, eğitim, yaşam biçimi, sosyal kültürel çevre vb. sağlığı belirleyen sosyal etmenler, sağlıksız beslenme, hareketsiz yaşam, tütün, alkol madde kullanımı vb. davranışsal risk etmenleri ve sağlık hizmetlerine erişim önemli oranda etkilemektedir. Yapılan bir çalışmada bireyin ve toplumun sağlığını, sosyo-ekonomik durumun %40, tütün, beslenme, fiziksel aktivite, alkol, madde kullanımı vb. alışkanlıkların %30 ve tıbbi bakımın %20 oranda belirlediği ortaya çıkmıştır (Kalkınma Bakanlığı 2018).

2015 yılında, kalp-damar hastalığı, kanser, KOAH veya diyabet nedeniyle meydana gelen erken ölümler (70 yaşından önce) yaklaşık 13 milyona (tüm erken ölümlerin yüzde 43'ü) ulaşmıştır. DSÖ'nün Avrupa Bölgesi için yaptığı tahminlere göre hastalıkların yüküne bakıldığında;

- Kalp damar hastalıklarının 169 milyar €/yıl,
- Kanselerin 117 milyar €/yıl,
- Ruhsal hastalıkların 117 milyar €/yıl,
- Trafik kazalarının 153 milyar €/yıdır,
- Yetersiz fiziksel aktivitenin (hareketsiz, sedanter yaşam) maliyeti kişi başına 300 €/yıl,
- Aşırı ve dengesiz beslenme (obezite) birçok ülke için sağlık harcamalarının %1-3'üne karşılık gelmektedir (Kalkınma Bakanlığı 2018).

Türkiye'deki duruma bakıldığında Sağlık İstatistikleri (2016) verilerine göre %39,84 ile dolaşım sistemi hastalıkları ilk sıradaki ölüm nedenidir. İkinci sırada %19,71 ile kanserler bulunmaktadır. Ülkemizde yıllar geçtikçe hem çocuklarda hem de yetişkinlerde obezite artmaktadır. Yetersiz fiziksel aktiviteye bağlı olarak 2013 yılında 508,7 milyon dolar doğrudan ve 169,7 milyon dolar dolaylı sağlık harcaması gerçekleşmiş, yetersiz fiziksel aktivitenin Türkiye'ye toplam ekonomik yükü 678,4 milyon dolar olmuştur. Bulaşıcı olmayan hastalıkların ortaya çıkardığı ve giderek artan hastalık yükünü önlemek ve kontrol altına almak için maliyet-etkililiği kanıtlanmış stratejiler bulunmaktadır. Ancak genellikle ülkeler, üst düzey kararlılık ve somut faaliyetler yürütmekte eksik kalmaktadırlar. Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkları önleme ve kontrol programlarına, ulusal ve küresel düzeyde yetersiz kaynak ayrılmaktadır. Özellikle düşük gelirli insanlara etkisi ve sosyoekonomik kalkınmada ortaya çıkardığı ağır yüke rağmen, bulaşıcı olmayan hastalıkları önlemek için hala daha gerekli önem verilmemektedir (Sağlık Bakanlığı 2010).

Ülkelerin sürdürülebilir sosyoekonomik kalkınmalarını sağlayabil-

meleri için bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların önlenmesine yatırım yapmaları gerektiği, bunun için hükümetin tamamının sorumluluğu olduğu belirtilmektedir. Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların önlenmesinde önemli kazanımlar sağlayabilmek için hem etkin sağlık politikaları hem de sağlık sektörü dışındaki sektörlerin de politikalara dahil edilerek mücadele edilmesi gerekmektedir (Sağlık Bakanlığı 2010).

4. HASTANELERİN İŞ YÜKLERİ

Hastalık yükü çalışması, ülkelerin sağlık politikaları belirlenirken yararlanılan ve öncelikleri belirlemek, yapılan çalışmaların sonuçlarını değerlendirmek için kullanılan önemli bir kaynaktır. Hastalık yükünün belirlenmesinde ülkeler için ölüm nedeni, hastalık ve yaralanma ve risk faktörleri olmak üzere üç kriter değerlendirilerek ulusal ve küresel düzeyde sağlık profili ve sağlık profilindeki değişiklikler ölçülmeye çalışılmaktadır. Örneğin “*Küresel Hastalık Yükü Çalışması 2019*” raporunda 286 ölüm nedeni, 369 hastalık ve yaralanma ve 87 risk faktörü, 204 ülke için değerlendirilmiştir (Sağlık Bakanlığı 2022).

Küresel hastalık yükünün ölçülmesi “*Ülkelerdeki ve bölgelerdeki erken yaşlardaki ölümler ile ölümlerle sonuçlanmayan ancak uzun dönemli işlev kaybına yol açan hastalıkların ve yaralanmaların neden olduğu yükü ve risk faktörlerine atfedilen yükü hesaplamak adına*” ilgili her kesim için büyük önem taşımaktadır. Küresel hastalık yükü çalışması verileri “*cinsiyet, yaş grubu, yıl, ülke, bölge, hastalık ve risk faktörleri*” olarak sunduğu için detaylı karşılaştırma yapma imkânı sağlamaktadır (Sağlık Bakanlığı 2022).

Sağlık harcaması, “*Sağlığı geliştirme veya koruma amacını benimseyen tüm koruma, geliştirme, bakım, beslenme ve acil programlar için yapılan harcamalar*” olarak tanımlanmaktadır. Toplam sağlık harcaması, “*cari sağlık harcaması ile yatırım harcamasının*” toplamından oluşmaktadır. Cari sağlık harcaması ise toplam sağlık harcamasından yatırım harcamasının çıkartılması ile bulunur (Sağlık Bakanlığı 2022). Sağlık harcamalarının önemli bir kısmı hastane ve ilaç giderleridir. Cari sağlık harcamaları içinde hastane harcamaları %52’lik oranla ilk sırada gelmektedir (Serim ve Arıkan 2021).

Bulaşıcı olmayan hastalığı olan bireylerin hastalık nedeniyle gelirleri azalmakta ve vaktinden önce emekli olmaktadır. Bunun sonucu olarak bu insanlar ve tüm hane halkı fakirleşmektedirler. Bu durum bir taraftan toplum düzeyinde sosyal bakım ve refah desteğini gerektirirken bir taraftan da okul veya iş devamsızlığı, üretimin azalması ve çalışanların sürekli değişmesi gibi nedenlerle sağlık maliyetlerini artırmaktadır. Sağlık maliyetlerinin yüküne en önemli etki de yataklı tedavi kuruluşlarından (özellikle üçüncü basamak hastaneler) daha fazla yararlanmaları nedeniy-

le gerçekleşmektedir (Sağlık Bakanlığı 2017).

WHO'nun 2016 yılı ekonomik yükü analizine göre, bulaşıcı olmayan hastalıklar nedeniyle oluşan ekonomik kayıpların %35,3'ü doğrudan sağlık harcamalarından kaynaklanmaktadır (Kontsevaya et al. 2018). Bulaşıcı olmayan hastalıklar nedeniyle sağlık hizmetinden yararlananlar çoğunlukla yataklı tedavi kurumlarından faydalanmaktadırlar. Dolayısıyla bu durum hastanelerin iş yükü artırmaktadır.

Örneğin yapılan bir çalışmada İrlanda'da 1997 ile 2004 yılları arasındaki dönemde obezite nedeniyle hastanelerden alınan tedavilerin maliyetinin 4,4 milyon €'dan 13,3 milyon €'ya yükseldiği ortaya çıkmıştır. Başka bir örnek vermek gerekirse her yıl milyonlarca çocuk ömür boyu sakatlıklara neden olan kazalara bağlı yaralanmalar nedeniyle hastaneye başvurmaktadır. Ülkemizde ev kazalarının görülme sıklığı %25 olup acil servislere müracaat trafik kazalarından sonra 2. sırada yer almaktadır (Kalkınma Bakanlığı 2018).

Bulaşıcı olmayan hastalıkların ülkelerin sağlık sektörüne getirdiği yüklerin yanında sağlık sektörü içerisindeki kurumlara bakıldığında, yataklı tedavi kurumları için ayrı bir yük oluşturduğu görülmektedir. Bulaşıcı olmayan hastalıklarda ilaç kullanım oranları %50'nin üzerindedir ve bu hastalarda taburculuktan ortalama 1 yıl sonrası için de ilaç kullanım oranları yüksek seviyede devam etmektedir. Örneğin beta bloker için %86.6 ve statin için %81 oranında kullanılmaktadır (Sağlık Bakanlığı 2021). Hastanelere getirdiği iş yükü açısından KOAH'a bakıldığında, ekonomik yükün önemli bir kısmının hastaneye yapılan başvuruların oluşturduğu belirtilmektedir. Yapılan araştırmalarda hastanın kendisi, hastalığı, tedavisi ve sosyal faktörlerle ilişkili özelliklerin hastalık yükü üzerinde etkisi olduğu görülmüştür. Tedavi yükünün, sağlık sonuçları ve kaynak kullanımını üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak etkili olduğu görülmüştür (Sönmez 2022).

Türkiye hastalık yükü (2004) çalışmasına göre, Türkiye'deki hastalık yükünün önde gelen nedenleri iskemik kalp hastalığı, serebrovasküler hastalıklar, kronik obstrüktif akciğer hastalığı gibi bulaşıcı olmayan hastalıklardır (Sağlık Bakanlığı 2006).

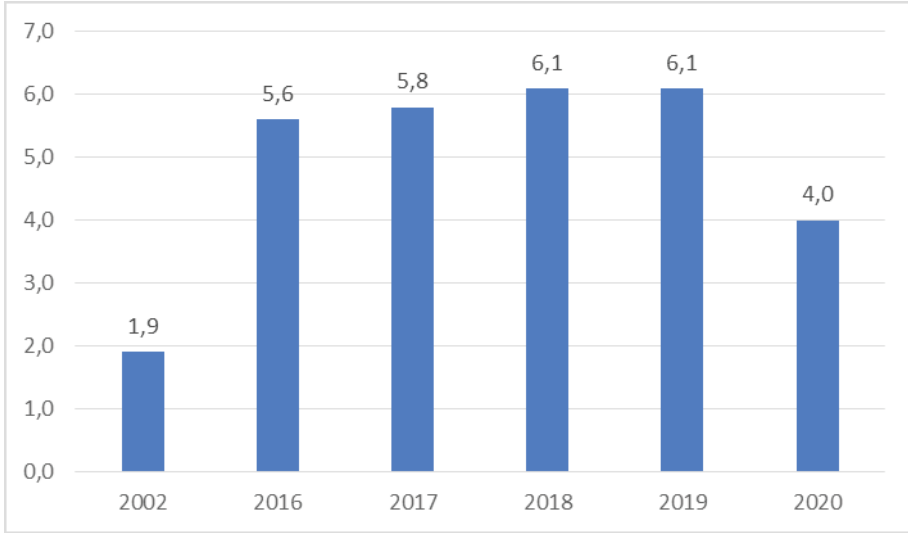
Koroner kalp hastalığı nedeni ile 2015 yılında hastanelere yatış oranları hem Türkiye'de hem de Avrupa'da artış göstermiştir. Örneğin Türkiye kronik hastalıkların insidansı ve bu hastalıklardan ölüm hızlarının belirlenmesi amacıyla yapılan bir çalışmada;

- 2017 yılında koroner kalp hastaları %7.5, kanser hastaları %6.6, diyabet hastaları %4.9, HT hastaları %3.5 ve inme hastaları %0.6 oranında en az bir kez hastaneye yatarak tedavi oldukları,

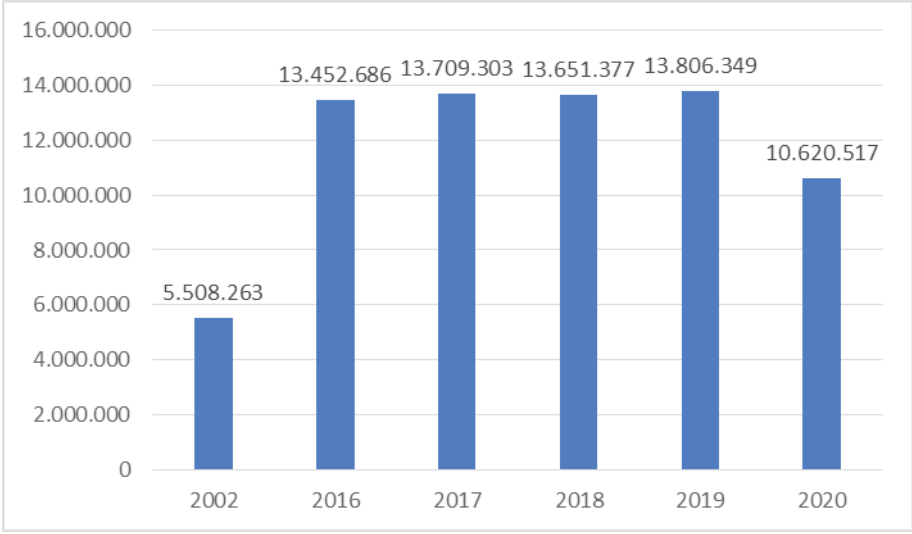
• 2017 yılı içinde, koroner kalp hastalığı olan hastaların %90'ının, inme ve diyabet hastalarının %77'sinin, kanser hastalarının %67'sinin, hipertansiyon hastalarının %85'inin en az bir defa laboratuvar incelemesi yapılarak veya ilaç reçetesi yazılarak izlendiği ortaya çıkmıştır (Sağlık Bakanlığı 2021).

Türkiye'de 2016 yılı SGK verilerine göre HT'ye bağlı %3.3, DM'ye bağlı %3.2 Angina'ya bağlı %2.0 yatış sıklığı gerçekleşmiştir. Bu çalışma kapsamında da benzer şekilde DM'de %4.2 ve HT'ye bağlı %3.4 olarak yatış istatistikleri gerçekleşmiştir (Sağlık Bakanlığı 2021).

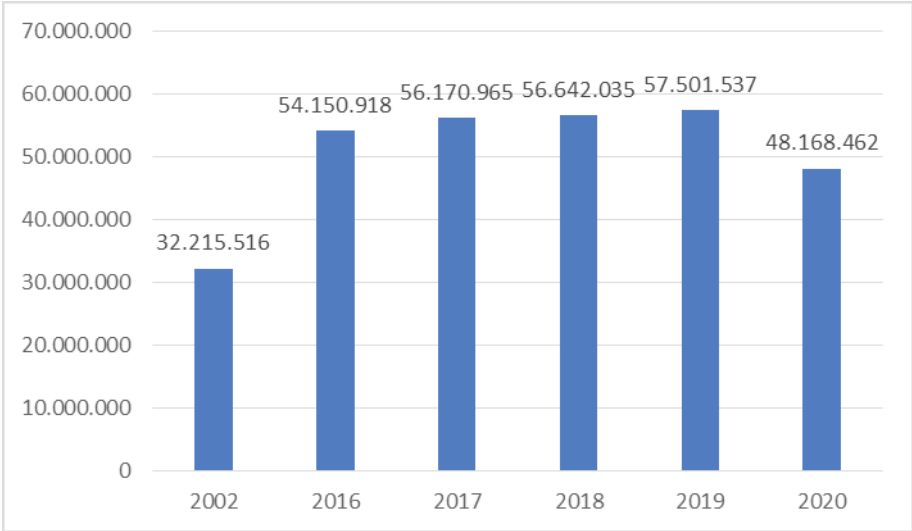
Hastalık iş yüküne ülkemiz verileri açısından bakıldığında; 2002 yılında 18.331 TL olan cari sağlık harcaması 2020 yılında 233.062 TL'ye çıkmıştır. Toplam sağlık harcamaları (Cari+Yatırım) ise 2002 yılında 18.774 TL iken 2020 yılında 249.932 TL'ye çıkmıştır. GSYİH içindeki sağlık harcamalarının içinde kamunun payı oldukça yüksektir. Örneğin 2020 yılına bakıldığında özel sektörün payı %1 iken kamunun payı %3,9 olarak gerçekleşmiştir (Sağlık Bakanlığı 2022). Hastane maliyetlerini değerlendirmek açısından Sağlık İstatistikleri (2020) Yılığındaki bazı istatistik verileri aşağıda gösterilmiştir (Şekil1, 2 ve 3).

Şekil 1. Yıllara Göre Hastanelere Kişi Başı Müracaat Sayısı

Şekil 2. Yıllara Göre Hastanelerde Yatan Hasta Sayısı

Şekil 3. Yıllara Göre Hastanelerde Yatılan Gün Sayısı

Göstergeler incelendiğinde, hastanelere yapılan kişi başı müracaat sayısının, hastanelerde yatan hasta sayısının ve hastanelerde yatılan gün sayısının 2002 yılından 2019 yılına kadar artış gösterdiği görülmektedir. 2020 yılı verilerinde görülen düşüşte, Covit 19 pandemisi nedeniyle alınan kapanma tedbirlerinin etkisi olduğu düşünülebilir.

Türkiye'nin, BT ve MR cihazı başına düşen görüntüleme sayısı ile 1.000 kişiye düşen BT ve MR görüntüleme sayısının uluslararası karşılaştırması incelendiğinde, ülkemizin ilk üç sırada olduğu görülmektedir.

2019 yılı PET cihazı kullanımında ise cihaz başına düşen görüntüleme sayısının verileri uluslararası karşılaştırmasına göre ülkemiz 10. sıradadır. Yıllara ve ATC-1 gruplarına göre ilaç satış hacmi incelendiğinde 2002 yılında 2.100,9 milyon kutu iken 2020 yılında 2.259,6 milyon kutuya çıkmıştır. 1.000 kişiye düşen günlük ilaç tüketimi de yıllara göre ciddi artış göstermiştir (Sağlık Bakanlığı 2022). Görüldüğü üzere hastaneler başvurular ve dolayısıyla hastanelerin iş yükü yıllar geçtikçe artmaktadır.

Ülkemizde bulaşıcı olmayan hastalıklarla mücadele kapsamında yapılan çalışmalar çerçevesinde, kronik hastalıkların hastanelerde yapılan takip ve tedavilerinin Sağlık Bakanlığı düzeyinde izlenmesi ve çalışmaların değerlendirilmesinin istenilen düzeyde olmadığı belirtilmiştir (Sağlık Bakanlığı 2011c). Bu duruma neden olan faktörler arasında hastanelerdeki yoğunluğun etkisi olduğu da düşünülebilir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün bulaşıcı olmayan hastalıklar için hazırladığı çok paydaşlı eylem planı (2017-2025) çerçevesinde, sağlık bilgi sistemlerinde kronik hastalıklar, komplikasyonları ve maliyetlerinin izlenmesi için düzenlemeler yapılması önerilmiş, bu çerçevede hastanelerde kronik hastalıklar kapsamındaki hastalık tanısı konmuş kişiler, kapsamlı bir şekilde kayıtlanmaya başlanmıştır (Sağlık Bakanlığı 2017).

5. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Yapılan bilimsel çalışmalara göre bulaşıcı olmayan hastalık yükü, bulaşıcı olmayan hastalıkları önleme ve kontrol müdahaleleri vasıtasıyla maliyet etkin koruyucu önlemler ve tedaviye yönelik önlemlerin etkin ve dengeli biçimde uygulanması ile büyük ölçüde azaltılabilmektedir (Sağlık Bakanlığı 2017). Bu nedenle ölüm nedeni ve hastalık yükü açısından en önde gelen etmenlerden olan bulaşıcı olmayan hastalıkların önlenmesi ya da azaltılmasına yönelik olarak yeni ve etkin politikalar geliştirilmesi gerekmektedir.

Bulaşıcı olmayan hastalıklarla mücadele etmede en önemli yaklaşımın koruyucu hekimlik yaklaşımı olduğu, böylece örneğin sigaranın bırakılması ile iki yıl sonra kalp-damar hastalığı riskinin %50 azalması ya da sağlıklı beslenmenin desteklenmesi, tuz tüketiminin azaltılması gibi tedbirlerle kan basıncı ve kolesterol yüksekliğinin önlenmesi gibi birçok kronik hastalığın ya da riskinin önlenebileceği belirtilmektedir. Ayrıca bulaşıcı olmayan hastalıklara neden olan risk faktörleri ile mücadelenin ancak ulusal politikalar ve uzun soluklu stratejilerle başarılabileceği belirtilmektedir. Sağlıkın korunması ve geliştirilmesi faaliyetleri, ülkelerdeki tüm sektörlerle rol ve sorumluluk yüklemektedir. Bu mücadelede sağlıklı beslenme, fiziksel aktivitenin yaygınlaşması, alkol ve tütün kullanımının azaltılması gibi faaliyetlerin yürütülebilmesi için toplumdaki bütün kesimlerin katılımının sağlanması gerekmektedir (Yardım 2011).

Bulaşıcı olmayan hastalıkların veya risklerinin önlenmesi ya da azaltılması, hastaneye yatış ihtiyacını, maliyeti yüksek teknoloji gerekliliğini ve erken ölümleri azaltabilir. Bunun için sağlık sistemlerinin diğer sektörlerle işbirliği yapması gerektiği belirtilmektedir (WHO 2013).

Bulaşıcı olmayan hastalıkların yaşam süresi ve kalitesine etkisi, maddi ve manevi maliyetlerin yüksekliği göz önüne alındığında sağlıklı beslenme ve yaşam tarzı geliştirme ve bu hastalıkları önlemek için oluşturulacak diğer politikaların önemini daha çok ortaya çıkarmaktadır. Bu hastalıklar nedeniyle ortaya çıkabilecek işgücü kayıpları ve ölümlerin oranlarının düşmesi,

, hastalık (ekonomik) yükünün azalmasına yardımcı olacaktır. Bulaşıcı olmayan hastalıklara yönelik risklerin azaltılması ya da kontrol altına alınması yoluyla hastanelere yatış azalabileceği gibi çok yüksek maliyetli tedavi ve cerrahi işlemlerde de azalma olabilir. Böylece hastanelerin iş yükü de azalacaktır (Yardım 2011).

Felç nedeniyle amputasyon, körlük gibi bulaşıcı olmayan hastalıklardan kaynaklanan fonksiyon kaybını obezite ve fiziksel hareketsizlik gibi risk faktörlerini önlemek için merkezi bir sağlık stratejisi oluşturulması gerektiği belirtilmektedir. Böylece rehabilitasyon hizmetlerine erişimin artacağı, hastalık etkileri ve sonuçlarını azaltabileceği, hastanelerden taburculuğun hızlanabileceği ifade edilmiştir (WHO 2013).

Bireylerin bulaşıcı olmayan (kronik) hastalığının olması sağlık hizmetleri kullanımına etki etmektedir. Tanı konulmuş kronik hastalıkların öncelikle birinci basamak sağlık kurumlarında gerçekleştirilmesinin kısıtlı kaynakların daha etkili ve verimli kullanılması açısından önemli olduğu belirtilmektedir (Uğrak et al. 2016). Bu gurup hastaların takip ve tedavilerinde ikinci ve üçüncü basamak hastanelerin tercih edilmesi hastanelerin iş yükünün artmasına neden olacaktır.

HT, diyabet, inme gibi bulaşıcı olmayan hastalıklara yönelik önleyici faaliyetlerle bu hastalıklar için yapılan harcamaların ve ileri teknoloji gerektiren sağlık hizmetleri için oluşan talebin azaltılması öngörülmektedir (Sağlık Bakanlığı 2017). Bu kapsamda bakıldığında bulaşıcı olmayan hastalıklara yönelik önleyici faaliyetlerin etkin ve verimli yürütülmesi ile hastanelere olan talep azalacak ve dolayısıyla hastanelerin iş yükü de azalacaktır.

Ülkemizde bulaşıcı olmayan hastalıklar (DM, HT, kanser vb.) nedeniyle hastaneye yatışlar sık görülmektedir. Bulaşıcı olmayan hastalıklara bağlı hastalık yükünün ve kaybedilen yaşam yıllarının azaltılabilmesi için sağlık hizmeti sunumunun tüm kademelerinde sağlığı geliştirici tedbirlerin daha fazla alınması gerekmektedir (Sağlık Bakanlığı 2021).

Sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesine yönelik olarak devletin etkin ve yaygın politikalar geliştirerek, doğru bilgi kaynakları sağlaması, çeşitli olanaklar sağlayarak toplumu ve bireyleri sağlıklı yaşam davranışına teşvik etmesi gerekmektedir. Sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesine yönelik farkındalığı olan bireylerin de hizmetleri talep etmesi, devletin sağladığı imkânlardan yararlanması, yeterli ve dengeli beslenme ile düzenli fiziksel aktivite alışkanlığı kazandıkları bir hayat tarzını benimsemelerinin gerektiği belirtilmektedir (Sağlık Bakanlığı 2013). Tüm bu faaliyetler çoğunlukla sağlığın geliştirilmesi hizmetleri çerçevesinde yürütülmektedir.

Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların ve risklerinin önlenmesi ya da azaltılmasında politikacılar, kamu ve özel tüm kurum ve kuruluşlar ve toplumun tüm kesimlerinin bilinçli ve kararlı bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir. Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların ve risklerinin önlenmesi için sağlığın geliştirilmesi hizmetleri öncülüğünde sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesi ve sağlık okur yazarlığının geliştirilmesine yönelik olarak çeşitli projelerle farkındalık oluşturulması gerekmektedir. Buradaki temel unsur sağlığın teşviki ve geliştirilmesi faaliyetleri ve sağlıklı yaşam davranışının geliştirilmesi ile önlenebilir hastalıkları azaltmak ve hastanelerin iş yükünü azaltmaktır.

Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıklar ve riskleri, sağlık harcamalarını artıran en önemli faktörlerdendir. Sağlık harcamaları içerisindeki en önemli maliyet unsuru ise hastane giderleri yani yataklı tedavi kurumlarına yönelik harcamalardır. Bulaşıcı olmayan (kronik) hastalıkların ve risklerinin önlenmesi ya da azaltılması hastanelerin maliyetlerini de önemli ölçüde azaltacaktır.

KAYNAKLAR

- Alemdağ, Murat. 2019. ‘Ameliyathanede Çalışan Sağlık Personelinin Sağlığı Geliştirici Yaşam Biçimi Davranışları ve İlişkili Faktörlerin Belirlenmesi’. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Aslantekin, Filiz, ve Mehmet Yumrutaş. 2014. ‘Sağlık Okuryazarlığı ve Ölçümü’. *TAF Preventive Medicine Bulletin* 13(4):327–34. doi: 10.5455/pmb1-1364566995.
- Aydin, Nursen. 2019. ‘Health Promotion/Sağlığın Teşviki ve Geliştirilmesi’. *Black Sea Journal of Health Science* 2(1):21–29.
- Bayraktar, Süheyla. 2010. ‘Tüketicilerin Sağlıklı Yaşam Tarzını Benimseme Düzeyleri İle Demografik Özellikleri ve Spor Hizmetleri Satın Almaları Arasındaki İlişki’. Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Prof. Dr. A. Hamdi İslamoğlu), Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Berçin, Tuncay. 2010. ‘Lise Öğrencilerinin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları ve Bu Davranışları Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi’. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Biyal, F. 1992. ‘Beslenme ve Bozuklukları’. in *İç hastalıkları ders notları*, edited by Cem’i Demiroğlu (Drl.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi.
- Çavmak, Şeyda. 2018. ‘Sağlık Hizmeti Kullanıcılarının Sağlıklı Hayat Merkezlerine Dair Algılarının ve Beklentilerinin Değerlendirilmesi’. Yüksek Lisans, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Çiftçi, Halit. 2021. ‘Kronik Hastalıklı Bireylerin Hastalıklarına İlişkin Değerlendirmelerinin İyi Oluşluk Durumuna Etkisi’. Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Aysel ÖZDEMİR), Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Çınar, Funda. 2010. ‘İmalat Yapan İşyerlerinde Çalışanların Genel Sağlık Tutum ve Davranışları’. T. C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Ankara.
- Doğuç, Ece. 2021. ‘Türkiye’de Sağlık Harcamaları ve Çözüm Önerisi Olarak Davranışsal İktisat’. *Usaysad Derg* 7(3):647–64.
- Kalkınma Bakanlığı. 2018. *Sağlıklı Yaşam ve Bağımlılıkla Mücadele Çalışma Grubu, Sağlıklı Yaşam Alt Çalışma Grubu Raporu, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Ankara.
- Kontsevaya, Anna, Jill Farrington, Mehmet Balcılar, ve Toker Ergüder. 2018. *Türkiye’de Bulaşıcı Olmayan (Kronik) Hastalıkların Önlenmesi ve Kontrolü İçin Yatırım Gereksinimleri Raporu*.
- Kuter, Füsün Öztürk, ve Murat Kuter. 2012. ‘Beden Eğitimi ve Spor Yoluyla Değerler Eğitimi’. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 3(6):75–94.
- Lorig, Kate R., Philip Ritter, Anita L. Stewart, David S. Sobel, Byron William Brown, Albert Bandura, Virginia M. Gonzalez, Diana D. Laurent, ve Halsted R. Holman. 2001. ‘Chronic Disease Self-Management Program:

2-Year Health Status and Health Care Utilization Outcomes'. *Medical Care* 39(11):1217–23.

- Sağlık Bakanlığı. 2006. *Türkiye Hastalık Yükü Çalışması 2004*. 1st ed. edited by N. Ünüvar, S. Mollahaliloğlu, ve N. Yardım. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı Yayın No: 701.
- Sağlık Bakanlığı. 2008. *Şişmanlık (Obezite) ve Fiziksel Aktivite: Enerji Dengesinin Aktivite Yönüne Bir Bakış*. edited by I. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 729.
- Sağlık Bakanlığı. 2010. *Küresel Bulaşıcı Olmayan Hastalıkların Önlenmesi ve Kontrolü Stratejisi 2008-2013 Eylem Planı (2008-2013 Action Plan for the Global Strategy for the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases)*. 1st ed. Ankara: Sağlık Bakanlığı.
- Sağlık Bakanlığı. 2011a. *Policies for Tackling Non-Communicable Diseases and Risk Factors in Turkey*. edited by Y. Erkoç ve N. Yardım. Republic of Turkey Ministry of Health, Directorate General Primary Health Care, Ministry of Health Publication No: 809.
- Sağlık Bakanlığı. 2011b. *Sağlığın Teşviki ve Geliştirilmesi Sözlüğü*. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Bakanlık Yayın No: 814.
- Sağlık Bakanlığı. 2011c. *Türkiye'de Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar ve Risk Faktörleri ile Mücadele Politikaları*. 1st ed. edited by Y. Erkoç ve N. Yardım. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Sağlık Bakanlığı. 2011d. *Türkiye Diyabet Önleme ve Kontrol Programı (Eylem Planı 2011-2014)*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 816.
- Sağlık Bakanlığı. 2013. *Türkiye Sağlıklı Beslenme ve Hareketli Hayat Programı 2013-2017*. 3rd ed. Ankara: T. C. Sağlık Bakanlığı, Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, Yayın No:773.
- Sağlık Bakanlığı. 2014. *Türkiye Fiziksel Aktivite Rehberi*. 2nd ed. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Kurumu, Sağlık Bakanlığı Yayın No : 940.
- Sağlık Bakanlığı. 2016. *Türkiye Aşırı Tuz Tüketiminin Azaltılması Programı 2017-2021*. 2nd ed. Ankara.
- Sağlık Bakanlığı. 2017. *Türkiye Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar Çok Paydaşlı Eylem Planı 2017-2025*. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı Yayın No : 1056.
- Sağlık Bakanlığı. 2019. *Türkiye Beslenme ve Sağlık Araştırması (TBSA)*. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı Yayın No : 1132.

- Sağlık Bakanlığı. 2021. *Türkiye Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar ve Risk Faktörleri Kohort Çalışması*. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü .
- Sağlık Bakanlığı. 2022. *Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2020*. edited by B. Bora Başara, İ. Soyutun Çağlar, A. Aygün, T. A. Özdemir, ve B. Kulali. Ankara: Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü.
- Serim, Havva, ve Gamze Arıkan. 2021. ‘Sağlık Hizmetlerinde Davranışsal İktisat Yaklaşımı: Türkiye’deki Sağlık Sistemi İçin Öneriler’. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 12(32):1352–75. doi: 10.21076/vizyoner.872680.
- Sevinç, Sibel. 2016. ‘Miyokart Enfarktüsü Geçirmiş Bireylerde Yaşam Şekli Değişikliği: Pender’ in Sağlığı Geliştirme Modeli’. *Journal of Cardiovascular Nursing* 7(14):147–52. doi: 10.5543/khd.2016.93064.
- Softa, Havva Kaçan, Turkey Bayraktar, ve Ceren Uğuz. 2016. ‘Yaşlı Bireylerin Algılanan Sosyal Destek Sistemleri ve Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarını Etkileyen Faktörler’. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi (YSAD)* 9:1–12.
- Somunoğlu, Sinem. 2012. ‘Sağlık-Sağlık Hizmetleri ve Türk Sağlık Sistemi’. in *Sağlık kurumları Yönetimi I*, edited by M. Tatar. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Yayımlı No: 2631, Açıköğretim Fakültesi Yayımlı No: 1599.
- Sönmez, Seda. 2022. ‘Kronik Obstrüktif Akciğer Hastalığı Olan Yetişkin Bireylerde Tedavi Yükünün Hastalığın Maliyeti, Kaynak Kullanımı ve Sağlık Sonuçları Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi’. Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Mehmet TOP), Hacettepe Üniversitesi , Ankara.
- Sungur, Cuma, Ahmet Kar, Şafak Kıran, ve Mustafa Macit. 2019. ‘Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarının Değerlendirilmesi: Klinik Sağlık Hizmeti Alan Hastalar Üzerinde Bir Araştırma’. *Balkan Journal of Social Sciences BJSS* 8(15):43–52.
- Uğrak, Uğur, Yasin Uzuntarla, Necmettin Cihangiroğlu, ve Selahattin Akyüz. 2016. ‘Kronik Hastalık İle Sağlık Hizmetlerini Kullanma Eğilimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi’. *Abant Medical Journal* 5(3):158–65. doi: 10.5505/abantmedj.2016.82653.
- WHO. 2011. *Global Status Report: On Noncommunicable Diseases 2010*. Geneva: World Health Organization.
- WHO. 2013. *Global Action Plan: For the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases, 2013-2020*. Geneva: World Health Organization.
- WHO. 2022a. ‘Noncommunicable Diseases’. *Noncommunicable Diseases*. Retrieved 10 October 2022 (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases>).

WHO. 2022b. 'Obesity and Overweight'. *Obesity and Overweight*. Retrieved 10 October 2022 (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/obesity-and-overweight>).

Yardım, Nazan. 2011. 'Kronik Hastalıklar ve Sağlık Bakanlığı Çalışmaları'. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi* 17-K1ş:72–75.

“

Bölüm 18

**POSTMODERN TOPLUMDA YAŞ ALMA:
PERENNİAL YAŞLANMA**

Nurullah SELÇUK¹

”

¹ Öğr. Gör. Dr. Nurullah SELÇUK, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, Orcid: 0000-0002-9590-041X

Postmodern yazar modernitenin içerisinde sunulmayı sunan

felsefeci konumundadır

Lyotard

Giriş

Bu çalışma, içinde bulunduğumuz dönemde toplumların sosyo demografik yapılarında meydana gelen değişimler ve değişimlerin kuşaksız bir yapıya bürünmesi söylemini anlamlandırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla çalışma, yaşın belirlemiş olduğu davranışsal özelliklerin, toplumun beklentilerinden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmasını, davranış ve görünüş olarak yaşsızlaşan demografik yapı tartışmalarının incelenmesini amaçlanmaktadır. Postmodern tartışmalar üzerinde gerçekleşen bu çalışma, farklı yaş gruplarının iç içe geçtiği düşünülen kültürel ve davranışsal yapıları sorgulamaktadır. Günümüze kadar, toplumların gelişmişlik düzeylerine göre ortalama insan ömrünün uzadığı ve teknolojik, sosyal ve kültürel gelişmelerle ortalama insan ömrü arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla modernitenin teknik ve sosyal gelişmelerle ortaya çıkardığı yeni yaşam tarzı, ortalama insan ömrünün uzamasına yol açarak onu olumlu yönde etkilemektedir. Bu bakımdan çalışma içinde bulunduğumuz dönemi, modernitenin kavramsal ilişkileri ile açıklanamayacağı eleştirileriyle kuramsallaştırılan postmodern söylemler üzerinden, daha uzun ömür ve daha müphem yaş algısını araştırmaktadır. Bu kapsamda, postmodern dönemde yaş alan insanların davranışsal ve kültürel kodların iç içe geçen yeni kitlenin yordayıcıları üzerinde durulmaktadır. Çalışma demografik yaşlanma nedeniyle her geçen gün önemli bir toplumsal olgu haline dönüşen yaşlanmayı postmodern tartışmalar çerçevesinde ele almaktadır. Bu tartışmalar çerçevesinde perennial (daimicilik-yaşsız) insan tipinin inşasını araştırmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmış olup, veri toplama aracı olarak doküman incelemesi tekniği kullanılmış ve verilerin analizinde betimsel analizden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular ve istatistiki veriler çalışmanın amacına uygun gerekçelere dayalı yorumlanmıştır. Bu yorumlar sonucunda ortalama ömrün uzamasıyla beraber orta kuşağın geçirdiği sürecin uzadığı ve insanların içinde buldukları yaşlarıyla tanımlamadıkları, yaşsız bir eğilimin olduğu tespit edilmiştir.

Gününüze kadar pek çok sosyal teorisyen, toplumların kat etmiş oldukları mesafeyi farklı toplumsal formasyonlarla açıklamıştır. Klasik sosyoloji teorisyenlerinden Marx ilkel, komünal, feodal, kapitalist ve sosyalist-komünist toplumlar olarak tanımlarken, Durkheim ilkel olandan daha karmaşık olan topluma doğru bir geçişin olduğunu ifade etmiştir. “Sosyolojinin konusu sosyal eylem olmalıdır” diyen Weber ise geleneksel eylem,

duyusal eylem, değerlere ilişkin akılcı eylem ve amaçlara ilişkin akılcı eylem açıklamalarıyla toplumsal sistemlerin geçirdiği değişim süreçlerinden bahsetmiştir (Ritzer ve Stepnisky 2014). Bu süreçlerle anlamlandırılmaya çalışılan ana tema, toplumların yaşamış olduğu değişimin sürecinin tahlil edilmesidir. Bu aşamalar, toplumların gelişim özelliklerine göre ortaya atılan söylemlerden ibarettir. Bu söylemlerden biride modernizm ve postmodernizmdir. Günümüz sosyal gerçekliklerini modernite yaklaşımıyla açıklayabildiğini düşünen sosyal teorisyenler çoğunluktadır. Fakat bu durumun yani sosyal gerçekliğin modernitenin kuramsal yaklaşımlarıyla açıklanamayacağını düşünen sosyal teorisyenlerde bulunmaktadır (Ritzer ve Stepnisky 2014). Bu teorisyenler yeni bir aşamaya geçildiğini iddia etmektedirler. Bu dönem postmodern toplum, modernite sonrası toplum, modernite ötesi-ilerisi toplum olarak tanımlanmaktadır (Slattery, 2008).

Kavramın daha net ve anlaşılır kılınması için modernizm ve modernite ile postmodernizm ve postmodernite arasındaki ayrım farklılığını ortaya koymak anlamlı olacaktır. Modernizm ve postmodernizm kültürün daha çok sanatsal alanlardaki yansımalarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Modernite ve postmodernite ise kültürün daha çok fikir alanındaki yansımalarını açıklamak için kullanılmaktadır (Eagleton, 2011:10). Bu bakımdan çalışmada daha çok kültürün fikir alanındaki yansımalarının aydınlatılması amacıyla modernite ve postmodernite kavramları kullanılmaktadır. Post kavramının içeriğinde bir muğlaklık söz konusudur. Post kavramı modern olmayana işaret eder. Bu nedenle post kavramı içerisinde, modern dönemlerin kuramsal ve kültürel pratiklerinin ötesine geçmeyi ifade eden olumsuzlamayı barındırmaktadır. Bu bakımdan post öneki, kendisinden önce gelen her kavramdan aktif bir kopuşu ifade etmektedir (Best ve Kellner, 2010: 47-48). Dolayısıyla postmodernite modernitenin temel kavramlarında kopuşu ifade etmektedir. Modernitenin en temel kavramlarından biri rasyonalitedir. Rasyonalite her ölçüt gerçekçi ve akılcı çerçevede değerlendirilir. Postmodernitede ise akıl devre dışı bırakılmıştır. Akıl belirlediği sınırlar yerini yoruma ve bireysel katılıma bırakmıştır. Modernitede sosyal sınırlar ve toplumsal mesafeler önemlidir. Postmodernite ise bireysel katılıma, sosyal konumların belirsizliğine dikkat çekilmektedir (Baran, 2006: 376-378). Dolayısıyla postmodernite de modernitenin sosyal, kültürel ve ekonomik duruşuna ve tüm kurumlarına karşı bir tavır söz konusudur ve kendi içinde yeniden yorumlama ve aynı değere yeniden form kazandırma eğilimi içerisindedir. Modernitenin ayrıştırdığı değerler, kavramlar ve olgular, postmodern zamanlarda iç içe, girift ve ayrımları net olmayan bir belirsizleşmeye dönüşmüştür. Postmodernitenin bu gücü anlamları birbirine yaklaştırmış, kavram olgu ve değerlerin bir birleriyle ilişki boyutunu arttırmıştır. Olay ve olgulara daha multidisipliner açıdan yaklaşmak, aradaki sınırları aşmak, kavram

ve kuramlar arasındaki duvarları ortadan kaldırmak postmodernitenin özünü oluşturmaktadır. Bu çalışmada postmodernitenin bu gücünün, demografik belirleyiciler üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Demografik belirleyiciler ile anlatılmak istenen, bir toplumda yaşayan insanların sosyal, ekonomik ve kültürel olarak nüfusun çeşitli özelliklere göre kategorisidir. Postmodernitenin ortaya çıkardığı yeni yaşam alışkanlıkları bu kategoriler üzerinde de etkisini hissettirmekte ve ayrımlar arasındaki farklılıkları azaltmaktadır. Mutlak demografik değişkenlerden olan yaşın, postmoderniteyle muğlak bir yapıya büründüğü söylenebilir mi? Bu muğlaklık, insanlara yaşadıkları her dönemin yaşam alışkanlıklarını devam ettirebilme imkânı sunarak, kuşak üstü yeni yaşam alışkanlıkları sunabilmekte midir? Bu bakış açısı ve sorular, yeni ortaya atılabilecek bir kuşak teorisinin habercisi olabilir. Perennial insan, kuşaklar arasında ayrımın gerilimini azaltacak mıdır? Bu tartışmalar çerçevesinde son dönemlerde birçok disiplinin kullandığı *perennial* kavramına çalışmada, postmodern toplumda yaş kavramının anlamlandırılması amacıyla yer verilmiştir.

Gündelik hayat lisanına yeni eklenen bir sözcük olan perennial insan adını, perennializm (daimicilik) felsefesinden almaktadır. Bu akım, bütün toplumlarda ve kültürlerde hakikat ilkelerinin evrensel olduğunu ileri sürmektedir. Kavram kalıcılık, yinelenen, daimi ve uzun ömürlü anlamalarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla yaş ile ilişkilendirildiğinde yaşsızlık anlamında kullanılmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde kronolojik yaştan daha ziyade sosyal, kültürel ve ekonomik dünyayla ne kadar ilgili bulunduğu eğilimi artış göstermektedir. Dolayısıyla yaş gruplarına göre bir ayrım ya da nesilleri ayırtırmak geleneksel bir yaklaşım haline dönüşmüştür (<https://www.uplifers.com/>).

Her disiplin kendi çerçevesinden perennial kavramını ilgili olduğunu düşündüğü alanda kullanabilmektedir. Bitki biyolojisi ve yaşamıyla ilgili bilim dalı olan botanik, perennial kavramını uzun ömürlü bitkiler için kullanırken, sağlık ve tıp alanında uzun süre önce başlamış ve devam eden kronik hastalıklar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla, farklı disiplinler kavramı, kendi içinde değerlendirmektedir. Son dönemlerde ise özellikle kuşak tanımlamalarında sosyal ve beşeri bilimlerde ele alındığı görülmektedir (Çelikkol ve Başaran, 2022:529-530). TDK'ya göre çağ, “doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman, hayatın çeşitli evrelerinden her biri” olarak tanımlanmaktadır (TDK). Dolayısıyla yaş, bireyin yaşam evresinin içinde bulunulan dönemini ifade etmektedir. Bu açıdan mutlaktır yani sınırları belli, somut bir göstergedir. Fakat günümüzde insanın yaş kavramı algısı üzerinde bir değişim olduğu görülmektedir. Bu farklılık postmodern tartışmalar çerçevesindeki söylemlerin demografik özellikler üzerindeki yansımaları olarak düşünülebilir. Yaşını göstermeyen, bir önceki yaşam alışkanlıklarını devam ettiren ve genç kalma eğilimi artan kit-

le daha çok genişlemekte ve dolayısıyla fiziki olarak genç görünen birey, yaşının gerektirdiği davranışlar yerine fiziki görüntüsünün sahip olduğu statünün gerekliliklerini ön plana çıkarmaktadır. Çalışmada bu yeni kitle postmodern toplum teorisinin söylemleri ile ilişkilendirilmiştir.

Postmodern toplumun, modernitenin çelişkilerinin ortaya çıkardığı sonuçların eleştirisi üzerine inşa edildiği bilinmektedir. Bu eleştirilerin temelinde modernitenin sınırlandırdığı, çerçevlendirdiği ve kategorize ettiği sosyal eylem, olay ve olgunun içinde bulunduğumuz dönemde iç içe geçen ve müphemleşen bir yapıya bürünmesi bulunmaktadır. Çalışmada, postmodernitenin müphemleştirdiği düşünülen olgulardan biri olan yaş kavramına odaklanılmaktadır. Bu kapsamda, modern kanaatleri sorun-sallaştıran postmodern düşüncenin yaş üzerindeki etkisi *yaşsızlık* şeklinde düşünülebilir. Demografik özelliklerden bağımsız bir görünüme sahip olma gayreti olarak nitelendirilen bu durum *perennial insan* kavramını ortaya çıkarmıştır. Çalışmada, perennial insan ya da perennial yaşlanmayla daha uzun ömür yaşamın gereği olarak görülen, yaşını göstermeyen, bulunduğu çağın (yaşın) kültürel kodlarının aksine yenilikçi ve aktif olan, daha genç ve dinamik bir görünüme sahip olma eğilimi, *yaşsız kitle* olarak tanımlanmaktadır.

Sanayi devrimiyle birlikte toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler yaşam biçimlerini etkilediği gibi demografik yapı üzerinde de önemli farklılaşmalara neden olmuştur. Sağlık ve eğitimin yaygınlaşması ve bu hizmetlere ulaşılabilirliğin kolaylaşmasıyla ölümcül hastalıklar azalmış, teorik bilginin önemi artarak bilinç seviyesi yükselmiştir. Dolayısıyla insanların yaşam konforlarında ciddi farklılaşmalar meydana gelmiştir. Artan yaşam konforu insan ömrünün uzamasına neden olmuş ve bu gelişme demografik farklılaşmayı sağlamıştır. Uzayan insan ömrü toplumların yaşlanmasına neden olacak bir gelişmeyi doğururken, geleneksel toplumlara göre demografik yapı önemli ölçüde farklılaşmıştır (Şentürk, 2018:90). Modernleşmeyle beraber ortalama insan ömrünün uzamasına neden olan gelişmeler yaşlılıkta vakit geçiren insan sayısında artışa neden olmuştur. Daha uzun ömür ise demografik yaşlanmayı başlatmıştır. Demografik yaşlanma ise toplumdaki yaşlılık algısını farklılaştırmıştır. Bu gelişmeler yaşlanmanın ve yaşlılığın toplumdaki yansımalarının anlamlandırılmasını ve bu durumun için sosyolojik bağlamda ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Gelişmiş ülkelerde demografik yaşlanma hızı ve yaşının meslekten arındırılma süreci modern toplumun en önemli paradokslarından biridir. Bu paradoks, yaşlılığı sorunlu bir dönem haline dönüştürürken, yaşının bireysel zorluluklarının yanında toplum tarafından yük olarak algılanmasına gibi bir durum ortaya çıkarmıştır. Ekonomik süreçlerle gerçekleşen bu değersizleşme, yaşlıyı toplumsal ve siyasal failliğinin de göz ardı edil-

mesine neden olmaktadır (Erol, 2011:143-144). Doğada türüne göre her canlı, yaşamını fiziksel, biyolojik ve sosyal olarak devam ettirebilmesi için, içinde bulunduğu durum ve şartlara göre form kazanması gerekir. Bu eğilim insanoğlunun failliğinin devamı için de son derece önemlidir. Yaşlının toplumun bir öznesi olarak devamı için aktif nüfusa katılımı ve aktif nüfus argümanlarını elinde bulundurması gerekmektedir. Modernitenin değersizleştirdiği ve demografik olarak kayda değer yaşlanmanın gerçekleştiği toplumlarda yaşlanmanın *yaşsızlaşması*, yaşlının var olabileme mücadelesinin bir sonucudur. Bu sayede yaşlı, aktif nüfusun bir parçası olarak failliğini devam ettirebilecektir. Yaşlanmanın bu boyutlarının anlamlandırılması, toplumsal yaşlanmayla birlikte konunun sosyal bir olgu olarak ele alınmasıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla aktif yaşlanma, yaşlanan toplumlarda yaşlının yeni bir kitle gibi toplumda var olabileme mücadelesinin bir sonucudur.

20. yüzyıldan itibaren demografik yaşlanmanın da etkisiyle yaşlılığın kuramsal yaklaşımlarla işlevsel özelliklerinin toplumsal sistem içerisinde anlamlandırılmasına çalışılmıştır (Baran, 2003:50). Yüzyılın başlarından itibaren toplumsal yapıda meydana gelen yaşlanma, yaşlılığın sosyolojik boyutta konumlandırılmasını sağlamıştır (Backes ve Clemens, 2017: 116). Yaşlılık olgusunun sosyolojik boyutta ele alınmasıyla beraber, yaşlılığın tek bir tanımının yapılamayacak kadar farklı değişkenlerin etkisinde olduğu bilinci daha genel bir kanı haline dönüşmüştür. Dolayısıyla yaşın, yaşlanmanın ve yaşlılığın postmodern açıklamalarla müphemleşme tartışmaları, gerontolojik kavramların sosyolojik bağlamla ele alınmasıyla gerçekleşmiştir.

Modern dönemlerde yaş ve kuşakların ayrımlıları, kültürel olarak statü ve rol açısından daha belirgin bir sosyal görünüme sahiptir. Modernitenin doğasında bulunan sınıflandırma ve kategorize etme, yaşlı ve aktif nüfusu birbirinden net bir şekilde ayırt etmektedir. Dolayısıyla modernitenin temel dinamikleri, yaşlıyı aktif nüfustan tamamen koparmaktadır. Modernite ile yaşlının sosyal, kültürel ve ekonomik katılım seviyesindeki azalma, doğru orantılı olarak onu toplumda değersizleştirmiştir. Canatan (2001:217), 20. yy. başları itibariyle meydana gelen demografik yaşlanmanın aktif ve pasif nüfus arasındaki dengenin bozulmasına neden olacağını ve yaşlıların genç nüfus üzerindeki baskıyı arttıracığını düşünmektedir. Tufan (2001:34-35), bu baskıyla kuşaklar arasındaki yaşanma ihtimali olan çatışmanın güçleneceğini ifade etmektedir. Ortaya çıkması muhtemel bu durum yaşlının yaşam kalitesini düşürerek, yaşam biçimini etkileyecektir. Dolayısıyla toplumsal yaşlanmanın giderek arttığı günümüzde gençler ve yaşlılar arasında Marks'ın kavramsallaştırdığı "sınıf bilinci" gibi "kuşak bilinci" kavramının gelişebileceği, yaşlının kendi çıkar ve baskı gruplarını kurma noktasında örgütlendikleri tezini belirginleştirmektedir (Ceylan,

2016, 170-171). Bu bakış açısı modernitenin kuşaklar üzerindeki etkisinin yaşa dayalı bir sınıf bilinci geliştireceği düşüncesi üzerine geliştirilmiştir. Modern yaşamın dinamiklerinin bu tip bir öngörüye doğurması, modernitenin doğasına uygun bir bakış açısıdır. Dolayısıyla şuan ki kuşak konusuyla ilgili dinamiklerin postmodern yaklaşımlarla açıklanabilmesi, modernitenin kuşaklar arasındaki meydana getirdiği gerilimi azaltmakta olduğunu ve hatta aktif yaşlanma ve sosyal katılımı ortadan kaldırdığını düşündürebilir. Günümüzde kuşaklar arasındaki ayrımı belirginleştirecek ve gerilimi arttıracak gelişimlerden ziyade, aktif ve pasif nüfus arasındaki belirgin ayrımın müphemleştiği görülmektedir. Demografik yaşlanmaya bağlı ivmenin bu müphemleşmeyi daha çok arttıracığı öngörülebilir. Perennial insan ya da yaşlı, aslında aktif nüfusun baskı aracı olarak yaşlıya karşı elinde bulundurduğu güç karşısında, kendini organize etme gayretlerinin bir sonu olarak değerlendirilebilir. Doğal seleksiyon içerisinde hayatta kalma becerisinin bir sonucudur. Dolayısıyla perennial insan, modernitenin sunduğu imkânları yine moderniteye karşı kullanarak, avantajını koruma eğiliminde olan kişi (yaş alan) olarak ifade edilebilir.

Modernleşmenin etkisiyle insanlara genç kalmanın daha geçerli ideal sonuçlarının sunulması, yine modernitenin etkisiyle statüsü gerileyen yaşlılığa karşı olumsuz yargıları ve söylemleri arttırmıştır. Bu söylemler, yaşlılığın insanın başına gelen şanssızlık olarak görülmesinde etkili olmuştur. Fakat günümüzde yaşlı kategori içerisinde değerlendirilen kitlenin, geçmişe göre çok daha farklı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Farklı bu yaşlanmayan kitle “perennialler”dir (Ersözlü ve Aydemir, 2021:20). Perennial (daimicilik) insan genç kalma, genç görünme ve bulunduğu dönemin hayatın doruk noktası fikrinden hareketle yaşlanmanın olumsuz algısından kurtulma arayışının bir sonucu olarak postmodern dönemin yaş üzerindeki muğlaklığı olarak görülebilir.

Prenial insanın özellikleri;

- Orta yaşlı gibi hissetmiyorlar
- Genç ve dinamik görünüyorlar
- Kendilerini yaşları ile tanımlamıyorlar
- Çoğu yaşlarını göstermiyor
- Teknolojiyi, sosyal medyayı yakından takip ediyorlar

- Yeniliklere açık olmak, meraklı olmak (<https://www.haberturk.com/perennial-kadin-ne-demek-perennial-insan-nasil-olur-2298316> Erişim Tarihi: 22.05.2022).

Perennial İnsan Yordayıcıları: Toplumsal Yaşlanma ve Başarılı Yaşlanma

Yaşlılık ve yaşlanmayla ilgili temel bir ayrım bulunmaktadır. Yaşlılık bir bireyin yaşamının son evresi ya da yaşam evresi olarak ileri bir düzeyi ifade ederken, yaşlanma doğal ve kaçınılmaz olarak gerçekleşen doğum ve ölüm arasındaki süreci ifade etmektedir. Dolayısıyla yaşlılıkta güç kaybıyla gerçekleşen, geri döndürülemez bir süreç tanımlanmaktadır (Kalınkara, 2016:7-8). Yaşlılık, hücrelerden organlara kadar vücutta yaşanan değişimin toplam gerilemelerini ifade etmektedir. İşlevsel olarak meydana gelen bu gerilemeler yetenek kaybına neden olmaktadır. Yaşlanma zamana bağlı devam eden bir süreci ifade etmektedir. Yaşlanma süreci doğumla başlar ve bir daha durmaz (Özkayar ve Arıoğul, 2007:18). Günümüzde yaşlılığın kronolojik özelliklerin sınırlandığı bir dönemden çok daha fazlasını ifade ettiği yargısı, yaşlılığın sosyolojik bağlamda ele alınmasıyla birlikte daha da belirginleşmiştir. Bu bakımdan kronolojik yaşlanmanın dışında biyolojik, psikolojik ve özellikle sosyolojik yaşlanma boyutlarının değerlendirilmesi, yaşlanmanın modern dönemin sınırlandırıcı tanımlarına göre daha karmaşık bir yapısından bahsedilmesini olanaklı hale dönüştürmüştür. Bu bağlamda Kalınkara (2016:8) yaşlanmanın farklı boyutlarda değerlendirmesi gerektiğini ve kronolojik, psikolojik, biyolojik ve sosyal boyutlarının olduğunu ifade etmektedir. Kronolojik yaşlanma dönem olarak doğum ya da takvimsel bir dönemi ifade etmektedir. Bu bakımdan 65 yaş ve üstü bireyler yaşlı kabul edilmektedir. Biyolojik yaşlanma, vücudun yapısal olarak organlarında ve dokularındaki yıpranmayı ifade ederken, psikolojik yaşlanma hafıza, zekâ, geleceğe ilişkin güvensizlik, geçmişe özlem, davranış değişikliklerini ve uyum yetenekleriyle kendini gösteren, hissedilen yaş ifade etmektedir. Sosyal yaşlanma ise toplumdaki rol ve statü değişimelerindeki farklılaşmalar olarak görülmektedir.

Perennial insanın önemli yordayıcılarından biri toplumsal yaşlanmadır. Toplumun yaşlanması, doğurganlıkla ölüm oranlarının azalması ve demografik yapının yaş ortalamalarındaki yükselişle kendini göstermektedir. Toplumdaki demografik yapıyı genç tutacak bebek doğumlarının azalması ve nüfusun yaşlanmasına neden olacak ölüm oranlarındaki düşüş demografik şekilde toplumların yaşlanması anlamına gelmektedir (UN, 2010).

Tablo: Temel doğurganlık ve ölümlülük göstergeleri, 2001-2021

Yıl	Temel Doğurganlık Göstergeleri			Temel Ölümlülük Göstergeleri			
	Doğum Sayısı	Kaba Doğum Hızı (%)	Toplam Doğurganlık Hızı (Çocuk Sayısı)	Annenin Ortalama Yaşı	Ölüm Sayısı	Bebek Ölüm Sayısı	Bebek Ölüm Hızı (%)
2001	1 323 341	20,3	2,38	26,7	-	-	-
2002	1 229 555	18,6	2,17	26,8	-	-	-
2003	1 198 927	17,9	2,09	27,0	-	-	-
2004	1 222 484	18,1	2,11	27,0	-	-	-
2005	1 244 041	18,2	2,12	27,0	-	-	-
2006	1 255 432	18,1	2,12	27,1	-	-	-
2007	1 289 992	18,4	2,16	27,2	-	-	-
2008	1 295 511	18,2	2,15	27,3	-	-	-
2009	1 266 751	17,6	2,10	27,4	369 703	17 607	13,9
2010	1 261 169	17,2	2,08	27,7	366 471	15 164	12,0
2011	1 252 812	16,9	2,05	27,8	376 162	14 567	11,6
2012	1 294 605	17,2	2,11	28,0	376 520	14 974	11,6
2013	1 297 505	17,0	2,11	28,3	373 041	14 027	10,8
2014	1 351 088	17,5	2,19	28,4	391 091	14 951	11,1
2015	1 336 908	17,1	2,16	28,5	405 528	13 677	10,2
2016(r)	1 316 204	16,6	2,11	28,6	422 964	12 910	9,8
2017(r)	1 299 419	16,2	2,08	28,7	426 662	12 103	9,3
2018(r)	1 255 258	15,4	2,00	28,9	426 449	11 598	9,3
2019(r)	1 188 524	14,4	1,88	28,9	435 941	10 770	9,1
2020(r)	1 115 821	13,4	1,76	29,0	-	-	-
2021	1 079 842	12,8	1,70	29,1	-	-	-

Kaynak: Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü (TUİK).

Demografik yaşlanmanın temel iki özelliği olan doğurganlığın azalması ve ölüm oranlarındaki düşüş, ülkemizde de toplumsal yaşlanmaya neden olmaktadır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde yıllara oranla doğum sayılarında, kaba doğum hızında, toplam doğurganlık hızında ciddi oranlarda düşüş görülmektedir. Bununla beraber bebek ölüm sayısında ve bebek ölüm hızında da düşüş kaydedilmiştir. Yukarıdaki tabloda ülkemizde, annenin doğurganlık yaşındaki yükselme, bahsedilen diğer dinamikleri etkilediği için demografik yapının yaşlanmasına neden olmaktadır. Doğurganlık yaşının yükselmesi, aile içerisindeki çocuk sayısındaki düşüşe

neden olmaktadır. Tüm bu istatistiki bilgiler demografik olarak yaşlanmaya işaret etmektedir.

Perennial insanın bir diğer yordayıcısı ise aktif ya da başarılı yaşlanmadır. Aktif yaşlanma ortalama beklenen ömür süresinin artmasıyla günlük hayatta daha çok karşımıza çıkan bir kavram olmuştur. Bu kavram uzayan ömrün fazladan geçirileceğini ve bu “fazladan yılların” nitelik bakımından olabilecek en yüksek düzeyde yaşanması anlamına gelmektedir. Yaşlanmayla beraber biyolojik gerçekleşen çöküşün mümkün olan en yavaş düzeyde gerçekleşmesi, hastalıkların ya da engel durumların ortadan kaldırılması, ruhsal ve bilişsel yapının muhafaza edilmesi ve yaşlanan bireyin toplumsal-kültürel ve ekonomik etkin bir biçimde yer edinmesi aktif yaşlanmanın önemli öncülleridir (Lievre, Jusot, Barnayı, Sermet, Broud, Robine, Brieus, Forette, 2007). Başarılı yaşlanma kavramı son yıllarda yaşlılıkla ilgili yapılan çalışmalarda çokça değinilmiş ve önem kazanmıştır. Başarılı yaşlanmaya karşı var olan bu eğilim demografik eğilimler ve sosyal güçlerin kombinasyonu ile açıklanabilir. 1946 ve 1965 yılları arasındaki bebek patlamaları, çok ileri yaşlara kadar hayatta kalma olasılığı ve 65 yaşına ulaşmış olanların yaşam beklentisinin yükselmesi gibi toplumun demografik olarak yaşlanmasına neden olan göstergeler başarılı yaşlanmanın önemini ortaya çıkarmıştır (Donna, Hoyert, Kenneth, Kochanek, Sherry 1999). Araştırmacılara göre başarılı yaşlanma tanımları içerisinde vurgulanan ana kavramlar yaşam memnuniyeti, uzun ömür, engellilikten kurtulma, deneyimsel yaşlanma, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata aktif katılım, yüksek/bağımsız çalışma, olumlu uyumdur. Başarılı yaşlanmanın tanımına dâhil edilen bu ana unsurlardan en çok sırasıyla yüksek/bağımsız çalışma, deneyimsel yaşlanma, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata aktif katılım ve uzun ömür, araştırmacıların gündemini meşgul etmiştir. Başarılı yaşlanmanın yordayıcılarına bakıldığı zaman yüksek eğitim düzeyi, düzenli fiziksel aktivite, yüksek özveri, sosyal/kişisel destekler, kronik hastalıklardan kurtulmak gelmektedir (Elizabeth, Phelan, Eric, Larson, 2002). Perennial yaşlanmanın yordayıcıları olarak ele alınan bu iki etken, yaşlının toplumdaki konumu ve değeriyle ilgili farklı yaklaşımların doğmasına neden olmuştur.

Yaşlılığın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşüm toplumların temel paradigmalarına göre farklılık arz etmektedir. Yaşlı kimdir? Ne yapar? Sosyal becerileri nelerdir? Nasıl vakit geçirir? Toplumdaki konumu nedir? gibi sorular, tarihsel süreç içerisinde toplumun yaşlıya atfetmiş olduğu değerlerle ilintili olarak dönemin şartlarına göre farklılaşmıştır. Yaş almayla meydana gelen değişim ve yaşa atfedilen değer, toplumdan topluma farklılık arz etmekte ve bu farklılık yaşlının konumunu ve rolünü topluma göre şekillendirmektedir. Bu bakımdan yaşlanma ve yaşlılık kavramlarının net ve somut göstergelerini tespit edilmesi mümkün değil-

dir. Bu güçlkle beraber günümüzde davranışsal olarak da yaş belirleyicilerinde anlam kargaşasının oluştuğu görülmektedir. Bu bakımdan yaşlı kimdir sorusunun anlaşılması konuyu yaşlının kimliğini kronolojik, biyolojik ve sosyolojik özelliklerin irdelenmesi sorununa yönlendirmektedir. Postmodern tartışmalar çerçevesinde sosyal olgularda yaşanan krizlere ek olarak yaş kavramıyla da ilgili kriz var mıdır? sorunsalını akla getirmektedir. Yaşlı kişi görünen midir? Yoksa içinde bulunduğu kronolojik çağı ifade eden midir? Bu sorular eşliğinde kültürel açıdan yaşlılığın somut belirleyicini tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü yaşlanmış görünmek günümüzde insanları genç ya da orta yaş uğraşlarından alıkoymamaktadır. Günümüzde eğitim seviyesinin artmasıyla beraber yaşlı olarak nitelendirilen (65 ve üstü) kişilerin orta yaş yaşam alışkanlıklarını, devam ettirdikleri görülmektedir. Bu durum yaşlı bireylerin yaşlanma olgusunu geçmişe oranla daha bilinçli ve sağlıklı şekilde gerçekleştirmelerine bağlı olarak gerçekleşmektedir (Selçuk, 2022). Bu da yaş ile sınırlandırılmış davranışların iç içe geçtiği bir dönemde mi yaşlanmayı yaşıyoruz? sorularını gündeme getirmektedir. Burada yaş kavramının sınırlarının ortadan kaldırılmasından bahsedilmemektedir. Kronolojik yaşın göstergeleri devam etse de davranışsal olarak ötelenmeye çalışılan yaşlanma, hissettiğim yaştaım sözleriyle kendini meşrulaştırmaktadır. Yaşlılıkla ilgili genel tasavvur kronolojik yaşın yanında, kişinin genel görüntüsüyle de ilgilidir. Günümüzde teknolojinin etkisiyle, gıda ve gıda takviyeleri sayesinde, tıp ve estetik alanındaki gelişmelerle birlikte bireylerin fiziksel ve biyolojik olarak bulunduğu dönemden daha genç ve sağlıklı görünmesi sağlanmıştır. Bununla beraber “ekonomik olarak aktif katılım gerçekleştiren insan, yaşlı sıfatını henüz taşıyor” kanaati, *gümüş ekonomi* olarak bilinen yaşlı istihdamının sosyal politikalar sayesinde yaygınlaşmasıyla yaşlı algısında köklü değişiklikler sağlamaktadır. Dolayısıyla bu gelişmeler bireylerin yaş ile ilgili perennial eğilimlerini arttırmakta ve bu kanaatlerle artan perennial eğilimler yaşı, mutlak kronolojik sembollerin kurumsal ilişkilerin düzenlenmesi için kullanılan resmi göstergeden ibaret olduğu düşüncesini de yaygınlaştırmaktadır.

Postmodern Yaşlının Sosyolojik İzahı: Perennial Yaşlanma

Geleneksel tarım toplumu sonrası sanayileşme, aydınlanma ve kentleşmeyle ortaya çıkan yeni yaşam alışkanlıkları, modernizm olarak tanımlanacak yeni bir dönemi ortaya çıkarmıştır. Düşüncelerin zincirlerinden kurtulmasıyla yaşamı kolaylaştıran birçok yenilik, insanlığın bu yeni yaşam tarzını kolay bir şekilde benimsemesine neden olmuştur. Harvey’e göre (2010:21) modernite, teknolojik ve pozitivisttir. Dolayısıyla rasyonel eğilimli bir akımdır. Toplumsal düzeni ve sosyal gerçekliği mutlak gerçeklik ve doğrusal gelişmeyle özdeşleştirdiği bilgi ile standardize etme gayreti gütmektedir. Giddens’a göre (2010) modernitenin önemli nitelik-

lerinden biri devamsızlık özelliğidir. Yani olgu ve kavramların sınırları belirlenmiştir.

Postmodernite tartışmaları da tam bu noktadan başlamaktadır. Devamsızlık ve sınırlılık. Postmodernite modernitenin kuram ve kavramlarının içinde bulunulan yeni süreci açıklayamadığı iddiasındadır. Sınırların ortadan kalktığı, devamlı olan ve müphem bir bakış açısına odaklanmaktadır. Bu bağlamda modernitenin kendi içindeki paradoksal ilişkileri ve doğurduğu krize karşı eleştirel söylemeleri içerdiği bilinmektedir.

Postmodernite kavramı, 60'lı yıllarda ekspresyonist ressam Robert Rauschenberg'in resimlerindeki kolajlarından anılmaya başlanmıştır. Fakat bugünkü anlamda 1979 yılında Jean François Lyotard'ın çalışmalarında şekillenmiştir. "Postmodern Durum" adlı eserinde günümüzdeki tartışma şeklini almıştır. Eserinde Lyotard ideolojilerin ve sosyo politik üst söylemlerin sonuna geldiği tezini savunmaktadır (Akay, 2005:7-8). Postmodernizm için en kısa verilecek cevap, onun modernitenin eleştirisi olduğudur. Fakat bu eleştiri modernitenin yeniden düzenlenmesi amacıyla değil, onu tamamen görmezden gelinmesi şeklindedir (Şaylan, 2009:1). Dolayısıyla postmodernizm tartışmaları, Kantçı Aydınlanma düşüncesinin ve modernizm toplumu ve insanı geliştireceği rüyasının neden olduğu krize karşı başlayan bir tartışmadır (Akay, 2013:13).

Postmodernite, modernite sonrası ortaya çıktığı farz edilen tarihsel bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Postmodernite kendinden önceki kuramcıların bakış açılarına karşı reddetme eğilimi içerisinde olan bir düşünce ortaya koymaktadır (Ritzer ve Stepnisky, 2014:228). 20. yüzyılın yarısından itibaren 2. Dünya Savaşı'nın nedenlerinin ve sonucunun ortaya çıkardığı gelişmeler içinde bulunulan dönemin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu sorgulama sosyal bilimler alanında yaşanan farklı bakış açılarının gelişmesine zemin hazırlamıştır. 2. Dünya Savaşı, yarım milyara yakın insanın ölmesine neden olmuştur. Savaş sonrası Soğuk Savaş, nükleer felaketler, küreselleşmenin kazandığı hız, sömürgecilik, insanlığın yaşanan teknik ve teknolojik ilerlemeler karşısında kendini yok etme riski gibi modernitenin etkisiyle ortaya çıkan birçok gelişme sorgulanmış ve böylelikle modernitenin büyüleyici etkisinden kurtulan insanların sayısı artmıştır. Modernitenin karşısında eleştiri olarak ortaya çıkan temel düşünceler postmodernite çerçevesinde toplanmıştır. Postmodernite, modernitenin eleştirisi, sosyal teori ve felsefi bir akım olarak kendini gösterirken, sanat, resim ve mimaride meydana gelen değişimleri de anlama çabası olmuştur (Akın, 2010). Postmodern zamanlar, bir simülasyon aşaması olarak modernliğin tamamlandığı bir süreci ifade etmektedir. Günümüzde internetin her alanda interaktif yansımaları nedeniyle sanal gerçeklikle inşa edilen toplumsal bir aşamaya girilmiştir. Toplumu oluşturan unsurlar interaktif gelişmelerin kısılcığında tamamen kuşatılmıştır. Zıt unsurlar,

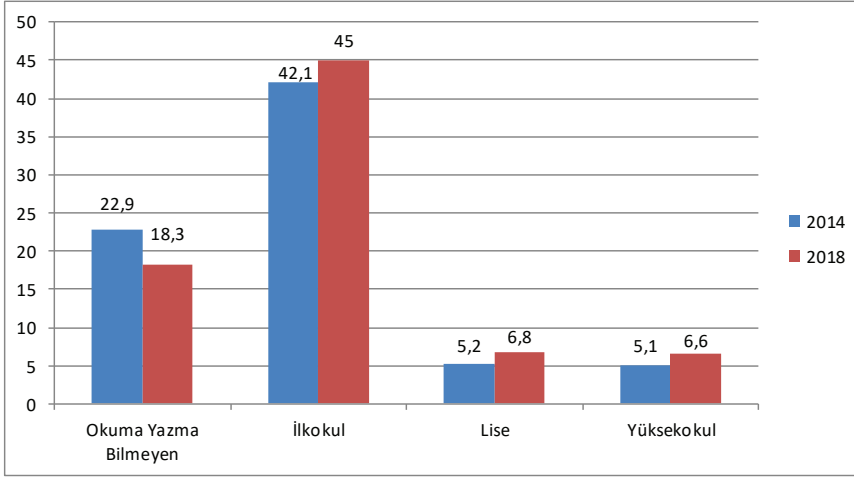
farklı olanlar birbiri içine girmiş ve girift bir yapı oluşturmuştur. Gerçek olan ile görüntüsü arasındaki ayrım ortadan kalmış, aradaki mesafeler kapanmıştır (Baudrillard, 2001:2005). Postmodernite siyah ve beyazı ayırtırmaktan kaçınmakta ve grilikleri ön plana almaktadır. Bununla beraber “ve”, veya”, “ya”, “ya da” yerine “hem”, “hem de”yi kullanmaktadır. Doğru ve yanlış arasındaki keskin ayrımı hem doğru, hem yanlış şekilde ele almaktadır (Kızılcıkelik, 2015:193). Postmodernite, aydınlanma döneminin kuram ve normlarına karşı durarak, dünyanın olumsal (ortada olan ama ortada olması zorunlu olmayan), herhangi bir dayanağı bulunmayan, karışık (türlü), düzensiz, rastgele, belirlenmiş bir niteliği bulunmayan, komplike kültürlerden ve ya eleştirilerden ibarettir. Postmodernite bu bağlamda kendi içinde kuşkuyu besler (Eagleton, 2011:9).

Liotard’a (2000:158-159) göre postmodern yazar modernitenin içerisinde sunulmayı sunan felsefeci konumundadır. Yazdığı ve ürettiği her eser önceden belirlenmiş kurallarla çerçevelenmiş yapılandırılmaz ve sınırlandırılmaz. Bu bakımdan yazar, yapılacak olmakta olanın kuramsal çerçevesini formüle ederken kuralsız çalışmaktadır. Böylece çalışılan olayın kendi karakterine sahip olma olgusu doğmaktadır. Dolayısıyla bütünlüğe karşı durulmasının, sunulmayanın sunulması ve farklılıkları etkinleştirilmesi gerekmektedir.

Günümüzde kuşak farklılıklarının daha esnek ve gerilim düzeyinin düşük olması yaş kavramının postmodern tartışmalar çerçevesinde ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Farklı yaş gruplarının özellikle genç ve orta yaş kalıplarının, yaşı ilerlemiş yaşlı kitlelerde davranışsal olarak benimsenme eğiliminin olduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle yaşlılık için biçilmiş kalıpların bir kenara bırakılarak yaşla ilgili davranışsal sınırların ortadan kalktığına göstergesi olarak görülebilir. Geleneksel dönem ve modern dönemde olduğu gibi yaş almaya devam eden insan, kronolojik ve biyolojik olarak yaşlanırken, sosyolojik yaşlanma olarak tanımlanan toplumun belirlemiş olduğu kültürel kalıplara daha esnek yaklaşarak, eğitim düzeyindeki yükselmenin de etkisiyle, davranışsal olarak yeni bir yaşlılık serüveni ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yaşsız yaşlanan bu kitle postmodern yaşlının sosyolojik yönden izahı olarak perennial (daimi) insan şeklinde tanımlanabilir.

Modernleşmeyle birlikte insanoğlu, genç yaşam biçiminin sunduğu artılardan daha fazla faydalanma arzusu nedeniyle yaşlılığa, geçmişte olduğundan daha çok olumsuz yargı yüklemiştir. Bu durum yaşlılığın insanın başına gelen bir talihsizlik olarak görülmesine neden olmuştur. Fakat günümüzde bu olumsuzluğun aksine, yaşlıların daha çok öğrenme isteklerine, hayatın hızına ayak uydurma gayretlerine ve yeniliklere uyum sağlama becerilerine tanıklık edildiği görülmektedir (Ersözlü ve Aydemir, 2021:20). Günümüz toplumlarında yaşlıların bu eylemleri ve yeniliklere

uyum sağlama becerilerinin almış oldukları eğitimlerle alakalı olduğu söylenebilir. Çünkü günümüzde eğitilmiş yaşlı sayısında artış görülmektedir ve bu artışın gelecekte daha çok yükseleceği tahmin edilmektedir. Selçuk (2022:88) bu durumu *yaşlılığın maarifleşmesi* olarak tanımlamaktadır. Türkiye’de yaşlı kitlenin eğitimi durumu incelendiğinde, okuyamaz olmayan yaşlı nüfusun oranı, 2014 yılında %22,9 iken bu oran, 2018 yılında %18,3’lere kadar düştüğü; yükseköğretimden mezun yaşlı oranı 2014’de 5,1’iken, 2018 yılında bu oranın 6,6’ya çıktığı görülmektedir. Nüfus projeksiyonlarına göre bu rakamların doğru orantılı bir şekilde artacağı tahmin edilmektedir (TÜİK)

Tablo 1: 2014-2018 Yıllarına İlişkin Yaşlılara Ait Eğitim Durumu

Kaynak: TÜİK, Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2014, 2018

Yaşlılarda eğitim seviyesiyle eylem çeşitlilikleri ve sosyal hareket kabiliyeti arasında bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim seviyesi, yaşlılığın neden olabileceği birçok olumsuzluğu ve yaşlılığın sorunlarını azaltmaktadır. Bu bakımdan eğitimle *yaşsızlık* arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Yapılan birçok çalışmada, eğitim seviyesiyle başarılı yaşlanma, sağlıklı yaşlanma ve sosyal katılım arasında ilişki bulunduğu görülmektedir (Selçuk, 2022; Ersöz ve Aydemir; Uyanık, 2017; Kolland, 2017; Arslan ve Gökçe Kutsal, 1999; Kadel, 1998; Ceylan, 2015). Bu çalışmalarda başarılı yaşlanma, sağlıklı yaşlanma ve sosyal katılımın, yaşlının yaşam kalitesi üzerindeki etkisini olumlu düzeyde etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla eğitim düzeyi yaşlıların, daha başarılı yaş almaları ve yalnızlaşma gibi yaşlılık sorunlarından uzak, sosyal katılım gerçekleştirebilen uyum düzeyi yüksek yaşlılık dönemi yaşamalarını olanaklı kılmaktadır. Bu bağlamda eğitim, kalıplar ve dönemlerin içerisine sıkıştırılmış davranışlardan daha bağımsız davranışlar gerçekleştirmesine olanak sağlayan, yaşsızlaşmada önemli bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde toplumsal yaşlanmayla sosyal dinamiklerinin farklılaşması, yaşlının aile içerisindeki yerini, toplumsal algı olarak sosyal statüsünü ve toplumun yaşlanmaya karşı tutumunu değiştirmiştir. Bu bakımdan toplum içerisinde yaşlıları akil insan, bilge, danışılan sözü geçen kişi gibi kalıplara koymak ya da tam tersi olarak elden ayaktan düşmüş, haysuz, eli bastonlu, naçar gibi kavramlarla tanımlama ve bu kavramlara hapsedmek, sıkıştırmak doğru olmayacaktır (Ersözlü ve Aydemir, 2021:20). Günümüzde bu kalıpların ve kavramların dışında yaşlanmanın gerçekleşmesinin temelinde eğitim düzeyinde meydana gelen farklılıklar nedeniyle sınırlarının dışına çıkarcasına eylemlerde bulunan bireylerin eylemleri gelmektedir. Dolayısıyla içinde bulunduğu yaşın gereklilikleri olarak nitelendirilebilecek eylemler yerine, dönemin konjektörel yapısına uygun ve uyumlu eylemler benimsemek, yaşsızlık olgusunu ortaya koymaktadır. Bu bakımdan yaşsızlık postmodern tartışmalar çerçevesinde, belirli bir yaşın gerekliliği ve yönlendirmesiyle ya da yaşın çerçevelediği alan içerisinde kalmayarak eylemlerdeki sınırsızlığı, müphemliği, iç içe geçmişliği ve bulanıklığını ifade etmektedir.

Bir sosyal kategori olan yaşlı kitle, aslında çok farklı niteliklere sahiptir. Bu farklı özelliklerle beraber oluşturduğu sosyal kategoriyle tanımlanmaktadır. Fakat dünyadaki dinamiklerin değişmesiyle yaşlı sosyal kategorisinin de daha çok heterojenleşmekte olduğu görülmektedir. Bu heterojenleşmeyle farklı yaşlı tipleri ve tipolojilerinin oluşumu görülmekte ya da daha çok görünür olmaya başladıkları görülmektedir. Yeni ortaya çıkan ya da yeni görünür olmaya başlayan bu grup perennialler olarak tanımlanan yaşsız ve ilgili yaşlılardır. İçinde bulunulan çağa ayak uydurma ve uyum perennial yaşlıların en önemli özelliğidir. Kronolojik yaşlanmaya devam eden ve biyolojik yaşlanan bu insanlar, sosyal etkileşim ağlarını etkin bir şekilde kullanıp, değişimlere uyum sağlayabilme becerisine sahip ve yeniliklere açık bireylerdir. İstediklerini giyinmekten dolayı çevrenin baskısını üzerlerinde hissetmemekte, ilgilerini ve meraklarını düşünülen aksine geleneksel yöntemlerle değil, bilişim ve sosyal ağ araçlarını kullanarak gerçekleştirmektedirler. Kronolojik süreçlerin ve biyolojik yaşlanmanın farkında olan bu insanlar, sınırların (yıl), engellerin aşılmasıyla yaşsız olarak yeni bir sosyal kategori oluşturmaktalar. Dolayısıyla perennial insan olmak içinde bulunduğu çağın gerekliliklerine ayak uydurmaktır. Perennial insanların (yaşsız yaşlılar) için yaşadığı toplumla, hayatla ve dünya ile ilgili oldukları görülmektedir. Bu uğraşları ilgilerinin sürekli canlı kalmasına da neden olmaktadır. Bu bağlamda perennial insanların gündelik yaşam süreçleri, kronolojik yaş tarafından belirlenmeyen bir yaşam formuyla açıklanabilir. Dolayısıyla perennial insan gençleşen insan değil, gençlerin ya da orta yaşlıların sahip oldukları sosyal yaşama, yaşlılarında hâkim olabileceğini gösteren bir sosyal kategoridir. Bu kitle, yaşlanmayla toplumdan geri çekilme eğilimi yerine aktif katılım sağlayabilen, dilediği gibi sosyal hayata dâhil olma arayışı içerisinde (Ersöz ve Aydemir,

2021:20-21). Ayrıca artan eğitim seviyesiyle (yaşlılığın maarifleşmesi) sınırlandırılmış sosyal alanlara bağlı kalmadan yaşlanan insan sayısının artması, yaşlı tipolojisindeki farklılaşmayla geleneksel davranışsal kalıpların aşılmasını, kronolojinin tanımladığı yaş kavramının eylemliklerinin anlamını sosyal olarak unutturmasını ve demografik olarak kuşaksız bir sosyal yapının ortaya çıkabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Her şeyden önce postmodern yaş alma ile ilgili, postmodern kuramsal çerçeveye bağlı kalarak ele alınan yaş kavramının, belirli bir döneme ait davranışları ele alması ve değerlendirmesi beklenemez. Modernleşmeyle meydana gelen toplumsal yaşlanma ve demografik yapıda meydana gelen değişimler toplumsal düzeyde yaşlılığı, ele alınması gereken önemli bir sosyal olgu haline dönüştürmüştür. Üretilen sosyal politikalar modern dönemlerde yaşlıları, belirli kalıplar içerisinde ele alan görüşlerden ibaretken, günümüzdeki gelişmeler demografik olarak da gelişen (eğitim, ekonomi, sosyal ve kültürel) yaşının *katılıyorum o halde varım* diyebileceği bir söylemle yaşsız yaşlanan perenniallerin rasyonel kurucu elementini oluşturmaktadır.

Modernite ve sunduğu imkânlar, genç kalma eğilimine neden olurken, yine modernitenin yaşlının statüsünde meydana getirdiği olumsuz algı ve gençliğe sunduğu büyük imkânlar, yaşlanan bireyin daha uzun bir orta yaş geçirme güdüsünü harekete geçirmiştir. Bu bakış açısıyla içinde bulunduğumuz dönemde, insanların yaşlanmaktan kaçınma güdüsü, gittikçe artan düzeyde perennial insan profilini ortaya çıkarmıştır. Sosyolojik boyutta bu kavramın ele alınması, durumun etiolojisini de ortaya koymaktadır. Günümüzde orta yaşın sonuyla birlikte meydana gelen ve yakın bir gelecekte emeklilikle birlikte ortaya çıkan keskin ayrım, bireylerin yaşamdan kendini geri çekmesiyle sonuçlan(mamakta)mayacak, yaşlanmayla birlikte bazı rolleri bıraksa da aktif nüfusun bir parçası kalarak yeni roller edinen yeni perennialler artacaktır. Perennialler, kendilerini toplumda yaşlarına göre konumlandırmamaktadırlar. Perennialler yapılan etkinlik, sosyal, ekonomik ve kültürel katılım çerçevesinde sağladıkları fayda ile varlıklarını devam ettiren yaşsız bir kitle olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak perennial kavramıyla yaşlanmayan sürekli genç kalan bir kitle değil; ortalama insan ömrünün uzamasıyla birlikte çeşitli yaş dönemlerinin yaşam alışkanlıklarını, yaşları ilerlemiş olsa bile devam ettirebilen, yaş ile sınırlandırılmış kalıp davranış duvarlarını ortadan kaldırmış, daha uzun bir orta yaş alışkanlığı kazanmış bir kitle anlatılmak istenmiştir. Perennialler yaşlanmayan değil; genç kalabilen, yaş ve yılların kalıplaştırdığı davranışları değil; çağın gereklilikleri çerçevesinde gelişimlere uyum sağlayan, geleneksel yöntemlerle değil; her yeniliği gerek fikirselsel gerekse teknolojiyi kullanabilen bir kitle oluşumunu ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akay, A. (2005). *Postmodernizm*, L&M Yayınları.
- Akay, A. (2013). *Postmodernizmin ABC'si*. (2. Baskı). Say yayınları.
- Akın, M. H. (2010). *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Arslan, Ş., ve Gökçe-Kutsal, Y. (1999). “Geriatride Yaşam Kalitesinin Değerlendirimi”, *Turkish Journal of Geriatrics, Geriatri*, 2(4), ss.173-178.
- Backes G., ve M., Clemens, W., (2017). *Yaşlanma ve Yaşlılık Sosyolojisi*, Çev: İsmail Tufan, (İç.), (Ed: İ.Tufan ve M.Durak), Gerontoloji Disiplinler Arası İşbirliği I. Cilt, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, ss.107-126.
- Baran, A., G., (2003). *Yaşlılık Sosyolojisi*, (İç.), (Ed: V.Kalınkara) Yaşlılık Sosyolojisi, Yaşlılık- Disiplinler Arası Yaklaşım, Sorunlar ve Çözümleri, Odak Yayınevi, Ankara ss. 35-57.
- Baran, A. G. (2006). “*Postmodernizm*”, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, Ankara: LotusYayınevi.
- Baudrillard, J. (2001). *Tam Ekran*. Çev: B. Gülmez, Yapı Kredi Yayınları.
- Best, S. ve Douglas, K. (1998). *Postmodern Teori*. Çeviren: Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ceylan, H., (2015). *Yaşlılık ve Refah Devleti Bakım Hizmeti Alan Yaşlılar Üzerine Nicel Bir Çalışma- İsveç Örneği-*, Açılım Kitap.
- Ceylan, H. (2016). *Yaşlılık Sosyolojisi*, Nobel Yayınları.
- Canatan, K. (2001). Avrupa’da Yaşlılar Politikası ve Türk Göçmen Yaşlılar: Hollanda Örneği, *Sosyal Hizmet Sempozyumu*, SHÇEK ve H.Ü. Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını.
- Çelikkol, Ş., ve Başaran, R. (2022). Perennial Kadınların Satın Alma Davranışlarının, Müşteri Deneyimi Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi: Fitness Salonu Yöneticileri ile Mülakat, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(5), 527–544. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.975>
- Donna L. Hoyert, Ph.D.; Kenneth D. Kochanek, M.A.; and Sherry L. Murphy. (1999). National Vital Statistics Report. Hyattsville, MD: *National Center for Health Statistics*, Vol 47, No. 19
- Elizabeth A. Phelan MD, MS, Eric B. Larson MD, MPH (2002) “Successful Aging”—Where Next? *Journal of the American Geriatrics*, s1306-1308. Society <https://doi.org/10.1046/j.1532-5415.2002.50324.x>
- Ersözlü, M. ve Aydemir, M. A. (2021). Kalıcı, Sürekli ve İlgili: Yaşsız Yaşlılar (Perennialler), *Senex: Yaşlılık Çalışmaları Dergisi*, Doi: 10.24876/senex.2021.37, 5(1), 19-46.
- Erol Ö., E.,(2011) Sosyolojik Perspektiften Demografik Yaşlanma: Toplumsal, Ekonomik ve Politik Alanlarda Yaşlı Failliği, *Sosyoloji Dergisi*, 2(5),s. 141-147.

- Eagleton, T. (2011). *Postmodernizm Yansımaları*, Çev: Mehmet Küçük, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik - Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çev: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları.
- Harvey, D. (2010). *Postmodernliğin Durumu*, Çev: Sungur Savran, Metis Yayınları.
<https://www.uplifters.com/orta-yasli-kavramini-yerle-bir-eden-nesil-perennialler/>
(Erişim Tarihi: 09.09.2022)
- <https://www.tdk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Kadel, R., S., (1998). *Cultural Capital Advantage? New Conclusions About Cultural Participation And High School Academic Performance*, A dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Emory University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Sociology, USA.
- Kalınkara, V. (2016). *Temel Gerontoloji Yaşlılık Bilimi*, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Kızılcılık, S. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Kolland, F., (2017). *Eğitimsel Gerontoloji Yaşlanan Toplumda Yaşam Boyu Öğrenme*, Çev: Mithat Durak, (İç.), (Ed: İ. Tufan ve M. Durak), Gerontoloji Disiplinler Arası İşbirliği I. Cilt, Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara, ss.89-106.
- Lievre A, Jusot F, Barnayı T, Sermet C, Broud N, Robine JM, Brieu MA, Forette F. Healthy working life expectancies at age 50 in Europe: A new indicator . *The J Nutr Health Aging* 2007;11(6):508-513.
- Liotard, F. J. (2000). *Postmodern Durum*, Çev: Ahmet Çiğdem,(3. Basım), Vadi Yayınları.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*, Çev. Himmet Hülür, Deki Yayıncılık.
- Selçuk, N. (2022). *Yaşlılarda Kültürel Sermaye ile Yaşam Kalitesi Arasındaki İlişki: Malatya Örneği*, Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Slattery, M. (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev. Ü. Tatlıcan ve G. Demiriz, (10. Baskı).Sentez Yayınları
- Şaylan, G. (2009). *Postmodernizm*, (4. Baskı), İmge Kitapevi.
- Tufan, İ. (2001). Yaşlanan Dünyada Bir Delikanlı: Türkiye, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 12(3), 27-49.
- Uyanık, Y., Yaşlılık, Yaşlanan Nüfus ve Sosyal Politika, *İş ve Hayat Dergisi*, 2017, 3 (5), ss.67-100.
- United Nations, (2009). World Population Ageing, Department of Economics and Social Affairs, Population Division, United Nations: New York (https://www.algec.org/biblioteca/WPA2009_WorkingPaper.pdf) (Erişim Tarihi: 07.09.2022)

“

Bölüm 19

TÜRKİYE YOLCU TAŞIMACILIĞININ YAPISAL ANALİZİ

Alpaslan ALPASLANOĞLU^{1}*

”

¹ * Dr. Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Yönetim ve Organizasyon Ana Bilim Dalı,

aalpaslanoglu@gmail.com. ORCID NO: 0000-0003-0859-984X

Her ölçekte kalkınmanın sağlanabilmesi, uluslararası ekonomik ve ticari iş birliklerinin yapılabilmesi, bir çalışanın işine gidip gelmesi, bir kazazedenin hastaneye ulaştırılması ya da bir insanın aya gidip dönmesi; özetle insan medeniyetinin her bir faaliyeti, ulaştırma vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Ulaştırma esas olarak yolcu ve yük taşımacılığı olarak ele alınabilir. Yolcu taşımacılığı, en temel tanımı itibari ile “insanları bir noktadan, istedikleri bir varış noktasına, bir veya daha fazla ulaştırma türü ile emniyetli, rahat ve memnuniyet oluşturacak tarzda ve beraberlerindeki eşyalar ile ulaştırma işi” (Alpaslanoğlu, 2021a; Doğan, 2015) olarak tanımlanabilir. Tanımda da belirtildiği gibi; yolcu taşımacılığının ilginç yönü, aslında hem insan hem de eşya (yolcu beraberindeki eşya) taşımacılığını yapmakta olmasıdır. Bir başka yönü ise diğer tüm iş dallarından ayrılarak, hataya karşı kati olarak sıfır toleransı gerektirmesidir. Tüm bu nedenlerle yolcu taşımacılığının önemi ve hassasiyeti onu tüm taşıma türleri ve belki de diğer tüm insan faaliyetleri içerisinde en üst sıralara yerleştirmektedir. Yolcu taşımacılığının durumu ve niteliği, şüphesiz tüm ülkeler için önemlidir ancak Türkiye için ayrıca önemlidir. Çünkü yolcu taşımacılığı; taşıma ekonomisinin çok daha ötesinde ülke prestiji ve turizminden, insan ve çevre sağlığına kadar uzanan geniş yelpazede ve yaşamsal konularla doğrudan ilişkili (Alpaslanoğlu, 2021a) olup, ayrıca hem yolcu hem de yük taşımacılığında küresel bir transit ülke durumunda olması nedenlerinden dolayı Türkiye için ayrıca önemlidir. Örneğin Türkiye, birçok alanda olduğu gibi, küresel ölçekte eşsiz bir turizm potansiyeline sahiptir ancak bu potansiyelini harekete geçirebilmesinin ön şartı güçlü bir ulaştırma sektörünü oluşturabilmesidir. Söz konusu önem nedeni ile bu çalışmada Türkiye’nin yolcu taşımacılığı yapısına ilişkin; taşıma dağılımları, yolcu hareketlilikleri, yolcu taşıma performansları (yolcu-km), taşıma güvenliği ve bu verilerin taşıma türlerine ve zamana göre değişimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bridges, kitabının ilk satırına; “ulaştırma, çağdaş uygarlığın çoktan çözümlemiş olduğu bir sorundur” cümlesi ile başlar (Bridges, 1968: 1). Oysa insanlık, her geçen gün artar biçimde daha hızlı, daha güvenilir, daha ekonomik, daha çevreci, daha sürdürülebilir nitelikte bir ulaştırma sektörünü arzuluyor, hatta bunun için ulaştırma sektörünü zorunlu ve sorumlu görüyor. Bu durumda, “daha” ile başlayan her bir beklenti maddesinde üst bir sınırın olamayacağını, dolayısıyla ulaştırmada gelişme ve ilerlemenin sonsuz bir faaliyet ve iyileştirme olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışma, Türkiye yolcu taşımacılığı yapısını ortaya koyarak toplumun beklentilerinin karşılamak üzere yolcu taşımacılığının gelişimine katkı sunabileceği beklentisi ile yapılmıştır.

TÜRKİYE'DE YOLCU TAŞIMACILIĞINDA GENEL DURUM

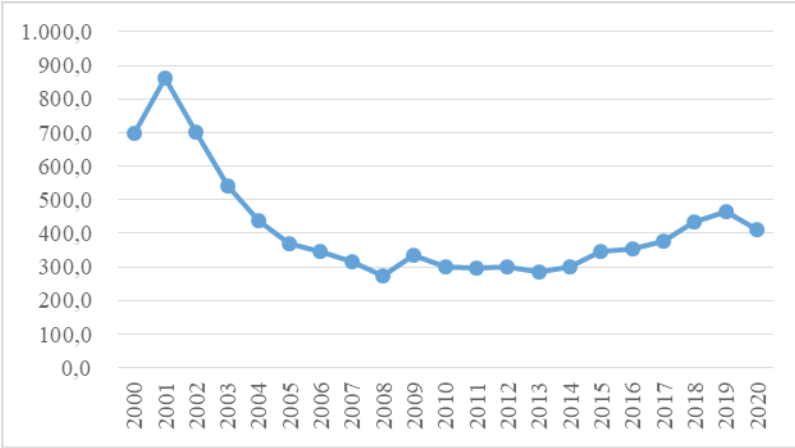
Türkiye yolcu taşımacılığında tüm taşıma türleri; GSYİH başına yolcu taşımaları, yolcu taşıma performansı (yolcu-km), yolcu taşıma sayı ve payları gibi göstergeler çerçevesinde irdelenmiştir.

Türkiye'de GSYİH başına iç yolcu taşıma performansı (yolcu-km) yıllara göre değişkenlik içermekle beraber 2001 yılının gerisinde kalmış ve 2000-2020 yılları ortalaması 417 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 1 ve Şekil 1). Söz konusu ortalama değer; Slovakya 647, Polonya 648, Macaristan 721, Gürcistan 747, Çek Cumhuriyeti 565 ve Azerbaycan 728 mertebelerinde gerçekleşmiştir (International Transport Forum/OECD, 2022a). Bu durum, Türkiye'nin bahse konu ülkelere göre ve 2001 yılında elde ettiği GSYİH başına iç yolcu taşıma miktarından geride olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. Türkiye'de GSYİH başına (bin USD) yolcu-kilometre cinsinden toplam iç yolcu taşımacılığı değerleri, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	698	861	701	541	439	370	346	315	274	336	299
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	297	301	286	302	346	355	376	436	465	413	417

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022a).

Şekil 1. Türkiye'de GSYİH başına (bin USD) yolcu- kilometre cinsinden toplam iç yolcu taşımacılığı eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: International Transport Forum/OECD, 2022a).

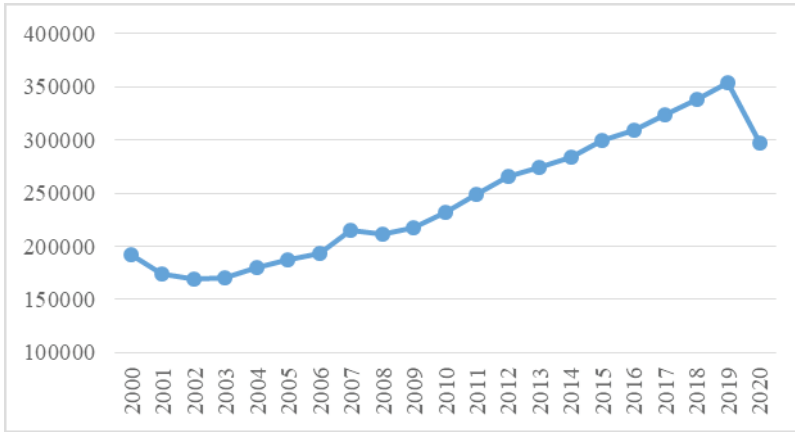
Yolcu taşıma performansı, yolcu-kilometre değeri olarak hesaplanmış olup bu değer; bir yolcunun belirli bir taşıma modu (kara yolu, demir yolu, hava, deniz, iç su yolları vb.) ile bir kilometre boyunca taşınmasını tem-

sil eden ölçü birimidir (Eurostat, 2021). Yolcu taşıma performansı (yolcu-km) itibari ile 2002 yılından itibaren 2019 yılına değin bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Öte yandan 2019 yılında, COVID-19 pandemisinin etkisi net olarak görülmektedir (Tablo 2 ve Şekil 2). Türkiye 2000-2020 dönemi yolcu taşıma performansı yıllık 244,4 milyar değerinde olup, bu değer ABD’de 5.517 milyar, İngiltere’de 779 milyar, İspanya’da 399 milyar, Polonya’da 244 milyar, Japonya’da 1.318 milyar, Almanya’da 1.046 milyar, Fransa’da 888 milyar, Avustralya’da 298 milyar değerlerinde gerçekleşmiştir (International Transport Forum/OECD, 2022b).

Tablo 2. Türkiye yolcu-kilometre değeri (milyon), 2000-2020.

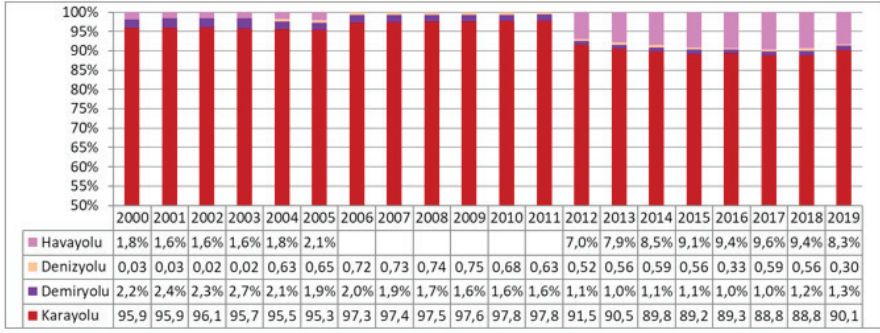
Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	191.513	173.779	168.531	170.189	179.475	187.188	192.870	214.668	211.195	217.838	232.497
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	249.387	265.235	274.403	283.474	299.060	308.681	323.199	338.301	353.860	297.289	244.411

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022b).

Şekil 2. Türkiye yolcu-kilometre değeri (milyon) eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: Tablo 2).

Türkiye yurt içi yolcu taşımalarının taşıma türlerine göre dağılımında; kara yolunun genel olarak %90 üzerinde paya sahip olduğunu, kara yolunu hava yolunun takip ettiği ve en düşük payın da deniz yoluna ait olduğu görülmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Yurt içi yolcu taşıma performansının (yolcu-km) taşıma türlerine göre payları, 2000-2019. (Kaynak: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2020).

Türkiye'nin dış (uluslararası) yolcu taşımacılığında, hava yolunun hemen hemen tüm yolcu taşımacılığını tek başına üstlendiği, tüm türlerin ortalama yıllık ihracatlarının 8,6 milyar USD, ithalatlarının 808 milyon USD değerinde olduğu ve bu değerlerle ihracatta dünya hacminin (Tr/D) %4,3; ithalatta ise %0,4 kesiti oluşturduğu gözlemlenmektedir (Tablo 3).

Tablo 3. Türkiye yolcu taşımacılığı dış ticaret yapısı ve dünya yolcu taşımacılığı içindeki payları (milyon USD), 2015-2021.

Türkiye yolcu taşıma ihracat hacmi	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	ORT.	Tr/D
Yolcu taşımaları (tüm modlar)	9.032	7.762	9.515	11.571	11.484	3.377	7.672	8.630	4,3%
Deniz yolu yolcu taşımacılığı	12	11	23	8	7	3	1	9	0,1%
Hava yolu yolcu taşımacılığı	8.969	7.687	9.407	11.537	11.458	3.361	7.650	8.581	5,0%
Diğer yolcu taşımaları	51	64	85	26	19	13	21	40	0,3%
Türkiye yolcu taşıma ithalat hacmi	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	ORT.	Tr/D
Yolcu taşımaları (tüm modlar)	267	915	1.042	1.473	1.152	370	435	808	0,4%
Deniz yolu yolcu taşımacılığı	0	0	0	0	0	1	0	0	0,0%
Hava yolu yolcu taşımacılığı	267	909	1.038	1.473	1.152	369	435	806	0,5%
Diğer yolcu taşımaları	0	6	4	0	0	0	0	1	0,0%
Türkiye yolcu taşıma dış ticaret hacmi	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	ORT.	Tr/D
Yolcu taşımaları (tüm modlar)	9.299	8.677	10.557	13.044	12.636	3.747	8.107	9.438	2,3%
Deniz yolu yolcu taşımacılığı	12	11	23	8	7	4	1	9	0,0%
Hava yolu yolcu taşımacılığı	9.236	8.596	10.445	13.010	12.610	3.730	8.085	9.387	2,7%
Diğer yolcu taşımaları	51	70	89	26	19	13	21	41	0,2%

Kaynak: (World Trade Organization, 2022a; World Trade Organization, 2022b).
(Tr/D: Türkiye/Dünya)

Türkiye’de yolcu taşıma Yetki Belgeli taşıt sayısı (kara yolu taşıtları-adet, 31.12.2020 itibariyle): 86.861 adet ve yolcu taşıma Yetki Belgeli taşıtların koltuk kapasitesi (kara yolu taşıtları-adet): 1.809.823 adet kapasitededir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2022).

Türkiye’de yolcu taşıma güvenliğinin taşıma türlerine göre karşılaştırılmasında; en az kaza, en az ölüm ve en az yaralanmanın hava yolunda; en fazla kazanın, ölümün ve yaralanmanın da kara yolunda gerçekleştiği söylenebilir. Kaza başına ölüm ve yaralı sayısında hava yolu açık ara önde iken kara yolu en düşük orana sahiptir, benzer durum ölüm/yaralanma için de söz konusudur (Tablo 4).

Tablo 4. Türkiye’de taşıma türlerine göre, yolcu taşıma kazalarına ilişkin göstergeler.

Deniz yolu kazaları yıllık ortalama değerler (2001-2018 dönem ort.)		Demir yolu kazaları yıllık ortalama değerler (2004-2021 dönem ort.)	
Kaza sayısı (adet/yıl)	132,9	Toplam kaza sayısı (adet/yıl)	215,44
Kazaya uğrayan deniz araç sayısı (adet)	155,9	Ölü (kişi/yıl)	80,5
Ölü (kişi/yıl)	35,23	Yaralı (kişi/yıl)	135,78
Yaralı (kişi/yıl)	130,75	Kaza başına ölüm	0,374
Kaza başına ölüm	0,265	Kaza başına yaralı	0,630
Kaza başına yaralı	0,984	Ölüm/yaralanma	59%
Ölüm/yaralanma	27%		
Kara yolu kazaları yıllık ortalama değerler (2002-2021 dönem ort.)		Hava yolu kazaları yıllık ortalama değerler (2001-2021 dönem ort.)	
Kaza sayısı (adet/yıl)	995.785	Kazaya karışan uçak sayısı (Türk+yabancı toplam/yıl)	5,52
Taşıt başına kaza oranı (%)	60	Ölü (kişi/yıl)	11,2
Ölü (kişi/yıl)	4.795	Yaralı (kişi/yıl)	13
Ölü sayısı/Nüfus (‰)	0,06	Hasara uğrayan uçak sayısı	5
Yaralı (kişi/yıl)	227.324	Kaza başına ölüm	2,029
Yaralı sayısı/Nüfus (‰)	2,96	Kaza başına yaralı	2,355
Kaza başına ölüm	0,005	Ölüm/yaralanma	86%
Kaza başına yaralanma	0,228		
Ölüm/yaralanma	2,11%		

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022a; Türkiye İstatistik Kurumu, 2022b; Türkiye İstatistik Kurumu, 2022c; Türkiye İstatistik Kurumu, 2022ç).

Ulaştırma sektöründen kaynaklanan emisyon değerleri dikkate alındığında; Türkiye’de 2019 yılında salınan toplam 506,8 milyon ton CO₂ eş değer sera gazı emisyonunun 82,427 milyon ton CO₂ eş değeri (%16,26) ulaştırma sektörü tarafından üretilmiştir. Ulaştırma sektörünün taşıma türlerine göre emisyon salınımları; kara yolu %93,1; hava yolu %4,3; deniz

yolu %1,5; demir yolu %0,5 ve boru hattı %0,7 oranında gerçekleşmiştir. Bununla beraber kara yolu ulaştırma sektöründen kaynaklanan emisyonun, kullanılan yakıt cinsine göre; %78 oranı dizel, %9 oranı benzin, %13 oranı LPG, %1 oranı doğal gaz (CNG) ve biyo-yakıtlı taşıtlardan kaynaklanmıştır (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2022). Buradan, kara yolunun açık ara ile en büyük kirletici taşıma türü olduğu anlaşılmaktadır.

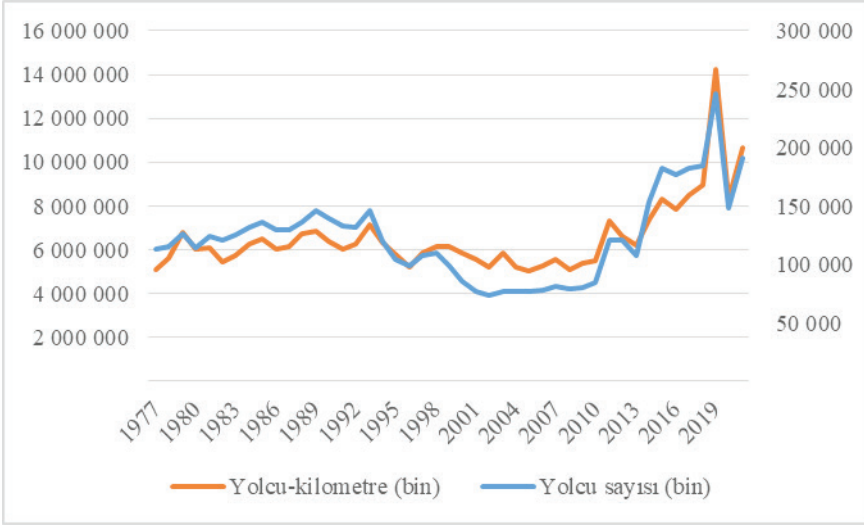
DEMİR YOLU YOLCU TAŞIMACILIĞI

Türkiye demir yolu yolcu taşımalarının, hem taşınan yolcu hem de yolcu taşıma performansı bakımından ağırlıklı olarak banliyö hatlarından gerçekleşmekte olduğu (Tablo 5), demir yolu yolcu taşıma sayılarının 1977 yılından 2019 yılına değin yaklaşık aynı düzeylerde seyrettiği, ayrıca yüksek hızlı tren taşıma paylarının da yıllara göre artış gösterdiği söylenebilir (Şekil 4). Demir yolu yolcu taşıma performansı ise 2019 yılına kadar yaklaşık aynı düzeyde seyretmiştir. 2009 yılından sonra yüksek hızlı tren taşımalarında gerçekleşen artışın, 2011 döneminden itibaren de banliyö taşıma performansının ana hat taşıma performansını geçmesi dikkat çekici diğer hususlar olarak öne çıkmaktadır (Şekil 5).

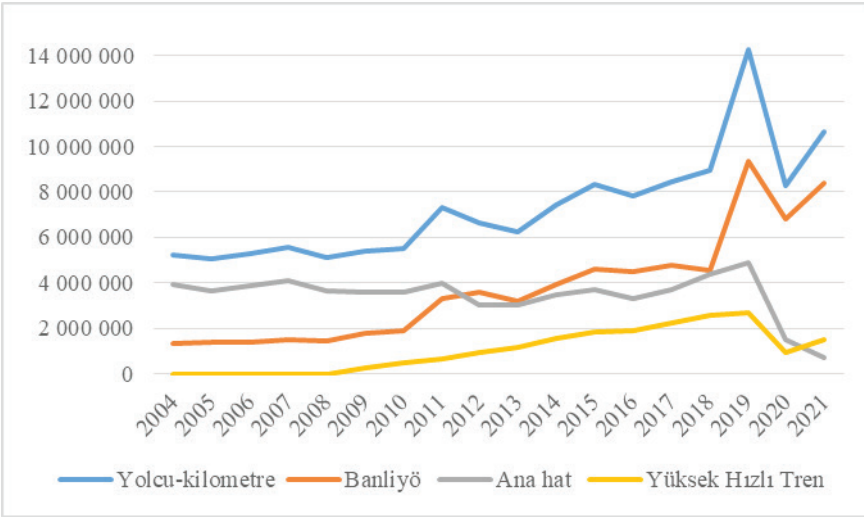
Tablo 5. Türkiye demir yollarında yolcu taşıma sayısı ve taşıma performansları, 2012-2021.

Demir yollarında yolcu taşımacılığı	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yolcu sayısı (bin yolcu)	120.646	107.646	153.600	182.759	176.631	182.790	185.010	246.013	148.314	191.600
Banliyö	100.723	86.656	130.596	159.482	155.672	160.544	160.721	219.999	141.868	181.580
Ana hat	19.923	20.990	23.004	23.277	20.959	22.246	24.289	26.014	6.446	5.650
Yüksek Hızlı Tren	3.350	4.207	5.086	5.693	5.898	7.163	8.104	8.274	2.833	4.370
Yolcu-km (bin yolcu-km)	6.612.000	6.225.000	7.401.000	8.326.000	7.829.000	8.465.000	8.938.000	14.259.106	8.297.000	10.665.456
Banliyö	3.606.000	3.205.000	3.943.000	4.618.000	4.506.000	4.782.000	4.564.000	9.347.106	6.819.000	8.414.915
Ana hat	3.006.000	3.020.000	3.458.000	3.708.000	3.323.000	3.683.000	4.374.000	4.912.000	1.478.000	723.497
Yüksek Hızlı Tren	914.019	1.185.377	1.554.731	1.846.997	1.871.000	2.218.000	2.551.000	2.678.000	941.000	1.527.044

Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022d).

Şekil 4. *Demir yolu yolcu-kilometre ve yolcu taşıma sayıları eğilimleri, 1997-2021. (Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2022e).*

Şekil 5. *Türkiye demir yolu yolcu-kilometre değerinin alt taşıma türlerine göre dağılımı, 2004-2021. (Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 2022f; International Transport Forum/OECD, 2022c).*

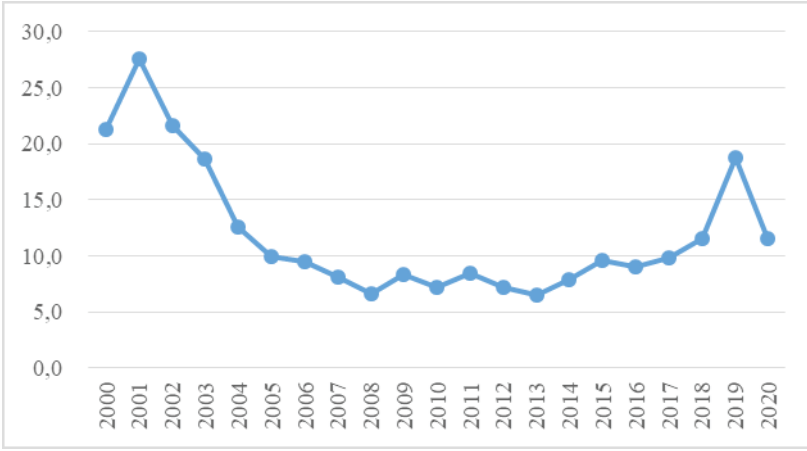
GSYİH başına demir yolu yolcu-kilometre değeri incelendiğinde; 2001 yılındaki zirve değerinden itibaren göze çarpan bir azalma sözkonusu olup 2019 yılında nispi bir artış görülmektedir (Tablo 6 ve Şekil 6). 2000-2020 yılları arası yıllık ortalama değer Türkiye için 12 iken, Belarus 363, Azerbaycan 36, Bulgaristan 69, Çin 191, Çek Cumhuriyeti 49, Es-

tonya 16, Fransa 42, Gürcistan 67, Almanya 27, Macaristan 81, Moldova 85, İngiltere 24 olarak gerçekleşmiştir (International Transport Forum/OECD, 2022ç).

Tablo 6. Türkiye GSYİH (bin USD) başına yolcu-kilometre cinsinden demir yolu yolcu taşımacılığı verileri, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	21,26	27,60	21,66	18,68	12,63	9,95	9,47	8,15	6,62	8,28	7,19
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	8,49	7,22	6,50	7,88	9,64	9,01	9,86	11,51	18,74	11,53	12,0

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022ç).

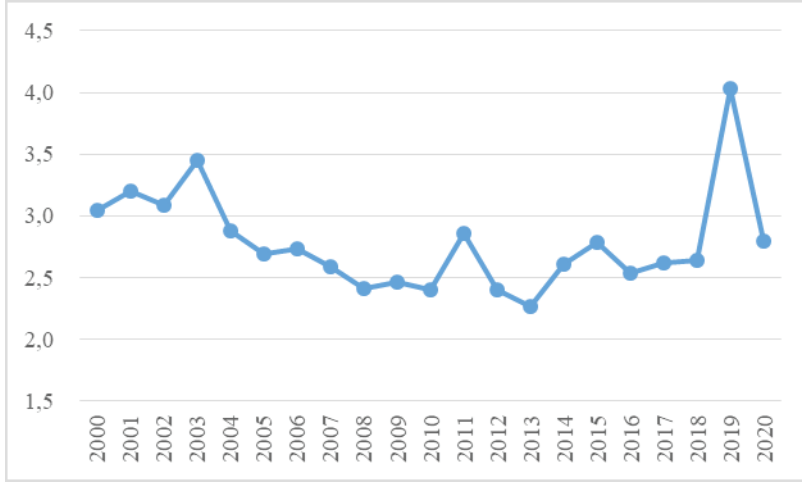
Şekil 6. Türkiye GSYİH (bin USD) başına yolcu-kilometre cinsinden demir yolu yolcu taşımacılığı eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: International Transport Forum/OECD, 2022ç).

Türkiye toplam iç yolcu taşımalarındaki demir yolunun payı 2003 yılından itibaren düşme eğilimi içinde olup 2019 yılında COVID-19 pandemi etkisi nedeni ile bir artış gerçekleşmiş, sonraki yıl tekrar normal düzeyine dönmüştür (Tablo 7 ve Şekil 7). Türkiye demir yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payı 2000-2020 yılları arasında ortalama 2,79 değerinde iken Azerbaycan 4,44; Avustralya 4,77; Belçika 7,16; Fransa 11; Gürcistan 8,9; Almanya 8,05; Yunanistan 4; Macaristan 10,7; Japonya 30,8; Karadağ Cumhuriyeti 49,15; Polonya 7,93; Slovakya 7,67; İngiltere 8,08, ABD 0,55 paylara sahiptirler (International Transport Forum/OECD, 2022d).

Tablo 7. Türkiye demir yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payı, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	3,05	3,20	3,09	3,45	2,88	2,69	2,74	2,59	2,41	2,47	2,40
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	2,9	2,4	2,27	2,61	2,78	2,54	2,62	2,64	4,03	2,79	2,79

Kaynak: International Transport Forum/OECD, 2022d).

Şekil 7. Türkiye demir yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payının eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: International Transport Forum/OECD, 2022d).

SU YOLU YOLCU TAŞIMACILIĞI

Taşımacılık açısından sular; açık (deniz, okyanus) ve karasal sular dan oluşmaktadır. Karasal ya da iç sular; “deniz” olarak sınıflandırılmayan herhangi bir su alanını ifade etmektedir (kanallar, gelgitli ve gelgitsiz nehirler, göller ve bazı haliç suları gibi) (Eurostat, 2013a; Alpaslanoğlu, 2021b). Su yolu ise “doğal veya insan yapımı özellikleriyle taşıma için uygun olan nehir, kanal, göl veya diğer su alanları” olarak tanımlanabilir. Deniz niteliğindeki su yolları (ilgili ülke tarafından öncelikle açık deniz iç su gemileri tarafından taşımacılığa uygun olarak belirlenen su yolları) da buna dahildir. Su yolları ayrıca nehir ağızlarını da içerir; denizle olan sınır, nehrin genişliğinin hem düşük sular da 3 km’den az, hem de yüksek sular da 5 km’den az olduğu, denize en yakın noktadır (United Nations Economic Commission for Europe, 2009; Eurostat, 2013b). Dolayısıyla bu araştırmada su yolu, yasal tanımı çerçevesinde olduğu gibi; deniz (açık sular) ve karasal (iç/kapalı/karasal) sular olarak iki başlıkla incelenmiştir.

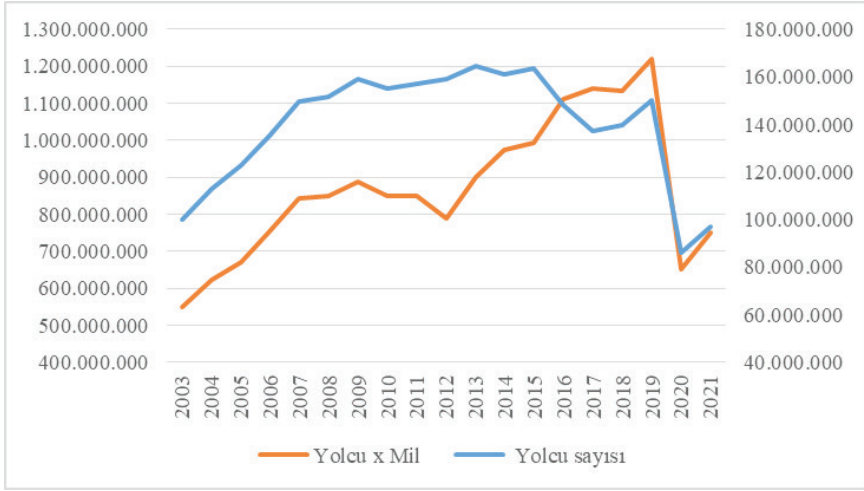
Deniz yolu

Türkiye deniz yolu yolcu taşımacılığında; 2003 ile 2021 dönemleri arasında 2015 yılına kadar hem yolcu taşıma sayıları hem de Yolcu x Mil değerlerinde artış eğilimi söz konusu iken 2020 yılında her iki değerde de çarpıcı bir düşüş (pandemi etkisi) gözlemlenmiştir. 2021 yılı yolcu sayısının 2003 yılının gerisinde tamamlanması dikkat çekicidir. Ancak aynı yıllar için Yolcu x Mil değeri tam tersi bir durumdadır, buradan yolcu sayısının azaldığı ancak ortalama seyahat mesafesinin artmış olduğu sonucuna varılabilir. Bununla beraber kabotaj yolcu taşımalarının yolcu başına ortalama 6,3 Mil mesafede gerçekleşmiş olduğu hesaplanabilir, bu değer ise Türkiye kabotaj yolcu taşımalarının esas olarak Marmara Denizi, körfez, Çanakkale Boğazı geçişleri gibi çok kısa mesafelerde gerçekleşmesi ve ulusal ölçekte şehirler arası su ulaşımının etkinliğinin oldukça sınırlı olması nedeni ile açıklanabilir (Tablo 8, Şekil 8 ve Tablo 9).

Tablo 8. Türkiye kabotaj yolcu taşıma sayıları, 2003-2021.

Yıl	Yolcu sayısı	Yolcu x Mil
2003	99.825.813	550.524.602
2004	112.816.094	621.484.444
2005	122.661.230	670.751.087
2006	135.348.554	752.889.731
2007	149.824.929	842.975.355
2008	151.645.639	847.917.253
2009	159.194.370	886.609.389
2010	155.172.103	850.532.610
2011	156.968.095	848.418.350
2012	159.076.921	787.572.051
2013	164.426.997	900.226.869
2014	161.048.004	974.923.011
2015	163.723.544	992.592.392
2016	148.101.589	1.112.255.126
2017	137.195.691	1.138.826.307
2018	139.556.332	1.134.349.263
2019	150.312.216	1.218.893.742
2020	85.866.238	650.022.306
2021	97.045.463	751.019.255

Kaynak: T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020a).

Şekil 8. Türkiye kabotaj taşımaları yolcu taşıma sayıları eğilimi, 2003-2021.
(Kaynak: T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020a).

Türkiye kabotaj hatlarından en fazla yolcu taşımacılığı 2021 yılında; hem yolcu taşıma sayılarında (%73) hem de Yolcu x Mil değerinde (%60) İstanbul Bölgesinde gerçekleşmiştir. Buna karşın İzmit Körfezi ve Van Gölü en az yolcu sayısı ve Yolcu x Mil değerini gerçekleştirmişlerdir (Tablo 9).

Tablo 9. Türkiye bölgelere göre kabotaj hatlarında taşınan yolcu sayısı, 2003-2021.

Bölge	Hatlar	2020		2021	
		Yolcu sayısı	Yolcu x Mil	Yolcu sayısı	Yolcu x Mil
İstanbul Bölgesi	Eskişehir – Topçular/Tavşanlı	19.953.725	93.782.508	21.723.707	102.101.423
	Eskişehir – Altınova	332.520	931.056	491.982	1.377.550
	Diğer	44.686.218	319.204.794	49.905.590	350.137.826
	Toplam	64.972.463	413.918.358	72.121.279	453.616.799
Marmara Havzası	Erdek – Avşa (Türkeli)	91.260	1.641.473	113.876	2.042.888
	Tekirdağ – Avşa (Türkeli)	69.013	1.725.325	30.827	770.612
	Marmara Adası – Erdek	166.472	3.317.835	161.264	3.213.158
	Marmara Adası – Tekirdağ	429	10.725	1.748	43.700
	Erdek – Tekirdağ	6.625	264.338	10.238	408.496
	Marmara Ereğlisi - Bandırma	0	0	5.005	185.185
	Ambarlı – Bandırma	128.963	6.706.076	128.206	6.666.712
	Tekirdağ – Bandırma	23.541	1.076.538	31.395	1.435.822
	Avşa-Marmara Adası	0	0	2.309	9.236
	Armutlu-Mudanya	4.567	45.670	6.207	62.070
	Yenikapı-Yalova	1.429.138	37.157.588	1.667.996	43.367.896
	Yenikapı-Bandırma	284.456	18.205.184	398.243	25.487.552
	Yenikapı-Bursa	553.045	24.610.503	791.449	35.219.481
	Pendik-Yalova	1.899.540	25.643.790	2.110.378	28.490.103
	Diğer	1.521.212	72.947.276	2.164.938	99.060.674
	Toplam	6.178.261	193.352.320	7.624.079	246.463.584

İzmit Körfezi	Muhtelif	282.457	1.449.004	293.503	1.505.670
	Toplam	282.457	1.449.004	293.503	1.505.670
Çanakkale Bölgesi	Gelibolu-Çardak	705.089	1.775.812	455.368	1.184.028
	Gelibolu-Lapseki	1.533.215	5.672.896	1.779.635	6.584.650
	Çanakkale-Kilitbahir	1.601.500	1.601.500	1.684.093	1.684.093
	Çanakkale-Eceabat	1.003.084	2.708.327	1.108.717	2.993.536
	Karabiga-Tekirdağ-Bandırma	9.059	335.183	4.530	212.910
	Kabatepe-Gökçeada	340.771	4.804.871	427.490	6.027.609
	G.Yüküyeri-Bozcaada	545.048	2.234.697	703.381	2.883.862
	Toplam	5.737.766	19.133.285	6.163.214	21.570.687
İzmir Bölgesi	Bodrum-Dağça	66.084	1.189.512	101.538	1.827.684
	Bostanlı-Üçkuyular	8.628.447	20.942.587	10.741.263	26.006.068
	Toplam	8.694.531	22.132.099	10.842.801	27.833.752
Van Gölü	Tatvan-Van	760	37.240	587	28.763
	Toplam	760	37.240	587	28.763
Genel Toplam		85.866.238	650.022.306	97.045.463	751.019.255

Kaynak: (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020a).

İç su yolu

İç su yolları; denizin bir parçası olmayan, doğal veya insan yapımı özellikleriyle, özellikle iç su gemileri tarafından taşımacılık için uygun olan bir su bölümü olup nehirleri, gölleri, kanalları ve haliçleri kapsamaktadır (European Union/United Nations/ITF/OECD, 2019). İç su taşımacılığı, Avrupa ulaşım koridorlarında kara yolu ve demir yolu taşımacılığına uygulanabilir bir alternatif veya ilavedir. Çevre dostu ve çoğu zaman en ekonomik iç ulaşım şekli olmasına rağmen (United Nations Economic Commission for Europe, 2022a) Türkiye’de neredeyse hiç kullanılmamaktadır (Van Gölü ile sınırlıdır) (United Nations Economic Commission for Europe, 2017; T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2006; Alpaslanoğlu, 2021b). Buna karşın Avrupa Bölgesinde uluslararası öneme sahip iç su yolu ağları 29.000 km’den fazla uzunluğa sahiptir ve 400’den fazla önemli liman ve terminali içermektedir (United Nations Economic Commission for Europe, 2022b).

HAVA YOLU YOLCU TAŞIMACILIĞI

Türkiye’de hava yolu yolcu taşımacılığı, tüm dünyada olduğu gibi (World Bank, 2022), 2000’li yıllar boyunca dikkate değer bir artış göstermiştir (Şekil 11). Türkiye 2002-2019 yılları arasında iç ve dış hava yolu yolcu taşıma sayılarının yanı sıra, uçak sayısı, koltuk kapasitesi, iç ve dış uçuş trafiklerinin tamamında istikrarlı ve anlamlı artış oranları gerçekleşmiştir. Ayrıca Türkiye’de 2012 yılına kadar dış hat yolcu sayısı, iç hat

yolcu sayısından daha fazla iken 2013 yılından itibaren iç hat yolcu sayısı, dış hat yolcu sayısını geçmiştir (Tablo 10).

Tablo 10. Türkiye hava yolu yolcu taşıma verileri, 2002-2021.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Uçak sayısı	138	138	142	202	245	250	262	299	332	349
Koltuk kapasitesi	25 114	27 124	34 287	38 600	42 894	40 017	43 524	47 972	57 899	61 695
İç hat uçak trafiği (adet)	157 415	156 301	195 935	264 805	343 956	365 136	385 764	419 422	497 862	579 488
Dış hat uçak trafiği (adet)	218 626	218 505	252 786	286 867	286 713	323 432	356 001	369 047	421 549	462 881
İç hat yolcu sayısı	8 700 839	9 128 124	14 438 292	20 502 516	28 799 878	31 970 874	35 832 776	41 226 959	50 575 426	58 258 324
Dış hat yolcu sayısı	25 054 613	25 296 216	30 596 297	35 042 957	32 884 325	38 381 993	43 605 513	44 281 549	52 224 966	59 362 145
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Uçak sayısı	370	385	422	489	540	517	515	564	554	558
Koltuk kapasitesi	65 208	66 639	76 297	90 259	100 365	97 500	97 351	103 763	105 336	104 464
İç hat uçak trafiği (adet)	600 818	682 685	754 263	832 958	886 228	909 332	892 405	839 894	572 994	738 352
Dış hat uçak trafiği (adet)	492 229	541 110	591 691	623 715	566 767	591 125	651 764	716 523	280 756	466 266
İç hat yolcu sayısı	64 721 316	76 148 526	85 416 166	97 041 210	102 499 358	109 511 390	112 911 108	99 946 572	49 740 303	68 466 177
Dış hat yolcu sayısı	65 630 304	73 281 895	80 304 068	84 033 321	71 244 179	83 533 953	97 587 056	108 427 124	31 875 837	59 689 585

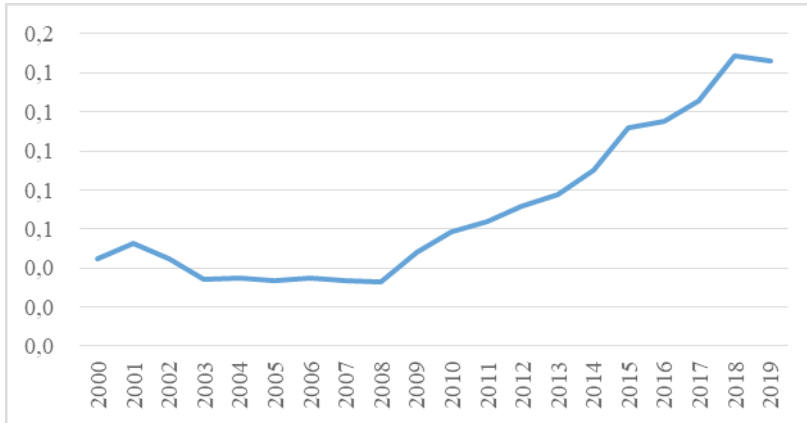
Kaynak: (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022g).

Türkiye’de GSYİH başına hava yolu yolcu taşımacılığında; 2001-2003 arasında azalma, 2008 yılından itibaren dikkate değer bir artış eğilimi söz konusu olup 2019 yılında, 2000-2019 dönem ortalamasının yaklaşık iki katı değerine ulaşmıştır. Bununla beraber 2018 yılından sonra bir azalma eğilimi gözlemlenmiştir (Tablo 11 ve Şekil 9).

Tablo 11. Türkiye GSYİH başına (bin USD) hava yolcu taşımacılığı, 2000-2019.

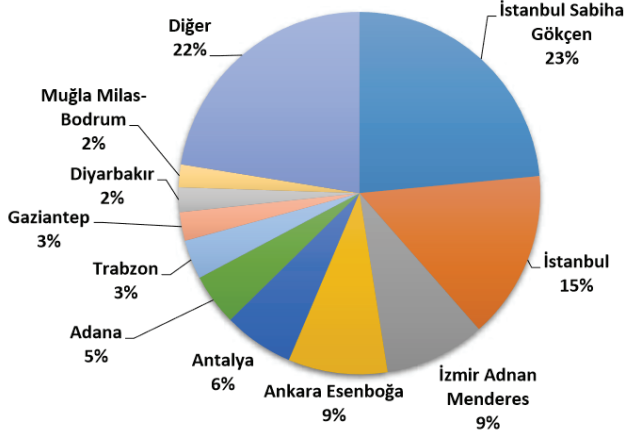
Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	0,04	0,05	0,04	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,05	0,06
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	ORT.	
Değer	0,06	0,07	0,08	0,09	0,11	0,12	0,13	0,15	0,15	0,07	

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022e).

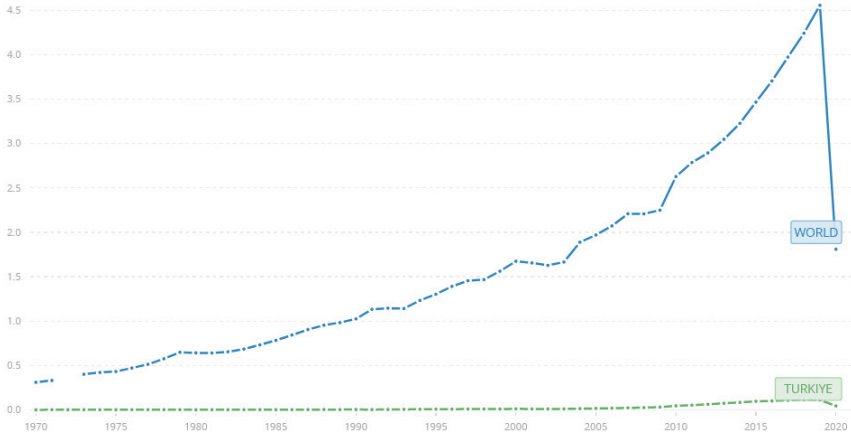

Şekil 9. Türkiye GSYİH başına (bin USD) hava yolcu taşımacılığı. (Kaynak: International Transport Forum/OECD, 2022e).

Türkiye’de iç hat yolcu taşımalarında en yüksek paya Sabiha Gökçen Havalimanı (SAW) sahipken (%23), Onu İstanbul Havalimanı (IST) (%15) ve Adnan Menderes Havalimanı (ADB) ile Esenboğa Havalimanı (ESB) %9’ar payla takip etmektedir (Şekil 10).

Şekil 10. 2020 yılı Türkiye havalimanları iç hat yolcu payları. (Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, 2021).

Şekil 11. Hava yolu yolcu taşıma sayıları (milyar yolcu), Dünya ve Türkiye, 1970-2020. (Kaynak: World Bank, 2022).

KARA YOLU YOLCU TAŞIMACILIĞI

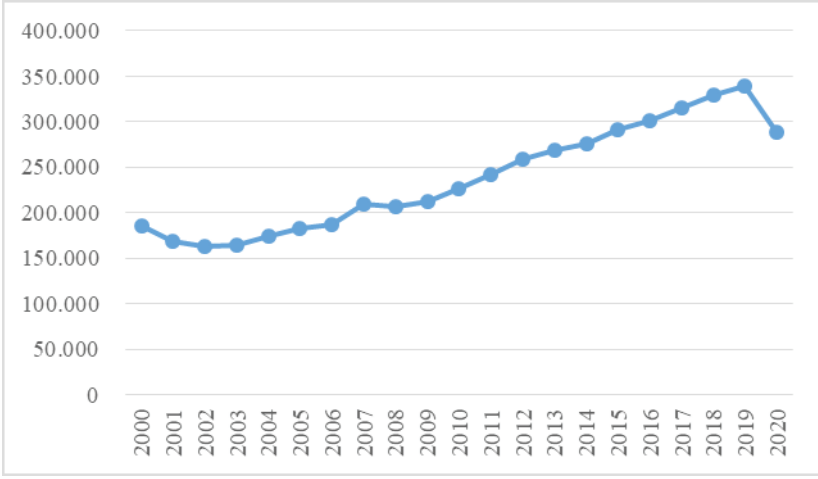
Kara yolu taşımacılığı Türkiye’de hem yolcu hem de yük taşımalarında %90 ve üzerindeki paylarla baskın taşıma türü durumdadır (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2021). Kara yolu yolcu taşıma performansı (yolcu-kilometre) açısından Türkiye, 2002 yılından

itibaren sürekli ve istikrarlı olarak artış eğrisi çizmiştir. 2020 yılı pandemi etkisi bir kenara bırakılırsa, söz konusu artış 2019 yılına kadar sürmüştür (Tablo 12 ve Şekil 12). Bu durum, Türkiye’de kara yolu yolcu taşımacılığının sürekli artan bir performansa sahip olduğunu ve dolayısıyla baskın taşıma karakterini sürdürebileceği söylenebilir. Türkiye kara yolu yolcu-kilometre (milyon) değerleri, 2000-2020 dönemi yıllık ortalaması 237.612 milyon yolcu-km değerinde iken aynı değer; Rusya Federasyonu 140.201; Hollanda 162.302 (otomobil payı %90); İtalya 790.128 (otomobil payı %87); Azerbaycan 16.875; Almanya 961.425 (otomobil payı %92), Fransa 791.027 (otomobil payı %93), İngiltere 715.920 (otomobil payı %94) ve ABD 5.486.749 (otomobil payı %92) olarak gerçekleşmiştir (International Transport Forum/OECD, 2022f; International Transport Forum/OECD, 2022g). Öte yandan bu değer içinde özel otomobillerin dahil olduğu ve söz konusu değerlerin büyük oranını oluşturduğu da dikkate alınmıştır (yolcu taşıma performanslarında özel otomobil payları parantez içinde verilmiştir, Türkiye ve parantez içi açıklamaları olmayan ülkeler için veri bulunmamaktadır). Bununla beraber 2021 yılında Türkiye’de kara yolu taşıt-km değerleri dikkate alındığında; yük ve yolcu taşıtlarının toplam taşıt-km değerlerinin %74 oranını ve kara yolu yolcu taşıma araçları-km değerinin ise %98 oranı özel otomobiller tarafından gerçekleştirilmiştir (T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü, 2022) ayrıca 2020 yılında kara yolu yolcu taşıma taşıtlarının yolcu-kilometre değerinin yaklaşık %75 oranı özel otomobiller tarafından sağlanmıştır (Tablo 15). Dolayısıyla taşıt-km değerleri referans alındığında Türkiye’de kara yolu yolcu taşımacılığının taşıtlara göre dağılımında, yolcu taşımalarında özel otomobillerin büyük bir paya sahip olduğu söylenebilir. GSYİH başına Türkiye kara yolu yolcu-km ortalama yıllık değeri (2000-2020 yılları), 400 birim olarak hesaplanmakla beraber, 2005-2017 aralığında söz konusu değer ortalamanın altında gerçekleşmiş, 2000 yılından itibaren genel olarak düşüş eğilimi göstermiş ancak 2001 yılı zirve noktasının oldukça gerisinde seyretmiştir (Tablo 13 ve Şekil 13).

Tablo 12. Türkiye kara yolu yolcu-kilometre (milyon) değerleri, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	185.681	168.211	163.327	164.311	174.312	182.152	187.593	209.115	206.098	212.464	226.913
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	242.265	258.874	268.178	276.073	290.734	300.852	314.734	329.363	339.601	288.992	237.612

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022f).

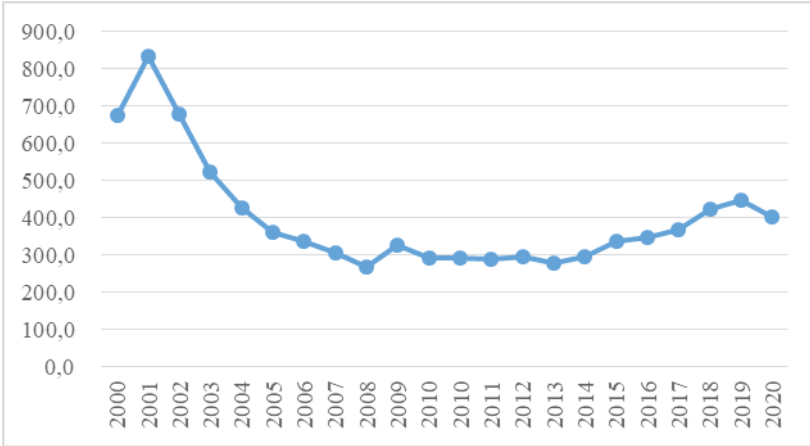

Şekil 12. Türkiye kara yolu yolcu-kilometre (milyon) eğilimleri, 2000-2020. (Kaynak: Tablo 12).

Tablo 13. Türkiye GSYİH (bin USD) başına yolcu-km cinsinden kara yolu yolcu taşımacılığı, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	676,94	833,75	679,82	522,29	426,33	359,76	336,75	306,93	267,50	327,23	292,05
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	288,83	293,99	279,99	294,09	336,74	346,20	366,44	424,13	446,22	401,70	400,0

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022ğ).

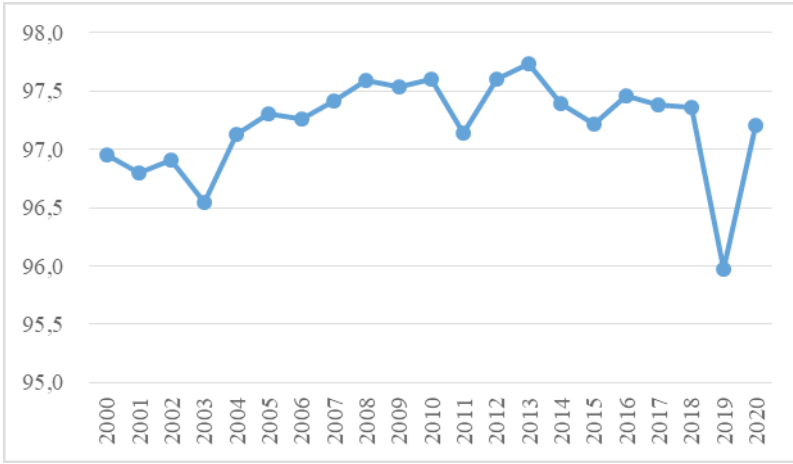
Şekil 13. Türkiye GSYİH (bin USD) başına yolcu-km cinsinden kara yolu yolcu taşımacılığı eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: Tablo 13).

Türkiye kara yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payı, 2000 yılından itibaren en az %96 oranında ve yıllık ortalama %97,2 oranında gerçekleşmiştir (Tablo 14 ve Şekil 14). Aynı dönemlerde yıllık ortalama kara yolu payı bazı ülkeler için; Azerbaycan %95,6; Belçika %92,8; Fransa %89,1; Almanya %92; İtalya %94,1; Japonya %69,2; Hollanda %91,5; İspanya %94,1; İngiltere %91,9 oranlarındadır (International Transport Forum/OECD, 2022h).

Tablo 14. Türkiye kara yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payı, 2000-2020.

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Değer	97,0	96,8	96,9	96,5	97,1	97,3	97,3	97,4	97,6	97,5	97,6
Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	ORT.
Değer	97,1	97,6	97,7	97,4	97,2	97,5	97,4	97,4	96,0	97,2	97,2

Kaynak: (International Transport Forum/OECD, 2022h).

Şekil 14. Türkiye kara yolu yolcu taşımacılığının toplam iç yolcu taşımacılığındaki payının eğilimi, 2000-2020. (Kaynak: Tablo 14).

Türkiye’de taşıtlara göre yolcu taşıma performansında özel otomobiller büyük bir ağırlığa sahip olup 2010-2020 yılları arası ortalama yıllık otomobil yolcu-km değeri 190.159 milyon (%67), Otobüs ve Trolleybüs yolcu-km değeri 92.026 milyon (%33) mertebesinde. 2010 yılından itibaren otomobil yolcu-km değerindeki eğiliminin yükseliş, Otobüs ve Trolleybüs yolcu-km eğiliminin ise nispeten düz bir seyir izlediği gözlemlenmiştir (Tablo 15).

Tablo 15. *Türkiye kara yolu yolcu-kilometre (milyon) değerlerinin taşıt cinslerine göre dağılımı, 2010-2020.*

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam yolcu-km	226.913	242.265	258.874	268.168	276.073	290.734	300.852	314.734	329.363	339.601	288.992
Otomobil	137.857	146.931	162.315	173.332	182.155	199.895	213.853	..	229.439	240.517	215.296
Otobüs ve Trolleybüs	89.056	95.334	96.559	94.846	93.918	90.839	86.999	..	99.924	99.084	73.696

Kaynak: (United Nations Economic Commission for Europe, 2022c).

SONUÇ

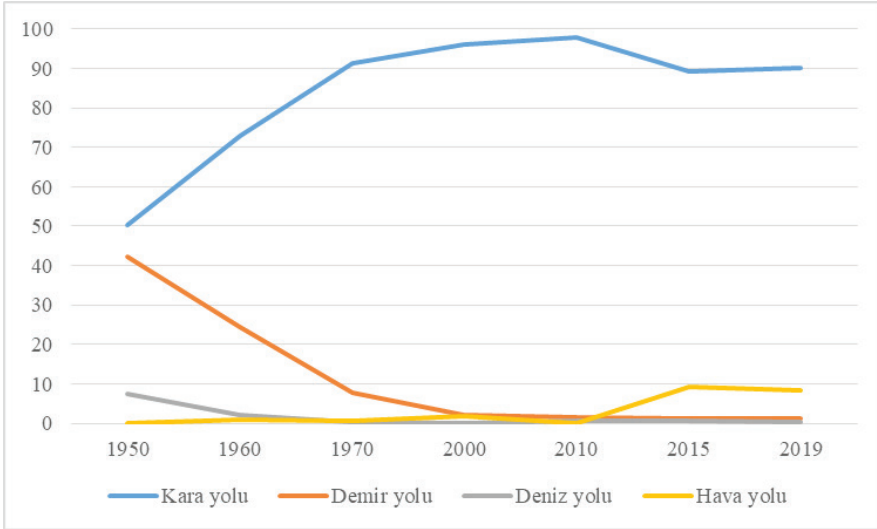
Türkiye yolcu taşımacılığı yapısında en göze çarpan durum, kara yolu taşımacılığının çok yüksek paya sahip olması olarak görülebilir. Öyle ki bu yüksek payın; sürdürülebilir, akılcı ve herhangi bir yarar sağlayıcı niteliğinin olmaması bir yana, toplum için birçok farklı açıdan (taşıma güvenliği, ekonomiklik, ticaret, verimlilik, çevre vs.) ciddi bir tehdit oluşturduğu düşünülmektedir. Dahası, benzer durum, yük taşımacılığı için de söz konusudur (Doğan, 2021a). Ulaşımında ağırlıklı olarak kara yolunun tercih edilmesi; su ve demir yolu gibi ana taşıma türleri üzerinde dominant bir tür olarak boğucu bir baskı oluşturulması ve diğer taşıma türlerinin gelişiminin önünde bir bariyer oluşturması (Alpaslanoğlu, 2021c) nedeni ile çok ciddi bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Özellikle ana taşıma modlarının (su ve demir yolları) baskılanması; onların gelişmemesine, ulaşımda entegrasyonun ve verimliliğin sınırlandırılmasına neden olmaktadır. Esasen Türkiye’de kara yolunun yolcu taşımacılığında nispeten dengeli ve olumlu payı, 1950 yılından itibaren bozulmaya başlamış ve sonraki yıllarda sürekli olarak kara yolu taşımacılığının lehine, diğerlerinin ise aleyhine oldukça değişmiştir (Tablo 16). Öte yandan 2010 yılından itibaren hava yolunda bir artış göze çarparken, bu yıldan sonra hava yolu payının eğiliminin kara yolu ile simetri oluşturduğu, dolayısıyla hava yolunun artan payını kara yolunda elde etmiş olması dikkat çekicidir. 1950 ile 1960 arasında deniz yolu, 1950 ile 2000 arasında demir yolu yolcu taşımacılığındaki sıfır noktasına kadar görülen dramatik düşüşler de bir başka dikkat çekici husustur (Şekil 15). Nihayet 2020 yılında yolcu taşıma payları; kara yolu %93,4; hava yolu %5,5 iken demir yolu ve deniz yolu ise bahse değer bir kesite sahip durumda olmadıkları görülmektedir (Şekil 16). Üstelik Türkiye’nin, 2020 yılı 853,1 milyar TL tutarındaki toplam ulaştırma yatırımlarının büyük payını (%67) kara yoluna tahsis etmiş olması, en azından yakın gelecekte de mutlak kara yolu ağırlığının devam edeceğine dair güçlü bir işaret olarak görülebilir (Tablo 17). Tüm bu veriler ışığında; yolcu taşıma da kara yolu hariç diğer tüm taşıma türlerinin paylarının azalması, üstelik benzer dağılımların yük taşımalarında (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2020) da gerçekleşmesi; gelinen nokta itibarıyla,

ulaştırma ile ilgili uzun dönem ulaştırma politikaları ve yönetim tarzı nedeni ve tercihler sonucunda ortaya çıkmış olduğu biçimde yorumlanabilir. 2020 ulaştırma yatırımlarının taşıma türlerine göre dağılımı da söz konusu politikanın devam edeceğini düşündürmektedir (Tablo 17).

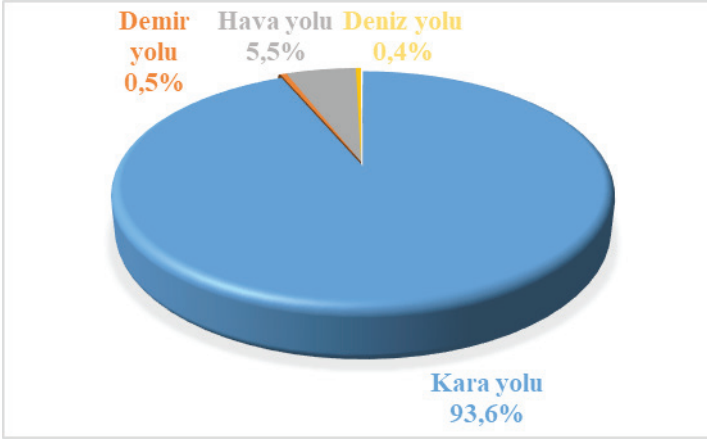
Tablo 16. Türkiye’de yolcu taşımacılığının seçili yıllara ve taşıma türlerine göre payları (%).

	Kara yolu	Demir yolu	Deniz yolu	Hava yolu
1950	50,3	42,2	7,5	-
1960	72,9	24,3	2	0,8
1970	91,4	7,6	0,3	0,7
2000	96	2,2	0	1,8
2010	97,8	1,6	0,7	-
2015	89,2	1,1	0,6	9,1
2019	90,1	1,3	0,3	8,3

Kaynak: (T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2020; T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Şekil 15. Türkiye’de yolcu taşımacılığının seçili yıllara ve taşıma türlerine göre paylarının eğilimleri. (Kaynak: Tablo 16).

Şekil 16. Türkiye’de 2020 yılı yolcu taşımacılığının taşıma türlerine göre payları (%). (Kaynak: T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020b).

Tablo 17. Taşıma türlerine göre 2020 yılı Türkiye ulaştırma yatırımlarının dağılımı (milyar TL ve payı).

Taşıma türü	Kara yolu	Demir yolu	Hava yolu	Deniz yolu	Toplam
Milyar TL	574,9 (%67)	178,4 (%21)	89,3 (%11)	10,5 (%1)	853,1

Kaynak: T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2020c).

Ulaştırma yönetiminde ana ilke olarak, kara yolu taşımacılığı payının olabildiğince azaltılması gerekli görülen bir taşıma türü olup, kapağı kadar gelebilmesi (Alpaslanoğlu, 2021d: 261) haricinde neredeyse hiçbir avantajı olmamakla beraber başka her açıdan en olumsuz, hatta zararlı taşıma türü olarak değerlendirilebilir. Kara yolu taşımacılığı; taşıma performansı (yolcu-km, ton-km), taşıma maliyeti, tükettiği enerji miktarı, kullandığı enerji türü, çevre kirliliği, yüksek kaza riski ve uluslararası siyasi ve ekonomik ilişkilerin durumuna karşı son derece hassas ve kırılğan bir yapıya sahip olması (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.) bahse konu olumsuzluk ve zararlara birkaç örnektir. Ancak sadece can güvenliği ele alındığında bile kara yolu, açık ara bir risk unsuru olarak değerlendirilebilir. Örneğin Türkiye için 2020 yılında kara yolu kazaları neticesinde ölümlerde 58,4/milyon nüfus ve 37,1/100.000 otomobil değerleri dikkat çekmektedir. Bu değerler neticesinde UNECE üyesi ülkeler içinde Türkiye; nüfusa göre ölüm oranını (ölüm/milyon nüfus) ifade eden “kara yolu ölüm skorunda” 3. seviyede yer alarak ortalama bir konumda bulunurken, otomobil başına ölümlerde nispeten yüksek sıralarda (6. sırada) yer almaktadır (United Nations Economic Commission for Europe, 2022ç). Emisyon salınımı bakımından da kara yolu en

olumsuz koşulları oluşturmaktadır: 2019 yılı Türkiye ulaştırma sektörü (uluslararası taşımalar hariç) sera gazı emisyonlarında taşıma türlerinin payları (kiloton CO₂ eş değeri): kara yolu %93, hava yolu %4, demir ve deniz yolu ise %1 oranlarda dağılım göstermiştir (Alpaslanoğlu, 2021ç). Tüm bu nedenlerden dolayı Türkiye'nin hem yolcu hem de yük taşımacılığında kara yolunun payını en az düzeylerde limitlemesi, taşımada entegrasyonun sağlanması, münferiden taşıma modlarının değil, taşıma sistemlerinin tasarlanması ve tüm taşımalarda sistem yaklaşımını ana ulaşım politikası haline getirilerek; sistem içinde de modern, hızlı ve güvenli nitelikte su ve demir yolu paylarının olabildiğince artırılmasının gerek-şart ve kaçınılmaz olduğu söylenebilir.

Su taşımacılığı için çok uzun zamandır slogana dönüşmüş bir klişe olan Türkiye'nin sularla çevrili olması durumu önemli olmakla beraber, Ülkenin bundan çok da yararlanmadığı söylenebilir. Oysa su yolu taşıma tüm taşıma türleri içinde önceliklidir, çünkü diğerlerinin aksine herhangi bir “yola” ihtiyaç duymamaktadır. Bununla beraber, çevresel, verimlilik, güvenlik gibi üstünlük alanlarının yanında taşıma kapasitesinde de açık ara üstünlüğü de dikkate alınırsa; su yolu taşımacılığın hem yolcu hem de yük taşımacılığında başat taşıma türü olma zorunluluğu ifade edilebilir. Bu nedenle ister yolcu ister yük taşıma sistemi olsun, esas dayanak modu su yolu olmalıdır (Alpaslanoğlu, 2021d: 273-278). Üstelik yolcu taşımacılığında su yolu taşımacılığı kruvaziyer taşımalarla diğer hiçbir taşıma türünün sunamayacağı seviyede konfor ve insanlar için eşsiz deneyimler sunabilmektedir. Öte yandan yolcu taşımacılığında yolcuların özel taşıt kullanımı son derece yaygın bir durumdur, ancak bireysel yolcular için de cazip olabilecek yolcu taşıma siteleri aracılığı ile (örneğin İstanbul-Antalya karasal otomobil yolculuğu yerine, İstanbul-Antalya feribot ya da İstanbul-Kars tren + otomobil taşımacılığının tercihi gibi), bu tür otomobil yolcu-km değerleri azaltılarak yolcu taşıma sistemleri çok daha etkili yapılabilir. Bu maksatla, Türkiye tüm kıyı şehirleri ve bu şehirlerin hinterlandlarını; deniz yolu ile hem yolcu hem de yük taşımalarında birbirlerine bağlamalı, yolcu, feribot, yük ve kruvaziyer gemilerle sık frekanslı ring taşımaları yapılmalıdır. Bununla beraber ıslak limanların tamamı demir yolu ile ulusal ağı tamamlamalı, iç sular demir yolu ile açık sulara entegre edilmeli ve kara yolu payı yolcu taşımacılığında olabildiğince azaltılmalı, yük taşımacılığında ise marjinal düzeye çekilmelidir.

İç su taşımacılığı, henüz kullanılmayan kapasitelere ve büyüme potansiyeline sahip, güvenli, çok işlevli, güvenilir, ekonomik ve çevre dostu bir ulaşım şeklidir (United Nations Economic Commission for Europe, 2022b). Buna karşın Türkiye’de neredeyse yok seviyesindedir (International Transport Forum, 2021: 215), oysa Türkiye iç su yolu taşımalarında yüksek potansiyele sahip ırmak, göl ve barajlara sahip durumdadır. Ör-

neğin Van Gölü, Atatürk Barajı, Hirfanlı Barajı gibi çok sayıda şehrin ortak sınırı olan geniş su alanları başta olmak üzere (Doğan, 2021b) büyük göller ve barajlar, taşımacılık için uygun olan tüm iç sular, hem yolcu hem de yük taşımaları için etkin olarak kullanılabilir (Alpaslanoğlu, 2021b). Söz konusu iç sular sadece su yolu değil aynı zamanda hava yolu taşımacılığı için de en az maliyetle altyapı oluşturabilecek potansiyele sahip durumdadır. Bu doğrultuda su uçakları taşımacılığı ile Türkiye, bölgesel yük ve yolcu taşımaları başta olmak üzere; turizm taşımacılığı, hava yolu ulaşımının yaygınlaştırılması, ekonomik uçuşlar gibi alanlarda (Alpaslanoğlu, 2021b) eşsiz avantajlar elde edebilecektir. Öte yandan Türkiye’de hava yolu taşımacılığında kara limanlarının fazlasıyla yeterli olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle yeni kara hava limanları yapmak yerine, çok daha uygun maliyetli, esnek, ekonomik ve çok geniş yaygınlık olanağına sahip su uçakları etkin olarak kullanılabilir. Böylece son derece düşük kamu yatırımları ile hava yolu ulaşımı Ülkenin neredeyse her bir köşesine kolaylıkla ulaştırılabilir.

Türkiye demir yolu ağı yoğunluğu 12 km (1000 km² başına işletilen toplam demir yolu hat uzunluğu, 2000-2020 yıllık ortalaması) olup; aynı değer İngiltere 67, İsviçre 123, İspanya 28, Romanya 45, Hollanda 71, İtalya 55, Macaristan 82, Fransa 54, Almanya 106, Azerbaycan 24 ve ABD 16 km’dir (United Nations Economic Commission for Europe, 2022d). Ayrıca Türkiye toplam 13.022 km uzunluğundaki demir yolu ağının (2021 yılı); 4.554 km uzunluğu konvansiyonel, 219 km uzunluğu hızlı hat, 1.213 km uzunluğu ise yüksek hızlı hat niteliğinde olan toplam 5.986 km uzunluğunda ve ulusal ağı %46 oranına karşılık gelen elektrikli hatlara sahiptir (T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü, 2022). Dolayısıyla Türkiye’nin, hem demir yolu ağının yoğunluğu bakımından hem de demir yolu ağının teknolojik düzeyinde oldukça ve etkileyici ilerlemelere ihtiyacı var gibi gözükmektedir. Bu doğrultuda Türkiye demir yolu altyapısını hem modernize etmeli hem de tüm şehirleri birbirine bağlayabilecek biçimde yeniden yapılandırılmalıdır. Yük ve yolcu hatları ayrılmalı, çift yönlü, yüksek düzeyde hızlı ve güvenli, tamamı çevreci ve elektrikli olarak tam kontrollü bilgisayar sistemi ile işletilmelidir. Yolcu ve yük taşıma trenlerinin taşıma hizmetinde çeşitlilikleri artırılmalıdır (örneğin turizme özel, özel otomobillerin, motosikletlerin vs. vagonlarla taşınması gibi). Su ulaşımının mümkün olmadığı alanlarda uluslararası kara yolu taşımaları, Türkiye transit kara yolu geçişlerinin tamamı ile ulusal kara yolu taşımalarının büyük kısmı (uzun mesafeler) kombine taşıma sistemi ile demir yolu üzerinden ulaştırılmalıdır ve Türkiye’yi transit geçen her bir yolcu taşıtı (özel ya da ticari) ile yük taşıma araçları kontak açmadan ülke sınırlarını geçmelidir. Bununla beraber, demir yolu ağı; tüm ıslak limanlar ile bütün sınır ülke demir yolları ağına da bağlanabilmelidir.

Türkiye ana ulaşım politika ve stratejisini; her durumda tüm taşıma modlarına olabildiğince yeşil karakter kazandırıp, egzozsuz, ileri seviyede güvenli, yüksek düzeyde verimli ve tüm modların ileri teknolojiye dayanan azami entegrasyonuna ile uluslararası, ulusal ve yerel taşımaların tam olarak bütünleştiği taşıma sistemi üzerine oluşturmalıdır (Alpaslanoğlu, 2021b). Türkiye, Dünya gezegeninde ulaştırma ve lojistik alanında en yüksek potansiyele sahip eşsiz ve rakipsiz avantajlarına rağmen, söz konusu potansiyellerini değerlendirebilmek için öncelikle kamu ulaştırma yönetim ve politikalarında; bilimsel, sürdürülebilir, tavizsiz çevreci, vizyoner ve iddialı küresel hedeflere yönelik yüksek performanslı, etkili ve verimlilik esaslı bir tarza ihtiyaç duyduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Alpaslanoğlu, A. (2021a). *Türkiye’de yolcu taşımacılığının dağılımı ve eğilimleri*. M. Yardımcıoğlu (Ed.). Sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında uluslararası araştırmalar V (s. 137-157) içinde. Eğitim Yayınevi.
- Alpaslanoğlu, A. (2021b). *Türkiye’de su havalimanlarından su uçakları ile yolcu ve yük taşımacılığı*. M. Mete ve H. İ. Karakan (Ed.), İktisadi ve idari bilimlerde araştırma ve değerlendirmeler-I içinde (s. 185-212). Gece Kitaplığı.
- Alpaslanoğlu, A. (2021c). Türkiye turizm destinasyonlarının turizm taşıma yetki belgeleri sayı ve türleri bazında irdelenmesi. *Turkish Studies - Social*, 16(5), 1751-1774. <https://dx.doi.org/10.47356/TurkishStudies.51731>.
- Alpaslanoğlu, A. (2021ç). *Paris Anlaşması ve AB Yeşil Anlaşması çerçevesinde taşıma araçlarının yeşil dönüşümü*. S. Öge (Ed.), Sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında uluslararası araştırmalar VII içinde (S. 539-569). İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Alpaslanoğlu, A. (2021d). *Türk Ekonomi Alanı Ulaştırma Ağı ve Lojistik Yönetim Modeli*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Bridges, J. K. (1968). *Kara ulaştırma tarihi*. İstanbul: Arkın Kitapevi.
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü. (2021). *2020 Havayolu sektör raporu*. https://www.dhmi.gov.tr/Lists/HavaYoluSektorRaporlari/Attachments/14/2020_Havayolu_Sektor_raporu.pdf.
- Doğan, A. (2015). *Kara yolu yolcu taşımacılığı*. Ankara: Nobel Akademik Yayın.
- Doğan, A. (2021a). Demir yolu- kara yolu tercihinde altyapı yatırım maliyetlerini azaltıcı dolaylı getiriler üzerine bir araştırma. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Researches*, (9), 115-129. Doi :<http://dx.doi.org/10.51293/socrates.56>.
- Doğan, A. (2021b). *Şanlıurfa ili ulaştırma yapısının yetki belgeleri düzeyinde irdelenmesi*. H. Çiftçi (Ed.), Farklı perspektiften sosyal bilimlere bakış içinde (s. 3-24) . Ankara: İksad Publications. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2021/08/FARKLI-PERSPEKTIFTEN-SOSYAL-BILIMLERE-BAKIS.pdf>.
- European Union/United Nations/ITF/OECD. (2019). *Glossary for transport statistics 5th edition*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/10013293/KS-GQ-19-004-EN-N.pdf/b89e58d3-72ca-49e0-a353-b4ea0dc8988f?t=1568383761000>.

- Eurostat. (2013a). *Glossary: Navigable inland waterway*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Navigable_inland_waterway.
- Eurostat. (2013b). *Transport glossary*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Category:Transport_glossary.
- Eurostat. (2021). *Glossary*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Passenger-kilometre>.
- International Transport Forum. (2021), *ITF Transport Outlook 2021*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/16826a30-en>.
- International Transport Forum/OECD. (2022a). *Transport measurement, Total inland passenger transport in passenger-km per one thousand units of current*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022b). *Passenger transport, Total inland passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022c). *Passenger transport, Rail passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022ç). *Transport measurement, Rail passenger transport in passenger-km per one thousand units of current*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022d). *Transport measurement, Share of rail passenger transport in total inland passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022e). *Transport measurement, Air passenger transport per one thousand units of current*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022f). *Passenger transport, Road passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022g). *Transport measurement, Share of passenger transport by passenger car in total road passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022ğ). *Transport measurement, Road passenger transport in passenger-km per one thousand units of current*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.
- International Transport Forum/OECD. (2022h). *Transport measurement, Share of road passenger transport in total inland passenger transport*. <https://stats.oecd.org/index.aspx?r=438674#>.

- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2020). *Çevresel göstergeler, 10.2 Ulaştırma türlerine göre taşınan yolcu ve yük miktarı*. <https://cevresehgostergeler.csb.gov.tr/ulastirma-turlerine-gore-tasinan-yolcu-ve-yuk-miktari-i-85789>.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2021). *10.2 Ulaştırma türlerine göre taşınan yolcu ve yük miktarı*. <https://cevresehgostergeler.csb.gov.tr/ulastirma-turlerine-gore-tasinan-yolcu-ve-yuk-miktari-i-85789>.
- T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi Genel Müdürlüğü. (2022). *2017-2021 İstatistik yıllığı*. <https://static.tcdd.gov.tr/webfiles/userfiles/files/istrapor/ist20172021.pdf>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2006). *Transport policy agenda item III: Inland waterways*. https://www.ab.gov.tr/files/tarama/tarama_files/14/SC14DET_Inland%20Waterwayst.pdf.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Türkiye’de karayolu taşımacılığı*. https://www.mfa.gov.tr/turkiye_de-karayolu-tasimaciligi-.tr.mfa.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Ulaştırma*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/UlasmiraOzellhtisasKomisyonuRaporu.pdf>.
- T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü. (2022). *İstatistikler, 2021 Trafik ve ulaşım bilgileri*. <https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Istatistikler/TrafikveUlasimBilgileri/21TrafikUlasimBilgileri.pdf>.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020a). *Kabotaj istatistikleri*. <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr/kabotaj-hatti-istatistikleri>.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020b). *Ulaşan ve erişen Türkiye 2021*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/bakanlik-yayinlari/ulasan-ve-erisen-turkiye-2021.pdf>.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2020c). *Veri seti 2021, Temel ekonomik göstergeler*. <https://sgb.uab.gov.tr/uploads/pages/istatistikler/2021-01-ve-riseti.pdf>.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2022). *Ulaşan ve erişen Türkiye istatistikleri 2003/2020*. <https://sgb.uab.gov.tr/uploads/pages/yayin-sunum-ve-tablolar/istatistik-2003-2020.pdf>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022a). *Denizyolu kaza ve olayına karışan deniz araç sayısı ile sonuçları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=3DAnzni6Rgc7TmQXDIEaIITYhKdlb-dgKKaxj69K7q0UzFQWwb7JtNbAEDFz0vTXj>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022b). *Kazaya karışan uçak sayısı ve kaza sonuçları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=EBLb>.

vFr0mrXiunn6Bf2LVSSek8923E9jTJ6WcjevQvddpOC8kUaJXpddUh-VQ0tLGw.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022c). *Trafik kaza sayısı ve sonuçları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=AasgEugsA4UWsSDI-LEa4dQGmkWdwhZEzc9A3ushPI3KERJNwGtWEavto2GrJz9cJ>.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022ç). *Demiryollarında meydana gelen kazalar ve sonuçları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=VfOiiX/WEHnrIpSYvYEVgmMOGPNgBI7Lr/91NzhB1badoitBY-LpstViAKS36G2zb>.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022d). *Demir yollarında yolcu taşımacılığı*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=0QDp8QmVCrMAXeIJDTR4oC3HCpg4m0dw2UTILRfB7gnwjYeod2ZfdpNA3SCYjz-4H>.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022e). *Demir yolu yolcu (bin) ve tren kilometre*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=0QDp8QmVCrMAXeIJDTR4oC3HCpg4m0dw2UTILRfB7gnwjYeod2ZfdpNA3SCYjz4H>.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022f). *Demiryollarında yolcu taşımacılığı*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=0QDp8QmVCrMAXeIJDTR4oC3HCpg4m0dw2UTILRfB7gnwjYeod2ZfdpNA3SCYjz4H>.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2022g). *Hava yolu istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=jbaSzL5YWkJNnx3yNdI6QW-KIr8DhjdJbJWSEQeiZaHJGbmUijbcnpv4n4iDPmp4H>.

United Nations Economic Commission for Europe. (2009). *Illustrated glossary for transport statistics*. 4th Ed. <https://www.internationaltransportforum.org/Pub/pdf/09GloStat.pdf>.

United Nations Economic Commission for Europe. (2017). *Inland water transport, UNECE working party on inland water transport (SC.3)*. https://unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/sc3/SC3e_flyer.pdf.

United Nations Economic Commission for Europe. (2022a). *Inland water transport*. <https://unece.org/transport/inland-water-transport>.

United Nations Economic Commission for Europe. (2022b). *UNECE working party on inland water transport*. https://unece.org/fileadmin/DAM/trans/main/sc3/SC3e_flyer.pdf.

United Nations Economic Commission for Europe. (2022c). *Passenger transport on national territory by passenger-kilometres (millions), country and year*. https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__40-TRT-RANS__02-TRROAD/04_en_TRRoadPassgKm_r.px/table/tableView-Layout1/.

- United Nations Economic Commission for Europe. (2022ç). *Transport statistics infocard, Türkiye*. <https://stats.unece.org/infocard/en/792/>.
- United Nations Economic Commission for Europe. (2022d). *Transport infrastructure, Railway density, total length of lines operated*. https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__40-TRTRANS__11-TRINF-RA/ZZZ_en_TRRWDensity_r.px/table/tableViewLayout1/.
- World Bank. (2022). Data, Air transport, passengers carried - World, Türkiye. <https://data.worldbank.org/indicator/IS.AIR.PSGR?locations=1W-TR>.
- World Trade Organization. (2022a). *WTO stats, Commercial services exports by sector and partner*. <https://stats.wto.org/>.
- World Trade Organization. (2022b). *WTO stats, Commercial services imports by sector and partner*. <https://stats.wto.org/>.

“

Bölüm 20

**SİSTEMATİK BİR GÖZDEN GEÇİRME:
BEDEN DİSMORFİK BOZUKLUK
PSİKOPATOLOJİSİNDE BİLİŞSEL
DAVRANIŞÇI TERAPİLER ETKİLİ
MİDİR?**

Bekir Erbekir¹

Sultan Okumuşoğlu²

”

1 Psikolog/Yüksek Lisans Öğrencisi, Lefke Avrupa Üniversitesi Psikoloji Anabilimsel Psikoloji Yüksek Lisans, ORCID: 0000-0002-1838-7771, E-mail: Bekirerbekir009@gmail.com

2 DOÇ. DR., Fen ve Edebiyat Fakültesi, Lefke Avrupa Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-6155-2325, E-mail: ssehitoglu@eul.edu.tr

GİRİŞ

1. BEDEN DİSMORFİK BOZUKLUK

1886 da ilk kez Enrico Morselli Beden dismorfik bozukluğu, bedende gerçek olmayan bir kusura yönelik yakınma ve endişe olarak “dismorfofobi (dysmorphophobia)” kavramıyla açıklamıştır (Aydoğmuş, Tüzün ve Tezcan, 1991). Öte yandan Janet, obsesif kompulsif nevrozun alt tipi olarak bir hastasından bahsederek davranışçı terapinin ilk olası kullanımını ortaya koymuştur (Sadock ve Sadock, 2003). Günümüzde kabul gören Beden Dismorfik Bozukluk tanımına en yakın olduğu düşünülen diğer açıklamaysa Jahrreiss’in 1930’da yaptığı ve Leadee’in 1966’da tekrarladığı “güzellik hipokondriasi”dır (Philips, 2005). 1935’de ise Schilder ilk kez beden imgesi kavramını kullanarak zihnimizdeki bedenimizin resmini, bireylerin beden görünümünün kendine nasıl gözüktüğü olarak açıklamıştır (Schilder, 1935). Böylece, uzun bir süre Beden Dismorfik Bozukluk (BDB), beden imgesinden kaynaklanan psikolojik bir rahatsızlık olarak tanımlanmıştır (Cash ve Smolak, 2011). Günümüzde ise Beden Dismorfik Bozukluk “Beden Algısı Bozukluğu” adı ile DSM-5’de yer almaktadır (American Psychological Association [APA], 2013). Bu bozukluk, ruhsal hastalıkları tanılama ve sınıflandırma el kitabı olan DSM-5 de Beden Algısı Bozukluğu olarak isimlendirilse de geçmiş ve günümüzde dahil olmak üzere literatürde genellikle Beden Dismorfik Bozukluk/Beden Algısı Bozukluğu (BDB) isimleri ile anıldığı görülmektedir (Yıldız, 2019). Bu çalışmada da Beden Dismorfik Bozukluk terimi tercih edilecektir.

Beden Dismorfik Bozukluk, bedende hiç var olmamış ya da belirgin bir hale gelmemiş kusur ile yoğun uğraş ya da anksiyete hissetmeyle bütünleşmiş bir bozukluktur. Kaygının hissedilmesiyle birlikte deri yolma, aynada kontrol etme, başkalarınca onaylanma gibi benzeri kompulsif davranışlar ve başkaları ile kendini kıyaslama belirtileri bu bireylerde gözlemlenmektedir (APA, 2013). Beden algısı bozukluğunda anksiyetenin temelinde, belirli bir beden bölgesi olmamasının yanında, belirli olmayan ve kişilerarası farklılık gösterebilen beden işlevleri de yer alabilmektedir. Beden Dismorfik Bozukluk hastaları varlığına inandıkları kusurlarıyla ilgili obsesif düşüncelere sahip olurken, bunlar üzerine de yoğun bir vakit harcadıkları bilinen bir durumdur. Davranış ve düşüncelerdeki bozulma, bu bireylerin gündelik hayatlarını negatif yönde etkilediğinden dolayı sosyal alanlardan kaçınmalarına da neden olmaktadır (Tihan, 2010). Bunun yanında BDB hastalarının büyük bir oranında, bedenlerindeki varlığına inandıkları kusura dair diğerlerinin onlara yönelik davranış ve düşüncelerine ilişkin algılar ve endişeler gözlenmektedir. Buna bağlı olarak da beden algısı bozukluğuna sahip kişilerdeki bu düşüncelerin -öfke, umutsuzluk, kaygı, korku, endişe, utanç, kendinden iğrenme, üzüntü, hayal kırıklığı ve suçluluk gibi- bazı olumsuz duyguları ortaya çıkarması olası bir durumdur

(Philips, 2004). Beden algısı bozukluğunda kişilerin iç görüsünün zayıf olmasından dolayı, telkine açık değildirlen. Bedenlerinde herhangi bir kusur olmadığına dair yakınları tarafından iletilen telkinler de işe yaramamaktadır (Philips, 1996). Bunun dışında zaman alan, kontrol edilemeyen ve dirençli olabilen telafi edici davranışlar ile tekrar eden davranışlar bu kişilerde ortaya çıkmaktadır (Phillips ve ark., 1998). Kişiler bu davranışları sıkıntı/kaygıyı azaltmak için yapmasına rağmen, genellikle tam tersi sonuca ulaşmaktadır (Tihan, 2010). Aynı zamanda, kişilerin bedenlerinde algıladıkları kusurlara dair hissedilen endişenin yol açtığı, tekrar edici ve kamufle etme davranışlarına bireyler saatlerini harcamaları nedeniyle iş ve sosyal hayatlarındaki işlevselliği bozulmaktadır. Böylece, sosyal ilişki ve sosyal alanlardan kaçınma davranışları ortaya çıkmaktadır. Genelde bu kişilerin sosyal ortamlarda görüntüleriyle alakalı farkındalıklarının çoğalmasından dolayı bu mekanlardan kaçınma davranışlarını sergiledikleri bildirilmektedir (Karamustafaloğlu ve Karamustafaloğlu, 2000). Diğer yandan semptomlarından dolayı bu kişilerin evden dışarı çıkmamayı en az bir hafta boyunca devam ettirebildiği için ya hiç arkadaşına sahip olmadığı ya da çok az sayıda arkadaşına sahip olduğu bildirilmektedir (Allen ve Hollander, 2000). Bu bireylerin sosyal yaşamlarının yanı sıra mesleki ve okul başarılarını da Beden Dismorfik Bozukluğun sınırladığını söylemek mümkündür (Phillips ve ark., 1995).

Aynı zamanda, Beden Dismorfik Bozukluk tanısı olan kişilerin bazı beyin bölgelerindeki değişim ile maddelerdeki farklılaşma, algıdaki bozukluk, genetik açıdan yatkınlık gibi çeşitli nitelikler bakımından tanısı olmayan kişilere göre farklılaştığı bazı çalışma sonuçlarında bildirilmiştir. Başka bir deyişle, kimi genetik ve biyolojik fenomenlerin de Beden Dismorfik Bozukluğun ortaya çıkmasında etkili olabileceği neticesine ulaşılmıştır (Buhlman ve diğerleri, 2012). Öte yandan, Beden Dismorfik Bozukluğun ortaya çıkmasında medyanın da etkili olduğuna yönelik sonuçlara ulaşmak mümkündür (Weiffenbach ve Kundu, 2015). Weiffenbach ve Kundu (2015) tarihsel açıdan Beden Dismorfik Bozukluk medya ile gelen ideallerden çok daha eski oluşuyla, bireylere etki eden güzellik ölçütlerinin medyanın etkisinden çok daha önce ortaya çıkmış olmasından söz eder ve medyanın Beden Dismorfik Bozukluğun ortaya çıkmasında temel nedenlerden biri olmaktan çok sürdürücü bir etken olabileceğini eklerler (Weiffenbach ve Kundu, 2015). Fakat kitle iletişim araçları ve medyaya maruz kalma, beden memnuniyetsizliği konusunda yaygın ve güçlü bir etki kaynağı olarak kabul görmektedir. Böylece sosyal faktörler bağlamında şekillenen ve pekiştirilen görünüm kültürü değerleri, beden biçimine dair kültürel idealler yaratmaktadır (Dittmar, 2009). Görünüm kültürü bireylerin bedenine yönelik memnuniyetsizliği artırırken aynı zamanda ön yargılara bağlı aşığılamalara/etiketlere daha çok maruz kalmalarına

ve önyargıların toplumsal bağlamda normalleşmesine neden olmaktadır (Okumuşoğlu, 2019). Aynı zamanda bu hastaların büyük bir oranın öncelikli olarak psikolojik yardım almaktan çok plastik cerrahlara başvurmalarından dolayı söz konusu psikopatolojinin toplumdaki prevalansını kesin bir şekilde saptamak zordur (Sungur, 1999; Aslan, 2000). Fakat Beden Dismorfik Bozukluğun görülme sıklığını saptamak adına yapılan toplum temelli epidemiyolojik araştırmalarda %0.7-2.4 olduğu ifade edilmektedir (Faravelli ve ark., 1997; Rief ve ark., 2006).

1.1. Beden Dismorfik Bozukluğun Bilişsel Davranışçı Modeli

Söz konusu bozukluğun Bilişsel Davranışçı modeline göre birey kendini estetik bir nesne olarak görürken aslında bu durum bozulmuş bir imgeye dair öz odaklı dikkat ile yoğun bir öz farkındalığa işaret etmektedir (Veale, 2004). Bu durumda bireylerin görüntüsünün dış bir göstergesinin kusurlu hale gelmiş zihinsel bir imgeyi aynaya bakma davranışıyla aktif hale getirmesi ile Beden Dismorfik Bozukluk döngüsü ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda imge ile imgenin bazı niteliklerine dair duygusal farkındalığı seçici dikkat sürecinin ortaya çıkardığı ileri sürülmektedir. Söz konusu imge, bireylerin aynadaki görüntüsünün nasıl olduğuna ve ötekilerin kendini nasıl algıladığına dair bilişsel çarpıtmaların temelini kurar. Bireyler bu perspektifi, kendisini dışarıda bırakma ve olumlu olmayan değerlendirilme deneyimleri ile alakalı duygulardan kaçınmak adına ele alsa da bu durumun aslında duygulardan kaçınma davranışının sürdürücü bir etkeni olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu kişiler kendine dönmüş seçici dikkatten dolayı belirli vücut bölgelerine dair abartılı farkındalık ve odağa sahiptirler. Bu yüzden bireyin öz farkındalığı aynaya bakış sürecinin uzunluğu ile artarken, aslında iyi hissetmeme durumunun artmasıyla birlikte kusurlu ya da güzel olmadığını düşünmesi de paralel bir şekilde pekişmektedir. Öte yandan beden algısı bozukluğunda birey görüntüsünü kendi değeriyle aşırı özdeş hale getirdiği noktada bireyin karakterini, fiziki niteliklerini, hedefleriyle değerlerini barındıran bireysel alanın odak noktası olur. Yapılan çıkarsamalar da kendini değersiz olarak kabul etme, yeterli olmama gibi temel inançları yansıtan düşünceleri aktif hale getirmektedir (Neziroglu ve Veale, 2008; Philips, 2009). Bu temel inançların yanında ara inançlar ve otomatik düşüncelerde Bilişsel Terapi içerisinde önemli birer kavramdır (Beck, 2005). Temel inançlar, erken çocukluk dönemlerinde edinilen tecrübeler bağlamında ortaya çıkan kişinin kendisine, diğerlerine ve dünyaya dair inançlardır. Temel inançlar, kişiler için çok derin ve temel olmakla birlikte çoğu zaman gerçeklik ile ilişkili olmadan kesin bir gerçeklik olarak değerlendirilir (Beck ve Beck, 1995).

Diğer taraftan beden dismorfik bozukluğa sahip kişiler, dışardan gelen pozitif değerlendirmeleri “Bunu bana iyi davranmak için söylüyorlar” olarak algılayıp yokmuşçasına tavır alır veya tarafsız değerlendirmeleri

negatife döndürürler. Bilişsel modele sonradan dahil edilen bir diğer faktör ise sosyal karşılaştırma kavramıdır (Neziroglu ve Veale, 2008; Philips, 2009). Buna göre, kişiler kusurlu olarak algılanan beden bölgelerinin daha iyi olduğunu düşündükleri ötekilerle ya da gerçek dışı idealler ile karşılaştırma eğilimi göstermektedirler (Yıldız, 2019). Öte yandan kimi olumsuz duyguların aslında Beden Dismorfik Bozuklukta olay ile durumun değerlendirilmesiyle ilişkili olduğu bildirilmektedir. Bireyin kendisini başkaları ile karşılaştırıp başkalarını kendinden yüksek seviyede görmesinden dolayı kendisinden tikslenme/utanç duyma, başkalarının kendini aşağı görmesi ya da kabul etmemesinden ötürü utanma, estetik eşiğini karşılayamama nedenli umutlu olmama, depresyon ve hatta sosyal geri çekilme ya da çatışmanın kişiler arasında yaşanması, estetik yaptırma, kendisine zarar vermek, estetik ameliyatların maliyetini karşılayamamaktan ötürü hüsrana ve öfke benzeri duyguların görülmesi de bazı örneklerdir (Higgins, 1987). Bu davranışlar, duygulardan kaçınma, ötekilerin kendisini incelemesini azalmak için kamufle olma ya da bireyin konforlu hissetmesi adına sergilediği kompulsif davranışları barındırır da bireyden bireye benzerlik göstermeyebilmektedir. Fakat yine negatif bir geri dönüş döngüsü ortaya çıkarıp güvenlik davranışları küçük bir zamanda anksiyeteyi düşürmeye yaramasına rağmen, öz-farkındalık, meşgul olma ve olumsuz değerlendirmeyi çoğalttığı ileri sürülmektedir (Veale, 2004).

1.2. Beden Dismorfik Bozukluğun Bilişsel Davranışçı Terapileri

Psikoterapi Beden Dismorfik Bozukluğunun tedavisi için kullanılan yöntemlerden biridir. Bu noktada en fazla kullanılan yöntemlerden biri olarak Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT) ön plana çıkmaktadır. Bilişsel Davranışçı Terapide, Beden Dismorfik Bozukluk için kişilere rahatsızlıkları ile alakalı olarak psikoeğitim sunulmakta ve değerlendirilmelerin neticesinde sahip olunan veriler kapsamında vaka formülasyonu yapılmaktadır. Bunun ardından kişilerin bilişleri ve bunlara dair farkındalık oluşturmak için uğraşmakta ve algısal yeniden yapılandırma gibi teknikler kullanılmaktadır (Fang ve Wilhelm, 2015). Bu noktada Beck, çarpık ve gerçeklikten uzak olan bilişlerin psikopatolojilerin altında yattığını ifade eder. Beck'in Bilişsel Terapisindeki amaç, bireylerin sahip olduğu gerçeklikten uzak düşüncelerini gerçekçi olarak değerlendirmesi konusunda yol gösterilerek kişinin hem duygu hem de davranış bağlamında değişimini gerçekleştirmektir (Beck, 2014). Yani, yapılan bilişsel müdahalede maruz bırakma gibi çeşitli teknikler kullanılarak kişinin maruz kalması neticesinde ritüelleri ile güvenlik davranışlarının ortaya konmasını engellemek için uğraş verilmektedir (Fang ve Wilhelm, 2015). Bilişsel Davranışçı Terapide "*sokratik sorgulama*", "*düşünce kayıtlarının tutulması*", "*aşağı doğru inen ok tekniği*" gibi bilişsel teknikler de kullanılmaktadır. Bilişsel teknikler gerçek dışı düşüncelere odaklanırken, söz konusu düşüncelerin

doğruluk payı değerlendirilir ve gerçekçi olan düşünceler ile revize edilmesine yardımcı olunur. Davranışsal müdahale açısından ise bireylerin anksiyete hissettiği şeylere dair “maruz bırakma” ve “tepki önleme” yapılmaktadır (Buhlmann ve ark., 2008). Maruz bırakma ve tepki önleme, bireylerin kaçınma davranışı gösterdiği, yoğun bir şekilde kaygı duyduğu olay veya nesnelere belirli bir düzen kapsamında maruz bırakılarak ve bunun sonrasında meydana gelmiş olan tepkinin önlenmesi için kullanılır. Yani güvenlik arama ve kaçınma döngüsünü bozmada maruz bırakma önemli bir tekniktir (Beck, 2014; Türkçapar, 2021).

Maruz bırakma çalışmalarının farklı uygulamaları vardır. Örneğin, hastaların kaçınma davranışları sergilediği durumların saptanmasının ardından, birey bu duruma maruz bırakılır. Ya da ayna denetimi gibi törensel davranışlara dair bireylerin söz konusu davranışları gösterme yoğunluğuna göre yöntemler kararlaştırılır. Kimi durumlarda, tedavide kullanılan bir diğer teknik de davranışsal deneyler şeklindedir. Diğer yandan, tedavideki bir diğer hedef ise vücudun kusurlu olarak değerlendirilen bölgesine çevrilen dikkati bedenün tümüne yönlendirmektir. Başka bir deyişle bu teknikle hastanın bir resmin tamamını görmesi hedeflenmektedir. Bunun yanında kişiler kendi bedenini nitelendirirken sert bir ifade kullanmaktan çok, kendini yargılamayan ve objektif bir ifade biçimi tercih etmeye yönlendirilir. Ayrıca, gönüllü işler yapma ya da hobi edinme gibi aktivitelerde bulunma konularında yüreklendirilir. Terapist hastaya yaşamının geri kalanında, gelecekte yaşayabileceği sorunları terapi ortamında edindiği beceriler sayesinde tek başına çözüme kavuşturma yeteneğini kazandığını fark etmesine yardımcı olur (Wilhelm ve ark., 2011).

Konuyla alakalı literatür bağlamında Beden Dismorfik Bozukluk Psikopatolojisinin tedavi sonucuna dair bilgilerin önemli olduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla bu sistematik derleme çalışmasında Beden Dismorfik Bozukluğun tedavi sonuçlarına yönelik araştırmaların sistematik bir şekilde incelenmesi hedeflenmiştir.

2. Yöntem

Sistematik bir derleme çalışması olan bu çalışmada incelenecek kaynakların dışlanma ve dahil edilme ölçütleri çalışmanın hedefine yönelik olarak önceden kararlaştırılmıştır. Böylece Google Akademik, YÖK tez merkezi, ULAKBİM veri tabanlarında Ocak 2009 ve Ağustos 2022 tarihleri arasında araştırma konusu ile ilgili Türkçe ve İngilizce kaynaklar incelenmiştir. Çalışma için tarama Türkçe ve İngilizce olarak yapılmıştır.

Çalışma için kullanılan Türkçe anahtar sözcükler;

- 1- Beden Dismorfik Bozukluk ve Bilişsel Davranışçı Terapi
- 2- Beden Dismorfik Bozukluğun Bilişsel Terapisi

- 3- Beden Dismorfik Bozukluğun Davranışçı Terapisi
- 4- Beden Dismorfik Bozuklukta BDT etkililik çalışması
- 5- Beden Dismorfik Bozukluğun Psikoterapisi

Çalışma için kullanılan İngilizce anahtar sözcükler;

- 1- Body Dysmorphic Disorder and Cognitive behavioral therapy
- 2- Cognitive Behavioral Therapy of Body Dysmorphic Disorder
- 3- Behavioral Therapy of Body Dysmorphic Disorder
- 4- Efficacy study of CBT in Body Dysmorphic Disorder
- 5- Psychotherapy of Body Dysmorphic Disorder

Tarama yapılırken araştırmaya alınacak kaynaklar çalışmanın hedefine uygun şekilde bir takım dahil etme ve dışlama ölçütlerine göre değerlendirilmiştir.

Dahil Etme Ölçütleri

1. Araştırmada Beden Dismorfik Bozukluk tanısının DSM-IV veya DSM 5 tanı kriterlerine göre tanımlanmış olması
2. Araştırmalardaki deneklerin sadece yetişkinlerden oluşması r ve e h t r
3. Bilişsel Davranışçı Terapilerin Beden Dismorfik Bozukluk üzerinde etkililiği hakkında bilgi vermesi ve Bilişsel Davranışçı Terapilerin temel tedavi yöntemi olarak yer alması
4. Bilişsel Davranışçı Terapi tekniklerinin araştırmada bireysel yüz-yüze terapi içerisinde kullanılmış olması

Dışlama Ölçütleri

1. Katılımcılarda Beden Dismorfik Bozukluğun birincil tanı olmaması
2. Araştırma örnekleminin yetişkinleri kapsamaması
3. Araştırmada uygulanan tedavinin Beden Dismorfik Bozukluğun Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapisi dışında (grup ve internet tabanlı) olması
4. Araştırmadaki yöntemin Bilişsel Davranışçı Terapiler olmaması

Araştırmadan Dışlanan Çalışmalar ve İçerikleri

Yapılan literatür taraması sonucunda gözden geçirilen 16 kaynak bu çalışmanın dışlama kriterlerini karşılamaması nedeniyle çalışmadan dışlanmıştır. Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin

bireysel etkililiğinin incelendiği bir çalışmada, hem bilişsel davranışçı grup terapisinin etkililiği incelenip hem de bireysel ve grup terapi arasında karşılaştırma yapılması, çalışmaya DSM-III, DSM-III-R'ın dahil edilmesi ve DSM 5'in dahil edilmemesinden dolayı araştırma bu çalışmadan dışlanmıştır (Prazeres, Nascimento ve Fontenelle, 2013). Diğer çalışmalar da Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin etkililiği ile ilgili olmasına rağmen çalışmaların örneklemelerinin yetişkinlerden oluşmaması nedeniyle bu çalışmaya dahil edilmemiştir (Phillips ve Rogers, 2011; Süler, 2017). Aynı şekilde BDT ve randomize kontrol grubunun karşılaştırıldığı bir çalışmada, araştırma sonuçları BDT'nin kontrol grubuna göre etkili olduğu sonucunu bildirilse de çalışmanın katılımcıları yetişkin grup olmadığı için bu çalışmadan dışlanmıştır (Mataix-Cols ve ark., 2015). Diğer yandan yapılan bir çalışmada Beden Dismorfik Bozuklukta BDT'nin etkililiği hakkında olumlu yönde bilgiler olmasına rağmen BDB' nin ikincil bir tanı olması ve araştırmanın yaş aralığının çocuk ve ergenlerden oluşmasından dolayı bu çalışmaya dahil edilmemiştir (Tunç, 2017). Öte yandan, birbirinden farklı yazarlar ile yapılan farklı yedi çalışmada Bilişsel Davranışçı Terapinin Beden Dismorfik Bozukluk üzerinde etkililiği değerlendirilse de araştırma katılımcıları ergenlerden olduğundan dolayı bu çalışmadan dışlanmıştır (Krebs ve ark., 2017; Mataix-Cols ve ark., 2015; Greenberg ve ark., 2010; Philips ve ark., 2011; Aldea ve ark., 2009; Greenberg ve ark., 2016; Sharma ve ark., 2019). Son olarak başka bir çalışmada (Omidian, ve ark., 2015), Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin etkililiği araştırılsa da çalışma katılımcıları grup terapisi ile tedavi edildiğinden dolayı bu sistematik derleme çalışmasından dışlanmıştır (Omidian, ve ark., 2015).

Tüm bu incelemeler sonucunda kapsama kriterlerine uyan 11 çalışma araştırmaya dahil edilmiştir. Bu çalışmalardan bir kısmı sadece bireysel Bilişsel Davranışçı Terapilerin etkililiğini değerlendirirken, bir kısmı ise bireysel Bilişsel Davranışçı Terapiyi bekleme listesi, plasebo, randomize kontrol grubu gibi yöntemlerin karşılaştırılmasını içermektedir. Diğer çalışmalar ise Beden Dismorfik Bozukluk Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapilerin, psikofarmakolojik tedaviler karşısında etkililiğini inceleyen çalışmalardır. Bu çalışmanın dahil etme kriterlerini karşılayan bazı araştırmalarda Bilişsel Davranışçı Terapi farklı terapi yöntemleriyle karşılaştırılmasına rağmen çalışmaya dahil edilmiş olmasına rağmen, sadece söz konusu araştırmaların Beden Dismorfik Bozukluk üzerinde BDT'nin etkililiğine dair sonuçları dahil edilmiştir. Bu sistematik derleme makalesine dahil edilen çalışmalarda Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapinin etkililiğine ek olarak, araştırmaların örneklemeleri, dışlama ve dahil etme kriterleri, kullanılan ölçme yöntemleri, seansların özellikleri-içerikleri, sayıları ve süreleri ile çalışma sürecinde kullanılan tekniklerde incelenmeye alınmıştır.

3. ARAŞTIRMALARIN BULGULARI

Çalışma kapsamında değerlendirmeye alınan araştırmalara dair bilgiler metin sonunda ekler bölümünde yazar isimleri alfabetik sıra ile tablo şeklinde sunulmuştur [Bkz. Tablo 1. ve Tablo 2. (Bakınız Ekler)].

3.1. Çalışmanın Yöntemsel Açından Nitelikleri

3.1.1 Örneklem

Bu sistematik derleme çalışmasına dahil edilen çalışmalardaki katılımcıların yaşlarının 18 ve üzeri olduğu yazarlar tarafından çalışmalarında bildirilmiştir. Bu araştırmaların katılımcıları Beden Dismorfik Bozukluğu DSM-IV ve DSM 5 tanı kriterlerine uyan yetişkin bireylerden oluştuğu ve araştırmacıların, Yale-Brown Obsesif Kompulsif Ölçeği (BDD-YBOCS-Yale-Brown Obsessive Compulsive Scale), Beck Depresyon Envanteri-II (Beck Depression Inventory-BDI-II) ve Beck Anksiyete Envanteri (Beck Anxiety Inventory-BAI) gibi ölçeklerin araştırmaların katılımcılarına uygulandığını bildirmişlerdir. Fakat bir araştırmada araştırmacıların, diğerlerinden farklı olarak yukarıda bahsedilen ölçeklere ek olarak Evrensel Klinik İzlenim Ölçeği (CGI / Clinical Global Impression Scale) ve Brown İnançların Değerlendirilmesi Ölçeği (BABS / Brown Assessment of Beliefs Scale) ölçeklerini araştırmalarında kullandığını ifade etmişlerdir. Başka bir çalışmada ise araştırmaya dahil edilen çalışmalarda kullanılan ölçüm araçlarına ek olarak Sheehan Engellilik Ölçeği (Sheehan Disability Scale) kullanıldığı ifade edilmiştir.

3.2. Tedavi Karşılaştırma Çalışmaları

3.2.1. Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapi Uygulayan, Kontrol Grubu ve Bekleme Listesi Olan Etkililik Çalışmaları

Bu sistematik derleme çalışmasına dahil edilen Beden Dismorfik Bozukluk tedavisinde BDT etkililiğine karşı kontrol grubu ve bekleme listesi olan ilk çalışmada (Wilhelm ve ark., 2011), Beden Dismorfik Bozukluğun BDT tedavisinin prosedürlerini test etmek, tedavi sürecini kararlaştırmak ve uygulamaya yönelik kılavuzu yenilemek adına uzman terapistler ile BDT-BDB el kitabı kullanılarak 12 kişiye pilot uygulama yapıldığı bildirilmiştir. Araştırmacılar, araştırma katılımcıları için 153 kişiyi telefon ile taradıktan sonra 141 kişinin farklı nedenlerden dolayı araştırmaya dahil edilmediğini ve katılımcıların 7 kadın ve 5 erkekten oluştuğunu ve yaş ortalamalarının 32.2 olduğunu belirtmiştir. Tedavi sürecinde araştırmacılar, seansları en başta ilk 4 hafta, haftada iki olarak ve sonrasında seansların haftada bir 60 dakika olacak şekilde bireysel seanslar halinde verildiğini ifade etmektedir. Çalışmanın analizlerinde, birincil analizler, en az bir tedavi seansı olan 12 hastanın tam örneğini içerirken, diğer yanda sadece 10 tedavi tamamlayıcıdan elde edilen veriler kullanılarak ikincil analizlerin

yapıldığı bildirilmiştir. (CGI/ Clinical Global Impression Scale) Evrensel Klinik İzlenim Ölçeği ile yapılan tedaviye yönelik analizlerde, BDB belirtilerinin tedavi sonrasında büyük oranda azalma gösterdiği, CGI'da 12 kişilik örneklemin %75inin, 10 kişilik örnekleme ise %80inin tedaviye yanıt verildiğini ortaya koymuştur. Aynı zamanda araştırmacılar, uygulanan tedavi boyunca BDB belirtilerinin şiddetinde %30 oranında azalma saptadıklarını belirtmiştir. Araştırmacılar CGI sonuçlarında BDT'ye başlayanların kontrol grubuna göre, 3 ve 6 aylık takip içerisinde yanıt verenlerin %80'inden fazlasının tedaviyi tamamladığı sonucuna ulaştığının bilgisini çalışmalarında sunmaktadırlar (Wilhelm ve ark., 2011).

Bunun yanında Bilişsel Davranışçı Terapiler de Bilişsel Terapinin tedavi yanıtını iyileştirip iyileştirmediğini değerlendirmek adına yalnızca maruz bırakma ve tepki önleme (ERP/ Exposure and Response Prevention) yöntemiyle karşılaştırıldığı bir çalışmada (Khemlani-Patel, Neziroglu, Mancusi, 2011), araştırma için on yedi kişi ile görüşülse de katılımcılardan yedisinin farklı nedenlerden dolayı çalışmadan ayrıldığı ve/veya dışlandığı için araştırma için sadece 10 kişinin randomize olarak iki tedavi koşuluna atandığı ve bu noktada katılımcılara 4 hafta Bireysel Bilişsel Terapi uygulandığı, 4 hafta ise hastayı gerçekten kaygı uyandıran uyarıcıya maruz bırakma (in vivo ERP) ya da 8 hafta (in vivo ERP) uygulandığı bildirilmiştir (n=10). Katılımcıların dönüşümlü olarak iki ayrı tedavi grubundan birine atandığı ifade edilirken, araştırmacılar terapi seanslarının bireysel olacak şekilde toplam 24 seansın haftada 3 ve 90 dakikalık sürelerle yapılarak 8 hafta sürdüğünü bildirmiştir. Seans içeriği olarak bir Bilişsel Davranışçı Terapi yöntemi olan maruz bırakma ve tepki önleme (ERP) için ise sistematik uygulama verildiği araştırmacılar tarafından ifade edilirken, söz konusu çalışma sonucunda ERP'nin bilişsel ve davranışsal terapinin bir kombinasyonu olarak eşit derecede etkili olduğunu ve sekiz haftalık in vivo ERP uygulamanın dört haftadan yani bilişsel ya da davranışsal terapiden daha etkin olduğu ve yalnızca Bilişsel Terapinin tedavi sonuçlarını iyileştirmediğinin görüldüğünü bildirmişlerdir (Khemlani-Patel, Neziroglu ve Mancusi, 2011).

Bir diğer çalışmada (Rabiei ve ark, 2012) Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapi uygulamasının 20 katılımcı ile 8 seans sürdürüldüğü ve BDT ile kontrol grubunun BDB üzerindeki etkililiğinin araştırmacılar tarafından karşılaştırıldığı ifade edilmektedir. Çalışmada seansların toplamda 8 saat olacak şekilde planlandığı ve çalışma bulgularına göre BDT'nin bekleme listesine kıyasla BDB ve düşünce kaynaşması semptomlarını önemli ölçüde azalttığı sonucuna ulaşıldığını bildirilmektedir. Aynı zamanda çalışma sürecinde yazarlar, 7 kişinin farklı sebepler ile çalışmadan ayrıldığı ve bu 7 kişinin 3 tanesinin BDT, 4 tanesinin de kontrol grubundan olduğunu bildirmişlerdir (Rabiei ve ark., 2012).

Aynı şekilde Beden Dismorfik Bozuklukta BDT'nin etkililiğinin incelendiği ve kontrol grubu ve bekleme listesinin randomize olarak gerçekleştirildiği bir diğer etkililik çalışmasında (Wilhelm ve ark, 2014), araştırmacılar çalışmanın katılımcılarını en az 6 ay boyunca ve en az orta düzeyde olmak üzere BDB semptomlarına sahip olması koşulu ile çalışmalarına dahil ettiklerini belirtirken, araştırmanın katılımcılarına 22 seans Bilişsel Davranışçı Terapilerin 24 hafta uygulandığını (n=17), ve diğer taraftan bekleme listesi yöntemini 12 hafta olacak şekilde araştırma katılımcılarına uyguladıklarını ifade etmişlerdir (n=19). Çalışmaya en başta 18 yaş ve üzeri 36 yetişkin katılımcının dahil edildiği ifade edilirken, 7 tanesinin farklı nedenlerden dolayı çalışmadan çekilmesiyle çalışmanın 29 kişiyle tamamlandığı bildirilmiştir. Bu çalışma sonucunda YBOCS (Yale-Brown Obsesif Kompulsif Ölçeği) toplamında önemli düşüşler saptandığı ve 3-6 ay arasındaki takipte kazanımların korunduğunu ortaya koymuşlardır. Söz konusu çalışmadaki yöntem kesin bir etkin sonuç ortaya koymasa da araştırmacılar, BDB'de Bilişsel Davranışçı Terapilerin bekleme listesine kıyasla çok daha etkili olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda BDT alan Beden Dismorfik Bozukluğa sahip katılımcıların bekleme listesi grubundaki katılımcılara göre 12 haftalık tedaviden sonra BDB belirtisinin ciddiyeti ve ilişkili özelliklerde daha çok gelişme gösterdiğini, başlangıç ve tedavi sonrası arasında BDB'nin semptom şiddeti ve yeti yitiminde önemli bir iyileşme yaşandığını tespit ettiklerini bildirmişlerdir. Bunlara ek olarak, araştırma katılımcılarının ortalama puanlarının, tedavi ortasında %100 üzerinden %82.9 iken, tedavi sonrasında %87,3 olduğu bildirilmiştir. Aynı zamanda araştırma sahipleri bekleme listesi veya tedavi uygulanmayan kontrol grubu ile karşılaştırdıklarında tedavi sonrasına göre BDB semptom şiddetinde %51-53 oranında önemli azalmalar gösterdiğini ifade etmektedir. Bu noktada da yapılan bu çalışmada Bilişsel Davranışçı Terapilerin, Beden Dismorfik Bozukluk üzerinde etkili bir psikoterapi yöntemi olduğunu destekler nitelikte olduğu söylenebilir (Wilhelm ve ark, 2014).

Diğer yandan 18 yaş ve üzeri 46 katılımcı ile randomize kontrollü olarak yapılan başka bir çalışmada (Veale, 2014), Beden Dismorfik Bozuklukta BDT'nin ayakta tedavi ortamında anksiyete yönetiminden daha etkili olup olmadığının araştırıldığı bildirilmiştir. Bu çalışmada katılımcıların DSM-IV tanı kriterlerine göre belirlendiği ve katılımcıların iki gruba ayrılarak, 21 kişilik BDT grubunun, 25 kişilik kaygı yönetimi grubundan (12 hafta) farklı olarak, 16 hafta olacak şekilde 4 haftalık ek oturum gerçekleştirildiği ve daha sonra her iki gruba da 1 aylık takiplerinde önlemleri tamamlandığı araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. Tedavi uygulama süresi 16 hafta / 12 seans olduğu bildirilmiştir. Seanslarda hastalar ile kaygı yönetimi üzerine çalışıldığı ve çalışma sürecinde hiçbir ka-

tılımcının çalışmadan ayrılmadığı, tedavi sonrası takiplerde, katılımcıların tedavi kazanımlarının korunduğu ve 1 aylık takip sonucunda BDT'nin depresyon ve sanrılı BDB'li kişiler için etkili bir tedavi yöntemi olduğu ve 12 haftalık anksiyete yönetiminden de daha etkili olduğu araştırmacı tarafından bildirilmiştir (Veale, 2014).

Öte yandan toplamda 229 katılımcının dahil etme kriterlerini karşıladığı yedi farklı araştırmanın meta-analizini yapan bir çalışmaya göre (Harrison ve ark., 2016), araştırmaların katılımcıları Beden Dismorfik Bozukluk tanısı olan hastaları içermektedir. Çalışmada BDB için Bilişsel Davranışçı Terapinin (BDT) randomize kontrollü çalışmalarının sistematik bir incelemesi ve meta-analizi araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Araştırmacılar BDT'nin, Beden Dismorfik Bozukluk belirtilerini azaltmada bekleme listesi veya güvenilir psikolojik plaseboda üstün olduğu ortaya koyarken, BDB'deki iyileşmenin 2-4 aylık takipten sonra korunduğunu da belirtmiştir. Çalışma sonucunda araştırmacılar, Beden Dismorfik Bozukluk için BDT'nin etkili bir tedavi olduğu bildirilmiştir. Bu Meta-analiz çalışmasında, tedavi kazanımlarının en az tedaviden 2-4 ay sonra dahi korunmasının mümkün olduğunu bildirmişlerdir. Sonuç olarak, BDT'nin hiçbir tedavi uygulanmamasından veya bekleme listesinden daha üstün olduğunu araştırmacılar ortaya koymuştur (Harrison ve ark., 2016).

Diğer yandan bu sistematik derlemenin dahil etme kriterlerini karşılayan, 18 yaş ve üzeri 120 kişi ile çalışılan ve randomize bir klinik deney olarak gerçekleştirilen araştırmacılar çalışmayı 2 ye ayrılarak (Wilhelm ve ark., 2019), Beden Dismorfik Bozuklukta BDT (n = 61) ya da Destekleyici Psikoterapi (n = 59) olarak belirleyerek ikisi arasındaki farkı tespit etmeyi hedeflediğini belirtilmiştir. Çalışmada toplamda 22 bireysel BDT seansı yapıldığı ve 24 haftalık seanslar sonucunda araştırmadan herhangi bir katılımcının ayrılmadığı bildirilmiştir. Katılımcıların (BDB-YBOCS skorunda \geq %30) azalma gerçekleştiği ve BDT'nin BDB semptom şiddetinin azaltmada daha etkin olduğunun görüldüğü araştırma sonucunda araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir (Wilhelm ve ark., 2019).

Bunun yanında, Beden Dismorfik Bozukluğun BDT ile tedavisinde bilişsel ve davranışsal değişikliklerin BDB semptomlarının azalmasında BDT'nin etkisine aracılık edip etmediğinin incelenmesinin amaçlandığı belirtilen çalışmada (Fang ve ark., 2020), 48 BDB'li katılımcıdan sadece 45'inin bir tarafta 12 haftalık BDT'nin etkisinin bekleme listesine karşı denekler arası aracılık, diğer tarafta, BDT'nin 24 hafta boyunca BDB semptom şiddetindeki boylamsal değişimin denek içi aracılığı olacak şekilde iki analiz grubuna ayrıldıktan sonra 24 hafta boyunca 22 seans BDT (n=17) almak üzere randomize edilen hastalarla 22 seans BDT almadan önce 12 hafta bekleme listesinde olan hastalar için sonuçların karşılaştı-

rıldığı bildirilmiştir. (n=19). Çalışma sonucunda, kontrol etme, kaçınma davranışları ile uyumsuz inançlar konusunda zaman içinde katılımcılar arasında gelişmeler olduğu bildirilmiştir. BDB belirtilerinin azalmasının varsayılan mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştiği sonucuna ulaştıklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda araştırmacılar çalışmanın başlangıçtan tedavi sonrasına ya da BDT sırasındaki son değerlendirmeye kadar, BDD-YBOCS toplam puanlarının azalma gösterdiği ve bunun da önemli bir gelişmeyi temsil ettiğini saptadıklarını bildirmişlerdir (Fang ve ark., 2020).

Son olarak, Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin ve Destekleyici Psikoterapilerin etkililiğinin randomize olarak karşılaştırıldığı bir çalışmanın (Wilhelm, 2019), benzer prosedürler bağlamında gerçekleştirilen bir devam çalışması (Philips ve ark., 2021) incelenmiştir. Bilişsel Davranışçı Tedavilerin Beden Dismorfik Bozukluğu belirtilerinin değişimlerinde yordayıcı ve moderatörlerinin incelenmesi sonucunda söz konusu terapilerin, Destekleyici Psikoterapilere göre daha etkili olduğu bildirilmiştir (Philips ve ark., 2021).

3.2.2. Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapi ile Psikofarmakolojik ve/veya Plasebo Karşılaştırmalı Çalışmalar

Ipser ve arkadaşlarının (2009) çalışması, psikofarmakolojik tedavi üzerine iki çalışmadan (klomipramine karşı desipramin, fluoksetin ile plasebo) ve BDT üzerine üç çalışmadan toplamda 169 denekten alınan verileri analiz eden beş randomize çalışmayı içeren bir meta-analiz çalışması idi (Ipser ve ark., 2009). BDT'nin Beden Dismorfik Bozuklukta etkililiği ile ilgili sonuçları doğrultusunda yazarlar, BDT'nin psikofarmakolojik tedaviye göre herhangi bir üstünlüğünü teyit edemeseler de BDT'den elde edilen kazanımların tedavinin ardından da devam ettiğini gösteren bir denemeye dayanarak bu konuyu destekleyen ön kanıtlar bulduklarını ifade etmektedirler (nüks oranı 4/22) (Ipser ve ark., 2009).

Son olarak araştırmaya dahil edilen ve BDT ve psikofarmakolojik ve/veya plasebo karşılaştırmalı özellikleri olan bir diğer çalışmada (Aydın, Semiz, ve Gülsün, 2015), araştırmacıların BDB' li bir hastaya uyguladıkları BDT sonucunda otomatik düşünceler ve bilişsel çarpıtmaların çalışıldığı, penis boyu ve cinsel tatmini çok ciddi bir boyutta bağdaştıran hastaya BDT'nin yöntemlerinden bölerek inceleme ve kanıt inceleme teknikleri kullanılarak kurduğu bu çarpık ilişkiyi çözümlendiği araştırmacılar tarafından ifade edilirken, BDT tedavisinde önce hasta 7 yıl boyunca pek çok türde SSRI tipi ilaçlar kullansa da etkili olmadığı bilgisi araştırmacılar tarafından bildirilmiştir. Ek olarak terapistler tarafından farmakolojik tedaviye eklenen 5 seans Bilişsel Davranışçı Terapi ile gözlenen objektif ve sübjektif iyileşme ile çalışma sonucunda BDB'nin tedavisinde BDT'nin

etkililiğinin yadsınamaz olduğunu ve ayrıca ilaç tedavisinin gerektiği durumlarda dahi özellikle kimi hastalar vurgusuyla da olsa mutlaka BDT terapisi önerildiği için bu çalışmanın sonucunun da BDB tedavisinde BDT etkililiğini destekler nitelikte olduğunu açıklamaktadırlar (Aydın, Semiz, ve Gülsün, 2015).

3.3. Tedavi Gruplarına Yerleştirme

İncelenen ve araştırmaya dahil edilen çalışmalarda katılımcılar için müdahale veya kontrol gruplarının sayısının birden çok olarak yer aldığı çalışmalarda genel olarak seçkisiz atama metodunun tercih edildiği gözlemlenmiştir.

3.4. Çalışmalardaki Bireysel BDT'nin İçeriği ve Uygulanması

3.5. Çalışmalarda Uygulanmış Olan Teknikler

İncelenen çalışmalarda bireysel BDT'nin farklı protokollerinin uygulanmış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında araştırma bağlamında incelenen 27 araştırmanın 11 tanesinde Cordioli ve ark, 2002'nin geliştirdiği BDT psikoeğitim, bilişsel teknikler uygulandığı bildirilmiştir. Başka bir çalışmada ise ev ödevi tekniğinin kullandığı ifade edilmektedir (Rabiei, Mulken, Kalantari, Molavi ve Bahrami, 2012). Öte yandan (Wilhelm ve ark., 2019) ve (Khemlani-Patel ve ark, 2011) psikoeğitim, maruz bırakma ve tepki önleme teknikleri kullanmıştır. Bunun yanında başka bir çalışmada (Wilhelm ve ark., 2011), bilişsel yeniden yapılandırma, maruz bırakma ve tepki önleme, farkındalık/algısal yeniden eğitim ve gelişmiş bilişsel stratejiler kullandıkları bildirilmiştir (Wilhelm ve ark., 2011).

3.6. Seans Sayı ve Özellikleri

İncelenmeye alınan çalışmalarda bireysel olarak uygulanan Bilişsel Davranışçı Terapilerin en az 8 seanstan (Rabiei ve ark, 2012), 24 seansa kadar artan birbirinden farklı uzunluklardaki müdahalelere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda genel olarak haftada 1 veya 2 seans olabilecek şekilde seansların gerçekleştiği ve seansların genelde 60-90 dk sürdüğü çalışmalar içerisinde sunulmaktadır. Tedavi uzunluğu açısından en kısa süreye sahip olan çalışmada seans süresinin 45-60 dakika arasında değiştiği bildirilmiştir.

3.7. Araştırmaya Dahil Edilen Çalışmalarda Kullanılan Ölçekler ve Özellikleri

Genel anlamda Beden Dismorfik Bozukluk için Modifiye Edilmiş Yale-Brown Obsesif-Kompulsif Ölçeği (BDB-YBOCS) BDB semptomlarındaki düşüşü veya şiddetini saptamak adına kullanılmaktadır (Goodman ve ark. 1989). 12 madden oluşan ölçek, BDB ile ilgili sıklık, sosyal ve iş müdahalesi, kaygı/sıkıntı, obsesyon ve kompulsiyonlara karşı direnç ve

bunların kontrolünü ölçmektedir. Puanların 0 ile 48 arasında değiştiği bildirilmesinin yanında söz konusu ölçeğin bu sistematik derleme çalışmasına dahil edilen araştırmalarda ölçeğin kesim puanlarını baz alarak veya “ön test” / “son test” arasındaki farklılaşmaya göre çalışma verilerine dair “iyileşme” oranlarının değerlendirildiği ifade edilmiştir. Diğer yandan çalışmaya dahil edilen çalışmaların büyük bir kısmında kaygı ya da depresyon gibi ikincil bir tanıyı saptamak adına Beck Depresyon Envanteri-II (BDI-II; Beck, Steer ve Brown, 1996) ile Beck Anksiyete Envanteri (BAI; Beck ve Steer, 1993) gibi ölçüm araçlarını uyguladıklarını araştırmacılar çalışmalarında sunmuşlardır. Beck Anksiyete Envanteri, 21 maddelik bir öz bildirim anketidir; maddeler ağırlıklı olarak kaygının fizyolojik belirtilerinden oluşmaktadır. Puanlar 0 ile 63 arasında değişmektedir (Beck ve Steer, 1993). Beck Depresyon Envanteri-II (BDI-II; Beck, Steer ve Brown, 1996)’nde puanlar 0 ile 63 arasında değişmektedir (Beck, Steer ve Brown, 1996). Bunun yanında bir çalışmada (Wilhelm ve ark., 2014), 1983 yılında Sheehan tarafından geliştirilen Sheehan Engellilik Ölçeği (Sheehan Disability Scale), uyguladığını ifade etmiştir. Bu ölçek işlevsel bozulma/engelliliğin 4 maddelik bir öz bildirim ölçüsüdür. 1-3 arası maddeler (işte engellilik, sosyal yaşam/boş zaman ve aile yaşamı/ev sorumlulukları) 0 (hiç) veya 10 (çok şiddetli) arasında puanlanır. Sheehan Engellilik Ölçeğinin iyi bir iç tutarlılığa sahip olduğu ve ruhsal bozukluk tanıları tutarlı bir şekilde daha yüksek puanları ile ilişkilidir (Leon ve diğerleri, 1992akt; Wilhelm ve ark., 2014).

4. Tartışma

Beden Dismorfik Bozukluk, kişilerde büyük ölçüde huzursuzluk ve işlevsellikte bozulmaya neden olmaktadır. Söz konusu psikopatolojinin kronik bir şekilde ilerlemesi, kişilerin hayatlarının kalitesinde önemli düşüslere neden olması ile intihar girişimleri, yüksek orandaki eş tanılar, vakit ile maddi kayıplara neden olması ile ön plana çıkmaktadır (Ray ve ark., 2012). Beden Dismorfik Bozukluğun tedavisi için psikoterapi en sık kullanılan yöntemlerden biridir. Bu noktada Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT) başvurulan önemli tedavilerden biridir. Bilişsel Davranışçı Terapilerde, Beden Dismorfik Bozukluk için kişilere öncelikle var olan rahatsızlıkları ile alakalı olarak psikoeğitim sunulmasının ardından sahip olunan belirtiler bağlamında vaka formülasyonu yapılmaktadır (Linde ve ark., 2015).

Bu çalışmada Ocak 2009 – Temmuz 2022 yılları arasında yayımlanan ve bireysel BDT’ nin etkililiğini değerlendiren araştırmalar incelenmiştir. İncelenmeye alınan yayınların bulguları genel anlamda değerlendirildiği zaman, karşılaştırma grubu olan ön test – son test ölçümlerine dayanan etkililik çalışmaları ile bekleme listesi, ilaç, plasebo ve bireysel BDT uygulamalarıyla karşılaştırılmalı bir şekilde etkililik çalışmaları olarak farklı farklı araştırma metodlarının uygulandığı sonucuna varılmıştır. Bu

çalışmada 27 makaleden sadece 11 tanesi dahil etme kriterlerine karşılık gelen çalışmalardır. Bu çalışmalarda bireysel BDT' ye olumlu cevap için pek çok değişkenin ilişkisi incelemiştir. Kısacası, Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapiler ile müdahalelerin yabancı kaynaklarda 2000li yıllara kadar sıkça, 2000lerden sonra seyrekçe etkililiğini değerlendiren çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ancak Türkçe literatürde son yıllara kadar Beden Dismorfik Bozukluk tanısı almış hastalar ile BDT'nin etkililiği hakkında herhangi bir araştırma bulgusunun yer almadığı görülmüştür. Literatürde BDB ile alakalı çalışmaların sadece vaka çalışmaları ile sınırlı olduğu görülmektedir.

Bu sistematik derleme çalışmasına dahil edilmiş olan tüm çalışmalarda yazarlar tarafından uygulandığı bildirilen bireysel BDT uygulamalarının BDB semptomlarını azaltma konusunda etkili olduğu ve yapılan izlem değerlendirmeleri ile tedavi neticesinde ortaya çıkan kazançların uzun vadede korunduğu sonucuna varıldığı araştırma sonuçlarında bildirilmektedir. Çalışmalarda kazanımların 6 ay süre içerisinde devam ettiğini göstermiştir (Wielhelm, 2014; Rabiei ve ark., 2012; Wihelm ve ark., 2019). Bireysel BDT' yi kontrol grubu ile kıyaslayan çalışmalar Bilişsel Davranışçı Bireysel Terapinin BDB' de etkinliği noktasında bekleme listesine göre üstün olduğunu saptamıştır. Buna paralel olarak, aynı şekilde Bireysel BDT'yi kontrol grubu ile karşılaştıran çalışmalar Bilişsel Davranışçı Bireysel Terapinin plasebodan etkililik noktasında üstün olduğunu ortaya koymuştur. Söz konusu çalışmalar sonucunda çoğu çalışmada yapılan BDB-YBOCS ölçümleri sonuçlarında önemli düşüşler görüldüğü bildirilmiştir. Diğer taraftan Bilişsel Davranışçı Bireysel Terapinin ilaç ile karşılaştırıldığı çalışmalarda ilaçların BDB semptomlarının sürdürülmesinde engelleyici olduğu araştırmacılar tarafınca saptanmıştır. Öte yandan BDT ile ilaçlı tedavilerin karşılaştırıldığı araştırmalarda Bilişsel Davranışçı Terapinin tek başına ilaçlı tedaviden üstün olmadığı fakat ilaçlı tedaviler ile ek olarak mutlaka BDT'nin de sunulmasının gerekli olduğunu sunmaktadır. Yine de tüm bu sonuçlara rağmen BDB için ilaçlı tedavi, BDT ve plasebo karşılaştırılması konusunda bildirilen sonuçlar literatürde tutarsızdır. Bu noktada BDB için yapılanlardan çok daha geniş katılımcı örneklemelerinin dahil edildiği daha geniş kapsamlı çalışmaların gerçekleştirilmesine gereksinim olduğu görülmektedir. Beden Dismorfik Bozukluk tedavisiyle alakalı SSRI grubundaki ilaçları kendi içerisinde karşılaştıran, konu bağlamında Bilişsel Davranışçı Terapiler ile diğer psikolojik tedavileri kıyaslayan, BDT ve sadece SSRI tedavilerini kıyaslayan ya da bu ikilinin birleşimini kıyaslayan, tedavi süreci ve tedavi süreci sonrasında prognoza etki eden fenomenlerle ilişkili yapılması gereken çalışmalara ihtiyacın olduğu yadsınamaz bir gerçek olduğu bildirilmektedir (Ray ve ark., 2012). Kısacası gerek yöntemsel açıdan gerekse içerik açısından

Türkiye bağlamında çalışmaların yetersiz olduğu ve yurtdışı bağlamında çalışmaların çok güncel olmadığından dolayı konu hakkında pek çok kaynak literatürde yer alsa da güncel kaynaklara erişimin az olması nedeniyle yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Ayrıca hem Türkiye hem de yurtdışı açısından yeni çalışmaların gerçekleştirilmesi önerilmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin bireysel tedavi açısından etkililiğini değerlendiren çalışmaların sistematik olarak ele alınması hedeflenmiştir. Bu bağlamda Türkiye ve Yurtdışındaki belirli veri tabanlarında Ocak 2009 – Temmuz 2022 yılları arasında Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmış olan kaynaklar, belirlenen anahtar sözcükler ile (Beden Dismorfik Bozukluk, Bilişsel Davranışçı Terapi, Etkililik Çalışması) incelenmiştir. Belirlenen anahtar sözcükleri kapsayan 27 araştırmadan kapsama kriterlerine uygun olan 11 araştırma incelenmiştir. İncelemeler sonucunda bilişsel davranışçı bireysel terapinin Beden Dismorfik Bozukluğun tedavisinde etkili bir yöntem olarak raporlandığı sonucuna varılmıştır.

Beden Dismorfik Bozuklukta bireyler genel olarak psikoterapi yerine plastik cerrahiye başvurma eğiliminde oldukları için toplumdaki yaygınlık oranının eldeki verilerden çok daha fazla olduğu söylenebilir. Araştırmaya dahil edilen çalışma sonuçları, Bireysel Bilişsel Davranışçı Terapinin, Beden Dismorfik Bozukluk belirtilerinde ve eşlik etmekte olan depresyon ve kaygı belirtilerini azaltma konusunda etkililiğinin olduğunu, tedaviyi bırakma oranının düşük ve tedavi etkinliğinin uzun süre içerisinde devam ettiği bir terapi modeli olduğunu ortaya koymuştur. Son olarak tedavi sürecinin kısalığı ve semptomları azaltmadaki faydası ve tedavi sonrasında etkinliğin sürmesi, bilişsel davranışçı bireysel terapilerin Beden Dismorfik Bozukluk için etkili bir tedavi olduğunu göstermektedir.

Gelecek araştırmalarda Türk kültüründen katılımcılar ile Beden Dismorfik Bozuklukta Bilişsel Davranışçı Terapilerin etkililiğinin araştırılacağı çalışmaların yapılması önerilir. İncelenen zaman diliminde Türkiye'deki yayınların az oluşu dikkat çeken bir durumdur. Dolayısıyla bu sistematik gözden geçirme çalışmasının Beden Dismorfik Bozukluğun Bilişsel Davranışçı Terapiler ile tedavisi konusundaki literatüre fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA;

- Aldea, M., A., Storch, E., A., Geffken, G., R., ve Murphy, T., K. (2009). Intensive Cognitive-Behavioral Therapy For Adolescents With Body Dysmorphic Disorder. *Clinical Case Studies*, 8(2), 113-121.
- Allen, A., ve Hollander, E. (2000). "Body Dysmorphic Disorder", *Psychiatric Clinics Of North Africa*, 23 (3), Ss. 617-628.
- Apa (2013). *Ruhsal Bozuklukların Tanımsal ve Sayımsal Elkitabı*, 5. Baskı (Dsm-5), Ertuğrul
- Köroğlu (Çev), Hekimler Yayın: Ankara.
- Aslan H. (2000). Beden Dismorfik Bozukluğu: Bir Gözden Geçirme. *Düşünen Adam Dergisi*; 13:33-41.
- Aydın, M., S., Semiz, U., D., M., ve Gülsün, M. (2015). Beden Algısı Bozukluğu Tedavisinde Bilişsel Davranışçı Psikoterapi: Bir Olgu Sunumu. *Gülhane Askeri Tıp Akademisi Dergisi*.
- Aydoğmuş, K., Tüzün, Ü., ve Tezcan, E. (1991). Bir Vaka Nedeniyle Dismorfofobia veya Beden Dismorfik Bozukluğu. *Düşünen Adam Dergisi*, (4)2: 35-36
- Beck, A., T., Rush, J., Shaw, B., ve Emery, G. (1979). *Cognitive Therapy Of Depression*. New York: Guilford.
- Beck, A., T., ve Steer, R., A. (1993). *Beck Anxiety Inventory*. San Antonio, Tx: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Beck, A. T. (2005). The Current State Of Cognitive Therapy. *Archives Of General Psychiatry (Journal)*, 62: 953-956.
- Beck, J., S. (2014). *Bilişsel Davranışçı Terapi: Temelleri ve Ötesi*. Ankara: Nobel Akademi.
- Beck, J., S., ve Beck, A., T. (1995). *Cognitive Therapy: Basics and Beyond*. Guilford Press.
- Buhlmann, U., Reese, H., E., Renaud, S., ve Wilhelm, S. (2008). "Clinical Considerations For The Treatment Of Body Dysmorphic Disorder With Cognitive-Behavioral Therapy", *Body Image*, 5, Ss. 39-49.
- Cash, T., F. ve Smolak, L. (2011). *Body Image: A Handbook Of Science, Practice, And Prevention* (İkinci Baskı). Guilford: New York-London
- Cordioli, A., V., Heldt E., Braga, B., D., Margis, R., Basso De Sousa, M., ve Tonello, J. (2002). Cognitive-Behavioral Group Therapy In Obsessive-Compulsive Disorder: A Clinical Trial. *Rev Bras Psiquiatria*, 24:113-120.
- Dittmar, H. (2009). How Do "Body Perfect" Ideals in The Media Have A Negative Impact On Body Image and Behaviours? Factors And Processes Related To Self and Identity. *Journal Of Social And Clinical Psychology*, 28, 1-8

- Fang, A. ve Wilhelm, S. (2015). Clinical Features, Cognitive Biases And Treatment Of Body Dysmorphic Disorder. *Annual Review Of Clinical Psychology*, 11: 187-212.
- Fang, A., Steketee, G., Keshaviah, A., Didie, E., Phillips, K. A., ve Wilhelm, S. (2020). Mechanisms Of Change in Cognitive Behavioral Therapy For Body Dysmorphic Disorder. *Cognitive Therapy And Research*, 44(3), 596-610.
- Faravelli, C., Salvatori, S., Galassi, F., Aiazzi, L., Drei, C., ve Cabras, P. (1997). Epidemiology Of Somatoform Disorders: A Community Survey in Florence. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiology*; 32:24-29.
- Rief, W., Buhlmann, U., Wilhelm, S., Borkenhagen, A., Brahler, E. (2006). The Prevalence Of Body Dysmorphic Disorder: A Population-Based Survey. *Psychol Med*; 36:877- 885.
- Goodman, W., K., Price L., H., Rasmussen S., A., Mazure, C., Fleischmann, R., L., ve Hill C. L. (1989). The Yale-Brown Obsessive Compulsive Scale, I: Development, Use, And Reliability. *Achieves Of General Psychiatry*, 46, 1006-1111.
- Greenberg, J., L., Markowitz, S., Petronko, M., R., Taylor, C., E., Wilhelm, S., ve Wilson, G., T. (2010). Cognitive-Behavioral Therapy For Adolescent Body Dysmorphic Disorder. *Cognitive And Behavioral Practice*, 17(3), 248-258.
- Greenberg, J., L., Mothi, S., S., ve Wilhelm, S. (2016). Cognitive-Behavioral Therapy For Adolescent Body Dysmorphic Disorder: A Pilot Study. *Behavior Therapy*, 47(2), 213-224.
- Higgins, E., T. (1987). Self-Discrepancy: A Theory Relating Self And Affect. *Psychological Review*, 94, 319-340
- Ipser, J., C., Sander, C., ve Stein, D., J. (2009). Vücut Dismorfik Bozukluğu İçin Farmakolojik Tedavi ve Psikoterapi. *Cochrane Veritabanı Syst Rev*.
- Karamustafalıoğlu, O., ve Karamustafalıoğlu, N. (2000). Beden Dismorfik Bozukluğu, *Düşünen Adam Dergisi*, 13(2): 107-109
- Khemplani-Patel, S., Neziroglu, F., ve Mancusi, L., M. (2011). Cognitive-Behavioral Therapy For Body Dysmorphic Disorder: A Comparative Investigation. *International Journal Of Cognitive Therapy*, 4(4), 363-380.
- Krebs, G., De La Cruz, L. F., Monzani, B., Bowyer, L., Anson, M., Cadman, J., ve Mataix-Cols, D. (2017). Long-Term Outcomes Of Cognitive-Behavioral Therapy For Adolescent. *Body Dysmorphic Disorder. Behavior Therapy*, 48(4), 462-473.
- Linde, J., Ruck, C., Bjureberg, J., Ivanov, V., Z., Djurfeldt, D., R., ve Ramnerö, J. (2015). Acceptance-Based Exposure Therapy For Body Dysmorphic Disorder: A Pilot Study. *Behavior Therapy*, 46(4), 423-431.

- Mataix-Cols, D., Fernández De La Cruz L., ve Isomura K. (2015). A Pilot Randomized Controlled Trial Of Cognitive-Behavioral Therapy For Adolescents With Body Dysmorphic Disorder. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*; 54:895–904.
- Neziroglu, F., Khemlani-Patel, S., ve Yaryura-Tobias, J., A. (2011). Rates Of Abuse in Body Dysmorphic Disorder And Obsessive Compulsive Disorder. *Body Image*. 3:189p-193p.
- Okumuşoğlu, S. (2019). Damgalasak Mı Yoksa Damgalamasak Mı? Toplum Temelli Önleyici Müdahalelerde Obezitenin Damgalanmasının Sağlık Yararları Getireceği Miti. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 9(2), 117-148.
- Omidian, E., Rafienia, P., ve Rahimian B., E. (2015). The Effect Of Cognitive-Behavioral Group Therapy On Disturbed Body Image And Body Dysmorphic Disorder Among Students. *Journal Of Research And Health*, 5(3), 288-297.
- Phillips, K., A., Mcelroy S., L., Hudson, J., I., Pope, Jr. H., G. (1995). “Body Dysmorphic Disorder: An Obsessive Compulsive Spectrum Disorder, A Form Of Affective Spectrum Disorder, Or Both?” *Journal Of Clinical Psychiatry*, 56, Ss. 41-52.
- Phillips, K., A., Nierenberg, A. A., Brendel G., ve Fava M. (1996). “Prevalence And Clinical Features Of Body Dysmorphic Disorder In 97 Atypical Major Depression”, *Journal Of Nervous ve Mental Disease*, 184 (2), Ss. 125-129.
- Phillips, K., A., Gunderson, C., G., Mallya G., Mcelroy S., L., Carter, W. (1998). “A Comparison Study Of Body Dysmorphic Disorder And Obsessive-Compulsive Disorder” *Journal Of Clinical Psychiatry*, 59, Ss. 568-575.
- Phillips, K., A. (2004), “Body Dysmorphic Disorder: Recognizing And Treating Imagined Ugliness”, *World Psychiatry*, 3, Ss. 12-17.
- Phillips K., A. (2005). *The Broken Mirror: Understanding And Treating Body Dysmorphic Disorder*. Rev Ed. New York: Oxford University Press.
- Phillips, K., A. (2009), *Understanding Body Dysmorphic Disorder*, Oxford University Press, New York.
- Phillips, K., A., ve Kelly, M., M. (2009). Suicidality In A Placebo-Controlled Fluoxetine Study Of Body Dysmorphic Disorder. *International Clinical Psychopharmacology*, 24:26–28.
- Phillips, K., A., Wilhelm, S., Koran, L., M., Didie E., R., Fallon, B., A., Feusner, J., J. ve Stein, D., J. (2010), “Body Dysmorphic Disorder: Some Key Issues For Dsm-V”, *Depression And Anxiety*, 27, Ss. 573-59.
- Phillips, K., A., ve Rogers, J. (2011). Cognitive-Behavioral Therapy For Youth With Body Dysmorphic Disorder: Current Status And Future Directions. *Child Adolescent Psychiatri Clinics* ;20(2):287–304.

- Phillips, K., A., Greenberg, J., L., Hoepfner, S., S., Weingarden, H., O'keefe, S., Keshaviah, A., ve Wilhelm, S. (2021). Predictors And Moderators Of Symptom Change During Cognitive-Behavioral Therapy Or Supportive Psychotherapy For Body Dysmorphic Disorder. *Journal Of Affective Disorders*, 287, 34-40.
- Prazeres, A., M., Nascimento, A., L., ve Fontenelle, L., F. (2013). Cognitive-Behavioral Therapy For Body Dysmorphic Disorder: A Review Of Its Efficacy. *Neuropsychiatric Disease And Treatment*, 9, 307.
- Rabiei, M., Mulkens, S., Kalantari, M., Molavi, H., ve Bahrami, F. (2012). Metacognitive Therapy For Body Dysmorphic Disorder Patients In Iran: Acceptability And Proof Of Concept. *Journal Of Behavior Therapy And Experimental Psychiatry*, 43(2), 724-729.
- Ray, P., Ç., Demirkol, M., E., ve Tamam, L. (2012). Beden Dismorfik Bozukluğu. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 547-565.
- Sadock, B., J., ve Sadock, V., A. (2003). “*Kaplan And Sadock's Synopsis Of Psychiatry: Behavioral Sciences/Clinical Psychiatry*” (9. Baskı). Philadelphia: Lippincott Williams veWilkins.
- Schilder, P. (1935). *The Image and The Appearance Of The Human Body*, Routledge And Keagan Paul, London.
- Sharma, H., Sharma B., ve Patel, N. (2019). Body Dysmorphic Disorder In Adolescents. *Adolescent Psychiatry*, 9(1), 44-57.
- Sungur, M. (1999), “Beden Dismorfik Bozukluğu”, *Psikiyatri Dünyası* 1, ss. 19-22.
- Süler, M. (2017). Çocuk ve Ergenlerde Bilişsel Davranışçı Terapi Uygulamaları: Bir Gözden Geçirme. *Çocuk ve Medeniyet*, 2(3), 29-42.
- Tihan, A., S. (2010). *Beden Dismorfik Bozukluğunda Klinik, Sosyodemografik Verilerin İncelenmesi Ve Bilişsel İşlevlerin Nöropsikolojik Testlerle Değerlendirilmesi*. İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Tıpta Uzmanlık Anabilim Dalı. Tıpta Uzmanlık Tezi, İstanbul.
- Tunç, Z. (2017). *Dsm-V Tanı Sistemine Göre Obsesif Kompulsif Bozukluk ve İlişkili Bozukluklar Tanısı Alan Çocuk ve Ergenlerin Pediatrik Akut Nöropsikiyatrik Sendrom İlişkisi, Ana Ve Serum Iga Düzeyleri*. Çukurova Üniversitesi Çocuk Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Uzmanlık Tezi, Adana.
- Türkçapar, M., H. (2021). *Bilişsel Davranışçı Terapi: Temel İlke ve Uygulama*. (8. Baskı), Epilson: İstanbul.
- Veale, D. (2004). Advances In A Cognitive Behavioural Model Of Body Dysmorphic Disorder. *Body Image*. 1(1): 113-125.
- Veale, D., ve Neziroğlu, F. (2010). *Body Dysmorphic Disorder: A Treatment Manual*, Blackwell Publication, Wiley.

- Veale, D., Anson, M., Miles, S., Pieta, M., Costa, A., ve Ellison, N. (2014). Efficacy Of Cognitive Behaviour Therapy Versus Anxiety Management For Body Dysmorphic Disorder: A Randomised Controlled Trial. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(6), 341–353.
- Yıldız, D., N. (2019). *Beden Algısının Bilişsel Davranışçı Model Doğrultusunda İncelenmesi: Beden Dismorfik Bozukluğu Belirtileri ve İlişkili Bazı Faktörler*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İzmir.
- Weiffenbach, A., ve Kundu, R., V. (2015). Body Dysmorphic Disorder: Etiology And Pathophysiology. In *Beauty And Body Dysmorphic Disorder* (Pp. 115-125).
- Wilhelm, S., Phillips, K., A., Fama, J., M., Greenberg, J., L., ve Steketee, G. (2011). Modular Cognitive-Behavioral Therapy For Body Dysmorphic Disorder. *Behavior Therapy*, 42, 624-633.
- Wilhelm, S., Phillips, K., A., Didie, E., Buhlmann, U., Greenberg, J., L., Fama, J., M., ve Steketee, G. (2014). Modular Cognitive-Behavioral Therapy For Body Dysmorphic Disorder: A Randomized Controlled Trial. *Behavior Therapy*, 45(3), 314–327.
- Williams, J., Hadjistavropoulos, T., ve Sharpe, D. (2016). A Meta-Analysis Of Psychological And Pharmacological Treatments For Body Dysmorphic Disorder. *Behav Res Ther*, 44:99-111.
- Wilhelm, S., Phillips, K., A., Greenberg J., L., O’keefe S., M., Hoeppepner S., S., ve Keshaviah, A. (2019). Efficacy And Posttreatment Effects Of Therapist-Delivered Cognitive Behavioral Therapy Vs Supportive Psychotherapy For Adults With Body Dysmorphic Disorder. *Jama Psychiatry*, 76(4), 363-373.

EKLER:*Tablo 1. BBDT ile Kontrol Grubu ve Bekleme Listesi Olan Etkililik Çalışmaları*

Çalışma	Örneklem	Tedavi Grupları	Seans Sayısı	Seans Süresi	Seans İçeriği	İzlem Süresi	Sonuçlar	Tedaviyi Bırakma
Wilhelm, ve ark., 2011	12	Bireysel BDT (N=12)	Haftada 1-2 Seans	18-22 Hafta	BDT	Belirtilmedi	BDT'ye başlayanların kontrol grubuna göre %80'den fazlası tamamladı ve BDB semptom şiddetinde azalma sağladı.	0
Khemlani-Patel ve ark, 2011	10	Bireysel BDT (4 Hafta) in Vivo ERP (8 Hafta) (N=10)	24 Seans	8 Hafta	(BDT) maruz bırakma ve tepki önleme (ERP) sistematik uygulama	Belirtilmedi	ERP'nin bilişsel ve davranışsal terapinin bir kombinasyonu olarak eşit derecede etkili olduğunu gösterdi. Sekiz haftalık tedavinin dört haftadan daha iyi olduğu ve yalnızca Bilişsel Terapinin tedavi sonuçlarını iyileştirmediği görüldü.	9
Rabiei ve ark, 2012	20	Bireysel BDT (n=20)	8 Seans	8 Saat	BDT	6 ay	BDB-YBOCS sonucunda BDT bekleme listesine kıyasla BDB ve düşünce kaynaşması semptomlarını önemli ölçüde azalttığı görüldü.	7 3 (BDT) 4 (Kontrol)
Wielhelm, 2014	36	Bireysel BDT (N=36)	22 Seans	24 hafta	BDT	3-6 ay	BDB-YBOCS toplamında önemli düşüşlerle sonuçlandı ve takip sırasında kazanımlar korundu.	4
Veale, 2014	46	Bireysel BDT (N=46)	12 Seans	16 Hafta	BDT Kaygı Yönetme	1 ay	BDB-YBOCS MADRS arasında düşüşler görüldü ve takip sürecinde kazanımlar korundu.	7 2 (BDT) 5(Kontrol)
Harrison ve ark, 2016	229	Bireysel BDT (n=229)			BDT	2-4 ay	Semptom azaltmada BDT, bekleme listesi veya güvenilir psikolojik plasebodan üstündü. BDT- BDB etkili bir tedavidir.	0
Wihelm ve ark., 2019	120	Bireysel BDT (N=120)	22 Seans	24 Hafta	Psikoeğitim maruz bırakma ve tepki önleme	6 ay	BDB-YBOCS skorunda \geq %30 azalma gerçekleşti ve BDT'nin daha etkin olduğu görüldü.	0
Fang ve ark., 2020	48	Bireysel BDT (N=17)	22 Seans	24 Hafta	BDT		BDT sırasında veya sonrasında BDB-YBOCS skorunda azalmalar görüldü.	3
Philips ve ark., 2021	120	Bireysel BDT (N=120)	22 Seans	24 Hafta	Psikoeğitim maruz bırakma ve tepki önleme	6 ay	Bilişsel Davranışçı Terapinin, destekleyici Psikoterapilere göre daha etkili olduğu bildirilmiştir.	0

Tablo 2. BBDT ile Farmakolojik ve Plasebo Karşılaştırmalı Çalışmalar

Çalışma	Örneklem	Tedavi Grupları	Sonuçlar	Tedaviyi Bırakma
İpser ve ark., 2009	169	BDT (3 çalışma) Psikofarmakolojik ve plasebo (2 çalışma)	BDT'nin farmakolojik tedaviye göre bir üstünlüğü teyit edilmese de BDT'den elde edilen kazanımların tedavinin ardından da devam ettiğini gösteren ve bu sonucu destekleyen ön kanıtlar mevcuttur.	0
Aydın ve ark., 2015	1	BDT Farmakolojik	Hasta 7 yıl SSR kullanmasına rağmen iyileşme göstermedi. Bu yüzden 5 seans BDT aldı. Çalışma sonucunda SSRların tek başına tedavide yeterli olmadığı ve BDT'nin etkili olup kullanılması gerektiği sonucuna varıldı.	0

“

Bölüm 21

**DİJİTAL BENLİK SUNUMU ORTAMI
OLARAK INSTAGRAM VE TWİTTER
ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR
ANALİZ***

Ecem Bilge AYDOĞAN¹

Asuman Banu HÜLÜR²

”

1 Bağımsız Araştırmacı, ecembige@hotmail.com.tr, ORCID ID: 0000-0003-4312-0806.

2 Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, banuhulur@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-8173-7834.

*Tez No: 10478258, Yüksek Lisans Tezi, Dijital Benlik Sunumu Ortamı Olarak Instagram ve Twitter Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz adlı tezdten üretilmiştir. (Yazar: ECEM BİGE AYDOĞAN, Danışman: ASUMAN BANU HÜLÜR)

1.GİRİŞ

İnsanın var olduğu ilk zamanlardan bu yana iletişimin de var olduğunu söylemek mümkündür. Sözsüz iletişim şeklinde başlayan iletişim biçimi zaman içerisinde sözlü iletişime evrilmiştir. İletişimin gelişimi ve kitle iletişim sürecini anlatmadan önce, bireyin kendisi ve yakın çevresiyle kurduğu iletişimi anlamak ve anlatmak gerekirse, geçmişten günümüze var olan insanlık tarihinin sorduğu önemli bir soruya dikkat çekmek yerinde olacaktır: “Ben kimim?” Çağlar boyunca insanlar bu sorunun cevabını aramışlardır ve kendince kim olduğuna karar veren birey diğerlerinin kim olduğuyla ilgilenir olmuştur. Bireylerin kendilerine sormuş olduğu temel soru olan “ben kimim” sorusunu psikologlar da bilimsel açıdan sormaya devam etmiş insanı anlamaya çalışmışlardır. Bu anlama çabası sonucunda; kişilik, benlik kavramları, kişilik kuramları ve benlik kuramları ortaya çıkmıştır. Çevresiyle daimi bir şekilde etkileşim halinde olan bireylerin kişilik ve benlik gelişimlerinin nedenleri, nasılları üzerinde duran kişilik ve benlik kuramcılarının birbirleri ile ortak paydada buluştukları kadar farklı noktalarda ayrıldıkları da görülmüştür.

Bireyin mutlu bir hayat yaşamasının kendisine olduğu kadar çevresine ve topluma da olumlu katkı olacağı kabul edilmektedir. Mutlu bir hayat tarzının var olabilmesi de sağlıklı bir kişilik gelişiminin varlığına bağlıdır. Bir bireyin olumlu kişilik özelliklerine sahip olabilmesi yapmış olduğu şeylerden doyum elde etmesi ile yakından ilişkilidir. Bireyin çevresini algılama biçimi, gösterdiği uyum ve tepkiler “kişilik” olarak tanımlanabilirken, “benlik” kavramının ise kişiliğin alt yapısını oluşturduğu söylenebilir. Kısaca benlik, bireyin kişilik özelliklerine dair kanıları bireysel algılayış biçimi olarak tanımlanabilir. Benlik kişiliği yönlendiren bir unsurdur (Aslan, 1992: 7).

İletişimin tarihinin insanın varlığı kadar eski olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bireylerin çoğunlukla yakın çevreleriyle kurdukları iletişim ortamından kitlesel iletişime geçiş süreci matbaa'nın icadıyla başlamıştır. Elektriğin keşfi ve telgraf'ın icadıyla birlikte radyonun bulunması sürece katkı sağlarken, televizyonun icadı ile televizyon hem ses hem görüntüyü bir arada sunan bir kitle iletişim aracı olarak ön plana çıkmıştır. Kullanıldıkları ilk zamanlarda medya olarak adlandırılan bu araçlar, internetin ortaya çıkışı ve gelişmesi ile birlikte geleneksel medya olarak adlandırılırken, interneti barındıran medya kavramı ise yeni medya olarak adlandırılmıştır.

Yeni medyanın ortaya çıkış süreci ile birlikte: İnternet ve Web 1.0-2.0- 3.0 Teknolojileri gelişmiş ve özellikle Web 2.0'ın gelişmesiyle sosyal medya kavramı görünür olmuştur. Kişisel web sayfaları, sosyal ağ siteleri vasıtasıyla dijital dünyada var olan bireyler için benlik sunumlarını ger-

çektirmek daha kolay görünmektedir (Biçer, 2014: 68). Sosyal medya hesaplarında paylaşılan görselleri algılayan bireyler, yakın çevreleri dışında ilgi alanları ya da yaşam biçimlerine uygun şekilde takip etmekte ve edilmektedir (Güler, 2021: 173).

Bu makalede genel olarak sosyal medya uygulamalarından iki tanesi olan Instagram ve Twitter uygulamalarında bireylerin ve kurumların benlik sunumlarını ne şekilde gerçekleştirdiklerini incelemekte ve karşılaştırma yaparak her iki uygulamada ne şekilde farklılaştığını ya da aynı kaldığını araştırmaktadır.

Makalenin kuramsal bölümünde Erving Goffman'ın dramaturji kuramından bahsedilmiş olup dijital ortamda ne şekilde farklılaştığı incelenmiştir. Araştırma bölümünde ise, öncelikle araştırılacak konunun ne olduğundan ve amacından bahsedilmiş olup araştırma yöntemi, araştırmanın evren ve örnekleme, kapsam ve sınırlılıkları sırasıyla incelenmiştir. Bu çalışmanın çıkış noktasını, internet ve sosyal medya platformlarının ortaya çıkmasıyla günlük yaşamlarında benlik sunumlarını gerçekleştiren bireylerin yeni benlik sunumlarını gerçekleştirdikleri bir ortam haline gelmesi oluşturmaktadır. Araştırmanın yöntemi olarak, Erving Goffman'ın 1959 yılında yazmış olduğu bireylerin günlük yaşamda gerçekleşen benlik sunumlarını ortaya koyduğu eserinden yararlanılmıştır ve kullanıcıların internetin gelişimiyle ortaya çıkan sosyal medya platformlarında benlik sunumlarını ne şekilde gerçekleştirdiğini incelemek üzere metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Türkiye'de bulunan Instagram ve Twitter sosyal medya platformları oluştururken; örneklemini, "boomsocial" sitesinde yer alan listeden belirlenen 3 kategori oluşturmaktadır.

3 kategorinin belirlenmesi aynı zamanda bir sınırlılık oluşturmaktadır. Bütün gönderilerin incelenmesi mümkün olmadığından (30.06.2021 – 03.05.2022) tarih aralığında paylaşılan gönderiler arasından her iki hesapta da paylaşılan gönderiler incelenmiştir. Bazı hesapların her iki platformda aynı fotoğrafı paylaştıkları tarihin farklı olduğu tespit edildiğinden, belirlenen tarih aralığı en uzak tarih ile en yakın tarih aralığı arasındadır.

Uygulama bölümünün devamında ise en çok takipçisi bulunan sosyal medya hesaplarının (Instagram ve Twitter) "boomsocial" sitesince belirlenen kategorilerden seçilen 3 kategori bazında incelemek için Dramaturji Kuramı Çerçevesinde "Performans (Beğeni), Gözlemci (Takipçi), Rol (Bireysel/Kurumsal), Rutin (Paylaşım Sıklığı), Vitrin (Öne çıkarttığı özellikler), Set (fiziksel tasarım), Dramatik canlandırma (rol-rutin tutarlılığı)" başlıkları belirlenmiştir. Belirlenen kategorilerde en çok takipçisi bulunan hesaplar Araştırmanın Bulgu ve Yorumlanması başlığı altında

ele alınarak incelenmiştir. Sırasıyla Instagram’da en çok takipçisi bulunan hesaplar ile aynı hesapların Twitter hesapları karşılaştırmıştır. Ardından Twitter’da en çok takipçisi bulunan hesaplar ile aynı hesapların Instagram hesapları incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise kategori bazında hesapların karşılaştırması yapılmıştır.

Günümüzde dijital platformların hızla yaygınlaşması ve çok sayıda kişi tarafından kullanılması bu ortamların da artık gerçek yaşamın bir alternatifi olduğunu bize gösterir. Kişiler artık zamanlarının önemli bir kısmını bu platformalarda geçirmektedir. Kısaca, Erving Goffman’ın toplumsal yaşamı incelerken ele aldığı kavramlarla bu platformları anlamaya çalışmak ve bireylerin ya da kurumların sosyal medya platformlarında benlik sunumlarını ne şekilde gerçekleştirdikleri bu makalenin temel sorunsalını oluşturmaktadır.

2. DRAMATURJİ KURAMI

Dramaturji genel bir ifadeyle oyun kuramı ya da tiyatro kuramı olarak tanımlanabilir. Erving Goffman ise dramaturji kuramını geliştirerek bireylerin birbirleriyle kurdukları ve ilişkileri ve etkileşimi sahnede oynanan bir tiyatro oyunu olarak kabul eder. Her ne kadar yapmacık olmasına rağmen profesyonel performanslar izlediğimiz bir tiyatro sahnesi kadar olmasa da bireyler günlük yaşam ortamlarını bir tiyatro sahnesi gibi kullanarak çoğu zaman prova yapmadan gerçek olarak adlandırdıkları performanslarını sergilemeye devam ederler (Hülür, 2017: 158). Goffman süreç içerisinde toplumdaki bireyleri gözlemleyerek elde ettiği düşünceler ile birlikte bireyden yola çıkarak toplumu çözümlemektedir. Bireyler farklı farklı rollerini sergileyerek benlik sunumlarını gerçekleştirirler. Bireyin sergilediği role maruz kalan diğer kişiler ise seyirci olarak adlandırılır (Soncu ve Tam, 2015: 108).

Erving Goffman’ın yaklaşımına göre, bireyler yaşamları sürecince diğer bireylerin onlar hakkındaki düşüncelerine önem vermektedir. Bireylerin bu tutumları onlara daima sevilme ve onay almak için iyi görünme çabası gösterme mecburiyeti hissettirmektedir (Şimşek, 2020: 61).

a. Performanslar: “Bir kimsenin belli gözlemciler önünde bulunduğu süre boyunca gerçekleştirdiği ve gözlemciler üzerinde etkisi olan faaliyetlerdir.” Performansını sergileyen birey sergilediği oyunun gerçek olduğuna içten bir şekilde inanabilir ya da kendi oyununa inanmaz ve izleyicilerin de inanıp inanmadığı ile ilgilenmeyerek kinik bir davranış sergiler. Örneğin, bir doktor hastalarına plasebo vererek onları tatmin etmek zorunda olduğunda kinik bir performans sergilemiş olur (Hülür, 2017: 159). Teknik olarak; bireylerin benliklerini sunma, ifade etme, paylaşma kabiliyetlerini, politik olarak; birey ve grupların diğer bireylerin davranışlarını onaylama, kontrol etme kabiliyetlerini, yapısal olarak sosyal

mesafeleri kısıtlayan yatay ve dikey yapılarken kültürel olarak bir grup insanın değerlerini, geleneklerini, zevklerini, nezaketini kapsamaktadır (Kavut, 2021: 68).

b. Takımlar: Performansın amacı, “oyuncunun özelliklerini değil, sahnelenen görevin özelliklerini” anlatmaktır. Buradan yola çıkarak belirli bir meslek icra eden, hizmet sektöründe çalışan bireyler dürüst ve usta olduklarını yansıtan hareketler yaparak tutumlarını gerçekleştirirler fakat bu tutumları onlarla ilgili nasıl bir bilgi veriyor olursa olsun, çoğu zaman asıl amaçları sunmuş oldukları hizmet ya da ortaya çıkardıkları ürün hakkında olumlu bir etki oluşturmaktır. Dahası, kişisel bir vitrin kullanan oyuncunun kişisel vitrin kullanma nedeni görünmek istediği şekilde görünmekten çok bireysel tutumunun daha geniş kitleye hitap eden bir sahnede de işe yaramasıdır (Goffman, 2014: 83). Bir veya birçok oyuncu tarafından gerçekleştirilen performanslar ise bir takımı oluşturur. Takım arkadaşı, belirli bir performansın gerçekleştirilmesi için dramatik bir işbirliği yapılmak zorunda olunan kişi olarak tanımlanabilir. Olumsuz etkileyen bir davranışta bulursa da takım üyesi olmaya devam eder. Örneğin, bir fabrikada çalışan ve diğer çalışanlar arasında ön plana çıkan birini düşünelim, bu kişinin üretken kişiliği diğer bireylerin oluşturmaya çalıştığı çalışkan imajına zarar verse de takımın bir parçası olarak kalır (Goffman, 2014: 86-87).

c. Bölgeler ve Bölgesel Davranışlar: Erving Goffman bölgeyi, “bir ölçüye kadar algıya karşı engellerle çevrili herhangi bir yer” olarak tanımlar. Bölgeler belirli durumlara göre çeşitlik gösterirler. Öyle ki radyo istasyonunda yayın yapılan odalarda kullanılan cam paneller belirli bir bölgeyi sestem soyutlarken, sunta panel kullanılan ofis ise yalnızca görsel olarak soyutlanmıştır (Goffman, 2014: 107). Goffman’a göre belirli bir performansı baz aldığımızda, bireyin performans sunumunu gerçekleştirdiği yer “vitrin bölgesi” olarak adlandırılır (Goffman, 2014: 108). Birey vitrin bölgesinde performansını sergilerken belirli standartlara sahiptir. Bu standartlar temelde iki gruba ayrılır. İlki bireyin rolünü gerçekleştirirken ne şekilde konuştuğu ya da konuşurken kullandığı jest ve mimikler vasıtasıyla seyirciye ne şekilde davrandığıdır (Goffman, 2014: 108-109). Diğeri ise, birey seyirci kitleleriyle konuşsa da konuşmasa da onlara ne şekilde davrandığıdır. Bu ikinci standart “edep” olarak da adlandırılabilir. Goffman, edep kurallarını da “ahlaki ve araçsal” olarak iki alt gruba ayırır. “Ahlaki koşulların kendileri birer amaç” ifade eder. Örneğin, kutsal mekânlara saygı, cinsel edep kuralları, diğer bireylere karşı saygı gibi kuralları kapsar. Araçlar koşullar kendi başlarına bir amaç ifade etmezler ve bir işverenin çalışanından isteyebileceği türde, iş düzeyinin düşüş göstermemesi, mülkiyetin kullanımında özenli olunması tarzı ödevleri kapsar (Goffman, 2014: 108-109).

Vitrin bölgesi kavramından sonra sahne arkası kavramından da bahsetmek yerinde olacaktır. “arka bölge” olarak da adlandırılan “sahne arkası” vitrin bölgesinde sergilenen performansın oluşturduğu izlenim ile çelişen bir görüntünün var olduğu bölgedir. Sahne arkası, bireylerin performanslarını geliştirdikleri, sahne dekorlarını sakladıkları, kişisel vitrinlerine (özelliklerine) ait repertuarın depolandığı yer olarak da tanımlanabilir (Goffman, 2014: 112).

d. Ayrık Roller: Bu bölümde bir takımın sırlarını bilen kişilerin sahip olduğu ayrıcalıklardan bahsedilir. Bir takımın amacı, sergiledikleri performanlara uygun şekilde davranmaktır. Takımın beklediği bu uyum iki şekilde gerçekleşebilir, bazı gerçeklerin bastırılması ya da gerçekleri ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilen eylemler olarak sınıflandırılır (Goffman, 2014: 141). “Muhbir rolü, yem rolü, gözcü rolü, profesyonel müşteri, aracı rolü ve görünmez insan rolü” ayrık olarak adlandırılan rollerdendir. Bu kişiler sahte kimlik kullanarak gizli bir şekilde belirli bilgilere erişen kişilerdir (Hülür, 2017: 162).

e. Karakter Dışı İletişim: Oyuncular seyircilerin onları göremeyeceği ve duyamayacağı yer olan sahne arkasında bulduklarında, sahne önünde seyirciyi övmüş olsalar bile sahne arkasında seyirciyi aşağılamaya başlayabilirler ve bireyler benlik sunumlarını gerçekleştirirken sahne önünde sergilemiş oldukları roller ile sahne arkasında oldukları kişi aynı olmadığında tutarsızlık meydana gelmiş olur. Goffman’ın verdiği örnek şöyledir: Shetland adlı otelin mutfağında çalışanlar misafirlere söz ederken aşağılayıcı kod isimleri kullanırdı; konuşma biçimleri, ses tonları, davranışları taklit edilir; hizmet talepleri vs alaycı yüz ifadeleri ve küfürlerle karşılanırdı. Aynı kişiler misafirlerin yanında ise saygılı ve ölçülü davranırlardı (Goffman, 2014: 163-164).

f. İzlenim denetimi: İzlenim denetimi, bireylerin diğer bireyler üzerinde bir etki oluşturmak için bilinçli olarak gerçekleştirdikleri tutum ve davranışları ifade eder. Oyuncu olarak adlandırılan birey, ifadesel bir sorumluluk taşımaktadır ve sergileyeceği rolün gerektirdiği özelliklere sahip olmalıdır. Kasıtlı bir niyetle yapılmasa da gerçekleştirilen bir eylem sonucunda bir hataya neden olmak, bulunulmaması gereken bir ortamda bulunmak (davetsiz misafirlik) ve çam devirmek olarak adlandırılan aksaklıklara neden olmak bireyin bilerek yapmadığı halde utanca neden olan durumlardır. Bu davranışlar kasıtlı bir niyet ile yapıldığında ise rezalet olarak adlandırılır. Bu tarz durumlar ile karşılaşan bireyler sergiledikleri performansı kurtarmak adına belirli taktikler kullanırlar. Bu taktikler ve uygulamalar savunma manevraları olarak nitelendirilir ve birkaç türü mevcuttur (Hülür, 2017: 163).

Savunma manevralarından ilki, dramaturjik sadakattir. Bir takım sahip olduğu çizgisini bozmak istemiyorsa, takım arkadaşları belirli ahlaki yükümlülükleri kabul ediyor gibi hareket etmelidir. Takım üyesi birey takımının sınırlarını daima saklamalıdır. Bu sebeple, yaşı büyük takım üyeleri evlerinde küçük çocuklarının duyamayacağı şekilde konuşurlar çünkü çocuklarının nerde ne zaman bu konuşulanları anlatacağını bilemezler. Çocuklarının yaşı büyüdüğünde ise yanlarında daha rahat bir şekilde konuşabilirler (Goffman, 2014: 200).

Savunma manevralarından diğeri, dramaturjik disiplindir. Dramaturjik disipline sahip olan bir oyuncu, kendi rolünün farkında olarak çam devirmelerden uzak kalmayı tercih eder. Takımının sınırlarını açık ederek gösterinin gerçekliğini sorgulatmaz. Takım arkadaşları uygunsuz davranışlar gösterdiğinde onların açığını da kapatmak görevini üstlenir ve bu görevi gerçekleştirirken bile kendi bireysel rolünü oynuyormuş gibi davranabilir (Goffman, 2014: 203).

Son savunma manevrası ise dramaturjik tedbirdir. Bir takımın üyeleri sergileyecekleri performansı en iyi ne şekilde sergileyeceklerini belirlerken planlı ve sağduyulu ilerlemeleri gerekir. Bu durum da takımın sadık ve disiplinli üyeler seçmiş olması ve üyelerin de sadakat ve disiplininin ne olduğunu bilmesine bağlıdır. Tedbirli bir oyuncu en az problem yaratacak izleyiciyi seçmeye çalışır. Örnek olarak, bir karı ve kocanın birlikte anlaştıkları ve aynı fikirlere sahip oldukları misafirleri ağırlamaları, bu özelliklere sahip olmayan misafirleri ise listelerinden çıkarmış olmaları sergilenecek performansın başarısını olumlu şekilde etkileyecek bir tedbirdir (Hülür, 2017: 163).

3. GÜNLÜK YAŞAMDA BENLİĞİN SUNUMU

Erving Goffman “benliğin günlük yaşamda sunumu” adlı kitabında, bireylerin günlük yaşamda birbirleriyle etkileşim kurarken bir tiyatro sahnesinde rol yapıyor muşçasına etkileşim kurduklarından bahseder. Bu yorumdan hareketle tiyatro sanatını icra ederken kullanılan kavramlar iki bireyin kurdukları iletişimde de görülür. “Aktör, rol, performans, sahne önü ve vitrin gibi” tiyatroya ait kavramlar bireyin kendisini diğer insanlara sunarken de dolaylı biçimde de olsa ortaya çıkan kavramlardır Goffman’a göre, bireylerin bir ortamda bulduklarında sergilemiş oldukları tavırları bu kavramlar çerçevesinde tiyatro sahnesinde rol yapıyor gibi düşünür (Akgün, 2018: 30). İnsanlar birey olarak kabul edilmek, saygı görmek ve sevilme isterken bulunduğu çevrede dışlanmak ve hatalarının görülmesini ise istememektedir. Bu nedenle olumlu bir izlenim oluşturmak ve diğer bireylerde hakkında iyi düşüncelerin oluşmasını istiyorsa benlik sunumunu kontrol ederek gerçekleştirmesi gerekmektedir (Albayrak, 2019: 40).

Goffman'a göre, bireylerin takmış olduğu maske bir tane değildir aksine birçok maskeleri bulunur. Böylece benlik sunumunu gerçekleştirmek isteyen birey, sahip olduğu bu maskelerinden birini seçerek bulunduğu ortamda benlik sunumunu gerçekleştirir. Bireylerin seçecekleri maskeler diğer bireyler tarafından gösterilen tepkilere göre değişebilir (Narmanlıoğlu ve Paslanmaz, 2019: 27).

Goffman performans kavramını ele alırken üç önemli rolün ortaya çıkacağını savunmaktadır. Bunlardan ilki, performansı sahneleyen oyuncuların ikincisi performansın hedefi olan seyircilerdir. Sonuncusu ise performansta bir rolü bulunmayan gözlemcilerdir (Aslan, 2021: 29). Bu performansın sergilendiği kısımlar ise sahne önü ve sahne arkası olarak adlandırılmaktadır. Tiyatro sahnesinde olduğu gibi günlük yaşamda da herkesin bir sahne önü bir de sahne arkası performansı bulunmaktadır (Çoban, 2021: 47).

Goffman'ın tiyatro terimlerinden yola çıkarak günlük yaşama uyarladığı başlıklar kısaca şöyledir:

Performans: “Performans” kavramını Erving Goffman, “belli bir durumda belli bir katılımcının diğer katılımcılardan herhangi birini etkilemeye yönelik tüm etkinlikler” olarak tanımlar (Goffman, 2014: 28).

Gözlemci/Takipçi: Bireyler performanslarını gerçekleştirirken “seyirciler, gözlemciler veya diğer katılımcılar” performanslarına katkı sağlar (Goffman, 2014: 28).

“Rol” veya “Rutin”: Goffman' a göre rol” veya “rutin” kavramı “Bir performans sırasında gözler önüne serilen önceden belirlenmiş ve başka durumlarda da sergilenebilecek ya da oynanabilecek eylem kalıbı” olarak adlandırılır. Oyuncu aynı seyircilere aynı oyunu sergilediğinde toplumsal bir ilişkinin ortaya çıkması olasıdır. Toplumsal rol bir statünün varlığına bağlı olan hak ve görevlerin gerçekleştirilmesi şeklinde tanımlanırsa, toplumsal rolün birçok kısımdan oluşmuş olduğu ve bu kısımların hepsinin oyuncu tarafından farklı durumlarda da aynı izleyici türü ya da aynı izleyici kitlesi karşısında sergilenebileceği söylenebilir (Goffman, 2014: 28).

Vitrin: Sahne önü olarak da adlandırılan vitrinde gerçekleşen performans seyirci tarafından inandırıcı bulunmalıdır ve seyirciye güven vermelidir. Bu durumun gerçekleşmesi için öncelikle rolü gerçekleştiren oyuncunun sahnelediği oyuna inanması gerekir. Goffman'ın kullandığı sahne önü kavramı bir sinema filmiinde rol yapan bir oyuncunun kamera önünde sergilemiş olduğu performansla özdeşleşmektedir. Çünkü her iki sistemde de benzer hazırlıklar yapılmakta ve benzer performanslar sergilenmektedir. Tek fark biri kamera önünde gerçekleştirirken diğeri gerçek

hayatta karşılıklı ilişki şeklinde gerçekleşir (Yüceer, 2018: 74).

Bireylerin kişisel vitrinlerinin bölümleri şu şekildedir: “cinsiyet, yaş ve ırksal özellikler; boy ve görünüş; duruş şekli; konuşma kalıpları; yüz ifadeleri; vücut ifadeleri vb.” kişisel vitrini yansıtan işaret araçlarından bazıları duruma göre değişirken bazıları değişmez. Örneğin ırksal özellikler değişmezken, yüz ifadeleri değişebilir. Bu nedenle Goffman bu uyarıları “görünüş” ve “tutum” olarak iki kategoriye ayırır (Goffman, 2014: 34- 35).

Görünüş, performansını sergileyen bireyin toplumsal statüsü ve durumu hakkında bilgi veren uyarıcılardır. Tutum kavramı ise, performansını sergileyen bireyin halihazırda oynayacak olduğu rol hakkında bilgi veren uyarıcılardır. Örneğin, saldırgan bir tutum sergileyen bir oyuncunun bu tutumundan etkileşimi başlatmak isteyen biri olmak istediği anlamı çıkarılabilir. Görünüş ve tutum kavramları birbiriyle çelişse de aralarında belirli bir tutarlılık olması ve birbirlerini onaylamaları aynı zamanda da tamamlamaları beklenir. Örneğin, bir kadının tutumu ve görünüşünün kadınsı olması beklenirken bir erkeğin kadınsı davranması toplum tarafından normal karşılanmaz (Hülür, 2017: 160).

Set: Goffman’ın deyimiyle, “Önünde, içinde veya üzerinde sürekli sergilenen insan faaliyetlerine ortam ve sahne sunan mobilya, dekor, fiziksel tasarım ve diğer arka plan düzenlemelerini içerir.” Set genellikle bir yerde durur ve performansını sergileyen birey belirli bir seti kullanmak istediğinde setin bulunduğu yere gelene kadar rollerine başlamazlar ve oradan ayrılmadan önce de performanslarını bitirmiş olmaları gerekir. Bazı durumlarda ise set rollerini gerçekleştiren bireylerle birlikte hareket eder; kral ve kraliçeleri geçit töreni gibi olaylarda olduğu gibi (Goffman, 2014: 33).

Dramatik canlandırma: Bireyler toplum içerisinde performanslarını sergilerken herkes tarafından fark edilmeyecek bazı olguların dramatik biçimde altını çizerek belirli işaretlerle donatır. Sergilediği performansın izleyici tarafından anlamlı bulunması için oyuncunun iletmek istediği mesajları ifade edecek şekilde gerçekleştirmelidir. “Profesyonel boksörlerin, cerrahların, kemancıların ve polislerin rolleri” birer örnektir. Örneğin, bir beyzbol hakemi’nin verdiği kararın doğruluğundan emin görünmesi için aldığı kararlarda düşünmeden anında karar vermesi beklenir (Goffman, 2014: 40-41).

İdealize etme: Goffman’ın tanımına göre, “Bir performansın sunulduğu toplumun anlayışına ve beklentilerine uyması için “toplumsallaştırılması”, kalıba sokulması ve uyarlanmasının yollarından biridir.” Bireylerin kendilerini diğer bireylere sunarken sergiledikleri performans toplum tarafından onay görmüş değerleri içerir (Goffman, 2014: 45).

Kadınlar erkeklerin onlardan daha güçlü hissetmeleri için bazen bilerek zayıf rolü oynayabilirler, örneğin bir konserveyi açabilecek olsalar da açamadıklarını belirterek erkeğin güç sergilemesine izin verirler ve konserve kapağını onlara açtırırlar (Hülür, 2017:160).

4. ERVING GOFFMAN'IN BENLİK KURAMININ DİJİTAL ORTAMLARDA SUNUMU

Sosyal ağlar yapı gereği bireylere benliklerini sunarken farklı kimlik ve benlikleri kullanabilme olanağı sağlamaktadır. Anonim olarak kullanıcı hesabı oluşturma ve paylaşım yapma fikri bireylere daha özgür ve rahat bir ortam sunmaktadır. Böylece bireyler idealleştirdikleri kimliklerini kolaylıkla sergilemiş olmaktadır (Kavut, 2018: 9). Sosyal medyada gündemin anlık, hızlı bir şekilde tüketiliyor olması bireylere aktif bir şekilde “performans” sergileme zorunluluğu hissettirmektedir. Bireyler her gün günlük tutar gibi yaptıkları paylaşımlar ile bireysel yaşantılarını gözler önüne sermektedir. Yapmış oldukları paylaşımlar vasıtasıyla bıraktıkları verilerin sonsuza kadar var olmasını da kabul etmiş olurlar. Her ne kadar bireyler kendi istekleriyle bu bilgi paylaşımında bulunsalar da ilerde bilinmesini tercih etmeyecekleri bütün bireysel verilerini paylaşarak şeffaf bir biçimde sosyal mecralarda yer almış olurlar. Bireyler, sanal kalabalıklara saklanarak kendi yalnızlık duygularını unutmaya çalışırlar. Geçmişte yüz yüze iletişim kurularak gerçekleştirilen iletişim şekliyle sergilenen performanslar günümüzde sosyal medya vasıtasıyla sergilenir hale gelmiştir (Güz ve Şahin, 2018: 243).

Sosyal medya hesaplarının kesintisiz iletişim sunuyor olması bireyler için cazip hale gelmesini sağlamıştır. Bireyler sosyal medya hesaplarını kendi bireysel içeriklerini üretmek ve benlik sunumlarını gerçekleştirmek için kullanabilirler. Ayrıca, takip etmek istedikleri kişileri kolayca takip edebileceği, kendisini de olmak istediği şekilde sunabileceği sosyal bir ortam olarak nitelendirilir. Sosyal medya uygulamaları kullanıcılarına görülmenin ve görmenin hazzını yaşatarak, günümüz medyasının onayladığı bir biçimde güzellik, mutluluk gibi kavramlar vasıtasıyla bireysel hayatı üzerinden bireyin benliğini yeniden oluşturmasına olanak sağlamaktadır (Atalay, 2020: 186).

Günlük hayatta olduğu gibi sosyal medyada da bireyler bir gruba ait olmanın gerekliliğini hissederler. Sosyal medya hesaplarında sergilemiş oldukları vitrinleri sayesinde belirli gruplarla aidiyet kurmaları da olanaklı hale gelir. Tüketim zevkleri benzer olan bireyler sosyal medya yoluyla birbirlerini kolayca bulabilmektedir. Bir gruba aidiyet hisseden birey zamanla daha fazla tüketmeye ve tüketilmeye başlar. Bu duruma bir yarışma programının yarışmacılarının fanları dramatik birer örnek olarak verilebilir. Yarışmacıların fanları, sosyal medya hesaplarında ör-

gütlenerek destek hesapları açabilir, düşüncelerini paylaşabilir, birbirleriyle arkadaşlık kurabilirler. Deyim yerindeyse kıymetli vakitlerini orada harcamaktan çekinmezler (Güz ve Şahin, 2018: 246).

Öyle bir hale gelmiştir ki, bireyler sosyal medya hesaplarından paylaşım yapmadıklarında, gittikleri mekanlarda bulunmamış, yemiş olduğu yemeği yememiş gibi hislere kapılmaktadır. Sosyal medya hesaplarında paylaşım yapan bireyler, oluşturdukları profile uygun davranmak adına filtre uygulayarak paylaşımlarını gerçekleştirirler. Yayılan izlenim kuramında Goffman'ın bahsettiği gibi bireylerin sunmuş olduğu benlikleri toplum onayından geçtiğinden, gözetimcinin düşünceleri önemlidir. Bu nedenle de bireyler onları gözetleyen kişilere uygun bir davranış sergilerler (Erdem ve Kaya, 2019: 1464).

Goffman'ın deyimiyle, bireyler günlük hayatlarında sahip olmadıkları kimliklere sahipmiş gibi yapabildikleri sosyal medya mecralarında bir tiyatro sahnesinde rol yapıyor gibi davranmakta ve bu sayede sosyal medya hesabı kullanan bireyler sanal dünyada birer aktöre dönüşmektedir (Kavut,2018: 10). Goffman'ın kuramında ele almış olduğu tiyatro sahnesindeki oyuncuyu izleyen seyirci kavramına karşılık olarak kullanılan gözlemci kavramı, sosyal medya araçlarındaki takipçi olarak genellenebilir (Gulmammadzada ve Işıklı, 2020: 82).

Sosyal medyada bireyin paylaştığı postu nerede çekindiği ise set olarak adlandırılır. Set seçimi iletilmek istenen mesaja göre belirlenir. Bireylerin benlik sunumlarını gerçekleştirirken benliklerini hangi rol çerçevesinde tanımladıklarına bakılarak ne şekilde dramatik canlandırma kullandıkları tespit edilebilir. Örneğin, yemek yapmaktan hoşlandığını söyleyen biri paylaştığı postların çoğunluğu yemek üzerine olabilmektedir. İdealize etme yöntemi, sosyal medya mecralarında en çok kullanılan yöntem olabilir. Dramatik canlandırma yapmak isteyen bireyler rollerinin gerektirdiği biçimde idealize edilen bir yapı içerisinden seçilebilir (Güz ve Şahin, 2018: 241- 242).

Dramaturji kuramı, sosyal medya bazında incelendiğinde benzer davranışların ortaya çıktığı görülmektedir. Bireyler günlük hayatta sergiledikleri performanslarını bu sefer sosyal medya hesaplarında sergilemeye başlarlar ve benlik sunumlarını sanal bir ortamda oluşturdukları vitrinleri olan sosyal medya hesapları vasıtasıyla diğer kullanıcılara sunarlar. Diğer kullanıcılara kendilerini göstermek bu sayede beğenilmek isterler. Günlük yaşamda sahnelenen bir oyundan beklenen alkışlar, sanal ortamda sergilenen performans sonucunda beklenen beğenilere dönüşmüştür (Cansever, 2019: 5).

Aktör/Kullanıcı: Benlik sunumu yayılan izlenim ve verilen izlenim olarak iki şekilde gerçekleşir. Bireyler, sosyal medya hesaplarında birey-

sel profilini oluştururken iki yöntemi de kullanabilmektedirler. İdealize ettiği vitrinine istediği biçimde kişisel bilgilerini eklemekte ve vitrinine uygun şekilde fotoğraf ve videolar eklemektedir (Gulmammadzada ve Işıklı, 2020: 83).

Gözlemci/ Takipçi: Bireyi günlük hayatında takip eden yani izleten kitleyi anlatırken (Akgün, 2018: 34). Sosyal medya bağlamında gözlemci/takipçi kavramlarını incelediğimizde, takipçi açtığı hesap vasıtasıyla takip eden kişiyken gözlemci bireyi takip etmeden izleyen kişidir (Gulmammadzada ve Işıklı, 2020: 84).

Rol: Bireylerin performanslarını sergilerken kullandıkları önceden belirlenmiş eylem kalıplarını ifade eder. Belirlediği bu eylem kalıplarını birçok durumda kullanacak olan birey belirlemiş olduğu bu role uygun tutum, davranış ve görünüm oluşturur. Sosyal medya açısından incelendiğinde ise rol kavramı bireyin kendisini hangi davranış, rutin, gelenek-görenek üzerinden konumlandığıdır. Örneğin, sosyal medya “fenomenleri” belirli bir grubun temsilcisi olduğunu varsayarak içeriklerini oluştururken bu durumu dikkate alırlar (Akgün, 2018: 34).

Vitrin/Görünüş: Sosyal medya bağlamında vitrin/görünüş kavramları incelendiğinde, bireyin oynamış olduğu role göre sosyal medya profilini düzenlemesi, takipçilerine iletmek istediği mesajları belirli bir çerçeve çizerek belirlemesidir. Takipçilerine iletmek istediği mesajın gerçekçi olduğunun düşünülmesi birey için önem arz ettiğinden vereceği mesajı seçerken dikkatli davranır (Gulmammadzada ve Işıklı, 2020: 84). Performansını sergilerken belirli bir arka plan kullanan bireyin kişisel vitrini cinsiyeti, görünüş özellikleri, yaş, konuşma şekli, jest ve mimiklerinden oluşur (Akgün, 2018: 34). Belirlediği sahnede rolünü gerçekleştiren bireylere örnek olarak moda bloggerları verilebilir. Moda bloggerı kişisel vitrinini oluştururken, görünüş olarak daima bakımlı, şık giyinen, makyaj yapan biri gibi görünürken; tutum olarak paylaşımcı, mutlu biri gibi davranabilir (Güz ve Şahin, 2018: 241).

Set/Sahne: Dekor, duvar rengi, mobilyalar, aksesuarlar örnek olarak verilebilir. Genellikle bireyler rollerini sergilerken belirli bir ortamı belirlerler ve orda bulunana kadar oyunu başlatmazlar ve oradan ayrıldıklarında da performansları bitmiş olmalıdır (Akgün, 2018: 34). Sosyal medyada ise bireyler iletmek istedikleri mesajlara göre set ortamını oluştururlar. Bireylerin sosyal medyada yapmış oldukları yer bildirimide set ortamına dâhildir (Gulmammadzada ve Işıklı, 2020: 84). Lüks, şık görünen bir arka planın olması önem taşır. Fenomen olarak adlandırılan birçok sosyal medya kullanıcısı belirli bir takipçi sayısına ulaştıktan sonra set ortamlarını kendileri oluşturmaya başlarlar (Akgün, 2018: 34).

Dramatik Canlandırma: Sosyal medyada ise, kişi sayfasında ya

da kanalında neyi sevdiğini söylüyorsa önemli ölçüde o konu bazında paylaşımlarını gerçekleştirir (Akgün, 2018: 35). Örneğin, yemek yapmayı sevdiğini söylüyorsa paylaşımlarının çoğu yemek ve yemek yapmak üzerine olacaktır ya da sağlıklı yaşam üzerine bir rol belirlemişse genellikle sağlıklı beslenme, spor yapma gibi bedenine iyi bakmak üzerine paylaşımları olacaktır (Güz ve Şahin, 2018: 24).

5. DİJİTAL BENLİK SUNUMU ORTAMI OLARAK INSTAGRAM VE TWİTTER ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

5.1. Araştırma

Bireyler günlük hayatlarında bir tiyatro sahnesindeymiş gibi rol yaparak Erving Goffman'ın deyimiyle benlik sunumlarını gerçekleştirilmektedir. İnternetin ve sosyal medyanın bireylerin yeni benlik sunumları haline gelmesi bu makalenin çıkış noktasını oluşturmaktadır.

5.1.1. Araştırmanın Önemi

Bu makalede Instagram ve Twitter'da en çok takipçisi bulunan hesapların benlik sunumlarını ne şekilde gerçekleştirdiklerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bunun sonucunda incelenen hesapların Instagram ve Twitter'daki genel farklılıklarının ya da benzerliklerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Sosyal medya hesaplarının özellikleri bu noktada ön plana çıkar. Instagram ve Twitter sistem olarak benzer uygulama olarak görülse de, belirli farklılıkları olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin; Instagram'da görsellik ön plandayken, Twitter'da yazı dili ön plandadır. Buradan hareketle her iki platformunda kullanıcı profiline farklı olduğunu ifade edebiliriz. "boomsocial" tarafından belirlenen listeden seçilen kategorilerde en çok takipçisi bulunan hesapların takipçi sayısının her iki uygulamada farklılaşması temelde bu duruma bağlı olabilir. Kısaca bu araştırmada, Erving Goffman'ın dramaturji kuramı çerçevesinde bu benzerlik ve farklılıkların analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

5.1.2. Araştırma Yöntemi

Erving Goffman'ın 1959 yılında yazmış olduğu bireylerin günlük yaşamda gerçekleşen benlik sunumlarını ortaya koyduğu eserinden yararlanılarak, kullanıcıların internetin gelişimiyle ortaya çıkan sosyal medya platformlarında benlik sunumlarını ne şekilde gerçekleştirdiği metin analizi yöntemiyle incelenmiştir. Goffman'ın tiyatro terimlerinden alarak günlük yaşama uyarladığı terimler onun dramaturji kuramından alınması-

na karşın başlıkların yorumlanması için başlık açıklamalarına ayrıca eklemeler yapılmıştır. Araştırmada, karşılaştırma için belirlenen iki sosyal medya uygulamasına (Instagram ve Twitter) dair net veriler elde edilmesi için “<https://www.boomsocial.com/>” adlı sitenin verilerinden yararlanılmıştır.

Bu verilerden yararlanılarak sitede bulunan 3 kategoriden Twittter ve Instagram bazında ayrı ayrı en çok takipçisi bulunan hesaplar belirlenmiştir ve aynı hesabın iki uygulamada yer alan hesapları dramaturji kuramı çerçevesinde karşılaştırılmıştır. “Performans (Beğeni), Gözlemci (Takipçi), Rol (Bireysel/Kurumsal), Rutin (Paylaşım Sıklığı), Vitrin (Öne çıkarttığı özellikler), Set (fiziksel tasarım), Dramatik canlandırma (rol-rutin tutarlılığı)” şeklinde Erving Goffman’ın Dramaturji kuramına göre incelenmiş ve tablolştırılmıştır. Sonrasında kişi ya da kurum özelinde karşılaştırma ve yorum yapılmıştır.

Araştırma kapsamında kurum hesabı olması ve daha resmi bir dil kullanılması kurumsal bir kullanım olarak nitelendirilirken, bireylerin hesaplarının kendileri tarafından yönetilmesi ve yaklaşım olarak samimi bir dilin kullanılması, bireylerin günlük yaşamlarından görseller barındırması ise bireysel bir kullanım olarak nitelendirilmiştir. Diğer yandan bireysel hesap kategorisinde yer almasına karşın işbirliklerini ön plana çıkartan hesaplar da kurumsal olarak nitelendirilmiştir.

5.1.3. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Türkiye’de bulunan Instagram ve Twitter sosyal medya platformları oluştururken, örneklemini “boomsocial” sitesinde yer alan listeden belirlenen 3 kategori oluşturmaktadır. 3 kategori özelinde Instagram ve Twitter uygulamalarında en çok takipçisi bulunan hesaplar örneklemi oluşturur. Örneklem olarak belirlenen bu 3 kategori belirlenirken; benzerlik ve farklılıklar bakımından daha net sonuçlar elde etmek amacıyla çeşitlilik oluşması için farklı alanlarda faaliyet gösteren markalar ve kişiler olmasına dikkat edildi.

Örneklem olarak seçilen kategori ve hesaplar şöyledir:

Tablo 1. Örneklem olarak seçilen kategori ve hesaplar

Sektörler/ Kategoriler	Instagram	Twitter
Eğlence – yaşam	Netflix Türkiye	The sims
Fenomenler	Çağrı Taner	Baho
Kültür – sanat	Hande Erçel	Cem Yılmaz

5.1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bireylerin sosyal ağlarda gerçekleştirdiği benlik sunumları incelenirken, Instagram ve Twitter sosyal medya platformlarının kullanılması ve örneklem olarak seçilen 3 kategorinin incelenmesi bir sınırlılık oluşturmaktadır. Bütün gönderilerin incelenmesi mümkün olmadığından (30.06.2021 – 03.05.2022) tarih aralığında paylaşılan gönderiler arasından her iki hesapta da paylaşılan gönderiler incelenmiştir. Bazı hesapların her iki platformda aynı fotoğrafı paylaştıkları tarihin farklı olduğu tespit edildiğinden, belirlenen tarih aralığı en uzak tarih ile en yakın tarih aralığı arasındadır. Ayrıca aynı kişi ya da kurumun her iki hesapta da aynı gönderiyi paylaşmış olmasına dikkat edilmiştir. Her iki hesapta da aynı gönderiyi paylaşma olasılığının az olması da diğer bir sınırlılıktır.

5.2. Araştırmanın Bulgu ve Yorumlanması

5.2.1. Dramaturji Kuramı Çerçevesinde Sosyal Medya Hesaplarının Analizi

Karşılaştırma yapmak amacıyla belirlenen 3 kategoride Instagram ve Twitter özelinde en çok takipçisi bulunan hesaplar tablolaştırılmıştır. Ardından Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesapların aynı zamanda Twitter hesapları da incelenerek karşılaştırma yapılmıştır. Daha sonrasında Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesaplar Instagram hesaplarıyla birlikte incelenerek karşılaştırma yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise kategori bazında her iki uygulamada en çok takipçisi bulunan hesaplar karşılaştırılmış olup genel bir sonuca varılması hedeflenmektedir.

5.2.1.1. En Çok Takipçisi Bulunan Instagram Hesapları

Instagramda en çok takipçisi bulunan hesapları yorumlamadan önce tablo şeklinde Instagram ve Twitter hareketleri Goffman'ın dramaturji kuramı çerçevesinde incelenmiştir.

Tablo 2. Instagram'da en çok takipçisi bulunan hesaplar (3.5.2022).

Sektörler	Hesap adı	Gözlemci (Takipçi)	Rol (Bireysel/ Kurumsal)	Rutin (Paylaşım Sıklığı)	Vitrin (Öne çıkarttığı özellikler)	Set (fiziksel tasarım)	Dramatik canlandırma (rol-rutin tutarlılığı)
1.Eğlence-yaşam	Netflix Türkiye	4 M	Kurumsal	Günde 3-4 paylaşım	Film ve dizi izleme uygulaması	fotoğraf, video, reels, öne çıkanlar	Tutarlı
2.Fenomen	Çağrı Taner	15,7 M	Bireysel	Günde 4-6 arası	Yazar kimliği	Twitter Gönderisi videolar, reels, öne çıkanlar	Tutarlı
3.Kültür sanat	Hande Erçel	27,6 M	Bireysel	İki günde bir	Oyuncu	Dış mekan, ev, araba	Tutarlı

Tablo 3. Aynı hesapların Twitter uygulamasındaki etkinlikleri (3.5.2022).

Sektörler	Hesap adı	Gözlemci (Takipçi)	Rol (Bireysel/ Kurumsal)	Rutin (Paylaşım Sıklığı)	Vitrin (Öne çıkarttığı özellikler)	Set (fiziksel tasarım)	Dramatik canlandırma (rol-rutin tutarlılığı)
1.Eğlence - yaşam	Netflix Türkiye	1,9 MN	Kurumsal	Günde 3-4 paylaşım	Film ve dizi izleme uygulaması	fotoğraf/video, retweet	Tutarlı
2.Fenomen	Çağrı Taner	3,5 MN	Bireysel	Günde 4-6 arası	Yazar kimliği	Tweet, retweet,	Tutarlı
3.Kültür - sanat	Hande Erçel	655, 9 B	Bireysel	İki günde bir	Oyuncu	Dış mekan, set ortamı	Tutarlı

5.2.1.2 En Çok Takipçisi Bulunan Instagram Hesaplarının Yorumu

5.2.1.2.1. Eğlence – Yaşam: Netflix Türkiye

Eğlence - yaşam kategorisinde Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap olan Netflix Türkiye'nin "netfixturkiye" adlı kurumsal hesabının Instagram uygulamasında 4 M takipçisi bulunmaktayken, Twitter hesabında 1,9 Mn takipçisi bulunmaktadır. Twitter ve Instagram takipçi sayısı arasında belirli bir düzeyde fark bulunduğu görülmektedir. 12 Mayıs 2022 tarihinde iki sosyal medya hesabında da paylaşılan gönderiye Instagram uygulamasında 29.322 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise 3.396 beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında, Instagram uygulamasında Eğlence - yaşam kategorisinde en çok takipçisi bulunan "netfixturkiye" hesabının beğeni sayısı tutarlı

bir şekilde Instagram’da Twitter’a göre daha fazla beğeni aldığı söylenebilir.

Rutin (Paylaşım sıklığı) bakımından incelendiğinde her iki uygulamada da düzenli olmak üzere günde 3-4 paylaşım yapıldığı tespit edilmiştir.

Vitrin olarak incelendiğinde, film ve dizi izleme uygulaması olan “netflixturkiye” sosyal medya hesaplarında da bu kimliğini devam ettirdiği görülmüştür. Paylaşılan görseller ve videolar incelendiğinde, Instagramda set ortamında “fotoğraf, video, reels” aktif olarak paylaşılmakta ve Instagram’ın öne çıkanlar özelliğinin de kullanıldığı görülmektedir. Hesaplarında uygulamada yer alan film ve dizilerden kesitler paylaşan “netflixturkiye” hesabı Twitter’da “fotoğraf, video” kullanarak paylaşımlar yapmakta aynı zamanda retweet özeliğini de sık bir şekilde kullanmaktadır. Dizi ve film uygulaması olan Netflix’in rol-rutin tutarlılığını incelediğimizde her iki uygulamada da tutarlı bir davranış gerçekleştirdiği söylenebilir.

İki sosyal medya hesabında da aynı profil fotoğrafını kullanan Netflix Türkiye, Twitter uygulamasında bulunan bir özellik olan kapak fotoğrafı ekleme özelliğini kullanarak Twitter hesabının kapak fotoğrafı bölümünde sitesinde yayınlanan dizi “yakamoz s-245”in fotoğrafına yer vermiştir. Netflix Türkiye’nin Twitter hesabında Netflix uygulamasında yer alan bir dizinin görselini kapak fotoğrafı yapmış olması reklam çalışmasına önem verdiğini göstermektedir.

Her iki uygulamada da aktif bir şekilde kullanım gerçekleştirmesine rağmen Instagram uygulamasındaki beğeni ve izlenme sayısı dikkate alındığında iki uygulama arasında büyük fark olduğu görülür. Bunun nedeninin görselliği barındıran bir uygulama olan Netflix’in sosyal medya uygulamalarında da görsel paylaşımlarıyla ön plana çıkması olduğu söylenebilir. Böylece fotoğraf ve video paylaşım uygulaması olan Instagram’ın algoritmasıyla uyum içerisinde ortak bir paydada buluşmuş olurlar bu durum sonucunda da Instagram sayfasında daha fazla izleyicinin beğenmesi şartırtıcı olmaz.

5.2.1.2.2. Fenomen: Çağrı Taner

Fenomen kategorisinde Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap olan Çağrı Taner'in "cagritaner" adlı bireysel hesabının Instagram uygulamasında 15,7 M takipçisi bulunmaktayken, Twitter hesabında 3,5 MN takipçisi bulunmaktadır. Twitter ve Instagram takipçi sayısı arasında çok fark bulunduğu tespit edilmiştir. Instagram uygulamasında 3 Mayıs 2022 tarihinde paylaşılan gönderinin Twitter'da 30 Nisan 2022 tarihinde paylaşıldığı görülmektedir.

Instagram uygulamasında 55.652 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise 6.319 beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında Instagram uygulamasında Twitter'a göre daha fazla takipçisi olmasıyla tutarlı bir şekilde daha fazla beğeni aldığı görülmektedir.

Genel yapısı incelendiğinde iki uygulamada da bireysel bir kullanım olduğu görülmektedir. Rutin (Paylaşım sıklığı) bakımından incelendiğinde her iki uygulamada da düzenli olmak üzere günde 4-6 arası paylaşım yapıldığı görülmüştür.

Gönderilerini Instagram'da "Twitter gönderilerini paylaşarak, videolar, reels paylaşarak ve öne çıkanlar bölümünü de kullanarak" set ortamını oluştururken Twitter'da "twitler ve retweet"ler kullanarak oluşturur. Rol-rutin tutarlılığı her iki uygulamada da mevcuttur.

5.2.1.2.3. Kültür – Sanat: Hande Erçel

Kültür Sanat kategorisinde Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap olan Hande Erçel’in “handemiyy” adlı bireysel hesabından belirlenen bir gönderi ile farklı adla açılmış “HandeErçel” adıyla açılmış Twitter hesabında paylaştığı gönderi incelenmiştir.

“handemiyy” adlı hesabın Instagram uygulamasında 27,6 M takipçisi bulunmaktayken, “HandeErçel” adlı Twitter hesabında 655, 9 B takipçisi bulunmaktadır. 22 Nisan 2022 tarihinde iki sosyal medya hesabında da paylaşılan gönderiye Instagram uygulamasında 1.409.201 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise yalnızca 4.768 beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında Instagram uygulamasında Twitter’a göre daha fazla takipçisi olmasıyla tutarlı bir şekilde daha fazla beğeni aldığı görülmektedir.

Hande Erçel’in hesapları kendisi tarafından yönetildiğinden dolayı bireysel bir hesap olarak nitelendirilse de her iki hesabını kullanım bakımından farklılaştığı görülmektedir. Öyle ki Instagram hesabında kişisel hayatına ait görseller de paylaşmasına karşın Twitter hesabında çoğunlukla retweet yaptığı tespit edilmiştir. Buradan hareketle Instagram hesabını Twitter hesabına göre daha kişisel kullandığı söylenebilir. Bu arada Instagram kullanıcı adının “handemiyy” iken, Twitter kullanıcı adının “HandeErçel” olması da bu tespiti destekler niteliktedir. Ayrıca sosyal sorumluluk projelerinde de aktif yer aldığı görülen Hande Erçel, sosyal sorumluluk projeleriyle ilgili paylaşımları yaparken Twitter uygulamasını daha çok kullanmaktadır. Her iki hesabında da genelde iki günde bir paylaşım yaptığı tespit edilmiştir.

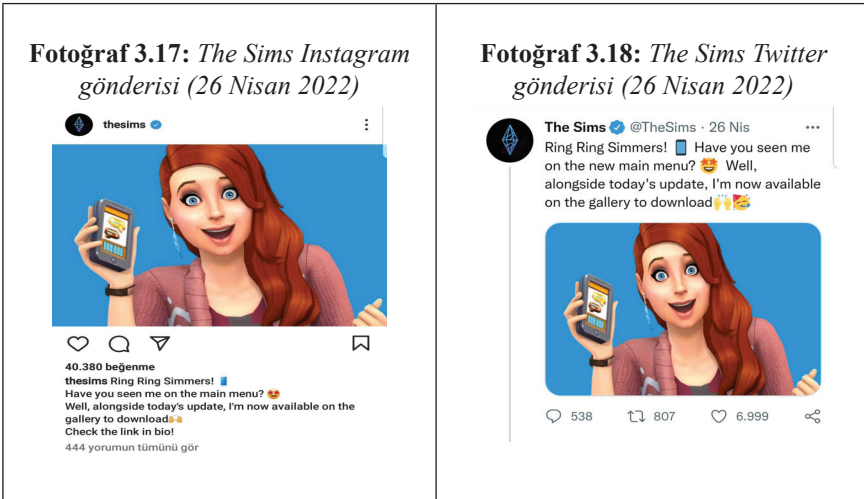
“handemiyy” adlı Instagram hesabında “Oyuncu” kimliği ile ön plana çıkan Hande Erçel’in “HandeErçel” adlı Twitter hesabında da aynı kimliğini kullandığı görülmektedir. Her iki hesabında da rol-rutin tutarlılığının olduğu tespit edilmiştir. Instagram’da set ortamı olarak, “dış mekan, ev, araba ve stüdyo” kullanılırken, Twitter’da farklı olarak ev ve araba ortamının yer almadığı görülmektedir. Instagram uygulamasının güncel özelliklerinden olan öne çıkanlar bölümünü marka işbirliklerini paylaşmak için kullandığı söylenebilir. Twitter’da ise daha önce söylendiği gibi retweet özelliğini sık olarak kullanmaktadır.

5.2.1.3. En Çok Takipçisi Bulunan Twitter Hesapları

Twitter’da en çok takipçisi bulunan hesapları yorumlamadan önce tablo şeklinde Twitter ve Instagram hareketleri Goffman’ın dramaturji çerçevesinde incelenmiştir.

5.2.1.4. En Çok Takipçisi Bulunan Twitter Hesaplarının Yorumu

5.2.1.4.1. Eğlence – Yaşam: The Sims

Eğlence - yaşam kategorisinde Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap olan The Sims’in “thesims” adlı kurumsal hesabının Instagram uygulamasında 2 M takipçisi bulunmaktayken, Twitter hesabında 2,4 Mn takipçisi bulunmaktadır. Twitter ve Instagram takipçi sayısı arasında çok fark bulunmadığı görülmektedir.

26 Nisan 2022 tarihinde iki sosyal medya hesabında da paylaşılan gönderiye Instagram uygulamasında 40.380 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise 6.999 beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında ciddi bir fark olduğu görülmektedir. Eğlence - yaşam kategorisinde Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap olan “thesims” hesabının Twitter yerine Instagram’da daha çok beğeni almış olmasının nedeni

interaktif bir oyun olan sims'in görselliği daha çok barındıran paylaşımlar yapıyor olması ve bu durum dolayısıyla Instagram'da ön plana çıkmasının daha kolay olması olabilir.

Rutin (Paylaşım sıklığı) bakımından incelendiğinde her iki uygulamada haftada 3-4 paylaşım yapıldığı görülmüştür. Kullanılan set ortamı ise oyun platformudur. Instagram'da fotoğraf, video, reels ve öne çıkarılan aktif olarak kullanılırken, Twitter'da retweet ve aktif etiket kullanımı dikkat çekmektedir. Rol-rutin tutarlılığı bakımından tutarlıdır.

5.2.1.4.2. Fenomen: Baho

Fenomen kategorisinde Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan kişi olan Baho'nun "picadambaattin" adlı bireysel hesabından belirlenen bir gönderi ile "baho" adıyla açılmış Instagram hesabında paylaştığı gönderi incelenmiştir.

Tabloda da görüldüğü üzere "baho" adlı hesabın Twitter uygulamasında 3,9 MN takipçisi bulunmaktayken, Instagram hesabında 1M takipçisi bulunmaktadır. Twitter ve Instagram takipçi sayısı arasında ciddi bir fark bulunmadığı söylenebilir. 1 Mayıs 2022 tarihinde iki sosyal medya hesabında da paylaştığı gönderiye Instagram uygulamasında 13.821 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise 1.106 beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında Twitter uygulamasında daha fazla takipçisi bulunmasına karşın Instagram uygulamasında daha fazla beğeni alındığı görülmektedir.

Rutin (Paylaşım Sıklığı) incelendiğinde, Twitter'da günde 2-4 arası paylaşım yaparken, Instagram'da iki günde 1 paylaşım yaptığı görülür. vitrin olarak öne sunduğu özellik Instagramda "Video İçeriği Üretici" iken, Twitter'da "Sosyal Medya Fenomeni"dir. Set ortamı incelendiğinde Videoların paylaşıldığı ve arka plan fotoğrafı üzerine yazı yazılarak kullanıldığı görülmüştür.

Rol-rutin tutarlılığı incelendiğinde tutarlı olduğu söylenebilir. Instagram’da fotoğraf, video, reels ve öne çıkanlar bölümünün kullanıldığı, Twitter’da ise retweet ve etiket kullanımının etkin olduğu söylenebilir.

5.2.1.4.3. Kültür – Sanat: Cem Yılmaz

Kültür- Sanat kategorisinde Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan kişi olan Cem Yılmaz’ın “cmymyz” adlı bireysel hesabının “cmymyz” Twitter uygulamasında 15,4 Mn takipçisi bulunmaktayken, Instagram hesabında 5,1 Mn takipçisi bulunmaktadır. Twitter ve Instagram takipçi sayısı arasında ciddi bir fark bulunduğunu söyleyebiliriz. 16 Nisan 2022 tarihinde iki sosyal medya hesabında da paylaştığı gönderiye Instagram uygulamasında 71.439 beğeni yapılmış, Twitter uygulamasında ise 38,3 B beğeni yapılmıştır. Beğeniler dikkate alındığında Twitter uygulamasında daha fazla takipçisi bulunmasına karşın Instagram uygulamasında daha fazla beğeni alındığı görülmektedir.

Genel yapısı incelendiğinde iki uygulamada da bireysel bir kullanım olduğu görülmektedir. Bireysel hesap olsa da kişi kendi projelerini de paylaştığı görülür. Rutin (Paylaşım sıklığı) bakımından incelendiğinde ara ara haftalık paylaşımlar yapsa da gün aşırı paylaşım yaptığı görülmüştür. Kişisel vitrini incelendiğinde, komedyen ve oyuncu kimliğini ön plana çıkardığı görülür aynı zamanda sosyal projelere karşı duyarlı bir kişi olduğu söylenebilir. Paylaştığı görseller incelendiğinde, set ortamının doğal arka plan ev, düzenlenmiş set olan tiyatro sahnesi ya da açık alan olduğu görülmektedir. Dramatik canlandırma yaparken de aynı şekilde rol aldığı filmlerden, yapmış olduğu gösterilerden fotoğraf ya da video paylaşarak oyuncu ve komedyen kimliğinin altını çizmektedir. Tekrar Twitter ve Instagram hesabında paylaştığı gönderilere dönecek olursak, aynı görseli paylaşmasına rağmen yukarıdaki görsellerde

görülebileceği üzere farklı bir yazı yazarak paylaştığı görülmektedir. Aynı zamanda iki hesabında paylaştığı profil fotoğrafı farklıdır. Instagram hesabında karikatürize edilmiş bir fotoğraf kullanırken, Twitter hesabında son filmdeki karakterin bir fotoğrafını kullanmıştır. Buradan hareketle Twitter hesabında oyuncu kimliğini ön planda kullandığı, Instagram'da ise karikatür ve komedyen kimliğini ön planda kullandığı söylenebilir.

SONUÇ

Geleneksel medya ve yeni medya var olmadan önce de bireyler birbirleriyle iletişim kurmaktaydı. Genellikle yüz yüze gerçekleştirilen bu iletişim modeli zaman içerisinde kitlesel bir biçim halini aldı. Geleneksel medya araçlarının ortaya çıkışına zemin hazırlayan buluşlardan ilki matbaadır ve gazetenin basılması ve yayımlanma süreci ile birlikte yazılı medya kavramı ön plana çıkmıştır. İşitsel medya olarak görülen radyonun gelişimi için telgrafın icadı önem arz etmektedir. Telgrafın icat edilmesinden bir süre sonra radyo icat edilmiştir ve sonrasında görsel ve işitsel özellikleri bir arada barındıran televizyon sahnedeki yerini almıştır. Geleneksel medyadan yeni medyaya doğru ilerlenen süreçte Web 1.0 ve Web 2.0'in etkinliği sonucu ortaya çıkan sosyal medya uygulamalarından Twitter ve Instagram özelinde dijital benlik sunumu ortamı olarak kullanılan iki uygulamanın karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.

Erving Goffman'ın dramaturji kuramından yola çıkılarak oluşturulan araştırma konusu ile paralel bir şekilde oluşturulan başlıklar incelenirken, öncelikle "boomsocial" sitesinin yapmış olduğu listelerden 3 kategori belirlenmiş ve bu 3 kategoride ayrı ayrı Instagram ve Twitter uygulamalarında en çok takipçisi bulunan hesaplar incelenmiştir. Hesaplarda paylaşılan iki gönderi yorumlanırken "Performans (Beğeni), Gözlemci (Takipçi), Rol (Bireysel/Kurumsal), Rutin (Paylaşım Sıklığı), Vitrin (Öne çıkarttığı özellikler), Set (fiziksel tasarım), Dramatik canlandırma (rol-rutin tutarlılığı)" şeklinde Erving Goffman'ın Dramaturji kuramına göre incelenmiş ve tablolaştırılmıştır. Sonrasında kişi ya da kurum özelinde karşılaştırma ve yorum yapılmıştır.

Bu başlıklar her hesap için ayrı ayrı uygulama kısmında incelenmiştir. Sonuç bölümünde uzun olacağı için burada hepsine değinmek yerine benzerlik ve farklılıklara değinmek daha yerinde olacaktır. Eğlence - yaşam kategorisinde Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan hesap Netflix Türkiye iken, Twitter uygulamasında The Sims hesabıdır. Netflix Türkiye hesabının aynı zamanda Twitter hesabı da incelendiğinde her ne kadar Instagram'da en çok takipçisi bulunan hesap olsa da Twitter hesabı ile takipçi sayısının yakın olduğu görülür. Burada Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan The Sims hesabı ile karşılaştıracak olursak, Twitter'da Netflix Türkiye hesabının 1,9 Mn takipçisi bulunur-

ken The Sims hesabının 2,4 Mn takipçisi bulunur. Her iki hesabın Twitter sayfası değerlendirilirse takipçi sayıları yakın olmasına karşın Twitter'da The Sims uygulamasının daha görünür olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Instagram hesaplarını karşılaştıracak olursak, Instagram'da Netflix Türkiye hesabının 4 M takipçisi bulunurken, The Sims hesabının 2 M takipçisi bulunur. Karşılıklı olarak incelersek her iki hesabında Instagram uygulamasında daha fazla takipçisi olduğu görülür. Paylaşım sıklığı ya da tutarlılık hesap özelinde benzerlik gösterse de The Sims ve Netflix Türkiye bakımından incelendiğinde paylaşım sıklığı bakımından farklılık olduğu görülür ki bu da Netflix Türkiye'nin daha fazla paylaşım yaptığını gösterir bu durum da takipçi sayısına yansımış olabilir. Her ikisinin de görseleğe daha fazla hitap ettiği söylene de Instagram'da Netflix Türkiye hesabının daha fazla takipçisinin bulunması temelde bu duruma bağlanabilir.

Fenomen kategorisinde karşılaştırılmış olan iki hesap ise, Çağrı Taner ve Baho'dur. Takipçi sayıları bakımından karşılaştırıldığında, Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan Çağrı Taner'in 15,7 M takipçisi bulunmaktayken, Instagram'da Baho'nun 1 M takipçisi bulunmaktadır. Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan Baho'nun 3,9 Mn bulunmaktayken, Çağrı Taner'in 3,5 Mn'dir. Instagram hesapları karşılaştırıldığında aynı kategori altında incelenen iki hesaptan Baho adlı hesap Twitter hesabını daha aktif kullanmaktadır ki yazı odaklı bir paylaşım yaptığından Twitter'da daha aktif olmasının beklendiği söylenebilir. Yine de Instagram hesabında yapmış olduğu paylaşımların daha fazla beğeni almakta olduğu görülmüştür. Baho'nun aksine her iki hesabında da rutin bir paylaşım sıklığı benimseyen Çağrı Taner'in Twitter'da daha çok takipçisinin bulunmasının nedeni Twitter'da daha güncel olması olabilir ki Twitter'da paylaştığı gönderileri Instagram hesabında daha sonra paylaşabilmektedir. Çağrı Taner'de Baho gibi yazı dilini görsellik yerine daha fazla kullanabilmektedir.

Kültür Sanat kategorisinde karşılaştırılan iki hesap, Hande Erçel ve Cem Yılmaz'dır. Takipçi sayıları incelendiğinde, Instagram uygulamasında en çok takipçisi bulunan Hande Erçel'in 27,6 M takipçisi bulunmaktayken, Instagram'da Cem Yılmaz'ın 5,1 M takipçisi bulunmaktadır. Twitter uygulamasında en çok takipçisi bulunan Cem Yılmaz'ın 15,4 Mn takipçisi bulunmaktayken, Hande Erçel'in 655, 9 B'dir. Instagram uygulamasında Hande Erçel'in daha fazla takip edilmesinin nedeni Instagram uygulamasının daha görsellik barındıran bir uygulama olması ve Twitter hesabına göre daha bireysel kullanılıyor olması olabilir.

Son olarak, Goffman'a göre bireyler birbirleriyle etkileşim kurduklarında diğer bireyler tarafından kabul görmek amacıyla belirli benlik sergilemektedirler. Oyuncular belirledikleri bu performansları sergilerken

bile izleyiciler tarafından performanslarının bozulabileceğinin farkındadır. Bundan dolayı oyuncular, izleyiciler tarafından gelebilecek aksatıcı öğeleri üzerinde kontrol sahibi olabilme ihtiyaçlarına ayak uydururlar. Oyuncular izleyiciye karşı sunmuş oldukları benlik biçimlerini izleyicinin oyuncuyu, oyuncunun algılanmak istediği gibi algılaması için yeterli olmasını umarlar (Ritzer, 2011: 376). Oyuncular, “İzlenim yönetimi” yaparak günlük yaşamlarında da rol yapar gibi benlik sunumlarını gerçekleştirirler.

İnternetin hayatımızda aktif rol oynamasıyla günlük yaşamda sahnelenen bu performanslar sosyal medya ağlarında sergilenir olmuştur. Buradan hareketle Erving Goffman'ın dramaturji kuramı'nda günlük yaşamdan dijital yaşama uyarlanmıştır. Bireysel ya da kurumsal hesaplar benliklerini sunarken belirli stratejilere dikkat etmektedir. Oluşturdukları bu stratejiler kullandıkları uygulamaların özellikleri ile paralel bir biçimde ilerlemektedir. Twitter yapı itibarıyla; trendtopic özelliğiyle anlık gündem değişikliğinin var olduğu bir sosyal medya ortamıyken, Instagram daha kalıcı gündemin oluşturulduğu bir ortam diyebiliriz. Twitter'da yazı dili ön planda olduğu için daha resmi bir ortam olduğu söylenebilirken, Instagramın görselliği ile ön plana çıkan daha samimi bir ortam olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Instagram ve Twitter özelinde karşılaştırma yapıldığında bireysel hesapların her iki uygulamada da aktif kullanılmakta olduğu, kurumsal hesapların ise çoğunun belirlenen kategorilerde Twitter'da en çok takipçisi bulunan hesaplar olmasına karşın beğeni ve kullanım sıklığına bakıldığında Instagram uygulamasını daha sık kullandıkları görülmüştür. Bireysel kullanım görülen hesapların her iki uygulamayı da aktif kullansalar da Twitter'da daha resmi, Instagram'da ise daha samimi bir dil kullandıkları da söylenebilir. Twitter'da en çok takipçisi bulunan hesaplardan birkaçının takipçi sayısı ile tutarsız bir şekilde Instagram'da daha fazla beğeni aldığı görülmektedir.

Kısaca, bu çalışmada karşılaştırılarak incelenen hesaplar, E. Goffman'ın kuramında ele aldığı performans, gözlemci, rol, rutin, vitrin, set ve dramatik canlandırma gibi kavramlardan hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Goffman'ın yüz yüze iletişim ortamı için ortaya koyduğu bu kuram, yeni bir toplumsal alan olarak kabul edilebilen internet ortamında değerlendirilmiştir. Bu ortamda varlık gösteren kişilerin ve kurumların, ortamların yapısına ve özelliklerine uygun olarak benliklerini bahsi geçen tüm bu faktörleri dikkate alarak sergiledikleri görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Akgün, E. (2018). Sosyal Medya Platformlarından Youtube Üzerinden Benlik Sunumunun Dramaturjik Bir Analizi. *Hakemli, Akademik, E-Dergi* , 29-49.
- Albayrak, K. (2018). *Dijital Ortamda Benlik Sunumları Üzerine Niteliksel Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Aslan, E. (1992). *Benlik Kavramı ve Bireyin Yaşamındaki Etkileri*. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7-14.
- Aslan, A. E. ve Çiçek, İ. (2020). Kişilik ve Beş Faktör Kişilik Özellikleri: Kuramsal Bir Çerçeve. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* , 137-147.
- Atalay, D. ve Bilbil E. K. (2020). Sosyal Medya Ekseninde Mahremiyetin Dönüşümü ve Benlik İnşası. *Global Media Journal Tr Edition* , 176-195.
- Bıçer, S. (2014). Goffman Metodolojisinden Hareketle Facebook Üzerinde Akademisyenlerin Kendini Sunma Davranışı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 65-100.
- Cansever, A. B. (2019). Instagram’da Benliğin Sunumu Ve Stalk Eylemi: Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *3. Marmara İletişim Öğrencileri Kongresi* (S. 1-21). İstanbul: Researchgate.
- Çoban, E. (2021). *Sosyal Medyada Benlik İnşası Ve Mahremiyet Algısı Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Youtuber’lar Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- Erdem, B. K. ve Kaya, M. (2019). Instagram’da Görülme ve Beğenilme Arzusu: Kullanıcı Bakış Açısından Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1456-1464.
- Goffman, E. (2014). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu* . İstanbul: Metis Yayınları.
- Gulmammadzada, U. ve Işıklı, Ş. (2020). Instagram’da Benlik Sunumu: Takipçi Etkisi Üzerine Dramaturjik Bir İnceleme. *Ajit-E: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi* , 74-104.
- Güler, P. (2021). Goffman’da Benliğin Sunumu ve İdeal Yaşam Algısı: Pandemi Döneminde Instagram Üzerine Bir Araştırma. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 169-182.
- Hülür, A. B. (2017). Erving Goffman: Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 158-165.
- Kavut, S. (2018). Goffman’ın Benlik Sunumu Kuramı Bağlamında Sosyal Medyada Kimlik İnşası: Instagram Üzerine Bir Araştırma. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi - Nosyon: International Journal of* , 1-12.

- Kavut, S. (2021). Dijital Kimliklerin ve The Circle Filminin Goffman'ın Benlik Sunumu Kuramı Bağlamında Analizi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 63-80.
- Narmanlıoğlu, H. ve Paslanmaz, İ. (2019). Instagram Hikayelerinde Benliğin Sunumu: Influencer'lar Üzerine Bir Araştırma. *Ajit-E: Online Academic Journal of Information Technology*, 24-63
- Soncu, A. G. ve Tam, M. S. (2015). Sosyal Medyada İzlenimi Yönetme: Selfie (Özçekim). *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* , 87-114.
- Şahin, G. ve Güz, H. (2018). Sosyal Medya İletişiminin Yeni Aracı Olarak Benlik ve Benliklerin Dramaturjik Bir Analizi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* , 235-254.
- Şimşek, Ü. I. (2020). *Tüketim Kültürü Bağlamında Benlik Sunumları ve Reklam İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Yaşar Üniversitesi.
- Yüceer, Y. E. (2018). *Sinema ve Toplumsal Etkileşim Bağlamında Erving Goffman ve Dramaturji*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

“

Bölüm 22

**G20 GRUBU ÜLKELERİN AĞA
HAZIRLIK PERFORMANSLARININ
ANALİZİ: İSTATİSTİKSEL VARYANS
PROSEDÜRÜ TABANLI WASPAS
YÖNTEMİ İLE BİR UYGULAMA**

Furkan Fahri ALTINTAŞ¹

”

¹ Doç. Dr., Jandarma Genel Komutanlığı, e-mail: furkanfahrialtintas@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-0161-5862

1. Giriş

Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), içinde yaşadığımız dünyayı büyük ölçüde değiştirerek finans piyasaları, medya, ağlar ve arşivlemede artan ara bağlantılarla birlikte, dünya çapında, coğrafi konum veya zamandan bağımsız olarak bilgilere erişilebilmesini ve bilgilerin işlenebilmesini kolaylıkla sağlamaktadır. Dolayısıyla BİT sayesinde doğrusal bilgi paylaşımı kalıpları, karmaşık fakat bir o kadar yararlı bilgilerin etkin, etkili ve verimli kullanılması, sağlanması ve ulaştırılmasını içeren yöntem kalıplarıyla değiştirilmiştir (Hamel, 2009: 1).

BİT; bilgiyi iletme, depolama, oluşturma, paylaşma veya değiş tokuş sağlamak için kullanılan çeşitli teknolojik araçlar olarak tanımlanmaktadır (UNESCO, 2009: 120). Chen vd., (2015: 28) BİT'i bilgi işlem ve iletişim cihazları, bunları çalıştıran yazılımlar, bunlar üzerinde çalışan uygulamalar ve bunlarla oluşturulan sistemlerle ilgili beceriler olarak belirtmektedir. Başka bir tanıma göre BİT, bilginin istenilen konuma ve zamana uyarlanması için bilgisayar bilimi, dijital okuryazarlık ve enformasyon teknolojisinin bileşimiyle uyumu sağlanan kaynaklar olarak açıklanmaktadır (Nasca, 2015: 5). Dolayısıyla BİT; yazılım, donanım, kablosuz ağlar, uydu ürünleri, yazılım, internet, akıllı telefonlar gibi bilgilerin ulaşılmasına, kıymetlendirilmesine, işlenmesine ve iletilmesine imkân sağlayan teknolojilerini kapsamaktadır (Karlsson, 2008: 2-3).

Genel anlamda BİT'in üç ana rolü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, üretim teknolojisidir. Üretim teknolojisi olarak BİT, somut (bilgisayarlar, ağlar, bileşenler) veya soyut (yazılım, web sayfaları) teknolojinin üretilmesidir. Buna göre bu üretim teknolojisi bilgi ekonomisinin bir parçasını oluşturmaktadır. İkincisi ise bilgi süreci teknolojisidir. Bilgi süreci teknolojisi ile organizasyonlar ve büyük organizasyonlar olarak nitelendirilen ülkeler bilgileri işleyerek bilgileri kıymetlendirmektedir. Özellikle bilgi süreci teknolojisini iyi kullanan organizasyonlar bilgi ve teknoloji ile ilgili her bir çabasında işlem maliyetlerini düşürebilmektedir. Son olarak üçüncüsü BİT'in sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. BİT konusunda girişimcilik ve inovasyon konusunda iyi olan organizasyonlar BİT'in sürdürülebilirliğini gerçekleştirerek teknoloji ve iletişim maliyetlerini aşamalı olarak düşürebilmektedir. Bu durum ise sonraki BİT konusundaki girişimlerin ve inovasyonların gelişimini olumlu etkilemektedir (Heeks, 1999: 4-5).

Özellikle sanayileşme ve küreselleşme ile BİT çok fonksiyonelli ve etkin bir boyut yapı halini almıştır. Buna bağlı olarak BİT literatürü incelendiğinde BİT'in başta ekonomik büyüme olmak üzere inovasyon, iş ve çalışma koşulları, gizlilik ve güvenlik, eğitim, sağlık, katılımcılık gibi boyutları pozitif yönde etkilemektedir. Dolayısıyla BİT'in ilgili boyutlar ile olan ilişkisinde genel anlamda bağımsız değişken veya nedensel bir nitelik kazandığı gözlenmiştir. Bunun tek istisnası inovasyon boyutu için

değerlendirilebilir. Çünkü BİT'in inovasyon boyutuyla karşılıklı veya özyinelemesiz (nonrecursive) bir ilişki içindedir (United Nations, 2011: 7-17). Buna göre, literatürde BİT'in ülkeler için önemi çerçevesinde BİT'in belirtilen boyutlara olan anlamlı etkilerini ve boyutlar ile ilişkilerini açıklayan pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Buna bağlı olarak BİT ve belirtilen boyutlar arasındaki ilişkiyi açıklayan literatür Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. BİT ve İlgili Boyutlar ile Olan İlişkiyi Açıklayan Literatür

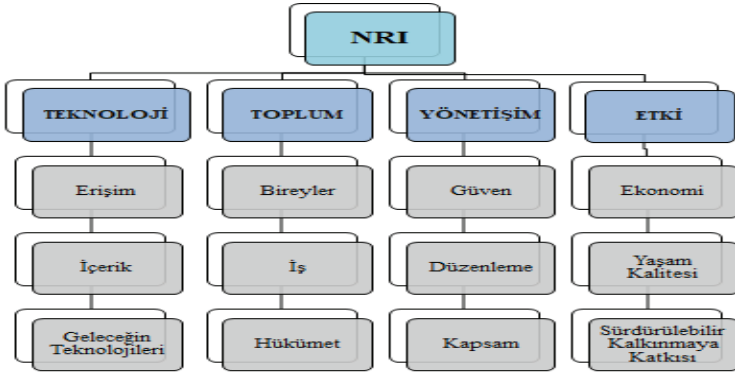
Araştırma Konusu	Araştırmacılar
BİT → Ekonomik Büyüme	Artan vd., (2014), Huang ve Khan (2021), Belloumi ve Touati (2022), Ece ve Çetin (2022), Kurniawati (2022), Nguyen vd., (2022)
BİT → İş ve Çalışma Koşulları	Raja vd., (2013), De Wet vd., (2016), Day vd., (2012), Wang vd., (2020), Korunka ve Hoonakkar (2014)
BİT ↔ İnovasyon	Fernández ve Borjas (2008), Awazu vd., (2009), Spiezia (2011), Cuevas-Vargas vd., (2016), Grazzi ve Jung (2016)
BİT → Gizlilik ve Güvenlik	Almatarneh (2011), Adesina vd., (2011), Garg, (2018), Gogus ve Saygın (2019), Jamin vd., (2019)
BİT → Eğitim	Watson (2006), Ahmadi vd., (2011), Fraillon vd., (2014), Komp (2015), İlgün Dibek vd., (2016)
BİT → Sağlık	Raghupath ve Wu (2011), Sadr, (2012), Yücel vd., (2018), Joseph-Shehu vd., (2019), Vaidean vd., (2022),
BİT → Katılımcılık	Kumar ve Vragov (2019), Giannoumis ve Joneja (2022), de Velazco vd., (2022), Supardal vd., (2017)

→: BİT'in boyutlar üzerindeki anlamlı etkiyi belirtmektedir.

↔: BİT'in boyutlarla olan anlamlı ilişkiyi belirtmektedir.

Ülkelerin BİT kapsamında ne ölçüde hazır olduğunu ülkelerin ağa hazırlık performansları ile ölçülebilmektedir (Aktan ve Vural, 2014: 46-47; Sekulovska – Jovkovska ve Tosheva, 2020: 71). Bu bağlamda ülkelerin ilk defa 2001-2002 yılı için ağa hazırlık performansları (75 ülke) Dünya Ekonomik Formu (World Economic Form) tarafından Dünya Bilgi Teknolojileri Raporu (World Information Technology Report) çerçevesinde Ağa Hazırlık Endeksi (Network Readiness Index – NRI) ile ölçülmüştür (Kirkman vd., 2002). Sonraki yıllarda yine WEF tarafından 2001-2002 haricinde toplam 10 rapor (2003-2004, 2005-2006, 2007-2008, 2009-2010, 2010-2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016) ile ülkelerin ağa hazırlık performansları NRI ile 4 bileşen, 4 bileşene bağlı 10 alt bileşen ve 10 alt bileşene bağlı 53 değişken ile ülkelerin NRI skorları 1 ile 7 arası puan olacak şekilde açıklanmıştır (WEF ve INSEAD, 2016). 2019 yılında ise BİT alanında yeni değişimlere ve gelişmelere göre NRI'da yapısal değişik yapılarak Portulans Enstitüsü tarafından öncekiler ile ilişkili fakat farklı olan 4 bileşen, 4 bileşene bağlı 12 alt bileşen ve 12 alt bileşene bağlı 60 değişken oluşturulmuştur (Soldić-Aleksić vd., 2021: 76; Allakverdieva,

2021: 57). Ayrıca yeni NRI ile ülkelerin NRI skorları 1 ile 100 değeri arasında olacak şekilde sağlanmıştır. Bunun yanında NRI’da metodolojik olarak değişkenlerin aritmetik ortalaması ile alt bileşenler, alt bileşenlerin aritmetik ortalaması ile bileşenler ve bileşenlerin aritmetik ortalaması ile ülkelerin NRI skorları hesaplanabilmektedir (Portulans Institute, 2019). Buna ilişkin olarak NRI bileşen ve alt bileşen açıklamaları Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. NRI Bileşen ve Alt bileşenleri

Kaynak: Portulans Institute, 2021: 31

Şekil 1’de gösterilen bileşen ve alt bileşenler aşağıda açıklanmıştır (Portulans Institute, 2021: 32-34).

TEKNOLOJİ: Teknoloji, ağ ekonomisinin merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle, NRI’nın birincil kategorisi olarak teknoloji sütunu, bir ülkenin küresel ekonomiye katılması için söz konusu ülkenin teknoloji düzeyini açıklar.

Erişim: İletişim altyapısı ve satın alınabilirlik ile ilgili konular da dâhil olmak üzere ülkelerdeki BİT’e olan temel erişim düzeyini açıklar.

İçerik: Bilimsel ve teknik makalelerden elde edilen konuyla ilgili araştırmalar da dâhil olmak üzere, ülkelerde üretilen dijital teknolojinin türü ve yerel olarak dağıtılabilen uygulamaları açıklar.

Geleceğin Teknolojileri: Ülkelerin ağ ekonomisinin geleceğine (yapay zekâ, nesnelerin interneti vb.) ve yeni teknoloji eğilimlerine ne ölçüde hazırlandığı açıklar.

TOPLUM: Ülkelerde teknolojinin yaygınlığı ve kalitesi ile ülkelerin teknoloji kaynaklarını üretken yollarla kullanma becerisini ve erişimini açıklar.

Bireyler: Bireylerin teknolojiyi ve ağ ekonomisine katılmak için becerilerini nasıl kullandıklarını açıklar.

İş: İşletmelerin BİT’i nasıl kullandığı ve ağ ekonomisine nasıl katıldığını açıklar.

Hükümet: Hükümetlerin halkın yararına BİT'i nasıl kullandıklarını ve yatırım yaptıklarını açıklar.

YÖNETİŞİM: BİT kullanıcılarının güvenliğini ve söz konusu güvenlik için uyumlu bir ağı destekleyen yapıları açıklar.

Güven: Ağ ekonomisi bağlamında bireylerin ve firmaların güvenliği ile nüfusun güvene dayalı davranışlarının elverişli bir ortamda yansıtılma durumunu açıklar.

Düzenleme: Bir hükümetin düzenleme, politika ve planlama yoluyla ağ ekonomisine olan katılımını ne ölçüde desteklediğini açıklar.

Kapsam: Ülkelerdeki cinsiyet, engellilik ve sosyo-ekonomik statüye dayalı eşitsizlik ve dijital bölünmeleri açıklar.

ETKİ: Ülkelerdeki ağ ekonomisinin ekonominin büyüme ve toplum refahını iyileştirme düzeyini açıklar.

Ekonomi: Ağ ekonomisine katılmanın ekonomiye olan etkisini açıklar.

Yaşam kalitesi: Ağ ekonomisine katılmanın sosyal etkisini açıklar.

Sürdürülebilir Kalkınmaya Katkısı: Ülkelerin ağ ekonomisine katılmalarının, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine olan etkisini açıklar.

G20 ülkeleri, dünyanın en büyük ekonomileri olup, küresel sermayenin %85'ine, dünya ticaretinin ise %80'ine egemendir (Saraçoğlu, 2015: 74). Bunun yanında, G20 ülkeleri ekonomik büyüme konusunda birbirleri ile rekabet halindedir (Sarıçoban vd., 2017). BİT boyutunun özellikle ekonomik büyümeyi sağlaması kapsamında söz konusu ülkelerin BİT veya ağı hazırlık konusundaki stratejileri ve yöntemleri küresel anlamda ekonominin, inovasyonun, gizlilik ve güvenliğin, eğitimin, sağlığın, katılımcılığın, lojistiğin, yaşam kalitesinin, sosyal gelişmenin, istihdamın ve ekonomi ile doğrudan ve dolaylı ilişkisi olan diğer boyutların gelişimine ve değişimine katkı sağlayabilmektedir (United Nations, 2011). Aynı zamanda söz konusu ülkelerin BİT konusundaki ağı hazırlık faaliyetleri diğer ülkelerin BİT faaliyetlerini etkileyebilmektedir. Dolayısıyla büyük ekonomilerin ağı hazırlık performanslarının analizi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda araştırmada, G20 grubunda yer alan 19 ülkenin en son ve güncel olan 2021 Portulans Enstitüsü NRI bileşenlerine ait değerler üzerinden söz konusu ülkelerin ağı hazırlık performansları İstatistiksel Varyans Prosedürü (İVP) tabanlı WASPAS çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemi ile ölçülmüştür. Araştırmada ayrıca yöntem açısından duyarlılık, ayırım ve korelasyon analizlerine göre NRI'nın İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile açıklanabilme seviyesi belirlenmiştir. Buna göre araştırmanın literatür kısmında araştırmanın konusu açısından ağı hazırlık, yöntem açısından ise İVP ile WASPAS yöntemleri ile ilgili araştırmalar belirtilmiştir. Yöntem kısmında ise araştırmanın veri seti, analizi, kısıtı, İVP ve WASPAS yöntemleri açıklanmıştır. Son olarak sonuç kısmında bulgular kapsamında tespit edilen nicel değerlere istinaden çıkarımlar sağlanıp tartışılmıştır.

2. Literatür Taraması

Araştırmanın literatürü iki kısımdan oluşmuştur. Bunlardan birincisinde araştırmanın konusu açısından ağa hazırlık veya NRI ile ilgili olan araştırmalar açıklanmıştır. İkincisinde ise yöntem kapsamında İVP ve WASPAS yöntemleri ile ilgili çalışmalar belirtilmiştir.

Osorio-Urzula (2008), 2007 ve 2008 yılları için Küresel Rekabet Endeksi (GCI) ve NRI bileşen değerleri üzerinden ağa hazırlığın inovasyon üzerindeki etkisini doğrusal regresyon analizi ile ölçmüşlerdir. Bulgulara göre, ağa hazırlığın inovasyon üzerinde pozitif yönlü anlamlı ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Roth (2010), Avustralya, ABD ve İngiltere'nin 2006-2009 yıl aralığında NRI ve BİT bileşen verileri üzerinden söz konusu ülkelerin BİT performanslarını karşılaştırmıştır. Araştırmada, genel anlamda Avustralya'nın BİT performansının diğer ülkelerin gerisinde kaldığı gözlenmiştir. Bunun yanında ABD'nin ve İngiltere'nin siber güvenliği sağlamaları konusunda yapısal önlemler sağlarken, Avustralya'nın ise siber güvenliğini bir filtreleme planı ile gerçekleştirdiği değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Avustralya'nın siber güvenlik için oluşturduğu filtreleme planının BİT ve ağa hazırlık performansına etkisinin olamayacağı ifade edilmiştir. Bunların dışında, Avustralya'nın söz konusu ülkelere göre BİT'e yatırım yapma taahhüdünün oldukça fazla olduğu ve buna göre Avustralya'nın ağa hazırlık performansının gelişebileceği ifade edilmiştir. Yumuşak ve Bilen (2010), Türkiye'nin 2009 ve 2020 yılları için NRI bileşen performanslarını analiz etmiştir. Bulgulara göre, Türkiye'nin özellikle hazırlık ve altyapıyla ilişkili olan NRI bileşen performanslarının yüksek olduğu, buna karşın kullanıma ait NRI bileşenleri konusunda ilerleme sağlaması gerektiği değerlendirilmiştir. Rotim ve Dossa (2011), 2009 yılı için Türkiye ve Rusya'nın da dâhil olduğu 40 Avrupa ülkesinin NRI bileşen verileri ile ülkelerin ağa hazırlık performanslarının sınıflandırmasını k-ortalamlar kümeleme analizi ile sağlamışlardır. Bulgulara göre, ekonomik yönden gelişmiş olan ülkelerin ağa hazırlık performanslarının ayrı bir kümede sınıflandığı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, ekonomik gelişmişlik ve ağa hazırlık performansı arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mohamed ve İbrahim (2013), literatüre dayanarak ülkelerin BİT altyapısı, ağa hazırlık ve bulut hesaplama performanslarının özellikle e-devlet uygulamaları açısından uygulama kolaylığını, maliyet düşüklüğünü ve esnekliğini sağlayabileceğini vurgulamışlardır. Yunis vd., (2014), 2011 ve 2012 yılları için 127 ülkenin BİT kalitesi, BİT kanunları, güvenlik ve iletişim ile ağa hazırlık boyutlarına ilişkin veriler üzerinden ağa hazırlık boyutunun diğer boyutlar ile olan ilişkisini yapısal eşitlik modeli (YEM) ile açıklamışlardır. Bulgulara göre, BİT kanunları ile güvenlik ve iletişim boyutlarının ağa hazırlık boyutunu negatif yönlü ve anlamsız, buna karşın BİT kanunlarının ağa hazırlık boyutunu anlamlı ve pozitif yönde etkilediği gözlenmiştir. Bu sonuca göre, ülkelerde genel

anlamda BİT kanunlarının ağa hazırlık faaliyetleri ile uyumlu olduğu değerlendirilmiştir. Sarabestany (2015), 2015 yılı için NRI değeri düşük olan 51 ülkenin NRI alt bileşenleri arasındaki ilişkiyi YEM ile ölçmüştür. Bulgulara göre, politik ve düzenleyici çevrenin, iş çevresinin ve inovasyonun BİT iş kullanımını pozitif yönlü ve anlamlı olarak etkilediği belirlenmiştir. İkinci olarak ise hükümet ve iş kullanımının BİT'in ekonomiye olan etkisini pozitif yönlü ve anlamlı olarak sağlamasında katkısının çok olduğu sonucuna erişilmiştir. Şanlısoy (2015), 2014 yılı için Türk Cumhuriyetlerinin NRI alt bileşen performanslarını değerlendirmiştir. Araştırmada, Türk Cumhuriyetlerinin genel anlamda risk sermayesinin uygunluğu, fikri mülkiyet haklarının korunması ve yargı bağımsızlığı konularında kendilerini geliştirerek ağa hazırlık performanslarını artırabileceği değerlendirilmiştir. Preda vd., (2016), 2008-2015 yıl aralığı için 28 Avrupa Birliği (AB) ülkesinin NRI, Küresel İnovasyon Endeksi (GII) ve Özet İnovasyon Endeksi (SII) bileşen değerleri üzerinden ülkelerin ağa hazırlık boyutunun inovasyon üzerindeki etkisini doğrusal regresyon analizi ile incelemişlerdir. Araştırmada, ağa hazırlığın inovasyonu anlamlı, pozitif yönde ve çok yüksek seviyede etkilediği bulgusuna erişilmiştir. Lin ve Yih (2017), 57 ülkenin 2006 yılı için PISA ve NRI bileşen verileri ile ağa hazırlığın eğitim kapsamında matematik okuryazarlığı üzerindeki etkisini hiyerarşik lineer regresyon analizi ile incelemişlerdir. Araştırma sonucuna göre, ağa hazırlığın matematik okuryazarlığı üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Pratipatti ve Gomaa (2019), 2012-2016 yıl aralığında 117 ülkenin NRI'dan, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU)'nden, UNESCO'dan ve Dünya Bankası'ndan sağladığı veriler üzerinden BİT ile ilgili kanunların (BK), fikri mülkiyet korumasının (FMK), BİT'in temel hizmetlere erişim üzerindeki etkisinin (BİT-THEE), sabit geniş bant internet tarifelerinin (SGBİT), yerel rekabetin yoğunluğunun (YRY) ve okulların internet erişiminin (OİE) NRI'ya olan etkisini doğrusal regresyon yöntemi ile ölçmüşlerdir. Bulgulara göre, SGBİT ve OİE boyutlarının NRI'yı pozitif yönlü ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir. Sitnicki ve Netraba (2020), 2019 yılı için birbirleri ile ekonomik gelişme yönünden benzer olan Ukrayna, Bulgaristan, Çekya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya ve Romanya ülkelerinin NRI bileşen verileri ile NRI bileşenleri arasındaki ilişkiyi R programlama dili ile görsel olarak tespit etmişlerdir. Söz konusu görsel yapıya göre, NRI bileşenlerinin genel anlamda birbirlerine yakın olduğundan dolayı bileşenlerin birbirleriyle anlamlı ve pozitif yönlü ilişkileri olduğu değerlendirilmiştir. Araştırmada özellikle NRI'nın "toplum", "iş" ve "hükümet" bileşenlerinin ilişki yoğunluğunun diğer bileşenlerin birbirleri ve "toplum", "iş" ve "hükümet" bileşenleri arasındaki ilişki yoğunluğundan fazla olduğu sonucuna varılmıştır. Zabihi vd., (2020), Güneybatı Asya bölgesinde yer alan 14 ülkenin 2011-2016 yıl aralığındaki turizm gelirleri ve NRI bileşen

değerleri üzerinden iyi yönetim ve ağa hazırlık boyutlarının turizm getirisi boyutuna olan etkisini Genelleştirilmiş Tork Sistemi yöntemi ile incelemiştir. Bulgulara göre, iyi yönetim ve ağa hazırlık boyutlarının turizm gelirlerini anlamlı ve pozitif yönde sağladığı bulgusuna ulaşılmıştır. Allakverdieva (2021), 2016-2019 yıl aralığında NRI bileşen ile mal ve hizmet bedeli ile ilgili veriler üzerinden ağa hazırlık performansının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini doğrusal regresyon analizi ile incelemiştir. Araştırmada, ağa hazırlık performansının ekonomik büyümeyi anlamlı ve pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir. Milovidov vd. (2021), gelişmiş ülkelerde ağa hazırlık faaliyetlerinin toplum sağlığı açısından enfeksiyon riskine karşı koruyucu faktör haline getirdiği, buna karşın az gelişmiş ülkelerde ise ağa hazırlık faaliyetlerinin enfeksiyon riskine karşı yapılan faaliyetlere olan etkisinin az olduğunu vurgulamıştır. Portulans Enstitüsü (2021), 130 ülkenin 2021 yılı için NRI değerlerini ölçmüştür. Araştırmada en fazla NRI değerine sahip olan ilk üç ülkenin Hollanda, İsveç ve Danimarka, en az NRI değerine sahip olan ilk üç ülkenin ise Çad, Kongo ve Brundi olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, ülkelerin ortalama NRI değerinin 51,82 olduğu ve ortalama NRI değerinden düşük NRI değerine sahip olan ülke sayısının 63 olduğu belirlenmiştir. Araştırmada ayrıca ülkelerin NRI performansları bölgesel (kıtasal olarak) anlamda da sıralanmıştır. Bulgulara göre; NRI performansı en fazla olan ülkelerin Afrika kıtası için Güney Afrika, Mauritius ve Kenya, Arap ülkeleri için Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Katar, Asya ve Pasifik bölgesi için Singapur, Güney Kore ve Avustralya, Orta Asya bölgesi için Rusya, Ermenistan ve Kazakistan, Avrupa kıtası için Hollanda, İsveç ve Danimarka ve son olarak Amerika kıtası için ABD, Kanada ve Şili olarak sıralanmıştır. Araştırmada ayrıca G20 grubundaki ülkelerin NRI değerleri ile değerlerin ortalaması tespit ölçülerek söz konusu değerler Tablo 2’de açıklanmıştır.

Tablo 2. G20 Grubu Ülkelerin NRI Değerleri ve Değerlerin Sıralamaları

Ülkeler	NRI	Sıralama	Ülkeler	NRI	Sıralama
ABD	81,09	1	Güney Kore	75,56	5
Almanya	78,95	2	Hindistan	49,75	18
Arjantin	52,92	15	İngiltere	76,6	3
Avustralya	74,96	6	İtalya	66,25	9
Brezilya	55,86	14	Japonya	73,95	8
Çin	65,63	10	Kanada	76,48	4
Endonezya	50,37	17	Meksika	52,57	16
Fransa	74,79	7	Rusya	57,74	12
Güney Afrika	48,88	19	Suudi Arabistan	60,23	11
			Türkiye	56,88	13

Ortalama Değer: 64,70

Tablo 2 incelendiğinde, ortalama NRI değerinden fazla değere sahip olan ülkelerin ABD, Almanya, İngiltere, Kanada, Güney Kore, Avustralya,

Fransa, Japonya, İtalya ve Çin olduğu gözlenmiştir. Soldić-Aleksić vd., (2021), Sırbistan ve 28 Avrupa Birliği (AB) ülkesinin NRI bileşenlerine ait değerler üzerinden söz konusu ülkelerin ağa hazırlık performanslarının karşılaştırmasını Kohonen SOM algoritması ile yapmışlardır. Araştırmada ilk olarak Sırbistan'ın Romanya, Hırvatistan, GKRY ve Bulgaristan'ın oluşturduğu kümede yer aldığı gözlenmiştir. Araştırmada ikinci olarak Sırbistan'ın ağa hazırlık performansı açısından Doğu Avrupa ve bazı Akdeniz ülkelerine (İtalya, Portekiz ve GKRY) olan yakınlıklarının batı Avrupa ve İskandinav ülkelerinden (Finlandiya, İsveç, Hollanda, İngiltere, Lüksemburg ve Danimarka) daha fazla olduğu bulgusuna erişilmiştir. Veselinović ve Stanišić (2021), 2020 NRI raporunda yer alan Sırbistan verileri ile NRI ve ekonomik büyüme (Kişi başı gayri safi milli hasıla-KBGSMH) arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analizde genel anlamda raporda yer alan tüm ülkelerin verilerine göre NRI ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ilişki olduğu ve ülkelerin söz konusu ilişki açısından regresyon eğrisine yakın olduğu gözlenmiştir. Analizde özellikle Sırbistan'ın regresyon eğrisinin üzerinde olması açısından Sırbistan için ağa hazırlık performansının ekonomik büyümeyi sağlamasında hassas ve önemli bir değişken olduğu değerlendirilmiştir. Zybareva vd., (2021), 2010-2018 yıl aralığı için Küresel Rekabet Endeksi (GCI), BİT Gelişme Endeksi (IIT-DI) ve NRI bileşen verileri ile Girişime Yönelik Ağa Hazırlık Endeksi (GYAHI) geliştirmişler ve Ukrayna'nın söz konusu yıl aralığındaki GYAHI ve ekonomik verileri arasındaki ilişkiyi doğrusal regresyon analizi ile incelemişlerdir. Bulgulara göre, genel anlamda GYAHI bir birim attığında ekonomik büyümenin ise %5,62 oranında arttığı gözlenmiştir. Bu nicel sonuca göre, ülkelerin girişime yönelik ağa hazırlık faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi sağlamasında önemli bir faktör olduğu değerlendirilmiştir. Araştırmanın yöntemi açısından İVP ve WASPAS literatürü Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. İVP ve WASPAS Literatürü

Araştırmacı/Araştırmacılar	Yöntem/Yöntemler	Konu
Mohanty ve Mahapatra (2014)	İVP ve AHP tabanlı VIKOR	Müşteri memnuniyeti için optimal özelliklere sahip ergonomik tasarımı sandalye performanslarının analizi
Tayalı ve Timor (2017)	İVP ve AHP	İVP'nin AHP ile bütünlük olarak kullanılabileceğini göstermek.
Nasser vd., (2019)	İVP tabanlı WED (Ağırlıklandırılmış Öklid Uzaklığı) ve TOPSIS	Yemen'deki sağlık kurumlarının performanslarının analizi

Odu (2019)	Sıralama, doğrudan derecelendirme, ikili karşılaştırma, AHP, oran ağırlıklandırma, esnek ağırlıklandırma, normal grup teknik, SMART, ENTROPİ, CRITIC, Ağırlıklı Ortalama, SD, İVP ve Entegre Ağırlıklandırma	Akıllı telefonların performanslarını belirleyen bileşenlerin önemlilik derecelerinin analizi
Vavrek (2019)	İVP, CRITIC, SD, Ortalama Ağırlık tabanlı TOPSIS	Belediyelerin finansal yönetim etkinliğine ilişkin veriler üzerinden TOPSIS yönteminin hangi kriter ağırlık yöntemiyle daha iyi bütünlük sağladığını belirlemek.
Gülençer ve Türkoğlu (2020)	İVP tabanlı OCRA	Asya ve Avrupa ülkelerinin finansal gelişmişlik seviyelerinin analizi
Aytekin ve Gündoğdu (2021)	SWARA tabanlı TOPSIS-Sort-B ve WASPAS	OECD ve AB ülkelerinin sürdürülebilir yönetim performanslarının analizi
Çilek ve Karavardar (2021)	ENTROPİ tabanlı WASPAS	Karadeniz bölgesindeki şehirlerin bankacılık performanslarının ölçümü
Maruf (2021)	SWARA tabanlı WASPAS	E-ticaret sitelerinin web sitesi performanslarına göre sıralanması
Kızıl ve Gürbüz (2022)	AHP ve SWARA tabanlı SAW ile WASPAS	İnternet paketi seçimi
Masoomi vd., (2022)	Bulanık BWM tabanlı bulanık COPRAS ve WASPAS	Yeşil yetenekler kapsamında yenilenebilir enerji tedarik zinciri için stratejik tedarikçi seçimi
Pamucar vd., (2022)	Fuzzy Hamacher tabanlı bulanık WASPAS	Toplu taşımada tedarik zincirinin önceliklendirilmesi kapsamında elektrikli feribot uygulaması seçimi
Sahoo vd., (2022)	Taguchi ve WASPAS	Endüstriyel kaplamaların tribolojik parametrelerinin optimizasyonu
Senapati ve Chen (2022)	Resim Bulanık WASPAS	Klima sistemi seçimi
Terzioğlu vd., (2022)	SWARA tabanlı VIKOR ve WASPAS	BİST'de yer alan elektrik, gaz ve buhar sektörlerinde faaliyet gösteren firmaların finansal performanslarının analizi
Vaid vd., (2022)	ENTROPİ tabanlı WASPAS ve VIKOR	Sessiz çalışan jeneratör seçimi

Literatür incelendiğinde, BİT kapsamında pek çok ağa hazırlık ile ilgili araştırmalara rastlamak mümkündür. Bu durumun nedeninin ağa hazırlığın çok fonksiyonelli bir boyut olmasından kaynaklandığı değerlendirilebilir. Buna göre, ülkelerin ağa hazırlık performansları, ülkelerin farklı ekonomik ve sosyal boyutlarına yönelik performanslarında belirleyici olduğu için ülkeler için ağa hazırlık büyük önem arz etmektedir. Yöntem çerçevesinde ise ÇKKV literatürü değerlendirildiğinde, İVP yöntemi ile ilgili çalışmaların diğer kriter ağırlık hesaplama yöntemlerine (ENTROPİ, CRITIC, SD, IDOCRIW) göre daha az olduğu gözlenmiştir. Buna karşın

ilgili literatürde karar veya seçim problemlerinde ve karar alternatiflerinin performanslarının ölçümünde birçok araştırmacının WASPAS yönteminden yararlandığı tespit edilmiştir. Ayrıca literatürde, ülkelerin ağa hazırlık performanslarının herhangi bir ÇKKV yöntemi ile ölçen bir araştırılmaya rastlanılmamıştır. Bu yönüyle mevcut araştırmanın literatüre katkı sağladığı ve hem BİT kapsamında ağa hazırlık, hem de ÇKKV literatürünü zenginleştirdiği değerlendirilmiştir.

3.Yöntem

3.1. Araştırmanın Veri Seti, Analizi ve Kısıtı

Araştırmanın veri seti en son ve güncel olan 2021 yılı için G20 grubu ülkelerin NRI bileşenleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda belirtilen veriler ile söz konusu ülkelerin ağa hazırlık performansları İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile ölçülmüştür. Araştırmada kolaylık sağlaması açısından NRI bileşenlerinin kısaltmaları Tablo 4’de gösterilmiştir.

Tablo 4. NRI Bileşenleri ve Bileşenlerin Kısaltmaları

Bileşenler	Kısaltmalar
Teknoloji	NRI1
Yönetişim	NRI2
Toplum	NRI3
Etki	NRI4

İVP yönteminde kriterlerin önemlilik derecelerinin hesaplanması basit matematiksel işlemlerle sağlanabilmektedir (Demir vd., 2021: 52). WASPAS ÇKKV yöntemi diğer ÇKKV yöntemlere göre daha doğru sonuçlar verme potansiyeli olmasından dolayı etkin bir ÇKKV yöntemi olarak literatürde kabul görmektedir. Ayrıca diğer ÇKKV yöntemleri ile karşılaştırıldığında, WASPAS yönteminin uygulama süreci daha kolay ve kısa olmakta olup, yöntemde gerekli ölçümlerin yapılabilmesi için bilgisayar programı veya programları gerektirmemektedir (Ayçin, 2019: 254). Dolayısıyla belirtilen yöntemlerin avantajlarından dolayı NRI bileşenlerin önemlilik derecelerinin ölçülmesinde İVP, ülkelerin ağa hazırlık performansların hesaplanmasında ise İVP tabanlı WASPAS yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın kısıtı çerçevesinde bu araştırmada G20 ülkelerinin ağa hazırlık performanslarının tespit edilmesinde yalnızca 2021 yılı için NRI raporunda yer alan verilerden faydalanılmıştır. Buna ilişkin olarak sonraki çalışmalarda söz konusu ülkelerin ağa hazırlık performanslarının daha detaylı olarak hesaplanması için diğer yıllara ait NRI raporlarındaki verilerden de yararlanılmasının gerektiği değerlendirilmiştir.

3.2. İVP Yöntemi

İVP (Statistical Variance Prosedure), kriter ağırlıklarının veya önemlilik derecelerinin ölçülmesinde faydalanılan objektif ağırlıklandırma yöntemidir (Nassar, 2019: 5; Demir vd., 2021: 52). Yöntemde kriter

ağırlıkların hesaplanması, kriterlerin varyans değerlerine dayanmaktadır (Günçer ve Türkoğlu, 2020: 1335). Kriterlerin varyans değerleri tespit edilmesinden sonra kriterlerin ağırlıkları, her bir kriterin varyans değerinin kriterlerin toplam varyans değerine oranlanması ile ölçülmektedir (Tayalı ve Timor, 2017: 34; Odu, 2019: 1456). Buna göre söz konusu yöntemin uygulama adımları aşağıda belirtilmiştir (Demir vd., 2021: 52).

1. Adım: Karar Matrisinin Sağlanması:

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & k_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & k_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & k_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

m adet karar alternatifi, n adet kriterden oluşan matriste x_{ij} i. karar alternatifinin j. kriter kapsamında değerini açıklamaktadır.

2. Adım: Kriter Ağırlıklarının Ölçülmesi:

Kriter ağırlıklarının ölçülmesi için öncelikle kriterlerin varyans değerleri karar matrisi değerleri üzerinden eşitlik 2 ile hesaplanması gerekmektedir.

$$v_k = \frac{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_{ij})^2}{m} \quad (2)$$

Sonrasında kriterlerin varyans değerleri üzerinden kriterlerin ağırlık katsayıları eşitlik 3 ile tespit edilir.

$$w_j = \frac{v_k}{\sum_{k=1}^m v_k} \quad (3)$$

3.3. WASPAS Yöntemi

WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment) Zavadskas vd., (2012) tarafında geliştirilen bir ÇKKV yöntemidir. Yöntem Ağırlıklı Çarpım Modeli (Weighted Product Model: WPM) ve Ağırlıklı Toplam Modeli (Weighted Sum Model: WSM) tekniklerinin birleşimine dayanmaktadır (Zavadskas vd., 2012: 3; Demir, 2021: 125). Söz konusu her iki teknik kullanılarak WASPAS yönteminde çözüm sonuçlarına yönelik güvenilirliğin artması ve karar alternatiflerinin doğru olarak sıralanması amaçlanmaktadır (Ayçin, 2019: 254). Bu bağlamda yöntemin uygulama adımları aşağıda açıklanmıştır (Zavadskas vd., 2012: 3-4; Öksüzkaya, 2020: 315-317; Demir vd., 2021: 126-127).

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

$$X = [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & k_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & k_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & k_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

m adet karar alternatifi, n adet kriterden oluşan matriste x_{ij} i. karar alternatifinin j. kriter kapsamında değerini açıklamaktadır.

2. Adım: Karar Matrisinin Normalizasyon İşlemi

Karar problemlerinde bulunan ve farklı birimlere sahip kriterlere ait değerlerin normalize edilerek $[0,1]$ arasında olacak şekilde standart bir yapı oluşturulur. Normalizasyon işlemi için fayda (maksimizasyon) yönlü kriterler için eşitlik 5, maliyet (minimizasyon) yönlü kriterler için eşitlik 6'dan yararlanır.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\max(x_{ij})} \quad i=1,2,\dots,m; j=1,2,\dots,n \quad (5)$$

$$x_{ij}^* = \frac{\min(x_{ij})}{x_{ij}} \quad i=1,2,\dots,m; j=1,2,\dots,n \quad (6)$$

3. Adım: WSM'ye Dayalı i. Karar Alternatifin Toplam Nispi Önemlilik Değerinin Ölçülmesi

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^n x_{ij}^* \cdot w_j \quad (7)$$

4. Adım: WPM'ye Dayalı i. Karar Alternatifin Toplam Nispi Önemlilik Değerinin Ölçülmesi

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^n (x_{ij}^*)^{w_j} \quad (8)$$

5. Adım: WSM ve WPM Modelleri İçin Ağırlıklandırılmış Ortak Değer Kriter Değerinin Ölçülmesi

$$Q_i = 0,5 \cdot Q_i^{(1)} + 0,5 \cdot Q_i^{(2)} = 0,5 \cdot \sum_{j=1}^n x_{ij}^* \cdot w_j + 0,5 \cdot \prod_{j=1}^n (x_{ij}^*)^{w_j} \quad (9)$$

6. Adım: Karar Alternatiflerinin Görelî Önem Değerinin Ölçülmesi

$$Q_i = \lambda \cdot Q_i^{(1)} + (1-\lambda) \cdot Q_i^{(2)} = \lambda \cdot \sum_{j=1}^n x_{ij}^* \cdot w_j + (1-\lambda) \cdot \prod_{j=1}^n (x_{ij}^*)^{w_j} \quad (10)$$

WASPAS yöntemine göre eşitlik 10'da yer alan Q_i değeri i. karar alternatifinin toplam görelî önemini açıklamaktadır. Karar alternatifleri Q_i değerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanır. Buna göre en yüksek Q_i değerine sahip karar alternatifi en iyi karar alternatifi olarak seçilmektedir. “ λ ” ise optimizasyon katsayısı olup, 0 ile 1 arasındadır. $\lambda=1$ olduğunda, WASPAS yöntemi WPM, $\lambda=0$ olduğunda ise WASPAS yöntemi WSM'ye dönüşmektedir. Optimizasyon değerinin seçiminde karar vericinin görüşü rol oynayabilir. Bunun yanında Zavadskas vd. (2012), λ değerinin ölçülmesi için eşitlik 11'deki formülü önermişlerdir.

$$\lambda = \frac{\sigma^2 \cdot (Q_i^{(2)})}{\sigma^2 \cdot (Q_i^{(1)}) + \sigma^2 \cdot (Q_i^{(2)})} \quad (11)$$

Eşitlik 11'de σ^2 WSM ile ilişkili olan sabit bir katsayıyı açıklamaktadır. $Q_i^{(1)}$ WSM'ye, $Q_i^{(2)}$ ise WMP'ye dayalı i. karar alternatifinin toplam nispi önemlilik değerini göstermektedir.

4. Bulgular

Araştırmada ilk olarak NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri İVP ile belirlenmiştir. Bunun için eşitlik 1 ile karar matrisi oluşturulmuştur. Söz konusu karar matrisi Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Karar Matrisi

Ülkeler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4	Ülkeler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4
ABD	87,81	75,65	87,26	73,64	Hindistan	49,24	45,96	48,71	55,07
Almanya	80,03	75,12	84,22	76,41	İngiltere	76,78	69,44	83,64	76,52
Arjantin	44,92	56,45	56,16	54,15	İtalya	62,47	61,72	74,28	66,54
Avusturya	71,41	72,1	85,07	71,27	Japonya	70,91	73,2	77,71	73,97
Brezilya	49,08	57,35	62,89	54,12	Kanada	75,3	70,35	87,27	73
Çin	57,27	66,48	63,98	74,77	Meksika	45,24	53,45	54,65	56,95
Endonezya	50,07	44,69	55,02	51,7	Rusya	53,71	58,8	59,97	58,49
Fransa	71,46	71,47	81,97	74,25	Suudi Arabistan	59,73	61,73	64,87	54,6
Güney Afrika	45,59	46,42	61,25	42,25	Türkiye	50,98	60,22	63,16	53,17
Güney Kore	67,53	80,63	80,69	73,38					

İVP yönteminin ikinci adımında eşitlik 2 ile bileşenlerin varyans değerleri, eşitlik 3 ile NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri ölçülmüştür. Buna göre NRI bileşenlerinin varyans değerleri ve önemlilik dereceleri Tablo 6'da belirtilmiştir.

Tablo 6. NRI Bileşenlerinin Varyans Değerleri ve Önemlilik Dereceleri

Ülkeler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4	Toplam
Varyans Değerleri	168,56	109,38	157,28	112,46	547,68
Önemlilik Dereceleri	0,3078	0,1998	0,2872	0,2053	-----
Sıralama	1	4	2	3	-----

Tablo 6 incelendiğinde, NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri NRI1 (0,3078), NRI3 (0,2872), NRI4 (0,2053) ve NRI2 (0,1998) olarak sıralanmıştır. NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri incelendiğinde bileşen değerinin fazla olması açısından NRI1 ve NRI3'ün NRI2 ve NRI4, bileşen değerinin az olması açısından ise NRI3 ve NRI4'ün NRI1 ve NRI2 ile belirgin farklılıkları olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla bu durum, ülkeler arasındaki NRI3 ve NRI4 açısından Tablo 6'da gösterilen ülkelerin performans farklılıklarının, ülkelerin NRI1 ve NRI2 performans farklılıklarından fazla olduğunu göstermektedir.

Araştırmada ikinci olarak İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile ülkelerin ağa hazırlık performansları ölçülmüştür. Bunun için birinci adımda eşitlik 4 ile karar matrisi oluşturulur. Söz konusu karar matrisi daha öncesinden Tablo 5'de açıklanmıştır. Yöntemin devamında bütün NRI bileşenleri fayda yönlü oldukları için eşitlik 5 ile karar matrisinin normalizasyon değerleri hesaplanmıştır. Söz konusu değerler Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Normalize Değerler

Bileşen Yönleri	Maks.	Maks.	Maks.	Maks.	Bileşen Yönleri	Maks.	Maks.	Maks.	Maks.
Ülkeler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4	Ülkeler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4
ABD	1	0,9382	0,9999	0,9624	Hindistan	0,5608	0,57	0,5582	0,7197
Almanya	0,9114	0,9317	0,9651	0,9986	İngiltere	0,8744	0,8612	0,9584	1
Arjantin	0,5116	0,7001	0,6435	0,7077	İtalya	0,7114	0,7655	0,8512	0,8696
Avustralya	0,8132	0,8942	0,9748	0,9314	Japonya	0,8075	0,9079	0,8905	0,9667
Brezilya	0,5589	0,7113	0,7206	0,7073	Kanada	0,8575	0,8725	1	0,954
Çin	0,6522	0,8245	0,7331	0,9771	Meksika	0,5152	0,6629	0,6262	0,7442
Endonezya	0,5702	0,5543	0,6305	0,6756	Rusya	0,6117	0,7293	0,6872	0,7644
Fransa	0,8138	0,8864	0,9393	0,9703	Suudi Arabistan	0,6802	0,7656	0,7433	0,7135
Güney Afrika	0,5192	0,5757	0,7018	0,5521	Türkiye	0,5806	0,7469	0,7237	0,6949
Güney Kore	0,769	1	0,9246	0,959					

Yöntemin üçüncü aşamasında Ağırlıklı Toplam Yöntemi (Weighted Sum Method: WSM)'ne göre karar alternatiflerin (ülkelerin) toplam nispi önemlilik değerleri ($Q_i^{(1)}$) eşitlik 7 ile ölçülmüştür. Bu kapsamda karar alternatiflerinin $Q_i^{(1)}$ değerleri Tablo 8'de belirtilmiştir.

Tablo 8. Ülkelerin $Q_i^{(1)}$ Değerleri

Bileşenler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4	$Q_i^{(1)}$
Önemlilik Dereceleri	0,3078	0,1998	0,2872	0,2053	
ABD	0,3078	0,1875	0,2872	0,1976	0,98
Almanya	0,2805	0,1861	0,2772	0,205	0,9488

Arjantin	0,1575	0,1399	0,1848	0,1453	0,6274
Avustralya	0,2503	0,1787	0,2800	0,1912	0,9002
Brezilya	0,172	0,1421	0,2070	0,1452	0,6663
Çin	0,2007	0,1647	0,2106	0,2006	0,7766
Endonezya	0,1755	0,1107	0,1811	0,1387	0,606
Fransa	0,2505	0,1771	0,2698	0,1992	0,8966
Güney Afrika	0,1598	0,115	0,2016	0,1134	0,5898
Güney Kore	0,2367	0,1998	0,2655	0,1969	0,8989
Hindistan	0,1726	0,1139	0,1603	0,1478	0,5945
İngiltere	0,2691	0,1721	0,2753	0,2053	0,9218
İtalya	0,219	0,1529	0,2445	0,1785	0,7949
Japonya	0,2486	0,1814	0,2557	0,1985	0,8841
Kanada	0,2639	0,1743	0,2872	0,1959	0,9213
Meksika	0,1586	0,1324	0,1798	0,1528	0,6237
Rusya	0,1883	0,1457	0,1974	0,1569	0,6883
Suudi Arabistan	0,2094	0,153	0,2135	0,1465	0,7223
Türkiye	0,1787	0,1492	0,2079	0,1427	0,6784

WASPAS yönteminin dördüncü adımında WPM yöntemine göre karar alternatifleri nispi önemlilikleri ($Q_i^{(2)}$) eşitlik 8 ile hesaplanmıştır. Bu bağlamda hesaplanan ilgili değerler Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Ülkelerin $Q_i^{(2)}$ Değerleri

Bileşenler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4	$Q_i^{(2)}$
Önemlilik Dereceleri	0,3078	0,1998	0,2872	0,2053	
ABD	1	0,9873	1	0,9922	0,9796
Almanya	0,9718	0,986	0,9898	0,9997	0,9482
Arjantin	0,8136	0,9312	0,8811	0,9315	0,6218
Avustralya	0,9383	0,9779	0,9927	0,9855	0,8977
Brezilya	0,8361	0,9342	0,9102	0,9314	0,6621
Çin	0,8767	0,9622	0,9147	0,9953	0,768
Endonezya	0,8412	0,8888	0,8759	0,9227	0,6042
Fransa	0,9386	0,9762	0,9822	0,9938	0,8943
Güney Afrika	0,8173	0,8955	0,9033	0,8852	0,5853
Güney Kore	0,9224	1	0,9777	0,9914	0,8941
Hindistan	0,8369	0,8938	0,8458	0,9347	0,5913
İngiltere	0,9595	0,9706	0,9879	1	0,92
İtalya	0,9005	0,948	0,9548	0,9717	0,792
Japonya	0,9363	0,9809	0,9672	0,9931	0,8822
Kanada	0,9538	0,9731	1	0,9904	0,9192
Meksika	0,8154	0,9211	0,8742	0,9412	0,618
Rusya	0,8596	0,9389	0,8979	0,9463	0,6857
Suudi Arabistan	0,8882	0,948	0,9183	0,9331	0,7215
Türkiye	0,8459	0,9434	0,9113	0,928	0,6748

Yöntemde karar alternatiflerinin (ülkelerin) ağa hazırlık performansları eşitlik 9’da belirtilen WSM ve WPM modelleri için ağırlıklandırılmış ortak değer kriter değerinin ölçülmesi yerine WSM ve WPM modellerinin daha objektif bir nicelik kazanması için eşitlik 10’da açıklanan karar alternatiflerinin göreceli önem değerinin ölçülmesi ile tespit edilmiştir.

Bunun için öncesinde eşitlik 11 ile karar alternatiflerinin optimalite katsayı değerlerinin (λ) belirlenmesi gerekmektedir. Buna ilişkin olarak hesaplanan performans değerleri Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10. Ülkelerin λ ve Q_i Değerleri

ÜLKELER	λ Değeri	Q_i	Sıralama	ÜLKELER	λ Değeri	Q_i	Sıralama
ABD	0,49991	0,97978	1	Hindistan	0,49869	0,59294	18
Almanya	0,49985	0,94851	2	İngiltere	0,49955	0,92089	3
Arjantin	0,49778	0,62461	15	İtalya	0,49912	0,79345	9
Avustralya	0,49935	0,89893	5	Japonya	0,49946	0,88315	8
Brezilya	0,49845	0,66421	14	Kanada	0,49945	0,92028	4
Çin	0,49722	0,77228	10	Meksika	0,49773	0,6208	16
Endonezya	0,4993	0,60513	17	Rusya	0,49911	0,68698	12
Fransa	0,4994	0,89544	7	Suudi Arabistan	0,49974	0,72189	11
Güney Afrika	0,49812	0,5875	19	Türkiye	0,49871	0,67663	13
Güney Kore	0,49868	0,89651	6				
Ortalama: 0,77315							

Tablo 10 incelendiğinde, ağa hazırlık performansı en fazla olan ilk üç ülkenin ABD, Almanya ve İngiltere, en az olan ilk üç ülkenin ise Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında ülkelerin ortalama ağa hazırlık performansı ölçülmüş ve söz konusu ortalama ağa hazırlık performansında fazla olan ülkelerin ABD, Almanya, İngiltere, Kanada, Avustralya, Güney Kore, Fransa, Japonya ve İtalya olduğu belirlenmiştir. Çin’in ağa hazırlık performansı ise ortalama değere çok yakın olduğu gözlenmiştir.

ÇKKV literatüründe duyarlılık analizi, bileşen ağırlıklarının veya önemlilik derecelerinin farklı değerler ile senaryolar geliştirilmesi ve oluşan sıralamalar arasındaki farklılıklara göre sağlanabilmektedir (Gigović, 2016: 24). Buna göre, araştırmada yöntem açısından SD tabanlı WASPAS yönteminin duyarlılık analizi yapılmıştır. Bunun için CRITIC ve SD tekniklerine göre NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri ölçülmüştür. Ölçülen ilgili değerler Tablo 11’de belirtilmiştir.

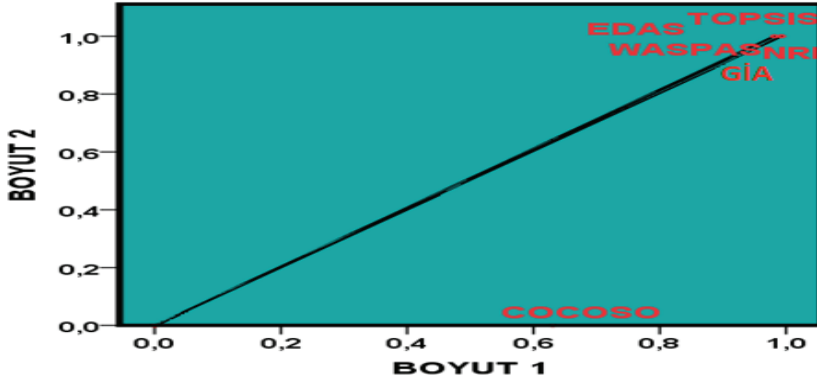
Tablo 11. NRI Bileşenlerinin CRITIC ve İVP Yöntemlerine Göre Ağırlık Değerleri

Yöntemler	NRI1	NRI2	NRI3	NRI4
CRITIC	0,0506	0,1702	0,3371	0,4421
Sıralama	4	3	2	1
SD	0,29097	0,2301	0,2481	0,2308
Sıralama	1	4	2	3

Duyarlılık analizi için devamında hesaplanan ağırlık değerleri üzerinden ülkelerin CRITIV ve İVP tabanlı WASPAS yöntemleri ile ağa hazırlık performansları hesaplanmış ve hesaplanan değerler SD tabanlı WASPAS yöntemi ile ölçülen ülkelerin ağa hazırlık performansları ile karşılaştırılmıştır. Buna göre hesaplanan ilgili değerler Tablo 12’de açıklanmıştır.

ABD	81,09	1	0,9798	1	1	1	0,9437	1	0,9714	1	0,4065	1	9E+41	1
Almanya	78,945	2	0,9485	2	0,9189	2	0,8632	2	0,8732	2	0,389	2	2E+41	5
Arjantin	52,92	15	0,6246	15	0,0957	15	0,1883	15	0,3984	15	0,0985	15	2E+06	17
Avustralya	74,963	6	0,8989	5	0,7981	5	0,7394	5	0,757	5	0,3431	7	8E+39	7
Brezilya	55,86	14	0,6642	14	0,2027	14	0,2655	14	0,4247	14	0,1277	14	8E+08	16
Çin	65,625	10	0,7723	10	0,4854	10	0,4535	10	0,5767	9	0,2521	9	1E+40	6
Endonezya	50,37	17	0,6051	17	0,0456	17	0,1519	18	0,3764	17	0,0613	17	14,078	19
Fransa	74,788	7	0,8954	7	0,7891	7	0,7307	6	0,7444	6	0,3441	6	7E+39	8
G. Afrika	48,878	19	0,5875	19	0	19	0,1683	17	0,3705	19	0,0384	19	34,756	18
G. Kore	75,558	5	0,8965	6	0,7915	6	0,696	8	0,7032	8	0,358	5	2E+41	2
Hindistan	49,745	18	0,5929	18	0,0139	18	0,14	19	0,3725	18	0,0597	18	1E+10	15
İngiltere	76,595	3	0,9209	3	0,8522	3	0,7968	3	0,7975	4	0,3622	3	2E+41	3
İtalya	66,253	9	0,7934	9	0,5452	9	0,5311	9	0,5555	10	0,2454	10	8E+29	10
Japonya	73,948	8	0,8831	8	0,7604	8	0,7033	7	0,7197	7	0,3367	8	1E+39	9
Kanada	76,48	4	0,9203	4	0,8505	4	0,7898	4	0,8069	3	0,3582	4	2E+41	4
Meksika	52,573	16	0,6208	16	0,0851	16	0,182	16	0,3953	16	0,0958	16	3E+14	14
Rusya	57,743	12	0,687	12	0,2651	12	0,298	12	0,4412	12	0,1514	12	8E+22	11
S. Arabistan	60,233	11	0,7219	11	0,3633	11	0,3876	11	0,469	11	0,1732	11	2E+22	12
Türkiye	56,883	13	0,6766	13	0,2374	13	0,288	13	0,4355	13	0,1386	13	7E+18	13
Not: ‘‘S’’, ülkelerin ağı hazırlık performans sıralamalarını göstermektedir.														

Tablo 13'e göre, NRI'nın İVP tabanlı WASPAS ve EDAS ile 17, TOPSIS yöntemi ile 12, GİA yöntemi ile 11, ROV yöntemi ile 15 ve COCOSO yöntemi ile 4 ülkenin ağı hazırlık performans sıralamalarının tutarlı olduğu gözlenmiştir. Buna göre, ülkelerin NRI sıralamalarının İVP tabanlı COCOSO yöntemi haricinde diğer İVP tabanlı ÇKKV yöntemleri ile tespit edilen sıralamaların genel anlamda birbirlerine benzer ve yakın olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla COCOSO yönteminin diğer yöntemlerden farklı olduğu değerlendirilmiştir. Bunun yanında özellikle İVP tabanlı WASPAS ve EDAS yöntemleri ile tespit edilen ülkelerin ağı hazırlık performans değerlerinin sıralamalarının birbirleriyle tamamen tutarlılık göstermiştir. Bu nicel sonuçlara göre, ülkelerin İVP tabanlı yöntemler ile tespit edilen ülkelerin ağı hazırlık performans değerleri arasındaki ayırım uzaklıklarının COCOSO yöntemi hariç çok olmadığı değerlendirilmiştir. Söz konusu ülkelerin ağı hazırlık performanslarının ağı hazırlık performansları arasındaki ayırım uzaklığı Şekil 2'de açıklanmıştır.

Şekil 2. Ayırım Uzaklığı Grafiği

Şekil 2 değerlendirildiğinde, İVP tabanlı WASPAS, EDAS, TOPSIS, GİA ve ROV yöntemlerinin NRI'ya olan yakınlıklarının, İVP tabanlı COCOSO yönteminin NRI'ya olan yakınlığından daha fazla değerdedir. Dolayısıyla bu duruma göre, normal dağılım göstermeyen ülkelerin ilgili İVP tabanlı ÇKKV yöntemleri ile tespit edilen değerler ve değerlerin sıralamaları ile NRI değerleri arasındaki değerler ve değerlerin sıralamaları arasındaki Spearman Sıra Farkı Korelasyon katsayı (Rho) değerleri Tablo 14'de belirtilmiştir.

Tablo 14. Yöntemler Kapsamında Tespit Edilen Ağa Hazırlı Performans Değerleri ve Değerlerin Sıralamaları Arasındaki Rho Değerleri

Değerler Açısından							
Yöntemler	NRI	WASPAS	EDAS	TOPSIS	GİA	ROV	COCOSO
NRI	1						
WASPAS	0,999**	1					
EDAS	0,999**	0,999**	1				
TOPSIS	0,994**	0,997**	0,996**	1			
GİA	0,977**	0,981**	0,978**	0,989**	1		
ROV	0,999**	0,997**	0,997**	0,989**	0,972**	1	
COCOSO	0,576*	0,588*	0,582*	0,615**	0,683**	0,562*	1
Sıralamalar Açısından							
Yöntemler	NRI	WASPAS	EDAS	TOPSIS	GİA	ROV	COCOSO
NRI	1						
WASPAS	0,998**	1					
EDAS	0,998**	0,999**	1				
TOPSIS	0,984**	0,989**	0,989**	1			
GİA	0,986**	0,991**	0,991**	0,991**	1		
ROV	0,996**	0,993**	0,993**	0,981**	0,986**	1	

COCOSO	0,942**	0,933**	0,933**	0,907**	0,916**	0,947**	1

p<0,01, p*<0,05**

Tablo 14 değerlendirildiğinde, NRI'nın hem ağa hazırlık performans, hem de söz konusu performans değerlerinin sıralamaları bakımından tüm İVP tabanlı EDAS, TOPSIS, GİA ve ROV ÇKKV yöntemleri ile anlamlı ($p<0,01$, $p<0,05$), pozitif yönde ve çok yüksek, İVP tabanlı COCOSO yöntemi ile yine anlamlı, pozitif yönde ve orta seviyede ilişkileri olduğu tespit edilmiştir. Tablo 14'e göre NRI değerlerinin, WASPAS, EDAS ve ROV yöntemleri ile tespit edilen değerler ile ilişki değerinin 1 değerine yakın olması dikkat çekicidir. Bunun yanında Tablo 14 incelendiğinde, NRI'nın COCOSO yöntemi ile ilişki değerinin diğer ÇKKV yöntemleri ile ilişki değerlerine göre daha az olması ayırım uzaklığı analizi ile tutarlılık göstermiştir. Yöntem bakımından duyarlılık, ayırım ve korelasyon analiz sonuçları bütünsel olarak değerlendirildiğinde, NRI'nın başta İVP tabanlı WASPAS, EDAS, TOPSIS ve GİA yöntemleri ile açıklanabilme seviyesi İVP tabanlı COCOSO'dan fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Ülkelerin BİT kapsamında ağa hazırlık performanslarına önem vererek ekonomik, sosyal, teknik ve ekonomi ile ilişkili olan diğer boyutlarının gelişimine katkı sağlayabilmektedir. Dolayısıyla dünya üzerindeki tüm ülkeler BİT'in sağladığı katkıların farkındalığıyla kendi BİT gelişimlerinin sağlamaları konusunda faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Özellikle büyük ekonomilere sahip olan ülkelerin BİT kapsamındaki stratejileri ile faaliyetleri küresel ekonomiyi yönlendirebildiğinden ve küresel faaliyetlere katkı sağlayabildiğinden dolayı söz konusu büyük ekonomilere sahip olan ülkelerin ağa hazırlık performanslarının analizi büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda araştırmada dünyanın en büyük ekonomilerine sahip G20 grubundaki 19 ülkenin en son ve güncel olan 2021 yılı için NRI bileşen verileri üzerinden söz konusu ülkelerin ağa hazırlık performansları İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile ölçülmüştür. Araştırmada ayrıca duyarlılık, ayırma ve korelasyon analizlerine istinaden NRI'nın İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile açıklanabilme durumu incelenmiştir.

Araştırmada ilk olarak İVP yöntemi ile ülkelere göre NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri hesaplanmıştır. Bulgulara incelendiğinde, ülkelere göre söz konusu NRI bileşenlerinin önemlilik dereceleri NRI1 (Teknoloji), NRI3 (Yönetim), NRI4 (Etki) ve NRI2 (Toplum) olarak sıralanmıştır. Ayrıca önemlilik derecesi çok olması bakımından NRI1 ve NRI3'ün NRI4 ve NRI2, önemlilik derecesi az olması bakımından ise NRI4 ve NRI2'nin NRI1 ile NRI3 bileşenlerinin önemlilik dereceleri arasındaki farkların belirgin olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla ülkelerin NRI1 ve NRI3 bileşen performansları arasındaki farklılıkların, ülkelerin diğer bileşen performansları arasındaki farklılıklardan fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada ikinci olarak ülkelerin ağa hazırlık performansları İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile ölçülmüştür. Bulgulara göre, en fazla ağa hazırlık performansına sahip olan ilk üç ülkenin ABD, Almanya ve İngiltere, en az ağa hazırlık performansına sahip olan ilk üç ülkenin ise Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında ülkelerin ortalama ağa hazırlık performansı ölçülmüş ve ortalama ağa hazırlık performans değerinden fazla performans değerine sahip olan ülkelerin ABD, Almanya, İngiltere, Kanada, Avustralya, Güney Kore, Fransa, Japonya ve İtalya olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmada üçüncü olarak yöntem bakımından İVP tabanlı WASPAS yönteminin duyarlılık analizi incelenmiştir. Buna göre, duyarlılık analizi için ülkelerin ağa hazırlık performansları CRITIC ve SD tabanlı WASPAS yöntemleri ile hesaplanmıştır. Yöntemler sonucunda İVP tabanlı WASPAS yöntemi ile tespit edilen ülkelerin ağa hazırlık performans sıralamasının, söz konusu diğer yöntemler ile tespit edilen ağa hazırlık performans sıralaması arasında farklılıklar bulunmasından dolayı İVP tabanlı WASPAS yönteminin NRI kapsamında ülkelerin ağa hazırlık performanslarının ölçülmesinde duyarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yöntem açısından ayrıca ülkelerin ağa hazırlık performans değerleri İVP tabanlı EDAS, TOPSIS, GİA, ROV ve COCOSO yöntemleriyle ölçülmüştür. Ölçümler neticesinde söz konusu ÇKKV yöntemlerinin ayırma uzaklıkları değerlendirilmiş ve NRI yönteminin İVP tabanlı COCOSO yöntemi haricinde diğer İVP tabanlı ÇKKV yöntemlere uzak olmadığı gözlenmiştir. Dolayısıyla NRI ve İVP tabanlı ilgili ÇKKV yöntemleri arasında Rho ilişki katsayısı değerleri hesaplanmıştır. Bulgulara göre, NRI'nın İVP tabanlı ÇKKV yöntemleri arasında değerler ve sıralamalar açısından anlamlı ve pozitif yönlü ilişkileri olduğu gözlenmiştir. Fakat İVP tabanlı COCOSO yönteminin diğer yöntemler arasındaki performans değerleri ve sıralamalar açısından ilişki değerleri, diğer yöntemlerin birbirleriyle olan ilişki değerlerinden az olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Duyarlılık, ayırma ve korelasyon analizi sonuçları bütünsel olarak incelendiğinde, ülkelerin ağa hazırlık performanslarının NRI'nın İVP tabanlı EDAS, TOPSIS, GİA, ROV yöntemleriyle İVP tabanlı COCOSO yöntemine kıyasla daha iyi değerlendirilebileceği tespit edilmiştir.

Araştırmanın kısıtı bakımından bu araştırmanın verileri sadece 2021 NRI raporuna dayanmaktadır. Araştırmaya konu olan ülkelerin ağa hazırlık performanslarının daha detaylı olarak analiz edilebilmesi için diğer yıllara ait NRI raporlarında yer alan mevcut verilerden de yararlanılmasının araştırmanın bütünlüğünün daha anlamlı olmasına katkı getireceği düşünülmüştür.

Literatür incelendiğinde, ülkelerin ağa hazırlık performanslarının herhangi bir ÇKKV yöntemi ile ölçen araştırmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla araştırma literatüre katkı sağladığı ve literatürü zenginleştirdiği

düşünülmüştür. Literatürde ülkelerin ağa hazırlık performansları Portulans Enstitüsü (2021)'nün 2021 yılı NRI kapsamında G20 grubu ülkelerin sıralamaları ile mevcut araştırmadaki G20 ülkelerinin ağa hazırlık performans sıralamaları Avustralya ve Güney Kore hariç diğer 17 ülkenin sıralamalarıyla tamamen benzerlik göstermiştir. Bunun dışında mevcut araştırma ile NRI kapsamında G20 ülkelerinin ortalama ağa hazırlık performansı değerini aşan ülkeler Çin haricinde tutarlılık olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla mevcut araştırma ve Postuland Enstitüsü (2021)'nün bulguları bütünsel olarak değerlendirildiğinde her iki araştırmaya göre ortalama ağa hazırlık performans değerinden fazla performans değerine sahip olan ABD, Almanya, İngiltere, Kanada, Avustralya, Güney Kore, Fransa, Japonya ve İtalya'nın ağa hazırlık performanslarının diğer ülkelere göre iyi seviyede olduğu düşünülmüştür. Öneriler açısından genel anlamda ülkeler özellikle önemlilik dereceleri fazla olan NRI1 (Teknoloji) ve NRI3 (Yönetim) bileşenlerinin gelişmesini sağlayacak stratejiler oluşturarak ağa hazırlık performanslarını artırabilir. Spesifik olarak ise ortalama ağa hazırlık performans değerinin altında değere sahip olan ülkelerin (Çin, Suudi Arabistan, Rusya, Türkiye, Brezilya, Arjantin, Meksika, Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika) ağa hazırlık performanslarını geliştirici politikalar ve faaliyetler geliştirebilir. Bu bağlamda, G20 grubu ülkeleri küresel ekonomiye, girişimciliğe, inovasyona, istihdama, ticarete, sosyal gelişime ve ekonomi ile ilişkili olan diğer boyutların gelişine katkı sağlayabilir. Sonraki araştırmalarda yalnızca G20 ülkelerinin değil, ekonomik anlamda bölgesel organizasyonlara üye olan ülkelerin ağa hazırlık performansları incelenebilir. Böylece söz konusu organizasyonların ağa hazırlık performansları arasında kıyaslama yapılabilir. Bunun dışında ülkelerin ağa hazırlık performanslarının daha içerikli olarak analiz edilmesine yönelik olarak NRI bileşenlerinin sayısı artırılabilir veya her ülkeye özgü NRI bileşenleri oluşturulabilir. Yöntem açısından ise farklı kriter ağırlıklandırma teknikleri (FANMA, LİNMAP, IDOCRIW vb.) tabanlı farklı ÇKKV tekniklerinden (MOOSRA, CODAS, UTA, ORESTE, TODIM, MULTİMOORA, VIKOR, OWA OPERATÖRÜ, MABAC, MAIRCA, MAUT, MEREC, WEDBA vb.) faydalanılarak ülkelerin ağa hazırlık performansları hesaplanabilir ve hesaplanan değerler ile değerlerin sıralamaları yöntemler açısından karşılaştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Adesina, A. O., Agbele, K. K., Februarie, R., Abidoye, A. P., & Nyongesa, H. O. (2011). Ensuring The Security And Privacy Of Information In Mobile Health-Care Communication Systems. *S Afr J Sci*, 107(9-10), 1-7.

- Ahmadi, S., Keshavarzi, A., & Foroutan, M. (2011). The Application of Information and Communication Technologies (ICT) and its Relationship with Improvement in Teaching and Learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 28, 475–480.
- Allakhverdieva, L. A. (2021). Why To Increase Country'S Network Readiness Level? *American Scientific Journal*(46), 56-59.
- Almatarneh, A. (2011). Privacy Implications For Information And Communications Technology (ICT): The Case Of The Jordanian E-Government. *University of Wollongong Faculty of Business and Law*, s. 151-164. DOI: <https://ro.uow.edu.au/lawpapers/493>.
- Artan, S., Hayaloğlu, P., & Baltacı, N. (2014). Bilgi ve İletişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi: Geçiş Ekonomileri Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 199-214.
- Awazu, Y., Baloh, P., Desouza, K. C., Wecht, C. H., Kim, J., & Jha, S. (tarih yok). Information–Communication Technologies Open Up Innovation. *Industrial Research Institute*, s. 51-58. DOI: <https://doi.org/10.1080/08956308.2009.11657548>.
- Ayçin, E. (2019). *Çok Kriterli Karar Verme*. Ankara: Nobel Yayın.
- Aytekin, A., & Gündoğdu, H. G. (2021). OECD ve AB Üyesi Ülkelerin Sürdürülebilir Yönetişim Düzeylerine Göre Swara Tabanlı TOPSIS-Sort-B ve WASPAS Yöntemleriyle İncelenmesi. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16(56), s. 943-971.
- Belloumi, M., & Touati, K. (2022). Do FDI Inflows and ICT Affect Economic Growth? An Evidence from Arab Countries. *Sustainability*(14), 1-21.
- Chen, A. N. (2015). Information and Communication Technologies (ICT): Components, Dimensions, and its Corralates. *Journal of International Technology and İnformation*, 24(4), 25-45.
- Coşkun , C. A., & Vural, İ. (2014). Telekomünikasyon Sektöründe Reform:Serbestleşme Ve Özelleştirme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 36(2), 36-50.
- Cuevas-Vargasa, H., Estrada, S., & Larios-Gómez, E. (2016). The Effects Of ICTs As Innovation Facilitators For A Greater Business Performance. Evidence From Mexico. *Procedia Computer Science*, 91, 47–56.
- Çilek, A., & Karavardar, A. (2021). Entropi Tabanlı Waspas Yöntemiyle Karadeniz Bölgesindeki Şehirlerin Bankacılık Performansının Analizi: 2014-2019 Dönemi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(Yönetim ve Organizasyon Özel Sayısı), 1484-1513.
- Day, A., Paquet, S., Scott, N., & Hambley, L. (2012). Perceived Information and Communication Technology (ICT) Demands on Employee Outcomes: The Moderating Effect of Organizational ICT Support. *Journal of Occupational Health Psychology*, 17(4), 473–491.

- de Velazco, J. H., Peña, L. A., & González, J. V. (2013). Participación Ciudadana Tecnologías De Información- Comunicación Y Opinión Pública. *Revista Arbitrade e Indexada*, 5(11), 25-34.
- de Wet, W., Koekemoer, E., & Nel, J. A. (2016). Exploring The Impact Of Information And Communication Technology On Employees' Work And Personal Lives. *SA Journal of Industrial Psychology/SA Tydskrif vir Bedryfsielkunde*, 42(1), 1-11.
- Demir, G., Bircan, H., & Dündar, S. (2020). Bireysel Emeklilik Sistemindeki Şirketlerin Performanslarının Gri İlişkisel Analizle Ölçülmesi ve Bir Uygulama. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 155-170.
- Ece, N., & Çetin, G. (2022). Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanımı, İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *InTraders International Trade Academic Journal*, 4(2), 149-162.
- Fernández, F. G., & Borjas, A. C. (2008). The Relationship between Information and Communication Technologies and New Organizational Forms: Reference of the manufacturing industry in the area of Carabobo, Venezuela. *Journal of technology management & innovation*, 3(4), 152-165.
- Fraillon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., & Gebhardt, E. (2014). *Preparing for Life in a Digital Age The IEA International Computer and Information Literacy Study International Report*. Heidelberg: Springer Cham
- Garg, R. (2018). Open Data Privacy And Security Policy Issues And Its Influence On Embracing The Internet Of Things. *First Monday*, 23(5), 1-5.
- Giannoumis, A. G., & Joneja, N. (2022). Citizen Participation and ICT for Urban Development in Oslo. S. Hovik, A. G. Giannoumis, K. Reichborn-Kjennerud, J. M. Ruano, I. McShane, & S. Legard içinde, *Citizen Participation in the Information Society* (s. 97-116). Cham: Springer Nature.
- Gigovic, L., Pamucar, D., Bajic, Z., & Milicevic, M. (2016). The Combination of Expert Judgment and GIS-MAIRCA Analysis for the Selection of Sites for Ammunition Depots. *Sustainability*, 8, 1-30.
- Gogus, A., & Saygın, Y. (2019). Privacy Perception And Information Technology Utilization Of High School Students. *Heliyon*, 5, 1-7.
- Grazzi, M., & Jung, J. (2016). Information and Communication Technologies, Innovation, and Productivity: Evidence from Firms in Latin America and the Caribbean. M. Grazzi, & C. Pietrobelli içinde, *Firm Innovation and Productivity in Latin America and the Caribbean* (s. 285-316). London: Springer Nature .
- Gülençer, İ., & Türkoğlu, S. P. (2020). Gelişmekte Olan Asya ve Avrupa Ülkelerinin Finansal Gelişmişlik Performansının İstatistiksel Varyans Prosedürü Temelli OCRA Yöntemiyle Analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 55(2), 1330-1344.

- Hamel, J.-Y. (2009). Information and Communication Technologies and Migration. *United Nations Development Programme Human Development Reports Research Paper*(39), 1-46.
- Heeks, R. (1999). *Information and Communication Technologies, Poverty and Development*. Manchester: Manchester University Institute for Development Policy and Management.
- Huang, Y., & Khan, J. (2022). Has The Information and Communication Technology Sector Became The Engine of China's Economic Growth? *Rev.Dev.Econ.*(26), 510-533.
- İlgün Dibek, M., Yalçın, S., & Yavuz, H. Ç. (2016). Matematik Okuryazarlığı ile Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kullanım Becerileri Arasındaki İlişki: PISA 2012. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 17(3), 39-58.
- Institute, P. (2021). *The Network Readiness Index 2021*. Washington: Portulans Institute.
- Jamin, J., Arifin, N., Mokhtar, S. A., Rosli, N., & Shukry, A. (2019). Privacy Concern Of Personal Information In The Ict Usage, Internet And Social Media Perspective. *Malaysian E Commerce Journal (MECJ)*, 3(2), 15-17.
- Joseph-Shehu, E. M., Ncama, B. P., Mooi, N., & Mashamba-Thompson, T. P. (2019). The Use of Information And Communication Technologies to Promote Healthy Lifestyle Behaviour: A Systematic Scoping Review. *BMJ Open*, 9, 1-17.
- Karlssona, C., Maier, G., Trippel, M., Siedschlag, I., Owen, R., & Murphy, G. (2008). ICT Diffusion, Innovation Systems, Globalisation and Regional Economic Dynamics: Theory and Empirical Evidence. *ESRI*(233), 1-75.
- Kirkman, G. S., Cornelius, P. K., Sachs, J. D., & Schwab, K. (2002). *The Global Information Technology Report 2001-2002 Readiness for the Networked World*. New York: Oxford University press.
- Kızıl, F., & Gürbüz, F. (2022). Bireysel Müşteriler için İnternet Hizmeti Sağlayıcısının ve İnternet Paketi Seçiminin Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile Belirlenmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 15(2), 119-137.
- Korunka, C., & Hoonakker, P. (2014). The Impact of ICT on Quality of Working Life. P. Hoonakker içinde, *Information and Communication Technology and Quality of Working Life: Backgrounds, Facts, and Figures* (s. 9-23). Dordrecht: Springer.
- Kumar, N., & Vragov, R. (2009). Active Citizen Participation Using ICT Tools. *Communications of The ACM*, 52(1), 118-121.
- Kurniawati, M. A. (2022). Analysis of The Impact of Information Communication Technology On Economic Growth: Empirical Evidence from Asian Countries. *Journal of Asian Business and Economic Studies*, 29(1), 2-18.

- Lin, Y.-H., & Yih, J.-M. (2017). Relationship between Networked Readiness and Mathematics Literacy in PISA. *Applied Mathematics & Information Sciences*, 11(2), 531-536.
- Masoomi, B., Sahebi, I., Fathi, M., & Yıldırım, F. (2022). Strategic Supplier Selection for Renewable Energy Supply Chain Under Green Capabilities (Fuzzy BWM-WASPAS-COPRAS Approach). *Energy Strategy Reviews*, 40, s. 1-17.
- Michael, K. (2005). Information and Communications Technology (ICT) and the Seduction of Knowledge, Teaching, and Learning: What Lies Ahead for Education. *Curriculum Inquiry*, 35(2), 213–233.
- Milovidov, V. D. (2021). Pandemic in The Network Society: Network Readiness Increases Population Vulnerability to COVID-19 in Less Developed Countries. *Acta Oeconomica*, 2021(S1), 187–203.
- Mohammed, F., & Ibrahim, O. (2013). Refining E-government Readiness Index by Cloud Computing. *Jurnal Teknologi*, 65(1), 23-24.
- Mohantya, P. P., & Mahapatra, S. S. (2014). A Compromise Solution by VIKOR Method for Ergonomically Designed Product with Optimal Set of Design Characteristics. *Procedia Materials Science*, 6, 633–640.
- Nasca. (2012). *ICT: Curriculum Statement*. Pretoria: South Africa Department Higher Education and Training.
- Nasser, A. A., Alkhulaidi, A. A., Ali, M. N., Hankal, M., & Al-olofe, M. (2019). A Weighted Euclidean Distance - Statistical Variance Procedure based Approach for Improving the Healthcare Decision Making System in Yemen. *Indian Journal of Science and Technology*, 12(3), 1-15.
- Nations, U. (tarih yok). Measuring the Impacts of Information and Communication Technology for Development. *UNCTAD Current Studies on Science, Technology and Innovation*(3), 1-19.
- Nguyen, T. P., Dinh, T. H., Ngoc, T. T., & Thuy, T. T. (2022). Impact of ICT Diffusion On The Interaction of Growth And Its Volatility: Evidence From Cross-Country Analysis. *Cogent Business & Management*, 9(1), 1-27.
- Odu, G. O. (2019). Weighting Methods for Multi-Criteria Decision Making Technique. *J. Appl. Sci. Environ. Manage*, 23(8), 1449-1457.
- Osorio-Urzúa, C. A. (2009). The Missing Link: Why Does ICT Matter for Innovation? Exploring the Effect of Information and Communication Technologies on Innovation-Based Competitiveness. WEF, & INSEAD içinde, *The Global Information Technology Report 2007-2008: Fostering Innovation through Networked Readiness* (s. 39-56). Geneva: World Economic Forum.
- Öksüzokaya, M. (2020). WASPAS Yöntemi. M. Atan, & Ş. Altan içinde, *Örnek Uygulamalarla Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri* (s. 313-324). Ankara: Gazi Kitabevi.

- Pamucar, D., Deveci, M., Gokasar, I., & Popovic, M. (2022). Fuzzy Hamacher Waspas Decision-Making Model For Advantage Prioritization of Sustainable Supply Chain Of Electric Ferry Implementation In Public Transportation. *Environment, Development and Sustainability*, 24, 7138–7177.
- Portulans Institute. (2019). *The Network Readiness Index 2019: Towards a Future-Ready Society*. Washington: Portulans Institute.
- Pratipatti, S., & Gomaa, A. (2019). A Longitudinal Analysis of the Impact of the Indicators in the Networked Readiness Index (NRI). *Journal of International Technology and Information Management*, 28(2), 17-50.
- Preda, A.-M., Crişan, D. A., & Stănică, J. L. (2016). Transectional Analysis Between Innovation And ICT Readiness For The European Union Countries. *Romanian-American University-Romania Economic Business Review*, 10(2), 393-403.
- Raghupathi, W., & Wu, S. J. (2011). The Relationship Between Information and Communication Technologies and the Delivery of Public Health: A Country-level Study. *Communications of the Association for Information Systems*, 28(8), 99-116.
- Raja, S., Imaizumi, S., Kelly, T., Narimatsu, J., & Paradi-Guilford, C. (2013). *How Information And Communication Technologies Could Help Expand Employment Opportunities?* Washington: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Roth, K. (2010). Implications for Virtual Worlds: A Comparative Study of United Kingdom, United States and Australia on Network Readiness, Government Investment and Cyber-security. *Journal of Virtual Worlds Research*, 2(5), 3-13.
- Rotim, S. T., & Dobsa, J. (2011). Clustering of European Countries by Their Readiness for Effective Utilization of ICT. *Proceedings of the ITI 2011 33rd Int. Conf. on Information Technology Interfaces* (s. 445-450). Cavtat: IEEE.
- Sadr, S. (2012). Consideration the Relationship between ICT and E-health. *Journal of Biology, Agriculture and Healthcare*, 2, 49-59.
- Sahoo, U. K., Jeet, S., Bagal, D. K., Sahu, M. K., Kumari, K., & Barua, A. (2022). Optimization of Industrial Coatings Tribological Parameters By Studying Its Application On Mechanical Components Using Taguchi Coupled WASPAS Method. *Materials Today: Proceedings*, 50, 1405–1412.
- Sarabestany, A. (2015). Presentation and Analysis of Structural Conceptual Model for Economic and Social Impact Promotion of ICT: Case Study (Countries below the Level of Global Performance Network Readiness. *Science Arena Publications Specialty Journal of Psychology and Management*, 1(4), 87-95.
- Saraçoğlu, F. (2015). G20 Antalya Liderler Bildirgesi Ve Matrah Aşındırma ve Kar Aktarımı (BEPS) Eylem Planı. *Mali Çözüm*, 25(131), 73-88.
- Sarıçoban, K., Kösekahyaoğlu, L., & Erkan, B. (2017). G20 Ülkelerinin Teknoloji Yoğunluklarına Göre İhracat Rekabet Güçlerinin Belirlenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 594-609.

- Sekulovska–Jovkovska, A., & Tosheva, E. (2021). New Technologies And The Growth Of Information: Alternative Paths To Education In Developing Countries. *UTMS Journal of Economics*, 12(1), 68–73.
- Senapati, T., & Chen, G. (2022). Picture Fuzzy Waspas Technique And Its Application Inmulti-Criteria Decision-making. *Soft Computing*, 26, 4413–4421.
- Sitnicki, M., & Netreba, I. (2020). Interdependence Assessing for Networked Readiness Index Economic And Social Informative Factors. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6(2), 47-53.
- Soldić-Aleksić, J., Stankić, R., & Jakovljević, A. (2021). Contemporary Tendencies in Monitoring The Readiness Of Countries For The Application Of Information And Communication Technologies in The Post-Covid Period. *Novi Ekonomist*, 15(2), 74-83.
- Spiezia, V. (2011). Are ICT Users More Innovative? An Analysis of ICT-Enabled Innovation in OECD Firms. *OECD Journal: Economic Studies*, Vol. 2011/1., 2011(1), 99-119.
- Supardal, Cipto, B., Nurmandi, A., Pribadi, U., & Suranto. (2017). Do Information Communication Technology Initiatives Affect Local Government Bureaucratic Transformation? *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 15(6), 35-49.
- Şanlısoy, S. (2015). Türk Cumhuriyetleri'nin Bilgi Ekonomisi Analizi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 101-122.
- Tayalı, H. A., & Timor, M. (2017). Ranking with Statistical Variance Procedure Based Analytic Hierarchy Process. *Acta Infologica*, 1(1), 31-38.
- Terzioğlu, M. K., Kurt, E. S., Yaşar, A., & Köken, M. (2022). BİST100-Enerji Sektörü Finansal Performansı: SWARA-VIKOR ve SWARA-WASPAS. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 6(2), 2439-2455.
- UNESCO. (2009). *Guide to Measuring Information and Communication Technologies (ICT) in Education*. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- Vaid, S. K., Vaid, G., Kaur, S., Kumar, R., & Sidhu, M. S. (2022). Application Of Multi-Criteria Decision-Making Theory with VIKOR-WASPAS-Entropy Methods: A Case Study of Silent Genset. *Materials Today: Proceedings*, 50, 2416–2423.
- Vaidean, V. L., & Achim, M. V. (2022). When More is Less: Do Information And Communication Technologies (ICTS) Improve Health Outcomes? An Empirical Investigation in Anon-Linear Framework. *Socio-Economic Planning Sciences*, 80, 1-20.
- Vavrek, R. (2019). Evaluation of the Impact of Selected Weighting Methods on the Results of the TOPSIS Technique. *International Journal of Information Technology & Decision Making*, 18(6), 1821–1843.

- Veselinović, P., & Stanišić, N. (2021). Development and Perspectives of Digital Economy in The Republic of Serbia. *Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo*(22), 61-67.
- Wang, B., Liu, Y., & Parker, S. K. (2020). How Does The Use Of Information Communication Technology Affect Individuals? A Work Design Perspective. *Academy of Management Annals*, 14(2), 1-72.
- Watson, D. (2006). Understanding The Relationship between ICT And Education Means Exploring Innovation And Change. *Educ Inf Technol*, 11, 199–216.
- WEF, & INSEAD. (2016). *The Global Information Technology Report 2016: Innovating in the Digital Economy*. Geneva: World Economic Forum.
- Yumuşak, İ. G., & Bilen, M. (2010). Türkiye Küresel Ağa Hazır Mi? Bilgi Ekonomisi İndeksi, Beşeri Kalkınma İndeksi ve Ağa Hazırlık İndeksi Göstergeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5(2), 101-111.
- Yunis, M., Ngafeeson, M., & Koong, K. (2014). Information Security as a Determinant of Nation's Networked Readiness: A Country Level Analysis. *Twenty Second European Conference on Information Systems* (s. 1-15). Tel Aviv: Northern Michigan University.
- Yücel, Y. B., Aytakin, A., Ayaz, A., & Tüminçin, F. (2018). Bilişim Sistemlerinin Sağlık Sektörü Açısından Önemi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 5(8), 147-155.
- Zabihi, S., Hoshmand, M., & Salehnia, N. (2020). The Impact of Network Readiness Index and Good Governance on the Tourism Industry Revenues in Selected Countries of Southwest Asia: With System Generalized Method of Moments. Preprints, 1-18. DOI:10.20944/preprints202006.0337.v1.
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevičius, A. (2012). Optimization of Weighted Aggregated Sum Product Assessment. *Elektronika ir Elektrotechnika*, 6(122), 3-6.
- Zybareva, O., Kravchuk, I., Pushak, Y., Verbivska, L., & Makeieva, O. (2021). Economic and Legal Aspects of the Network Readiness of the Enterprises in Ukraine in the Context of Business Improving. *Estudios de Economia Aplicada*, 39(5), 1-19.

“

Bölüm 23

MÜŞTERİ KATILIMININ
OLUŞTURULMASINDA DİJİTAL
BİR STRATEJİ OLARAK İÇERİK
PAZARLAMASI

Nilgün KÖKSALAN¹

”

¹ Dr. Trakya Üniversitesi, Edirne Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu,
ORCID: ID/0000-0002-2338-8074.

GİRİŞ

Dünden bugüne iletişim olgusu bireysel ve toplumsal ilişkilerde temel ihtiyaçlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Sözlü, yazılı ve görsel başta olmak üzere birbirinden farklı birçok içerik ve mesajın kişiler ya da gruplar arasında duygu, düşünce ve bilgi paylaşımına dönüşmesi anlamına gelen iletişim, son yıllarda değişen pazar dinamikleriyle birlikte pazarlama alanı açısından da stratejik bir araç olarak değerlendirilmektedir. Özellikle hızla ilerleyen teknolojik gelişmelerin işletmelerin müşterileriyle daha güçlü bağlar kurmasına olanak tanınması sağlıklı bir müşteri-işletme iletişimini küresel pazarlarda bir rekabet unsuruna dönüştürmektedir.

Tarihsel süreçte bakıldığında pazarlama anlayışının dönem dönem farklı bakış açıları ve yaklaşımlar çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. 1930’lu yıllara kadar pazarlarda hakim olan anlayış “üretim anlayışıdır”. Bu anlayışa göre, pazarlama “üretimi iyileştirme ve dağıtımını etkin hale getirmeyi” amaçlamaktadır. Zaman içerisinde pazarda “arz-talep dengesinin” sağlanmasıyla ortaya çıkan bir anlayış olan ürün yaklaşımı, “rekabetin boyutlarının kalite üzerine” yoğunlaştırmasını sağlamıştır. 1930’lardan 1960’lara kadar yaşanan dönemde “arz fazlasının” ortaya çıkmaya başlamasıyla şekillenen satış yaklaşımı, “satışları en üst düzeye çıkarmayı” amaçlamaktadır. 1960’lardan sonra rekabetin yoğunlaşmaya başlamasıyla benimsenen pazarlama yaklaşımı ise “tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerine” odaklanmaktadır. Bu bağlamda pazarlamanın amacı “bu ihtiyaçları belirlemek ve karşılayacak ve memnuniyet sağlayacak mal ve hizmetleri rakiplerden daha iyi ve etkin bir şekilde sunmak” olarak nitelendirilmektedir. Pazarlama yaklaşımı doğrultusunda, zaman içerisinde “toplumsal pazarlama, pazar odaklılık ve ilişki pazarlama” gibi anlayışların öne çıktığı görülmektedir. Bu noktada ilişki pazarlama anlayışının ortaya çıkan en önemli değişimlerden birisi olduğunu ifade etmek mümkündür (Altunışık, vd., 2012: 16-20).

İlişki pazarlama anlayışının önemli hale gelmesinin yanı sıra bugün aynı zamanda postmodern bir anlayışla şekillenen bir tüketici profilinden de bahsedilmektedir (Hatıpler, 2017: 37). Postmodern tüketici, “semboller ve imajları hem tüketen hem de üreten durumdaki aktif bir tüketici” özelliği taşımaktadır (Odabaşı, 2012: 103). Bu aktif tüketicilerin işletmeler açısından stratejik bir unsur potansiyeli taşıdığı göz önüne alındığında işletmenin günlük ilişkilerden uzaklaşarak “müşteri ile iletişimi sürdürmek, müşterinin sürekliliğini artırmak için yaşam boyu değerine odaklanması” kaçınılmazdır (Ustaahmetoğlu, 2015: 338).

Günümüzde firmaların markaları vasıtasıyla pazardaki konumlarını oluşturma ve devamlılığını sağlama performanslarının bu markaların pazardaki diğer varlıklar ile (tüketiciler, şirketler, organizasyonlar) ileti-

şim ve ilişkilerinin başarısı ile doğru orantılı olduğu kabul edilmektedir (Sözer, 2009: 12). Bu bağlamda, işletmelerin “müşterilerle etkileşimleri teşvik eden iki yönlü kişisel ilişkiler kurmaya odaklanma ihtiyacının farkında olduğunu” da ifade etmek mümkündür. Bir müşterinin bir firmayla, potansiyel müşterilerle ve diğer müşterilerle, doğası gereği işlemsel veya işlemsel olmayan bu tür aktif etkileşimleri, “Müşteri Katılımı” olarak tanımlanmaktadır (Kumar, vd., 2010: 297).

Müşteri katılımı, işletme açısından “hem iş hem de her bir müşteri konusunda uzmanlaşma” sağlayabilmektedir. Müşterinin “giderek daha çok tanınması durumu, müşterinin bir sonraki adımında ne ihtiyacı olacağını ve o ihtiyacı nasıl karşılamak istediğini tahmin edebilme” olanağını da beraberinde getirebildiğinden işletme açısından son derece önemlidir (Peppers ve Rogers, 2013: 252). Diğer taraftan, internet ve dijitalleşmenin yaşamın hemen hemen her alanına nüfuz etmesiyle işletmelerin müşteri ile kurdukları iletişiminin yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. İnternet iletişimlerinde “müşterilerin işin içine katılması, onların ödüllendirilmesi ve diyalogla ilişkiyi onların yönetmesinin sağlaması” giderek değerli hale gelmektedir (Newell, 2004: 233). Bu noktada bir strateji olarak içerik pazarlamasının öne çıktığını ifade etmek mümkündür.

İçerik pazarlaması, internet aracılığıyla yazılı, görsel ya da işitsel olarak duygu, düşünce ve bilgi içeren mesajların tüketiciye sunulması temeline dayanan bir pazarlama yöntemidir. Günümüzde “popülerliği giderek artan ve iyi bilinen bir pazarlama yöntemi olarak içerik pazarlaması, “İçerik kraldır” sloganıyla dijital stratejiler arasında dikkat çekmeye devam etmektedir (Gedik, 2020: 76).

Bugün, pazarlamacılar içerik pazarlamasına her zamankinden daha fazla yatırım yapmakta ve pazarlamacıların % 82’ si içerik pazarlamasını aktif olarak kullandığını bildirmektedir. İşletmenin başarı ölçütleri arasında sosyal katılımın yükselişe geçmesiyle birlikte içerik pazarlamasının da pazarlamacılar açısından önemini giderek artırdığı görülmektedir. Bu bağlamda medya türü olarak video, bloglar, infografikler, vaka çalışmaları, röportajlar ve e-kitapların kullanıldığı içerik pazarlamasında, bugün pazarlamacıların % 60’ının her gün en az bir içerik oluşturduğu ve % 66’sının içerik pazarlama harcamalarında 2021’e kıyasla 2022 yılında daha yüksek bir büyüme beklediği ifade edilmektedir (Hubspot, 2021; Demandsage,2022).

Bu çalışma, içerik pazarlamasının müşteri katılımının oluşturulmasında dijital bir strateji olarak irdelenmesini ve bu bağlamda alanda yer alan araştırmacı ve uygulayıcılara bir içgörü sağlamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle müşteri tatmini, müşteri sadakati ve müşteri katılımı; ardından içerik ve içerik pazarlaması kavramları hak-

kında açıklamalara yer verilmiş ve son olarak müşteri katılımının oluşturulmasında dijital bir strateji olarak içerik pazarlaması yaklaşımı değerlendirilmiştir.

1.MÜŞTERİ KATILIMI

Son yıllarda internet ve bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmelerle pazarlama yaklaşımlarında belli değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda pazarlama uygulamalarında özellikle müşteri ilişkilerine yönelik dönüşümlerin öne çıktığını ifade etmek mümkündür. Bu bölümde, müşteri katılımının öneminin daha iyi anlaşılması düşüncesiyle öncelikle müşteri tatmini ve müşteri sadakati kavramları ele alınmış, ardından müşteri katılımı hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

1.1. Müşteri Tatmini ve Müşteri Sadakati

Zaman içerisinde yaşanan sosyal, kültürel, teknolojik ve ekonomik değişimlerle birlikte bugün tüketici merkezli bir anlayışa evrilen pazarlama anlayışında ürün yerine müşteri odaklı stratejilerin ön planda tutulduğu görülmektedir. Bir işletmenin tekrar satış yapabilmesinin en önemli şartlarından birisi müşterilerin ilgili satın almayla ilgili hissettiği tatmin duygusudur.

Yapılan araştırmalara göre “yeni bir müşteri elde etmenin maliyeti mevcudu koruma maliyetinden çok daha yüksektir” ve “memnun olmayan bir müşterinin işletmeden kaç tane müşteriyi uzaklaştıracağı” konusu da müşteri tatmininin önemini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Buradan yola çıkarak, “işletme yönetiminin temel görevinin işletme amaçları doğrultusunda müşteri tatmini sağlamak olduğunu” söylemek mümkündür (İslamoğlu, vd., 2014: 10).

Pazarlama literatüründe müşteri tatmini ve müşteri sadakati, “işletmeler için başarının iki anahtar kavramı” olarak ifade edilmektedir ve “müşterilerini tatmin edebilen ve bunun da ötesinde onların sadakatlerini kazanabilen işletmelerin varlıklarını sürdürebilmekte” olduğu ve “karlılıklarını istikrarlı hale getirebildikleri” vurgulanmaktadır. Bundan dolayı işletmelerin “müşterilerinin sadakatlerini elde etme” ve “onları yaşam boyu değer olarak kendileriyle tutma” noktasında çabaladığı görülmektedir (Bayuk ve Küçük, 2007: 285).

Müşteri tatmini ya da müşteri memnuniyeti, satın alınan mal ya da hizmetin “beklentileri karşılması” ile ilgili bir kavramdır. Tüketicinin “beklentisinin mal ya da hizmetin sağladığı fayda” kadar olması tüketicinin tatmin olması için yeterli olurken, ürünün “faydasının beklentilerden yüksek olması tüketicinin çok memnun olmasını” sağlamaktadır. Üründen beklenen faydaların elde edilememesi ise tüketicinin tatmin olmaması sonucunu doğurmaktadır. Bir üründen yüksek tatmin sağlamış bir tüke-

ticinin aniden başka ürünlere yönelmesi ihtimalinin zayıf olduğu kabul edilmekte ve tatminsizliğin “tüketiciyi yeni arayışlara iterken”, tatminin ise “sadakatla sonuçlandırılmış” ifade edilmektedir (Altunışık, vd. 2014:134-135).

Müşteri tatmininin ölçümünde üç kilit unsurun öne çıktığı söylenebilir. Bu unsurlar; “ürün performansı ile ilgili beklentiler, algılanan performans ve beklentiler ve performans arasındaki fark ya da boşluk”tur. Ürün performansı ile ilgili beklentiler ve algılanan performans arasındaki boşluk “olumlu” ise müşteri memnuniyetinden bahsetmek mümkünken, bu farkın “olumsuz” olması durumunda “memnuniyetsizlik” ortaya çıkmaktadır (Torlak ve Altunışık, 2012: 154). Sonuç olarak, müşteri memnuniyeti beraberinde müşteri sadakatini getirebilmektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Müşteri Tatmini ve Müşteri Sadakatini İlişkisi (Bayuk ve Küçük, 2007: 289)

Müşteri sadakatine ilişkin literatürdeki tanımlara bakıldığında bu tanımların “iki farklı yönden ilerlediği” göze çarpmaktadır. “Tutumsal ya da davranışsal” olarak açıklanan bu yönlerden ikisi de geçerli kabul edilmekte ancak “ayrı ayrı kullanıldıklarında işletmeler açısından farklı anlamlar içerdiği ve çok farklı reçetelerle sonuçlandırılmış” dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda “işletmelerin müşteri sadakatini artırma meselesine yaklaşımlarında en faydalı yolun bu tanımların ikisini de aynı anda ele almak olduğu belirtilmektedir.

Tutumsal açıdan sadakat, “bir müşterinin sadakatini onun ruh halinde yattığı” fikrini benimsemektedir. Bu tanıma göre, “bir markaya ya da şirkete yönelik olumlu, tercihli bir tutum benimseyen müşteri “sadık” olarak ifade edilmektedir. Davranışsal açıdan sadakat ise, “bir müşterinin fiili davranışını” esas almaktadır. Bu tanıma göre, “bir müşterinin bir şirkete sadık olduğunu belirtmek için ondan alışveriş yapması ve sonrasında da alışveriş yapmaya devam etmesi yeterli” olmaktadır. Bu noktada “davranışsal sadakatini tutumlar ya da tercihler yerine yeniden satın alma faaliyetiyle ilgili” olduğu görülmektedir. Dolayısıyla “devamlı alışveriş için başka nedenler olması kaydıyla bir müşterinin gerçekten hoşlanmasa da bir markaya sadık olması” teorik açıdan mümkün gözükmektedir (Pepers ve Rogers, 2013: 98-99).

1.2. Müşteri Katılımı

Müşteri katılımı, en yalın ifadesiyle müşterilerle bir etkileşim kurma sürecidir. Son dönem pazarlama yaklaşımlarında önemli bir yer edindiği görülen müşteri katılımı müşterilerle bir ilişki kurmak, geliştirmek ve bu ilişkileri güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda sosyal ağlar ve medya kanallarının kullanıldığı müşteri katılımı rekabet şartlarının gide- rek zorlaştığı bugünün küresel ekonomilerinde işletmeler için öne çıkan bir uygulama olarak dikkat çekmektedir.

Müşteri katılımı, müşteri sadakatinin geliştirilmesi ve müşterilere ilişkin değerli bilgilerin elde edilmesinde anahtar kavramlardan birisidir. Müşterilerin satın alma süreçlerinin takip edilmesiyle daha fazla müşteri etkileşimi yaratılması mümkündür. Bu etkileşim zamanla markanın müşteriler tarafından daha değerli algılanmasını ve müşterilerin duygu ve düşüncelerinin paylaşımını sağlayabilmesi açısından oldukça önemlidir. Müşteri katılımı, ileriye dönük hedefler, ürün ve hizmetlere yönelik uygulanması planlanan değişimler, medyada üretilen içerikler, satış süreçleri gibi birçok konuda pazarlama kararlarını etkileyebilecek bilgiler verebilmektedir.

İlgili literatürde, çeşitli yazarların katılım konusunu boyutsallık durumuna göre farklı şekilde kavramsallaştırdıkları görülmektedir. Bazı yazarlar katılımı bilişsel, duyuşsal ve davranışsal olmak üzere üç boyuttan oluştuğunu ifade ederken, bazı yazarlar ise katılımı tek ya da iki boyutlu olarak tanımlamaktadır (Tablo 1):

Tablo 1. Çeşitli Yazarlar Tarafından Sunulan Katılım Boyutları

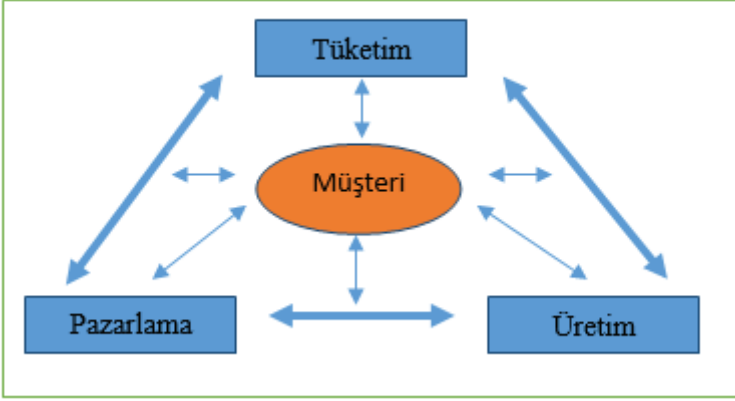
	Kullanılan Terminoloji	Yazar	Boyutlar
1.	Katılım	Sashi (2012)	Bağlantı, Etkileşim, Memnuniyet, Elde Tutma, Bağlılık, Savunuculuk, Katılım
2.	Müşteri Katılımı	Malthouse, vd. (2013)	Katılım Düzeyleri (Yüksek: Düşük)
3.	Müşteri Katılımı	Brodie, vd. (2011)	Bilişsel, Duygusal, Davranışsal
4.	Müşteri Katılımı	Vivek, Beatty ve Morgan (2012)	Bilişsel, duygusal, davranışsal, sosyal
5.	Müşteri Marka Katılımı	Hollebeek, Glynn ve Brodie (2014)	Bilişsel, Duygusal, Davranışsal
6.	Tüketici Müşteri Katılımı	Brodie, vd.. (2013)	Bilişsel, Duygusal, Davranışsal
7.	Müşteri Katılımı	Cheung, Lee ve Jin (2011)	Canlılık, Emilim, Adanmışlık
8.	Müşteri Marka Katılımı	Hollebeek (2011)	Bilişsel, Duygusal, Davranışsal
9.	Çevrimiçi Katılım	Mollen ve Wilson (2010)	Bilişsel, Duygusal, Davranışsal

10.	Katılım	O'Brien (2010)	Odaklanmış dikkat, algılanan kullanılabilirlik, estetik, dayanıklılık, yenilik, hissedilen katılım
11.	Müşteri Katılımı	Gummerus vd. (2012)	Topluluk katılımı davranışı, işlem etkileşimi davranışı
12.	Çevrimiçi Marka Topluluk Katılımı	Wirtz vd. (2013)	Davranışsal
13.	Müşteri Katılımı	Vivek vd. (2014)	Bilinçli Dikkat, Hevesli Katılım, Sosyal Bağlantı
14.	Mobil Kullanıcı Katılımı	Kim, Kim ve Wachter (2013)	Biliş, sevgi, konasyon
15.	Çevrimiçi Katılım	Cvijikj ve Michahelles (2014)	Beğeni, yorum, paylaşım, etkileşim, süre
16.	Müşteri Katılım Davranışı	Van Doorn vd. (2010)	Davranışsal

Kaynak: Vohra ve Bhardwaj, 2016: 353

Müşteri katılımı davranışını araştırdıkları çalışmalarında Van Doorn ve arkadaşları (2010), müşteri katılımı davranışının ağızdan ağza (WOM-Word of Mouth) bir faaliyet, tavsiyeler, farklı müşterilere yardım etme, blog yazma, incelemeler oluşturma ve hatta yasal programlarda etkili olmayı içeren davranışlar olduğunu ifade etmektedir. Müşteri katılımında yer alan katılım ifadesi ise literatürde “bir şeye dahil olma, onunla meşgul olma, onun içerisinde tamamen emilme ya da ona dalmış olma hali olarak tanımlanmaktadır (Higgins ve Scholer, 2009: 102). Her türlü kullanıcının dikkatini ve medyaya katılımını tanımlayan geniş bir olgu olan katılım, en temel düzeyde maruz kalma (exposure) ile başlamaktadır. Ancak birçok kişi katılımın hem psikolojik hem de davranışsal deneyimlerden oluştuğunu düşünmektedir (Ksiazek, vd., 2014: 3). Maruz kalma kavramı, “pazarlama iletişim unsurlarının hedef kitleye ulaşması ile ilgilidir”. Tüketicilere bu bilgiler ulaşmazsa, “yani tüketici kitlesi bu unsurlara maruz kalmazsa” “firmanın yaptığı bütün harcamaların boşa gitmesi söz konusudur (Koç, 2015: 146).

Günümüzde üretim ve tüketim ilişkisinde bir değişim süreci gözlenmektedir. Bu süreçte tüketicilerin “daha aktif ve katılımcı bir rol benimsediğini” söylemek mümkündür. Bu katılımcı rolün “ürün ve hizmetlerin üretim, sunuş ve tüketim sürecinde” gerçekleştiği görülmektedir (Şekil 2)

Şekil 2. Üretim, tüketim ve pazarlama süreçlerine müşterinin katılımı (Uzkurt, 2007: 70).

Gerek mevcut gerekse potansiyel müşteriler için gerçekleşebilen müşteri katılımı farklı derecelerde oluşabilmektedir. Bu dereceler şu şekilde sıralanmaktadır (Roberts ve Alpert, 2010: 198):

- Seviye 1: Müşteri ürününüzü/hizmetini satın alır.
- Seviye 2: Müşteri ürününüze/hizmetinize sadıktır ve ya yeniden satın almaya (ürün) ya da kullanmaya (hizmet) devam eder.
- Seviye 3: Müşteri, diğer ürün/hizmet hatlarınızı kolayca satın alır.
- Seviye 4: Müşteri, fırsat sunulduğunda ürününüzü/hizmetinizi başkalarına tavsiye eder.
- Seviye 5: Müşteri bir ürün/hizmetinizi her fırsatta savunur ve tanıtır.

Özetle, müşteri katılımı, etkileşimli ve yaratıcı müşteri deneyimleri sırasında ortaya çıkan bir temsilci/nesne (marka, firma, marka topluluğu) ile ilgili psikolojik bir durumdur (Brodie, vd., 2011: 260). “Doğası gereği hem işlemsel (sadakat, yeniden satın alma niyeti) hem de işlemsel olmayan (taahhüt, ağızda ağıza iletişim, yönlendirme, bloglama vb.)” müşteri katılımı “gelecekteki satış hacimlerini garanti eden, olumlu tanıtımlar meydana getiren ve marka itibarını artıran” müşteri davranışlarıdır (Cambra-Fierro, vd., 2013: 326). “Tüketiciden firmaya tüm etkileşimleri ve tüketiciden tüketicieye iletişimleri” içeren müşteri katılımı, firma için hem olumlu hem de olumsuz sonuçlara neden olabilmektedir (Gummerus, vd., 2012: 858).

2.İÇERİK PAZARLAMASI

Bilgi ve iletişimin giderek daha da önem kazandığı internet çağında tüketicilerle diyalog halinde olmak, tüketici istek ve ihtiyaçları noktasında

işletmelere kazandırabileceği potansiyel değer bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, içerik pazarlaması bir strateji olarak müşteri katılımını oluşturabilen ve artırabilen bir anlayış olarak pazarlamacılar tarafından son dönemde yoğun bir ilgiyle karşılanmaktadır. Bu bölümde, öncelikle içerik olgusu kavramsal açıdan irdelenmiş, ardından içerik pazarlaması konusu ele alınmıştır.

2.1.İçerik Kavramı

İçerisinde bulunduğumuz teknoloji çağında bilgi akışının hızında son derece önemli artışlar gözlenmektedir. Bilgi akışının hızlı olması bir taraftan işletme ve tüketiciler açısından çeşitli faydalar ve kolaylıklar barındırır da iletişim yönünde yaşanan aksaklık ve olumsuzlukların bir anda kitlelere yayılması bağlamında sakıncalar içermektedir. Bu noktada pazarlamacıların gerek ürün ve hizmet tanıtımları gerekse müşterilerle ilişkiler geliştirme amaçlı oluşturdukları içeriklere dikkat etmeleri gerekmektedir.

İçerik kavramı, kelime itibariyle “bir şeyin içinde bulunanların bütünü, muhteva, mazruf”, “sözlü ve yazılı anlatımda verilmek istenen öz, düşünce, duygu ve imgelerin bütünü”, bir kelimenin veya kavramın anlamı”, herhangi bir ruhsal süreç veya düşünsel işlevi oluşturan öğelerin bütünü”, “bir cümle veya yargıda açıkça söylenmemekle birlikte var olduğu anlaşılabilen, zımnî” gibi anlamlara gelmektedir (TDK, 2022). Genel anlamda ise “web üzerinden tüketim ve daha fazla yayma için tasarlanmış bir tür yazılı, görsel veya sesli biçimde iyi sunulan fikirlerin, konu bilgilerinin ve mesajların bir derlemesi” olarak ifade edilebilir (Diachuk vd., 2019: 120).

Świeczak (2012), içerik kavramını “kullanıcıların okumak, hakkında bilgi edinmek, izlemek veya deneyimlemek istedikleri şey” olarak tanımlamaktadır. İş açısından bakıldığında ise içerik, “bir web sitesinde, bir uygulamada veya diğer mevcut dijital sunum kanalları aracılığıyla sunulan ve iletişim kurma misyonuna sahip önemli bilgiler”dir (Świeczak, 2012: 133).

İçerik pazarlamasının başarısında oluşturulan içeriğin “değerli” olması etkili bir unsurdur. Bu noktada başarılı bir içeriğin oluşturulmasında hedef belirleme, kitle araştırması (demografi, değerler, kişisel hedefler, satın alma sıklığı, karar alma süreçleri vs.) hikaye anlatımı (markayı eşsiz yapan bir hikaye anlatımı), planlama, fikir bulma, bilgilendirme, yazma, promosyon ve izleme gibi aşamaların önemle takibi gerekmektedir (Loktionova, 2021). İçeriğin “müşterinin ilgisini çekip, harekete geçmeye motive ettiğinde epik hale geleceğini” belirten Pulizzi (2013), çalışmasında epik içeriğin özelliklerini ise şu şekilde sıralamaktadır;

- Müşterinin sahip olduğu bir sorunu çözmesine yardımcı olma,
- Düzenli aralıklarla paylaşılma,

- Özgünlük,
- Türünün en iyisi olma ve
- Satış konuşmasından ve kendini tanıtmaktan kaçınma (Pulizzi, 2013: 1'den aktaran, Gedik, 2020: 78).

“Hedef kitleye saf gerçekleri, rakamları ve istatistikleri aktaran bir dizi bilgi olan verinin aksine, içeriğin harekete geçme ve harekete geçme, sohbeti ve etkileşimi tetikleme potansiyeli”nden bahsetmek mümkündür. Bu özelliklerinin yanı sıra bilgilendirmek, eğlendirmek, duygusal olarak bağlantı kurmak, etkilemek, etkilemek gibi bir amaca da hizmet ettiği görülmektedir (Diachuk vd., 2019: 120).

2.2.İçerik Pazarlaması

Pazarlama dün olduğu gibi bugün de çeşitli araç ve yöntemler aracılığıyla müşterilerin dikkatini çekerek satın alma davranışlarını etkilemeyi amaçlamaktadır. Bu noktada tüketici davranışlarının birçok faktörden etkilendiği bilinmektedir. Bu faktörleri özetle “kişisel faktörler, sosyal faktörler, pazarlama çabaları, psikolojik faktörler ve ekonomik faktörler” olarak sıralamak mümkündür. Kişisel faktörler tüketicinin aile yapısı, doğum yeri, eğitimi vb. gibi unsurları kapsarken; sosyal faktörler statü, rol, kültür, din vb. unsurları içermektedir. Diğer taraftan ekonomik faktörler açısından ekonominin genel yapısı, gelecekle ilgili beklentiler, ekonomik canlılık ve gelir gibi faktörler öne çıkarken, psikolojik faktörler bağlamında algılama, tutum, kişilik gibi unsurlar gözlenmektedir. Tüketici davranışlarını etkileyen en önemli faktörlerden birisi de pazarlama çabalarıdır. Pazarlama ürün, fiyat, tutundurma ve dağıtım gibi değişkenlerle tüketicinin satın alma davranışını belirlemeye çalışmaktadır (Altunışık, vd. 2012: 67-75).

Bugünün pazarlama anlayışı geleneksel pazarlamaya benzer şekilde “potansiyel müşterilerin çekilmesi, marka bilinirliğinin artırılması ve müşterilerin ürünleri daha istekli bir şekilde satın almasının teşvik edilmesi” gibi amaçları ve hedefleri içermeye devam etmektedir (Świeczak, 2012:133). Bu bağlamda dinamik pazar şartları içerisinde farklı yöntem ve stratejilerin benimsenmesi mümkün olmaktadır. Günümüz dijital ekonomilerinin bir gerçeği olarak ortaya çıkan sosyal medya, web ve mobil teknolojileri gibi internet tabanlı uygulamalar giderek işletmeler için bir tercihten çok bir zorunluluk halini almaktadır. Bu noktada özellikle içerik pazarlaması uygulamalarının öne çıktığını ifade etmek mümkündür.

İçerik pazarlaması, en genel ifadesiyle “açıkça tanımlanmış bir kitleyi çekmek ve elde tutmak ve nihayetinde karlı müşteri eylemini yönlendirmek için değerli, ilgili ve tutarlı içerik oluşturmaya ve dağıtmaya odaklanan stratejik bir pazarlama yaklaşımıdır” (Content Marketing Institute,

2022). Diğer bir tanımda “geleneksel şekilde ürün ve hizmetlerin reklamını yapmak yerine, potansiyel olarak hedef kitleye yararlı bilgi içeriği dağıtarak müşterileri çekmeye çalışan pazarlama yöntemi” olarak ifade edilmektedir (Dictionary, 2022). Rowley (2008) ise içerik pazarlamasını, “bir işletmenin elektronik kanallar aracılığıyla dağıtılan dijital içeriğin kullanımıyla kâr elde etmek için müşteri talebini belirlediği, analiz ve tatmin ettiği bir yönetim süreci” olarak tanımlamaktadır (Rowley, 2008’den aktaran, Wong an Kee ve Yazdanifard, 2015: 1055).

Dijitalleşmenin de etkisiyle “2001 yılı itibariyle ortaya çıkan bir terim” (Lieb, 2011) olan ve son yıllarda gerek pazarlama literatüründe gerekse uygulamalarda popülerliği artan içerik pazarlaması konsepti “internet kullanıcılarına yardımcı olmak, onları eğlendirmek ve eğitmek” gibi amaçlara hizmet edebilmektedir (Elisa ve Gordini, 2014: 92). Bunun yanı sıra işletmelerin içerik pazarlamasını kullanmaları için temel neden ve faydalar şu şekilde sıralanmaktadır (Content Marketing Institute, 2022):

- Yükselmiş satışlar
- Tasarruf
- Daha fazla sadakate sahip daha iyi müşteriler
- Kar merkezi olarak içerik

“Müşterinin istediği özellik ve nitelikte ürünü bulması ve en yüksek müşteri tatmini sağlaması” hedefi doğrultusunda hareket eden içerik pazarlaması yaklaşımında iki boyutta içerikten bahsedilmektedir: İşletmeler tarafından hazırlanan içerikler ve tüketiciler tarafından hazırlanan içerikler. İşletmeler tarafından hazırlanan içerikler, “tüketicinin ürünü satın alma aşamasında etkin rol oynamaktadır”. Diğer taraftan tüketici tarafından hazırlanan içerikler “ürünün sosyal medya, bloglar vs. gibi ortamlarda tanıtımını (kalite, işletmeye duyulan güven, ürünün performansı ve yenilikçiliği)” gerçekleştirmektedir. Tüketicinin ürün kullanımı sonrasında “memnuniyetine bağlı olarak” gerçekleşen bu paylaşımlarla işletmenin “yeni müşterilere” ulaşabilmesi sağlanmaktadır (Karkar, 2016: 335).

Semrush aracılığıyla 1500 işletme üzerinden gerçekleştirilen bir ankette, işletmeler içerik pazarlama hedefleri konusunda şu bilgileri aktarmışlardır (Demandsage, 2022):

- Katılımcıların yaklaşık yarısı daha yüksek marka bilinirliği istemektedir.
- %37’si web sitelerinin ziyaretçi hacmini artırmayı hedeflemektedir.
- Ankete katılanların %36’sı olası satışlar oluşturmak için içerik pazarlamasını kullanmak istemektedir.

- Ankete katılanların %27'si satışlarda ve gelirden bir artış istemektedir.
- Ankete katılanların %23'ü marka bağlılığını ve müşteri sadakatini artırmak için çalışmaktadır.

Özetle, öncelikli olarak “tüketici güveni ve değeri yaratmaya odaklı” bir strateji olan içerik pazarlaması, işletmeler ve tüketiciler arasındaki diyalogun devamının sağlanması noktasında adeta bir “tüketicilerle iletişim kurma sanatı”dır (Wang ve Chan-Olmsted, 2020: 2; Gedik, 2020: 76). Günümüz tüketicileri geleneksel pazarlama yöntemleriyle kendilerine iletilen mesajlar yerine karar verme süreçlerinde aktif rol almak istemektedir. Bu bağlamda işletmeler tarafından müşterilere sunulan değerli ve etkileyici içerikler bir yandan potansiyel müşterileri markaya çekerken diğer taraftan müşteri sadakati gibi unsurları besleyerek uzun dönem bir ilişki geliştirebilmeyi mümkün kılmaktadır.

3. MÜŞTERİ KATILIMININ OLUŞTURULMASINDA DİJİTAL BİR STRATEJİ OLARAK İÇERİK PAZARLAMASI

Dünya genelinde yaklaşık beş milyara yaklaşan sosyal medya kullanıcı sayısı (Statista, 2022), günümüz işletme ve markalarını zorunlu olarak dijital stratejiler uygulamaya yönlendirmiştir. Bu bağlamda son yıllarda öne çıkan pazarlama yaklaşımlarından birisi de içerik pazarlamasıdır. İçerik pazarlaması, potansiyel müşteriler açısından geleneksel pazarlamaya göre “üç kat daha etkili” bir strateji olarak ifade edilmektedir. Yapılan son anketler, B2C (Business to Consumer- İşletmeden Tüketicieye) pazarlamacılarının % 60'ının içerik pazarlaması stratejilerini kullandığını, yine dünya çapında işletmelerin % 56'sının içerik üretmeye daha çok para harcamaya niyetli olduğunu göstermektedir. Bu verilerin yanı sıra elde edilen diğer bulgulara göre, işletmelerin % 73'ünün içerik oluşturmayı izlemek için atanmış bir çalışanını bulunmaktadır ve %72'si “içerik pazarlamanın potansiyel müşterileri artırdığını” ifade etmektedir. Ayrıca pazarlamacıların %80'inden fazlasının içerik pazarlamasına daha fazla harcama yapmayı planladığı ve pazarlamacılar ve işletmelerin %92'sinin içeriği “değerli bir ticari varlık” olarak gördüğü bildirilmektedir (Review42, 2022).

Günümüzde tüketicilerin geleneksel reklamcılıktan giderek uzaklaştığı ve bugünün pazarlarında artık geleneksel pazarlama tekniklerinin etkinliğinin azaldığı gözlenmektedir. Yapılan bir çalışmada, ankete katılan kişilerin %54'ünün “şirketler hakkında bilgi almak yerine çevrimiçi makaleler aracılığıyla bilgi edinmeyi tercih ettiği” ifade edilmektedir. Ayrıca katılımcıların %73'ünün TV reklamlarını atladığı ve %64'ünün doğrudan postaları görmezden geldiği bildirilmektedir (Diachuk, 2019: 120). Bu veriler ışığında geleneksel pazarlamanın artık yerini müşterilerine bilgilendirici, eğitici, eğlenceli ve değerli içeriklerle hizmet sunan yeni bir anlayışı

şa bırakması gereğinin ortaya çıktığı söylenebilir.

İçerik pazarlaması aracılığıyla müşteri katılımının oluşturulmasında işletme ve markaların çeşitli uygulamaları bulunmaktadır. Bu bağlamda, işletmelerin genel olarak “gönderilerinin sonuna bir soru eklemeleri veya bir yarışma oluşturmaları önerilmektedir”. Ancak sosyal medya üzerinden müşteri katılımını teşvik etmek için en etkili içeriğin duygulara odaklanmak olduğunu ifade etmek mümkündür. Satışları teşvik etmek içinse duygular yerine ürün faydası ve bilgilendirmeye başvurulmalıdır (Liadeli, vd., 2022). Müşteri katılımının oluşturulmasına yönelik içerik pazarlaması uygulamalarında sıralanabilecek diğer stratejileri şu şekilde özetlemek mümkündür (Patel, 2022):

1. *Harika görsellerin canlılığından yararlanmak*: Bu stratejinin çıkış noktası “içeriğin kalitesinin değerlendirilemese bile görselin görebileceği” yaklaşımıdır. İnfografikler, çizelgeler, grafikler ve ilgili resimlerin bu konuda yardımcı olacağı söylenebilir.

2. *Okunabilir, paylaşılabılır, eğlenceli içerik oluşturmak*: 100 milyon kadar bir makalenin incelenerek analiz edildiği bir araştırmada viral olan makalelerin bazı özellikleri şu şekilde sıralanmıştır: Makaleler, 3000 ila 10000 kelimeden oluşmaktadır, resimler içermektedir, duygulara hitap etmektedir, güvenilir olarak algılanmakta ve en az bir influencer tarafından paylaşılmaktadır.

3. *Kitleyi bulma ve etkileşim kurma*: Kitleyi etkileşimde tutmak bir diğer strateji olarak öne çıkmaktadır.

4. *Tüm yumurtaları bir blog sepetine koymamak*: Genel olarak içerik pazarlaması denildiğinde işletmeler blog içerikleri oluşturmaya odaklanmaktadır. Ancak içerik yalnızca “blog” demek değildir ve içeriğin yayımlandığı ve tanıtıldığı yer başarılı bir içerik pazarlama stratejisinin temel özelliğidir.

5. *Paylaşmak*: İçerik oluşturduktan sonraki aşama paylaşmadır. Paylaşma içerik için olmazsa olmaz bir unsurdur. Paylaşılmadıktan sonra içeriğin viral hale gelmesinin olanağı bulunmamaktadır

İçerik pazarlamasında müşteri katılımının oluşturulması bağlamında son trendlerin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre, yapılan çalışma ve anketlere göre “podcasting” içerik pazarlamasında yükseliş trendinde olan bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Dünya çapında 380 milyondan fazla olan podcasting kullanıcısı sayısının 2022 yılı sonunda 424 milyona yükselmesi beklenmektedir. Diğer taraftan “kısa form videoları” çok kısa sürede yayılım göstermesinden dolayı pazarlama uygulayıcılarına faydalar ve kolaylıklar sağlamaktadır. Bir ankete katılanların % 73’ü bir ürün hakkında bilgi edinmek için bir makale okumaktansa

“kısa bir video” izlemeyi tercih ettiğini bildirmiştir. Ankete katılan pazarlamacıların % 51’ine göre kısa formattaki videolar büyük olasılıkla viral hale gelmektedir. Bir diğer trend ise kullanıcıların infografikleri görmeyi tercih etmesi yönündedir. Infografikler bir veri parçasını görsel olarak gösteren resimlerdir ve içerik pazarlamacıları tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. İçerik pazarlamacılarının %56’sı infografikleri en başarılı pazarlama içeriği türü olarak bildirmektedir (Demandsage, 2022).

Santini ve arkadaşlarının (2020) yılında gerçekleştirdiği araştırmada 161.059 katılımcıyı kapsayan 97 çalışmada 814 etki büyüklüğünden oluşan bir meta-analitik model kullanarak sosyal medyada müşteri katılımı (CESM- Customer Engagement Social Media) incelenmiştir. Araştırma bulguları, müşteri katılımının memnuniyet, olumlu duygular ve güven tarafından yönlendirildiğini, ancak bağlılıkla olmadığını ortaya koymuştur. Diğer bulgular ise memnuniyetin yüksek (ya da düşük) kolaylıkta müşteri katılımının bir göstergesi olduğu yönündedir. Aynı zamanda araştırma bulguları “müşteri katılımının şirketler için önemli bir değere sahip olduğunu ve firma performansını, davranışsal niyeti ve ağızdan ağıza iletişimi doğrudan etkilediğini göstermiştir (Santini, vd., 2020: 1211).

Sosyal ağlar ve yeni medyanın gelişimi müşteri katılımının oluşturulması ve artırılmasında en göze çarpan değişimlerden birisidir. Müşteri tatmini ve müşteri sadakati gibi olguların markalar açısından öncelikli hedef haline geldiği günümüz pazarlarında müşterilerle diyalog halinde kalmak her zamankinden önemli hale gelmiştir. “Müşteri tatmini bir tutum olarak onlardan bir kısmının taraftar rolünü oynamasına yol açarken, tatminsizlik durumunda ise memnun olmayan müşterilerin pek çoğunun ürün, marka ya da mağaza açısından şirketi kötüleme kampanyasının birer parçası olmasına yol açabilmektedir” (Altunışık, vd. 2014:135). Bu bağlamda, müşteri katılımını, “işlemlerin ötesine geçen ve marka veya firmaya yönelik davranışsal bir tezahür olarak” değerlendirmek mümkündür (Verhoef, Reinartz ve Krafft, 2010: 247).

SONUÇ

Günümüzde tüketici odaklı yaklaşımların benimsenmesi işletmeler için son derece önem arz etmektedir. Tüketici odaklı bir işletmenin “strateji olarak farklılaşmaya, pazarı bölümlere ayırıp hedef pazarı belirlemeye, pazar ne istiyor sorusuna cevap bulmaya ve tüketiciyi tatmin etmeye” yöneldiği görülmektedir (İslamoğlu, 2013: 44). Bu noktada, tüketici istek ve ihtiyaçlarının nasıl karşılandığının anlaşılmasının bir bakıma tüketicilerle iletişim ve haberleşme boyutuyla doğrudan ilgili olduğu söylenebilir.

Tüketici olgusunun en önemli rekabet unsurlarının başında geldiği bugünün küresel pazarlarında işletmeler “tüketici ihtiyaçlarını, isteklerini, arzularını ve beklentilerini nasıl karşıladıklarını anlamak ve öğret-

mek”, aynı zamanda “tüketici tepkilerini dikkate alarak pazarlama strateji ve politikalarını oluşturmak ve gözden geçirmek için” pazarlarla iletişim kurma ve haberleşmeye ihtiyaç duymaktadır (İslamoğlu ve Altunışık, 2013: 273). Bu doğrultuda geleneksel ve modern her türlü iletişim aracı yoluyla tüketici ile bağ kurma öne çıkan bir anlayış olarak yer almaktadır. Son yıllarda ise internet teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte bireysel ve toplumsal yaşamın hemen her anına dahil olan sosyal medya, mobil ve web tabanlı uygulamaların işletme müşteri ilişkisinde en temel iletişim araçlarından birisi haline dönüştüğünü ifade etmek mümkündür.

Müşteri ilişkilerinin kurulmasından devamlılığının oluşturulmasına kadar geçen iletişim süreçlerinin en önemli çıkış noktası esasında müşteri tatmininin sağlanmasıdır. Bunun nedeni tatmin olan müşterilerin zaman içerisinde markaya sadakat geliştirebilme potansiyelidir. Dolayısıyla, müşteri katılımı, gerek yeni müşterilere ulaşma, gerekse markaya sadık olan ve ürün ve hizmetleri aktif olarak başkalarına tavsiye eden müşterilerle iletişim halinde kalma noktasında işletmelere sayısız avantajlar sunabilmektedir. “Bir bireyin, bir kuruluşun tekliflerine veya müşteri ya da kuruluşun başlattığı organizasyonel faaliyetlere katılımının ve bunlarla bağlantısının yoğunluğu” olarak ifade edilebilen müşteri katılımı olgusu, “bilişsel, duygusal ve sosyal olarak kendini gösterebilen” ve “müşterilerin duygu ve deneyimlerini içeren” dinamik bir bilgi paylaşımı sağlamaktadır (Vivek, vd. 2012: 133). Özellikle günümüz dijital ekonomilerinde bu potansiyel bilgilerin elde edilebilmesine yönelik stratejilerin geliştirilmesinin son derece önemli hale geldiği görülmektedir. Bu bağlamda içerik pazarlaması barındırdığı potansiyel güç ve dijital stratejilerle pazarlama dünyasının dikkatini çekmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Altunışık, R., Özdemir, Ş. ve Torlak, Ö. (2012). *Modern pazarlama*. Sakarya: Değişim.
- Altunışık, R., Özdemir, Ş. ve Torlak, Ö. (2014). *Pazarlama ilkeleri ve yönetimi*. İstanbul: Beta.
- Bayuk, M. N. ve Küçük, F. (2007). Müşteri tatmini ve müşteri sadakati ilişkisi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 22(1), 285-292.
- Brodie, R. J., Hollebeek, L. D., Jurić, B., ve Ilić, A. (2011). Customer engagement: Conceptual domain, fundamental propositions, and implications for research. *Journal of Service Research*, 14(3), 252-271.
- Brodie, R. J., Ilic, A., Juric, B., ve Hollebeek, L. (2013). Customer engagement in a virtual brand community: An exploratory analysis. *Journal of Business Research*, 66(1), 105-114.
- Cambra-Fierro, J. J., Melero-Polo, I., & Vázquez-Carrasco, R. (2013). Customer engagement: Innovation in non-technical marketing processes. *Innovation: Management, Policy and Practice*, 15(3), 326-336.
- Cheung, C. M., Lee, M. K., ve Jin, X.-L. (2011). Customer engagement in an online social platform: A conceptual model and scale development. Thirty second International Conference on Information Systems. Shanghai.
- Content Marketing Institute (2022). What is content marketing? <https://contentmarketinginstitute.com/what-is-content-marketing/>, Erişim Tarihi: 05.10.2022.
- Cvijikj, I. P. ve Michahelles, F. (2014). Online Engagement Factors on Facebook Brand Pages. *Social Network Analysis & Mining*, 3(4). 843-861.
- Demandsage (2022). 54+ content marketing statistics for 2022 (Trending Facts & Data). <https://www.demandsage.com/content-marketing-statistics/> Erişim Tarihi: 10.10.2022.
- Diachuk, I., Britchenko, I. ve Bezpartochnyi, M. (2019). Content marketing model for leading web content management, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 318, 119-126.
- Dictionary (2022). <https://www.dictionary.com/browse/content-marketing>, Erişim Tarihi: 07.10.2022.
- Elisa, R. ve Gordini, N. (2014). Content marketing metrics: theoretical aspects and empirical evidence, *European Scientific Journal*, 10(34), 92-104.
- Gedik, Y. (2020). İçerik Pazarlaması: Teorik Bir Çerçeve. *Türk Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 75-96.
- Gummerus, J., Liljander, V., Weman, E., ve Pihlström, M. (2012). Customer engagement in a Facebook brand community. *Management Research Review*, 35(9), 857-877.

- Hatıplı, M. (2017). Postmodernizm, Tüketim, Popüler Kültür ve Medya. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 32-50.
- Higgins, E. T. ve Scholer, A. (2009). Engaging the consumer: The science and art of the value creation process. *Journal of Consumer Psychology*, 19(2), 100-114.
- Hollebeck, L. D. (2011). Demystifying customer brand engagement: Exploring the loyalty nexus. *Journal of Marketing Management*, 27(7-8),785-807.
- Hubspot (2021). Content marketing strategy, [https://www.hubspot.com/hubfs/State-of-Marketing%20\(2\).pdf](https://www.hubspot.com/hubfs/State-of-Marketing%20(2).pdf), Erişim Tarihi: 05.10.2022
- İslamoğlu, A. H., Candan, B., Aydın, K. ve Hacıefendioğlu, Ş. (2014). *Hizmet pazarlaması*. İstanbul: Beta.
- İslamoğlu, A. H. ve Altunışık, R. (2013). *Tüketici davranışları*. İstanbul: Beta.
- İslamoğlu, A. H. (2013). *Pazarlama yönetimi, stratejik yaklaşım*. İstanbul: Beta.
- Karkar, A. (2016). Değer ve Güven Ağlarının Yükselişinde İçerik Pazarlaması. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2 (1), 334-348.
- Kim, Y. H., Kim, D. J., & Wachter, K. (2013). A study of mobile user engagement (MoEN): Engagement motivations, perceived value, satisfaction, and continued engagement intention. *Decision Support Systems*, 56(1), 361-370.
- Koç, E. (2015). *Tüketici davranışı ve pazarlama stratejileri, global ve yerel yaklaşım*. Ankara: Seçkin.
- Ksiazek, T. B., Peer, L. ve Lessard, K. (2014). User engagement with online news: Conceptualizing interactivity and exploring the relationship between online news videos and user comments. *New Media & Society*. 18(3), 502-520.
- Kumar, V., Aksoy, L., Donkers, B., Venkatesan, R., Wiesel, T. ve Tillmanns, S. (2010). Undervalued or overvalued customers: Capturing total customer engagement value. *Journal of Service Research*, 13, 297-310.
- Liadeli, G., Sotgiu, F. ve Verlegh, P. W. J. (2022). From likes, shares, and comments to sales: how can brands use social media to stimulate both engagement and sales? <https://www.ama.org/2022/10/04/from-likes-shares-and-comments-to-sales-how-can-brands-use-social-media-to-stimulate-both-engagement-and-sales/> Erişim Tarihi: 06.10.2022.
- Lieb R. (2011). *Content marketing*, Que Publishing.
- Loktionova, M. (2021). 11 steps to successful content development: guide, <https://www.semrush.com/blog/content-development-guide/> Erişim Tarihi: 07.10.2022.
- Malthouse, E. C., Haenlein, M., Skiera, B., Wege, E., ve Zhang, M. (2013). Managing customer relationships in the social media era: introducing the social CRM house. *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 270-280.

- Mollen, A., ve Wilson, H. (2010). Engagement, telepresence and interactivity in online consumer experience: Reconciling scholastic and managerial perspectives. *Journal of Business Research*, 63(9–10), 919–925.
- Newell, F (2004). *CRM neden başarılı olmuyor: bırakın ilişkiyi müşteriniz yönetsin.* (Çeviren: Osman Cem ÖnerToy). İstanbul: Sistem.
- O'Brien, H. L. (2010). The influence of hedonic and utilitarian motivations on user engagement: the case of online shopping experiences. *Interacting with Computers*, 22(5). 344-352.
- Odabaşı, Y. (2012) *Postmodern pazarlama.* İstanbul: MediaCat.
- Patel, N. (2015). 5 Obvious content marketing strategies most companies overlook. <https://contentmarketinginstitute.com/articles/content-marketing-strategies-overlook/> Erişim Tarihi: 07.10.2022.
- Peppers, D. ve Rogers, M. (2013). *Müşteri ilişkileri yönetimi.* (Çeviren: Pınar Şengözer). İstanbul: Optimist.
- Review42 (2022). Content marketing statistics, facts & predictions in 2022, <https://review42.com/resources/content-marketing-statistics/>, Erişim Tarihi: 06.10.2022.
- Roberts, C. ve Alpert, F. (2010). Total customer engagement: Designing and aligning key strategic elements to achieve growth. *Journal of Product & Brand Management*, 19(3), 198–209.
- Santini, F., Laderia W. J., Pinto, D. C., Herter, M. M., Sampaio, C. H. ve Babin, B. J. (2020). Customer engagement in social media: a framework and meta-analysis, *Journal of the Academy of Marketing Science, Springer*, 48(6), 1211-1228.
- Sashi, C. M. (2012). Customer engagement, buyer-seller relationships and social media. *Management Decision*, 253-272.
- Sözer, E. G. (2009). *Postmodern pazarlama.* İstanbul. Beta.
- Statista (2022). Social media, statistics & facts. https://www.statista.com/topics/1164/social-networks/#topicHeader__wrapper Erişim: 01.10.2022.
- Świeczak, W. (2012). Content marketing as an important element of marketing strategy of scientific institutions. *Transactions of the Institute of Aviation*, 226(5), 133-150.
- TDK (2022). <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 07.10.2022.
- Torlak, Ö. ve Altunışık, R. (2012). *Pazarlama stratejileri.* İstanbul: Beta.
- Ustaahmetoğlu, E. (2015). Hizmetlerde şikayet ve başarısızlık yönetimi. Remzi Altunışık (Ed.) *Hizmet Pazarlaması ve Stratejileri* içinde, (ss. 319-350), İstanbul: Beta.
- Uzkurt, C. (2007). Tüketim sürecindeki pasiflikten katılımcı müşteriye. Ömer Torlak, Remzi Altunışık ve Şuayp Özdemir (Ed.) *Yeni müşteri* içinde.. (ss. 67-92), İstanbul: Hayat.

- Van Doorn, J., Lemon, K. N., Mittal, V., Nass, S., Pick, D., Pirner, P. ve Verhoef, P. C. (2010). Customer engagement behavior: theoretical foundations and research directions. *Journal of Service Research*, 13(3), 253-266.
- Verhoef, P. C., Reinartz, W. J. ve Krafft, M. (2010). Customer engagement as a new perspective in customer management. *Journal of Service Research*, 13(3), 247–252.
- Vohra, A. ve Bhardwaj, N. (2016). A Conceptual Presentation of Customer Engagement in the context of Social Media – An Emerging Market Perspective, *International Journal in Management and Social Science*, 4(1), 351-366.
- Vivek, S. D., Beatty, S. E. ve Morgan, R. M. (2012). Customer engagement: Exploring customer relationships beyond purchase. *The Journal of Marketing Theory and Practice*, 20(2), 122–146.
- Vivek, S. D., Beatty, S. E., Dalela, V., ve Morgan, R. M. (2014). A generalized multidimensional scale for measuring customer engagement. *Journal of Marketing Theory & Practice*, 22(4), 401-420.
- Wang, R. ve Chan-Olmsted, S. (2020). Content marketing strategy of branded youtube channels, *Journal of Media Business Studies*, 1-23.
- Wirtz, J., Ramaseshan, B., Ambtam, A. D., Bloemer, J., Horvath, C., Klundert, J. vd., (2013). Managing brands and customer engagement in online brand communities. *Journal of Service Management*, 24(3), 223-244.
- Wong an Kee, A. ve Yazdanifard, R. (2015). The review of content marketing as a new trend in marketing practices, *International Journal of Management, Accounting and Economics*, 2 (9), 1055-1064.

“

Bölüm 24

İZMİR KENT GELİŞİMİ VE DOĞAL
AFETLER

Çağla Melisa KAYA¹

”

¹ Dr. Öğr. Üye., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler
Fakültesi, Coğrafya Bölümü

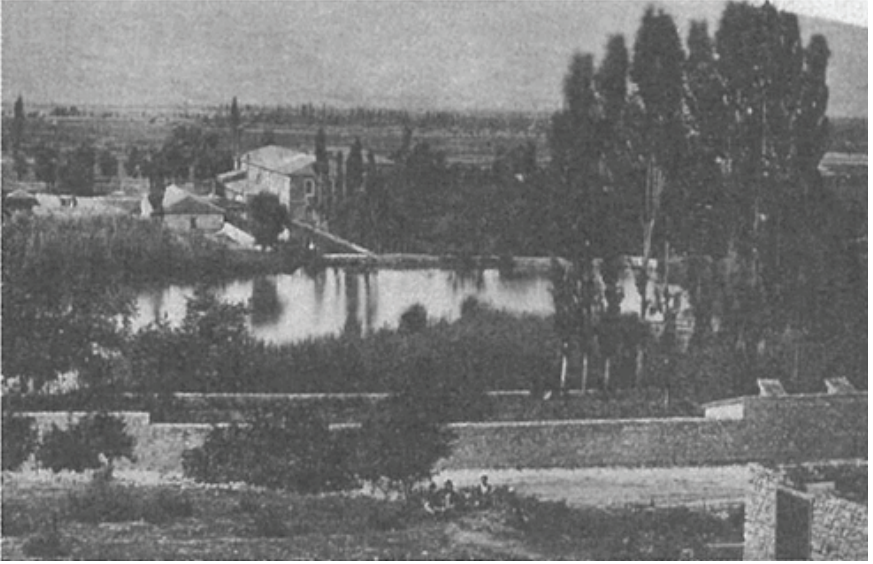
İzmir'in ilk kuruluş yeri ve tarihi ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte, kent kriterleri taşıyan bir yerleşim olarak ilk kez İzmir Körfezi'nin doğu ucunda bugün ki adıyla Tepekule olarak bilinen bölgede liman kenarında kurulmuştur (Koçman, 1991; Yılmaz ve Yetkin, 2002). Başlangıçta bu bölgenin bir yarımada olduğu tahmin edilmektedir, bununla birlikte ana karaya bağlı olduğu bölümün zaman içinde akarsular aracılığıyla körfeze taşınan malzemenin denizi doldurarak bugünkü hattı oluşturduğu düşünülmektedir (Yılmaz ve Yetkin, 2002).

Tarihin farklı dönemlerinde el değiştirerek farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan İzmir İÖ. 800'lü yıllarda kent özelliklerine sahip bir yerleşim olarak saldırılara maruz kalmış ve yerleşim yerlerinin, ticaret-yönetim merkezlerinin, savunma tesislerinin vb. zarar görmesiyle kent kriterlerini kaybederek büyük bir köy haline gelmiştir (Yılmaz ve Yetkin, 2002). Ancak kaybettiği kentsel unsurları yeniden kazanması ve kentsel gelişim sürecinin yeniden başlaması çok uzun sürmemiştir. Bu kez kent Halkapınar kaynağı ile Kadifekale (Pagos Dağı) eteklerinde yerleşim ve gelişim göstermiş bu alanlara doğru yayılmıştır, Resim 1, Resim 2.

Yeni kentin İskender tarafından M.Ö 300 yıllarında kurulduğu bilinmektedir (Gümüş, 2013). Bu kez kent Pagos Dağı eteği üzerinde Alsancak doğusundan, kıyı hattından batıya doğru Karataş-Güzelyalı ve Göztepe semtlerini içeren bölgeye yayılmıştır, Şekil 1(Koçman, 1991). Kent doğal fiziki koşulları özellikle sahip olduğu doğal korunaklı limanı sayesinde kısa sürede ticaret merkezi haline gelmiştir. Bununla beraber verimli alüvyon düzlükler üzerinde kurulmuş olması kenti daha cazip hale getirmiş ve birçok farklı medeniyetin ilgi odağı haline gelmiştir (Gümüş, 2013). Farklı medeniyetleri cezbeden kent farklı kültürler arasında el değiştirmiş olup, önceleri Helenistik döneme ait yansımaların izlerini taşıırken sonraki dönemlerde ev sahipliği yaptığı farklı kültürlerle ait (Pers, Bizans, Moğol, Arap, Selçuklu ve Osmanlı) yansımaları da göstermiştir. Kentte önemli bir yere sahip olan İzmir Limanı'nın dönem dönem Venediklilerin eline geçmesi nedeniyle ticari faaliyetlerin zayıfladığı dönemler olmuştur. Bunun etkisiyle liman kenti olarak tarihsel süreç içerisinde olması gereken önemi geç kazanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı döneminde ticaretin İstanbul'da yoğunlaşmış olması İzmir'in kent gelişimini yavaşlatmıştır (Gümüş, 2013). Deniz ticaretine imkân veren doğal limanı ve tarıma elverişli verimli toprakların olduğu zengin bir tarım hinterlandına sahip olması (Ak, 1981.; Karadağ, 1998) kentin doğal bir ticaret merkezine dönüşmesini sağlamıştır (Gümüş, 2013). XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başları itibariyle ticari faaliyetler artmıştır. Artan ticari faaliyetler ile birlikte kent gelişiminde önemli parametrelerden biri olan nüfus, 1580 yılında yaklaşık 2000 kişi iken 1650 yılına gelindiğinde 30 000 - 40 000 civarına ulaşmıştır (Karadağ, 2000; Gümüş, 2013).

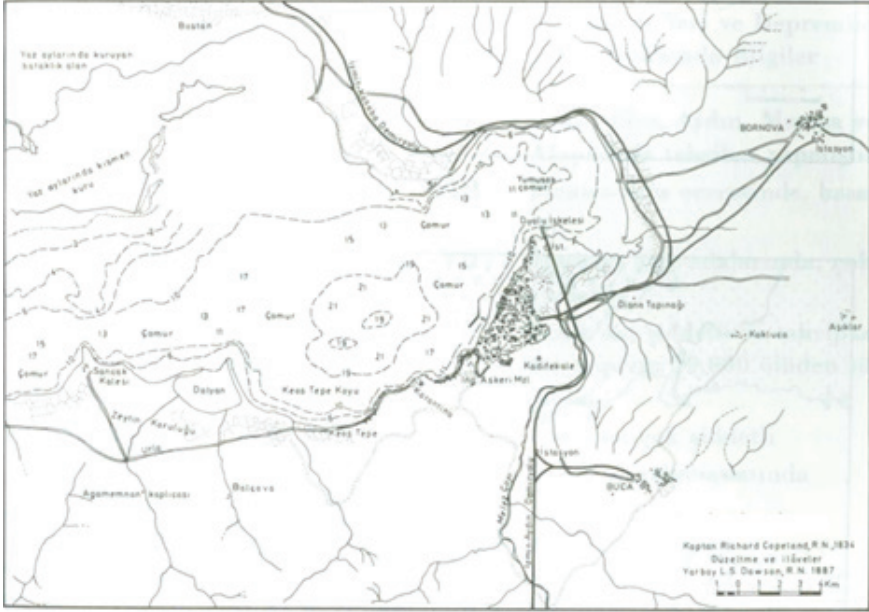

Resim 1 Kadifekale ve çevresindeki yerleşme, 20. yy. başları (Yılmaz ve Yetkin, 2002)

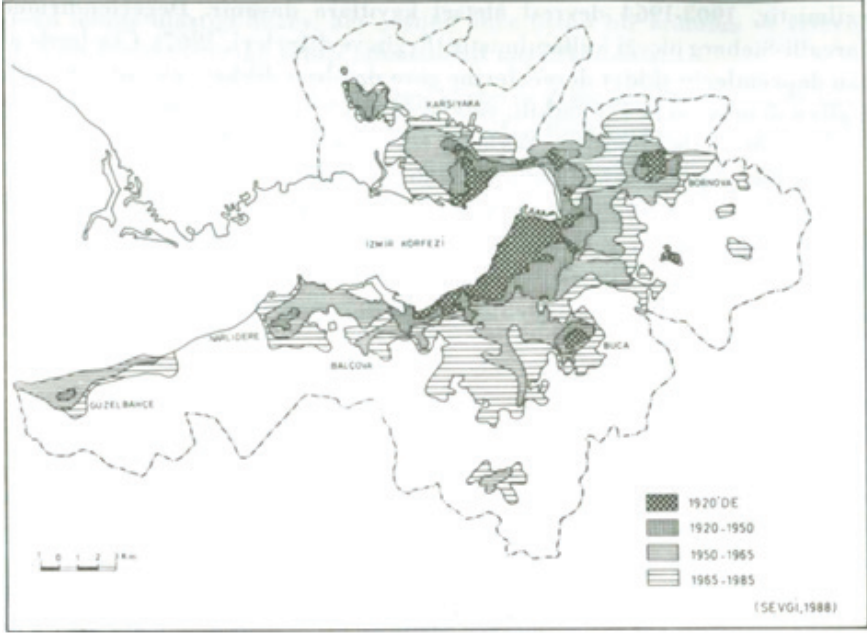
Resim 2 Halkapınar Gölü'nün doldurulmadan önceki görünüşü. (Yılmaz ve Yetkin, 2002)

İzmir limanı uzak mesafeler ile etkileşim halinde olduğunda zaman içerisinde Roma dünyasının seçkin olarak tabir ettiği kentlerden birisi olarak kabul görmüştür (Yılmaz ve Yetkin, 2002). Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlığı döneminde de önemli bir kıyı kenti olmasının yanı sıra limanın sunduğu denizcilik faaliyetleri ile İmparatorluğun Dünya'ya açılan kapısı olmuştur. Özellikle ticari sahalar ve hanların kapladığı alan birçok kentin toplam büyüklüğüne denk gelecek sahaya sahip olacak kadar genişlemiştir (Yılmaz ve Yetkin, 2002).

Şekil 1 İzmir Limanı (Koçman, 1991)

Hızlı gelişim gösteren kent körfezi çevreleyen Çiğli, Karşıyaka, Bayraklı, Balçova ve Narlıdere ilçelerinde alüvyon düzlükler üzerinde doğru dar bir kuşak şeklinde büyümüş bu alanlara doğru yayılmıştır, Şekil 2 (Koçman, 1991). (Günümüzde 2020 yılı nüfus kayıtlarına göre bu ilçelerin nüfusu Çiğli’de 204.549, Karşıyaka’da 350.100, Bayraklı’da 306.988, Balçova’da 78.804, ve Narlıdere’de 65.178’e ulaşmıştır. İzmir’in toplam nüfusu ise 4.394.694 olup 2.187.226’sını erkek nüfus, 2.207.468’ini kadın nüfus oluşturmaktadır (URL 1)).

Şekil 2 İzmir Büyükşehir Bütününde Alan Gelişimi (Koçman, 1991)

Kent yerleşiminin yoğunlaştığı düzlükler batısında Gediz yatağı ve Deltası bulunan Yamanlar dağı'nın zamanla aşınması ve kıyının oyulmasıyla oluşan Karşıyaka düzlüğünden başlamaktadır. Körfezin doğusunda ise alüvyon tabanlı çöküntü ovası yüzde 0.6-0.7 (%0.6 – 0.7) eğimle doğu yönünde devam etmektedir. Bu Ovanın etrafında akarsuların (Melez, Manda çayı, Halkapınar, Kocaçay vb.) taşıdığı çakıl, sit, kil, kum ve çakıl gibi malzemeler nedeniyle birikinti konileri oluşmuştur, oluşan birikinti konileri üzerinde yer almakta olan bugün ki Bornova ve Işıkkent yerleşimlerinin merkezleri başlangıçta Halkapınar ve Kocaçay birikinti konilerinin üzerinde kurulmuştur (Koçman, 1991) Günümüzde ise kent kuzeyde Menemen, güneyde Cumaovası, doğuda Kemalpaşa ve batıda Urla'ya kadar genişlemiştir (Karadağ, 1998).

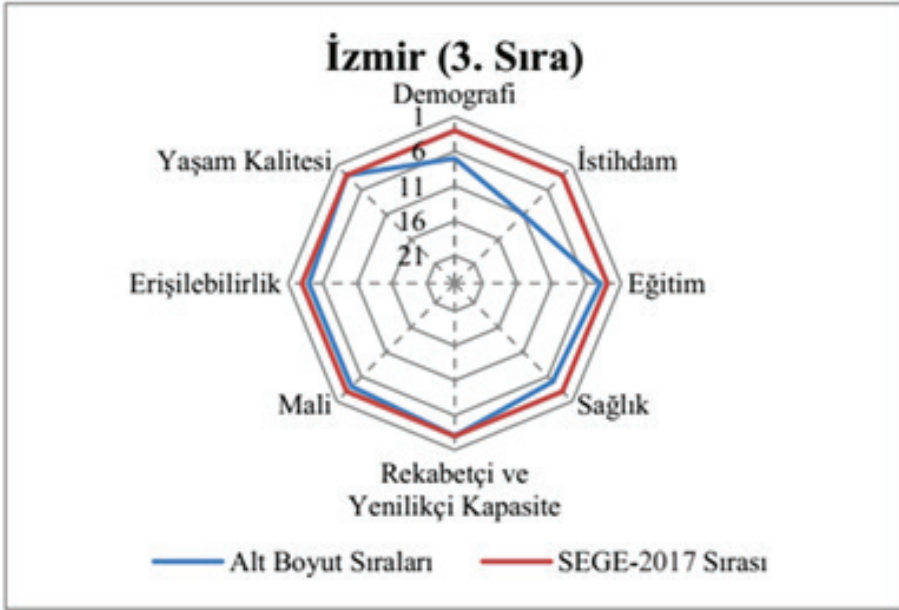
İlkçağ Ege bölgesinde sokakların bir-birini dik kestiği düzgün geometrik planlı ilk en erken ızgara planlı düzgün kentlerinden birisi olan İzmir kentinin mekânsal gelişim ve şekillenmesinde çevresel özellikler belirleyici faktör olduğu literatürde farklı çalışmalarda vurgulanmıştır. Karadağ (1998) kent yerleşiminde etkili olan etmenleri üç kategoriye ayırmıştır: (i) İzmir Körfezi, (ii) Bornova-Karşıyaka alüvyon düzlükleri ile Balçova-Narlıdere etek ovaları ve (iii) bu alanları kuşatan dağların yamaçları ve sırtarı.

Literatürde kentsel gelişimle ilgili (I) ekonomik büyümeyi etkileyen nüfus (Mata vd. 2007; Glaeser, Scheinkman ve Shleifer, 1995) ve (II) kentin ekonomik gelişimini performansını belirleyen beşerî emek birikimi (Lucas ,1988; Black ve Henderson, 1999), iki temel yaklaşım olarak ön plana çıkmaktadır (Seyfettinoğlu, ve Akın, 2020). Ülkemizde 1969 yılından itibaren İllere ait sosyo-ekonomik gelişmişlik araştırmaları raporlarla sunulmuştur. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı tarafından ilk olarak yapılan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi 1963-1967 yıllarını kapsamaktadır. Araştırmada gelişmişliğin tespiti için 22 gösterge kullanılmıştır. İller itibarıyla sosyo-ekonomik gelişim endeksi (1963-1967, 5 yıllık sürede) sıralamasında İzmir, İstanbul ve Ankara'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Paralel olarak İzmir, Türkiye'nin en gelişmiş üç kentinden biri olarak belirlenmiştir. SEGE (1969)'ye göre İzmir'de 1963-1967 yılları arasında kişi başına düşen katma değer on kat artmıştır ve şehirleşme hızı 1963 yılında %49 iken, 1967 yılına gelindiğinde %51'e ulaşmıştır. Aynı yıllarda şehirleşme derecesinin ortalaması sırasıyla; %28,4 ve %31,4'tür.

1985 yılına ait yapılan SEGE araştırmasında illerin gelişmişlik seviyesini belirlemede 52 değişken kullanılmıştır (43 tanesi ilin tamamına ait, 9 tanesi ilin kırsal kesimiyle alakalı parametrelerdir). Araştırma sonuçlarına göre bir önceki SEGE'ye paralel olarak illerin gelişmişlik seviyelerine göre sıralamada, İzmir üçüncü sırada yer almıştır. Aynı yıl ilçelerin gelişmişlik seviyelerinin belirlemek maksadıyla 616 ilçe çalışma kapsamına alınmıştır ancak İzmir'in Merkez, Bornova, Karşıyaka ve Aliağa ilçeleri araştırma kapsamına alınmamıştır. İlçelerin bağlı oldukları iller içinde gelişmişlik seviyelerine göre sıralanması sırasıyla (ilçe adı, il içinde gelişmişlik sırası - Türkiye geneli kapsanan 616 ilçe arasında gelişmişlik sırası) şöyledir: Selçuk, 1 - 19, Çeşme, 2 - 22, Seferihisar, 3 - 36, Urla, 4 - 55, Karaburun, 5 - 66, Menemen 6- 91, Foça 7 - 101, Dikili 8 - 103, Tire 9 - 105 , Torbalı 10 - 106, Kemalpaşa 11 - 111, Bargama, 12 - 143, Bayındır, 13 - 175, Ödemiş, 14 - 187, Kınık, 15 - 284, Kiraz, 16 - 448'dir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1985).

Ülkemiz Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü tarafından yapılan 2017 yılına ait İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2017) 52 değişken kullanılmış olup bir önceki SEGE raporundan (SEGE 2011) en önemli farkı 2016 yılında Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan il düzeyinde gayri safi yurt içi hasıla verisi dahil edilmesidir. Çalışma da endeks değerlerinin doğal kırımları esas alınarak iller 6 gelişmişlik sınıfına (kademeye) bölünmüştür. Birinci kademe içerisinde dokuz ilimiz bulunmakta olup sırasıyla; 2. kademede on beş, 3. kademede on üç, 4. kademede on dört, 5. kademede on dört ve 6. kademede on altı il bulunmaktadır. İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasında 1. kademe iller arasında bu-

İzmir, bu kategorideki kentler arasında üçüncü sırada yer almaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2019). İzmir'in alt boyutlar itibarıyla gelişmişlik sıralamaları ise şöyledir; Demografi Değişkenleri (DEM)-7, İstihdam Değişkenleri (İST) -11, Eğitim Değişkenleri (EĞT) – 4, Sağlık Değişkenleri (SAĞ) -5, Rekabetçi ve Yenilikçi Kapasite Değişkenleri (RYK) – 3, Mali Değişkenler (MAL) – 3, Erişilebilirlik Değişkenleri (ERİ) – 4, Yaşam Kalitesi Değişkenleri (YKL) – 3 olup (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2019), İlin alt boyutlar itibarıyla sıralamaları Şekil 4' de verilmiştir.

Şekil 4 İzmir'in alt boyutlar itibarıyla sıralamaları (T. C. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, 2019)

Ekonomik gelişmede üretim faaliyetlerinin bir arada yer aldığı kentler ulusal ekonomik gelişimin en önemli belirleyicilerindedir (Seyfettinoğlu ve Akın, 2020). Bu bağlamda, yukarıdaki verilere göre İzmir Kenti gerek ekonomik büyüme için pozitif etken olan nüfus artışı gerek beşerî sermaye birikimi gerekse mekânsal unsurlar (yüz ölçümü, topografya, konum, bitki örtüsü, iklim, toprak, sular vb.) ve tarihsel birikim gibi özellikleri itibarıyla kent gelişimiyle ülkemizin büyümeyi sağlaması ve sürdürmesine katkı vermiştir.

Kent gelişiminde gelişimi hızlandıran dinamikler olmakla birlikte gelişimini duraklatan, olumsuz etkileyen koşullarda söz konusudur. Özellikle savaşlar ve doğal afetler kenti olumsuz etkileyen olayların başında gelmektedir. İzmir kenti coğrafi konumu, jeomorfolojik ve mekânsal özellikleri nedeniyle savaşların yaşandığı, afetlerin meydana geldiği bir-

çok kentten birisidir. Bu kitap bölümünde savaflara değinilmeyecek olup İzmir Kent'inin gelişimini duraklatan ve tarihinde önemli kayıplara neden olan deprem, heyelan ve taşkın afetleri aşağıda açıklanmıştır. Ancak bu doğal afetlerden önce İzmir tarihinde önemli kayıplara neden olan 1922 yılı yangınına kısaca değinilecektir.

1922 İzmir Yangını

Yunan ordusu İzmir işgalinden çekilirken 13 Eylül 1922 tarihinde Ermeni mahallesinin üç ayrı noktasını ateşe vermiştir, Resim 3 1922 İzmir Yangını(Yılmaz ve Yetkin, 2002). Yangın 18 Eylül günü ancak tamamen söndürülmüş olup, yangın neticesinde İzmir'in önemli bir bölümü kül haline gelmiştir. Yangından sonra İzmir'in toparlanması 1940'lı yıllara kadar mümkün olmamış olup 1940 yılına ait İzmir Kent Alanı ve Kent içi arazi kullanımı Şekil 5'de verilmiştir. Türk mahalleleri dışındaki kent alanının yüzde yetmiş beşi, yaklaşık olarak 2 milyon 600 bin metrekarelik yerleşim alanı yok olmuştur (Yılmaz ve Yetkin, 2002). 20.000–25.000 bina zarar görmüş, İzmir'de bulunan 42.945 evin 14.004'ü tamamen yanmış, işyerlerinin büyük kısmı yok olmuş, geriye 9.696 işyeri kalmıştır (Demirtürk ve Kaya, 2012). 2020 yılına gelindiğinde adrese dayalı nüfus kayıt sistemi -TUIK (02/09/2020) verilerine göre İl geneli toplam konut sayısı 2.124.032 iken toplam işyeri 311.303 'tür. Hızlı bir kentsel büyüme ve gelişme gösteren İl merkez ilçelerde başta olmak üzere yoğun bir konut ve işyeri artışı göstermiştir, Tablo 1 (İzmir Valiliği, 2021).

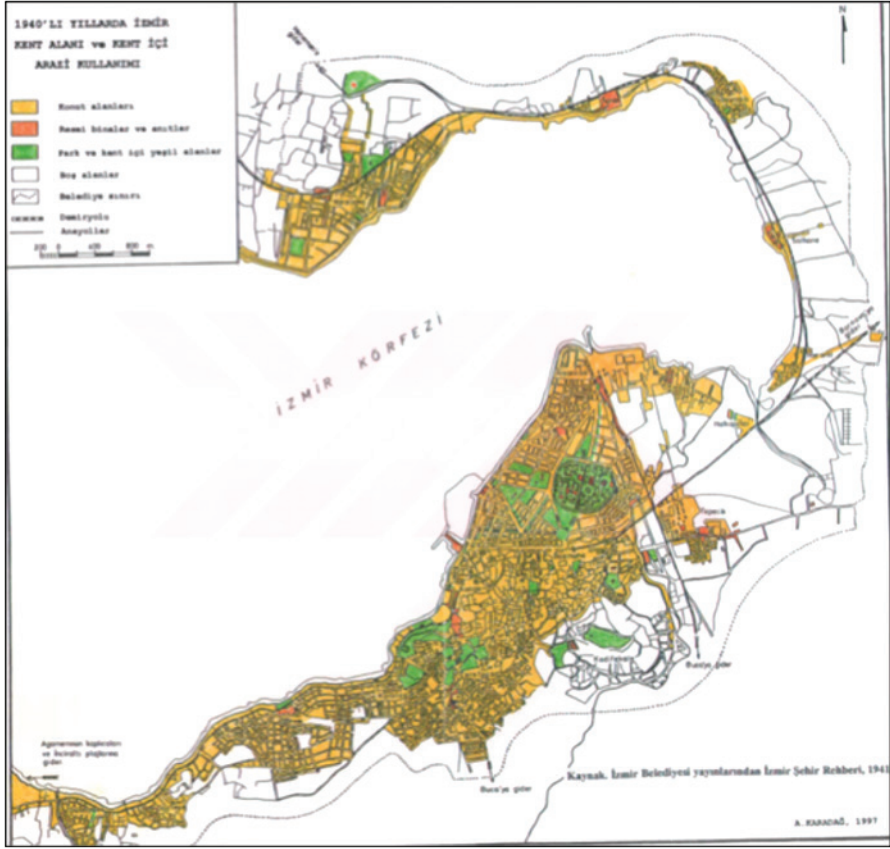

Resim 3 1922 İzmir Yangını (URL 2)

Tablo 1 İzmir İline Bağlı İlçelerin Yapılaşma Durumu Bilgileri (02.09.2020 tarihi itibariyle ADNKS verileri – TUİK- İzmir Valiliği., 2021)

SIRA NO	İLÇE	KONUT	İŞYERİ
1	ALİAĞA	43.325	7.285
2	BALÇOVA	33.755	4.332
3	BAYINDIR	22.499	3.105
4	BAYRAKLI	129.452	13.218
5	BERGAMA	53.749	5.370
6	BEYDAĞ	7.466	1.049
7	BORNOVA	195.578	44.324
8	BUCA	211.221	23.202
9	ÇEŞME	47.179	4.315
10	ÇİĞLİ	94.187	10.116
11	DİKİLİ	53.110	3.473
12	FOÇA	27.702	2.937
13	GAZİEMİR	54.077	7.370
14	GÜZELBAHÇE	18.649	1.642
15	KARABAĞLAR	198.157	21.530
16	KARABURUN	16.811	753
17	KARŞIYAKA	164.529	16.002
18	KEMALPAŞA	52.283	6.657
19	KINIK	12.632	1.394
20	KİRAZ	21.103	6.072
21	KONAK	179.692	66.688
22	MENDERES	58.935	6.397
23	MENEMEN	89.521	8.012
24	NARLIDERE	27.487	2.097
25	ÖDEMİŞ	67.750	9.039
26	SEFERİHİSAR	43.753	3.629
27	SELÇUK	19.126	4.087
28	TİRE	48.994	13.040
29	TORBALI	84.147	10.084
30	URLA	47.163	4.084
TOPLAM		2.124.032	311.303

1922 yılı yangınından sonra fiziki unsurların yanı sıra İzmir'in sosyal yapısı da değişime uğramıştır. Yunan işgalinin bitmesi ve yabancı nüfusun şehirden çekilmeye başlamasıyla başlangıçta kentte nüfus boşluğu yaşanmıştır ancak kısa süre sonra kitleler halinde gelen göçmenler nüfusu oldukça yükseltmişlerdir (Kaya, 2017). Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalım şehrin yeniden inşa edilmesini gecikmiş olsa da yeniden yapılanma sürecinde Avrupalı kent planları tarzlarından Anadolu gelenekleri ve tarihini yansıtan modern şehir olarak İzmir yeniden yapılanmıştır (Kaya, 2017). Yeniden yapılanma sürecinde Cumhuriyet meydanı, Cumhuriyetin getirdiği yeniliklerin simgesi olarak biçimlendirilmiştir. Meydan Kordon'un bir parçası olarak toplumsal etkileşim alanı olmaktan ziyade Cumhuriyet dönemi ve Cumhuriyeti simgeleyen bir anlam içerecek şekilde planlanmıştır (Güngördü ve Güner, 2019).

Şekil 5 1940'lı yıllarda İzmir Kent Alanı ve Kent İçi Arazi Kullanımı (Karadağ, 1998)

İzmir Kentleşme sürecinde Doğal Afetler

2009 İzmir Kentsel Bölge Nazım İmar Planı (İKBNİP)'nda İzmir'in yaklaşık %40'ına karşılık gelen alanın kentsel oluşumlar açısından güvensiz ve yerleşim standartları yönünden yetersiz olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık 6306 sayılı kanun (Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun) gereğince ilan edilen risk alanlarına ilişkin raporlarda ilin 918,16 ha.'lık alanının riskli alan olduğu ve bu alanlarda yaşayan yaklaşık 100 000 kişilik kent nüfusunun (ÇŞB, 2016) etkilenebileceği ifade edilmiştir (Genç ve Doğan, 2017). İKBNİP'de bölgede yaşanması muhtemel afetlerin neden olacağı zararların engellenmesi ve azaltılması amacıyla 15 'Sağlıklaştırma-Yenileme' proje uygulama alanı belirlenmiştir. 15 çalışma alanı projesi 10 farklı ilçede farklı büyüklükteki alanları kapsamaktadır. Bu bölgelerde Büyükşehir Belediyesi'nce Kentsel Dönüşüm Planları yapılmıştır. Bu kapsamda Uzundere, Ballıkuyu, Ege Mahallesi, Örnekköy, Bayraklı, Yeşildere, Aktepe-Emrez ve Kadifekale

kentsel dönüşümle ilgili çalışmalara hız kazandırılmış olup bunlardan Yeşildere, Kadifekale, Gürçeşme bölgeleri ve Uzundere’de yer yer heyelan tehlikesi olan bazı bölgelerde planlanan dönüşüm çalışmalarının hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte çeşitli senaryolarda üretilen deprem afetleri neticesinde risk barındıran yapıların yıkılması ve yerinde dönüşümün yapılması ile ilgili planlama yaklaşımları söz konusudur (Genç ve Doğan, 2017).

Konumu ve yerleşme özellikleri itibari ile İzmir doğal afetler açısından yüksek riskli bir bölgedir. Birinci derece deprem bölgesinde olması, yamaç arazileri, alüvyon düzlükler ve ova tabanlı alanlar üzerine kurulu olması ile belirli alanlarda yoğunlaşan popülasyonun getirdiği şehirleşme yükü gibi nedenlerle kentin maruz kalması en muhtemel doğal afetler üç ana başlık altında toplanmaktadır (i) Deprem, (ii) Taşkın ve (iii) Heyelan (Gümüş, 2013).

1 Deprem

İzmir ili morfo-tektonik olarak Akdeniz-Himalaya kuşağında yer almakta olup bulunduğu bölge neo-tektoniğin etkisiyle oluşmuştur (Ardos, 1995). İl, kuzeyden güneye doğru D-B uzanıya sahip Madra Dağı, Yunt Dağı ve Aydın Dağı yükselen kütleleri ve Bakırçay, Gediz ve Küçük Menderes grabenleri ile Batı Anadolu’nun en önemli sismotektonik yöresindedir (Sezer, 2004). Günümüzde de etkin olan D-B yönlü faylar İzmir körfezi çukuru ve Bornova ovasını oluşturmuş olup ovanın güneyinde Pınarbaşı-Halkapınar ile Balçova kaplıcaları arasından ve kuzeyde Bornova-Karşıyaka hattından geçmektedir (Koçman, 1991). Bölgedeki morfolojik olarak en belirgin tektonik yapılar D-B doğrultulu normal fay özelliğinde olup İzmir Körfezi de bu karakterdedir. D-B uzantılı bu faylara KD-GB ve KB-GD fayları eşlik etmektedir. İzmir ili bu fay sistemleriyle sismolojik bakımdan Akdeniz Deprem Kuşağında yer almakta olup Türkiye’de 1. ve 2. derece deprem bölgeleri içerisinde yer almaktadır. Elde edilebilen kayıtlara göre büyük hasarla ve çok sayıda ölümlü sonuçlanan depremler bu graben sistemleri ile ilişkili bölgelerde gerçekleşmiştir. Kuzeydeki Foça-Bergama Fay Zonu, Bergama’dan Foça’ya kadar uzanan KKD doğrultulu bir zon olup, 1939 Dikili depremi (M=7,1) bu fay yakınında meydana gelmiş; Gediz Grabeninin ana fayı grabeninin güney kenarı boyunca uzanmakta olup, 1969 Alaşehir depremi (M=6.5) bu fay üzerinde gerçekleşmiş; Küçük Menderes vadisinin güney kenarında da bir fay izlenmekte olup 1928 Torbalı depremi (M=6.5) de bu fay üzerinde gerçekleşmiştir (URL 3).

Dumanlıdağ Fayı, Gediz Grabeni batısı fayları, Bornova fayı, İzmir fayı, Cumaovası fayı, Karaburun fayı, Gümüldür fayı, Tuzla fayı aktif fayları üzerine kurulmuş yöre tarih boyunca çok sayıda deprem geçirmiştir. İzmir kenti ilk kurulduğu zamandan itibaren kurulduğu zemin açısından

depremlerin çok etkileyebileceği bir alanda genişlemiştir. Geçmiş dönem tarihi araştırmalara göre M.S. 11-1903 arasında yıkıcı etkilere sahip 79 depreme ilişkin zaman, şiddeti ve depremlerin etkilerine ilişkin bilgiler Tablo 2’de verilmiştir (Koçman,1991)

Tablo 2 İzmir’de M.S. 11 yılından 1964 yılına kadar vuku bulan depremler, şiddetleri ve etkileri. (Koçman, 1991)

Sıra Numarası	Tarih (M.S. 11-1964)	Şiddet	Episantrın Yeri ve Deprem Etkisi Hakkında Bilgiler
1	17	X	İzmir, Efes, Aydın, Manisa ve Alaşehir’de tahribat yapmıştır.
2	44	VIII	İzmir ve Ege adalarında; çok şiddetli
3	176/7	VIII	İzmir’de; şiddetli ve tahripkar bir deprem 20.000 ölüden söz edilir.
4	688	IX	İzmir’de; şiddetli ve tahripkar bir deprem 20.000 ölüden söz edilir.
5	1040	VII	İzmir’de; çok şiddetli
6	2/3/1388	VI	İzmir ve sakız adasında şiddetli
7	1626	VI	İzmir’de; şiddetli
8	1639	VI	İzmir’de; şiddetli
9	1644	VII	İzmir’de; çok şiddetli
10	23.11.1953	X	Bütün Batı Anadolu’da etkili olmuştur. İzmir e Ege adalarından Alaşehir ve Denizli’ ye kadar yayılmıştır. 2000-3000 ölüden söz edilir
11	22.V.1654	VI	İzmir’de; şiddetli
12	1664	VII	İzmir’de; çok şiddetli
13	6.IV.1667	VII	İzmir’de; çok şiddetli
14	X I.1667	VI	İzmir’de; şiddetli
15	1668	IX	İzmir’de hasar yapmış, yangınlar çıkmıştır. 2000 ölüden söz edilir.
16	18.X II.1687	V	İzmir’de; hasar yok
17	5.VI.1688	V	İzmir’de; hasar yok
18	10/12 .VII. 1688	X	İzmir’de büyük hasar. Kıyıda kaymalar olmuş. 15.000-20.000 ölüden söz edilir.
19	13.1.1690	VI	İzmir’de; şiddetli
20	1.VII.1717	VI	İzmir’de; şiddetli
21	25.VI.1719	VI	İzmir’de; şiddetli
22	24.III.1739	VIII	İzmir’de; hasar var
23	1.V.1739	VI	İzmir’de; şiddetli
24	V II.1754	VI	İzmir’de; şiddetli
25	13.1.1763	VI	İzmir’de; şiddetli
26	5.IX .1766	VI	İzmir’de; şiddetli
27	8.VIII.1771	VI	İzmir’de; şiddetli

28	2.VII.1776	VIII	İzmir'de; hasar var
29	1.VIII.1778	VI	İzmir'de; şiddetli
30	26.IV 19.VIII.1785/86	VI	İzmir'de; şiddetli
31	30.I.1786	VI	İzmir'de; şiddetli
32	31.X.1817	VI	İzmir'de; şiddetli
33	7.I.1825	VI	İzmir'de; şiddetli
34	8.II.1826	VI	İzmir ve İstanbul'da; şiddetli
35	12.VI.1826	VI	İzmir'de; şiddetli
36	15.VI.1828	VII	İzmir'de; çok şiddetli
37	23.III.1829	V	İzmir'de; hasar yok
38	8.VIII.1836	V	İzmir'de; hasar yok
39	29.X.1839	VI	İzmir'de; şiddetli
40	23.II, 30.X.II.1840	VI	İzmir'de; şiddetli
41	27.XI.1841	VI	İzmir'de; şiddetli
42	1842/54	V	İzmir'de; hasar yok
43	1863/64	VI	Kızılçullu İzmir'de; şiddetli
44	25.IV.1866	VI	Selçuk, İzmir, Aziziye'de; şiddetli
45	VII.1877	VI	İzmir'de; şiddetli
46	29.VI.1880	IX	İzmir ve Gediz çukurluklarında hasar yapmıştır. İzmirTurgutlu demir yolu yarıklarla kesilmiştir. Menemen, Bornova ve Karşıyaka'da fazla hasar olmuştur.
47	.IX.1880	V	İzmir'de; hasar yok
48	15.X.1883	IX	Çeşme yarımadasının batı kıyısında bulunan bütün köylerde büyük hasarlar olmuştur. İzmir'de hafif hasarlar yapmıştır. 15.000 kişinin ölümünden söz edilir.
49	1.X.I.1883	VIII	İzmir körfezinde; etkili olmuştur.
50	28/29.II.1884	VI	İzmir ve Urla'da; şiddetli
51	.X.1884	VI	İzmir ve Çeşme'de; şiddetli
52	4.X.II.1884	VI	İzmir'de; şiddetli
53	.XII.1885	V	İzmir, Urla, Çeşme'de; oldukça şiddetli
54	.VI.1886	V	İzmir, Urla ve Çeşmede; Oldukça şiddetli.
55	.I.1887	VI	Urla, İzmir, Denizli'de; şiddetli
56	.X.1888	VII	İzmir, Aydın, Ödemiş çevresinde; çok şiddetli
57	25.X.1889	VII	Midilli, Sakız, İzmir'de; çok şiddetli
58	1/20.VIII.1890	VI	İzmir ve Denizli'de; şiddetli
59	3/15.II.1891	VI	Selçuk ve İzmir'de.

60	1/13.X.1891	VI	İzmir, Menemen ve Selçuk'ta; şiddetli
61	24.X I.1891	V	İzmir'de; hasar yok
62	.VI.1892	VI	İzmir ve Çeşme'de; şiddetli
63	VI.1893	VI	İzmir ve Çeşme'de; şiddetli
64	1903	VI	İzmir, Denizli, Sarayköy'de; şiddetli
65	18/22.VIII, X.1904	VII	Sisam ve İzmir'de; şiddetli
66	.IV.1908	VI	İzmir, Ödemiş'te; şiddetli
67	1915	VI	Cumaovası'nda; şiddetli
68	30/31.111.1928	VIII	Tepeköy, Torbalı, İzmir depremi. Balçova, Gaziemir, Cumaovası'nda en çok hasar. Buca, Karşıyaka ve Bornova'da şiddet VII.
69	4.1.1935	IX	Marmara adaları ve Erdek'te yıkıcı bir depremdir. İzmir'de şiddetli hissedilmiştir.
70	3.VIII.1939	V	Bursa, Kütahya ve İzmir'de; oldukça şiddetli
71	23.V.1941 Saat: 19.51	VIII	Manisa, İzmir ve Muğla'da; çok şiddetli hissedilmiştir.
72	23.Y.1941 Saat: 20.25	?	Muğla ve İzmir'de
73	5.1.1944	?	İzmir'de
74	12.IV.1946	?	İzmir'de
75	29.V.1950	?	İzmir'de
76	1.V.1954 Saat: 15.24	V	İzmir, Turgutlu ve Söke'de; oldukça şiddetli
77	1.V.1954 Saat: 20.53	V	Sakız, Patmos adaları, İzmir, Söke ve Turgutlu'da; oldukça şiddetli
78	28.VIII.1955	V	Kuşadası, Kemalpaşa ve İzmir'de oldukça şiddetli
79	10.IV.1960	?	İzmir'de

İzmir sismotektonik yöresinde büyüklüğü 4 ve üzerinde olan M.S. 11-2000 devresi arasında 887 deprem meydana geldiği kaydedilmiştir. Büyüklüğü 5.5 ve üzerinde olan yaklaşık 85 depremden büyük oranı İzmir körfezi ve gerçekleşmiştir (Sezer, 2004). Yapılan araştırmalardan elde edilen bulgulara göre bu süreçte yaşanan depremlerin önemli bir kısmı Denizli, Aydın ve Gediz çevresi ile Kuşadası ve İzmir Körfezi civarında meydana gelmiş olup episantr lokasyonları itibari ile Büyük Menderes grabeninin nispeten daha aktif olduğu düşünülmektedir (Sezer, 2004).

Yöre de meydana gelen depremlerin neden olduğu yıkım ve can kayıpları açısından M.S. 17 ve 688 İzmir depremleri yaklaşık 20 bin can kaybı, 1653 İzmir ve Ege Adaları depremi neticesinde yaklaşık 2-3 bin can kaybı, 1668 İzmir depreminde yaklaşık 2 bin can kaybı, 1688 İzmir depremi ile yaklaşık 15-20 bin can kaybı, 1883 Çeşme - İzmir depreminde yaklaşık 15 bin ölüm, 2000'den fazla konutun yıkıldığı ve hasar gördüğü 1928 Torbalı depremi, 1939 Dikili-İzmir depremi neticesinde 41 can kaybı ve 7 vatandaşımızın yaşamını yitirdiği 1949 Karaburun-İzmir depremi

1950 yıllarına kadar yaşanmış ağır hasarlı depremlerdir (Sezer, 2004, s. 32) 1992 Seferihisar depremi (Mw: 6.0) ilin güneyindeki alanlarda etkili olmuştur. 2003 yılında (Mw:5.7) ve 2005 yılında (Ml=5.7başlayan Ml=5.9 ile devam eden) Urla depremi, 2017 (12 Haziran) Mw:6.2 (17 ve 22 Haziran artçı depremleri büyüklükleri sırasıyla Mw:5.3-5.0'dir) olan Karaburun açıkları merkezli deprem ve 2020 yılı (30 Ekim) Mw:6.6 büyüklüğünde merkez üssü Ege Denizinde, Seferihisar (İzmir) açıkları ile Sisam (Samos) Adası arasında meydana gelen deprem Bayraklı ilçesinde VIII şiddetinde hissedilmiş olup deprem nedeniyle çok sayıda bina hasar görmüş ve 117 vatandaşımız yaşamını yitirmiştir (İzmir Valiliği, 2021) .

Bağcı (2000), 1990-2000 yılları arasında meydana gelen depremlere göre ürettiği deprem oluşum modellerinde;

- Poisson Modeli: $M \geq 6.0$ olan depremin 20 yıllık tekrerrür periyodunda %82,
- Gumbel I ve III Modelleri: $M \geq 6.0$ olan depremin 20 yıllık tekrerrür periyodunda %97 olarak tespit etmiştir (Gümü, 2013).

Sezer (2000), 1900-2000 arasında yıllık maksimum magnitüd verilerini kullandığı çalışma da İzmir sismotektonik bölgesinde 7.0 Md. şiddetinde meydana gelecek depremin tekrerrür periyodunu 367 yıl olarak elde etmiştir (Gümü, 2013).

Izdar, Şahinci ve Eranıl (1981) İzmir'de yerleşime temel olma açısından kayaların özelliklerini sınıflandırmış olup bu sınıflandırma daandezit, kireç taşları ve birikinti konilerinin olduğu zeminlerin "temel olma açısından çok iyi" ve az eğimli fliş formasyonları ile Neojen'e ait marn, kil depoları ve alüvyal düzlüklerin "iyi temel olan zemin" olarak sınıflandırmıştır (Koçman, 1991).

Tarih boyunca büyüklü küçüklü birçok deprem afetine maruz kalan İzmir, Birleşmiş Milletler'in Doğal Afetler nedeniyle oluşacak afet zararlarının azaltılmasına yönelik programı dahilinde üretilen RADIUS projesi (Şehirlerin Sismik Afetlere Karşı İncelenmesi İçin Risk Değerlendirmesinde Kullanılacak Araçlar-1996) kapsamına alınan dokuz kentten birisidir. Bu çerçevede zarar azaltma/engelleme çalışmalarına yönelik "Deprem Tehlike ve Hasar Senaryoları" ön plana çıkmaktadır. Probabilistik ve deterministik yaklaşımlarla deprem tehlike haritaları ve mikro-bölgelendirme haritaları üretilmiştir (URL-4)

İzmir deprem senaryosu ve deprem master planı bina stoku, altyapı ve hizmet şebekeleri hasar görebilirlik, ulaşım, sosyal hasar görebilirlik gibi deprem etkisi altındaki parametrelerin dikkate alındığı senaryolar üzerinden ilgili uzman gruplarla beraber üretilmiştir. Üretilen senaryolar da probablistik yaklaşımla; değişik tip binalarda beklenen yıkıcı etkiler,

can kayıpları, yaralanmalar ve doğrudan oluşan mali kayıplar tahmin edilirken, deterministik yaklaşımda ilde alt yapı ve şebekelerine ilişkin olası deprem zararları elde edilmiştir (URL 4) Üretilen senaryolar üzerinden oluşturulan Kent Planlama Yaklaşımları ve önerilen projeler Hyogo Çerçeve Eylem Planı-2015 ‘e uygun şekilde üretilmiştir.

2 Heyelan

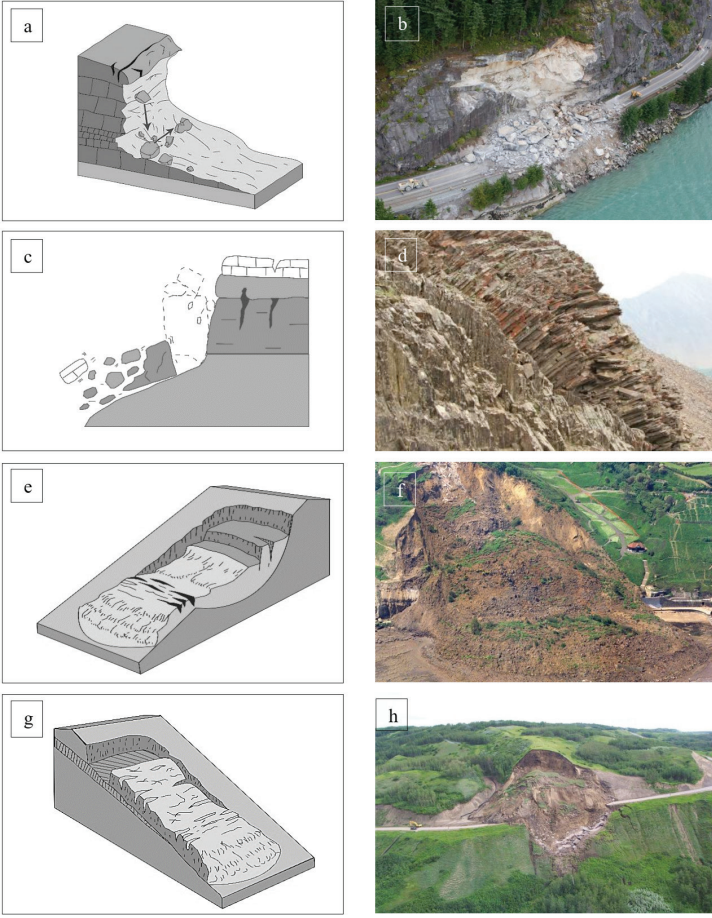
Heyelan toprak, enkaz veya bir kaya kütlelerinin aşağı hareketi olarak tanımlanmaktadır (URL 5). Yerçekiminin doğrudan etkisiyle toprak ve kayanın eğim aşağı hareketi ile oluşan bir tür “birikinti malzemesi” söz konusu olup beş eğim hareketini kapsamaktadır:

- Düşmeler,
- Devrilmeler,
- Kaymalar,
- Yayılmalar ve
- Akmalar’dır (URL 5).

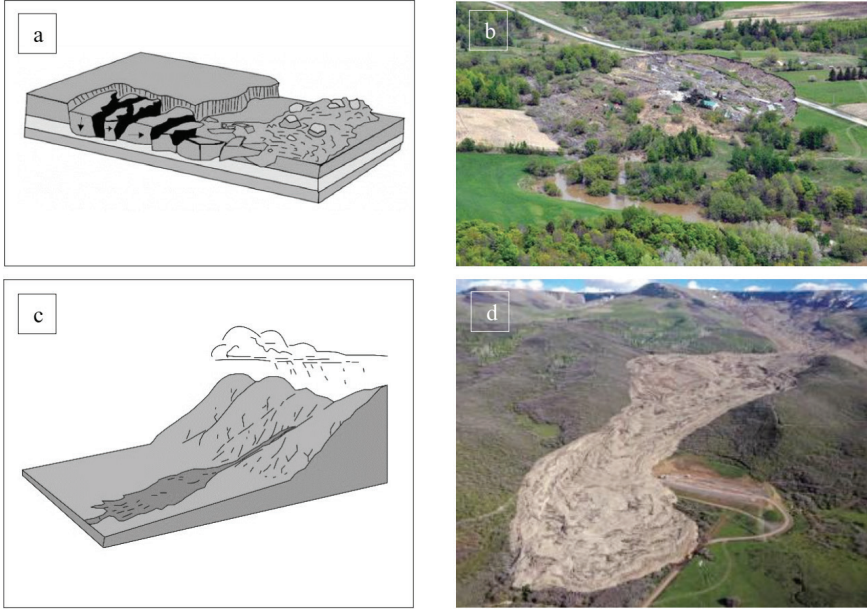
Varnes (1978)’in hareketin tipi ve malzemenin türüne göre heyelanları sınıflandırmıştır; Tablo 3. Hareket tipine göre sınıflandırılan heyelanların şematik gösterimi Şekil 6, ve Şekil 7’de detaylı olarak verilmiş olup Moloz akıntıları ve kaya düşmeleri, yaygın heyelan türlerinin örneklerindedir (URL5)

Tablo 3. Heyelan türleri (Varnes 1978)

		Malzemenin Türü		
		Kayaçlar	Zeminler	
Hareketin Tipi			İri Taneli	İnce Taneli
Düşme		Kaya Düşmesi	Moloz Düşmesi	Zemin Düşmesi
Devrilme		Kaya Devrilmesi	Moloz Devrilmesi	Zemin Devrilmesi
Kayma	Dönel	Kaya Akması	Moloz Akması	Zemin Akması
	Ötelenmeli			
Yayılma		Kaya Yayılması	Moloz Yayılması	Zemin Yayılması
Akma		Kaya Akması	Moloz Akması	Zemin Akması
Karmaşık		İki veya daha fazla duraysızlık türünün birleşmesiyle gelişen duraysızlıklar		

Şekil 6 a) Kaya düşmesinin şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), b) Porteau Cove (BC, Kanada) heyelanı (kaya düşmesi), 2008 (URL 6), c) Devrilmenin şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), d) Devrilmenin arazi görünümü (Alzo 'ubi, Martin ve Cruden, 2007), e) Dairesel kaymanın şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), f) Dairesel kaymanın arazi görünümü (URL 7), g) Düzlemsel kaymanın şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), h) Kama tipi kaymanın arazi görünümü (URL 8)

Şekil 7 a) Yayılmanın şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), b) Yayılmanın arazi görünümü, St Jude, Quebec, Kanada (URL 9, URL 10), c) Akmanın şematik gösterimi (Highland ve Bobrowsky, 2008), d) Akmanın arazi görünümü (URL 11)

Heyelan afetinin meydana gelmesinde (sismik etkiler (deprem) ve volkanik aktivite, şevde gerilme durumunun değişmesi, aşırı yağışlar ve karın ani erimesi, yapı inşası, bitki örtüsünün tahribi, şev üstüne dolgu yığılması, su seviyesindeki değişimler vb. etkili faktörlerdir. Literatürde heyelanların oluşumunda etkin olan hazırlayıcı faktörler; topoğrafik, jeolojik ve çevresel faktörler olmak üzere üç başlıkta toplanmaktadır (Gökçeoğlu ve Ercanoğlu, 2001).

- Jeolojik faktörler: yamacı oluşturan birimin litolojik ve yapısal özellikleri ile yeraltı suyu koşulları,
- Topografik faktörler: yamacın eğimi, yönelimi ve şekli, yükseklik ile drenaj ağı,
- Çevresel faktörler: genel olarak bitki örtüsü ve arazi kullanımınıdır.

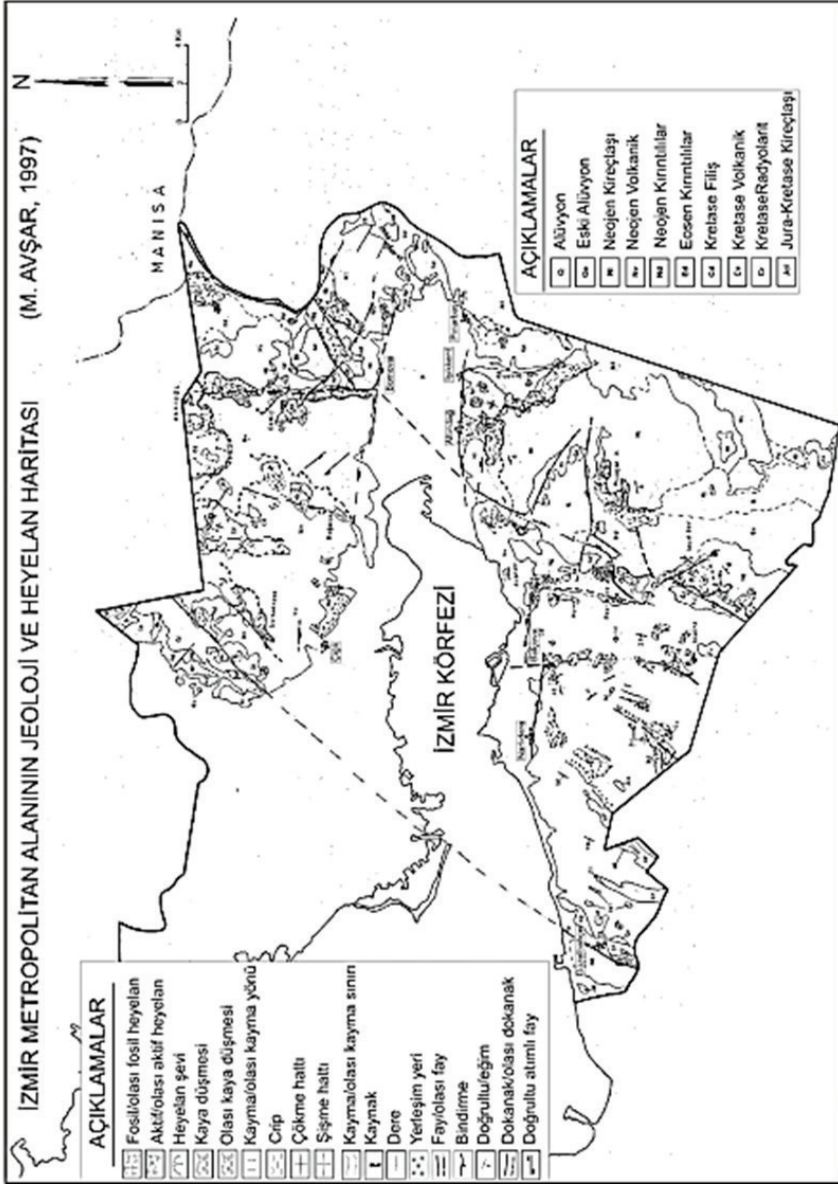
Heyelanları tetikleyici faktörler ise genel olarak depremler, yağışlar, volkanik aktiviteler ve insan faaliyetlerinden oluşmaktadır.

İzmir bölgesindeki heyelan olayları yaygın olarak aşırı yağışlar ve deprem nedeniyle oluşmakla birlikte ayrılmış volkanikler, temel kazıları, yol genişletme çalışmaları gibi insan faaliyetleri nedenleriyle de meydana-

na gelmektedir (Kayhan, 2021). Yamaçlarda litoloji ve eğime bağlı olarak gerçekleşen kütle hareketi killi neojen ve fliş arazilerde gözlemlenmektedir (Gümüş, 2013). Bu araziler toplu konut bölgeleri ve gecekondulaşmanın olduğu yerler olup killi neojenin söz konusu olduğu eğimli araziler Meles çayının açtığı boğazın her iki yamacında ve eğimli fliş araziler İzmir'in güney kesiminde bulunan yamaçlarda yer almaktadır (Gümüş, 2013) Melez çayı yamaçlarında oluşmuş yerleşimler 2012 yılında tahliye edilmiştir ancak Balçova Narlıdere – Güzelbahçe güzergahında yer alan heyelan riskli bölgedeki yerleşimler hala risk oluşturmaktadır. 2002 yılında Narlıdere belediyesi (Narbel) toplu konut bölgesinde kayma meydana gelmiştir. Bu alanda meydana gelmesi muhtemel bir Deprem ile eş zamanlı gerçekleşecek heyelanlar önemli kayıplara yol açacak büyüklükteki riskleri taşımakta olup meydana geldiği yamaçların eteklerinde alüvyon düzlükler üzerine kurulmuş kentsel alanları da etkilemesi ön görülmektedir (Gümüş, 2013). İzmir ilinde gerçekleşen heyelan olayların %39,6'sı andezitik karakterdeki piroklastik kayalarda gerçekleşmiştir (Kadifekale (1978 1981, 1998 ve 2003 Bakanlar Kurulu kararıyla afete maruz bölge ve yapı yasağı olan bölge ilan edilmiştir), Çiğli ve Cumhuriyet'te meydana gelen heyelanlar en büyük olanlarıdır) ve daha çok maddi zararlara sonuçlanmıştır (Kıncal, Kadakçı Koca ve Koca, 2017). İzmir Metropolitan alanının heyelan haritası (1/100 000) 1990'lı yıllarda Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü tarafından Arazi Kullanım Potansiyel Haritaları Projesi çerçevesinde yürütülen çalışmada üretilmiştir, Şekil 5 (Avşar, 2009)

İzmir kentsel bölge nazım imar planı (2009)'na göre Yeşildere, Kadifekale, Gürçeşme ve Uzundere'nin bazı bölgelerinin heyelan tehlikesi altında olması nedeniyle bu alanlar riskli bölgeler kapsamında kentsel dönüşüm projesi tasarlanmış ve uygulaması gerçekleştirilmiştir

Şahin (1991) heyelanların neden olduğu bina hasarlarının illere göre sıralama yüzdelerini belirlemiş olup çalışmada İzmir % 0.12 olarak tespit etmiştir. Farklı kurum ve kuruluşlar tarafından İzmir'de heyelan bölgeleriyle ilgili geçmişte ve günümüzde çalışmalar mevcuttur. Bunların bir kısmı yerel çözümler sunarken bir kısmı riskli bölgelerden tamamen tahliyeyi ön görmüştür. Bölgede yerleşimin alüvyon düzlüklerden yamaçlara doğru genişlemesi ve bölgenin deprem ve taşkın afet riskini taşıması (heyelanın ikinci afet olarak meydana gelmesinin tetiklenmesi) heyelan nedeniyle oluşabilecek kayıpların şiddetini arttıracaktır kuşkusuzdur. Bu anlamda afete duyarlı kentleşme politikalarının dikkate alındığı planlama ve çalışmalar yerinde olmuştur. Heyelan ile ilgili çalışmalar birçok kurum ve kuruluş tarafından yapılıyor olmakla birlikte özellikle heyelan envanterleri ve heyelan duyarlılık haritaları bu çalışmalara altık oluşturacak temel dokümanları oluşturmaktadır.

Şekil 8 İzmir metropoliten alanı jeoloji-heyelan Haritası (Avşar, 1997)'den yeniden düzenlenerek alınmıştır (Avşar, 2009).

3 Taşkın

Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Birliği Konseyi Taşkın Risk Değerlendirme ve Yönetimi Hakkında 23 Ekim 2007 Tarih Ve 2007/60/EC Sayılı Konsey ve Avrupa Parlamentosu Direktifi'nde taşkını "Normal olarak suyla kaplı olmayan kara parçasının su ile geçici olarak kaplanmasıdır.

Bu tanım nehir taşkınları, dağ selleri, Akdeniz'e özgü geçici su basmaları ve denizden kıyı bölgelerine doğru taşmaları kapsamakla birlikte kanalizasyon sistemlerinden kaynaklanan taşkınları buna dahil değildir" (Taşkın Direktifi, 2007/60/EC). Olarak tanımlamıştır.

Dünya genelinde depremlerden sonra en çok zarar neden olan afet olarak ikinci sırada yer alan taşkın afetine neden olan faktörleri üç ana başlıkta toplamak mümkündür; Meteorolojik (Yağış, Kar erimeleri, Sıcaklık, Fırtınalar vb.), Hidrolojik (Akarsu ağı, Kanal kesiti ve özellikleri, sızma oranı, toprak nemliliği vb.) ve İnsan Müdahaleleri (Ormansızlaştırma, yanlış arazi kullanımı, Şehirleşme ile mikro klima etkisi vb.). Taşkınlar literatürde meydana gelme zamanları, süreleri ve/veya meydana geldikleri yerlere göre sınıflandırılabilen olup en yaygın tanımlama meydana geldikleri yerlere göre yapılan sınıflandırmadır:

- Nehir taşkınları,
- Kıyı taşkınları,
- Ani Taşkınlar,
- Yer altı suları taşkınları,
- Göl taşkınları ve
- Kentsel taşkınlar.

İzmir'de bu sınıflandırmaya göre Ani taşkınlar, nehir taşkınları ve kentsel taşkınlar daha çok yaşanmaktadır.

Ani taşkınlar: Adını meydana gelme şeklinden almış olan bu taşkın türü ani gelişerek, hızlı akışa geçen suyun neden olduğu beklenmedik bir taşkın türüdür. Bu taşkın türü daha çok şiddetli yağmurlardan sonraki altı saat içinde meydana gelmektedir. Özellikle yerleşim alanlarındaki drenaj sistemlerinin yetersiz olması nedeniyle gerçekleşmektedirler. Bu taşkın türünde yaşanan hızlı akış sahip olduğu kinetik enerji nedeniyle kaya, ağaç ve arabalar gibi büyük nesnelere sürükleyebilecek güçte olduğundan su basmasının yanı sıra sürüntü malzemesi nedeniyle de hasarlara neden olabilmektedir.

Nehir taşkınları: Nehir havzasında meydana gelen yağışlar, kar-buz erimeleri, akarsu koruma yapılarının yıkılması, tıkanıklık, buz sıkışması gibi nedenlerle akarsuyun yatağından taşarak çevreye zarar vermesiyle oluşan taşkın türüdür. Nehir taşkınlarının gelişimde havza morfolojisi önemli bir yere sahip olup havzanın topografyası ve arazi kullanım türüne göre değişebilmektedir. Özellikle eğim oranının yüksek olduğu derelerde hızın zamanla değişimi artacağından taşkınların yıkıcı etkilerinin artması mümkündür (URL 12).

Kentsel taşkınlar: Özellikle kentleşme ile arazi üzerinde meydana gelen yetersiz drenajlar nedeniyle yaşanmaktadır. Ülkemizde İzmir de olduğu gibi diğer kentlerde de sıklıkla meydana gelen taşkın türüdür. Zaman içerisinde plansız kentleşme, yanlış arazi kullanımı, toprak üzerindeki nüfus baskısı, açık toprak alanlarının işgali, bitki örtüsünün yerini kentsel alanlara bırakması kentsel taşkınların sıklıkla yaşanmasına neden olmaktadır (URL 13).

Yukarıda taşkın türlerinin tek tek meydana gelmesi mümkün olduğu gibi birkaç türün bir arada meydana gelmesi de mümkündür. Bu açıdan İzmir taşkınları özellikle aşağıda değinilecek olan ve çok büyük kayıplara neden olan 1995 taşkınında Nehir taşkını ve kentsel taşkın bir arada yaşanmıştır.

İzmir sahip olduğu dik morfolojik şekillerin aniden düzleşen alüvyonal alanlara açılması itibariyle sel olaylarına yatkın bir topografyaya sahiptir. Bununla birlikte yerleşim yerlerinin körfez, alüvyon düzlükler ve yamaçlarda yoğunlaşması kentsel hareketin belirli bölgelerde sıklaşması meydana gelmesi muhtemel taşkınların şiddetinin artmasına neden olmuştur. Kentleşme süreçlerinde yoğun göç nüfusu alması, plansız yapılaşma, gecekondulaşma ve alt yapı gibi nedenlerle nüfusun arttığı alanlarda meydana gelen drenaj sorunu, drene edilmeyen suyun yerleşim alanlarında su baskınları meydana getirmesine neden olmuştur. Türkiye'nin üçüncü büyük kenti olan İzmir depremlerden sonra en fazla taşkın afetine maruz kalmıştır (Gümüş,2013). Farklı zamanlarda maddi kayıplarla neticelenen kent su baskınlarının yanı sıra akarsu taşkınları da can ve mal kayıplarına neden olmuştur. Ani ve şiddetli gelişen yağmurlar neticesinde kent merkezlerinde ve akarsu yatak civarında meydana gelen taşkınların yanı sıra, kent içi su baskınları da yaygın olarak yaşanmaktadır. Kuzeyde Çiğli, Bornova ve Karşıyaka, Menemen ve güneyde Balçova, Alsancak, Buca ilçeleri taşkın alanlarında kurulmuş yerleşimlere sahip ilçeler arasındadır (Avşar, 2009).

İzmir tarihinde önemli kayıplara neden olan 1930 yılı taşkını 24 Ekim tarihinde 23.30 sularında başlayan yağışın yaklaşık 36 saat sürmesi ve bunun neticesinde birçok mesken, işyeri ve bazı sanat yapıları hasar görmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte 60 tan fazla vatandaşımız yaşamını yitirmiştir. Özellikle yağışla beraber sürüklenen yaklaşık yarım büyüklüğündeki malzemelerin sürüklenmesi önemli hasarlara neden olmuştur. Felaket Kadifekale ve civarı, Sinekli, Halkapınar, Aziziye, Karşıyaka, Bostanlı, Tepecik, Kahramanlar, Bergama ve Dikiliye Kadar birçok alanda etkili olmuştur; Resim 4(URL 14).

Resim 4 1930 sel felaketine ait tarihi fotoğraflar ve haberler (URL 15)

3-4 Kasım 1995 tarihinde yaklaşık 4 saatlik (3'54'') sürede metreka-
reye yüz kilogramdan (> 3100 kg) fazla yağışın düşmesi sonucunda büyük
bir taşkın afeti yaşanmıştır, Resim 5 .Taşkında İzmir Körfezine Mansap-
lanan Büyük Çiğli deresi, Dallık deresi, Kavaklıdere, Yamanlar deresi ve
Örnekköy deresi boyunca 322 konut yıkılmış, 63 vatandaşımız yaşamını
yitirmiş ve yaklaşık 10000 bina zarar görmüştür (Sezer, 1997). Kümü-
lül bulutlarının dikey olarak gelişerek büyümesinden oluşan konvektif fırtına
bulutlarından bırakılan yağışların 4.1 milyon m³'ü Örnekköy deresi, 1.9
milyon m³'ü Yamanlar deresi, 1.7 milyon m³'ü Değirmendere, 0.8 milyon
m³'ü Kavaklıdere, 0.3 milyon m³'ü Dallık deresi havzalarına düşmüştür
(Sezer,1997) Özellikle Yamanlar dere havzasının bitki örtüsünün kurak-
laştırılması, betonlaşma, yanlış arazi kullanımı ve yamaçlardaki gecekon-
du binaları felaketin şiddetini arttırmıştır. Burada havzaya düşen su sızma
ve tutulmaya uğramadan eğimli güney yamaçlardan hızlı bir şekilde akışa
geçmiştir (Sezer, 1997).

Resim 5 İzmir 1995 sel felaketine ait görünüm (URL 16)

18.12.2001 Çiğli ve Karşıyaka'da derelerin taşması sonucunda yaklaşık 750 mesken ve 80 işyeri büyük-küçük hasar görmüştür (Avşar, 2009) İzmir ve yöresinde meydana gelen yağışlar genellikle su baskınlarına neden olmakla birlikte taşma hadisesine neden olan olaylar 1995 taşkını dışında genellikle maddi hasarlarla neticelenmektedir. İzmir İli Sel/Taşkın Riski Yönetim Planı mevcut olup ilgili kurumu ve kuruluşların çalışmaları sürmektedir. Bunlar içerisinde taşkına hazırlık, önlem, müdahale, kriz yönetimi ve yeniden yapılanma süreçleri yer almaktadır. Bununla birlikte özellikle 1995 felaketinin ardından dere ve taşkın yatağında yerleşen meskenler boşaltılmış olup yeni yapıların inşası engellenmiştir. Akarsu ıslahları devam etmekte olup taşkın korunma yapıları inşa edilmiştir (Gümüş,2013).

KAYNAKLAR

- Ak, I., 1981. Metropollesme Surecinde Türkiye ve İzmir Orneginde Cozum Arastirmasi. ITU Mimarlik Fakultesi Doktora Tezi, DPT Sosyal Planlama Dairesi Arastirma Subesi Yayini, Ankara.
- Alzo'ubi, A., Martin, C. D. ve Cruden, D. M. A. (2007) Discrete element damage model for rock slopes. In 1st Canada-US Rock Mechanics Symposium. OnePetro.
- Ardos, M. (1985). Jeomorfoloji Açısından Türkiye Ovalarının Oluşumları ve Gelişimleri. *Coğrafya Dergisi*, (1), 111-126.
- Avşar, M., (1997). General Assessment Of Landslides İn İzmir Metropolitan Area, Yüksek Lisans Tezi, 108 s,Ek-1.
- Avşar, M. (1997). General assessment of landslides in İzmir metropolitan area. Unpublished MS thesis, The Graduate School of Natural and Applied Sciences, Dokuz Eylul University: İzmir.
- Avşar, M. (2009). Kentimizin Deprem, Heyelan ve Taşkın Alanları Açısından İrdelenmesi. TMMOB İzmir Kent Sempozyumu. 8, 10.
- Avrupa Parlamentosu Direktifi, Taşkın Risk Değerlendirme ve Yönetimi Hakkında 23 Ekim 2007 Tarih ve 2007/60/EC Sayılı Konsey ve Avrupa Parlamentosu Direktifi (2007)
- Bağcı, G. 2000. 'İzmir ve Çevresinin Deprem Riski', Batı Anadolu'nun Deprem-selliği Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Sayfa: 239-248, İzmir.
- Beyru, R.1973. 18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir, Sayfa:27, İzmir.
- Black, D. ve Henderson, V. (1999). A theory of urban growth. *Journal of political economy*, 107(2), 252-284.
- ÇŞB (2016). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı 27.03.2022 <http://www.csb.gov.tr/iller/izmir/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=webmenu&Id=15529>
- Gümüş, N. (2013). İzmir'de Kentsel Büyüme ve Doğal Afetler. *E. Öner (Der.), Profesör Doktor Asaf Koçman'a Armağan içinde (ss. 555-564). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi*
- Glaeser, E. L., Scheinkman, J. A. ve Shleife, A. (1995). "Economic growth in a cross-section of cities". *Journal of Monetary Economics*, 36, 117-143.
- Demirtürk, S. ve Mevlüt, K. A. Y. A. (2012). 1922 Yangını Sonrasında İzmir'de Bunalmalar. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 122-128.
- Genç, F. N. ve Doğan, A. G. B. (2017). Afet Risklerinin Azaltımı Amacıyla Kentsel Dönüşüm: İzmir Örneği, 14 s. <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/afet-risklerinin-azaltimi-amaciyla-kentsel-donusum-izmir-orne-gi20180101044217.pdf>

- Gökçeoğlu, C., ve Ercanoğlu, M. (2001) Heyelan duyarlılık haritalarının hazırlanmasında kullanılan parametrelere ilişkin belirsizlikler. *Yerbilimler*, 22(23), 189-206.
- Güngördü, A. ve Güner, H. E. (1922). Büyük İzmir Yangını Sonrası İzmir Cumhuriyet Meydanının Oluşumu ve Mekânsal Gelişiminin İncelenmesi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 111-130.
- Highland, L.M., ve Bobrowsky, P. (2008) The landslide handbook—A guide to understanding landslides: Reston, Virginia, U.S. Geological Survey Circular 1325, 129 p.
- Izdar, E. Şahinci A. ve Eranıl Y., 1981. *İzmir Yöresi Jeolojik Yapısının Kentleşme ve Yerleşimdeki Önemi*. Ege Bölgesi Yeraltı Kaynakları Bildirisi, İzmir.
- Koçman, A. (1991). İzmir'in kentsel gelişimini etkileyen doğal çevre faktörleri ve bunlara ilişkin sorunlar. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3, 121-126.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011). T.C. Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara
- Kaya M. (2017) “İzmir Küllerinden Doğdu “ , KNK Konak Dergisi, İzmir, s. 18-23.
- Kayhan H. (2021). İzmir Metropolitan Alanının Heyelan Hassasiyet Haritalaması, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Nisan, İzmir 145s.
- Kıncal, C., Koca, T. K. ve Koca, M. Y. (2017). Jeolojik Bariyer Olarak Faylar, Örnek Çalışma: Çiğli Evka-5 Heyelanı (İzmir). *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 41(1), 1-30.
- Karadağ, A. (1998). Metropol Kent Olarak İzmir'in Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları. *Yayımlanmamış doktora tezi*. Ege Üniversitesi/Coğrafi Bilimler, İzmir.
- Lucas Jr, R. E. (1988). “On the Mechanics of Economic Development”. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3–42.
- Mata, D. d., Deichmann, U., Henderson, J., Lall, S. ve Wang, H. (2007). “Determinants of city growth in Brazil”. *Journal of Urban Economics*, 62, 252–272. doi:10.1016/j.jue.2006.08.010.
- Sevgi, C. 1988. *Kentleşme Sürecinde İzmir ve Gecekondular*. İzmir, Konak Belediyesi Kültür Hizmetleri Yayını,
- Sezeri L. İ. (2004). İzmir Sismotektonik Yöresinin Depremselliği. Ege Coğrafya Dergisi, 13, 29-46.
- Seyfettinoğlu, Ü. K. ve Büşra, A. K. I. N. (2020). Türkiye’de Kentsel Büyümenin Mekânsal Olarak Değişen Dinamikleri. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), 239-253.

Şahin, C. (1991). *Türkiye afetler coğrafyası* (No. 21). Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler Veri Tabanı, Bölgesel İstatistikler, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>.

T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (1969). Türkiye’de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1967), SPD Araştırma Şubesi Bölgesel Gelişme, Şehirleşme ve Yekleşme Araştırmaları Grubu, Ankara

T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2017). T.C. Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara

T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (1985). İl ve İlçelerin Ekonomik ve Sosyal Gelişmişlik Seviyelerinin Tesbiti Araştırması, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı, Ankara

T.C. İzmir Valiliği, (2021). İl Afet ve Acil Durum Müdürlüğü, İzmir İl Afet Müdahale Planı Tamp-İzmir

Yılmaz, F. ve Yetkin, S. (2002). İzmir kent tarihi. Milli Eğitim Bakanlığı il Milli Eğitim Müdürlüğü-İzmir Büyükşehir Belediyesi.

URL 1, https://www.who.int/health-topics/landslides#tab=tab_1 (Son Erişim Tarihi: 27.01.2022)

URL 12 FEMA, Glossary of Flood <https://www.fema.gov/glossary/flood> Erişim tarihi :01/03/2022

URL 13 FLOODsite,<https://www.floodsite.net/juniorfloodsite/html/en/student/thingstoknow/geography/risk1.html> Erişim tarihi 01 Aralık 2021

SEZER, L. İ. (1997). İzmir’de 34 Kasım 1995 Karşıyaka-Çiğli Sel Felaketi (Meteorolojik-Klimatolojik Açından Bir Yaklaşım). Ege Coğrafya Dergisi, 9(1).

<http://kentyasam.com/2010/02/16/1930-izmir-sel-felaketi/>

URL 1 <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109>, Son Erişim 26.03.2022

URL 2 https://tr.wikipedia.org/wiki/1922_%C4%B0zmir_Yang%C4%B1n%C4%B1

URL 3 Metropolitan Municipality of Izmir [MMI] (2000), Izmir Earthquake Master Plan. <http://www.izmir.bel.tr/izmirdepremi/izmirrapor.html> (Metropolitan Municipality of Izmirpublication, Izmir, Turkey 2000).

URL 4 İBB <https://www.izmir.bel.tr/izmirdepremi/>.

URL 5 <https://www.usgs.gov/programs/landslide-hazards>

Varnes, D. J. (1978). Slope movement types and processes. *Special report*, 176, 11-33.

- URL 6, <https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Baskanliklar/BaskanliklarTeknikArastirma/Yeni%20Klas%C3%B6r/Yay%C4%B1mlar/HeyelanTan%C4%B1mlamaK%C4%B1lavuzu.pdf> (Son Erişim Tarihi: 27.01.2022)
- URL 7, <https://courses.lumenlearning.com/cuny-lehman-geo/chapter/reading-human-impact-on-mass-wasting/> (Son Erişim Tarihi: 30.12.2021)
- URL 8 <https://www.bgs.ac.uk/geology-projects/landslides/> (Son Erişim Tarihi: 27.01.2022)
- URL 9 <https://www.asc-csa.gc.ca/eng/multimedia/search/image/Watch/6526> (Son Erişim Tarihi: 27.03.2022)
- URL 10 <https://egsp.lyellcollection.org/content/29/1/81/tab-figures-data> (Son Erişim Tarihi: 27.01.2022)
- URL 11, <https://www.nature.com/articles/532150a> (Son Erişim Tarihi: 27.01.2022)
- URL 14 <http://kentyasam.com/2010/02/16/1930-izmir-sel-felaketi/>
- URL 15 <http://kentyasam.com/2010/02/16/1930-izmir-sel-felaketi/>
- URL 16 <https://www.manisahaberleri.com/bolge/izmir-de-1995-yilinda-61-kisiselde-can-vermisti-h94789.html>

“

Bölüm 25

*MÎZÂNU'L-'UKÛL'DE MATEMATİK
MANTIK SİSTEMLERİNE BAKIŞ*

Hacı Kaya¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sistemik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-2547-8380>

Giriş

Varlık ve ona ilişkin bilgiyi biçimlendiren zihin arasındaki uyumlu irtibatın varlığı, felsefe ve bilim tarihinin neredeyse aksiyomatik kabullerinden biridir. Sorun, sözü edilen uyumlu irtibatın bilen insan tarafından nasıl keşfedilmesi ve kurulması gerektiği noktasında düğümlenmektedir. Kadim felsefe ve bilim geleneği, varlık-zihin arasındaki irtibatı aynı zamanda bir uyum olarak idrak etmiş ve bu idrake, varlığın ve zihnin doğasını keşfetme süreçlerinde ulaşmıştır. Bu gelenekte en yetkin felsefe ve bilim yapmanın anahtar sorusu “Varlık var mıdır ve varsa nedir?” sorusudur ve bu soruya eğilen felsefe/bilim, *İlk Felsefe (Prote Philosophia/el-Felsefetü'l-ûlâ)* olarak nitelendirilir (bk. Aristotle, 1933: 1026a25-30, 296- 298; a.mlf., 2010: 1026a25-30, 296- 297; Fârâbî, 2008a: 38). Buna göre diğer felsefe/bilim alanlarının (doğa felsefesi, matematik, vs.), irdeledikleri tekil varlıkların hakikatine ilişkin doğru idrake sahip olmaları, ancak varlığın doğasına ilişkin sahih bir idrake sahip olmaları ile mümkündür. Varlık ve zihnin doğasından hareketle onlar arasındaki irtibatı keşfetmenin, varlığın doğasını merkeze almakla mümkün olacağı fikri kadim felsefenin bize bıraktığı en büyük mirastır. Doğası itibarıyla birbiri ile irtibatlı varlık ve zihinden, varlık değil zihin varlığa doğandır. Varlık oradadır ve bütündür; onu kavrama, kavramlaştırma, yine ondan hareketle kavramları ayırıştırma ve birleştirme kabiliyetiyle donanımlı tekil zihinler sonradan bu bütüne dâhil olmaktadır. Sofist ve septik felsefe geleneklerinin aksi yöndeki çetin soruları ve argümanlarına rağmen, onlara yetkin cevaplar ve argümanlar üreten kadim felsefede bütün bilimlerin organonu olan mantık bilimi de işte bu anlayış zemininde teessüs etmiştir.

Rönesans ve özellikle Yeniçağ felsefi ve bilimsel düşünüşte bir kırılma noktasıdır. Modern felsefe, Rönesans sofizmini ve kuşkuculuğunu aşarak kadim felsefenin, varlık-zihin arasındaki uyumlu irtibatın varlığı yönündeki kabulünü miras almakla birlikte, bu irtibatın bilen insan tarafından nasıl kurulacağı ya da kurulması gerektiği sorununa, “zihin”i merkeze alarak cevap üretmeye çalışmıştır. 18. Yüzyıl Aydınlanma felsefesi, bu yönüyle modern felsefenin bir devamıdır. Modern felsefede René Descartes (1596- 1650) ve Aydınlanma’da Immanuel Kant (1724- 1804), zihni ve zihnin doğasını sorgulayarak varlığı anlama ve anlamlandırma eğilimindeki felsefi bakışın kurucu isimleridir. Yeniçağ’da Gottfried Wilhelm Leibniz’le (1646- 1716) filizlenen ve 19. yüzyıla gelindiğinde teşekkül eden, felsefenin ve bilimlerin organonu olma iddiasındaki matematik mantık(lar) da işte bu anlayış zemininde teessüs etmiştir.

Modern felsefe ve Aydınlanma felsefesinin, varlık-zihin arasındaki uyumlu irtibatı ortaya koymada kadim felsefeye göre ne kadar başarılı olduğu sorusu bir yana, anlaşılan o ki matematik mantık(lar), klasik mantığa göre bu irtibatı ortaya koyma ve kurma noktasında çok da başarılı

olamamıştır. Çalışmamıza konu ettiğimiz, 19. yüzyıl Osmanlı mütefekkirlerinden Ali Sedâd'ın (1857- 1900) *Mizânu'l-'ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl* (1885) adlı eseri, mantık biliminin gelişimi ile sınırlı olarak bize bunu tespit etme imkânı sunmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmamızda öncelikle *Mizânu'l-'ukûl*'de mantığın menşesine yer verecek ardından Sedâd'ın, 19. yüzyıl matematik mantık sistemlerine bakışını irdeleyeceğiz. Ancak bundan önce sözü edilen mantık sistemlerinin felsefi ve mantıksal arka planını analiz edeceğiz. Son olarak Sedâd'ın çözümleme ve eleştirilerini daha iyi kavramak için, *Mizânu'l-'ukûl*'ün dayandığı mantık doktrinini ortaya koymaya çalışacağız.¹

I. *Mizânu'l-'ukûl*'de Mantığın Menşei

Sedâd, *Mizânu'l-'ukûl*'ün üçüncü mukaddimesini mantığın temellendirilmesine tahsis etmiştir. Bu, onun tarafından sadece kendi eserinin bir mukaddimesi değil aynı zamanda mantığın mukaddimesi olarak da kıymetlendirilmiştir. Bunun gerekçesine ileride değinilecektir. Sedâd mantığın arka planındaki psikolojik sürçlerin kısa bir tahliline yer vermekle birlikte, menşesinde varlığın durduğunu ortaya koyarak mantığı, klasik mantık geleneğinde olduğu gibi ontolojik temel üzerine bina etmektedir (bk. Öner, 1999: 145).

Sedâd'a göre bilgi, bazı eylemlerin (*ef'âl*) -eylemler ister vicdani olsun ister davranışlarla açığa çıksın (*hâricî*)- uyarması ve etkisi ile başlayan insani bir etkinliktir. Örneğin, insanın üzülmesi (vicdani eylem), yürümesi, Güneş'i görmesi (*hâricî* eylem) gibi eylemler, ona tasavvurun ve tasdikin ilkelerini (*mebâdi-i tasavvuriyye ve tasdikiyye*) sunarlar. Ancak bu, Sedâd'a göre, bilginin eylemler ve etkiler veya onların sunduğu ilkelere ibaret olduğu anlamına gelmez. Bilgi zihinsel bir eylemdir ve sözü edilen ilkelerden hareketle akılda teşekkül eden bir tasavvur ya da bir tasdiktir. Tasavvur ve tasdik ilkelerinin nasıl meydana geldiğini araştırmak, psikoloji (*ilm-i ahvâl-i nefis*) ya da bir görüşe göre fizyolojinin (*ilm-i menâfi'u'l- a'zâ*) araştırma alanına dâhil olmakla birlikte² zihinde oluşan ilkelerin nasıl bir araya geldiğini ve bunlardan hareketle bilinmeyenlerin nasıl bilinir kılındığını ne psikoloji ne de fizyoloji araştırır. Burada bir başka bilimin varlığı ve varlığının gerekliliği gündeme gelmektedir ki o da mantık bilimidir. Böylece zihinde oluşan tasavvur ve tasdiklerin kendisini araştırmak müstakil bir disiplini gerekli kılmış ve buradan mantık bilimi ortaya çıkmıştır (Sedâd, 2015: 142).

Zihinde hâsıl olan bilgi şayet bir yargı bildirirse tasdik, değilse tasav-

1 Bu çalışmada, 03- 04 Haziran 2022 tarihinde Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nin tertip ettiği "IX. Mantık Koordinasyon Toplantısı ve İlahiyat Fakültelerinde Mantık Öğretimi" başlıklı sempozyumda bildiri olarak sunduğumuz henüz yayım aşamasındaki "Klasik Mantığı Güncellemenin Bir Örneği Olarak *Mizânu'l-'ukûl*" adlı çalışmamızdan da yer yer istifade ettik.

2 Örneğin, William Hamilton'a göre fizyolojinin alanına dâhildir (bk. Hamilton, 1871: 156).

vur olur. Sedâd yargıyı (*hüküm*) “Bir emrin emr-i âhara gerek icâben ve gerekse selben isnâdidir” şeklinde tarif etmekle birlikte, Batılı mantıkçıların da onu “İki mefhûm beynindeki nisbetin tasdîkidir” şeklinde tarif ettiklerini aktarmaktadır (Sedâd, 2015: 142).³ Sedâd, tasavvur ve tasdikten her birini de “bedîhî” (apaçık) ve “nazarî” (teorik) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Apaçık tasavvur ya da tasdik düşünce ile elde edilmemiş bilgi iken teorik tasavvur ya da tasdik düşünce ile elde edilmiş bilgidir (Sedâd, 2015: 144). Sedâd’ın “bedîhî” ve “nazarî” ayrımının İslâm mantık geleneğine dayandığı çok açıktır. Örneğin, İbn Sînâ’da (980- 1037) tasavvur ve tasdik, düşünce ile elde edilmemiş (*gayr mükteseb*) ve düşünceyle elde edilmiş (*mükteseb*) bilgi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (İbn Sînâ, 2006a: 1; a.mlf., 2008: 2; ayrıca bk. Kaya, 2013a: 22). Bu anlamda “bedîhî” ve “nazarî” terimleri, İbn Sînâ’nın sırasıyla “gayr mükteseb” ve “mükteseb” terimlerine karşılık gelmektedir. Sedâd’ın kullandığı terimlerin, İslâm mantık geleneğinde lafzi karşılıklarından da rahatlıkla söz edilebilir. Çünkü ilksel tasavvur ve tasdikler “bedîhî” olarak nitelendirilirken, kazanılmış tasavvur ve tasdikler, ilksel tasavvur ve tasdiklerden “nazarî akıl”la elde edilen bilgiler olarak nitelendirilmiş (bk. İbn Sînâ, 2013a: 10; a.mlf., 2006a: 265- 266; a.mlf., 2013b: 59- 60; ayrıca bk. Kaya, 2013a: 21- 22), müteahhir mantıkçılarda, örneğin Kâtibî (1204- 1277/1294), Kutbuddîn Râzî (1293- 1365) ve Cürçânî’de (1340- 1413) tasavvur ve tasdik doğrudan “bedîhî” ve “nazarî” terimleriyle taksim edilmiştir (bk. Kutbuddîn Râzî, h. 1426: 44- 45).

Bilgi, ancak düşünceyle kazanılmamış ilksel tasavvur ve tasdiklerin varlığına inançla temellendirilebilir. Aristoteles (MÖ. 384- 322) *İkinci Analitikler*’de (ilk cümlesinde) bilgiyi “Her anlaksal öğretim ve öğrenim önceden bulunan bilgiden yola çıkar” (Aristoteles, 2005: 71a, 9) önermesinin kabulü üzerinden temellendirir. Aristoteles aynı eserde “Menon kuşkusunu” diye bilinen ve, ya hiçbir şeyin bilinemeyeceği ya da her şeyin zaten önceden bilindiği varlığına götüren argümanla bilginin imkânını reddeden sofist yaklaşımların kısa tartışması üzerinden sözü edilen kabulü mantıksal olarak desteklese ve ilk bilinen bilgilerin kaynağı ve nasıl meydana geldiğine ilişkin görüş beyan etse de,⁴ örneğin, Fârâbî (873- 950) düşünsel çabayla kazanılmamış fakat önceden var olan ilk bilgilerin kaynağını ve nasıl meydana geldiğini tartışmayı gereksiz görmektedir.⁵ Sedâd, gerek

3 Sedâd’ın burada “mefhûm” terimini “ide/kavram” terimine karşılık gelecek şekilde kullandığını hatırlatmamız gerekir (bk. Sedâd, 2015: dipnot 1, 158).

4 Aristoteles her şeyin önceden bilinmediğini, sadece bilinmeyenlere dair bilginin kendileri yoluyla elde edildiği ilk bilgilerin önceden bilindiğini destekleyen argümanla, Menon kuşkusunu çözüme kavuşturmaya çalışmaktadır. Aristoteles’e göre ilk bilinen bilgiler, duyum, duyumun tekrarı ile anı ve onun da tekrarıyla deneyim yoluyla elde edilirler. Dolayısıyla ilk bilgilerin kaynağı duysal dünyadır (Aristoteles, 2005: 71a 71b, 9- 10; 100a 100b, 76- 77).

5 Fârâbî ilk ilkeleri ya da bilgileri doğası gereği var olan ve tecrübeyle var olan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Doğası gereği var olan bilgilerin kaynağını sorgulamanın, mantık biliminin alanına dâhil bir sorgulama olmadığı düşüncesindedir. Bununla birlikte, Fârâbî, doğası

metafizik (*hikmet*)⁶ gerekse kelâm ilminde⁷ ilksel tasavvur ve tasdiklerin tartışılması ve gerekçelendirilmesinin başlıca ve önemli bir mesele olarak değerlendirildiğine işaretlerle, bu meselenin mantık biliminde de yeterince tartışılmasının gerekli olduğu kanaatindedir. Çünkü bu, Sedâd'ın mantık anlayışı bakımından, mantıksal çıkarımların sıhhati ilksel bilgilerin sıhhatinde, ilksel bilgilerin sıhhati ise *dışsal varlığın (vücûd- u hâricî)* sıhhatinde dayanak bulduğu gerekçesiyle “hakâik-i eşyânın sübûtu”yla doğrudan ilişkilidir. Buna bağlı olarak ister istemez kelâm ve metafiziğin mukaddimesinde, Sedâd'ın ifadesiyle “Hakâik-i eşyâ sabit midir, yani vücûd-u hâricî var mıdır? Ve var ise ona ilim mütehakkık olur mu yani bilinebilir mi?” şeklinde başlıca bir mesele olarak vazedilmiştir. Sedâd'a göre bu soru, mantığın mukaddimesinde de bir mesele olarak yeterince tartışılmak durumundadır (Sedâd, 2015: 144). Bu doğrultuda, eşyanın hakikatini inkâra matuf sofistik argümanlara karşı argümanlar üretilmeli ve buna mantık biliminde yer verilmelidir. Eğer bilgi, bir önbilgiyi zorunlu kılıyorsa ve mantık bilimi de ancak önbilgiler kabul edildiğinde temellendirilebiliyorsa, o halde varlık ve bilgiye ilişkin ileri sürülen argümanlar işin en başında gündeme alınıp tartışılmalıdır. Çünkü zorunlu olarak bilinen önbilgilerin varlığı tartışılıp tahkik edilmeden ne bilgi ne de mantık temellendirilebilir. Sedâd buna şöyle işaret etmektedir: “Mechûlün ifadesi ma'lûm ile nazara muhtâc olup zarûriyyâtın mechûliyyeti ise tasavvur olunamaz.” (Sedâd, 2015: 156).

Dışsal varlığın var olduğunu ispat etmeye gerek olmadığı, ispat edilse bile bazı şeylerin varlığının zaten kendiliğinden apaçık olduğu, apaçık olanı kesinleştirmeye çalışmanın gereksiz bir çaba olduğu, bu kesinliğin zaten insan doğasında (*tabî'at-ı beşeriyye*) bulunduğu, dolayısıyla her şeyden şüphe etmenin akıl karı olmadığı ileri sürülebilir. Buna dayalı olarak da eşyanın hakikatini yani dışsal varlığın var olup olmadığını tartışmaya

gereği var olan bilgilerin dış dünyadaki varlıklarının duyulur olduğu kanaatini paylaşmakta, bu sebeple de bazılarınca onların duyulurlar yoluyla elde edildiği görüşünü aktarmaktadır (Fârâbî, 2008a: 5). İbn Sinâ ise doğası gereği bilinen matematik ilkeler de dâhil olmak üzere ilk ilkelere kaynağı olarak duysal dünyayı alır. Ancak onların akledilir hale gelmeleri için duysal bilgi yeterli değildir. Duysal dünyadan elde edilen duysal verileri akledilir hale getiren zihinsel proseslerdir. Nihayetinde akıl, Tanrısal aydınlanmayla kurduğu bağ sayesinde onları tasdik eder (İbn Sinâ, 2006a: 165- 168, 191- 192, 264- 266). İbn Rüşd'e göre ilk bilgiler ya tümevarım yoluyla elde edilmiştir ya da doğası gereği vardır. Birincisinin kaynağının duysal dünya olduğunda herhangi bir kuşku yoktur. Fakat ikincisinin duysal dünyaya dayanıp dayanmadığının bir çırpıda anlaşılmadığını belirten İbn Rüşd, iyice araştırıldığında onların da duysal dünyaya dayandığının fark edileceğini belirtmektedir (İbn Rüşd, 1984: 416; ayrıca bk. Kaya, 2013a: 32- 42).

6 Aristoteles *Metafizik*'te kanıtlamanın ilkelerini soruşturmanın metafizik bilime ait olduğunu belirterek IV. Kitap'ta bütün ilksel bilgilerin en temelinde yatan üç temel ilke araştırmasına yer vermektedir (bk. Aristoteles, 2010: 199- 234; ayrıca bk. Fârâbî, 2008b: 5- 7; İbn Sinâ, 2004: 46- 51).

7 Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-mevâkıf* adlı eseri bunun en çarpıcı örneği olarak sunulabilir. Cürçânî, birinci mevkîfin dördüncü mersadında zorunlu ilksel bilgilerin varlığını ispat etmeye çalışmıştır (Cürçânî, 2015: 214- 280).

çalışmanın gereksiz bir çaba olduğu düşünülebilir. Fakat Sedâd'a göre, mesele bu şekilde bir çırpıda kestirilip atılacak bir mesele değildir. Mademki apaçık bilgilerden çeşitli gerekçeler ve argümanlarla şüphe edenler bulunmaktadır, öyleyse onlara karşı bunu açıklamak mantıkçının da görevi olmalıdır. Nitekim kesin bilimlerden (*ulûm-u kat'îyye*) geometri gibi bir bilimde dahi apaçık gibi görünen bazı bilgilerin ispatına ihtiyaç duyulabilmektedir. Örneğin, "İkişer noktaları ortak olan iki düz çizginin, yatay düzlemleri boyunca birleştiklerinde bir düz çizgi olması" apaçık bilgi gibi görülmesine rağmen yine de onun tahkik ve ispat edilmesine çalışılmıştır. Oysa görünürde bunun ispat edilmesine gerek yok gibidir. Hatta bazı durumlarda apaçık gibi görünen şeylerin öyle olmadığı ortaya çıkabilmektedir. Duyu yanıldığı gibi düşünce de yanılabilmektedir. O nedenle, akıl bazen hataya düşebiliyorsa onun sürekli hata ettiği, varlığın sadece bir rüyadan ibaret olduğu ileri sürüldüğünde buna, bazı şeylerin apaçık ve kesin olduğu dolayısıyla bunu tartışmanın gereksiz olduğunu ifade ederek cevap vermek yeterli değildir. Mantık, öncelikle öyle olmadığına yani varlığın sadece bir rüyadan ibaret olmadığına ve aklın sürekli hata etmediğine ilişkin argümanlarla bu meseleyi açıklığa kavuşturmak durumundadır ve bu, aklın hakikati elde etmesi noktasında meleke kesbetmesi için de elzemdir (Sedâd, 2015: 144- 146).

Sedâd, felsefe tarihinde varlığın ve bilginin nesnel hakikatinin olmadığını ileri süren sofist felsefenin birkaç fraksiyona ayrıldığını (*fırak-ı sūfestâiyye*) ve bunlardan özellikle septisizmin (*lâ-edriyye*), varlığın hakikatine ilişkin şüpheleri daha da artırdığını ifade etmektedir.⁸ Sedâd'a göre septik felsefe, öncesi ve sonrasıyla değişik biçimlerde ve değişik üslupta karşımıza çıksa da şüphecilerin temel iddiaları ve bu iddialarını temellendirmek için getirdikleri argümanlar esasta aynıdır. Sedâd bu doğrultuda septik felsefenin iddialarını şu iki önermeyle özetlemektedir: 1. İnsan akli kendi kendisini çürütür, kendi kendisiyle çelişir. 2. İnsan aklının hakikate ulaşması ve ona isabet etmesi gerçekleşebilir bir şey değildir (Sedâd, 2015: 146). Septiklere göre insanoğlunun bir yüzyılda kabul ettiği bir şey diğer bir yüzyılda yanlışlanabilmekte, bir toplumun hakikat diye kabul ettiği

8 Sedâd "sofist felsefe" terimini bütün kuşkucu felsefe okullarını kapsayacak şekilde ortak bir isim olarak kullanmaktadır. Bilindiği üzere felsefe tarihinde ilk kuşkucu felsefe 5. yüzyılda Sokrates ve Platon'la çağdaş ve Sofistler diye bilinen retorikçiler tarafından geliştirilmiştir. Sofistlerin kuşkucu felsefe geleneğini, Helenistik dönemde Pyrrhon ve Timon gibi ilk septikler devralmıştır. Felsefe tarihinin en ilginç gelişmelerinden biri, Platon'un sofist felsefeye karşı varlık, bilgi ve değerle evrensel doğruları sistemleştirmek için kurduğu Akademia'ya bir şekilde yerleşen ve öncülleri Arkesilaos ve Karneades olan Akademia şüpheciliği diye bilinen septik felsefenin, kuşkucu felsefeyi Helen ve Roma dünyasına intikal ettirmiş olmalarıdır. Roma felsefesinde kuşkucu felsefenin en büyük temsilcisi, Akademia şüpheciliğini referans alan Marcus Tullius Cicero'dur. Nihayet yine Roma döneminde "yeni şüphecilik" diye adlandırılan kuşkucu felsefenin önde gelen isimleri, Giritli Ainesidemos ve onun ardılları Agrippa, Menedotos ve Sextus Empirikos'tur. Son üç isimde kuşkucu felsefe pozitivistlikte evrilmekle birlikte bu pozitivist eğilimde mutlak bilginin araştırılması bir kenara bırakılmıştır (Gökberk, 2020: 47- 52, 108- 110, 125- 130, 143-147).

bir şey başka bir toplum tarafından çürütülebilmektedir. Öyleyse, beşerî aklın hakikate vasıl olduğundan ve olabileceğinden söz edilemez. Sedâd bu meşhur septik itirazın ve ona verilen cevabın felsefe tarihi bakımından çok eski olduğunu hatırlatmaktadır (Sedâd, 2015: 146- 148).

Bu hatırlatmayla Sedâd, Sokrates'le (MÖ. 469- 399) çağdaş sofistlerin, arkhé (ἀρχή) araştırması etrafında varlığın neliğini ve hakikatini ortaya koymaya çalışan Sokrates öncesi filozoflara getirdikleri itiraza gönderme yapmış olmalıdır. Protagoras (MÖ. 481- 411) ve Gorgias (MÖ. 483- 375) gibi sofist felsefenin önde gelen isimlerinin iddiası özetle şuydu: Onca gayrete, nazari araştırmalarını hat safhaya ulaştırarak düzeyde onca sorgulamaya rağmen filozoflardan her birinin varlığın hakikatine ilişkin açıklaması diğerinden farklı olmuş hatta zaman zaman biri diğerini çürütmüştür. İlk doğa filozoflarının arkhéyi maddi bir şey aldıkları yerde, örneğin, Pythagoras (MÖ. 582- 500) *sayı'yı*, Anaksagoras (MÖ. yakl. 498- 428) *nous'u*, Parmenides (MÖ. 5. yy.) *bir'i* almıştır, vs. Sofistlere göre eğer varlık ve varlığın hakikati varsa ve sürekli aynı ise o halde onların aynı sonuca ve aynı ilkeye varmaları gerekirdi (bk. Zeller, 2001: 97- 98).

Görüşlerin, kuramların ve hakikat açıklamalarının birbiri ile çeliştiği elbette tarihsel bir olgudur, ancak septisizmin bu tarihsel olgudan hareketle dışsal varlığın, varlığın hakikatinin gerçekte var olmadığı sonucunu çıkarması, Sedâd'a göre bir safsata ve mugalatadan öte bir şey değildir. Septikler, varlığın hakikatinin sübutundan söz eden hasımlarını, sanki aklın hiç hata etmediğini iddia etmişler gibi göstermeye çalışmışlardır. Sedâd, oysa durumun gerçekte böyle olmadığını, filozoflardan sadece bazı bilgiçlerin, var olan her şeyin sıhhatine ve varlığı idrak etmede akıllarının tümüyle yeterli olduğuna duydukları güvenle zan ifade eden birçok şeyi kesin mertebesine yükseltmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Onun nazarında bu bilgiçlerin de septiklerden bir farkı yoktur. Nitekim varlığı olduğu gibi tahkik etmeye çalışan filozofların (*ehl-i tahkik*), sözü edilen iddiada bulunan bilgiçlere bakışı, septiklere bakışından farklı değildir. Septikler her şeyden şüphe etmek suretiyle bilgi binasını yıkmaya çalıştıkları gibi, bilgiçler de şüphe ve zan içeren şeyleri kesinmiş gibi göstererek kesin bilginin kıymet ve değerini düşürmüşlerdir. Gerçek ve doğru olan, bir çizginin iki ucunda bulunan iki görüşün tam ortasında yer almaktadır. Bu anlamda Sedâd'a göre, insana yakışan şey, mümkün oldukça hatadan uzaklaşmaya gayret etmekle birlikte kendi eksikliğini, zaman zaman varlığı idrak etme noktasındaki aciziyetini göz önünde bulundurmamak, akıl terazisinin birtakım yüksek hakikatler karışışında son derece küçük bir âlet olduğunu hatırdan çıkarmamaktır (Sedâd, 2015: 148).

Sedâd'ın “yüksek hakikatler (*hakâik-i âliyye*)” ile kastı metafizik hakikatler olmalıdır. Bu tespitimiz doğruysa bazı durumlarda metafizik yüksek hakikatler karşısında aklın aciziyetini itiraf etmesi gerektiği yö-

nündeki tavrını bir tarafa bırakırsak,⁹ onun kesin bilgiye ilişkin iki uç görüş arasında orta konumdan yana tavır alması, başta Aristoteles olmak üzere Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün (1126- 1198) tavrının bir devamı olarak görülmelidir. Onun tahkik ehli dediği işte bu filozoflar ve onların izini takip edenlerdir. Aristoteles ve onu takiben Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd, doğru olan görüşün, tıpkı Sedâd'ın yeniden dile getirdiği gibi, hiçbir şeyin kesin olarak bilinemeyeceği ya da her şeyin kesin olarak bilinebileceğini ileri süren iki uç görüş arasında bulunduğu inancıyla varlığa ilişkin bilginin imkânını ispat etmeye çalışmışlardır. Birinci uç görüş sofistlerin (ve daha sonra septiklerin) kabulüdür. Varlığın hakikatini, buna dayalı olarak da bilgiyi göreceleştiren sofist epistemolojiden kurtulmak isteyenler ise çözüm olarak ikinci uç görüşü yani aslında her şeyin kesin olarak bilinebileceğini temellendirmeye çalışmışlardır. Bilginin değerini ortaya koymada ikinci görüş de ciddi kusurlar içerdiği için esasen birincisinden farksızdır. Bu anlamda tabir yerindeyse bir madalyonun iki yüzü gibidirler. Doğru olan şudur: Bazı bilgiler doğası gereği kesindir ve düşünce ile nazari olarak elde edilen bilgiler işte bu doğası gereği kesin bilgilere dayanır (bk. Aristoteles, 2005: 12- 14; Fârâbî, 2008a: 3, 5; İbn Sînâ, 2006a: 64- 66; İbn Rüşd, 2015: 36- 40; a.mlf.,1984: 200- 205; ayrıca bk. Kaya, 2013a: 279- 283).

Septiklerin ileri sürdükleri argümanın geçerli olabilmesi için insanın, doğası gereği hatalarının kaynağını bilememesi, bir görüşü benimseyip diğerini reddettiğinde bunun gerekçesini temyiz edememesi gerekir. Oysa insan akıllı, doğası gereği doğru olan bilgilerin doğruluğunun, yanlış bilgilerin yanlışlığının gerekçesini ortaya koyabilme yeteneğine sahiptir ve

9 Metafizikçi filozoflar metafizik hakikatler karşısında aklın acziyetinden daha çok akılı sonuna kadar kullanmaktan yanadırlar. Onlar, götürülebilecek son noktasına kadar akılı kullanma ve metafiziğe rasyonel bir dayanak bulma eğilimindedirler. İslâm düşünce geleneğinde metafizik meselelerde aklın acziyetini itiraf etmesi gerektiğinden söz edenler daha ziyade kelâmcılardır. Elbette bu hususta süfi geleneğin fazlasıyla aynı görüşte olduğunu zikretmeye bile gerek yoktur. Örneğin, bir kelâmcı olarak Gazzâlî, burhânî kanıtlamanın metafizik için de geçerli olduğunu kabul eden hükemânın (Fârâbî ve İbn Sînâ), burhâna dayalı bir metafizik inşa edemedikleri kanısındadır. Gazzâlî'ye göre şayet onların metafizik hakkındaki görüşleri kesin kanıtlara dayansaydı, tıpkı matematikte olduğu gibi metafizikte de görüş ayrılığına düşmezlerdi (Gazzâlî, 2005: 4) Gazzâlî'nin değerlendirmesiyle, onlar gerek burhân gerek kıyas gerekse mantığın diğer kısımlarında ortaya koydukları kurallara metafizikte uymamışlardır (Gazzâlî, 2005: 11) Nihai noktada Gazzâlî'ye göre, dinin öğretilerinden bağımsız ve salt akılla metafizik meseleleri temellendirmeye olanak da yoktur. Her ne kadar akıl, mantık biliminden istifadeyle metafizik meselelere destekleyici argümanlar üretebilse de onların dayanağı olmaktan yoksundur. Metafizik yüksek hakikatler karşısında alınması gereken tavır, aklın acziyetini itiraf etmesi ve dinin açıklamalarını olduğu gibi kabul etmesi yönünde olmalıdır. Mantığı metafizik için de bir yöntem olarak tecviz eden Gazzâlî (Gazzâlî, 2005: 11), akli çıkarımlara ve gerekçelere dayalı olarak filozofların metafizik meselelere ilişkin öğretilerini çürütmeye çalışsa da *Tehâfüt*'te asıl vurgulanmak istenen budur. Başta Gazzâlî olmak üzere kelâmcılar metafizik meseleleri, rasyonel bağlamda tartışsa da bu tartışma, dini kabullere dayanır ve hiçbir zaman için dinin kabullerinden bağımsız bir rasyonel metafizik inşa etme amacı taşımaz. Akıl daha baştan acziyetini itirafa dinin öğretilerine teslimdir. Dolayısıyla Sedâd'ın, her bilginin kesinlik derecesine sahip olmadığı gibi bir epistemik görüşten, metafizik meselelerde aklın acziyetini çıkarsaması daha ziyade kelâmcı geleneğe dayanır.

bu yetenek sayesinde bir zaman doğru kabul ettiği fakat sonradan yanlışlanan bir bilgiden vazgeçip gerçekte doğru olan bilgiyi benimserken ikisi arasındaki farkı gerekçeleriyle temyiz edebilmektedir. Sedâd, bunu bilim tarihinden bir örnekle desteklemektedir. Bir zamanlar filozof ve bilim adamları Yerküre'nin evrenin merkezinde olduğunu düşünmüşler ve buna inanmışlardır.¹⁰ Fakat günümüzde (yazar Rönesans'tan 19. yüzyıla kadar uzanan dönemi kastediyor) Yerküre'nin Güneş'in çevresinde döndüğünü ispat etmeye çalışmaktadırlar. Sedâd'a göre, elbette ki bu iki görüşün, Galileo'nun (1564- 1642) eserine verdiği isimle dile getirirsek *İki Büyük Dünya Sistemi*'nin¹¹ birbiri ile çeliştiği açıktır, ancak bu aklın kendi kendisi ile çeliştiğini göstermez. Çünkü Yerküre'nin evrenin merkezinde olduğu görüşünü benimseyenler güncel astronominin (*ilm-i hey'et*) esas aldığı bilgilere vakıf olmadıkları için sadece göksel kürelerin yapısının dış görünüşüne göre çıkarımda bulunmuşlardır. İki görüş birbiri ile çelişse de burada filozof ve bilim adamlarının nazarî/aklî araştırmaları ve çıkarım yaparken izledikleri seyir kendi içinde çelişik değildir. Örneğin, sarı bir duman ile çevrelenmiş bir şey sarımtırak görünür. Sarı duman dağıldığı ve o dumanla çevrelenmiş olan şey gerçek rengiyle görüldüğünde kişinin onun rengine dair algısının yanlışlığı o taya çıkınca, burada kişinin algısının kendi kendisi ile çeliştiğine hükmetmek elbette anlamsız olacaktır. Esas olan, aklın düşünce eyleminin dolayısıyla mantığın temel ilkelerine bağlı kalmasıdır. Sedâd bu bakış açısı temelinde septiklerin “aklın çelişmesi (*tenâkuz-u 'akl'*)” dedikleri şeyi, gerçekte fikir ve düşüncelerin birbiri ardına gelmesi ve birbirine eklenmesi (*telâhuk-u efkâr*) ile aklın ilerleme kaydetmesi olarak okumaktadır. Farklı görüşlerin birbiri ardına gelmesiyle aklın terakkisi, Sedâd açısından, mantık ilkelerini değiştiren bir şey değil aksine onların daha iyi anlaşılması ve tatbikine yardımcı olan bir şeydir (Sedâd, 2015: 150- 152).

Sedâd, septiklerin ikinci ortak iddialarını yani aklın hakikate vasıl olamayacağı ve ona isabet edemeyeceği iddiasını ise, Kartezyen metodik

10 Antik Yunan'da ağırlıklı olarak Yermerkezli kozmolojik öğretisi hâkimdir. Ancak, Laertios, Pythagoras'ın da Yerküre'nin evrenin merkezinde olduğu inancına sahip olduğunu aktarsa da (bk. Laertios, 2021: 25/386) bilim ve felsefe tarihçileri, Pythagoras ve okulunun, Yerküre'nin merkezde olmadığını, kendi eksenini etrafında ve kendisinden görülmeyen bir ataş kütleli etrafında döndüğünü varsaydıklarını aktarmaktadır. Helenistik dönemde ise Aristarkhos, Güneş'i merkeze alarak Yerküre dâhil gezegenleri etrafında döndürdüğü Güneş merkezli evren modelinden ilk bahseden astronomlardan biridir. Yermerkezli kozmolojik öğretiyi temellendiren Platon ve özellikle Aristoteles'in otoritesinden kaynaklı olarak, yine Helenistik dönemde Cladius Ptolemy'nin (Batlamyus) *Almagest* adlı eserinde Yermerkezli evren modelini -bazı anomalileri gidermeye çalışarak- matematikle sistemleştirmesi neticesinde bu model, Ortaçağ'da her iki dünyada da; İslâm dünyasında ve Hristiyan Batı dünyasında yüzyıllar boyunca tek geçerli kozmolojik model olarak kabul görmüştür (Mason, 2001: 22, 41-42; Jones, 2006: 59; ayrıca bk. Kaya, 2021: 878- 912).

11 Galileo Galilei, *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, çev. Reşit Aşçıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

şüpheye¹² üstü örtük atıfla çürütmeye çalışmaktadır (bk. Öner, 1999: 146). Sedâd'a göre ispatsız bir görüşe tutunmak elbette ki filozofların yol ve yöntemi değildir. Bu doğrultuda felsefe, herhangi bir hüküm ve tasdikte bulunurken öncelikle her şey hakkında olası şüpheleri tek tek saymakla, böylece hüküm ve tasdik in apaçık kanıtlarla (*berâhîn*) sabit olmasıyla ilişkili bir etkinliktir. Felsefe, tam bir özen ve gayretle şüpheleri tümüyle ortadan kaldırmaya çalışır. İşte şüphecilerin düştükleri şüphe durumundan kurtulmalarının kestirme yolu tam da buradan geçmektedir. İnsan her şeyden şüphe edebilir, fakat asla şüphe edemeyeceği bir şey vardır ki o da kendi varlığıdır. Çünkü her şeyden şüphe etmek için sarf ettiği onca fikri çaba ve şüphenin kendisi, gerçekte şüphe edenin varlığını ispata yöneliktir. İnsan bütün hükümlerinde aldanmış olsa bile bu aldanışın kendisi aldanan kişinin varlığını ispat eder, çünkü kişinin aldanabilmesi için var olması gerekir. Kendi varlığının sübutundan şüphe etmesi mümkün olmayan insan, doğal olarak kendi dışındaki diğer insanların ve dışsal şeylerin varlığından da şüphe edemez. Bu da, septiklerin söylediklerinin aksine, insan aklının bazı hakikatlere isabet edebileceğini ortaya koymaktadır (Sedâd, 2015: 152).

Dışsal varlığın gerçekliğine ilişkin yukarıda yer verilen itirazların yanı sıra şüphecilerin bunlardan daha güçlü bir itiraza da yer verdiklerini aktaran Sedâd, bu itirazın kısaca “Fikrin sıhhatini teslim ile beraber eşyânın hâriçte vücûdunu inkâr etmek”ten ibaret olduğunu belirtmektedir. Sedâd'a göre, bu, esas itibarıyla bir araya getirilmeleri gereken iki meselenin birbirinden ayırt edilmesine dayandırılmıştır. Sedâd'ın aktardığı septik itiraz şöyle ifadeye dökülebilir: “Dışsal hakikat vardır ancak zihin dışsal hakikate isabet edemez”; “Fakat eğer dışsal hakikat varsa zihnin hakikate isabet etme yeteneği vardır”; “Ancak zihnin dışsal hakikate isabet edemeyeceği kabul edilmişti”; “O halde; dışsal hakikat yoktur.” Oysa Sedâd'a göre bu argümanda birbirinden tefrik edilen iki mesele (aklın sıhhati ve isabet etmesi ile dışsal varlığın sübutu) bir araya getirilip şöyle denilmelidir: Ya aklın sıhhati ve isabet etmesiyle birlikte dışsal varlığın sübutu ya da bunun aksi gerekir. Bu durumda, önceki iki itirazı çürütmek için ileri sürülen açıklamalarla şüphecilerin bu iddiası da rahatlıkla çürütülebilir. Çünkü aklın sıhhati ve hakikate isabet etmesi kanıtlandığında ona bitişik bir mesele olarak varlığın sübutu da kanıtlanmış olacak, bunun aksi çürütülmüş olacaktır (Sedâd, 2015: 152- 154).

12 Kartzeyen şüphenin felsefe tarihi bakımından dayanaklarına işaret etmek mümkündür. Patristik felsefenin önemli ismi Saint Augustinus'a göre en sağın bilgilerden şüphe etsek bile bir benimizin ve ruhumuzun varlığından şüphe edemeyiz. Çünkü şüphe eden benin şüphe etmesinden kuşku duyulamayacağına göre benimiz var olmak durumundadır (Augustine, 1995: 162- 163). Böylece Augustinus bir bakıma, Descartes'ın yüzyıllar sonra metodik şüphe neticesinde ulaştığı sarsılmaz bilgi “Cogito ergo sum”u varlığın ve bilginin temelini yerleştirmiştir (Gökberk, 2020: 173).

II. 19. Yüzyıl Matematik Mantık Sistemleri ve Felsefi-Mantıksal Arka Plan

Sedâd eşyânın hakikatının sübutunu ortaya koyarken yer yer modern felsefe birikiminden istifade etse de onun amacı, zihinden hareketle varlığı temellendirmek değildir. O, yukarıda anlatıldığı üzere gerek klasik metafizik gerekse kelâm metinlerinden esinlenerek, mantık bilimini doğrudan “hakâiku’l-eşyâ sâbit” doktrinine dolayısıyla ontolojiye dayandırmaktadır. Bu esas itibariyle klasik mantık geleneğinin mantık bilimine bakışı ile örtüşen bir yaklaşımdır. Ülken’in tespitini esas alarak yorumlarsak; bilgi analizinin felsefenin bir âleti değil de gayesine dönüştüğü modern felsefe ve Aydınlanma felsefesinin (Ülken, 2014: 77) aksine Sedâd’da bilgi analizi, ontoloji dâhil felsefenin bir âletinden ibarettir. Sedâd’ın mantığın menşesinde varlığın hakikatının sübutunun yattığını yeniden hatırlatması, içinde bulunduğu 19. yüzyıl itibariyle son derece önemlidir. Bunun önemini kavramak için Batı’da yeni mantık (matematik mantık) arayışlarının daha da hız kazandığı 19. yüzyıla gelmeden felsefi düşüncedeki köklü değişime ve mantık perspektiflerine temas etmemiz, ardından *Mizân*’ın eleştirel okumaya tabi tuttuğu matematik mantık sistemlerine göz atmamız gerekir.

a. Felsefi ve Mantıksal Arka Plan

Ontolojinin epistemolojiden çıkarsandığı 17. yüzyılda modern felsefe ile birlikte felsefenin merkezini “varlık”tan ziyade “zihin” teşkil etmeye başlamıştır. Modern felsefede ve bir yüzyıl sonrasında Aydınlanma felsefesinde ontolojik perspektifler epistemolojik perspektiflerden türetilir (bk. Ülken, 2014: 75- 80). Modern felsefenin kurucusu kabul edilen Descartes, *Felsefenin İlkeleri*’nde öncelikle insan bilgisinin ilkelerine yer verir. Bu bölümde metodik şüpheyi konuşurarak en nihayet “Düşünüyorum o halde varım” argümanına ulaşır. Böylece onun, varlığını ilk temellendirdiği töz, özsel özelliği düşünmek olan “zihin”dir. Ardından özsel özelliği yaratmak olan “Tanrı”nın; Tanrı’nın, zihin dışı dünyada şeylerin varlığına ilişkin bizi yanıltmayacağı düşüncesiyle nihayet özsel özelliği yer kaplamak olan “madde”nin birer töz olarak varlığını temellendirir. Böylece ontoloji, Descartes tarafından epistemolojik temelde yeniden kurulur (bk. Descartes, 2020: 67- 117).

Aydınlanma felsefesinin en önde gelen ismi Kant, felsefi sisteminin çerçevesini belirlediği *Arı Usun Eleştiri*’nde öncelikle bilgiyi “apriori” ve “aposteriori” olmak üzere ikiye ayırır. Deneyim bize yeni bilgiler sunan tükenmez bir kaynak olmakla birlikte, ona göre yine de burası zihnin kendisini sınırlayacağı yegâne alan değildir. Çünkü deneyim yalnızca nelerin var olduğunu söyler, onların niçin başka türlü değil de öyle olması gerektiğine ilişkin nedensel-evrensel bilgi sunamaz. Bu anlamda deneyim

aklı doyuran değil daha ziyade uyarandır. Zorunlu-evrensel bilgiler, deneyimden bağımsız olarak açık ve sağlam bilgiler olup apriori bilgilerdir. Deneyimden elde edilmiş bilgiler ise aposteriori bilgilerdir. Bununla birlikte “Her değişimin bir nedeni vardır” gibi zaman zaman dolaylı da olsa deneyime dayanan apriori bilgilerden de söz edildiği için¹³ Kant, hiçbir şekilde deneyimden türetilmemiş ve ona karışmamış bir arı apriori bilginin varlığını kendi epistemolojisinin temeline yerleştirir (Kant, 2017: 39- 40).

Kant, bilginin “apriori” ve “aposteriori” ayrımına dayalı olarak yargıları da “analitik” ve “sentetik” diye ikiye ayırmaktadır. Analitik yargılar, yüklemi öznesi tarafından kapsanmış olup yüklemi ile öznesi arasındaki bağlantının özdeşlik yoluyla düşünüldüğü yargılardır. Bu sebeple onlar bilgiyi genişleten değil açıklayan yargılardır. Çünkü analitik bir yargının yüklemi, öznesinin kavramına hiçbir şey eklemesiz. Buna karşıt olarak sentetik yargılar, yüklemi öznesi tarafından kapsanmamış, yüklemine, öznesi ile bağlantısının özdeşlik yoluyla düşünülmediği yargılar olup özne kavramına yeni bir bilgi eklerler. Analitik yargılarda özne kavramının ötesine gitmeye gerek yoktur; özne kavramı ayrıştırmak ve analiz etmek yeterlidir. Sentetik yargılarda ise sadece özne kavramının ayrıştırılması ve analiz edilmesi yüklemine verdiği bilgiye ulaşmak için yeterli değildir, çünkü yüklemine verdiği bilgi yalın haliyle özne kavramından başka bir şeydir. “Tüm cisimler uzamlıdır” önermesinde, özne yüklemi kapsadığı için yargı analitik bir yargıdır. Önermede yüklem bize cisme ilişkin yeni bir bilgi sunmamakta sadece onu açıklamaktadır. Bu açıklayıcı bilgiye öznenin kavramını analiz etmekle ulaşabiliriz. Fakat “Tüm cisimler ağırdır” önermesinde özne, yüklemi kapsamamaktadır ve bu nedenle yüklemine sunduğu bilgi cismi açıklamamakta, cismin analiziyle ulaşılamayacak başka bir bilgi sunmaktadır. Analitik yargılar hiçbir şekilde deneyime dayanmazken sentetik yargılar deneyime dayanan yargılardır. Ancak Kant’a göre “Tüm cisimler ağırdır” önermesinde cisme ait ağırlık niteliği deneyim yoluyla elde edilmiş olsa da yüklemi *tümel ve zorunlu olarak* özneye bağlayan deneyimin kendisi olamaz. Bir A kavramının ötesine geçerek bir başka B kavramını onunla *bağlantılı olarak* düşünmemizi sağlayan apriori olandır (Kant, 2017: 44- 46).

Böylece Kant, kendi deyişiyle “usun tüm kuramsal bilimlerinde sen-

13 David Hume, “Var olmaya başlayan her şey bir varoluş nedenine sahip olmak zorundadır” ilkesinin felsefede sorgusuz sualsiz kabul edilen bir ilke olduğu kanısındadır. Hume’a göre bu ilkede hiçbir sezgisel kesinlik bulunmamaktadır. Nedenin zorunluluğu için üretilmiş olan her tanımlama, Hume’un gözünde, sadece bir aldatmaca ve safsatadan ibarettir. O halde, “her yeni üretim için bir nedenin zorunluluğu”nu bilgidan ya da herhangi bir akıl yürütmeden türetmediğimize göre, Hume’a göre bunun kaynağı gözlem ve deneyim olmalıdır. Hume, tüm akıl yürütme zincirini ve neden-sonuç bağlantılarını izlenimlere dayandırır. Onun ifadesiyle “belleğin ve duyuların yetkisi olmadığında bütün akıl yürütmelerimiz uyduruk ve temelsiz olacaktır.” O halde, “neden ve sonuç ile ilgili tüm akıl yürütmeler kökensel olarak belli bir izlenimden türetilmişlerdir.” (Hume, 2009: 65- 69).

tetik apriori yargıların ilkeler olarak kapsandığını” ileri sürerek bilimin sınırlarını sentetik apriori olanla çizer. Kant’a göre asıl matematik önermeler apriori olmakla birlikte tüm matematik önermeler sentetiktir. Örneğin, “ $7+5=12$ ” önermesini alalım. Biz hiçbir zaman için özne kavramını (“ $7+5$ ”) düşünerek ve analiz ederek “12” kavramına ulaşamayız. Burada doğrudan kavramın kendisinde bulunmayan fakat ona karşılık gelen sezgi gereklidir. O nedenle, aritmetik yargı sentetik bir yargıdır. Diğer taraftan “12” kavramını, “ $7+5$ ” ile *bağlantılı* kılan sentetik olanın kendisi olamaz. Aynı şekilde “İki nokta arasındaki doğru çizgi en kısa çizgidir” şeklindeki önermede de “doğru” kavramının analizi ile “en kısa çizgi” kavramına ulaşamayız, çünkü “doğru” kavramı büyüklük ile ilgili hiçbir şeyi kapsamaz. Burada yine sentezi mümkün kılan sezgiden yardım alınmalıdır. Dolayısıyla geometrik yargı da sentetik bir yargıdır. Bununla birlikte, her ne kadar sentetik yargılar olsalar da gerek aritmetik gerekse geometrik yargılarda yüklemi özne ile tümel ve zorunlu olarak bağlantılı kılan ve tümüyle sentetik olanın dışında kalan başka bir şeyden yardım alınmalıdır ki o da apriori olandır. Kant’a göre tıpkı matematik gibi doğa bilimi de sentetik apriori yargıları kendi içinde taşımaktadır. Örneğin, “Cisimsel dünyanın tüm değişimlerinde özdek niceliği değişmeksizin kalır” önermesi sentetik bir önermedir. Bununla birlikte, zorunlu ve evrensel bilgi sunması itibarıyla apriori kökenli önermedir. Çünkü önermede yüklemi, *özneye evrensellekle ve zorunlu olarak bağlayan* apriori olanın kendisidir (Kant, 2017: 46- 48).

Peki, apriori sentetik önermeleri olanaklı kılan şey nedir? Apriori bir yargıda verili kavramların ötesine geçilmek istendiğinde kavramın kendisinde bulunmayan ancak ona karşılık gelen sezgide apriori saptanabilen ve onunla sentetik olarak bağlanabilen apriori sezgiler olarak “uzay” ve “zaman”dır. Kant, uzay ve zaman apriori sezgileri ile oluşturulan yargıların hiçbir zaman için bu zeminden kayarak *duyuların nesnelere ötesine geçemeyeceğini, yalnızca olanaklı deneyimin nesnelere için geçerli olabileceğini* belirtmektedir (Kant, 2017: 75- 76). Tam da bu noktada metafizik, çözümlenmesi gereken en büyük problem olarak Kant’ın karşısına dikilmektedir. Kant açısından metafizik, onca sonuçsuz çabaya rağmen yine de insan aklının doğasından ötürü vazgeçilmez görülmelidir. Fakat bu, metafiziğin salt apriori olmasını gerektirmez. Çünkü metafizikten verili apriori bilgilerimizi genişletmesini de bekleriz. Verili apriori kavrama, onda bulunmayan başka bilgiler ekleyen ilkelerden yararlanmak durumunda kalırız ve bu sayede apriori sentetik yargılar sayesinde metafizik alanda, Kant’ın ifadesiyle “öylesine uzaklara açılırız ki deneyimin kendisi artık bizi izleyemez olur.” (Kant, 2017: 48). Örneğin, “Dünyanın bir ilk başlangıcı olmalıdır” önermesi, insan aklının doğasının bir eğilimi ile ileri sürülmüş metafizik önermedir. Sentetik olandan yola çıkılarak kurulmuş bu

önerme ile “Dünya” kavramında onda olmayan başka bir bilgiye ulaşmak isteriz. Bu anlamda, Kant’a göre metafizik en azından *ereğine göre* arı sentetik apriori yargılardan oluşur. Bununla birlikte, metafizik yargılar, evrensellik ve zorunluluk noktasında kuşku içeren yargılardır. Bu noktada Kant, tekrar apriori sentetik yargıların nasıl olanaklı olduğu sorusunu gündeme getirir. Çünkü burası, onun deyiimiyle “metafiziğin ya ayakta kalmasını ya da düşmesini belirleyecek olan noktadır.” (Kant, 2017: 48-49). David Hume’un (1711- 1776) bu sorunun cevabına en çok yaklaştığını teslim etmekle birlikte Kant, onun, problemi evrenselliği içinde ve yeterince düşünmekten ve değerlendirmekten çok uzakta kaldığı kanaatindedir. Onun aktarımıyla, Hume’un “vargılarına göre metafizik dediğimiz her şey yalnızca deneyimden ödünç alınmış ve alışkanlık yoluyla zorunluluk görünüşünü kazanmış şeyler üzerine sözde ussal içgörülerden kaynaklanan bir kuruntu”dan ibarettir. Hume’un metafiziğe ilişkin bu vargısının temelinde, onun yalnızca etkinin nedeni ile bağlanmasını ilgilendiren sentetik önermede durup kalması, böylece apriori önermenin bütünüyle imkânsız olduğunu gösterdiğine inanmış olmasıydı (Kant, 2017: 49).¹⁴

Kant, “Apriori sentetik yargılar nasıl olanaklıdır?” sorusuna ikna edici ve gerçek bir cevap bulmak için esasta şu iki belirgin sorunun gündeme getirilmesi gerektiği kanaatindedir: “Arı Matematik nasıl olanaklıdır? ve “Arı Doğa bilimi nasıl olanaklıdır?” Kant’a göre her iki bilimin olanaklı oluşu onların edimsellikleriyle kanıtlanabilir. Bununla birlikte, metafiziğin edimsel olarak var olduğunun söylenemeyecek olması, onun olanaklı olmasını kuşkuda bırakmaktadır. Diğer taraftan metafizik bir bilim olarak edimsel olmasa da yine de *doğal bir eğilim olarak* edimseldir. Çünkü “İnsan usu, salt bir iç gereksinimin durdurulamaz dürtüsü altında herhangi bir görgül us kullanımının ya da buna göre türetilen ilkelerin yanıtlayamayacağı sorulara ilerler.” İnsan aklı kurgusal düşünce düzeyine kendisini

14 Hume’a göre tanıtlamanın biricik objeleri sayı ve ölçüdür. Bu daha yetkin bilgi türünü yani matematiği tutup da bu sınırların ötesine yayma çabaları yalnızca bir safsata ve bir kuruntudan ibaret kalacaktır. Hume açısından bunun dışındaki bütün soruşturmalar sadece olgu sorunları ve varoluş üzerindedir. Herhangi bir varlığın varoluşu ise sadece nedeninden ya da etkisinden yola çıkarak yapılan kanıtlamalarla ispat edilir ve Hume’a göre tüm bu kanıtlamalar bütünüyle tecrübe üzerine kuruludur. Şayet apriori akıl yürütürsek, her şey her şeyi üretebilir gibi görünebilir. Mesela bir çakıl taşının düşmesi Güneş’i söndürebilir, yahut insanın istekleri gezegenleri yörüngelerinde denetim altına alabilir. O halde, “bize neden-etkinin nitelik ve sınırlarını öğreten, bir nesnenin varoluşundan başka bir nesnenin var oluşunu çıkarsamayı mümkün kılan sadece tecrübedir.” Buna bağlı olarak Hume, Tanrı’nın varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü gibi metafizik konular üzerine ispatlar, genel olgular üzerine akıl yürütmelerden oluştuğu ve tecrübe ile de desteklendiği için akılda bir temel bulsalar da teolojik ve metafizik konuların en iyi ve sağlam temelini iman ve kutsal vahiy olduğu kanısındadır. Hume buna dayalı olarak klasik dinbilim ve metafiziğe ilişkin tavrını şu sözlerle bitirir: “Bu ilkelere gönülden kanmış olan kütüphaneleri elden geçirssek, nasıl da kıyamet koparmamız gerekir? Elimize bir cilt, sözcelişi, bir dinbilim ya da metafiziği kitabı aldığımızda, soralım: İçinde nicelik ve sayı üzerine deneysel akıl yürütmeler mi var? Yok. Peki, olgu sorunu ve varoluş üzerine deneysel akıl yürütmeler? O da yok. Atın öyleyse onu ateşe; çünkü içinde safsata ve kuruntudan başka bir şey olamaz.” (Hume, 1976: 133- 135).

genişletir genişletmez metafizik hep var olagelmıştır ve Kant'a göre her zaman var olmayı sürdürecektir. O, bu noktada şu iki soruyla araştırmasını sürdürür: "Metafizik doğal eğilim olarak nasıl olanaklıdır?" ve "Metafizik bilim olarak nasıl olanaklıdır?" (Kant, 2017: 49- 50).

"Evrenin bir başlangıcı var mıdır yoksa sonsuz mudur?" gibi doğal soruları tüm yanıtlama girişimleri çelişkilerle dolu olduğu için, Kant, sadece aklın metafiziğe doğru bir eğilimi ile dolayısıyla her zaman herhangi bir metafizik yaratmakta olan akıl yetisi ile yetinemeyeceğimizi ileri sürmektedir. Aklın metafizik nesnelere bilip bilemeyeceğine dair bir sağlamlığa ulaşması, metafiziğe ilişkin problemlerin nesnelere üzerine bir yargıda bulunma yetisine sahip olup olmayacağına dair bir karara varması imkân dâhilinde olmalıdır. Aklımızın olabildiğince genişletilmesi mi yoksa belirli ve güvenilir sınırlar içerisine alınması mı gerektiği sorunu da ancak bu sayede çözüme kavuşturulabilir. O halde, metafizik hakkında sorgulama insan aklının doğal eğilimi ile sonlandırılmayacağına göre "Metafizik bilim olarak nasıl olanaklıdır?" sorusunu gündeme getirmek kaçınılmaz olacaktır. Kant'a göre aklın kritiği bunu gerektirmektedir ve onun kritiği bizi sonunda zorunlu olarak bilime, aklın eleştiriden yoksun dogmatik kullanımı ise temelsiz varsayımlara götürür. Temelsiz varsayımlara eşit ölçüde görünüşte karşıt varsayımlar ileri sürülebileceği için de aklın dogmatik kullanımı bizi gerçekte kuşkuculuğa götürür. Bu bağlamda Kant'ın okumasına göre, bugüne dek dogmatik yolda ilerleyen tüm metafizik girişimler başarısız kalmıştır. Çünkü bu metafizik girişimlerin amacı, metafiziğin verili apriori bilgisinin sentetik olarak genişletilmesi olmasına rağmen, apriori kavramların analitik çözümlemesi ile ilerlemiştir. Oysa bu amaç için kavramların analitik çözümlemesinin bir yararı yoktur, çünkü analitik çözümleme onlara apriori olarak nasıl ulaşıldığını değil onlarda yalnızca neyin kapsandığını gösterecektir. Kant'ın vargısına göre, aklın dogmatik kullanımıyla ilerleyen tüm metafizik girişimler esas itibarıyla onun saygınlığını yitirmesi ve dallarının kopmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak onun tüm dalları kesilse bile kökleri koparılamayacak kadar sağlamdır. İnsan aklı için vazgeçilmez olan metafiziği, öncükilerin kullandığı yöntemle karşıt bir yöntemle köklerinden yeniden fakat başarılı ve verimli bir şekilde yeşertmek için daha sağlam bir dayanağa ihtiyaç vardır (Kant, 2017: 50- 51).

Metafiziğin teorik akılla temellendirilemeyeceğini ileri süren Kant, bu sağlam dayanağı pratik akılda bulur. Metafiziğe teorik akılda dayanak arayanlara o "Hodri meydan!" demektedir. Çünkü ona göre "yüksek bilgilere sahip olmakla övünenler bu noktada durmamalı, bunları açıkça sınamak ve değerlendirilmek üzere ortaya koymalıdır." Kant'ın ifadesiyle "Kanıtlamak mı istiyorlar, hodri meydan! Kanıtlasınlar ki Eleştiri de bütün silahlarını o muzaffer kişilerin ayaklarının altına sersin." O, metafiziğin,

teorik akılla kanıtlanmasının imkânsız olduğu, buna yönelik her girişimin eleştiriye açık olduğunu ifade ederek, “Tanrı”, “özgürlük” ve “ölümsüzlük” gibi metafizik kavramların, aklın etik kullanımında aranması ve bu aklın kullanılışı üzerine temellendirilmesi gerektiği kanısındadır. Kant metafiziğin sağlam dayanağını öncelikle, teorik aklın, düşünülmesi olanaksız olmayan bir kavram olarak ortaya koyabildiği ancak sorunlu bir biçimde ortaya koyabildiği, nesnel gerçekliğini sağlayamadığı “aşkınsal özgürlük” başka bir ifadeyle “mutlak özgürlük”te bulur. Pratik akılla gerçekliği kanıtlanan ve teorik akıl da dâhil olmak üzere saf akıl sisteminde “kilit taşı”nu oluşturan bir kavram olarak özgürlük kavramı, teorik akılda sırf birer ide olarak desteksiz kalan Tanrı ve ölümsüzlük gibi kavramların da dayanağını teşkil eder. Tanrı ve ölümsüzlük gibi metafizik kavramlar, özgürlük kavramına bağlanır ve onunla dayanak bulurlar; böylece nesnel gerçeklik kazanırlar. Sözü edilen kavramların özgürlük sayesinde ve ona dayanarak nesnel gerçeklik kazanması, onların olanaklı oluşunun özgürlüğün gerçek olmasıyla kanıtlanması anlamına gelir. Teorik akılda desteksiz duran kavramlara dayanak teşkil eden özgürlük kavramının gerçekliği ise ancak ahlâk yasası ile kendini açığa vurur (Kant, 2014: 3- 5).

Yukarıda ana hatlarıyla felsefi sistemlerini çözümlmeye çalıştığımız Descartes ve Kant tarafında felsefenin merkezine akıl ve zihnin sorgulanmasının konulması ile birlikte, mantık bilimi de ister istemez felsefi bakıştaki bu değişim ve dönüşümden etkilenmiş, ontolojik ve metafizik dayanaklarından arındırılarak epistemolojik temele oturtulmak istenmiştir. 19. yüzyılda matematik mantık sistemlerinin ortaya çıkışının arkasındaki itkilere birisi de budur; mantığın menşinden ontolojiyi söküp çıkarmaktır (bk. Ülken, 2014: 72). Bu bağlamda, Sedâd’ın *Mizân*’da kritik ettiği Batı’daki yeni mantık arayışlarına yer vermemiz meseleyi daha yakından görmek bakımından isabetli olacaktır. Ancak bundan önce Descartes, Leibniz ve Kant’ın mantık anlayışlarına değinmemiz, matematik mantık sistemlerine giden izleği takip etmek bakımından önem arz etmektedir.

Descartes, *Yöntem Üzerine Konuşma*’da Aristotelesçi mantık hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Mantığın, gerek kıyas biçimleriyle gerekse bunun gibi başka tür teknikleriyle, bilmediğimiz şeyleri araştırmak yerine sadece bildiğimiz şeyleri başkalarına açıklamaya yaradığını, daha doğrusu, ...hiç bilmediğimiz konular hakkında hiç muhakeme yürütmeden bol bol gevezelik etmemizi sağladığını anladım. Gerçi mantığın pek mükemmel, pek doğru kuralları da yok değil, ama bunların arasına bir o kadar da lüzumsuz ve zaman zaman zararlı olabilecek nitelikte kural sıkıştırılmış, bu yüzden doğruları tanımak ve yanlışlardan ayırt etmek neredeyse ham mermerden bir Diana ya da bir Minerva heykeli çıkarmak kadar zor (Descartes, 2013: 61).

Descartes, bu düşünceye dayalı olarak, çocukluğundan beri hayranlık duyduğu mantık, analitik geometri ve cebirin faydalı yanlarını ihtiva eden bir yöntem arayışına girmiş, “mantığı oluşturan yığınla kural yerine” yalın dört kural saptayarak yöntemini tayin etmiştir. Bunlar kısaca şöyle ifade edilebilir: 1. Doğru olduğu bilinmeyen hiçbir şeyi doğru kabul etmemek, en ufak bir kuşku dahi barındırmayan açık ve seçik kavramlara ulaşmak (apaçıklık kuralı), 2. Problemleri rahatça çözmeye olanak tanıyacak düzeyde çok bölümlere ayırmak (analiz kuralı), 3. En yalın ve bilinmesi en kolay olandan başlayıp adım adım daha zor ve karmaşık olanın bilgisine ulaşmak (sentez kuralı), 4. Her şeyi kusursuz bir şekilde saymak ve hiçbir şeyin atlanmadığından emin olmak (sayım kuralı). (Descartes, 2013: 61-65; a.mlf., 2021: 36- 54). Ülken’in değerlendirmesiyle, böylece eleştiri ile işe başlayan felsefede mantık sahasında ilk girişim, Descartes’ın apaçık ve kesin matematiksel kuralları saptaması olmuştur (Ülken, 2014: 75). Descartes, dört temel ilke ya da kural üzerine, klasik mantığa alternatif metodolojiyi kurmakla birlikte, kullanılabileceğinden ümitli olmasa da mantıkta matematik dilin imkânına da işaret etmiştir (bk. Altınörs, 2010: 67).

Matematik mantığa giden yolda ilk denemeler Leibniz’e aittir. Leibniz, kıyas teorisinin matematiksel yapısından dolayı Aristoteles mantığının formel yönüne hayranlık duysa da, Nusret Hızır (1899- 1980) bu hayranlığın Leibniz’in onu eksik bulup tamamlamak istemesine engel olmadığını ifade etmektedir. Hızır’ın değerlendirmesine göre bu, Leibniz’in mantığa ilişkin çalışmalarının bir yönünü ifade etmektedir. Öteki yönü ise yeni bir mantık sistemi kurmaya yönelik denemeleridir (Hızır, 1945: 433; ayrıca bk. Ülken, 2014: 75). Biz burada Leibniz’in mantık çalışmalarının ikinci yönüne odaklanacağız. Nitekim Leibniz önerme bağıntısını merkeze alan ve mantık çalışmalarının ikinci yönüne karşılık gelen mantık denemeleri ile 19. yüzyıldaki yeni mantık arayışlarının da öncüsü sayılmaktadır (Hızır, 1945: 40).

Leibniz’in “*characteristica universalis*” dediği ve sembolik dille inşa etmek istediği mantık sistemi, önermeleri ve çıkarımları içeriklerinden bağımsız denetlemeyi hedeflemektedir. Leibniz, matematikte olduğu gibi mantıkta da ilerleme sağlanabilmesi için bunun elzem olduğu kanaatinde- dir. Nasıl ki, matematiksel hesap, matematikte akıl yürütmeyi kolaylaştırıyor, önermelerin ve çıkarımların içerikleri ile dolu düşünmeyi yalnızca düşmekten kurtarıyorsa “*characteristica universalis*” de bu işlevi mantıkta yerine getirecektir. Doğal dillerle bunu başarmak mümkün gözükmediğine göre matematikte olduğu gibi bir yapay dil inşa etmeye gerek vardır. Bu yapay dil, bir taraftan içeriklerinden arındırılmış önermeleri sembolleştirirken, diğer taraftan onlar üzerine işlem yapma/hesap yapmayı mümkün kılacak bir kalkül oluşturacaktır. Leibniz’e göre, bu tarz yapay bir matematik sembolik dil sayesinde mantık bilimi, doğal dildeki

sözcüklerden kaynaklı muhtemel anlam kargaşasından kurtulup evrensel/ideal bir dile sahip olacak ve bu sayede felsefe de bilim olma imkânına kavuşacaktır (Hızır, 1945: 434; Özlem, 2011: 241; Altınörs, 2010: 67- 78).

Bu doğrultuda Leibniz'in ilk girişimi, kavramların birleştirilmesi ve ayrıştırılmasına ilişkin aritmetik yorumla başlar. Leibniz'e göre kavramların birleştirilmesi aritmetikteki çarpmaya, ayrıştırılması ya da çözümlenmesi de sayıların asal çarpanlarına ayrılmasına benzer. Tanımlanamayan ve daha basit bir kavrama çözülemeyen kavramlar, birinci dereceden terimleri oluşturur ve bunlar bir sınıfta toplanır. Basit kavramlar ikişer ikişer birleştirilerek ikinci dereceden terimler elde edilir. Bunlar da ikinci sınıfta toplanır. Ardından birinci sınıftan bir terimle ikinci sınıftan bir terimin çarpılmasıyla üçüncü terim elde edilir. Leibniz'e göre matematik çarpanları nasıl yer değiştirebiliyorsa mantık çarpanları da yer değiştirebilmelidir. Örneğin, "İnsan akıllı bir hayvandır" önermesinde "akıllı" ile "hayvan" terimleri yer değiştirebilmelidir. Buna göre "İnsan akıllı bir hayvandır" denildiği gibi "İnsan, hayvan bir akıllıdır" da denilebilir. Çünkü Leibniz açısından isimler ve nitelikler arasında gerçekte bir farklılık yoktur (Hızır, 1945: 436).

Leibniz'in kavramların birleştirilmesi ve ayrıştırılmasına aritmetik yaklaşımını daha yakından anlamak için şu örneğe bakalım. "At, dört ayaklı bir hayvandır" önermesinde "at" terimi "G" ile, "dört ayaklı" terimi "Q" ile, "hayvan" terimi de "A" ile gösterilsin: $at=G$, $dört\ ayaklı=Q$, $hayvan=A$. Bu durumda Q ve A'nın çarpımıyla $Q.A=G$ eşitliği elde edilir. Q, A ve G'den her biri birer sayıdır. $G=6$, $A=2$, $Q=3$ olsun. Bu, her terimin kendine özgü bir karakteristik sayı ile, her basit terimin de karakteristiği olan asal bir sayı ile ifade edilebileceğini gösterir. Bu durumda $3 \times 2=6$, "at" tanımını ifade eder, yani "At, iki ayaklı bir hayvandır" şeklindeki tanımlayıcı önermeye karşılık gelir. Bu önermeyi tekrar en basit unsurlarına ayırmak için "at" terimine karşılık gelen "6" sayısı asal çarpanlarına ayrılacaktır. 2 ve 3 asal sayıları, "dört ayaklı" ve "hayvan" terimlerine karşılık gelmektedir. Asal bir sayı tarafından bölünebilmesi için karakteristik sayının o asal sayıyı çarpan olarak ihtiva etmesi gerekir. Bu, karakteristik bir sayı ile gösterilen kavramın bütün yüklemelerinin, onu bölebilen asal sayılardan ibaret olduğu anlamına gelmektedir. Buna dayalı olarak tümel olumlu bir önermede konu, yüklemi ihtiva ettiği zaman -bu, yüklem konuyu bölmesi demektir- doğru olmaktadır. Önermeler arası ilişkiler gereği tümel olumlu önermenin çeliştiği olan tikel olumsuz önerme, tümel olumlu önerme yanlış olduğunda yani yüklem konuyu bölemeyen olduğunda, doğru olacaktır (Hızır, 1945: 436; ayrıca bk. Altınörs, 2010: 74).

Leibniz, ilk denemelerinden birini teşkil eden bu sistemdeki bazı aksaklıklardan ötürü ikinci bir denemede daha bulunmuştur. Bu denemede bağ (*copula/râbita*) yerine " \cong " işaretini almaktadır. Bir konu ve bir yük-

lemden oluşan “Her a, b’dir” şeklindeki tümel olumlu önerme “ $a \geq b$ ” şeklinde gösterilecektir. Bu sistemde harfler sayıları temsil etmektedir ve bir önermede konu olan terimin başka bir önermede yüklem olabilmesi ilkesi esas alınmıştır. Buna göre bağın geçişliliğini, “ \geq ” bağıntısının geçişliliği ile paralel almak mümkün hale gelmektedir. Bu durumda $c \geq b$ ise $b \geq a$ ise $c \geq a$ olacak ve buradan da şu sonuç çıkacaktır: $a \geq b$ ise $b \geq a$ ise $a=b$ ’dir. Bu matematiksel sonuç, mantıksal olarak “Her a, b’dir/ Her b, a’dır/O halde, $a=b$ ’dir” şeklinde ifade edilerek bağın bir özelliğine karşılık getirilmiş olmaktadır. Bu da, önerme bağı ile “ \geq ” işareti arasında kabul edilen paralelliğin doğru çıktığını göstermektedir (Hızır, 1945: 438).

Buna dayalı olarak, örneğin, “ $a \geq b$ ” şeklindeki sembolik önermenin “Her at dört ayaklı bir hayvandır” önermesine denk olduğunu kabul edelim. Yukarıdaki formel sisteme göre önerme “at=dört ayaklı bir hayvan” biçiminde ifade edilebilecektir. Denilebilir ki, “at” terimi “dört ayaklı hayvan” şeklindeki tanım cümlesine eşit bir terim değildir. Çünkü dört ayaklı hayvan’ın kapsamı, at teriminden daha geniştir. İkisi arasında eşitlik değil tam girişimlilik bağıntısı vardır; “Her at dört ayaklı bir hayvandır” ve “Bazı dört ayaklı hayvan attır.” Terimlerin gönderimde bulunduğu anlamlar dikkate alınarak ileri sürülebilecek böyle bir içeriksel itirazın Leibniz için bir önemi yoktur. Çünkü burada hedef, içeriklerinden bağımsız olarak kavram ve önermeler için bir matematiksel dil yaratmak ve bu dille yine içeriklerinden bağımsız olarak sembolleştirilen önermeler için bir hesap sistemi kurmaktır. Dikkat edilirse Leibniz’in bu ve benzeri sembolik dil denemelerinde önerme bağıntısı, kavramlar/mefhumlar yerine konulan sembolik işaretler arasındaki matematiksel bağıntıya indirgenmiştir. Bağıntıda artık dikkate alınması gereken, şeylerin kendinde durumu hatta onların zihindeki mefhumları değil, mefhumlar yerine konulan matematik sembolik ifadelerdir.

Kant, “Apriori sentetik yargılar nasıl olanaklıdır?” sorusuna verdiği eleştirel yanıtla matematiği, doğa bilimini ve metafiziği temellendirdikten sonra nihayet “Arı Usun Eleştirisi” diye adlandırdığı “arı usun *organonu*” olan tikel bilimi temellendirmektedir. Akıl, apriori bilginin ilkelerini sağlayan bir yeti olduğuna göre, Kant açısından, arı usun (saf aklın) bir organonu tüm arı apriori bilgilerin kazanılabilmelerini ve edimsel olarak ortaya çıkarılabilmelerini sağlayan ilkelerin bir toplamı olmalıdır. Arı usun kendisinin bir öğretisi değil sadece bir eleştiri olan böylesi bir ön-öğretimin faydası, aklımızın genişletilmesi değil yalnızca durulaştırılması ve yanlışlardan özgür kalmasına yöneliktir. Böylece bilginin genişletilmesi değil yalnızca düzeltilmesini sağlayacak ve tüm apriori bilginin değer ya da değersizliğini saptamamıza imkân tanıyacak bir denek taşı sunacaktır. Kant’a göre arı usun eleştirisini temel aldığımız vakit, eski olsun yeni olsun tüm çalışmaların felsefi içeriklerini değerlendirebilecek bir denek taşı

elde etmiş olacağız. O, apriori olanaklı oldukları ölçüde nesnelere ilişkin bilgi türü ile ilgilenen Aşkınsal Felsefenin ön-öğretimi olan bu disiplini, hem analitik apriori hem de sentetik apriori bilgiyi kapsayacak şekilde inşa etmek istemektedir. Bunun için ilk yapılacak iş, *düşünsel arı bilgiyi oluşturan tüm kök kavramların* tam sıralanışını göz önünde almak olmalıdır (Kant, 2017: 51- 53).

Kant'a göre arı usun eleştirisi, yalnızca Aşkınsal Felsefeyi oluşturan her şeyi kapsamı itibariyle onun tam bir ideasıdır. Aşkınsal Felsefe ise *apriori olanaklı oldukları ölçüde nesnelere ilgili bilgiyi kapsayan felsefedir*. O nedenle Kant, “arı usun eleştirisi” diye adlandırdığı böylesi bir ön-öğretimin inşası için görgül herhangi bir şeyi kapsayan hiçbir kavramın içeri girmesine müsaade etmemekten yanadır. Kısaca onda apriori bilgi tümüyle arı olmalıdır. Her ne kadar etiğin kavramları apriori olsa da Kant onları Aşkınsal Felsefenin dışında tutmaktadır. Çünkü örneğin, “haz”, “acı”, “istek”, “eğilim” gibi görgül kökenli kavramlar etiğin kurallarının temelini alınmasa da Kant'a göre, yine de bir etik dizgesinin oluşturulmasında üstesinden gelinmesi gereken birer engel olarak ya da eylem güdüsü yapılmaması gereken birer dürtü olarak ödev kavramına dâhil edilmelidirler. Böylece Kant, Aşkınsal Felsefeyi arı ve yalnızca kurgul usun (teorik aklın) bir felsefesi olarak tanımlamakta, etiği bunun dışında tutmaktadır. Buna dayalı olarak da Arı Usun Eleştirisi Bilimi'ni, iki ana bölümde ele almaktadır: “Arı Usun Öğeler Öğretisi” ve “Arı Usun Yöntem Öğretisi.” Kant'a göre insan bilgisinin, ortak fakat bizim için bilinir olmayan tek bir kaynaktan doğan iki kök kaynağı bulunmaktadır. Bunlar “duyarlık” ve “anlak (zihin)”tır. Birincisi yoluyla bize nesnelere, ikincisi yoluyla da düşünülürler verilir. Kant, bu doğrultuda “Öğeler Öğretisi”ni Aşkınsal Estetik ve Aşkınsal Mantık alt başlıkları ile çözümlemektedir. Ancak nesnelere duyarlık tarafından bize verilme koşullarının, onları zihin tarafından düşünme koşullarını öncelemesinden dolayı aşkınsal duyu öğretisi yani Aşkınsal Estetiğin, Öğeler Öğretisinin ilk bölümü olarak alınması gerektiğini belirtmektedir (Kant, 2017: 53- 54).

Kant, Arı Usun Eleştirisi biliminin temel bölümlerinden “Aşkınsal Öğeler Öğretisi” kapsamına dâhil ettiği Aşkınsal Estetiği çözümledikten sonra yine onun kapsamına dâhil ettiği “Aşkınsal Mantık”ı çözümlemeye ve temellendirmeye geçmektedir. Kant'a göre bilgimiz zihnin iki temel kaynağından doğar. Birincisi tasarımları alma, ikincisi bu tasarımlar yoluyla bir nesneyi bilme yetisidir. Birincisi yoluyla bir nesne bize verilirken ikincisi yoluyla da bu nesne o tasarım ile ilişkisi içinde düşünülür. Böylece Kant, sezgi ve kavramları tüm bilgilerimizin ana öğeleri olarak tayin etmektedir. Ne kavramlar onlara karşılık gelen sezgi olmaksızın ne de sezgi kavramlar olmaksızın bilgi verebilir. Kant, sezgi ve kavramları da arı ve görgül olmak üzere ikiye ayırmaktadır; sezgi de kavram da arı ya da

görgül olabilir. Arı sezgi, bir şeyin sadece seziliş biçimini, arı kavram ise sadece bir nesnenin düşüncesinin biçimini kapsar. Yalnızca arı sezgiler ve kavramlar apriori olanaklı iken görgül sezgi ve kavramlar aposteriori olanaklıdır. Kant, zihnin alıcılığını yani tasarımları alma yetisini “duyarlık”, tasarımların kendisini üretme yani bilginin kendineliğini “anlak (zihin)” diye adlandırmaktadır. Başka bir ifadeyle, duyuşal sezginin nesnesini düşünme yetisi zihindir. Bu yetilerden hiçbirini diğerine tercih edilemez. Duyarlık olmaksızın hiçbir nesne verilemezken zihin olmaksızın da hiçbir nesne düşünülemez; “İçerik olmaksızın düşünceler boş, kavramlar olmaksızın da sezgiler kördür.” Kavramları duyuşal kılmak yani onlara sezgide nesneyi eklemek, sezgileri anlaşılır kılmakla yani onları kavramlar altına getirmekle eşit ölçüde zorunludur. Zihin hiçbir şey sezemediği, duyuşal ise hiçbir şey düşünemediği için bilgi ancak bunların birleşmelerinden doğar. Bununla birlikte Kant’a göre yine de onlara düşen paylar birbirine karıştırılmamalıdır. Birini ötekenden özenle yalıtıp ayırmak gerekir. Buna bağlı olarak, *duyarlığın kurallarının bilimini yani Estetiği, zihnin kurallarının biliminden yani Mantık’tan ayırmak* durumunda kalırız (Kant, 2017: 77- 78).

Kant, genel zihin ve tikel zihnin kullanımına dayalı olarak mantığı da genel mantık ve tikel mantık olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Birincisi, hiçbir zihin kullanımının onlarsız mümkün olmadığı saltık *zorunlu düşünce kurallarını* kapsar. Genel mantık, bu kuralları, zihnin kendilerine yönelebileceği nesnelere çeşitliliğine bakmaksızın ele alır. Tikel mantık ise belli bir nesne türü üzerine doğru düşünme kurallarını kapsar. Kant, birincisinin ögesel mantık, ikincisinin şu ya da bu, herhangi bir bilimin organonu olarak da adlandırılabilceğini ifade etmektedir. Genel mantığı da arı ve uygulamalı mantık olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Birincisinde zihni uygulamanın tüm görgül koşulları soyut olarak alınır. Dolayısıyla zihnin ve aklın bir kanonu olarak genel arı mantığın işi, kullanımının biçimsel yanları açısından yalnızca apriori ilkeler ile ilişkili olmalıdır. O nedenle, ruhbilimin öğrettiği öznel koşullar altında zihnin kullanımının kurallarına yöneldiği zaman genel mantık, uygulamalı mantık olacaktır. Uygulamalı mantık, nesnelereki ayrımı göz önüne almaksızın zihin kullanımını ile ilgili olsa da onun görgül ilkeleri vardır. O nedenle, Kant’a göre uygulamalı mantık ne genel olarak zihnin bir kanonu ne de tikel bilimlerin bir organonudur. O, olsa olsa sıradan zihnin bir sağaltımı (*kathartikon*) olabilir (Kant, 2017: 78).

Kant uygulamalı mantığı, kuralları arı mantık tarafından verili belli araştırmaları kapsamaması gereken olağan anlamındaki mantıktan ayırmaktadır. Ona göre uygulamalı mantık, öznenin yalnızca görgül olarak verilen olumsal koşulları altında zihnin ve onun somut olarak (*in concreto*) zorunlu kullanım kurallarının bir tasarımından ibarettir (Kant, 2017: 79).

Buna dayalı olarak Kant, genel mantıkta “arı usun öğretisi”ni oluşturan bölümün, uygulamalı mantığı oluşturan bölümden tümüyle ayrılması gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre yalnızca genel mantık, kısa ve kuru olsa da sözcüğün gerçek anlamında bir bilimdir. O halde, bir mantıkçının her zaman için şu iki kuralı göz önünde bulundurması gerekir:

1. Genel mantık olarak, anlak bilgisinin tüm içeriğini ve nesnelerin türlü-ğünü soyutlar ve yalın düşünce biçiminden başka hiçbir şey ile ilgilenmez.
2. Arı mantık olarak hiçbir görgül ilkesi yoktur ve öyleyse (zaman zaman sanıldığı gibi) ruhbilimden hiçbir şey ödünç almaz ve bu nedenle bu sonuncunun anlağın kanonu üzerinde hiçbir etkisi yoktur. *Arı mantık belgitlenmiş bir öğretiler ve ondaki her şey apriori pekin olmalıdır* (Kant, 2017: 78- 79).

Böylece genel mantık, bilginin tüm içeriğini ve nesne ile bağıntısını soyutlayarak yalnızca bilgilerin birbirleri ile ilişkilerindeki mantıksal biçimi, genel olarak düşüncenin biçimini irdeleyen mantıktır. Aşkınısal Estetiğin ortaya koyduğu üzere hem arı hem de görgül sezgiler olduğu için nesnelerin arı ve görgül düşünceleri arasında da bir ayırıma gitmek gerekir. Yalnızca bir nesnenin arı düşüncesinin kurallarını kapsayacak olan genel mantık, tüm görgül içerikli bilgileri dışlamak zorundadır. Bunu da ölçüt aldığı kimi yasalara göre yapar. Genel mantık, hangi kaynaktan gelirse gelsinler, ister bizde apriori olarak isterse görgül olarak verili olsunlar, kökenlerini araştırmaksızın yalnızca tasarımlar için sağlanabilecek zihin biçimi ile ilgilenir. Bununla birlikte, Kant’a göre, köken olarak ne görgül ne de estetik olan kavramların bulunabileceği beklentisi içerisinde *bütünüyle apriori* düşünebilmemizi sağlayacak bir bilimin ön-i-deasını oluşturabiliriz. Böylece *Aşkınısal Mantık, zihnin ve aklın yasaları ile bunların apriori nesnelere ilişkileri ölçüsünde ilgilenecektir*. Kant tam da bu noktada genel mantığın arı/saf kısmını Aşkınısal Mantık olarak nitelendirmekte ve bunu gerçek anlamıyla bir bilim kabul etmektedir (Kant, 2017: 79- 80; a.mlf., 1819: 12- 16). Bu doğrultuda *Logic*’te mantığa şu tanımları getirmektedir: “Genel anlamda zihnin ve aklın *zorunlu yasalarının* veya genel anlamda *sadece düşünmenin formunun* bilimidir.” (Kant, 1819: 12). Bu anlamda Kant’a göre mantık maddeye değil sadece forma ait olarak aklın bilimidir; hiçbir tikel nesneyi dikkate almaksızın fakat bütün nesnelere genellenebilen *düşünmenin apriori zorunlu yasalarının bilimidir*. Dolayısıyla Kant açısından o, genel anlamda zihnin ve aklın doğru kullanımının bilimidir. Diğer bir ifadeyle objektif yani apriori ilkelere dayalı olarak zihnin nasıl düşünmek zorunda olduğunun bilimidir yoksa özel anlamda empirik (psikolojik) ilkelere dayalı olarak zihnin nasıl düşündüğüne ilişkin bir bilim değildir (Kant, 1819: 16).

Kant, Aşkınısal Mantığın ilk bölümü olan Aşkınısal Analitik’i “apriori bilgimizin tümünün arı anlak bilgisinin öğelerine ayrıştırılması” olarak tanımlamaktadır. Bunun için dikkate alınması gereken birkaç ilke sun-

maktadır. Birincisi, kavramların görgül değil arı kavramlar olmaları, ikincisi sezgiye ve duyarlılığa değil, düşünceye ve zihne ait olmaları, üçüncüsü ögesel kavramlar olmaları, son olarak arı anlağın (zihnin) bütün bir alanını bütünüyle doldurmalarıdır (Kant, 2017: 84). Kant'a göre her insan zihninin bilgisi kavramlar yoluyla bir bilgidir ve bu nedenle sezgisel değildir. Çünkü tüm sezgiler duyusal olarak etkilenimler üzerine, fakat kavramlar işlevler üzerine dayandığı ve zihin bilgisi kavramlar yoluyla gerçekleştiği için zihin bir sezgi yetisi değildir. Kant'ın burada kavramların dayandığı işlevden kastı, değişik tasarımları tek bir ortak tasarım altında düzenleme ediminin birliğidir. Buna göre kavramlar düşünmenin kendineliliği üzerine dayanırlar. Zihin bu kavramları, yargıda bulunmanın dışında hiçbir yolda kullanmaz. Sezgiden başka hiçbir tasarım dolaysız olarak nesne ile bağlantılı olmadığı için bir kavram hiçbir zaman bir nesne ile dolaysız olarak bağlantılı olamaz. Olsa olsa ancak nesnenin başka herhangi bir tasarımı ile dolaysız bağlantılı olabilir. Bu doğrultuda Kant, yargıyı, “nesnenin dolaylı bilgisi” ve bu nedenle “onun bir tasarımının tasarımı” olarak almaktadır. Ona göre, her yargıda birçok tasarım için geçerli olan bir kavram vardır ve bu birçok tasarım arasında ayrıca nesne ile dolaysız bağlantılı verili bir tasarım da bulunur. “Tüm cisimler bölünebilirdir” önermesinde “bölünebilir” kavramı, birçok başka kavram ile bağlantılı olmakla birlikte bağlantılı olduğu bu kavramlar arasında özellikle “cisim” kavramı ile bağlantılıdır, “cisim” kavramı ise kendilerini bize sunan belli görüngüler ile bağlantılıdır. Bu, nesnelerin “bölünebilirlik” kavramı yoluyla tasarımılandığını fakat dolaylı olarak tasarımılandığını göstermektedir. O halde, “tüm yargılar tasarımlarımız arasındaki birlik işlevleridir.” Yargıdaki tasarımlar dolaysız değil dolaylı tasarımlardır. Bu şu anlama gelmektedir: Bir yargıda dolaysız tasarım yerine hem bu tasarımı hem de onun dışındaki birçok tasarımı kapsayan daha yüksek bir tasarım nesnenin bilgisi için kullanılır ve bu sayede pek çok olanaklı bilginin tek bir bilgide toplanması da olanaklı hale gelir (Kant, 2017: 86- 87).

Kant zihnin tüm edimlerinin yargıya indirgenebileceğini, buna bağlı olarak da zihnin bir yargılama yetisi olarak düşünülebileceğini ileri sürmektedir. Zihin bir düşünme yetisidir, düşünme ise kavramlar sayesinde gerçekleşir. Fakat olanaklı yargıların yüklemeleri olarak kavramlar, halihazırda belirlenmemiş bir nesnenin herhangi bir tasarımı ile bağlantılıdır; “cisim” kavramının kendisi yoluyla bilinebildiği ve imlediği, örneğin metal ile bağlantılı olması gibi. Dolayısıyla “cisim” kavramında olduğu gibi bir kavram, nesnelere ile bağıntı kurabilmesini sağlayan başka tasarımları kapsaması yoluyla kavram olduğu ölçüde olanaklı yargının yüklemi olacaktır. Buna bağlı olarak “Her metal cisimdir” önermesinde “cisim” kavramı olanaklı bir yargının yüklemi olmaktadır. Kant, yargılardaki bu birlik işlevleri bütünüyle sergilendiği vakit zihnin işlevlerinin de toplu olarak

bulunabileceğini belirtmektedir. Buna dayalı olarak zihnin yargılardaki mantıksal işlevlerini dört işlev olarak belirlemektedir: Yargıların niceliği, nitelik, ilişki ve kiplik (modalite). Bunların her biri de kendi içinde üç işlev barındırmaktadır. Niceliğin alt işlevleri evrensel, tikel ve tekildir. Niteliğin doğrulayıcı, yadsıyıcı ve sonsuzdur. İlişkinin/bağıntısının kategorik, hipotetik ve ayrıktır. Kipliğin ise problematik (belkili), assertorik (önesürümlü) ve apodeiktiktir (belgitli) (Kant, 2017: 86- 87).

Bunlar aynı zamanda arı anlağın (zihnin) kök-kavramlarıdır ve nesnelere apriori olarak uygulanırlar. Kant, Aristoteles'i izleyerek bunları kategoriler diye de adlandırmaktadır. Arı anlağın yargılardaki mantıksal işlevleri onun kök-kavramları olarak alındığında şu kategoriler tablosu ortaya çıkmaktadır: 1. Nicelik (birlik, çokluk, tümlük), 2. Nitelik (olguşallık, olumsuzlama, sınırlama), 3. İlişki (ilintilik ve kalıcılık, nedensellik ve bağımlılık, topluluk), 4. Kiplik (olanak-olanaksızlık, varoluş-varolmayış, zorunluk-olumsuzluk). Kant kategoriler noktasında amaç itibariyle Aristoteles'le hemfikir olduğunu belirtse de onun kategori anlayışı ve sayısında kusurlu noktaların bulunduğu iddiasındadır. Sözü edilen kök kavramları araştırmanın, Aristoteles gibi keskin kavrayışlı bir düşünüre yaraşır bir girişim olduğunu teslim etmekle birlikte, onun hiçbir ilkeye dayanmaksızın onları yalnızca önüne çıktıkları gibi topladığını ve kategoriler (yüklemeler) diye adlandırdığı on kategoriyi bir araya getirdiğini ileri sürmektedir (Kant, 2017: 91- 93).

Kant, böylece dört arı apriori kök kavram ya da kategori üzerine Aşkınsal Mantığı bina etmektedir. Ona göre Aşkınsal Mantık sadece düşüncenin ve doğruluğun biçimi ile ilgilidir. O nedenle, içeriksel doğruluğun denek taşıını vermediği için bilgi için yeterli olduğu söylenemez. Çünkü “bir bilgi mantıksal biçimi ile bütünüyle uyumlu, e.d. kendi kendisiyle çelişmiyor olabilse de, yine de nesne ile çelişebilir.” Kant'a göre zaten mantıktan, bundan ötesi yani *düşüncenin ve doğruluğun biçimiyle ilgili* olmasından öte bir şey beklenmemelidir. Mantık doğruluğun biçimsel kurallarını ortaya koymaktan öteye geçemez. Çünkü o içeriksel yanışı hiçbir şekilde ve hiçbir denek taşıyla ortaya koyamaz. Mantığın, nesnel dünyaya ilişkin bilgiyi genişletmek ve artırmak için bir *organon* olduğunu iddia etmek ve ondan bunu istemek boş bir istem olup gevezelikten başka bir şey olamaz. Bilgiyi genişletmek ve artırmak istemiyle bir *organon* olarak kullanılan genel mantık yalnızca bir yanılısama mantığı olacak, dolayısıyla Analitik değil olsa olsa Diyalektik mantık olacaktır (Kant, 2017: 81-82, 88; a.mlf., 1819: 17).

Tümevarım mantığını esas alan J. Stuart Mill'in (1806- 1873), tüm-dengelim, sonucu öncüllerinde saklı bulundurduğu için gerçekte bize yeni bir bilgi sunmadığı, tümel öncülde bulunan tekili tekrar etmekten ibaret olduğu iddiası (Mill, 1882: 165, 179) esasen Kant'ın kendi Aşkınsal

Mantığına yönelik bilgiyi genişletmediği ve artırmadığı yönündeki değerlendirmesiyle çakışır. Mill tümevarım mantığını esas alıp kendi takipçilerini etkilemekle birlikte kıyas hakkındaki görüşüyle de onun, Kant’la birlikte matematik mantıkçılara etkisinden söz edilebilir. Sedâd, Kant ve Mill’in kendi mantık perspektifleri ile yorumladıkları ve temellendirdikleri mantığı “sûfestâiyye”ye miras bıraktıklarını ifade ederken (bk. Sedâd, 2015: 604) onların mantık anlayışındaki sözü edilen ortak noktaya çekmiş olmalıdır. Nitekim 19. yüzyılda matematik mantık sistemleri geliştiren mantıkçılar, mantığı olabildiğince ontolojik içerikten bağımsız, çıkarımların formel doğruluk aracı olarak kıymetlendirmekten yanadır.

b. 19. Yüzyıl Matematik Mantık Sistemleri

19. Yüzyıl matematik mantık sistemlerinde en önemli problemlerden biri “bağıntı”, bir diğeri buna bitişik bir mesele olarak “yüklemin niceliği” problemidir. W. Hamilton (1805- 1865), Augustus De Morgan (1806-1871), W. Spalding (1809- 1859), George Boole (1815- 1864), W. Thomson (1819- 1890) ve W. Stanley Jevons (1835- 1882) gibi mantıkçılar, geliştirdikleri formel mantık sistemlerinde yüklem niceliğini de hesaba katmışlardır. Ancak Sedâd’ın işaret ettiği gibi bunlardan önce yüklem niceliğinden söz eden ve onu hesaba katarak yeni bir önerme anlayışı ve tasnifi geliştiren George Bentham (1800- 1884) olmuştur. Hamilton, Bentham’ın yüklem niceliğini hesaba katan önerme anlayışını daha da genişleten mantıkçıdır (Sedâd, 2015: 286; ayrıca bk. Öner, 2012: 93- 94).

Bentham, *Outline*’da mantığı “Kendi nesnesi için, başka herhangi bir sanat-ve-bilim branşının çalışmalarına insan zihninin avantajlı bir uygulamasına sahip sanat-ve-bilim (*art-and-science*) branşıdır” (Bentham, 1827: 14) şeklinde, *insan zihnini diğer bilimlere uyarlama* imkânı bulunan hem bir sanat hem de bir bilim olarak tarif etmektedir. Bentham, bu tarifi, mantığın, tikel konulara değil, konu-nesnesi ne olursa olsun sanat-ve-bilimlere tümel/evrensel olarak uygulanabilir *işlem modlarına* gönderimde bulunduğunu ilave etmektedir (Bentham, 1827: 15). Bu doğrultuda önermeyi “Zihnin yargıda bulunan fakültesinin denemesinin bir sonucudur” (Bentham, 1827: 120) şeklinde tanımlayan Bentham, bunun da bir anlamda idelere diğer bir anlamda sözcüklere gönderimde bulunduğunu belirtmektedir. İdelere sözcüklere temsil edildikleri için bir önermeden söz ettiğimizde sözcüklere mecbur kalmaktayız. Bentham’a göre zihindeki ideler, fiziksel ifadeler olan sözcüklere dile geldiğinde zihin karışıklığı işte buradan itibaren başlamaktadır (Bentham, 1827: 120- 121).

Bentham, mantıkçıların kategorik diye nitelediği basit önermenin iki ide arasındaki bağlantının ifadesine indirgenebileceğini, bu iki idenin ise iki terimle temsil edildiğini ifade etmektedir. Önermedeki iki terimin her ikisi de tekil olabileceği gibi biri tekil diğeri kolektif (genel) veya her ikisi

de kolektif olabilir. Bağlantıyı ise *özdeşlik (identity) bağlantısı* ve *ayrıklık (diversity) bağlantısı* olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Bentham, 1827: 124, 127, 129). Her iki terim de tekil olduğunda; örneğin, “Giovanni John’dur” önermesi bir özdeşlik önermesi iken “Giovanni Peter değildir” önermesi bir ayrıklık önermesidir. Fakat biri tekil diğeri kolektif iki terim arasında özdeşlik bulunmaz. Çünkü terimlerden biri (tekil olan) sayısal açıdan kesin olarak bilinmekte iken kolektif terim öyle değildir. Bununla birlikte, Bentham, tekil terim ile, kolektif terimle temsil edilen ve kolektif bütünde kapsanmış tekillerden “biri” (“some one”) arasında özdeşlik bulunabileceğini belirtmektedir. Örneğin, “İnsanların biri John’dur (*Some one man ise John*)” önermesinde John, kolektif bütünden (“insan”) “biri”dir ve ona özdeştir. Diğer durumda yani bir terimin tekil diğeri kolektif olduğu durumda ise önerme “John bir insandır (*John ise a man*)” şeklindedir. Burada “bir insan” (“a man”) ifadesindeki “bir (“a”)” ortak terimin ön ekidir (Bentham, 1827: 130). Önermede her iki terim de kolektif terim olduğunda Bentham’da özdeşlik ve ayrıklık bağlantıları şöyle karşımıza çıkmaktadır:

1. Genel terimlerden birinin gönderimde bulunduğu “herhangi bir tekil (*any individual*)” ile diğeri gönderimde bulunduğu “herhangi bir tekil (*any individual*)” arasındaki bağlantı; örneğin “eşaçılı” terimi ile “eşaçılı üçgen” terimi arasındaki özdeşlik gibi. 2. Genel terimlerden birinin gönderimde bulunduğu “herhangi bir tekil” (*any individual*) ile diğer genel terimin gönderimde bulunduğu tekillerin “herhangi bir parçası (*any one of a part*)” arasındaki bağlantı; örneğin, “İnsan” terimi ile “hayvan” terimi arasındaki özdeşlik gibi. 3. Genel terimlerden birinin gönderimde bulunduğu tekillerin “herhangi bir parçası (*any one of a part*)” ile yine diğer genel terimin gönderimde bulunduğu “herhangi bir parçası (*any one of a part*)” arasındaki bağlantı; örneğin, “dört ayaklı” ile “yüzen hayvan” arasındaki özdeşlik gibi. Buna dayalı olarak Bentham, ortak bir isim tarafından gönderimde bulunulan “herhangi bir tekil (*any individual*)”e uyarlanabilen terimi “tümel”, tekillerin “herhangi bir parçası (*any one of a part*)”na uyarlanabilen terimi ise “tikel” diye adlandırmaktadır (Bentham, 1827: 130- 131).

Bentham’a göre olumlu bir önermede tümellik birinci terime, bu terimin ön eki olan “her” (“every”) veya “herhangi bir (“any”)” şeklindeki niceleme sözcükleri ile, ikinci terime ise “herhangi bir (“any”)” şeklindeki niceleme sözcüğü ile atfedilir. Bununla birlikte o, bu önermede özdeşliği “dır (“is”)” bağından ziyade “aynıdır (“is the same as”)” bağı ile ifade etmenin zorunlu olduğu kanısındadır. Tikellik de birinci terime “bazı (“some”), “birisi (“some one)” şeklindeki niceleme sözcükleri ile; ikinci terime, şayet birinci terim tikel ise aynı sözcüklerle, tümel ise “bir (“a”) ile atfedilir (Bentham, 1827: 131- 132). Buna bağlı olarak Bentham sonuncusundan başlayarak olumlu önerme örneklerini şöyle sıralamaktadır:

1. Her at (tümel) bir dört ayaklıdır (tikel).
2. Bazı dört ayaklılar (tikel) bazı uçan hayvanlardır (tikel)
3. Her eşaçılı üçgen (tümel) herhangi bir eşaçılı üçgenle aynıdır (tümel). (Bentham, 1827: 132).

Olumsuz önermelerde de tümelliğin ve tikelliğin birinci terime atfedilmesinin benzer şekilde olduğunu ancak birinci terim tümel olduğunda, olumsuzluk ön ekinin, yüklem terimin tümel veya tikel olduğuna ilişkin belirsizliği ifade etmek için araya başka herhangi bir ön ek koymaksızın yüklem terimle birlikte zikredilmesi gerektiğini belirten Bentham, olumsuz önerme örneklerini de şöyle sıralamaktadır:

1. Her at (tümel) inek değildir (tikel veya tümel): (*Every horse is no cow*). Şayet bu önerme “Her at bir inek değildir (*Every horse is not a cow*)” şeklinde ifade edilseydi, bu bazı atların inek olduğuna gönderimde bulunurdu.
2. Bazı dört ayaklılar (tikel) uçan hayvanlar değildir (tikel).
3. Her eşaçılı üçgen (tümel) hiçbir ikizkenarla aynı değildir (tümel veya tikel). (Bentham, 1827: 132- 133).

Yukarıda sıralan *özdeşlik* ve *ayrıklık* bağıntısına sahip önermelerde bağıntılar dikkate alındığında, özdeşlik bağıntısının bir olumlu önerme ile ayrıklık bağıntısının ise bir olumsuz önerme ile dile geldiği, ister olumlu ister olumsuz olsun tüm önermelerin her iki teriminin de ya tümel ya da tikel olduğu göze çarpmaktadır. Buna bağlı olarak Bentham, önermelerin sekiz önerme formunda ele alınabileceğini ileri sürmektedir. Çünkü 1. her iki terim tümel, 2. her iki terim tikel, 3. konu terim tümel ve yüklem terim tikel, 4. konu terim tikel ve yüklem terim tümel alınabilecek, bu terimlerden oluşan önermelerin hem olumlu hem de olumsuzunu hesaba katıldığında önerme formu sekize yükselecektir. Bu şekilde önemlerin sekiz form içerisinde ele alınmasındaki amaç, Bentham’a göre, *türleri tözüyle ilişkilendirmeksizin her bir ideyi soyutlayabilmektir*. Bentham terimleri X ve Y harfleri ile, özdeşliği matematik eşitlik işareti “=” ile, ayrıklığı ise “||” işareti ile göstermektedir. Tümelliği “in toto”, tikelliği “ex parte” ifadeleri ile ya da tümelliği kısaca “t”, tikelliği ise “p” harfi ile göstermektedir (Bentham, 1827: 133). Bu sembolleştirmeye bağlı olarak sekiz önerme formunu şöyle sıralamaktadır:

1. X in toto = Y ex parte veya tX = pY
2. X in toto || Y ex parte veya tX || pY
3. X in toto = Y in toto veya tX = tY
4. X in toto || Y in toto veya tX || tY
5. X ex parte = Y ex parte veya pX = pY
6. X ex parte || Y ex Parte veya pX || pY

7. $X \text{ ex parte} = Y \text{ in toto}$ veya $pX = tY$

8. $X \text{ ex parte} \parallel Y \text{ in toto}$ veya $pX \parallel tY$ (Bentham, 1827: 133- 134)

Bentham, ayrıklık önermeleri (olumsuz önermeler) de dâhil olmak üzere bütün önermeleri bir eşitlik/denklem (*equation*) olarak değerlendirmektedir. Ancak son iki önerme formu ilk ikisi ile özdeş olduğu gerekçesiyle onların çıkarılabileceğini, yine dördüncü önerme formu dedüktif süreç yani tümdengelimsel çıkarım için daha ikna edici şekilde aynı ideyi ifade ettiği gerekçesiyle de ikinci önerme formunun geri plana itilebileceğini belirterek, sekiz önerme formunun beş forma indirgenebileceğini ileri sürmektedir (Bentham, 1827: 134). Bu durumda Bentham dedüktif bir çıkarım için beş önerme formunu şöyle belirlemektedir:

1. $X \text{ in toto} = Y \text{ in toto}$ veya $tX = tY$

2. $X \text{ in toto} = Y \text{ ex parte}$ veya $tX = pY$

3. $X \text{ in toto} \parallel Y \text{ (in toto or ex parte)}$ veya $tX \parallel {}^t_y Y$

4. $X \text{ ex parte} = Y \text{ ex parte}$ veya $pX = pY$

5. $X \text{ ex parte} \parallel Y \text{ ex Parte}$ veya $pX \parallel pY$ (Bentham, 1827: 134).

Bentham, önermelerin maddesine göre *zorunlu*, *imkânsız* ve *kontenjan* (*contingent*)¹⁵ şeklinde bölümlenmesinin tümüyle ihmal edilebileceği, bunların hem kullanışsız olduğu hem de sağlıksız ifade edildikleri kanaatinde. Onun değerlendirmesine göre bu sözcükler, ilişkilendirildikleri şeyden oldukça farklı olmakla birlikte zihnimizde saklı tuttuğumuz iki kurala karmaşık olarak verilmişlerdir ve gerçekte hiçbir bilgi sunmamaktadırlar. Bentham'a göre önermenin maddesine göre yapılan bu bölümlenmenin sağlayabileceği herhangi bir pratik sonuç da bulunmamaktadır. O nedenle, önermenin maddesinin bu şekilde bölümlenmesinden zihinde basitçe saklı tuttuğumuz şu iki kuralı dikkate almak yeterlidir: “Doğru olan, doğrudur; yanlış olan yanlıştır”; “Eğer bir önermenin manası ifade edilmemişse o tahmin edilmelidir.” (Bentham, 1827: 136, 138).

15 Ortaçağ Batı mantıkçıları kipli önermeleri zorunlu, imkânsız, mümkün ve kontenjan olmak üzere dört şekilde ele almışlardır (Öner, 2014: 94). Kontenjan önerme ile Batılı mantıkçıların hangi türden kipliği kastettikleri daha etraflı bir araştırmanın konusu olmakla birlikte, örneğin ilk şarihlerden Ammonios'un *Önerme* şerhinin Latince tercümesinde dört kiplik “possibile”, “impossibile”, “necessario”, “cotingés” şeklinde ifade edilmiş, “cotingés” sözcüğü “olağan” anlamında kullanılarak, “mümkün” anlamına gelen “possibile” önermeden ayrı bir kipli önerme olarak alınmıştır (bk. Ammonii Hermeae, 1550: 214). Alexander Aphrodisias ise olağan/olası anlamına gelen *ἐνδεχόμενῃ*: *endekhoménē* terimini bazen doğrudan gerçek mümkün önerme olarak alırken bazen de bilfiil/vücûdî önermeyi de kapsayacak şekilde mümkün önerme olarak almaktadır (bk. Alexander of Aphrodisias, 2014: 25a1, 25,1/25 -30, 26,1/1-15, 26,1/15-25, s. 79- 80; orijinal metinle krş. Alexandri, 1883: 25a1, 1-20, 9v1-30, s. 26). Bu, kontenjan önermenin ilk şarihlerden itibaren farklı şekillerde yorumlandığına işaret etmektedir. Klasik mantık tarihinde kontenjan önermenin hangi mantıkçılar tarafından ve ne şekilde yorumlandığı ise müstakil ve daha etraflı bir araştırmanın konusudur. O nedenle biz terimi olduğu gibi aktarmanın doğru olacağını düşündük.

Bentham'ın yüklem niceliğini hesaba katan önerme anlayışını takip eden ve Kant felsefesine bağlılığı ile bilinen Hamilton (Ülken, 1942: 156), *Lectures on Logic*'te mantığı kısaca şöyle tarif etmektedir: “Mantık, düşünce olmak bakımından düşüncenin yasalarının bilimidir (*Logic is the science of laws of thought as thought*).” (Hamilton, 1871: 3).¹⁶ Hamilton'a göre, mantığın nesne-maddesi (*object-matter*) “Düşünce olmak bakımından düşüncenin yasaları (*laws of thought as thought*)”dır (Hamilton, 1871: 9, 14). O “düşünce olmak bakımından” kaydının özellikle altını çizmektedir. Çünkü “düşüncenin yasaları” geniş bir terim olup diğer bilimlerin düşünsel yasalarını da kapsamaktadır. Hamilton, “düşünce olmak bakımından” kaydını, düşüncenin bağ kurma ya da karşılaştırma yeteneği (*faculty of relation or comparison*) ile açıklamayı da yeterli bulmamaktadır. Düşüncenin bağ kurma özelliği doğrudan kavram, yargı ve akıl yürütmeye ilişkilidir. Düşünce, kavram oluşturma eyleminde nitelikleri birbiriyle karşılaştırır, birleştirir ya da ayırır; yargı eyleminde kavramları karşılaştırır, birbirine bağlar ya da ayırır; akıl yürütme eyleminde ise yargıları karşılaştırır, birbirine bağlar ya da ayırır. Bu üç süreçte de düşüncenin temel özelliği karşılaştırmak; birleştirmek ya da ayırmaktır. Ancak ona göre buraya kadar mantık, hâlâ diğer bilimlerden tam olarak ayrılmış değildir. Çünkü düşüncenin birleştirmesi ya da ayırması “düşünce olmak bakımından düşünce” değil düşüncenin fonksiyonlarıdır. Yanı sıra o, mantığın nesnesini, salt “düşüncenin formu” ile sınırlandırmadan da yana değildir. Çünkü örneğin, zihnin fenomenolojisi ya da zihnin empirik bilimi ve fizyoloji, düşünceyi empirik ve tarihsel açıdan irdelemekle birlikte (Hamilton, 1871: 12, 14- 15) düşüncenin formu ile de ilgilenebilmektedir. Dolayısıyla sadece “düşünce olmak bakımından düşünce/düşüncenin formu” mantığın nesnesi olamaz. Geriye “düşünce olmak bakımından düşüncenin yasalarının bilimi” ile kastedilen bir anlam kalmaktadır ki o da; “düşünce olmak bakımından düşüncenin *zorunlu formlarının* bilimi”dir (Hamilton, 1871: 10, 15- 17).

Hamilton'ın bu tarifte, Kant'ın, daha önce yer verdiğimiz *Logic*'teki “Genel anlamda zihnin ve aklın *zorunlu yasalarının* veya genel anlamda *sadece düşünmenin formunun* bilimidir.” (Kant, 1819: 12) şeklindeki tarifini esas aldığı açık olmakla birlikte, onu yetersiz bulduğu ya da açıklığa kavuşturduğu söylenebilir. Ancak Hamilton'ın tarifinin, Kant'ın tarifinin bir açıklamasından ibaret olduğunu ifade etmek daha isabetli olacaktır. Çünkü Kant'ın tarifindeki “sadece düşünmenin formu” ifadesinde yer alan “sadece” kaydının esasında “düşünce olmak bakımından” anlamını

16 Mantık tarihinde, Aristoteles sonrasında bu yana mantık kimi zaman bir bilim kimi zaman sanat, kimi zaman da hem bir bilim hem de bir sanat olarak tarif edilmiştir. Bu çalışmada da takip edilebileceği üzere çağdaş Batı mantık tarihinde mantığın daha ziyade bir bilim olarak tarif edildiği dikkat çekmektedir. Bu meseleye ilişkin etraflı tarihsel malumat ve değerlendirme için bk. Hamilton, 1871: 3- 9.

ihativa ettiği söylenebilir. Yanı sıra *Arı Usun Eleştirisi*'nde genel mantığın zorunlu düşünce kurallarını kapsadığını (Kant, 2017: 78), *Logic*'te ise düşünmenin apriori zorunlu yasalarının bilimi (Kant, 1819: 16) olduğunu ifade ederken, Kant'ın “düşünmenin formu” ile “düşünmenin apriori zorunlu formu”nu kastettiği anlaşılmaktadır. Kant'ın mantığa ilişkin farklı yerlerdeki tarif ve nitelendirmelerini bir araya getirip “sadece düşünmenin apriori zorunlu formunun bilimidir” şeklinde bir tarif sentezleyerek, buradan Hamilton'ın tarifıyla eş anlamlı bir tarife ulaşabiliriz. Ayrıca Hamilton'ın, kendi tarifinde yer alan “zorunlu formlar” ifadesindeki “zorunluluk” ile neyi kastettiğini açıklamak için ileri sürdüğü koşullar, Kant'ın, daha önce yer verdiğimiz Aşkınsal Analitik'inin temel ilkelerinin bir açıklaması gibidir.

Hamilton, “zorunlu formlar” ifadesindeki “zorunluluk” niteliğinin neye delâlet ettiğini dört zorunluluk koşulu ile açıklamaktadır. Bunlar kısaca şöyle ifade edilebilir: 1. Zihne dışsal olan herhangi bir şey tarafından değil bizzat düşünen *öznenin doğası tarafından belirlenmiş* olmalıdır. Dolayısıyla düşüncenin formunun zorunluluğunun bu birinci koşulu nesnel (yani görgül/dışsal) değil öznel (yani zihin tarafından) belirlenmiştir. 2. Eğer düşüncenin formu öznel ise bu edinilmiş değil *kökensel (original) olmak* zorundadır. Çünkü edinilmiş öznel bir zorunluluk bir zaman bulunurken başka bir zaman bulunmayabilir. 3. Eğer düşüncenin formunun zorunluluğu kökensel ise o takdirde *evrensel olmalıdır*; bazı durumlarda zorunlu bazı durumlarda zorunlu olmayan olamaz. 4. Eğer düşüncenin formunun zorunluluğu evrensel ise o bir *yasa olmalıdır* (Hamilton, 1871: 17- 18, 28).

Mantıktaki zorunluluğun sıralanan koşullarına dayalı olarak Hamilton, düşünceyle ilişkisinde yasaların zorunluluğundan söz edildiğinde onların madde dünyasında olduğu gibi zihin dünyasında da aynı olduğunu varsayamayacağımızı, o nedenle de mantıksal zorunluluk ile örneğin, gravitasyon yasası gibi bir fizik yasasını kastedemeyeceğimizi belirtmektedir (Hamilton, 1871: 56). Hamilton bu mantık anlayışı doğrultusunda, Aristoteles'e bağlanan ortak bir doktrinde mantıkçıların sadece öznenin niceliğini dikkate aldıklarını, ancak bunun eksik bir analiz ürünü olduğunu iddia etmektedir (Hamilton, 1871: 172). Örneğin, “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesinde yüklem niceliğinin belirtilmemesi bir dil sorunudur ve dilin kusurlarından kaynaklıdır. Oysa düşünce açısından yüklem de niceliği vardır ve buna göre önerme gerçekte “Bütün insanlar bazı ölümlüdür” şeklindedir. Dolayısıyla düşüncede gizli olan bu durum mantıksal olarak hesaba katılmak durumundadır (Hamilton, 1871: 109, 533; Sedâd, 2015: 286; Öner, 2014: 70). Buna bağlı olarak Hamilton, *Discassion*'da açıkça dile getirdiği gibi, mantık doktrinini nicelikli yüklem (*quantified predicate*) üzerine bina etmektedir (Hamilton, 1861: *Appendix II*, 602)

Sedâd'ın da belirttiği gibi, sadece konunun niceliğine bağlı olmak kaydıyla nicelik bakımından önermenin tümel ve tikel önerme şeklinde ikiye, bunların olumsuzu da hesaba katılarak tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz, şeklinde dörde (*mahsûrât-ı erba'â*) taksimi, Hamilton'ın yüklem niceliğini hesaba katan mantık doktrininde yerini, hem konunun hem de yüklem niceliğinin alınmasına bağlı olarak konusu ve yüklemi tümel, konusu tümel yüklemi tikel, konusu tikel yüklemi tümel, konusu ve yüklemi tikel önerme şeklinde dörde; bu dört önermenin olumsuzları da hesaba katıldığında sekize taksimine bırakmaktadır (Sedâd, 2015: 288). Hamilton *Lectures on Logic*'te “Nicelikli Yüklem Doktrinin Önermelere Uyarlanması” başlığı ve “Yeni Önerme Formları” alt başlığında önerme formlarını aşağıdaki şekilde sıralamaktadır

Olumlular

1. Bütüncül-bütüncül (toto-total) = A f A= Bütün...bütün...dır: Bütün üçgenler bütün üç kenarlıdır.
2. Bütüncül-parçacıl (toto-partial) = A f I= Bütün...bazı...dır: Bütün üçgenler bazı şekildir.
3. Parçacıl-bütüncül (parti-total) = I f A= Bazı...bütün...dır: Bazı şekil bütün üçgendir.
4. Parçacıl-parçacıl (parti-partial) = I f I= Bazı...bazı...dır: Bazı üçgen bazı eşkenarlıdır.

Olumsuzlar

5. Bütüncül-bütüncül (toto-total) = E n E= Hiçbir...hiçbir değildir: Hiçbir üçgen hiçbir kare değildir.
6. Bütüncül-parçacıl (toto-partial) = E n O= Hiçbir...bazı...değildir: Hiçbir üçgen baz eşkenarlı değildir.
7. Parçacıl-bütüncül (parti-total) = O n E= Bazı...hiçbir...değildir: Bazı eşkenarlı hiçbir üçgen değildir.
8. Parçacıl-parçacıl (parti-partial) =O n O= Bazı...bazı...değildir: Bazı üçgen bazı eşkenarlı değildir. (Hamilton, 1871: *Appendix*, 529- 530, 534; ayrıca bk. a.mlf., 1861: 619; Thomson, 1849: 187; De Morgan, 1860: 24; Jevons, 2010: 186- 187).

Yukarıdaki formel ifadelendirmede “affirmative” sözcüğünün “f” harfi “olumlu” sözcüğü yerine, “negative” sözcüğünün “n” harfi de “olumsuz” sözcüğü yerine kullanılmaktadır. Latince mantık literatüründen gelen bir gelenekle “tümel olumlu” terimi “A”; “tikel olumlu” terimi “I”; “tümel olumsuz” terimi “E”; “tikel olumsuz” terimi “O” ile sembolleştirilmiştir. “f” ve “n”den öncesindeki harf sembolleri öznenin niceliğini, sonrasındakiler ise yüklem niceliğini ifade etmektedir. Hamilton *Discussion*'da, tıpkı Bentham gibi, bir önermenin her zaman için öznesi

ve yüklemnin bir *denkleminde* (*equation*) ibaret olduğunu ileri sürmekte dolayısıyla sıraladığı sekiz önermenin her birini eşitlik bağıntısına sahip bir denklem olarak almaktadır (Hamilton, 1861: 603).

Sedâd, yukarıda yer verilen, Hamilton'ın sekiz önermesini şöyle aktarmaktadır: 1. Konusu ve yüklemi tümel olumlu (*mûcibe-i külliyye-i külliyye/toto-totale*) önerme; “Hep¹⁷düşünen hayvan hep insandır” gibi. 2. Konusu tümel, yüklemi tikel olumlu (*mûcibe-i külliyye-i cüz'iyye /toto-partielle*) önerme. Bu önermede konu da yüklem de bütün fertlerini kapsamaktadır; “Hep üçgen bazı şekildir” gibi. 3. Konusu tikel, yüklemi tümel olumlu (*mûcibe-i cüz'iyye-i külliyye/parti-totale*) önerme; “Bazı şekil hep üçgendir” gibi. 4. Konusu tikel, yüklemi tikel olumlu (*mûcibe-i cüz'iyye-i cüz'iyye/parti-partielle*) önerme; “Bazı eşkenarlı şekiller bazı üçgenlerdir” gibi. 5. Konusu ve yüklemi tümel olumsuz (*sâlîbe-i külliyye-i külliyye*) önerme. Bu önermede yüklemnin bütün fertleri konunun bütün fertlerinden olumsuzlanmaktadır; “Hiçbir üçgen hiçbir kare değildir” gibi. 6. Konusu tümel, yüklemi tikel olumsuz (*sâlîbe-i külliyye-i cüz'iyye*) önerme. Bu önermede yüklemnin bazı fertleri konunun tüm fertlerinden olumsuzlanmaktadır; “Hiçbir üçgen bazı eşkenarlı değildir” gibi. 7. Konusu tikel, yüklemi tümel olumsuz (*sâlîbe-i cüz'iyye-i külliyye*) önerme. Bu önermede yüklemnin bütün fertleri konunun sadece bir kısmından olumsuzlanmaktadır; “Bazı eşkenarlı hiçbir üçgen değildir” gibi. 8. Konusu ve yüklemi tikel olumsuz (*sâlîbe-i cüz'iyye-i cüz'iyye*) önerme. Bu önermede de yüklemnin sadece bazı fertleri konunun bazı fertlerinden olumsuzlanmaktadır; “Bazı üçgen bazı eşkenarlı değildir” gibi. (Sedâd, 2015: 288 ve

17 Sedâd, Hamilton'ın önerme örneklerini zikrederken “her” yerine “hep” demeyi tercih etmektedir. Bu bilinçli bir tercihtir. İleride bunun nedenine değinilecektir. Öner, “külli” ve “cüz'î” terimlerinin “universal” ve “particulier” karşılığı olarak kullanıldığını, o nedenle Sedâd'ın Hamilton'ın önermelerini izah ederken kullandığı “külli” ve “cüz'î” terimlerinin “universal” ve “particulier” terimlerinin karşılığı olduğundan “totale” ve “partielle” terimlerini karşılamadığını belirtmektedir. Halihazırda Türkçede Hamilton'ın nicelik edatlarını belirten tam bir karşılık bulunmadığı için Öner, Hamilton'ın önermelerini Fransızcalarıyla aktarmayı tercih etmektedir (Öner, 2012: dipnot 23, s. 94). Öner'in terim kullanımı noktasındaki bu tespiti ve hassasiyeti önemli ve dikkate değerdir. Ancak Sedâd'ın, “külli” ve “cüz'î” terimlerini kullansa da, Hamilton'ın önerme örneklerini aktarırken tümel için “her” yerine “hep” sözcüğünü özellikle tercih etmesi, esasında sözü edilen terimlerin, Hamilton'da klasik mantıktaki anlamından farklı bir anlama geldiğine açıkça bir vurgudur. Daha da önemlisi Sedâd, ileride değinileceği üzere İngiliz mantıkçıların külliden ne anladıklarını da açıkça ortaya koymakta, dolayısıyla burada kullandığı “külli” ve “cüz'î” terimlerinin bu anlamda anlaşılması gerektiğini salık vermektedir. Biz, Hamilton'ın önermelerini aktarırken “bütün/tüm” nicelik sözcüğünü kullanmayı tercih ettik. Çünkü Türkçede “her”, bir toplumun herhangi bir ferdine başka bir ifadeyle her bir ferdine gönderimde bulunurken, “bütün/tüm” toplamı kendisine gönderimde bulunur. Hamilton'da özne ve yüklemnin tümelliği ile kasıt fertlerin toplamı olduğu için Türkçede bunu ifade etmek için en uygun sözcük “bütün/tüm” nicelik sözcüğü olmalıdır. Sedâd'ın kullandığı “hep” sözcüğü de fertlerin toplamına gönderimde bulunduğu için doğru bir tercihtir. Çünkü Türkçede “hepsi” dediğimizde toplumun herhangi bir ferdini değil, fertlerin oluşturduğu toplamı kastederiz. Buradan hareketle de Hamilton'ın nicelikli önermelerinin izahında tümel terimi yerine “bütüncül”, tikel terimi yerine “parçacıl” demek Türkçe açısından daha isabetli olabilir. Sedâd'ın Hamilton'ın önermelerini izah ederken kullandığı külli (tümel) ve cüz'î (tikel) terimleriyle kastettiği de budur.

dipnot 1, 290; ayrıca bk. Öner, 2012: 94; a.mlf., 2014: 71).

Hamilton'a göre, Aristoteles'ten sonra mantıkçıların (Skolastik mantıkçılar) önermeyi “mutlak” ve “kipli” diye ayırmaları, kipli önermeyi de “zorunlu”, “imkânsız”, “kontenjan” (*contingent*) ve “mümkün” şeklinde ayırmaları ve bu ayrımların onlar tarafından mantıksal ayrımlar olarak görülmesinin, bir mantıkçıya mantıkçı olarak hangi maddenin zorunlu, imkânsız, kontenjan ve mümkün olduğunu bilmesini gerekli kılmıştır. Çünkü önermelerle bağlantılı çeşitli mantıksal kurallar, bu kiplerin maddeyle belirlendiği göz önünde bulundurularak tayin edilmiştir (Hamilton, 1871: 181- 182). Hamilton, kendisiyle çağdaş Richard Whately'de (1787- 1863) de bu etkinin devam ettiğini belirtmektedir. Whately'e göre, önermenin öznesi ortak terim olduğunda tümel niceleme işaretleri (“hep”, “hiçbir”, “her”) onun dağıtılmış olduğuna, tikel niceleme işaretleri (“bazı”, vb) ise bunun aksi olduğuna işaret etmek için kullanılmaktadır. Ortak terim olan özneye nicelik işaretleri verilmediğinde (bu durumda önermenin niceliği belirsiz olacaktır) önermenin niceliğini belirleyen şey madde yani iki terim arasındaki bağlantının doğası yani “zorunlu”, “imkânsız” ve “kontenjan” (*contingent*) olmaktadır. Zorunlu veya imkânsız maddede belirsiz önerme tümel bir önerme olarak anlaşılır; “Kuşlar kanatlıdır (Bütün kuşlar kanatlıdır)”, “Kuşlar dört ayaklı değildir (Hiçbir kuş dört ayaklı değildir)”. Kontenjan önermede ise belirsiz önerme tikel olarak anlaşılır; “Kuşlar öter (Bazı kuşlar öter, Bazı kuşlar ötmez)” (Hamilton, 1871: 182; krş. Whately, 1855: 72- 73).

Hamilton önermeyle ilişkili bu ileri sürümlerin mantığın doğası ve alanına ilişkin radikal bir hataya dayandığını iddia etmektedir. Onun mantık anlayışına göre “Mantık sadece formel bir bilimdir; formunu kendisine uygulama şansına sahip olabildiği maddenin hallerini hiçbir şekilde bilmeyeceği gibi hiçbir şeyi de madde üzerine kurmaz.” (Hamilton, 1871: 182). Bir şeyin zorunlu veya imkânsız veyahut da kontenjan maddesini söyleyebilmek, -bu, Hamilton'a göre kapsamlı bir gözlemden hareketle onun doğasını genellemeyi gerektirir-, ve mantıkçıyı kendi biliminin uygulanabilir olduğu bütün nesnelerin kipliğini bilmekten sorumlu tutmak, bir çırpıda mantığın bir varlığa sahip olmadığını deklare etmek demektir. Çünkü bu durumda onun varlığı her açıdan imkânsız olacaktır. Ne şimdide ve ne de gelecekte hiçbir şekilde şeylerin zorunlu veya kontenjan, mümkün veya imkânsız olduğu belirlenmiş olmadığından mantığın şeylerin sözü edilen doğalarını ortaya koyması imkânsızdır. O halde, mantığın varlığını mümkün kılan şey bütünüyle *düşüncenin formlarıyla ilgili* olmasıdır. Buna bağlı olarak, Hamilton önermelerin mutlak ve kipli ayrımını mantık ötesi/dışı olarak (*extra-logical*) reddetmektedir. Ona göre A, B, C şeklinde ifade edilmeyen hiçbir şey mantıksal bir öneme sahip değildir. A, B, C ise bize zorunlu, imkânsız ve kontenjan olandan hiçbir şey hakkın-

da bilgi sunmaz (Hamilton, 1871: 182 -183). Bununla birlikte, Kantçı bir eğilimle Hamilton, yine de kiplik terimlerini şu şekilde açıklamanın uygun olabileceğini ifade etmektedir: “Assertory” diye adlandırılan önerme bilfiil olarak *bilineni* ifade eden önerme; “problematik önerme” mümkün olarak *bilineni* ifade eden önerme; “apodeiktik ve demonstrative önerme” zorunlu olarak *bilineni* ifade eden önermedir. Hamilton’a göre bu açıdan önermelerin dikkate alınması birbirleriyle bağlantısı ile ve onlar, mantıkçılar tarafından, *yargıların kapsadığı madde dikkate alınmaksızın anlaşılamayacak olan birtakım özel adlar kazanmıştır* (Hamilton, 1871: 183).

Mantık anlayışında genel çerçeve itibariyle Hamilton geleneğine bağlı William Thomson, Hamilton’ın tarifine yakın bir tarif, mantığı “*düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi*” diye tarif etmektedir. Ancak o, bu tarifi iyi analiz edilmesi ve aydınlığa kavuşturulması gerektiğini düşünmektedir. Salt mantıktan (*pure logic*) söz edildiğinde bu tarif “Kendi doğaları bakımından düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi”; uygulamalı mantıktan (*applied logic*) söz edildiğinde de “Doğruyu/gerçeği elde etmek için kullanılan, düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi” şeklinde bir anlam kazanmaktadır (Thomson, 1849: 6- 8). Bu doğrultuda salt mantık, maddenin değil düşüncenin formunun ya da formel yasalarının bilimidir (Thomson, 1849: 27). Duyu nesnelere zihinde kendilerine tâbi olduğu yasalar ya da koşullarla ilgilendiği için de o aynı zamanda apriori bir bilimdir (Thomson, 1849: 74).

Thomson, “İnsan akıllı bir hayvandır” gibi kapsamı ortak olan iki terimden (“insan” ve “akıllı hayvan”) oluşan bir önermede bağıntının eşitlik/denklik bağıntısı olduğunu ve bu bağıntının “=” şeklinde matematik işaretlerle gösterilebileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte, ona göre bütün olumlu önermeler özne ve yüklem bir denklemi olarak göz önünde bulundurulabilir. Kaplamı daha geniş olan “ölümlü” terimi ile kaplamı ona göre daha dar olan “insan” teriminden oluşan “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesiyle esasında şunu kastederiz: “Bütün insanlar bazı ölümlü varlıklara eşittir.” “Bazı bitkiler zehirlidir” dediğimizde de şunu kat ederiz: “Bitki kavramının bir parçası, zehirli şeylerin bir parçası ile çakışır.” (Thomson, 1849: 145- 147). Ancak Thomson’a -ve birazdan değinileceği üzere Spalding’e- göre her olumsuz önerme bir denklem olarak kurulamaz. Buna dayalı olarak da Hamilton’ın, öznesi ve yüklemi tikel olumsuz önermesi ile öznesi tümel yüklemi tikel olumsuz önermesinin denklem olarak alınamayacağını savunmaktadır (Thomson, 1849: 147). Thomson buna gerekçe olarak kendisi gibi düşünen mantıkçıların sadece bilfiil durumu dikkate almış olmalarını göstermektedir. Örneğin “Hiçbir kuş bazı hayvan değildir” gibi bir önerme, her ne kadar düşünülemez olmasa da inkâr gücünde değil sadece inkâr görüntüsüne sahip olduğu için bilfiil üretilmiş bir önerme değildir (Thomson, 1849: 187).

Thomson, kipliği kesinliğin dereceleri olarak tarif etmektedir. Ona göre kiplik bağa ait olmayıp, farklı kişilerde kip ifadesi değişmeksizin aynı kalmakla birlikte farklı zamanlarda aynı kişinin zihnindeki yargı dalgalanmaları hakkındaki kesinlik derecesinden ibarettir. Bununla birlikte Thomson kipliği salt mantığın değil uygulamalı mantığın kapsamında değerlendirmekten yanadır (Thomson, 1849: 177). Spalding, mantığı, daha çok çıkarımı ön plana alarak “Mantık bir çıkarım teorisidir” şeklinde tarif etmekte (Spalding, 1857: 1), Thomson gibi yüklemde de niceliğini dikkate alarak sekiz önerme türüne yer vermekte ve bunlardan öznesi tümel yüklemi tikel, hem öznesi hem de yüklemi tikel olumsuz önermelerin doğru gözükmediği kanaatini paylaşmaktadır. Çünkü ona göre de bilfiil düşüncede bu tarz olumsuz önerme bulunmamakla birlikte çıkarım için makul bir kullanıma da hizmet edemez (Spalding, 1857: 84, 92).

Görüldüğü ve de Sedâd’ın da tespit ettiği üzere, Thomson ve Spalding her ne kadar Hamilton’ın altıncı ve sekizinci önermelerini kabul etmeseler de (Sedâd, 2015: 290), onlara göre de her bir önerme öznesi ve yüklemine nicelikleri arasındaki bağıntıdan ibaret olduğu ve de olumlu önermelerde bu bağıntı eşitlik bağıntısı olarak değerlendirildiği için olumlu önermeler birer denklemden ibaret olmaktadır (Sedâd, 2015: 290). Sedâd, Thomson ve Spalding’in, olumsuz önermelerin öznesi ve yüklemine bir denklem olarak kurmanın mümkün olmadığı düşüncesine sahip olduklarını aktarmaktadır (Sedâd, 2015: 290). Ancak Sedâd’ın, sözü edilen iki mantıkçıda olumsuz önermelere ilişkin bu saptaması temyiz edilmeye muhtaçtır. Yukarıda da yer verdiğimiz gibi Thomson ve Spalding’in sadece iki olumsuz önermeyi dışarda tutmakla onların birer denklem olarak alınmasına karşı oldukları gözükmektedir. Fakat her halükârda, Sedâd’ın tespit ettiği gibi, buraya kadar yer verilen mantıkçılarda niceliği bakımından önermenin taksimine göre her önerme, konusu ile yüklemine nicelikleri arasındaki bağıntıdan ibaret olmakta, olumlu önermelerde bu bağıntı bir eşitlik bağıntısı olduğu için olumlu önerme bir denklem (*mu’âdil*) olarak alınmaktadır. Bir denklemin iki tarafı yer değiştirdiğinde eşitlik bozulmadığı gibi olumlu önermelerde de konu ve yüklem yer değiştirdiğinde; önerme düz döndürüldüğünde eşitlik bozulmamaktadır. Konunun tümelinden veya bazısından yüklem tümel veya bazısını olumsuzlamaktan ibaret önerme olmaları hasebiyle olumsuz önermelerde de bir tarafın diğer tarafa döndürülmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Sedâd’ın tespitiyle ifade edersek, böylece İngiliz mantıkçılar ters döndürmeyi gerekli görmeden sadece düz döndürmeyi dikkate almışlardır. Her önermeyi bir denklem olarak kabul ettikleri için de kıyas formu; “ $H=B$, $B=E$, O halde, $E=H$ ” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yüklemde niceliğini hesaba katarak niceliği bakımından önermeyi sekiz kısma ayırdıkları için kıyas formlarını da bir o kadar çoğaltmışlardır (Sedâd, 2015: 290- 292; ayrıca bk. Öner, 2012: 95).

Sedâd, Hamilton'ın önerme anlayışını çözümlerken öncelikle önermede yüklemleme ve yargı durumunu açıklığa kavuşturmuştur. “Konusu tümel olan insan tümeldir” şeklindeki bir önermede yargı, konunun kendisine doğrulandığı fertleri üzerine değil de konunun mücerred mefhumu üzerine olsa da bu gibi önermeler dışındaki her önermede yargı, konunun kendisine doğrulandığı fertleri üzerinedir. Dolayısıyla yüklemli bir önermede yargı, konunun niteliği (*vasf-ı mevzû*) veya konunun unvanı (*‘unvân-ı mevzu*) diye adlandırılan “konunun mefhumu” üzerine değil, konunun zâtı diye (*zât-ı mevzû*) adlandırılan fertleri üzerinedir. Ancak yüklemli bir önermede yüklem, konunun zâtının niteliği olduğundan dolayı onunla yalnızca mefhum kastedilir; yani yüklem zâtı diye ifade edilebilecek fertleri kastedilmez. Çünkü nitelik bir zât değil bir mefhumdur. “İnsan gülerdir” gibi bir önermede insanın kendilerine doğrulandığı fertlerinin “gülme” ile nitelenmesi “akd-i haml”; insanlık ile nitelenmesi ise “akd-i vaz”dır (Sedâd, 2015: 294; ayrıca bk. Öner, 2012: 96). Fakat Hamilton ve onu takip eden diğer İngiliz mantıkçılar akd-i hamli dikkate almaksızın, örneğin “İnsan hayvandır” gibi bir önermede bağıntıyı eşitlik bağıntısına indirgemişlerdir. Çünkü önerme, yüklem hem mefhumu hem de fertlerine göre alınmasına bağlı olarak yorumlanmıştır. Mefhumu dikkate alındığında “İnsan hayvandır” önermesi, “‘Hayvan’ mefhumu, ‘insan’ mefhumuna dâhildir” manasına gelmektedir; yani hayvan, insanın neliğinin bir parçasıdır. Buna göre önerme “Hayvan insandır” şeklinde alınmıştır. Yüklem fertleri dikkate alındığında ise önerme, “İnsanın fertleri, hayvanın fertlerinin bir kısmıdır” manasını ihtiva ettiği gerekçesiyle “İnsan hayvandır” şeklinde alınmaktadır. Sedâd'ın tespitine göre böylece hem “Hayvan insandır” ve hem de “İnsan hayvandır” şeklinde alınabildiği için önerme “H=B” şeklinde eşitlik bağıntısına sahip olmaktadır (Sedâd, 2015: 294- 296).

Nitekim Hamilton, önermede bağıntı ve yüklemlemeyi, kavramların tarifi (*definition*) ve bölünmesine (*division*) dayalı olarak yorumlamaktadır. Kavramların bir işlemi bir de kaplamı bulunmaktadır. İşlemi, bir kavramı yapan ayırıcı karakterler ve niteliklerin toplamı iken kaplamı nesnelerin kendilerinin toplamıdır. Bununla birlikte, Hamilton hem kaplamı hem de işlemi bir kavramın niceliksel iki özelliği olarak almaktadır. Bu anlamda biri içlemsel (*internal, intensive*) diğeri kapsamsal (*extensive*) nicelik olmak üzere terimlerin iki niceliğinden söz etmektedir. Tarif ve bölme, kavramların işlem (*intension/comprehension*) ve kaplamının (*extension*) parçalarına çözümlenmesinden ibarettir. Hamilton işlemi, “derinlik (*depth*)” terimi ile kaplamı ise “genişlik (*breadth*)” terimi ile ifade ettiği diyagramda, A en üst en yüksek cinsleri veya en geniş nitelikleri temsil ederken, Y alt türleri veya daha dar nitelikleri temsil etmektedir. Bunlar arasında E, I, O, U ile sembolleştirilen türler veya nitelikler bulun-

maktadır. z' , z'' , z''' sembolleri ise en alt türlerin altında sıralanan bireyleri temsil etmektedir. Bu anlamda kavramlar ya kapsayan (*contained under/contains*) ya da kapsanan (*contained in/is contained*) olacaktır. Her iki ilişki dikkate alındığında; yani hem kavramın kaplamı, Sedâd'ın yukarıda ifadesiyle bireyleri, hem de işlemi dikkate alarak şu önermeleri sıralamaktadır. İşleme göre: “ z' bazı Y 'dir”; “Bütün Y bazı U 'dur”; “Bütün U bazı O 'dur”; “Bütün O bazı I 'dir”; “Bütün I bazı E 'dir”; “Bütün E bazı A 'dır.” Dolayısıyla da “ z' bazı A 'dır.” Kaplama göre: “Bazı A , bütün E 'dir”; “Bazı E bütün I 'dir”; “Bazı I bütün O 'dur”; “Bazı O bütün U 'dur”; “Bazı U bütün Y 'dir”; “Bazı Y , z' 'dir”. Dolayısıyla da “Bazı A , z' 'dir.” Hamilton, mantığın teknik dilinden ise felsefi dilin önermeleri ifade etmede daha elverişli olduğu kanısındadır. O da bir denklem (*equation*) ifade eden yani özdeşliğin (*identity*) olumlanması ya da olumsuzlanmasını ifade eden “-dır (“is”)” ve “-değildir (“is not”)” bağlarıdır. Bunlar “kaplamaktadır” ya da “kapsanmaktadır” başka bir deyişle “kaplamındadır” ya da “içlemindedir” ifadelerinden daha iyi ve doğru bir şekilde önermeleri ifade etmektedir. Bu anlamda önermeyi bir denklem olarak algılayan Hamilton'ın iddiasına göre hem terimlerin *iki niceliği* hem de *iki niceleyici* mantıkçılar tarafından ihmal edilmiştir (Hamilton, 1871: 102- 110; ayrıca bk. a.mlf., 1861: *Appendix II*, 604).

Sedâd'ın verdiği örnekler ve çözümlemesini dikkate alarak, Hamilton'ın yukarıdaki açıklamalarını şöyle yorumlayabiliriz: “ Y ” terimi alt tür olarak “insan” terimine, “ U ” terimi de “hayvan” terimine karşılık gelsin. Bu durumda kaplam ve işleme göre “İnsan hayvanın kaplamındadır” ve “Hayvan insanın içlemindedir” olacaktır. Mantıksal dil bir tarafa bırakılarak kısaca “İnsan hayvandır”, “Hayvan insandır” şeklinde ifade edilebilir. Hamilton'ın yorumuyla bu iki nicelik (*two quantities*) yani kaplama ve kapsanma yalnızca bağla ifade edildiğinde “İnsan hayvandır” ve “Hayvan insandır” yani “Bütün insan bazı hayvandır” ve “Bazı hayvan bütün insandır” olacaktır. O halde; “İnsan hayvandır” ve “Hayvan insandır” önermeleri “ $U=Y$ ”, “ $Y=U$ ” şeklinde bir denklemden ibaret olacaktır.

Sedâd, De Morgan'ın eleştirilerini de referans alarak, Hamilton'ın önermelerinin, bir toplamın (*mecmû'*) diğer toplam ile mukayesesinden ibaret olduğunu tespit etmektedir. Örneğin, “Her insan bazı hayvana eşittir” denildiğinde önerme şu anlama gelmektedir: “Hayvan mefhumunun kendisine doğrulandığı fertlerin toplamından insan mefhumunun kapsamadığı fertlerin tamamı çıkarıldığında geriye kalan, insan mefhumunun kendisine doğrulandığı fertlerin toplamına eşittir.” Sedâd'a göre bu şekilde yorumlanan bir önermeye bir “mantık önermesi (*kazıyye-i mantıkiyye*)” demektense “cebirsal eşitlik (*müsâvât-ı cebriyye*)” demek daha doğru olacaktır (Sedâd, 2015: 302- 304). Burada özenle üzerinde durulması gereken nokta, Hamilton'ın önermenin tümel oluşu ile “bütün/tüm”ü, Sedâd'ın

kullandığı terimle “hep”i kastetmiş olmasıdır. Tikel önermedeki “bazı” nicelik edatı da ister istemez tümelin bu anlamına göre kullanılmıştır (bk. Sedâd, 2015: 300). Nitekim Hamilton *Lectures*’te, “bütün/hep (*all*)” nicelik edatının tümü (*whole*) kolektif olarak (*collectively*) tanımladığını, “her (*every*)” nicelik edatının ise ayrı ayrı (*discretively*) tanımladığını belirterek, tümel önermelerde toplamlığı (*totality*) tanımlayan nosyonun hep-lik (*omnitude*) ya da bütünlük/tümlük (*allness*) formunda çözümlendiğini ifade etmektedir (Hamilton, 1871: 173). Bu doğrultuda o, daha önce yer verdiğimiz önermelerinde tümeli “her (*every*)” yerine “bütün/tüm (*all*)” nicelik edatı ile ifade etmeyi özellikle tercih etmiştir. Burada Hamilton’ın önermelerini zikrederken Sedâd’ın neden “her” yerine “hep” sözcüğünü kullandığının da şifresi çözülmüş olmaktadır. Yine, De Morgan’ın eleştirisini referans alan Sedâd, Hamilton tarafından tümelin bu şekilde yorumlanmasına dayanarak tümel ve tikel önerme “Hep H, B’dir” ve “Bazı H, B’dir” şeklinde alındığında, örneğin, “ağaç” ve “yeşil” zihinde birer tasavvur olarak belirince buradan “Her bir ağaç yeşildir” ve “Ağaçların bazıları yeşildir” önermeleri yerine, ağacın her tarafı yeşildir anlamına gelen “Hep ağaç yeşildir” önermesi ile “Ağacın bazı kısımları yeşildir” önermesine hükümlenabileceğini eklemektedir (Sedâd, 2015: 300- 302).

Sedâd’a göre Hamilton’ın bu tarz önerme yorumu, doğanın kendisinden uzaktır. “Zeyd fanidir” gibi bir önermeden, “Zeyd fanidedir” veya “Zeyd faniyi içermektedir” gibi manalar çıkarmak doğaya aykırıdır. Çünkü, yüklem fertlerinin kastedildiği bir önermede “akd-i haml”den söz edilemez; konunun fertlerinin, yüklem fertleriyle nitelenmesi makul olmaz. Yanı sıra “İnsan fanidedir, Zeyd de insandadır” veya “İnsan Zeyd’dedir, fani de insandadır” gibi kıyaslar eşitlik kıyasından (*kıyâs-ı musâvât*) olacağı için bu kıyaslardan “Zeyd fanidedir” veya “Fani Zeyd’dedir” gibi bir sonuç çıkarmak için “Bir kısmın içindeki kısımda bulunan şey o evvelki kısmın içinde bulunur”, “Bir mefhum içlemindekiyle dâhil olan mefhum, o mefhuma da dâhildir” gibi, kıyasın dışından bir önermeye (*mukaddime-i ecnebiyye*) ihtiyaç duyulacaktır (Sedâd, 2015: 296- 298; ayrıca bk. Öner, 2012: 96). Eşitlik kıyasları ancak matematik bilimde tabii kabul edilebilir. Çünkü matematik önermeler nicelikler arasındaki bağıntılardan ibaret olsa da “münharif” önerme değildirler. Matematik bir çıkarımda terimlerden birinin diğerini kapsadığına hükümlenmediği için bunlardan oluşturulan kıyasta orta terim, doğruluk (*sıdk*) ve kapsayıcılık (*şümûl*) bakımından tekrar etmediği ve buna bağlı olarak dışarıdan ilave bir öncülün (*mukaddime-i ecnebiyye*) takdirine başvurmadan sonucu gerektirmediği için kıyas, eşitlik kıyası olacaktır. Örneğin, “ $5+2=3+4$ ” eşitliğini ispat etmek için öncelikle “ $5+2=7$ ” ve “ $3+4=7$ ” öncüllerini vazederiz. Fakat burada orta terim olan “7” terimi doğruluk ve kapsayıcılık bakımından tekrar etmediği için dışarıdan bir önermeye ihtiyaç duyulacaktır. Çünkü

sözü edilen öncüllerden “ $5+2=3+4$ ” önermesine nedensel olarak ulaşmak için “Bir şeye eşit olan iki şey birbirine eşittir” şeklindeki kendiliğinden bilinen bilgiye (*ulûm-ı müte’ârefe*) ihtiyaç vardır (Sedâd, 2015: 298- 300, 370- 372).

Sedâd’a göre bir önermede, matematiksel bağıntıdan (*nisbet-i riyâziyye*) söz edilebilirse de bu türden önermeler ancak matematik bilimlerle (*ulûm-u talimiyye*) sınırlıdır, başka bir ifadeyle matematik önermelerde bağıntı niceliksel eşitliğe sahiptir. Üstelik her matematik önerme de eşitlik bağıntısına sahip değildir. Örneğin, “H, B’den büyüktür” gibi matematik bir önermede bağıntı eşitlik bağıntısı olmadığı için düz döndürülemeyeceği dikkate alınır, Sedâd’a göre İngiliz mantıkçıların düz döndürmeden başka döndürme tarzlarını dikkate almamalarının büyük bir yordamsızlık olduğu ortaya çıkacaktır (Sedâd, 2015: 298- 300). Çünkü matematik önermelerin çoğu iki terimden oluşmakta ve bu iki terim arasında “büyüklük”, “küçüklük” ve “eşitlik” şeklinde üç türden münasebet bulunmaktadır (Sedâd, 2015: 368). Matematik nesnelere dışındaki diğer nesnelere (*umûr-u sâire*) ise konu ve yüklem toplamını mukayese etmek yerine konunun fertlerini yüklem ile nitelemenin (*akd-i haml*) doğaya daha yakın olması, dışarıdan yabancı bir önermeye ihtiyaç kalmadan orta terim vasıtasıyla iktirânî kıyasın insanda fitri bir durum olmasıyla açıklanabilir. Oysa Hamilton’ın eşitlik kıyasları, doğaya aykırı olmakla birlikte kıyas formlarını çoğaltması düşüncüyü karmakarışık yollarda dolaştırmaktan öte bir çaba değildir (Sedâd, 2015: 300). Sedâd, yüklem niceliğini de dikkate alarak oluşturulan önermelerin, bilinen yoldan saptıkları (*tarîk-i müteârefeden münharif*) için klasik mantıkta “münharifât” diye isimlendirildiğini belirtmektedir. Sedâd’ın tespitine göre, mantıkta yenilik diye ileri sürülen ve abartılan bu türden yorumlar, başta Aristoteles olmak üzere önceki mantıkçılar tarafından zaten bilinen bir şeydi ve onlar, bu türden önerme yorumlarını “münharifât” addedip dikkate almamışlardır (Sedâd, 2015: 298).

Sedâd’ın, Hamilton ve onu takip eden mantıkçıları eleştirisinde kendisinden etkilendiği göze çarpan De Morgan, en etkili Hamilton eleştirmeni mantıkçı olarak dikkat çekmektedir. *Syllabus* adlı eserinde mantığı “Düşüncenin formları ya da yasalarını analiz eden bir disiplin” olarak tarif eden De Morgan’a göre de mantık *maddi değil formel bir disiplin*dir. Bu anlamda düşünce eyleminin üzerinde işlemde bulunduğu maddi şeyin tamamen dışında sadece düşüncenin yasasını dikkate alır. Dolayısıyla o ne psikolojik ne de metafiziksel bir disiplindir; ne zihnin kendisini ne de şeylerin kendinde doğasını dikkate alır, sadece zihnin şeylerle ilişkisi, şeylerin de zihinle ilişkisini dikkate alır. Bununla birlikte, ona göre yine de mantık, zihnin yapısı ile ilişkili olduğu kadarıyla psikolojik; doğru ve yanlış olan şeylerin dayanağı, bütün insanların düşünmesinin

ortak modlarına dâhil ve gerçek varlığın temsilleri olan, doğa hakkındaki kavramların doğru kullanımı ile ilişkili olduğu kadar da metafizikselidir. De Morgan'a göre, temel mantık, 1. düşüncenin ya da düşünmenin bir modunun nesnesinin işareti olarak yazılan ve konuşulan terim ya da ismin, 2. birlikte düşünülen terimleri birbirine bağlayan bağın, 3. birbiri ile bağıntılı terimlerden oluşan önermenin ve zihnin bu önerme üzerinde kararından ibaret olan yargının (hüküm), 4. diğer bağıntıların kombinasyonu ile bir bağıntının dedüksiyonu olan kıyasın özel bir değerlendirmesini kapsar. Bu anlamda önerme, aynı nesnenin işaretleri olan bir isimle bir ismin bağlanmasından ibaret olup, yargı da bu bağlanışın tasdiki (*assertion*) ya da inkârıdır (*denial*). Önermede mantıksal nicelik ya kesindir (*definite*) veya az ya da çok belirsizdir. Mükemmel kesin nicelikler sadece “tüm (*all*)” ve “hiçbiri (*none*)” şeklindeki niceliklerdir. Bunlar toplama (*total*) dair nicelik işaretleri olup önermeyi tümel yapan niceliklerdir. “Bazı” ise tikel nicelik edatı olup önermeyi tikel yapar (De Morgan, 1860: 9- 12).

De Morgan, *Syllabus*'te önerme bağı olarak “-dır (*'is'*)” ve onun inkârı olan “-değildir (*'is not'*)” edatlarından söz etmekle birlikte (De Morgan, 1860: 11) *Formal Logic*'te, Hamilton'ın bağıntı anlayışında bağıntının eşitliğe indirgenliğini fark ettiği için “-dır” bağının geldiği farklı anlamlara işaret etmektedir. De Morgan, öncelikle şu soruyu gündeme getirmektedir: Formel mantıkta kullandığımız harfler birer semboldür, kendi sınıfını ifade etmek üzere aldığımız birer genel semboldür. Fakat bu semboller isimlerin, idelerin sembolü mü yoksa bu ideleri sunan nesnelere sembolü müdür? De Morgan'a göre çıkarımın yasalarını (*laws of inference*) belirlemek için bu sorunun cevabını tayin etmek zorunludur. Bunun için de ikisinden biri ile kendimizi sınırlamak durumundayız. Örneğin “İnsan hayvandır” dediğimizde bu ya “insan” isminin “hayvan” isminin kaplamına, dolayısıyla “insan” idesinin “hayvan” idesinin kaplamına ya da “insan” nesnesinin, “hayvan” nesnesinin kaplamına dâhil olduğunu ifade eder. De Morgan'a göre genel sembolün *ilk kullanımı*, bir numara belirlemek için harflerin ya da başka türden bir sembolün cebirsel kullanımıdır. Dolayısıyla “Her X, Y'dir” dediğimizde X'in duruma göre bir isim, bir ide ya da bir nesnenin temsili olduğunu anlarız (De Morgan, 1926: 54).

De Morgan'a göre isimler, ideler ve nesnelere, bağın farklı üç anlamına ihtiyaç duymaktadır. İsimlerden bahsettiğimiz ve örneğin, “İnsan hayvandır” dediğimizde önermede “-dır” bağı, ister bir ide ister bir nesne olsun “insan” ismine, benzer şekilde “hayvan” ismine uygulanabilir. Diğer taraftan yalnızca ideye de uygulanabileceği gibi mutlak dışsal nesnelere de uygulanabilir. Yalnızca ideye uygulandığında “-dır” bağı, bütün özsel niteliklere sahiptir. Dolayısıyla önerme şu anlama gelir: “İnsan, hayvan idesini oluşturan her şeye sahip, o ideyi oluşturan her şeyi içeren ve sunan bir idedir.” Mutlak dışsal nesnelere uygulandığında bu kez “-dır”

bağı, dünyanın birçok ortak ve pozitif kullanımı olarak özdeşlik bağıdır. Yani önerme şu anlamı ifade eder: “Her insan, hayvanlardan biridir.” Bağın bu anlamlarından hiçbiri diğerinin yerine geçemez (De Morgan, 1926: 57). Fakat önermede idenin muhtevası nicelik ise bu kez “-dır” bağı “e-eşittir” anlamına gelecektir. Çünkü nicelik hakkında akıl yürütme gündeme geldiğinde matematikçinin kullandığı kıyasta bağ, eşitlik bağına ifade etmektedir. Bir matematikçi “Her X, Y’dir” dediğinde burada “-dır” bağı, “e-eşittir” anlamını ihtiva eder. Tümel olarak döndürülebilir “İnsan akıllı bir hayvandır” önermesinde eşitlik bağıntısından söz edilebilir. Dolayısıyla bu önerme, terimlere karşılık gelecek bir farazi sayısal değerle matematiksel olarak “ $2+2=4$ ” şeklinde ifade edilebilir. Ancak örneğin, “Gül kırmızıdır” gibi bir önermede “-dır” bağı “e-eşittir” anlamında alınamaz. Çünkü önerme tümel olarak düz döndürüldüğünde (“Her kırmızı güldür”) yanlış olacaktır. Buna dayalı olarak, De Morgan salt nicelik üzerine akıl yürütmelerde matematikçilerin kullandıkları kıyasta bağın “e-eşittir” anlamına gelen “-dır” bağı olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda De Morgan’da muhtevaya göre temelde iki bağ karşımıza çıkmaktadır: “-dır (*is*)” ve “e-eşittir (*is equal to*).” (De Morgan, 1926: 55, 59- 60).

Her ne kadar X gibi bir cebirsel ifade yeri geldiğinde bir isme, yeri geldiğinde bir ideye yeri geldiğinde bir nesneye gönderimde bulunsa da De Morgan’a göre formel mantığın nesnelere münhasıran isimlerdir. İsim, bazı benzerlikler veya ortak özelliklere dayalı olarak düşüncenin bir ve birden fazla nesnesine iliştilenmiş olan bir sembol ya da düşüncenin bir veya birden fazla nesnesine, onları benzer/aynı özelliklere sahip diğerlerinden ayırmak için iliştilenmiş bir semboldür. O halde, De Morgan’a göre şeylerin özdeşliği ya da ayrıklığı isimlerin uyarlanmasının tasdiki ya da inkârının ileri sürülmesiyle tasvir edilebilir. İsimler ise ister basit (*simple*) ister bileşik (*complex*) olsunlar X, Y, Z gibi alfabe harfleriyle temsil edilirler (De Morgan, 1926: 63). Bu anlamda önermelerde isimlerin yerini tutan semboller terimlerin yerini almakta, önermeler gerçekte ister doğru ister yanlış olsun, mantıktan umulan şey *sadece mantıksal doğruluk (logical truth)* olmaktadır. Çünkü önermelerin gerçekte/dış dünyada doğruluk ya da yanlışlığı mantığın sorunu değildir (*not a question of logic*) (De Morgan, 1926: 1-2).

Sedâd’ın aktardığına göre De Morgan, Hamilton gibi mantıkçıların önerme yorumunda yanlışla sapsmalarını, Latince “omnis” sözcüğünün “tû-tout (hep)” sözcüğü ile yanlış tercüme edilmesine bağlamaktadır. Çünkü “omnis” sözcüğü “her bir” anlamına gelen bir sözcüktür. “Hep” anlamına gelen sözcük ise yine Latince “tûtus-totus”tur. Yunancada tümel nicelik edatı “πάς=pâs”, “hep” manasına geldiği gibi “her bir” manasına da gelmektedir. Dolayısıyla Hamilton’ın tümel nicelik edatının anlamlarına dikkat etmemesi, De Morgan’a göre yanlış tercümeden kay-

naklanmıştır (Sedâd, 2015: 304). Bu doğrultuda De Morgan *Syllabus*'te, Hamilton'ın özellikle “hep” (*all*) ve onun inkârı olan “hiç (*any*)” şeklindeki niceleyicileri tercih ederek, tümel olumlu ve tümel olumsuz önermeyi dile getirdiğini tespit etmektedir (bk. De Morgan, 1860: 24). Ona göre, Hamilton'ın da içinde bulunduğu bazı mantıkçılar (bunlar daha önce değinildiği üzere Thomson, Spalding'dir) kavramların iki niceliğini (içlemi ve kaplamasını) birbirine karma etmiş/karıştırmış ve bu karma ile niceliklerin aynı/değişmeksizin kaldığını vehmetmişlerdir. Hamilton, “Bütün X bazı Y'dir” önermesini içlemsel bir önerme, “Bazı Y bütün X'tir” önermesini ise kaplamsal bir önerme olarak almıştır. De Morgan'ın değerlendirmesiyle, Hamilton dâhil sözü edilen mantıkçılar hem Aristoteles'i hem de düşüncenin kanunlarını terk etmişlerdir. Onun okumasına göre Aristoteles'in ortaya koyduğu düşünce kanunlarından açık olan şudur: Cinsler türlerin parçaları olarak söylenir, türler ise cinslerin parçalarıdır. “Bütün hayvan insandır” derken bu, kavram içinde kavramı; “Bütün insan hayvandır” derken bu da sınıf içinde sınıfı ifade eder. Birincisinde hayvan nosyonunun tümü, insan nosyonunun bir parçasıdır, ikincisinde ise insan sınıfının tümü, hayvan sınıfının parçasıdır. İşte niceliklerin karşıt oluşu da De Morgan'a göre bu anlama gelmektedir (De Morgan, 1860: 62- 63). Dolayısıyla, Sedâd'ın aktardığı şekliyle ifade edersek, De Morgan'a göre Hamilton'ın da içinde bulunduğu mantıkçılar “hep” ve “bazı” nicelik sözcüklerini kullanmak suretiyle herhangi bir cinsin bütün fertlerini veya bazı fertlerini beyan etmekle bir tümelin, kısımlara mı, türlere mi yoksa sınıfa mı bölüneceğini ifade etmekte kusur etmiş, böylece tabir ve ifadeleri birbirine karıştırmışlardır (Sedâd, 2015: 300).

De Morgan'a göre, “Her X, Y'dir” gibi bir tümel olumlu önermeye, özne bütün olarak (*wholly*) dâhilken, yüklem parça olarak (*partially*) dâhildir. Buna göre önerme şunu dile getirmektedir: “Tüm X'ler Y'ler arasındadır”; “Her X, Y'ler koleksiyonunun *bir parçasıdır*.” Örneğin “Her at hayvandır” denildiğinde önerme tüm hayvanlardan söz etmemektedir, tüm atların hayvanların bir kısmı (*a portion of animals*) olduğunu ifade etmektedir. “Hiçbir X, Y değildir” tümel olumsuz önermesinde ise hem özne hem de yüklem tüm olarak önermeye dâhildir. Bu şu anlama gelmektedir: “Tüm Y'ler koleksiyonu ve Y olabilen hiçbir şey X değildir.” “Bazı X, Y'dir” tikel olumlu önermesinde ise hem özne hem de yüklem parça olarak önermeye dâhildir. Bu, bazı X'lerin bazı Y'ler arasında olduğunu ya da Y'lerin bir paçası olduğunu ifade etmektedir. “Bazı X, Y değildir” önermesinde ise özne parça olarak, yüklem ise tüm olarak önermeye dâhildir. Bu, bazı X'lerin Y'lerden biri olmadığını, Y olan hiçbir şey olmadığını; Y olabilen hiçbir şeyin X'lerin belirli bir kısmından biri olmadığını ifade etmektedir. Bu çözümlenmeye dayalı olarak De Morgan, yüklem olumlularda parça olarak, olumsuzlarda ise tüm olarak dâhil olduğunu be-

lirtmekte, böylece kendisi de önermede yüklemi niceliksel olarak dikkate almaktadır. Ona göre öznenin niceliği önermede açıkça ifade edilmekle birlikte, yüklem niceliği de vardır ancak önermede ifade edilmeyip dilsel anlamla ima edilir. Olumlu önermenin yüklemi tikel (*particular*) iken olumsuzun tümeldir (*universal*) (De Morgan, 1926: 7, 66; a.mlf., 1860: 12).

Buna bağlı olarak, De Morgan, tümel özne terimi “X” ya da “(X”, tümel yüklem terimi “Y)” sembolü ile, tikel özne terimi “)X” ya da “X(“, tikel yüklem terimi “)Y” ya da “Y(“ sembolleri ile sembolleştirmekte, “:” işaretini ise olumsuzluk sembolü olarak almaktadır. Olumlularda yüklem tikel, olumsuzlarda ise tümel alındığı, özne terim zaten tümelde tümel, tikelde tikel olduğu için şu önerme formları karşımıza çıkmaktadır:

- (A) Tümel olumlu: X)Y Tüm X’ler bazı Y’lerdir
 (I) Tikel olumlu: X()Y Bazı X’ler bazı Y’lerdir
 (E) Tümel olumsuz: X). (Y Tüm X’ler tüm Y’ler değildir
 (O) Tikel olumsuz: X (. (Y Bazı X’ler tüm Y’ler değildir (De Morgan, 1860: 14).

De Morgan, *Formal Logic*’te ise önermelerin karşıtlık ve çelişiklik ilişkisine bağlı olarak, altıya indirgediği sekiz önerme taksimine yer vermektedir. “Her X, Y’dir” ve “Bazı X’ler Y’ler değildir” önermeleri ile “Hiçbir X, Y değildir” ve “Bazı X’ler Y’lerdir” önermeleri çelişik önermelerdir. “He X, Y’dir” ve “Hiçbir X, Y değildir”; “Bazı X’ler Y’lerdir” ve “Bazı X’ler Y’ler değildir” önerme çiftleri ise karşıt önermelerdir. De Morgan düz döndürmeyi dikkate alarak karşıt önermelerin döndürülmesi ile aşağıdaki sekiz önermeyi elde etmektedir:

1. X)Y Her X, Y’dir
 2. Y)X Her Y, X’tir
 3. X :Y Bazı X’ler, Y’ler değildir
 4. Y:X Bazı Y’ler X’ler değildir
 5. X.Y Hiçbir X, Y değildir
 6. Y.X Hiçbir Y, X değildir
 7. XY Bazı X’ler Y’lerdir
 8. YX Bazı Y’ler X’lerdir (De Morgan, 1926: 8, 69- 70).

Bu önermelerden “X.Y” ve “Y.X” önermeleri, yine “XY” ve “YX” önermeleri aynı olduğu düşüncesiyle De Morgan sekiz önermenin esasen altı önermeye denk olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü olumsuzlarda yüklem tümel alındığı ve tümel olumsuz önermede hem özne hem de yüklem tümel olduğu için tümel olumsuz önermenin döndürmesi her zaman için

kendisine denk olacaktır. Olumlularda ise yüklem tikel alındığı ve tikel olumlu önermede hem özne hem de yüklem tikel olduğu için tikel olumlu önermenin döndürmesi de kendisine denk olacaktır (De Morgan, 1926: 70). *Syllabus*'te ise önermelerin çelişiklik ilişkisine bağlı olarak sekiz önerme taksimine yer vermektedir. Bunu yaparken tümel olumsuz önerme “X). (Y” önermesinden onun simetrisi olan “X (.Y” önermesine ulaşmaktadır. Bu “Her şey ya bazı X ya da bazı Y'dir (ya da “Her şey hem bazı X hem bazı Y'dir)” anlamına gelmektedir. Yine tikel olumlu önerme “X() Y” önermesinden onun simetrisi olan “X) (Y” önermesine ulaşmaktadır. Bu da “Bazı şeyler ne (tüm) X'ler ne de (tüm) Y'lerdir” anlamına gelmektedir (De Morgan, 1860: 15). Bu simetrik önermeleri de katarak aşağıdaki sekiz önermeye ulaşmaktadır:

Tümel Önermeler

1. X))Y	Tüm X'ler bazı Y'lerdir.
2. X). (Y	Tüm X'ler (tüm) Y'ler değildir
3. X (.Y	Her şey ya bazı X ya da bazı Y'dir (ya da “Her şey hem bazı X hem bazı Y'dir”).
4. X ((Y	Bazı X'ler tüm Y'lerdir.

Sırasıyla Tümel Önermelerin Çelişikleri Tikel Önermeler

5. X(. (Y	Bazı X'ler tüm Y'ler değildir.
6. X()Y	Bazı X'ler bazı Y'lerdir.
7. X) (Y	Bazı şeyler ne tüm X'ler ne de tüm Y'lerdir.
8. X).)Y	Tüm X'ler bazı Y'ler değildir. (De Morgan, 1860: 15).

De Morgan ardından, simetrik önermeler haricindeki altı önermeyi, *Formal Logic*'te yer verdiği ve daha önce geçtiği üzere içlerinde tümel olumluyu “her (*every*)”, tümel olumsuzu ise “hiçbir (*no*)” nicelik edatı ile dile getirdiği altı önerme ile şöyle eşleştirmektedir:

1. X))Y için X)Y
2. X ((Y için X(Y
3. X). (Y için X.Y
4. X()Y için XY
5. X(. (Y için X:Y
6. X).)Y için Y:X (De Morgan, 1860: 15)

Görüldüğü üzere De Morgan, her ne kadar Hamilton'ın bağıntıya ilişkin yorumunu eleştirse ve nicelik edatlarını doğru yorumlamadığını ileri sürse de o da en nihayetinde yüklem niceliğini hesaba katan bir önerme yorumuna yer vermektedir. Aradaki görünür en önemli farklılık

yüklem, Hamilton'da ister olumlu ister olumsuz olsun hem tümel hem de tikel önermede tümel; De Morgan'da ise ister tümel ister tikel olsun olumlu önermede tikel, olumsuzda tümel alınmış olmasıdır. Bununla birlikte, Hamilton'dan farklı bir önerme anlayışı resmetmeye çalışırken, *Syllabus*'teki önerme taksimi analiz edildiğinde De Morgan'ın kendisinin de bir bakıma gerek olumlu gerekse olumsuz önermelerde yüklemi hem tümel hem de tikel alma "tuzağına" düşmekten kurtulamadığı ileri sürülebilir. Çünkü yukarıdaki, *Formal Logic* ve *Syllabus*'a dayalı olarak yaptığı karşılaştırmada De Morgan'ın, "X(Y" yani "Y)X" önermesinde (çünkü "Bazı X'le tüm Y'ler" olduğuna göre "Her Y, X" olacaktır, nitekim *Syllabus*'te "X(Y" önermesini, *Formal Logic*'te "Y)X" önermesini A' sembolü ile ifade etmektedir. bk. De Morgan, 1860: 15 ve a.mlf., 1926: 70) yüklemi tikel kabul ederken onunla karşılaştırdığı ve tümel önerme kabul ettiği, öznesi tikel yüklemi tümel olan tümel olumlu "X ((Y" önermesinde yüklemi tümel aldığı (oysa o, ilkesel olarak olumlu bir önermede yüklemi tikel almaktaydı), yine ilkesel olarak olumsuzlarda yüklemi tümel kabul etmesine rağmen tikel önermelere dâhil ettiği tikel olumsuz "X).Y" önermesinde yüklemi tikel aldığı dikkatten kaçmamaktadır.

De Morgan, daha derin bir kavrayışla kavramlar arasında matematiksel, fiziksel, metafiziksel, karşıt-fiziksel (*contraphysical*) şeklinde dört tür bağıntıdan söz etse de (De Morgan, 1860: 51), önermede yüklem niceliğini hesaba katarak yaptığı sembolleştirme ve önerme ifadelerinde o da mantıksal niceliği matematik niceliğe indirgemiş olmaktadır. Yanı sıra *Formal Logic*'te ilkesel olarak olumlu önermelerde yüklemi tikel, olumsuzlarda tümel almaktan kaynaklı gözüne çarpan bazı anomali durumları fark ederek, bundan sıyrılmak için (tümel olsun tikel olsun) hem olumlu hem de olumsuz önermelerde yüklem tümel olarak dile geldiğini ileri sürse de yine yüklemi niceliksel açıdan yorumlamaktadır. De Morgan'ın buradaki yorumuna göre tümel yüklem olumlularda bölünemez (*indivisible*), olumsuzlarda bölünebilirdir (*divisible*). Örneğin, "Bazı X'ler Y'lerdir" denildiğinde bu şu anlama gelecektir: Önermede söz edilen her X, ister birinci Y, ister ikinci Y ister üçüncü Y olsun, vs., hiçbir Y bu karşılaştırmanın dışında tutulmamıştır. Fakat "Bazı X'ler Y'ler değildir" denildiğinde bu şu anlama gelecektir: Önermede söz edilen X'ler kesin olarak ne birinci Y, ne ikinci Y, ne üçüncü Y, vs.'dir, sadece bütün Y'lerden herhangi biridir (De Morgan, 1926: 67). Bu yorumda da, Sedâd'ın tespitini dayanarak söylersek, fertleri dikkate alındığı için yüklem bir nitelik olarak alınmamakta, her halükârda yükleme nicelik atfedildiği için önermede *akd-i haml* bulunmamaktadır (bk. Sedâd, 2015: 298). Dolayısıyla aralarında bazı yorum farkları bulunmakla birlikte, Sedâd'ın tespit ettiği gibi, İngiliz mantıkçıların ifade şekillerinde inceliklere dikkat etmemeleri ve "mantıksal tümeli (*küllî-yi mantikî*)" bir "cebirsal toplam (*mecmu'-u cebri*)" saymala-

rı onların ortak kusurunu teşkil etmektedir (Sedâd, 2015: 306).

Önermelerin maddesi ve kipliğinden söz edildiğinde De Morgan, eski kiplik anlayışının yerini sayısal olasılık teorisine bıraktığını ileri sürmektedir. Yine de birçok mantıkçının mantık ötesi (*extra-logic*) görek bu teoriyi reddettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla “Mantık, çıkarımsal düşüncenin formları ve yasalarını dikkate alarak maddenin doğruluk ve yanlışlığından bağımsız şekilde çıkarımın geçerliliğini dikkate alır” dediğimizde mantık hakkında gerçek bir tanım yapmış oluruz (De Morgan, 1926: Önsöz, x). De Morgan’a göre bir kipli önerme, teknik olarak zorunluluktan imkânsız olana değin olasılık altındaki tüm şeyleri kapsayan, az ya da çok olası ifade edilen önermedir. Skolastik mantıkçılar ihtimaliyet derecelerini *zorunlu*, *kontenjan*, *mümkün*, *imkânsız* şeklinde ele almışlardır. Buna bağlı olarak o, kipli formlar hakkındaki tartışmanın bugüne değin matematikçi olmayan mantıkçılar arasında devam ede geldiğini belirterek matematikçilerin “ihtimaliyet teorisi” dışında onlara ilişkin bir düşünce sunamayacaklarını öngörmektedir (De Morgan, 1926: 269).

Matematik mantığın bir başka önemli ismi cebiri mantığa uyarlayan ve bu doğrultuda kendine özgü bir mantık kalkülü (*calculus of logic*) ortaya koyan George Boole’dur. Boole, *The Mathematical Analysis of Logic* adlı eserine yazdığı önsözünde mantık bilimine bakışını ortaya koyan şu ifadelerle yer vermektedir: “Mantığı mümkün kılan şey, zihnimizdeki genel kavramların varlığıdır; bir sınıfı tasavvur etme ve onun bireysel üyelerini bir adla dizayn edebilmemizdir.” (Boole, 1847: 4). Bu anlamda Boole’a göre mantık teorisi, dil teorisi ile yakından bağlantılı bir meseledir. Mantıksal önermeleri sembollerle başarılı bir şekilde ifade etme ve yine onların temsil ettikleri, zihinsel proseslerin yasaları üzerine temellendirilebilecek kombinasyonlarının yasalarını başarılı bir şekilde ifade etme girişimi, felsefi bir dile atılacak adımla mümkün olacaktır (Boole, 1847: 5). Boole bu mantık anlayışı doğrultusunda önermeyi “Bir önerme tasdik ya da inkâr eden bir cümledir. Her önerme en az iki terim ve onları birbirine bağlayan bir bağdan oluşmaktadır.” (Boole, 1847: 20) şeklinde tarif etmektedir.

Kendine özgü bir cebirsel kalkül oluşturan Boole, öncelikle terimler için semboller vazetmektedir. Onun cebirsel kalkülünde “1” rakamı “evren (*universe*)” terimi için vazedilirken nesne sınıflarının bireysel üyelerini temsil etmek üzere de X, Y, Z gibi sembollere başvurulmaktadır. Bu anlamda X, tek bir sınıfın her bir üyesine uyarlanırken, Y de bir başka sınıfın her bir üyesine uyarlanır. Ancak burada dikkate alınması gerek önemli iki husus bulunmaktadır. “Evren” teriminden, ister bilfiil var olsun isterse olmasın nesnelere tasavvur edilebilir her sınıfına ait bir kavrayışı (kavram) anlamamız, ayrıca aynı bireysel/tekilin diğer bireysellerle birden fazla ortak özelliğe sahip olabileceğinden ötürü, onun birden fazla sınıf içinde

bulunabileceğini varsaymamız gerekir. Boole, her bir sınıfın tasavvuru için de x , y , z sembollerini önermektedir. Bunlardan “ x ”, bireyseller ya da sınıfların herhangi bir özne kavramı üzerinde işlemde bulunmak için konumlandırılmaktadır. Bu, öznenin kapsamında bulunan bütün X ’leri, öznenin seçmek amacıyla önerilen sembolik bir ifadedir. Benzer şekilde “ y ”, özne tarafından içerilmiş olan Y sınıfının tüm bireysellerini öznenin seçmek için konumlandırılmakta ve bu, aynı sembolleştirme tekniği doğrultusunda devam etmektedir (Boole, 1847: 15). Bir sınıflar mantığı anlayışı doğrultusunda cebirsel sembolik ifadeleri tayin eden Boole, örneğin, genel eşitlik bağıntısının; X ve Y sınıflarının eşit olduğu, X ’e ait her bireyin aynı zamanda Y ’ye de ait olduğu anlamına gelen “ $x = y$ ” eşitliğinden oluştuğunu belirtmekte (bk. Boole, 1847: 24) ve eşitlikler bağıntısına dayalı önerme kombinasyonlarının cebirsel yasalarını oluşturarak çıkarım mantığını da bu yasalar üzerine bina etmektedir (bk. Boole, 1847: 520-568). Bu kombinasyonları analiz eden Sedâd, sonuç itibarıyla önermeleri birer denklem (*muâdele*) olarak yorumlayan Boole mantığında, cebir ile mantık arasında tam bir mutabakat sağlanamadığı sonucuna varmaktadır (bk. Sedâd, 2015: 530).

Cebirsel mantık çalışmasında bulunan bir diğer mantıkçı Jevons, *Elementary Lessons in Logic*’te, mantığın “Düşüncenin yasalarının bilimi” ya da “Düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi” diye tarif edildiğini, ancak düşüncenin yasalarından kastın, bütün insanların düşünebileceği ve akledebileceği modlarda var olan veya olması gereken muayyen tekbiçimlilik veya uzlaşma olduğunu belirtmektedir. Jevons’a göre bu anlamda düşüncenin yasaları, müdahale etme gücümüzün bulunmadığı ve yapay yasalarla karıştırılmaması gereken doğal yasalardan ibarettir. Örneğin, “evrensel gravitasyon yasası” fiziksel astronomide kullanılan doğal bir yasadır. Yine “eşdeğer oranlar kanunu” kimyasal bileşenlerin kombinasyonlarını açıklamak için kimyada kullanılan bir başka doğal yasadır. Bununla birlikte, insan karakterine ait, zihnin birçok eyleminden bir parça olan insan aklı ve düşüncesinin bir başka bilimi daha bulunmaktadır ki o da bütün insanların, içinde kalarak eşbiçimli düşündüğü ve aklettiği veya düşünmek ve akletmek zorunda kaldığı modların kendisini konu edinen mantıktır. O halde Jevons’a göre mantık “kesinlik”le ilgilenen ve düşüncenin genel formlarını ortaya koyan bir bilimdir. Genel formlar çok sayıda olmakla birlikte onların dayandığı ilkeler az sayıda ve basittir. Mantık bilimi düşüncenin genel formlarıyla ve onların dayandıkları ilkeleri konu edinmekle “bilimleri en geneli” olan bir bilimdir. Çünkü sözü edilen formlar ve ilkeler, her branştan bilgiye uyarlanabilen formlar ve ilkeler bütünüdür. Buradan hareketle o, mantığa başka bir tarif ürettiğini ifade ederek bu tarifi şöyle dile getirmektedir: “Düşüncenin zorunlu formlarının bilimidir.” (Jevons, 2010: 1- 5). Esasında Jevons’ın mantık tarifi, daha önce yer verilen Hamil-

ton'un mantık tarifıyla benzerdir. Hatırlanacağı üzere Hamilton, Kant'tan etkilenerek “düşünce olmak bakımından düşüncenin zorunlu yasalarının bilimi” şeklinde yaptığı tarifi, “düşünce yasası” ile “düşüncenin formu”nu kastederek “düşünce olmak bakımından düşüncenin *zorunlu formlarının bilimi*” şeklindeki tarif ile açıklamış, mantıksal yasa ya da mantıksal zorunluluk ile bir fizik yasasının kastedilemeyeceğini belirtmişti.

Jevons yargıyı da basit kavrayıştan türetilen, nesnelere ilişkin iki kavram ve ideyi birbiriyle ilişkilendirmekten oluşan zihnin bir eylemi olarak tarif etmektedir. Jevons her ne kadar, şeylere dair bir bilince ve onların idelerine sahip olmadıkça bir yargıda bulunmamızın imkânsızlığından söz etmekle yargıyı mümkün kılanın, şeylerin bilinci ve kavrayışı olduğuna vurgu yapsa da bu onun yargıyı kendinde duruma göre şeylerin birbirine isnadı olarak algıladığı anlamına gelmemektedir. Her halükârda Jevons'a göre de bağıntı, nesnelere mefhumları (ideleri, kavramları) arasındaki bağıntıdır ve yargı da bu bağıntıya ilişkin bir tasdikten ibaret olmakla salt zihnin bir eylemidir (Jevons, 2010: 12).

Sedâd'ın tespit ettiği üzere, Jevons da cebirsel mantık sisteminde, tıpkı Hamilton ve Boole gibi, önermenin yüklemine niceliğini tayin etmek suretiyle önermeleri birer denklem formunda ele alarak konu ve yüklemi eşitlik işareti (“=”) ile birbirine bağlamaktadır. Bununla birlikte, Jevons, mantıksal eşitliği sıradan (*âdi*) eşitlik, tikel (*cüz'i*) eşitlik, sınırlı/belirli (*mahdûd*) eşitlik olmak üzere üçe ayırmaktadır. Sıradan eşitlik $c=b$ formunda olup bu formdaki önermeler, eşitlik kıyaslarının öncüllerini teşkil eden önermelerin yanı sıra örneğin, “Klor sodyumdur”, “İnsan düşünen hayvandır”, “Jüpiter yıldızların en büyüğüdür” gibi doğal önermelerdir. Tikel eşitlik $c=cb$ formunda olup, Jevons yüklemli önermeleri bu türden önermeler kabul etmektedir. Sınırlı/belirli eşitlik ise $cb=ct$ formunda olup bazı şeylerin bazı özel durumlardaki eşitliklerini ifade eden önermelerdir. Örneğin, $c=$ katı, $b=$ altın, $t=$ dövülmüş/çekiçlenmiş olsun, c durumunda $b=t$ olacağı için bunlardan kurulacak önerme $cb=ct$ formunda olacaktır. Olumsuz önermeler de aynı formlar geçerlidir. Örneğin, $c=$ demir, $b=$ akışkan/sıvı olsun. “Demir sıvı değildir” önermesi $c=cb'$ formunda ifade edilir. Hatta olumsuz terimler (olumsuz konu terim, olumsuz yüklem terim) arasında bile aynı eşitlik formları geçerli olabilmektedir: $c'=b'$, $c'=-c'b'$, $c'b'=b't'$, önermeleri sırasıyla sıradan eşitlik, tikel eşitlik ve sınırlı/belirli eşitlik formunda, konu ve yüklem terimleri olumsuz olan önermelerdir (Sedâd, 2015: 570- 574)

Jevons'ın cebirsel mantığında bütün önermeler birer denklemden ibaret olduğu için en nihayet kıyaslar da sözü edilen eşitlik bağıntılarının kombinasyonundan bilinmeyen bağıntıların çıkarılmasını sağlayan birer eşitlik kıyası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda kıyas formları, Sedâd'ın yorumuyla şöyle oluşmaktadır. Birinci form, iki normal eşit-

likten bir sonucun elde edildiği kıyas formudur: $c=b$, $b=t$, o halde; $c=t$. Ör: İnsan=düşünen hayvan, düşünen hayvan=en üstün hayvan, o halde, insan=en üstün hayvan. İkinci form, bir normal eşitlik ile bir tikel eşitlikten bir sonucun elde edildiği kıyas formudur: $c=b$, $b=bt$, o halde; $c=bt$. Ör: Avrupa'nın en yüksek dağı=Mount Blanc (Ak Dağ), Mount Blanc=kar ile kaplı bir dağ, o halde; Avrupa'nın en yüksek dağı=karla kaplı bir dağ. Üçüncü form, İki tikel eşitlikten bir tikel eşitliğin elde edildiği kıyas formudur: $c=cb$, $b=bt$, o halde; $c=cbt$. Ör: Sodyum=sodyum madeni, maden=elektrik ileten maden, o halde; sodyum=elektrik ileten sodyum madeni. Sedâd bu formun iktirânî kıyasın birinci şekli kabilinden olduğunu belirtmektedir. Dördüncü form, iki tikel eşitlikten bir normal eşitliğin elde edildiği kıyas formudur: $c=cb$, $b=cb$, o halde; $c=b$. Ör: Kenarları eşit üçgen=kenarları ve açıları eşit üçgen, açıları eşit üçgen=kenarları ve açıları eşit üçgen, o halde; kenarları eşit üçgen=açıları eşit üçgen. Beşinci form, iki tikel eşitlikten bir sınırlı/belirli eşitliğin elde edildiği kıyas formudur: $b=cb$, $b=tb$, o halde; $bt=bc$. Ör: Civa=civa, madeni, civa=civa normal sıcaklıkta akışkan, o halde; civa madeni=civa normal sıcaklıkta akışkan. (Sedâd, 2015: 576- 580; krş. Jevons, 1890: 81- 119).

Sedâd'a göre gerek Boole gerekse Jevons'un cebirsel mantık çalışmaları, Hamilton'ın çalışmalarından mülhemdir. Onlar, yüklem niceliğini hesaba katarak mantıksal tümeli bir cebirsel toplam gibi değerlendirmekten ileri gelen bir zahmete girmekten başka bir şey yapmamışlardır. Her ne kadar bu gibi çalışmalardan eşitlik kıyasları hakkında bir meleke kazanma noktasında istifade edilebilirse de, Sedâd'a göre onlardan yol alarak Aristoteles mantığının yenilediği iddiasında bulunmak geçersiz bir iddia olarak kalacaktır. Çünkü Aristoteles düşüncenin kullanımının doğal formunu kayda geçirmekle bir şeyin kendinde durumunu araştırıp ortaya koymuş, onu takip eden mantıkçılar da bu önemli gayretin daha da yetkinleşmesine hizmet ve gayret sarf etmişlerdir. Cebirsel kurallar, der Sedâd, düşüncenin kullanım kurallarının niceliklere tatbik edilmesiyle ortaya çıkmışken, *cebirsel kurallardan daha genel olan düşüncenin kurallarını* cebire tatbik etmek için onları ne kadar tahsis etmek ve daraltmak gerektiği, mantık biliminde derin bir kavrayışa ve araştırmaya sahip olanlarca fark edilecektir. Sedâd'ın değerlendirmesine göre, Aristoteles'e muhalif bir şekilde mantık bilimini yenilediği iddiasında bulunanlar, esas itibarıyla onun tarafından çizilen dairenin dışına çıkamamış sadece bu dairenin etrafında avare gibi dolaşmışlardır. Yenilik isteği ile ortaya çıkanlar, şayet yenilik ve değişimin bir sabiteye ve değişmez kanuna bağlı olduğunu idrak etmiş olsalardı, düşüncenin sahil kanununun kendilerinden önce toplanmış ve yazılmış olduğunu mülhaza ederek “mantık makinesini”¹⁸ satranç tahtasının yanına terk edip mantıkta ilerlemek için daha isabetli bir yoldan

18 Sedâd, “mantık makinesi” ile Jevons'un *Pure Logic*'te yer verdiği “mantıksal abaküs (*logical abacus*)”e gönderimde bulunmaktadır (bk. Jevons, 1890: 80).

giderlerdi (Sedâd, 2015: 592- 594). Sonuç itibariyle, Sedâd'ın okumasına göre bütün bu “cebriyel tatbik oyunları (*atbikât-ı cebriyye mel'abesi*)” da *varlığın ve düşüncenin doğasından sapma* kabilinden (*münharifât*) öte bir şey değildir (Sedâd, 2015: 606- 608).

III. *Mizânu'l-Ukûl*'ün Dayandığı Mantık Doktrini

Mantığın kurucusu Aristoteles'in mantığın zeminine döşediği on kategori (bk. Aristoteles, 1963a: 1- 60) her şeyden önce varlığın kategorileridir (bk. Aristoteles, 2010: 252- 253). Aristoteles'in izini takip eden Fârâbî de mantık bilimini bu ontolojik zemin üzerine, İslâm dünyasında yeniden tesis etmiştir (bk. Fârâbî, 2018b: 22; a.mlf., 1986a: 89- 131). Sedâd'ın tespit ettiği ve kendisinin de olumladığı, müteahhir dönem mantıkçıların mantık metinlerinden on kategoriyi çıkarması (Sedâd, 2015: 122), kanaatimizce onların ontolojiden bağımsız bir mantık perspektifine sahip olduklarına dayanak alınamaz. Müteahhir dönemde mantık biraz daha formel bir karakter almış olsa da, Sedâd'ın da ileri sürdüğü gerekçelerden anlaşılabilir ki, müteahhir mantıkçıların kaygısı, mantığın zemininden ontolojiyi çıkarmak ve ondan koparmak değil onu bir tür ontoloji ve metafizik (meşşâî metafizik) anlayışa hizmet etmekten kurtarmaktı (Sedâd, 2015: 122, 602). Hem bu tespiti temellendirmek hem de Sedâd'ın, matematik-mantık sistemlerini değerlendirirken referans aldığı mantık anlayışını ortaya koymak adına, yine “önerme bağıntısı” ve “yüklemleme” meselesini anahtar mesele olarak tercih edebiliriz. Hatırlanacağı üzere Sedâd yargıyı (*hüküm*) “Bir emrin emr-i âhara gerek icâben ve gerekse selben isnâdır” şeklinde tarif etmekle birlikte Batılı mantıkçılara atfettiği “İki mefhûm beynindeki nisbetin tasdikidir” şeklinde bir başka tarife de yer vermişti. Sedâd'ın bu tarifi neden münhasıran Batılı mantıkçılara atfettiği soruşturmaya değerdir.

Aristoteles *Önerme*'de, önermeyi, kendinde doğru ve yanlış bulunduran deklarativ bir söz olarak tarif etmektedir. Buna dayalı olarak “Tasdik bir şeyin başka bir şeye bağlanmasının beyanı, inkâr bir şeyin başka bir şeyden ayrılışının beyanıdır” (Aristoteles, 1963b: 11, 12-13). *Birinci Analitikler*'de de önermeye ilişkin yaptığı betimlerde “Bir şeye ilişkin bir şeyin evetlenmesi veya değıllenmesi”, “Şu nesnenin... şu nesnede bulunması veya bulunmaması” şeklindeki tariflerle de karşılaşmaktayız (bk. Aristoteles, 1998: 11). Bu durumda Mallim-i Evvel'de yargı, bir şeyin bir şeye ya da bir nesnenin bir nesneye isnadı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan o, önermeyi “Bir konuda bir yüklem varlık veya yokluğunu ifade eden bir ses” diye de tarif etmektedir (Aristoteles, 1963b: 12). Bu tarifte Aristoteles “şey” ve “nesne” terimleri yerine mantıksal birer terim olan “konu” ve “yüklem” terimlerini kullanmaktadır. Aristoteles'te “şey” teriminin bir lafza mı, bir ideye mi yoksa bir nesneye mi gönderimde bulunduğu açık olmamakla birlikte onun tesis ettiği mantığın, varlı-

ğın kategorilerine dayandığı hesaba katılırsa “şey” teriminin öncelikle bir nesneye, ardından onun idesine ve ardından idenin lafzına gönderimde bulunduğu söylenebilir. En azından onun bağıntıyı nesnelere mefhumları (ideleri, kavramları) arasındaki bağıntıyla sınırlandırmadığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Muallim-i Sâni önermeyi kısaca “Tasdik veya tekzip edilen kesin söz” (Fârâbî, 1986b: 139, 146) diye tarif etmektedir. İbn Sînâ da *eş-Şifâ’da*, ya olumlama ya da olumsuzlamayla bir mananın diğer bir manaya bağıntısına ilişkin yargının bulunduğu kesin söz olarak tarif etmektedir (bk. İbn Sînâ, 2006b: 31). *el-İşârât*’ta, bir mananın diğer bir manaya yüklenip yüklenmediği yargısını içeren ve doğru veya yanlış olabilen söz, şeklinde karşılaştığımız tarif de *eş-Şifâ*’dakiyle paralel bir tariftir (bk. İbn Sînâ, 2005: 21). Dolayısıyla Şeyhu’r-Reîs’te, bağıntı ve bu bağıntıya ilişkin yargı *iki mana* arasındaki isnatla açıklanmakta; yargı bu isnadın olumlanması veya olumsuzlanması; önerme ise böyle bir isnat ve yargıyı içeren söz olarak karşımıza çıkmaktadır. Peki, İbn Sînâ örneğinde olduğu gibi İslâm mantık tarihinde bağıntı ve yargının, iki mana arasındaki isnatla açıklandığı belirgin olmakla birlikte neden Sedâd, “İki mefhûm beyindeki nisbetin tasdikidir” şeklindeki yargı tarifini münhasıran Batılı mantıkçılara atfetmektedir?

Bu sorunun cevabı, her şeyden önce, Fârâbî ve İbn Sînâ da dâhil olmak üzere İslâm mantıkçılarının, genel olarak mantığı özelden de önermeyi hem suret hem de madde bakımından kıymetlendirmiş olmasında saklıdır. Bir önermenin, iki mana/kavram arasındaki bağıntı ve bu bağıntıya ilişkin verilen olumlu veya olumsuz yargıyla tarifi onun formel tarifini ifade etmektedir. Fakat iki kavram arasındaki bağıntı ve bu bağıntıya ilişkin verilen yargının doğru veya yanlış olması doğrudan önermenin maddesiyle ilişkili bir husustur. Önermenin maddesinin, İslâm mantıkçılarında ağırlıklı olarak “yüklem konuya olan bağıntısının keyfiyeti” şeklindeki tarifi, bağıntıyı ve bağıntıya ilişkin yargıyı bu kez “bir şeyin kendinde durumu”na göre anlaşılması ve açıklanmasını gerekli kılmaktadır. Fârâbî’nin önerme maddesini “yüklem konuda bulunmasının keyfiyeti” (Fârâbî, 1986b: 155) şeklindeki tarifi, fakat daha ziyade İbn Sînâ’nın, *eş-Şifâ*’da “yüklem varlık niteliğinde konuya olumlu kıyasla kendinde durumu” (İbn Sînâ, 2006b: 103), özellikle *el-İşârât*’ta “bir şeyin kendinde olduğu”ne daha açık bir vurguyla, bir şeyin kendinde olduğu bakımından yüklem konuya bağıntısı, şeklindeki tarifi (bk. İbn Sînâ, 2005: 31), sonraki mantıkçılar tarafından devralınmış ortak bir tarif olarak göze çarpmaktadır (bk. Fahrüddîn Râzî, h. 1381: 131; Suhreverdî, 1955: 27; Hûnecî, h.1389: 93; Urmevî, h. 1303: 141; Tûsî, 2004: 148; İbn Nefîs, 2009: 60; Kutbuddîn Râzî, h.1303: 141).

İslâm mantık geleneğinde önermenin maddesine ilişkin tariflerde yer alan “fî-nefsi'l-emr”, “bi-hasebi'lemr fî nefsih”, “bi 'itibâri'l-emr fî nefsih” biçiminde dile getirilen “bir şeyin kendinde durumu” ifadesinin gönderimi kimi zaman tartışmaya ve yoruma açık olmakla birlikte (bk. Daşdemir, 2021: 56- 58), ağırlıklı olarak İslâm mantıkçılarının onunla bir şeyin zihin dışı varlığını kastettikleri ileri sürülebilir. Bir şeyin kendinde durumuna dolayısıyla dışsal varlığına gönderimle önermenin maddesinin “yüklemın konuya bağıntısının keyfiyeti” şeklinde tarif edilmesi, özellikle Fahrüddîn Râzî (1149- 1210) sonrası bazı mantıkçıların bağıntıyı zihinsel (zihni) ve dışsal (hâricî) olmak üzere ikiye ayırmalarına, dolayısıyla iki türden bağıntıdan söz etmelerine bir öngörü teşkil etmiştir. Örneğin, Nasîruddîn Tûsî (1201- 1274) gerek *Esâsü'l-iktibâs* gerekse *Şerhu'l-işârât*'ta önerme maddesini, “bağıntının keyfiyeti” yerine doğrudan “kendinde duruma göre bağıntı (*nisbe fî nefsi'l-emr*)” ile tarif etmektedir. Buradan hareketle Tûsî, kendinde duruma göre bağıntı ile, bu bağıntı bir ibareyle dile getirildiğinde onu işitenler ve tasavvur edenlerin zihninde hâsıl olan bağıntı arasına net bir çizgi çekmektedir. O, buna, tasavvur eden kişinin zihninde hâsıl olan bağıntının bazen kendinde duruma göre bağıntıdan farklı olabileceğini gerekçe göstermektedir. Örneğin, kişi, “zenci” niteliğinin “insan”da zorunlulukla mı yoksa imkânla mı bulunduğunu bilmeyip genel mutlak önerme olarak “İnsan zencidir” şeklinde bildirimde bulunabilir. Daha da ötesi kişinin zihninde hâsıl olan bağıntı, kendinde duruma göre bağıntıdan tümüyle farklı olup yanlış olabilir (Tûsî, 2004: 148; a.mlf., h.1383: 228). Bu, zihinde hâsıl olan bağıntı ve buna ilişkin verilen yargının, kendinde duruma göre bağıntı ile bazen örtüşmeyebileceğini ifade etmektedir. Râzî'nin talebesi Efdalüddîn Hûnecî (1194- 1249) ise daha açık bir biçimde “dışsal bağıntı (*en-nisbe el-hâricîyye*)” terimini kullanmaktadır. Bir önermede bağıntı formel açıdan her ne kadar zihni bir ameliye olsa da onun dışsal varlıkla ilişkisi kurulduğunda, maddesiyle ilişkisi gündeme geldiğinde bu, “dışsal bağıntı”dan söz etmemizi gerekli kılmaktadır. Çünkü bir önerme dışsal bağıntıya göre temelde ya zorunlu ya da mümkün önermedir (Hûnecî, h. 1389: 97). Gerek Hûnecî gerekse Tûsî gibi mantıkçıların iki bağıntı arasında ayırım yapmalarının ve özellikle Hûnecî'nin bunu kavramlaştırmasının arka planında Râzî'de sezindiğimiz birtakım imalar yatmaktadır.

Râzî'ye göre, bir önermenin bir formel bir de maddesel unsurları bulunmaktadır. Önermenin maddesel unsurları konu ve yüklem iken formel unsuru ikisi arasındaki bağıntıdır. Burada Râzî'nin bağıntıyı formel ve zihni bir unsur olarak aldığı açıktır. Ayrıca o, zaman zaman zihinde karışıklık hasıl olduğu için bağıntının, konu ve yüklemden farklı bir unsur olduğuna özellikle dikkat çekmektedir. Sonra gelenin önce gelenden farklı olabileceği ilkesi gereğince, konu ve yüklemden sonra gelen bağıntı

da onlardan farklı olacaktır. Çünkü konunun zâtı ve yüklem zâtı, bağıntıyı önceler ve bağıntı onlar arasında zihin tarafından inşa edildiği için sonradandır (Râzî, h.1381: 129). Ancak Râzî'ye göre bağıntı her ne kadar zihin tarafından inşa edilse de zihin bunu sadece iki mefhumu akletmekle gerçekleştiremez. İki mefhumu aklettikten sonra aralarında bağ kurmak için *onlar arasında bir bağıntının bulunduğu* da akletmiş olması gerekir. Râzî'nin *Şerhu 'uyûni'l-hikme*'de verdiği örnek buna açıklık kazandırmaktadır. Örneğin “Gök küredir” gibi bir önermede “gök” teriminden, “küre” teriminden, “göğün küre olmakla nitelenmesi”nden akledilen şeyler birbirinden farklıdır. “Gök” ve “küre” terimleri akledilmiş olmakla birlikte göğün küre olduğu kişinin dikkatinden kaçmış olabilir. Bu, sadece konu ve yüklem akledilmesinin, onlar arasında bağ kurmak için yeterli olmadığını göstermektedir; *iki terim arasında bağ kurmak için göğün küre olduğuna dair akledilmiş bir mefhûmun da bulunması* gerekir (Râzî, h. 1373: 125).

Buna dayalı olarak Râzî, bağıntının bir lafız bir de mana cihetinden kıymetlendirilmesi gerektiği kanaatinde. Lafız bakımından değerlendirildiğinde, bağıntıya gönderimde bulunan bağ açıkça zikredilirse önerme üçlü, zikredilmezse ikili olmaktadır. Örneğin, Sokrates'in bilgili olduğunu dile getiren önermede “-dır” bağı zikredilmezse (Sokrates bilgili (dir)) önerme ikili fakat zikredilirse (“Sokrates bilgilidir”) üçlü olacaktır. Bağıntının mana cihetinden değerlendirilmesi, onun “kendinde (*fî-nefsih*)” değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durumda Râzî'ye göre, mana ve kendinde durum gereği değerlendirildiğinde esas itibarıyla her önermenin dörtlü önermeden ibaret olduğu ortaya çıkacaktır: bir konu, bir yüklem, bir bağ ve bir de bu bağın keyfiyeti. Buna göre örnek verilen önermenin dört bileşeni Râzî'de şöyle karşımıza çıkmaktadır: Sokrates (konu), bilgili (yüklem), “-dir” (bağ), “-dir” bağının zorunlu olmayışı (bağın keyfiyeti) (bk. Râzî, h. 1381: 130- 131).¹⁹ Bağın mana cihetinden zorunlu olmayışını belirleyen şey bağın “kendinde durumu”dur, yani onun dışsal varlığa gönderimidir. Râzî, buna dayalı olarak *Şerhu'l-işârât*'ta önermenin maddesini doğrudan “kendinde ne ise o olmak bakımından yüklem konuya olan *bağıntısı*” şeklinde tarif etmektedir (Râzî, h. 1383: 179). Bu, kanaatimizce Râzî'de, Tûsî ve Hûnecî gibi mantıkçıların daha açık bir şekilde ortaya koydukları bağıntı ayrımlarına giden yolun da zeminini teşkil etmektedir.

Müteahhir dönemde bazı mantıkçılar tarafından bağıntının zihni ve dışsal olmak üzere ikiye ayrılması, önermenin kipliğinin maddesinden farklı olabileceğinin de daha açık gerekçesini sunmaktadır. Çünkü ister bir lafız isterse aklın hükmü olsun kiplik, her ne kadar kendinde duruma göre bağıntının keyfiyetine yani önermenin maddesine gönderimde bulunsun da bazen ona tam örtüşmeyebilir. Bu da Fârâbî'den itibaren bütün

19 Râzî'nin bağa ilişkin açıklamasını Türkçe gramer yapısına göre yorumlayarak aktardık.

mantıkçıların önermenin maddesi ile kipliği arasında ilkesel bir ayrıma gitmelerine neden olmuştur (bk. Fârâbî, 1986b: 158; İbn Sînâ, 2006b: 103; a.mlf., 2013b: 23; Sâvî, 1971: 189; İbn Tumlûs, 1916: 99- 100; Fahrüddîn Râzî, h.1383: 179; Âmidî, 2019: 145; Hûnecî, h. 1389: 93; Urmevî, h. 1303: 141; Tûsî, 2004: 149; İbn Nefîs, 2009: 60- 61) İbn Melkâ (Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, 1075- 1170), onun çizgisini takip eden Fahrüddîn Râzî gibi mantıkçılar, kipliğin aklı hüküm olduğunu ileri sürerek bu ayrımı daha da keskinleştirmişlerdir (Bk. İbn Melkâ, 1938: 84; Fahrüddîn Râzî, h. 1383: 179). Ancak hemen belirtelim ki, kipliğe ilişkin yorum farklılıkları bir tarafa, İslâm mantıkçıları, önermeyle ilişkili mantıksal kuralların, varlığa ve onun veçhelerini irdeleyen bilimlere uyarlanabilecek şekilde yetkin manada belirlenebilmesi için, bir şekilde önermenin maddesi ve kipliğini irdelemek ve tartışmak zorunda olduklarının farkındaydılar.

İslâm mantık tarihinde bağıntıya ilişkin yukarıda yer verdiğimiz görüşler dikkate alındığında, Sedâd'ın "İki mefhûm beynindeki nisbetin tasdikidir" şeklindeki yargı tarifini münhasıran Batılı mantıkçılara referansla zikrettiğini anlamak mümkün hale gelmektedir. Sedâd'ın burada Batılı mantıkçılarla yeni mantık (matematik mantık) arayışındaki mantıkçıları kastettiği açıktır. İslâm mantıkçılarının bağıntı ve yargıya ilişkin görüşleri, Sedâd'ın içinde bulunduğu 19. yüzyıl dâhil olmak üzere bu yüzyıla gelinceye kadar birkaç örneği üzerinde durduğumuz Batılı mantıkçıların görüşlerinden oldukça farklıdır. Yeni bir mantık arayışında olan Batılı mantıkçıların, önerme bağıntısını salt zihni ve formel bir unsur olarak değerlendirmeleri, onların mantık bilimine bakışı ile doğrudan ilintilidir. Doğal dillerden kaynaklı anlam kargaşasının yarattığı sonu gelmez tartışmaları sonlandırmak için mantıkta yeni bir dilin yaratılması gerektiği düşüncesi, onların mantık bilimine bakışını belirleyen temel düşüncedir. Ancak onların mantığı, bu dil sayesinde olabildiğince ontolojiden arındırma çabaları da göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda mantık, özellikle dil teorisi ve matematikle ilişkilendirilerek inşa edilmeye çalışılmıştır.

Bununla birlikte, İslâm mantıkçılarının mantık bilimine yükledikleri asli vazifeden hareketle, onların da mantığı salt formal bir disiplin olarak değerlendirip değerlendirmedikleri ya da inşa etmek isteyip istemedikleri tartışmasına yer verilebilir. Nitekim bazı İslâm mantıkçıları, önermelerin maddesini sorgulamanın mantıkçının görevi olmadığını dile getirmişlerdir.²⁰ Acaba onlar bunu dile getirirken mantığı salt formel bir disiplin olarak algılama ve kurma amacı mı taşımaktaydılar? Onlar önermelerin maddesini araştırmanın mantıkçının görevi olmadığını söylerken neyi kastediyorlardı? Kanaatimizce burada vurgunun mantığın asli vazifesi ol-

20 "Zorunluluk" ve "süreklilik" terimleri bağlamında, önermelerin içeriğini tartışmanın mantıkçının görevi olmadığına ilişkin mantıkçılar arasındaki ortak kanaat için bk. İbn Sînâ, 2005: 34; Fahrüddîn Râzî, 1986: 40; Hûnecî, h. 1389: 115; Tûsî, 2004: 148, 154; a.mlf., h. 1383: 250; İbn Nefîs, 2009: 63.

madığına yönelik olması, mantık biliminin önermelerin maddesini dikkate almaması ve mantıksal perspektiften tartışmaması gerektiği anlamına gelmemektedir. Nasıl ki, dil olgusu dil bilimin araştırma konusu olmakla birlikte mantığı ilgilendiren tarafla aynı zamanda mantığın da araştırma konusuna dönüşüyorsa zihin dışı varlık da her ne kadar (tümel anlamda ontoloji ve metafiziğin, tekil anlamda astronomi, tıp gibi) başka bilimlerin araştırma konusu olsa da mantığı ilgilendiren tarafla aynı zamanda onun araştırma konusuna dönüşmek durumundadır hatta bu bir yerde zorunludur da. İslâm mantıkçılarının mantık metinlerinde gerek önermenin maddesi ve gerekse buna bitişik bir mesele olarak kipliğini ayrıntılı bir şekilde ele almaları ve tartışmaları da buna işaret etmektedir. Çünkü onlar “kendinde durum”un dikkate alınmadığı yerde mantıksal kuralları belirlemenin güçleşeceğinin ve doğal olandan sapma tehlikesine düşüleceğinin farkındaydılar. İşte bu anlayış doğrultusunda yüklemlemede “akd-i haml”i esas almış ve buna bağlı olarak yüklemleme nicelik atfetmenin bir sapma olacağını fark etmişlerdir. Bunu, İbn Sînâ ve İbn Sînâ sonrası bazı mantıkçıların, yüklemleme, önermenin tümelliği ve tikelliği ile neyin kastedildiğine dair görüşleri üzerinden daha anlaşılır kılabiliriz.

İbn Sînâ’ya göre “Her C, B’dir” denildiğinde “C ile nitelenen her bir şeyin B ile nitelendiği” kastedilir; “C’nin tümelliği B”dir veya “Tümel olan C, B’dir” anlamı kastedilmez, “C ile nitelenen her bir fert” kastedilir (İbn Sînâ, 2005: 34). *Mantuku’l-mûlahhas*’ta “Her C, B’dir” önermesinde “Her C” ile “Tümel C” veya “C’nin tüm olması bakımından tümü”nün kastedilmediğini aksine “C’den her biri”nin kastedildiğini belirten Râzî (bk. Fahrüddîn Râzî, h. 1381: 140- 141) *Şerhu’l-İşârât*’ta “tümel”, “tüm”, “her biri” şeklindeki nicelik ifadelerinin anlamları arasındaki farkları şöyle ortaya koymaktadır: 1. “tüm” parçalarıyla (*eczâ*) oluşur, “tümel” ise tekil/tikellerini (*cüziyyât*) oluşturan/kurandır. 2. “tüm” dış dünyada, “tümel” zihindedir. 3. Parçalar (*eczâ*) sonludur, tekillen (*cüziyyât*) sonsuzdur. 4. “tümel” tekillere yüklem, “tüm” ise parçalarına yüklem değildir. “Tüm” ile “her bir” arasındaki farkı ise bir örnekle şöyle açıklamaktadır: 10 sayısından her biri 10 değildir, 10’a denk değildir, “tüm” olan “10”dur. Çünkü “tüm”ün parçalarından her biri “tüm” değildir, parçaların toplamı “tüm”dür. Nicelik ifadeleri arasındaki bu ayrımlara dayalı olarak Râzî, tümel bir önermede “Her C” ile tüm olması bakımından “Tüm C” veya “Tümel C”nin kastedilmediğini, “C’nin fertlerinden her biri”nin kastedildiğini ifade etmektedir (Fahrüddîn Râzî, h. 1383: 200).

Buna ilâve olarak Râzî’ye göre “Her C” ile sadece “C ile nitelenen” veya sadece “Hakikati C olan” anlamı da kastedilmez; her iki anlam birden kastedilir. Bu durumda “Her C”nin kapsayıcı açılımı şudur: “C’nin kendisine doğrulandığı her bir şey.” Çünkü sözü edilen anlamlardan sadece “Hakikati C olan” anlamı kastedildiğinde bundan kıyasta doğru bir sonuç

çıkarmak imkânsızlaşmaktadır. “Her C, B’dir”, “Her B, A’dır” şeklinde iki önermeden bir kıyas oluşturmak istediğimizde buradan bir sonuç çıkmaz. Çünkü hakikati ve mahiyeti C olan şey B olduğunda, B artık A olamaz. Yani C ve B arasında hakikat ve mahiyet özdeşliği varsa o, A olamaz. Buna bağlı olarak da büyük terim A’nın küçük terim C’de bulunduğu sonucuna ulaşamayız. Diğer taraftan “Her C” ile sadece “C ile nitelenen” anlamı kastedilirse bu da sonsuza gitmeyi (*teselsül*) gerektirir. Örneğin, “Her C ile nitelenen”, “D” olsun. Bu kez “Her D” ile nitelenen başka bir şey kastedilecek ve bu durum sonsuza kadar böyle devam edecektir. Tümel önermede konu tarafında bulunması gereken koşullarla ilgili olarak bir diğer önemli kural şudur: “Her C” ile sadece C’nin dış dünyada kendisine doğrulandığı şey değil bundan daha genel bir mana olarak, ister dış dünyada var olsun isterse var olmasın, “C’nin kendisine doğrulandığı şey” kastedilir (Fahrüddîn Râzî, h. 1381: 141).

Şihâbüddîn Suhreverdî (1155- 1191) *Mantıku’t-telvîhât*’ta “Her C, B’dir” tümel önermesinde “Her C” ile “C’nin tümü” kastedilmediği gibi “C’nin tümelliği”nin de kastedilmediğini belirtmektedir. Çünkü birinci anlam yani “C’nin tümü” kastedilmesi durumunda, genel ve türsel bir anlam, C yerine konulmuş olacaktır. Oysa genel ve türsel bir anlam olan “tüm”, C yerine konulamaz. İkinci anlam yani “C’nin tümelliği” kastedilmesi durumunda bu da bir şeyin her bir ferdine, mefhumun tümünü yüklemek demektir. Oysa bir şeyin her bir ferdine o şeyin mefhumunun tümü yüklem olmaz. Bununla birlikte Suhreverdî “Her insan aynı nefse sahiptir” gibi bir önermede bazen “her” ile sayısal/aritmetik tüm (*küll el-adedî*) kast edilse de bunun “bütün/toplam (*cem*)”dan farklı olduğunu ileri sürmektedir. Suhreverdî’ye göre yine “Her C” ile “C olması bakımından C” de kastedilmez. Bu kastedildiği vakit örneğin “Her hareketli durandır” gibi bir önerme hiçbir şekilde doğru olmayacaktır. Çünkü hareketli olmak bakımından hareketli bir şeyin durması mümkün değildir. O halde, Suhreverdî’ye göre “Her C” ile “İster var olsun isterse var olmasın her C ile nitelenen zât” kastedilir (Suhreverdî, 1955: 32).

Seyfüddîn Âmidî’ye (1156- 1233) göre “Her C, B’dir” önermesiyle şu anlamı kastederiz: “Her C ile nitelenen B ile nitelenir.” Buna bağlı olarak bir önermede sadece konunun hakikatının yüklem hakikati olduğu kastedilmez. Bundan daha genel bir anlam olarak “Falancayla nitelenen bir şey falancayla da nitelenir” anlamı kastedilir. Bunun da açılımı şudur: “Falancayla nitelenen şeyin hakikati, konunun veya yüklem veya her ikisinin hakikatinden ibaret olabileceği gibi onların dışında üçüncü bir hakikat de olabilir.” Çünkü yüklemeyi sadece, konunun hakikatının yüklem hakikati olmasıyla sınırlandırırsak bu durumda Âmidî’ye göre eşanlamlı terimler hariç diğer terimlerle bir önerme kuramayız. “İnsan beşerdir” önermesinde “insan” ve “beşer” nitelikleriyle nitelenen şeyin

hakikati, konu ve yüklem hakikati ile bir ve aynıdır. Çünkü konu ve yüklem hakikati bir ve aynıdır. Fakat Âmidî'nin belirttiği üzere, her önermede *bağıntı bir özdeşlik bağıntısı değildir*. Çünkü “İnsan gülerdir”, “Gülen insandır”, “Gülen yazandır” gibi bağıntılar da oluşturabilmekteyiz. “İnsan gülerdir” önermesindeki bağıntı ile kastedilen şudur: “İnsan” ve “gülen”le nitelenen şeyin hakikati, “insan” terimiyle dile gelen konunun hakikatinden ibarettir. “Gülen insandır” önermesindeki bağıntı ile kastedilen şudur: “gülen” ile nitelenen şeyin hakikati, yüklem olan “insan”ın hakikatinden ibarettir. Konu terim olan “gülme” niteliği de bu sebeple insana ilişmiştir. “Gülen yazandır” önermesinde ise “gülen” ve “yazan”la nitelenen şeyin hakikatinin, “gülen” ve “yazan”ın hakikatinin kendisi değil insanın hakikatinin kendisi olduğu kastedilir; “gülme” ve “yazma”, insanın hakikatinden dolayı gülen ve yazan şeye ilişmişlerdir. “Her C, B’dir” önermesinde konu açısından bulunması gereken bir diğer şart şudur: Zihinde veya dış dünyada bulunmayla sınırlamaksızın “İster dış dünyada ister akılda nitelensin şununla bilfiil nitelenen şudur” anlamı kastedilir (Âmidî, 2019: 154).

Âmidî bu şartların, niceliği belirli olsun belirsiz olsun, olumlu olsun olumsuz olsun bütün önermeler için geçerli olduğunu ifade etmekle birlikte tümel olumlu önermede şu şartların da bulunması gerektiğini belirtmektedir. Örneğin “Her insan hayvandır” önermesinde nicelik edatı “her” ile “toplam (*cümle*)” veya “tümel mana” kastedilmemektedir. Dolayısıyla “Her insan” denildiğinde “İnsanların tümü (*küllü'n-nâs*)” ve “Tümel insan (*el-insân el-küllî*)”ı kast etmeyiz. Çünkü örneğin, tüm ve toplamın kastedildiği “Her varlık ne ezeldir ne de sonradandır” gibi bir önermede “Her varlık”, “varlıkların tümü/toplamı” anlamına geldiği için “varlıkların her bir ferdi”ne doğrulanamaz. Çünkü kimi varlıklar ezeli kimisi sonradandır. “Her insan, birden çok şey kendisinde ortak olabildir” önermesinde “Her insan”, “Tümel insan” anlamına gelir ve tümel bir terim olan “insan” teriminin birden çok şeye söylenebilen ortak terim olduğunu ifade eder. Fakat insanın tek tek her bir ferdine, örneğin Zeyd’e, Amr’a doğrulanamaz (Âmidî, 2019: 155).

Hûnecî, “Her C, B’dir” önermesinde “Her C” ile “C’lerin tümü”nün değil, “C’nin kendisinde bulunduğu şeyin her bir ferdine ait olma”nın kastedildiğini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak tümel önerme şu anlama gelir: “C’nin kendisine doğrulandığı her bir şeye B de doğrulanır.” C, kendisine doğrulandığı şeyin niteliği de olabilir hakikati de olabilir. Burada esas olan, önermede yüklem, C’nin kendisine doğrulandığı zâta ait olmasıdır ve bu “konunun zâtı (*zâtu'l-mevzu'*)” diye adlandırılır. C’nin kendisi ise “konunun unvanı (*unvânu'l-mevzu'*)” veya “konunun vasfı (*vasfu'l-mevzu'*)” diye adlandırılır. “İnsan hayvandır” önermesinde olduğu gibi konunun zâtı ile unvanı aynı olabileceği gibi “Yazan hayvan-

dır” önermesinde olduğu gibi konunun sadece unvanı da olabilir (Hûnecî, 1984: v.11a-11b).

Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*'ında, “Her C, B'dir” önermesinde “Her C” ile neyin kastedildiğini, “bütün-parça” ilişkisine dayalı olarak açıklamanın mümkün olmadığını belirtmektedir. İlkesel olarak “Her C” ile kastedilen “C'den her biri” ile bütünü bir kısmı değil açıklama (*tebyîn*) kastedilir; örneğin, “10 sayısından her biri” denildiğinde “-den” bütünden bir kısma delâlet ederken “İnsandan her biri” denildiğinde “-den” ile insan denilen bütünü bir kısmı, parçası değil açıklama kastedilir. Dolayısıyla “Her C” ile kastedilen, “Her insan” örneği ile şöyle dile getirilir: “İnsanın her biri bir ferttir, insanın tümü bir fert değildir.” Ayrıca Tûsî'ye göre, tümel sadece mantıksal ya da aklî tümel ibaret değildir. İbn Sînâ, “Tümel C” kastedilmez derken, mantıksal/aklî tümeli kastetmiş olmakla birlikte bu tümelin salt mantıksal olmasını gerektirmez. Çünkü mantıksal tümelin (*el-küllî el-mantıkî, ek-aklî*) yanı sıra doğal tümel (*el-küllî et-tabî'i*) de vardır. Ona göre İbn Sînâ'nın burada “Tümel C” derken “tümel” ile mantıksal tümeli kastetmesinin nedeni mevzu bahis olan şeyin, niceliği belirli önerme olmasıdır. Oysa doğal tümel, niceliği belirsiz önermede konu olabilmektedir; “İnsan hayvandır” önermesinde olduğu gibi. Her ne kadar nicelik edatı ile dile getirilmemiş olsa da doğal olarak bu önermede insanın her bir ferdinin hayvan olduğunu biliriz. “Her C” ile “C'nin doğası”nın da kastedilmediğini, çünkü C'nin doğasının kastedildiği önermenin niceliği belirsiz önerme olduğunu belirten Tûsî, “C'nin kendisine söylendiği ve C ile nitelenen her bir şey”in kastedildiğini ifade etmektedir. Yanı sıra “C ile nitelenme” ile de sadece dış dünyada varlık (*el-mevcûd el-hâricî*) bakımından değil zihinde varsayılan varlık (*el-mefrûd ez-zihnî*) bakımından da nitelenmeyi kastederiz (Tûsî, h. 1383: 247- 248).

İbn Nefîs'e (1208- 1280) göre de “Her C, B'dir” önermesi ile “C'nin tümelliği”; “C olması bakımından C'nin tümünün B olması” veyahut “Tümel C'nin B olması” kast edilmez. “Her C” ile kastedilen “C'nin tek tek her bir ferdi”dir. Çünkü örneğin, her bir insan ferdinin falanca mekânda bulunmasının mümkün oluşu doğrulanabilir, fakat tüm insanın bulunmasının mümkün oluşu doğrulanamaz. Yanı sıra “Her C” ile sadece C'nin hakikat oluşu veya sadece C'nin nitelik oluşu da kastedilmez. Çünkü C'nin hakikat oluşu kastedildiğinde kıyas şekillerinden birinci şekilde bu gibi bir önermeden bir sonuç çıkmaz. Sadece C'nin nitelik oluşu kastedildiğinde de bu kez hakikati C olan şey dışarıda tutulmuş olacak, zâtı ve niteliğinin özdeş olduğu bir şeyden söz edilemeyecektir. O halde, “Her C” ile her ikisini de kapsayacak bir anlam olarak “C ister bir nitelik ister bir hakikat olsun, C'nin kendisinde bulunduğu her bir fert” kastedilir. Önermenin konusu bakımından bulunması gereken birincisi şart yani “Her C” ile “C'nin tek tek her bir ferdi”nin kastedilmesinin gerekmesi hariç olmak

üzere -çünkü yüklem terimde buna itibar edilmez- konu terim için sıralanan diğer şartlar yüklem terim için de geçerlidir (İbn Nefis, 2009: 70- 72).

İbn Sînâ'ya göre tümel olumsuz önermenin de aynı doğrultuda kastedilen anlam şudur: “C diye nitelenenlerin her birinden B olumsuzlanır.” İki tikel önermenin (tikel olumlu ve tikel olumsuz) durumu ise tümel önermelere mukayese ile açıklanabilir (İbn Sînâ, 2005: 36, 37). Râzî tümel olumlu için sözü edilen şartların, herhangi bir fark gözetmeksizin tümel olumsuz önermede de geçerli olduğunu belirtmektedir (Fahrüddîn Râzî, h. 1381: 143). Yine niceliği farklı olmakla birlikte aynı şartlar tikel önermelerde de geçerlidir. “Bazı C, B'dir”, “Bazı C, B değildir” dediğimizde şunu kastederiz: “C'nin kendisine doğrulandığı şeyin bazısı B ile nitelenir”, “C'nin kendisine doğrulandığı şeyin bazısı B ile nitelenmez” (Fahrüddîn Râzî, h. 1381: 143). Suhreverdî olumsuz önermede kastedilen anlamın şu olduğunu belirtmektedir: “Her C ile nitelenen zâttan B olumsuzlanır.” Tikel önermelerin durumu da iki tümel önermeye mukayese ile anlaşılabilir (Suhreverdî, 1955: 34- 35). Âmidî'ye göre de “Hiçbir insan taş değildir” gibi bir tümel olumsuz önermeden söz edildiğinde aynı şekilde ve aynı gerekçelerle “Hiçbir insan” ile “İnsanın tümü” veya “Tümel insan” kastedilmez (Âmidî, 2019: 155). Tûsî tümel olumsuz önermede de önermenin tümel oluşu ile konunun kendisiyle nitelendiği her bir ferdin kastedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Buna göre “Hiçbir C, B değildir” denildiğinde kastedilen anlam şudur: “C'nin kendisine söylendiği her bir fertten B olumsuzlanır.” (Tûsî, h. 1383: 253- 254).

Yukarıda yer verdiğimiz ve görüşlerini tasvir ettiğimiz İslâm mantıkçılarının uzlaştığı ortak doktrinin şu olduğu ortaya çıkmaktadır: “Her C, B'dir” gibi tümel bir önermede “Her C” ile “Tümel C” veya “Tüm C” değil, “C'nin kendisine doğrulandığı her bir fert” kastedilir. Dolayısıyla burada, Sedâd'ın da daha önce işaret ettiği üzere, yüklem, konu terimin mefhumuna yani konu terimle dile getirilen niteliğin (*vasf-ı mevzû/unvân-ı mevzû'*) kendisine değil, o nitelikle nitelenen *her bir ferde* yüklem olmaktadır. Konu terimde göz önünde bulundurulması gereken nicelik şartı yani; bir nitelik olarak konu terimin kendisi değil onun doğrulandığı her bir ferdin dikkate alınması gerektiği şartı yüklem tarafında geçerli değildir. Önermede yüklem doğrudan *bir nitelik olarak* dikkate alınır. Çünkü tümel olumlu bir terimi bir terime yüklem yapmak demek *bir niteliği*, konu terimin *her bir ferdine* yüklemek demektir. Buna bağlı olarak “Her C, B'dir” şeklindeki tümel önermenin açılımı şudur: Niteliği veya hakikati C olan, (daha genel bir ifadeyle) C'nin kendisine doğrulandığı *her bir fert* B ile *nitelenir*, C'nin doğrulandığı her bir ferde B de doğrulanır. Aynı durum tümel olumsuz önerme için de geçerlidir. “Hiçbir C, B değildir” önermesinin açılımı şudur: Niteliği veya hakikati C olan, (daha genel bir ifadeyle) C'nin kendisine doğrulandığı *hiçbir fert* B ile nitelenmez. Tümel

önermelere mukayeseyle aynı şekilde tikel önermelerde de konunun nice-liği dikkate alınarak yüklem sadece bir nitelik olarak dikkate alınır. “Bazı C, B’dir” şeklindeki tikel olumlu önermede anlam şudur: C’nin kendisine doğrulandığı şeyin *bazısı* B ile *nitelenir*. “Bazı C, B değildir” şeklindeki tikel olumsuz önermede de anlam şudur: C’nin kendisine doğrulandığı şeyin *bazısı* B ile *nitelenmez*. Dolayısıyla dört niceliği belirli önermede de yüklem sadece bir nitelik olarak dikkate alınır; o niceliksel açıdan dikkate alınamaz. O halde; İslâm mantıkçılarına göre bir önermede bağıntı doğrudan iki mefhûm arasındaki nisbet değil, bir mefhumla (yüklem) diğer mefhumun her bir ferdi veya bazısı arasındadır (*akd-i haml*). (Ayrıca bk. Öner, 2014: 67, 68).

Buna bağlı olarak önermenin niceliğini belirleyen sadece konu teriminin niceliğidir. Buna göre, tekil önerme tümel kabul edildiğinden, niceliği belirsiz önerme ise bazen tümel bazen tikel olabildiğinden niceliği bakımından önerme ya 1. tümel ya da 2. tikel olacaktır. Her biri de olumlu ve olumsuz olduğu için niceliği belirli önerme sayısı en fazla dört önermeden (*mahsûrât- erba’â*) ibaret olacaktır: 1. Tümel olumlu, 2. tümel olumsuz, 3. tikel olumlu, 4. tikel olumsuz (Öner, 2014: 69; Emiroğlu, 2005: 111).

Böylece, Sedâd’ın da daha önce belirttiği gibi, İslâm mantıkçıları, bir önermede (varlığın ve zihnin doğasına uygun şekilde) konu ve yüklem tarafında bulunması gereken şartları dikkate alarak akd-i hamli esas almış, yüklem niceliğini hesaba katan önerme yorumlarının analizini de yapmak suretiyle onları doğal olandan sapma görüp varlığın ve zihnin doğasına uygun mantık doktrinine dâhil etmemişlerdir (örnek olarak bk. İbn Sînâ, 2006b: 48- 59; İbn Rüşd, 1978: 57, 61; Hûnecî, h. 1389: 80-82; Âmidî, 2019: 124-128). Bu anlamda Sedâd’ın 19. yüzyılda yüklem niceliğini hesaba katan mantık anlayışı ve mantıkçılar hakkında yaptığı değerlendirme, 11. yüzyılda İbn Sînâ’nın, Aristoteles sonrasında yüklem niceliğini de hesaba katan mantık anlayışı ve mantıkçılar hakkında yaptığı değerlendirmeye aynıdır. Yüklem niceliği meselesini irdeleyen İbn Sînâ bu husustaki genel değerlendirmesini *eş-Şifâ*’da şöyle paylaşmaktadır:

...amaç yüklem niceliği veya genelliği ile bir şeyde mevcut olduğuna delâlet etmek değildir, bilakis her nasıl olursa olsun (yani ister özel ister genel olsun) yüklem doğasının bir şeyde mevcut olduğudur. Eğer orada nicelik lafızlarını bitişirmeye çalışırsan önerme çarpıklaşır ve yüklem, yüklem olmaktan çıkarak yüklem bir parçası haline gelir. Bu durumda doğruluk itibarı, *konuyla birlikte o toplam için gerçekleşen nispete intikal eder*. Bu nedenle söz konusu önermelere *çarpık önermeler* denilmiştir ve İlk Muallim (Aristoteles) bunlarla ilgilenmemiştir. Bunlarla ilgilenenler, İlk Muallim’den sonra gelip *meseleleri çoğaltmayı seven* ve bu çoğaltma içerisinde hata ettikleri meseleleri de onaylamaya mecbur kalmaları için başkalarına *gereksiz şeylerle de ilgilenme* görevi yükleyen kimselerdir (İbn Sînâ, 2006b: 59).

Diğer taraftan İslâm mantıkçıları, yüklemi sadece bir nitelik olarak konunun fertlerine (olumlu veya olumsuz) bağlamayı (*akd-i haml*) esas alan önerme anlayışı doğrultusunda genel kavramlar arasındaki bağıntı- ları tayin etmişlerdir. Bu bağıntıları tayin ederken tekil veya tikel değil genel/tümel kavramları esas almışlardır. Çünkü kaplamaları bakımından tayin edilen dört bağıntının (*niseb erba'a*) hiçbiri iki tekil veya biri tümel biri tekil veyahut da iki tikel arasında tahakkuk etmemektedir. Bu doğrul- tuda aralarında bazı yorum farkları bulunmakla birlikte tamamının uz- laştığı bağıntılar dört bağıntıdan ibarettir. Bunlar; eşitlik (*tesâvi*), ayrıklık (*tebâyün*), tam girişimlilik (*umûm ve husûs mutlak*) ve eksik girişimlilik (*umûm ve husûs min vech*) bağıntılarıdır.²¹ Bu bağıntıları açığa çıkarmanın yolu önermelerin döndürülmesi olduğu için onlar önermelerin döndürül- mesine irca edilerek açığa çıkarılmaktadır. İslâm mantıkçıları terimlerin kendisini esas alan düz döndürmenin yanı sıra terimlerin çelişğini esas alan ters döndürmeyi de hesaba katarak kavramlar arasındaki bağıntıları aşağıdaki şekilde yorumlamışlardır:

1. *Eşitlik (tesâvi/müsâvât) bağıntısı*: Eğer iki genel/tümel kavramdan her biri diğerinin doğrulandıklarının her bir ferdine doğrulanabiliyorsa o takdirde bu iki kavram arasında eşitlik bağıntısı var demektir. Örneğin, “insan” ve “düşünen” kavramları böyledir. O halde; “Her insan düşünen- dir” önermesi, olduğu gibi kendisine döndürülebilmektedir: “Her düşü- nen insandır.” Eşitlik bağıntısına sahip kavramların çelişikleri arasında da eşitlik bağıntısı vardır: “Her insan olmayan düşünen olmayandır” ve “Her düşünen olmayan insan olmayandır.”

2. *Ayrıklık (tebâyün/mübâyene) bağıntısı*: Eğer iki genel kavramdan hiçbiri, diğerinin doğrulandıklarının hiçbir ferdine doğrulanamıyorsa onlar arasında ayrıklık bağıntısı var demektir. Örneğin, “insan” ve “taş” kavramları böyledir. Ayrıklık bağıntısı ancak tümel olumsuz önerme ile dile getirilebilir: “Hiçbir insan taş değildir.” Ayrıklık bağıntısına sahip iki kavramdan oluşan tümel olumsuz bir önermenin düz döndürmesi yine tü- mel olumsuz olacaktır: “Hiçbir taş insan değildir.” İslâm mantıkçıları ara- sında bazı yorum farkları bulunmakla birlikte ayrıklık bağıntısına sahip kavramların çelişikleri arasında tikel ayrıklık (*tebâyün cüz’î*) bağıntısının bulunduğu ifade edilmektedir. Bu da temel dört bağıntıdan eksik girişim- lilğe karşılık gelmektedir: “Bazı insan olmayan taş olmayan değildir” ve “Bazı taş olmayan insan olmayan değildir.”

3. *Tam girişimlilik (umûm ve husûs mutlak) bağıntısı*: İki genel kav- ramdan sadece birinin doğrulandığı her bir ferde diğeri doğrulanabiliyor-

21 Kavramlar arası bağıntılar, müstakil bir başlık altında ve sistematik olarak müteahhir mantıkçıların eserlerinde görülmektedir. Bununla birlikte Aristoteles ve Porphyrius’ta, mütekaddim İslâm mantıkçılarının eserlerinde üstü kapalı veya serpiştirilmiş olarak yer alan kavramlar arası bağıntıları dakik bir okumayla görmek ve çıkarsamak mümkündür (bk. Kaya, 2020: 131- 177).

sa onlar arasında tam girişimlilik bağıntısı var demektir. Örneğin, “insan” (mutlak özel) ve “hayvan” (mutlak genel) kavramları böyledir. O nedenle, “Her insan hayvandır” önermesi ancak “Bazı hayvan insandır” şeklinde tikel önermeye döndürülebilir. Tam girişimlilik bağıntısına sahip kavramlardan mutlak genelin çelişigi (“hayvan olmayan”) mutlak özel, mutlak özelin çelişigi (“insan olmayan”) ise mutlak genel kavrama dönüşmekte ve ters döndürmeyle şöyle ifade edilmektedir: “Her hayvan olmayan insan olmayandır” ve “Bazı insan olmayan hayvan olmayandır.”

4. *Eksik girişimlilik (umûm ve husûs min vech) bağıntısı*: İki genel kavramdan her biri diğersinin doğrulandıklarının bir kısmına doğrulanabiliyorsa onlar arasında eksik girişimlilik bağıntısı var demektir. Örneğin, “hayvan” ve “ak” kavramları böyledir. İki kavramdan her biri bir yönden genel bir yönden özel olduğu yani eksik girişimliliğe sahip oldukları için bu iki genel kavramdan oluşan önerme tikel önerme olacaktır: “Bazı ak hayvandır.” ve “Bazı hayvan aktır.” Eksik girişimliliğe sahip kavramların çelişikleri arasında ne mutlak genel-özel ne de bir yönden genel-özel ilişkisi yani ne tam girişimlilik ne de eksik girişimlilik bağıntısı vardır.²²

Dikkat edilirse iki kavram arasındaki bağıntı aynı önerme anlayışı doğrultusunda belirlenmektedir. İki kavramdan yüklem olan kavramın yalnızca bir nitelik olarak, konu olan kavramın doğrulandığı fertlerin her birine veya bazısına doğru olarak yüklem olabilmesi veya olamaması esas alınmaktadır; iki kavramdan yüklem olanın niceliğinin (her bir ferdi, tümü, parçasının), konu olan kavrama yüklem olup olmaması dikkate alınmamaktadır. Bir kavramın diğers kavramın her biri ferdini kapsamaması veya hiçbir ferdini kapsamaması veyahut da sadece bazısını kapsamaması bu anlama gelmektedir. Dolayısıyla burada kavramların kaplamasını (*şümûl*) belirleyen matematik perspektif değil, matematiği de kapsayan ontolojik perspektiftir. Bu, İslâm mantık geleneğinde kavramların içlemsel ilişkisinin yanı sıra kaplamsal ilişkisinin de *yüklem olan kavram bakımından* niceliksel değil niteliksel açıdan yorumlandığına işaret etmektedir. Bu anlamda Cürcânî'nin, kavramların kaplamsal bağıntılarının *kendinde duruma göre genel/tümel ifadelerine* hasredildiğinde ancak saptanabileceği vurgusu son derece önemlidir. Çünkü farazi tümellerin (*el-külliyât el-faraziyye*) ne zihin dışı dünyada ne de zihinde şeylere kendinde doğrulanmaları mümkün değildir. *Mantıkçı, mantık kurallarını saptarken bunu farazi tümeller ve kavramlar üzerinden değil gerçekte var olan ve bir şey kendinde doğrulanabilen tümeller ve kavramlar üzerinden gerçekleştirmelidir* (Cürcânî, h. 1426: 171- 172; ayrıca bk. Kutbuddîn Râzî, h. 1303: 49; Kaya, 2020: 145).

Yukarıdaki bağıntı türlerini dikkate alarak İslâm mantıkçıları adına şunu rahatlıkla tespit edebiliriz. Eşitlik bağıntısına sahip önerme, ancak

²² Burada özetleyerek aktardığımız klasik mantık geleneğinde kavramlar arası bağıntıları konu edinen detaylı bir çalışma için bk. Kaya, 2020: 131- 177.

terimleri arasında eşitlik bağıntısı bulunan önermeden ibarettir. Ancak bu bile her zaman için matematik bir eşitlik olarak değerlendirilemez. Çünkü burada sözü edilen eşitlik, iki kavramın nicelikleri arasındaki bir eşitlik değil, iki kavramdan birinin diğerinin her bir ferdine *bir nitelik olarak eşitlikle doğrulanabilmesi* anlamında bir eşitliktir. Niceliksel eşitlik ancak konusu ve yüklemi doğrudan nicelik olan matematik önermelerde bulunabilir. Ayrıca eşitlik bağıntısına sahip önerme her zaman için bir özdeşlik önermesi olarak da değerlendirilemez. Her ne kadar “insan” ve “düşünen” terimleri arasında “insan=düşünen” şeklinde bir denklem ortaya çıksa da bu onların özdeş olduğu anlamına gelmez. Çünkü niteledikleri zât (insanın zâtı) bir ve aynı olsa da kendilerinin mefhumları bir ve aynı değildir. Eşitlik bağıntısına sahip bir önermenin aynı zamanda bir özdeşlik önermesi olabilmesi için önermenin ya bir totoloji ya da aynı zamanda tam bir tanım cümlesi olması yani önermeyi oluşturan konu ve yüklem terimlerin mefhumlarının da bir ve aynı olması gerekmektedir. Âmidî'nin verdiği örneği tekrar hatırlayacak olursak; örneğin, “insan” terimi ile “beşer” terimi arasındaki bağıntı eşitlik bağıntısına sahip olmanın yanı sıra aynı zamanda bir özdeşliktir. Yine “insan” terimi ile “düşünen hayvan” terimi arasındaki eşitlik aynı zamanda bir özdeşliktir. Çünkü sadece kaplamaları bir ve aynı değil aynı zamanda mefhumları da bir ve aynıdır.

İslâm mantıkçıları kavramlar arasındaki bağıntıları tayin ederken bir önermede yüklem niceliğini hesaba katmayı doğal yoldan sapma gördükleri için tam girişimlilik ve eksik girişimliliğe sahip kavram çiftleri arasındaki bağıntıları matematik eşitlik bağıntısına indirgeme yoluna gitmemişlerdir. İlaveten, Hızır'ın tespit ettiği gibi, Aristoteles mantığında “Her insan akıllı bir hayvandır” gibi bir önermede “akıllı” insanın ayrımsal niteliği, “hayvan” ise cinsi olduğundan terimlerin yeri değiştirilerek “İnsan, hayvan bir akıllıdır” şeklinde dile getirilemez (Hızır, 1945: 436). İslâm mantık geleneği, bunun yakından farkındadır. Örneğin, İbn Nefîs, önermenin unsurlarının doğal yerlere (*el-emâkîn et-tabî'iyye*) -elbette ki her dilin kendine ait gramer kurallarına göre- sahip olduklarını açıkça dile getiren mantıkçıdır (İbn Nefîs, 2009: 67).

Matematik mantığı tesis eden, çalışmamızda yer verdiğimiz mantıkçılar yüklem niceliğini de hesaba kattıkları için iki kavram arasındaki tam girişimlilik ve eksik girişimlilik bağıntılarını önermelerde eşitlik bağıntısına indirgemişlerdir. Çünkü bir önerme bağıntısı onlara göre her iki terimin de nicelikleri arasındaki bağıntıdan ibarettir. Buna binaen “Her insan hayvandır” önermesini “Tüm insan bazı hayvandır” şeklinde okuyarak insan ile hayvan arasındaki bağıntıyı önermede eşitlik bağıntısına indirgemişlerdir: tüm insan=bazı hayvan. Aynı şekilde “Bazı ak hayvandır” gibi bir önermeyi yine yükleme nicelik atfederek “Bazı ak bazı hayvandır” şeklinde okudukları için burada da iki terim arasındaki eksik

girişimlilik bağıntısını önermede eşitlik bağıntısına indirgemişlerdir: bazı ak= bazı hayvan. Bu durumda sözü edilen Batılı mantıkçıların elinde bir önermede iki türden bağıntı bulunmaktadır: Eşitlik ve ayrıklık bağıntısı. Ayrıklık bağıntısını da, daha önce Sedâd'ın dile getirdiği gibi, bir tür yoruma ve okumaya tabi tutarak bir eşitlik bağıntısına indirgeme yoluna gitmişlerdir. Görüldüğü üzere Batılı mantıkçılar, Tûsî'nin daha önce yer verdiğimiz değerlendirmesini esas alarak söylesek, matematiksel bir değer olan “tüm-parça” ilişkisini dikkate alıp yüklemeye de nicelik atfederek esasında her bir önermeyi, matematik eşitlik bağıntısına sahip matematik önermeye indirgemişlerdir. Bu da Sedâd'ın da gördüğü ve doğru tespit ettiği gibi, onları, daha genel olan mantığı ona göre daha özel olan matematiğe indirgemek gibi bir tuzağa sürüklemiştir. Burada tam da yeri gelmişken Muallim-i Sâni Fârâbî'nin, *Kitâbu'l-Hurûf*'ta bağıntı (*en-nisbe*) kavramını analiz ederken mantıksal bağıntının, matematiksel bağıntıdan daha genel olduğu yönündeki vurgusu ve hatırlatmasına dikkat çekmemiz gerekir.

Fârâbî, geometride bağıntının, görelî kategorisinin delâlet ettiği anlamların bir türü olarak alınıp büyüklüklere ilişkin kullandığını ve “aynı cinsten iki büyüklük arasında ölçüdeki bir izafettir” şeklinde tanımlandığını belirtmektedir. Bu tanımda “aynı cinsten” ile kasıt, iki yüzey, iki çizgi veya iki hacimdir ve geometride görelilik, dolayısıyla bağıntı iki yüzey veya iki çizgi veyahut da iki hacim arasında bulunmaktadır. “Ölçü” terimi ile de “eşitlik”, “fazlalık” ve “eksiklik” kastedilir. Çünkü geometride görelî ya bir eşitlik ya bir fazlalık ya da bir eksiklik bağıntısından ibarettir. Bu, görelinin eşit olması veya bir kısmının diğerinden fazla olması veyahut da eksik olması anlamına gelmektedir. Aritmetikte ise bağıntı doğrudan görelinin bir türü olarak alındığı, sayıdaki bağıntı “sayının başka bir sayının parçası veya parçaları olmasıdır” şeklinde tanımlandığı için geometride kullanılan bağıntıdan daha genel olmaktadır. Bu anlamda aritmetikte kullanılan bağıntı mantıksal (*mantıkî*) olma niteliği ile, geometride kullanılan ve sadece bir kısmı mantıksal olma niteliğine sahip bağıntının bir cinsi olmaktadır (Fârâbî, 2008b: 22- 23). Filozof, mantıkçıların da bağıntıyı, on kategoriden biri olan göreliden daha genel anlamda kullandıklarını ifade etmektedir. Onlara göre mantıkta görelî bir tür bağıntıdır ve bağıntı ona mutlak olarak söylenen bir cins terimdir. O nedenle, mantıkçılar, önermelerde “-den”, “-üzerine”, “-de/içinde” şeklindeki bağıntı edatlarıyla (*hurufu'n-nisbe*), birbiri ile irtibatlı olan iki şeyden birinin diğeriyle ilişkili olduğunu kastederler. Ayrıca onlar, bağıntıyı, görelinin yanı sıra mekân, zaman ve iyelik/sahiplik kategorilerine de mutlak olarak söylenen bir kavram olarak almaktadırlar. Ancak Fârâbî, bağıntının, görelî, zaman, mekân ve iyelik kategorilerine mutlak söylenen bir kategori olarak alınması tarafı değildir (Fârâbî, 2008b: 23- 24).

Aritmetikte kullanılan bağıntının geometride kullanılan bağıntıdan daha genel olması ve bu yönüyle mantıksal niteliğe sahip olması, yani sıra Fârâbî'nin, bağıntının, görelî de dâhil olmak üzere sözü edilen dört kategoriye mutlak söylenen bir kategori yapılmasına taraftar olmaması, onun mantıksal bağıntı ile matematik (aritmetik) bağıntıyı eşdeğer gördüğü anlamına gelmemektedir. Aritmetik bağıntı geometrik bağıntıdan daha genel olup mantıksal olma niteliğine sahip olsa da bu, onun mantıktaki yüklemli önerme bağıntısıyla eşdeğer olduğu anlamına gelmez. Yanı sıra Fârâbî, “bağıntı”nın görelî ve diğeri üç kategoriye söylenen bir kategori alınmasına taraftar olmamakla birlikte onu, görelî de dâhil dört kategoriye *bir yönden* söylenebilen bir kavram olarak değerlendirmektedir. O nedenle, Fârâbî'ye göre bağıntı ne tam olarak görelînin bir türü ne de cinsidir. Bir mantıkçı olarak kendisine “bağıntı nedir?” diye sorulduğunda buna vereceği cevabın tek bir sözcükle “görelîdir” şeklinde, ancak ardından zaman, mekân ve iyeliğin betimini de ilave ederek cevap verebileceğini belirtmektedir. Bu cevap mantıksal bağıntının, matematik bağıntıdan daha genel oluşunu ortaya koymaktadır. Çünkü matematik mantıkta kullanılan bağıntı sadece görelînin bir türünden ibarettir. Buna, *İhsâ*'da, ister aritmetik ister geometri olsun matematiğin, mantığın gördüğü işlevi göremeyeceği, onun yerini alamayacağı noktasında açık bir kanaat sahibi olduğunu (bk. Fârâbî, 2018a: 102) ilave edersek Fârâbî'nin mantık anlayışına göre, mantıksal bağıntının matematik bağıntıdan daha kapsamlı olduğu anlaşılır hale gelecektir.

İslâm mantıkçılarının, mantıkta esas aldığı ve uzlaştığı zemin “doğal olan (1. varlığın ve 2. zihnin doğası)”dır. Tam da bu noktada İbn Sînâ'nın *en-Necât*'ın mantık kısmında yaptığı varlık taksimi ve bu taksime bağlı olarak bilimlerini temellendirmesine dikkat çekmemiz gerekir. O mantık dâhil bütün bilimlerin çıkış noktası olarak gördüğü *varlığı* şöyle taksim etmektedir:

Bir şey ya dış dünyada varlıktır ya vehim ve akılda ondan elde edilmiş formel varlıktır, ki bunlar toplumlara ve milletlere göre değişmez, ya vehimde ve akılda olana delâlet eden, ifade edilmiş bir lafızdır ya da lafza delâlet eden yazıdır. Bu ikisi milletlere göre değişir. Lafız, vehimsel veya akli forma delâlet eder, bu form da dış dünyada var olanlara delâlet eder (İbn Sînâ, 1938: 11; a.mlf., 2013b: 17).

İbn Sînâ varlık temelinde, zihindeki form (ide, kavram) ile onun kendisinden elde edildiği zihin dışı dünya ve kendisiyle ifade edildiği dil arasında sıkı bir irtibat kurmaktadır. Bu anlamda İbn Sînâ'ya göre mantık, her ne kadar asıl konusu zihinsel işlemler (tümellik, tikellik, özsellik, ilineksellik, öncül, çıkarım, vs.) bakımından zihindeki formlar olsa da (İbn Sînâ, 2013a: 8-9, 17), bir taraftan zihin dışı varlık diğeri taraftan dil olgusu ile ister istemez ilişkili olmak durumundadır. O, sözü edilen zi-

hinsel işlemler bakımından zihni varlığı konu edinmekle formel disiplin, zihindeki varlığı zihin dışı varlıkla ve ifade aracı dille ilişkisini dikkate almakla aynı zamanda maddesel bir disiplindir. İster tasavvur ister tasdik olsun her biri bir marifet ve bilgiden; dolayısıyla zihinde varlıktan ibaretir. Tasavvur ve tasdik birer aracı olan tanım ve kıyas, bilinen bilgilerden hareketle bilinmeyenlerin bilinmesini sağlayan birer mantıksal araçtır. Ancak her tasavvur ve tasdik bir de gerçek olup olmaması dikkate alınmak durumundadır. Çünkü bilinen dolayısıyla zihinde varlık kazanan her şeyin, dış dünyada varlık kazanmış bir maddesi ve bir formu bulunmaktadır. Herhangi bir şey, kendisine özgü maddesi ve formunun düşünülmesi ile ancak bilinir hale gelir. Buna bağlı olarak tanım ve kıyasın da -dolayısıyla kıyası oluşturan öncüllerin- kendisine özgü bir maddesi bir de formu vardır. Bir tanım ya da kıyas hem formu hem de maddesi dikkate alınarak kurulduğunda ancak tam ve kusursuz olur; tıpkı hem formu hem de maddesi bakımından sağlam inşa edilen bir bina gibi. Bunlardan birini dışarıda tutan ya da eksik bırakan bir tanım ve kıyas –dolayısıyla mantık sistemi/doktrini- her zaman için eksik kalacaktır, tıpkı maddesi sağlam fakat formu olmayan ya da formu olan fakat maddesi olmayan bir bina gibi (İbn Sînâ, 2013b: 11; a.mlf., 1964: 6-7; ayrıca bk. Öner, 1999: 145; Kaya, 2013a: 126- 127; a.mlf., 2013b: 54- 64).²³

Sonuç

Sedâd, klasik mantık geleneğinde olduğu gibi varlık-zihin arasındaki irtibatı, varlığın kendisini ve bir şeyin kendindeliğini esas alarak ortaya koymaktan yanadır. O, bu tavrıyla *Mîzân*'ın (ve de mantığın) mukaddimesinde mantığı “hakâik-i eşyânın sübûtu” ilkesine dayandırmış, mantık kısmında önermeyi hem formel hem de bir şeyin kendinde durumuna örtüşmesi bakımından (*nefsü'l-emre mutâbakatı hasebiyle*) (bk. Sedâd, 2015: 200- 250) ele almış, çıkarımı da aynı şekilde hem formel açıdan hem de maddeye göre (*bi hasebi'l-mâdde*) değerlendirmiştir (bk. Sedâd, 2015: 250- 320). Bu yönüyle *Mîzân*, İslâm mantık geleneği ile daha da zenginleşmiş ve İbn Sînâ'da zirvesine ulaşmış, sadece formel doğruluk değil içeriksel doğruluğun da koşullarını sunan Aristotelesçi mantık doktrininin bir devamıdır. Sedâd işte bu mantık doktrinine dayanarak, mantığı matematiğe indirgeyen mantık sistemlerini eleştirel bir bakışla gözden geçirmiş ve nihayetinde onları doğal olandan sapma olarak nitelemiştir. Biz de klasik mantık geleneğini esas alan *Mîzân*'a dayanarak mantık biliminin gelişimi adına şunu öngörme imkânına sahibiz: Kendinde varlık ne ise onu temele alarak varlığın ve zihnin doğasına uygun, maddesi ve formuyla bütünlüklü olarak kurgulanmamış mantık doktrini ya da doktrinleri doğal olandan sapma (*münharif* olma) tehlikesine düşmekten kurtulamayacaktır.

23 İbn Sînâ'dan yorumlayarak aktardığımız bu pasajda *Kitâbu's-Şifâ'nın el-Kıyas* kısmının, Ali Durusoy tarafından yapılan (henüz yayımlanmamış) tercümesinden de istifade ettik.

KAYNAKÇA

- Alexander of Aphrodisias (2014), *On Aristotle Prior Analytics 1.1-7*, translated by Jonathan Barnes, Susanne Bozien, Kevin Flannery S. J., Katerina Ierodiakonou, ed. Richard Sorabji, London: Bloombury Academic.
- Alexandri (1883), *In Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, edidit: Maximillianus Wallies, Berolini: Typis et Impensis G. Reimeri.
- Altınörs, Atakan (2010), “Bir İdeal Dil Projesi Olarak Charecteristica Universalis”, *Felsefe Dünyası*, c.1, sayı 51, ss. 67- 78.
- Âmidî (2019), *Dekâiku'l-hakâik (Kısmu 'ilmi'l-mantık)*, tsh. es-Seyyid Fâdıl Ali el-Mûsevî, Beyrut: Kitâb Nâşirûn.
- Ammonii Hermeae (1550), *In Libros Aristotelis De Interpretatione*, Venetiis: Ex Officina Francisci Bindoni, Et Maphel Pasini Anno à virginus partu.
- Aristoteles (1963a), *Organon I, Kategoryalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Aristoteles (1963b), *Organon II, Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Aristoteles (1998), *Birinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. Ankara: Dost Kitabevi.
- Aristoteles (2005), *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles (2010), *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Aristotle (1933), *The Metaphysics*, With an English Translation by Hugh Tredennick, London: William Heinemann LTD, New York: G. P. Putnam's Sons.
- Augustine, S. (1995), *Against the Academicians*, translated and with introduction and notes by Peter King, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Bentham, George (1827), *Outline of A New System of Logic*, London; Published By Hunt And Clarke.
- Boole, George (1847), *The Mathematical Analysis of Logic, Being An Essay Towards A Calculus of Deductive Reasoning*, Cambridge: Macmillan, Barclay, & Macmillan; London: George Bell.
- Cürcânî, Seyyid Ş. (2015), *Şerhu'l-mevâkıf, Mevâkıf Şerhi*, c.1, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Cürcânî, Seyyid Ş. (h. 1426). “Hâşiyetü Seyyid Şerîf el-Cürcânî”. *Tahrîrû'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye fî şerhi risâleti'ş-şemsıyye ve 'aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerîf el-Cürcânî* içinde, tsh. Muhsîn Bîdârfer. Kum: İntişârât-ı Bîdâr.
- De Morgan Augustus (1860), *Syllabus of A Proposed System of Logic*, London: Walton and Maberly.

- De Morgan, Augustus (1926), *Formal Logic or Calculus of Inference*, ed. A. E. Taylor, London: The Open Cour Company.
- Descartes, René (2013), *Yöntem Üzerine Konuşma*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- Descartes, René (2020), *Felsefenin İlkeleri*, İngilizceden çev. Mesut Akın, İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, René (2021), *Aklın Yöntemi İçin Kurallar*, çev. Engin Sunar, İstanbul: Say Yayınları.
- Emiroğlu, İbrahim (2005), *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları.
- Fârâbî (1986a), “Kitâbu Kâtîgûryâs ey el-Mekûlât”, *el-Mantıku ‘inde’l-Fârâbî* içinde, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru’l-Maşrık.
- Fârâbî (1986b), “Kitâbu’l-‘İbâre”, *el-Mantıku ‘inde’l-Fârâbî* içinde, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru’l-Maşrık.
- Fârâbî (2008a), *Kitâbu’l-Burhân*, çev. Ömer Türker & Ö. Mahir Alper, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Fârâbî (2008b), *Kitâbü’l-Hurûf, Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî (2018a), “İlimlerin Sayımı”, *Mantığa Giriş Risaleleri* içinde, çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî (2018b), “et-Tavtia veya Mantığa Giriş Risalesi”, *Mantığa Giriş Risaleleri* içinde, çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Galileo Galilei (2008), *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog*, çev. Reşit Aşçıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gazzâlî (2005), *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya & Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Gökberk, Macit (2020), *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Hamilton, William (1861), *Discussion on Philosophy and Literature*, New York: Harper & Brothers, Publishers.
- Hamilton, William (1871), *Lectures on Metaphysics and Logic*, vol.II, Logic, Boston: Gould and Lincoln.
- Hızır, Nusret (1945), “Yeni Mantığın Öncüsü Leibniz”, *A.Ü.D.T.C. F. Dergisi*, 3/4, ss. 433- 440.
- Hume, David (1976), *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Oruç Aruoba, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Hume, David (2009), *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Hûnecî, Efdaluddîn (1984), *el-Mûcezz*, Tahran: Kütüphâne-i Meclis-i Şûray-ı Millî.

- Hûnecî, Efdaluddîn (h.1389), *Keşfü'l-esrâr 'an-gavâmidî'l-efkâr*, thk. ve tkd. Hâlid er-Rüveyheb, Tahran: Müessesesi-i Pejûheşi Hikmet ve Felsefe-i İran.
- İbn Melkâ (1938), *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*, c.1., nşr. Şerafettin Yalçınkaya, Haydarâbâd: Cemiyet-i Dâireti'l-Osmâniyye.
- İbn Nefîs (2009), *Şerhu'l-vüreykât fi'l-mantık*, thk. Ammâr Tâlibî, Ferîd Zeydânî & Fuâd Meliyet, Tunus: Dâru'l-Garb el-İslâmî.
- İbn Rüşd (1978), *Telhîsu Kitâbi Aristûtâlîs fi'l-İbâre*, thk. Muhammed Selim Sâlim, Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kütüb.
- İbn Rüşd (1984), “Şerhu'l-Burhân”, *Şerhu'l-Burhân li Aristû ve Telhîsu'l-burhân* içinde, nşr. Abdurrahman Bedevî, Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sakafe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb.
- İbn Rüşd (2015), *İkinci Analitikler'in Orta Şerhi*, çev. Hacı Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Sînâ (1938), *en-Necât, fi'l-hikmeti'l-mantıkıyye ve't-tabî'iyye ve'l-mantıkıyye*, thk. Muhyiddîn Sabrî el-Kürdî, Mısır: Matbaatu's-Saâde.
- İbn Sînâ (1964). *Kitâbu's-Şifâ, el-Kıyâs*, thk. Saîd Zâyid. Kahire: el-Heyetü'l-Âmme li-Şüûni'l-Emîriyye.
- İbn Sînâ (2004), *Kitâbu's-Şifâ, Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli & Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2005), *İşâretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy & Muhittin Macit & Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2006a), *Kitâbu's-Şifâ, II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2006b), *Kitâbu's-Şifâ, Yorum Üzerine*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2008), *Kitâbu's-Şifâ, Topikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2013a), *Kitâbu's-Şifâ, Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ (2013b), *en-Necât, Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- İbn Tumlûs (1916), “Kitâbü'l-İbâre”, *Kitâbü'l-Medhal li-sînâ'ati'l-mantık* içinde, İspanyolca tercümesiyle birlikte nşr. Miguel Asín, Madrid.
- Jevons, William S. (1890), *Pure Logic and Other Minor Works*, ed. Robert Adamson & Harriet E. Jevons, London: Macmillan and Co.
- Jevons, William S. (2010), *Elementary Lessons in Logic, Deductive & Inductive*, London and New York: Mamillan and Co., 1888, The Mises Institute, 2010.

- Jones, W. T. (2006), *Klasik Düşünce, Batı Felsefesi Tarihi*, c.1, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Kant, Immanuel (1819), *Logic*, translated by John Recharadson, London: Printed For W. Simpkin and R. Marshall Stationer's Court, Ludgate- Street.
- Kant, Immanuel (2014), *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Ionna Kuçuradi & Ülker Gökberk & Füsun Akatlı, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, Immanuel (2017), *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kaya, Hacı (2013a), *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, Hacı (2013b), "İbn Sînâ'da Varlık-Mahiyet Ayırımının Epistemolojik Bağlamı", *Beytülhikme*, c. 3, sayı 2, ss. 54- 64.
- Kaya, Hacı (2020), "Klasik Mantık Geleneğinde Kavramlar Arası Bağlımlar (İsferâyîni'ye Ait Risâle fî Nisebi'l-Erba'a Örneği)", *Mevzu, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 4, ss. 131- 177.
- Kaya, Hacı (2021), "*Logos*" Kavramı Işığında Bir Bilim Tarihi Okuma Denemesi (Sokrates Öncesi Felsefede Logos Nosyonu ve Bilimsel İçeriği), 4. Uluslararası Bilim, Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu, 14- 18 Nisan 2021/Muğla, Sempozyum Bildiriler, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, ss. 878- 912.
- Kaya, Hacı (2022), *Klasik Mantığı Güncellemenin Bir Örneğin Olarak Mizânu'l-'ukûl*, (henüz yayım aşamasında bildiri metin), IX. Mantık Koordinasyon Toplantısı ve İlahiyat Fakültelerinde Mantık Öğretimi Sempozyumu, 03- 04 Haziran 2022/Sivas, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Laertios, Diogenes (2021), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, İstanbul: YKY Yayınları.
- Mason, Stephan F. (2001), *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öner, Necati (1999), "Mantıkçı Baba-Oğul, Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Felsefe Yolunda Düşünceler* içinde, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öner, Necati (2012), *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara: Divan Kitap.
- Öner, Necati (2014), *Klasik Mantık*, Ankara: Divan Kitap.
- Özlem, Doğan (2011), *Mantık*, İstanbul: Notus Kitap Yayınevi.
- Râzî, Fahrüddin (1986), *Lübâbü'l-işârât ve 't-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Kahire: Mektebetü'l-külliyât el-Ezheriyye.
- Râzî, Fahrüddîn (h. 1381), *Mantuku'l-mülahas*, thk. ve tkd. Ahad Ferâmerz Karamelkî ve Âdîne Asgarînejad, Tahran: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık.

- Râzî, Fahrüddîn (h. 1383), *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, tkd ve tsh. Ali Rızâ Necfezâde, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- Râzî, Fahrüddîn (h.1373), “Şerhu ‘uyûni’l-hikme”, *‘Uyûnü’l-hikme ma‘a Şerhi ‘uyûni’l-hikme* içinde, c.1, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Tahran: Müessesetu’s-Sâdık li’t-Tıbâ‘ati ve’n-Neşr.
- Râzî, Kutbuddîn (h. 1426), “Tahrîru’l-kavâidi’l-mantıkiyye”, *Tahrîrü’l-kavâidi’l-mantıkiyye fî şerhi risâleti’s-şemsîyye, ve ‘aleyhi hâşiyetü es-Seyyid Şerîf el-Cürçânî* içinde, tsh. Muhsîn Bîdârfer, Kum: İntişârât-ı Bîdâr.
- Râzî, Kutbuddîn (h.1303), “Levâmi‘u’l-esrâr fî şerhi Metâli‘u’l-envâr”, *Metâli‘u’l-envâr ve şerhuhu Levâmi‘u’l-esrâr* içinde, nşr. Maârif Nezâreti, İstanbul: Maârif Nezâreti.
- Sâvî, Zeynüddîn Ömer b. Sehlân (1971), *el-Besâiru’n-nasîriyye fî ‘ilmi’l-mantık*, thk. ve tkd. Hasan el-Merâgî, Tahran: Müessesetü’-Sâdık li’-Tıbaa ve’n-Neşr.
- Sedâd, Ali (2015), *Mîzânu’l-Ukûl, Mantık ve Metodoloji*, yayına hazırlayanlar: İbrahim Çapak & Harun Kuşlu & Metin Aydın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Spalding, William (1857), *An Introduction to Logical Science*, Edinburgh: Adam and Charles Black.
- Suhreverdî, Şihâbuddîn (1955), *Mantıku’t-telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyâz, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh.
- Thomson, William (1849), *An Outline of The Necessary Laws of Thought, A Treatise on Pure and Applied Logic*, London: William Pickering, Oxford: W. Graham.
- Tûsî, Nasîrüddîn (h. 1383), “Şerhu’l-işârât ve’t-tenbîhât”, *el-İşârât ve’t-tenbîhât ma‘a şerhi’l-Havâce Nasîrüddîn et-Tûsî ve’l-muhâkemât li-Kutbuddîn er-Râzî* içinde, thk. Kerim Feyzî, Kum: Müessesetü Matbû‘âtu Dînî.
- Tûsî, Nasîrüddîn (2004), *Esâsü’l-iktibâs fî’l-mantık*, Farsçadan çev. Molla Husrev, tkd. ve thk. Hasan Şâfî, Muhammed Saîd Cemâleddîn, Kahire: el-Meclisu’l-A‘lâ li’s-Sekâfe.
- Urmevî, Sirâcüddîn (h.1303), “Metâli‘u’l-envâr”, *Metâli‘u’l-envâr ve şerhuhu Levâmi‘u’l-esrâr* içinde, nşr. Maârif Nezâreti, İstanbul: Maârif Nezâreti.
- Ülken, Hilmi Z. (1942), *Mantık Tarihi*, İstanbul: İ.Ü. E. F. Yayınları.
- Ülken, Hilmi Z. (2014), *Varlık ve Oluş*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Whately, Richard (1855), *Elements of Logic*, Boston and Cambridge: James Munroe and Company.
- Zeller, Eduard (2001), *Greک Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: İz Yayıncılık.